

9/4-2)

1-90

ІСТОРІЯ КИЄВА

Київ
соціалістичний

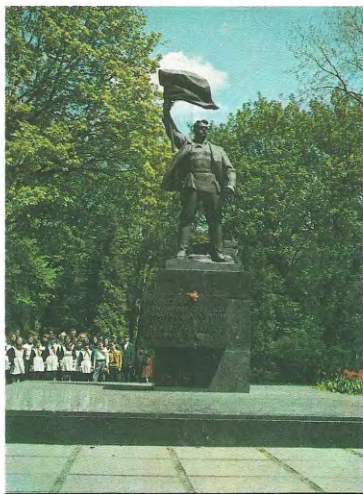
Книга перша

Пам'ятник В. І. Леніну. Скульптор С. Д. Меркуров, архітектори О. В. Власов,
В. Д. Єлізаров. 1946 р.

Пам'ятник героям Великої Жовтневої соціалістичної революції. Архітектор
В. М. Онащенко. 1927 р.

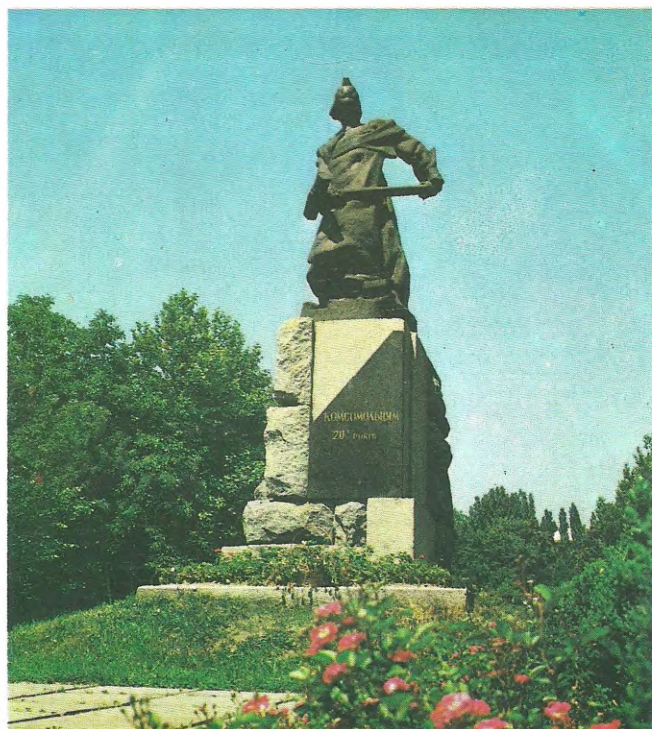
Пам'ятник учасникам Січневого
збройного повстання 1918 р.
Скульптори В. П. Вінайкін, В. В. Климов,
архітектор В. Г. Гнездилов. 1967 р.

Пам'ятник М. О. Шорсу. Скульптори М. Г. Ли-
сенко, М. М. Суходолов, В. З. Бородай,
архітектори О. В. Власов, О. І. Заваров.
1954 р.

Пам'ятник екіпажу бронепоїзда «Тарашанець». Скульптор В. І. Зноба, архітектор О. Є. Пильник. 1974 р.

Пам'ятник комсомольцям 20-х років. Скульптор В. Г. Сорока. 1961 р.

Будинок Верховної Ради УРСР. Архітектор В. Г. Заболотний. 1939 р.

Будинок Ради Міністрів УРСР. Архітектор І. О. Фомін. 1938 р.

Пам'ятник радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської Армії, розстріляним німецькими фашистами у Бабиному яру. Скульптори М. Г. Лисенко, О. П. Вітрик, В. В. Сухенко, архітектори А. Ф. Ігнащенко, М. К. Іванченко, В. Н. Іванченков. 1976 р.

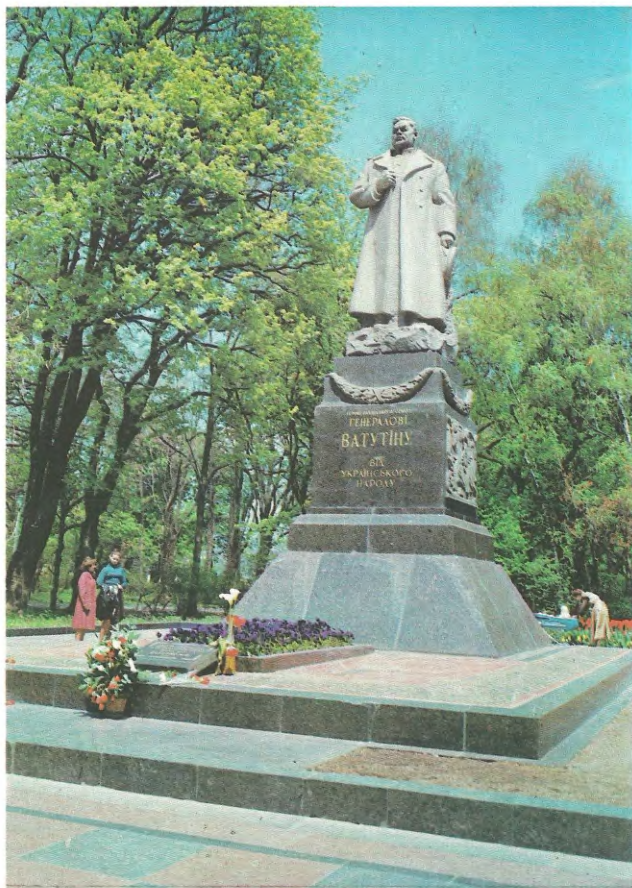
Меморіальний комплекс радянським громадянам, солдатам і офіцерам Радянської Армії, закатованим у 1941—1943 рр. у Дарницькому концтаборі. Скульптор В. І. Зноба, архітектори О. І. Малиновський, Ю. Б. Москальцов. 1968 р.

Будинок залізничного вокзалу. Архітектор О. М. Вербицький. 1932 р.

Виставка досягнень народного господарства УРСР. Архітектори В. М. Орехов,
І. В. Мезенцев, А. І. Станіславський, Д. М. Баталов. 1958 р.

Пам'ятник М. Ф. Ватутіну. Скульптор Є. В. Вучетич,
архітектор Я. Б. Білопольський. 1948 р.

ІСТОРІЯ КИЄВА

У трьох томах, чотирьох книгах

Переклад з російської

Головна редакційна колегія

Ю. Ю. КОНДУФОР

(головний редактор),

І. І. АРТЕМЕНКО, В. А. ЗГУРСЬКИЙ,

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, А. В. ЛИХОЛАТ,

Б. О. РИБАКОВ, А. В. САНЦЕВИЧ,

В. Г. САРБЕЙ, Г. Я. СЕРГІЄНКО,

П. С. СОХАНЬ

(заступник головного редактора),

М. І. СУПРУНЕНКО

ІСТОРІЯ КИЄВА

Том третій

Київ соціалістичний

Книга перша

Редакційна колегія тому

М. І. СУПРУНЕНКО

(відповідальний редактор),

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ

(заступник відповідального редактора),

А. В. ЛИХОЛАТ

(заступник відповідального редактора),

В. М. ДАНИЛЕНКО

(відповідальний секретар),

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ, В. І. КЛОКОВ, В. І. ГУСЕВ,

В. І. КОРОЛЬОВ, Ю. О. КУРНОСОВ, І. М. МАКОВИЙЧУК,

П. П. ПАНЧЕНКО

Книга охватывает период истории Киева от Великой Октябрьской социалистической революции до конца 50-х годов. Широко освещается вклад трудящихся Киева в борьбу за установление и укрепление Советской власти на Украине, за превращение города в один из крупнейших промышленных центров страны в годы первых пятилеток. Всесторонне показаны героическая оборона Киева и наступательная операция советских войск по освобождению города в период Великой Отечественной войны, трудовой подвиг киевлян в возрождении и дальнейшем развитии экономики и культуры столицы Советской Украины.

Для научных работников, преподавателей и студентов вузов, всех, кто интересуется историей Киева.

У книзі висвітлюється період історії Києва від Великої Жовтневої соціалістичної революції до кінця 50-х років. Розповідається про внесок трудящих Києва у боротьбу за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні, за перетворення міста в один з найбільших промислових центрів країни у роки перших п'ятирічок. Всебічно показані героїчна оборона Києва і наступальні операції радянських військ по звільненню міста у період Великої Вітчизняної війни, трудовий подвиг киян у відродженні та дальшому розвитку економіки і культури столиці Радянської України.

Для науковців, викладачів та студентів вузів, всіх, хто цікавиться історією Києва.

Р е ц е н з е н т и

І. І. Коломійченко, І. К. Рибалка, Р. Г. Симоенко

Редакція історичної літератури

0505040000-036
I М221(04)-87 передплатне

© Издательство «Наукова думка», 1986

© Переклад на українську мову,
видавництво «Наукова думка», 1987

ПЕРЕДМОВА

Третій, заключний том «Історії Києва», що складається з двох книг, присвячений радянській епосі. Його перша книга охоплює період історії столиці Радянської України від Великої Жовтневої соціалістичної революції до кінця 50-х років.

Робітники київських підприємств зробили чималий внесок у боротьбу російського пролетаріату проти Тимчасового уряду і його антинародної політики у період череростання буржуазно-демократичної революції у революцію соціалістичну. У жовтні 1917 р. робітники Києва підтримали збройне повстання у Петрограді, виступили проти військ, які залишилися вірними Тимчасовому уряду. Перемога Жовтневої революції на Україні, у тому числі в її історичному центрі — Києві, була невід'ємною частиною революційних подій в усій країні, закономірним результатом єдності дій російських і українських пролетарів.

У роки громадянської війни контрреволюційні сили з особливою впертістю прагнули оволодіти Києвом. Тут поперемінно намагалися утвердитися гайдамаки Центральної ради, війська маріонетки кайзеровської Німеччини гетьмана Скоропадського, денікінці, білополяки. Проте панування контрреволюційних сил було недовгим. Робітники України і Росії у тісному союзі з трудящим селянством, згуртувавшись навколо Комуністичної партії, давали контрреволюції рішучу відсіч.

Відстоявши Радянську владу, трудящі Києва, як і всі радянські люди, доклали зусиль до відродження промисловості і комунального господарства міста, розгортання мирного соціалістичного будівництва. У найкоротші строки — вже до середини 20-х років — промисловий потен-

ціал Києва і матеріальна база його культурного розвитку перевершили дореволюційний рівень.

У роки довоєнних п'ятирічок було закладено фундамент соціалістичної економіки міста, зведено великі заводи і фабрики. Відповідно до рішень Компартії України визначався головний напрям розвитку промисловості міста — виробництво високоточних машин та приладів. Київські робітники, інженери, техніки, вчені оволоділи виробництвом десятків видів промислової продукції, яку раніше ввозили з-за кордону. Київ перетворився у великий науковий і культурний центр країни. Швидкими темпами розвивалося міське господарство.

У важкі і незабутні роки Великої Вітчизняної війни робітники, трудящі Києва разом з воїнами Червоної Армії здійснили героїчний подвиг, затримавши просування гітлерівських полчищ у глиб радянської країни.

Опилившись на тимчасово окупованій ворогом території, десятки тисяч киян включилися у мужню боротьбу проти фашистських загарбників. Самовіддано билися кияни на фронті і так само, не шкодуючи сил, працювали у радянському тилу.

П'ятнадцять повоєнних років стали важливим етапом в історії Києва. За цей час були відроджені народне господарство і культура столиці Української РСР, здійснено якісний стрибок в економічному і соціальному розвитку міста. Кияни, як і усі радянські люди, взяли активну участь у вдосконаленні побудованого в СРСР соціалістичного суспільства.

Першу книгу третього тому «Історії Києва» підготували: М. І. Супруненко

(передмова), А. П. Гриценко (§ 1, 2 розділу I), Ж. П. Тимченко (§ 3 розділу I), І. В. Хміль (§ 1 розділу II), О. Й. Щусь (§ 2, 3 розділу II), Ю. І. Терещенко (§ 4 розділу II), В. Ф. Верстюк (§ 5 розділу II), С. В. Кульчицький (§ 1 розділу III, § 1 розділу IV, заключення), В. В. Ніколаєва (§ 2 розділу III, § 5 розділу IV), Є. П. Шаталіна (§ 3 розділу III, § 2 розділу IV, § 2 розділу V), Л. І. Ткачова (§ 4 розділу III, § 4 розділу IV), В. М. Дапиленко (§ 3 розділу IV, § 3 розділу V), Н. І. Ткач (§ 1 розділу V), С. М. Сирцова (§ 4 розділу V), Я. Ю. Пашко (§ 1, 4 розділу VI), М. В. Коваль (§ 2, 3, 5 розділу VI), А. Д. Скаба (§ 1 розділу VII), Ю. В. Сиволоб (§ 1 розділу VII), М. Р. Плющ (§ 1 розділу VII), П. П. Пап-

ченко (§ 1 розділу VII), І. М. Маковійчук (§ 1, 4 розділу VII), Н. П. Бараповська (§ 1, 4 розділу VII), А. В. Лихолат (§ 2 розділу VII), А. А. Кондрацький (§ 2, 3 розділу VII), В. М. Міщенко (§ 2 розділу VII), Л. Д. Вітрук (§ 3 розділу VII), Р. А. Худяк (§ 3 розділу VII), Л. А. Шевченко (§ 4 розділу VII), М. Г. Іщенко (§ 4 розділу VII).

Ілюстрації підібрали Н. П. Барановська, В. М. Дапиленко, В. Ю. Кобзар, С. А. Кокін. Хронологію склали В. М. Дапиленко і О. І. Ганжа, іменний та географічний покажчики — С. А. Кокін і Л. Ф. Шепель. Науково-допоміжну роботу виконали С. Г. Водотика, О. І. Ганжа, Г. В. Касьянов, О. І. Жабинець, В. Ю. Кобзар, В. І. Марочко, О. М. Мовчан, Т. С. Осташко.

У БОРОТЬБИ
ЗА ПЕРЕМОГУ ЖОВТНЯ

У лютому 1917 р. у Росії перемогла буржуазно-демократична революція. Влада перейшла до Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів. Проте меншовицько-есерівські лідери Ради пішли на угоду з буржуазією і тим самим полегшили створення органу влади останньої — Тимчасового уряду. В країні виникло двовладдя.

Повідомлення про повалення самодержавства викликало небувале політичне піднесення серед трудящих України. Виходили з підпілля і розгортали роботу в масах більшовицькі організації. Повсюди проходили вибори до Рад робітничих і солдатських депутатів, відроджувався профспілковий рух.

Піднесення революційної активності трудящих спостерігалось і у Києві — третьому за величиною місті Росії, населення якого становило 430 тис. чоловік на початку 1917 р. і зросло до 470 тис. у вересні. У місті дислокувалися військові частини, які налічували 70—80 тис. солдатів і офіцерів. Кількість промислових робітників перевищувала 65 тис., а число пролетарів, з урахуванням усіх категорій осіб найманої праці, становило близько 86 тис. Найбільшими підприємствами міста були завод «Арсенал» (понад 3,5 тис. робітників), головні майстерні Південно-Західної залізниці (2,5 тис.), заводи Гретера і Криванека (950 робітників), Південно-Російського акціонерного товариства (800 робітників). Понад 30 тис. жителів становили так

звані хазяї — переважно дрібна буржуазія, майже 35 тис. — службовці, понад 2,7 тис. — представники великої буржуазії та поміщиків.

Після перемоги Лютневої революції у Києві утворилася складна політична обстановка. Більшовицька організація, що вийшла з підпілля, нараховувала лише близько 200 членів партії. Здійснивши величезну організаційну роботу, вона змогла очолити революційний рух мас. 3 березня була обрана міська Рада робітничих депутатів, 5 березня — Рада військових депутатів. Повсюдно утворювалися профспілки і фабрично-заводські комітети.

Одночасно 2 березня у Києві був створений виконавчий комітет Об'єднаних громадських організацій*, діяльність якого спрямовувалася буржуазною партією кадетів. Разом з київським міським і губернським комісарами Тимчасового уряду він став опорою останнього.

Великого розмаху пабув на Україні національно-визвольний рух, в якому існувало дві течії: очолювана робітничим класом і керована більшовиками революційно-демократична і буржуазно-націоналістична на чолі з утвореною 4 березня 1917 р. у Києві представниками українських буржуазних і дрібнобуржуазних партій

* Віп містився у Маріїнському (Царському) палаці. З 9 квітня 1917 р. тут же перебували Ради робітничих і солдатських депутатів, ряд громадських організацій і партій, у тому числі і Київський загально-міський комітет більшовиків.

і організацій Центральною радою. Цей буржуазно-націоналістичний орган, соціально однорідний з Тимчасовим урядом, з перших днів свого існування заявив про його беззастережне визнання. У місті розташовувалися також керівні центри і редакції газет більшості з понад 20 буржуазних і дрібнобуржуазних націо-

налістичних партій — українських, єврейських, польських та інших, які діяли на Україні.

Таким чином, найважливішим завданням, що постало перед більшовицькою організацією після виходу з підпілля, було розгортання роботи по організації трудящих на боротьбу проти сил капіталу, за владу Рад.

1. Трудячі Києва у період мирного розвитку революції

Згуртування більшовиків навколо ленінського плану соціалістичної революції. В умовах двовладдя, що утворилося в країні, вирішальне значення для розвитку революції мали повернення з еміграції В. І. Леніна і розробка ним конкретного плану переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Цей план був стисло викладений в історичних Квітневих тезах.

Своєрідність моменту в країні В. І. Ленін вбачав насамперед «в *переході* від першого етапу революції, який дав владу буржуазії внаслідок недостатньої свідомості і організованості пролетаріату, — до *другого* її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства»¹. На основі глибокого аналізу реального співвідношення класових сил у країні В. І. Ленін у Квітневих тезах дав відповідь на всі найважливіші питання дальшого розвитку революції: про перехід від її буржуазно-демократичного етапу до соціалістичного, про ставлення пролетаріату і його партії до загарбницької війни та імперіалістичної політики Тимчасового уряду, про республіку Рад і шляхи завоювання більшовиками більшості у Радах, про невідкладні економічні перетворення у місті і на селі, про стратегію і тактику партії у пових умовах.

З натхненням зустріли звістку про повернення В. І. Леніна в Росію

більшовики і всі трудячі Києва. Загальноміський комітет РСДРП 6 квітня направив вождю вітальну телеграму. 7 квітня М. О. Савельєв (Петров) — учасник Всеросійської (безрезневої) наради більшовиків у Петрограді — ознайомив членів комітету із змістом Квітневих тез. Їх обговорення у Києві відбулося на засіданнях більшовицького комітету 9, 10 та 14 квітня. На останньому з них під тиском Г. Л. П'ятакова, який очолював партійну організацію міста, сім з одинадцяти членів комітету проголосували проти тез. Наступного дня керівництво комітету намагалось нав'язати антиленінську позицію також загальноміським зборам більшовиків. Проте більшість їх учасників підтримала пропозицію представника Російського бюро ЦК РСДРП О. Ф. Розмирович про необхідність детального обговорення Квітневих тез і опублікування їх у газеті «Голос соціал-демократа» — органі Київського комітету РСДРП. Повністю здійснити прийняте рішення не вдалося: тези були надруковані лише на гектографі окремою листівкою. Але завдяки зусиллям представника Російського бюро ЦК у Києві М. О. Савельєва (Петрова) і членів загальноміського комітету РСДРП, які непохитно сто-

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 31, с. 111.

яли на ленінських позиціях, зміст програмного документа партії став широко відомий як серед більшовиків, так і у масах трудящих. Про підтримку Квітневих тез заявили також учасники зборів членів партії Миського району Києва.

Величезний інтерес до Квітневих тез виявила ініціативна група по створенню Ради соціал-демократичної робітничої молоді (М. Ратманський, С. Білокриницький, С. Мальчиков, О. Ситниченко та ін.). На зустрічі з цією групою 9 квітня М. О. Савельєв (Петров) розповів про роботу Всеросійської наради більшовиків, про виступ на ній В. І. Леніна та його план розвитку революції. 11 квітня група скликала збори робітничої і студентської молоді міста, учасники яких схвалили Квітневі тези і направили вождю вітальну телеграму. 23 квітня телеграма була опублікована у газеті «Голос соціал-демократа», 16 травня — у газеті «Правда».

В оцінці політичного моменту, у визначенні стратегії і тактики партії на новому етапі, у згуртуванні більшовиків навколо ленінського плану переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну величезну роль відіграли рішення VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б). Заслухавши доповіді делегатів Київської організації, які повернулися з Петрограда, загальноміський комітет РСДРП(б) вирішив висунути їх на обговорення загальних та районних партійних зборів. Ряд резолюцій Квітневої конференції і статті про її роботу опублікував «Голос соціал-демократа» (10 травня — «Резолюцію про війну», 14 травня — статтю «Всеросійська конференція», з коротким викладом ходу роботи останньої, 18 травня — написану В. І. Леніним «Резолюцію з аграрного питання» тощо).

У ході запровадження в життя рішень Квітневої конференції для мобілізації мас на соціалістичну рево-

люцію найважливіше значення мало зростання організації РСДРП(б). У Києві на кінець квітня було 1900 більшовиків, а вже до 6 травня їх кількість зросла до 2500. Активізувалася діяльність районних партійних комітетів. 20 травня відбулися установчі збори Військової організації при Київському комітеті РСДРП(б). Зростала мережа партійних осередків підприємств і більшовицьких фракцій при профспілках.

При Київському комітеті РСДРП(б) була утворена агітаційно-пропагандистська колегія. Величезний вплив на маси справляла більшовицька преса. У травні комітет відкрив в усіх районах, насамперед поблизу великих заводів і фабрик, кіоски для розповсюдження газет, журналів, іншої партійної літератури. Особливим попитом користувалася «Правда». Широку популярність завоював «Голос соціал-демократа», на сторінках якого публікувалися статті і виступи В. І. Леніна, документи ЦК РСДРП(б), рішення Київського загальноміського комітету і матеріали загальних зборів більшовиків, звернення до трудящих. Для популяризації партійних видань при редакції газети на початку червня відкрилася спеціальна бібліотека. 11 червня Київський комітет і Військова організація при ньому через газету звернулися до робітників і робітниць міста з закликом взяти участь у збиранні коштів для розповсюдження партійної літератури серед солдатів, організації солдатського клубу і бібліотеки.

Велику увагу більшовики приділяли діяльності робітничих і солдатських клубів, яка мала велике значення для залучення у ряди партії кращих представників трудящих Києва, розгортання пропагандистської і культурно-освітньої роботи. На кінець мирного періоду революції такі клуби існували при партійних комітетах Миського району (при університеті), Печерського (у приміщенні

жіночого медичного інституту при Олександрівській лікарні — пині лікарня ім. Жовтневої революції), Подільського (на вул. Волоській), Деміївського, Шулявського та інших районів. На засіданнях клубів виступали з доповідями і лекціями провідні діячі Київської більшовицької організації — М. С. Богданов, Є. Б. Бош, В. П. Затонський, Л. Л. П'ятаков. Згадуючи про роботу Печерського клубу, член райкому партії арсеналець Ю. Г. Чайковський відзначав, що у заводських більшовиків стало традицією після роботи майже щоденно приходити до клубу.

Більшовики Києва поширили свій вплив серед трудящих всієї губернії. Надаючи величезного значення зростанню політичної свідомості селянства, вони допомагали йому у створенні Рад селянських депутатів. В результаті на Київщині вже у період двовладдя поряд з губернською та повітовими Радами селянських депутатів діяв ряд волосних та сільських Рад. Івапківська волосна Рада селянських депутатів Радомишльського повіту Київської губернії відразу після її організації 11 квітня направила на адресу київського «Голоса соціал-демократа» привітання і кошти, зібрані у його фонд селянами. У залученні до лав борців за соціалістичну революцію мас трудячого селянства, у зміцненні їх союзу з робітничим класом величезну роль відіграла невтомна діяльність більшовиків України, у тому числі і Київського комітету РСДРП (б), по пропаганді ленінської аграрної програми і викриттю угодівської політики дрібнобуржуазних партій. У проведенні цієї роботи широко використовувалися масові організації пролетаріату, трибуни губернського та повітових селянських з'їздів, партійна преса. В опублікованому у «Голосе соціал-демократа» 27 травня у ході перевиборів Київської Ради робітничих депутатів проект наказу членам Ради підкреслювало-

ся, зокрема, що в аграрному питанні їм слід спиратися на ленінську резолюцію, ухвалену Квітневою конференцією РСДРП (б). В цьому документі зазначалося, що партія більшовиків повинна усіма силами боротися за конфіскацію поміщицьких, удільних, церковних, кабінетських та ін. земель, рішуче виступати за негайний перехід усіх земель у руки селянства, «організованого в Ради селянських депутатів або в інші, справді цілком демократично обрані і цілком незалежні від поміщиків та чиповників органи місцевого самоврядування»². Завдяки принциповій політиці в усіх корінних питаннях революції, у тому числі аграрному, все більш міцнів авторитет більшовиків серед трудящих.

Зростання організованості і політичної свідомості трудящих. Важливу роль у мобілізації трудящих на боротьбу за перемогу соціалістичної революції Київський комітет РСДРП (б) відводив діяльності більшовицьких фракцій масових організацій пролетаріату. Успішно працювала фракція РСДРП (б) Ради робітничих депутатів, хоча спочатку з 444 її членів більшовиками були лише 62, а представники різних дрібнобуржуазних партій мали у Раді 227 місць, безпартійні — 105. Робітники постійно зверталися до Ради за допомогою в їх боротьбі за встановлення 8-годинного робочого дня, збільшення заробітної плати, запровадження робітничого контролю над виробництвом тощо. В організації виступів робітників на захист своїх прав, проти закриття капіталістами заводів і фабрик, приховування запасів сировини і палива величезна роль належала депутатам Ради — більшовикам.

Важливе значення у розгортанні робітничого руху мала діяльність професійних організацій пролетаріату. У переобраному 14 квітня Центральному бюро профспілок, яке

² Там же, с. 409.

Члени Київської Ради робітничих депутатів (справа наліво): І. Клименко, О. Ластовський, М. Петренко, Рудий. Червень 1917 р.

об'єднувало у цей час 25 спілок і понад 65,7 тис. робітників, що входили до них, з семи його членів четверо були більшовиками — О. Ф. Вітковський, О. Г. Горбачов, О. К. Ластовський, Р. Б. Фарбман. У новообраному 16 квітня правлінні спілки металістів, яка налічувала 10,5 тис. членів, більшовики становили половину. У правлінні спілки кравців, яка об'єднувала до 10 тис. чоловік, з 25 членів 18 були більшовиками. У спілках деревообробників, шкіряників, друкарів велику роботу вели більшовики В. Н. Боженко, І. Є. Клименко, М. С. Тулунов, О. О. Сивцов та ін.

На початок квітня на усіх більшменш значних підприємствах міста вже діяли фабрично-заводські комітети. Київський комітет РСДРП (б) неодноразово розглядав питання про обрання Центральної ради фабзавкомів міста, вважаючи однією з найважливіших її функцій здійснення робітничого контролю над виробництвом.

Однак діяльність київських більшовиків ускладнювалася тим, що у місті, як і в цілому по країні, на перших порах після повалення самодержавства в усіх масових організаціях трудящих тимчасової переваги домоглися представники дрібнобур-

жуазних партій. Це пояснювалося залученням до активного суспільного життя найширших мас, які не пабули ще достатнього досвіду класової боротьби. В результаті, як писав В. І. Ленін, «гігантська дрібнобуржуазна хвиля захлеснула все, подавила свідомий пролетаріат не тільки своєю чисельністю, але й ідейно, тобто заразила, захопила дуже широкі кола робітників дрібнобуржуазними поглядами на політику»³.

Поряд з боротьбою проти меншовиків і есерів для київських більшовиків особливого значення пабула організація відсічі різним буржуазним і дрібнобуржуазним націоналістичним партіям, організаціям, групам — українським, єврейським, польським та ін.

В успішному вирішенні цього завдання велику роль відіграли більшовицькі організації України, які під керівництвом ЦК РСДРП(б) і В. І. Леніна широко розгорнули роботу по вихованню трудящих у душі пролетарського інтернаціоналізму.

Центральний комітет партії, В. І. Ленін постійно закликали більшовиків України тримати в центрі уваги в їх практичній діяльності класові інтереси трудящих різних національностей, добиватися інтернаціональної єдності їх революційних дій. «Інтереси робітничого класу вимагають злиття робітників усіх національностей Росії в єдиних пролетарських організаціях, політичних, професійних, кооперативно-освітніх і т. д. Тільки таке злиття в єдиних організаціях робітників різних національностей дає можливість пролетаріатові вести переможну боротьбу з міжнародним капіталом і з буржуазним націоналізмом»⁴.

Більшість членів Київського комітету РСДРП(б), визначаючи політичну лінію партії щодо українського національно-визвольного руху, з самого початку революції керувалася ленінською програмою вирішення національного питання. Вони завжди

пам'ятали заклик В. І. Леніна не довіряти «...ні в чому і ні на хвилину ні буржуазії російській, ні буржуазії українській...»⁵. Враховуючи те, що УСДРП підтримувала буржуазно-націоналістичну Центральну раду, 5 квітня загальноміський комітет більшовиків ухвалив «не вступати з українською соціал-демократією ні в які блоки»⁶. Редакційній комісії «Голоса социал-демократа» було запропоновано вміщувати у газеті статті з критикою позиції УСДРП і подбати про випуск партійної літератури українською мовою. «Голос социал-демократа» у травні під рубрикою «Українські справи» опублікував ряд статей українською мовою, в яких викривалася політика Центральної ради і дрібнобуржуазних націоналістичних партій.

У квітні 1917 р. робітники і солдати Києва взяли активну участь у кампанії протесту проти розгнущданого цькування робітничої преси, партії більшовиків і її вождя В. І. Леніна. У всіх районах міста пройшли багатолюдні мітинги, організовані комітетом більшовиків. Понад тисяча учасників мітингу на Печерську заявили про своє обурення буржуазною пресою, вітали газети «Правда» і «Голос социал-демократа» як справжніх захисників інтересів трудящих, висунули вимогу про пайскоріше припинення імперіалістичної війни. Подібні резолюції ухвалили й учасники мітингів, які пройшли на початку квітня в університеті, на вищих жіночих курсах та в інших місцях.

З середини квітня у місті розгорнулася підготовка до святкування

³ Там же, с. 151—152.

⁴ Там же, с. 422.

⁵ Там же, т. 32, с. 334.

⁶ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.): Сб. документов и материалов.— Киев, 1957, с. 238.

дня пролетарської солідарності — 1 Травня. Всупереч спробам угодівців з комісії виконкому Ради робітничих депутатів провести демонстрацію під лозунгом підтримки Тимчасового уряду більшовики рішуче заявили, що вийдуть на неї окремою колоною під своїми прапорами. У листівці, яку вони випустили 1 травня (18 квітня за ст. ст.), говорилося, що цей день має стати днем огляду сил пролетаріату.

Зранку 1 травня у різних кінцях міста відбулися багатолюдні мітинги: на Печерську, на Подолі біля Братського монастиря, на Солом'янському полі. Потім їх учасники рушили на Хрещатик, а далі на Думську площу (нині площа ім. Жовтневої революції), де з 14 до 16 години вирувала святкова процесія. До колони більшовиків, яка виступала самостійно і ядро якої становили робітники «Арсеналу», обмундирувальних майстерень, ряду профспілок, у ході демонстрації приєднувалися все нові й нові робітничі і солдатські організації. У результаті колона під лозунгом «Вся влада Радам!» виявилася найбільш багатолюдною.

Саме у день міжнародної пролетарської солідарності 1 Травня, всупереч антивоєнним настроям трудящих, Тимчасовий уряд направив союзним державам Антанти поту з зобов'язанням вести війну до переможного кінця. Імперіалістична політика уряду викликала в країні бурхливу хвилю протесту. У Росії вибухнула політична криза. Революційні маси рішуче засудили зраду меншовиків та есерів, лідери яких увійшли до складу коаліційного Тимчасового уряду, створеного у ці дні.

У боротьбі проти антинародної політики Тимчасового уряду. У відповідь на зрадництво дрібнобуржуазних партій, які 30 квітня на об'єднаному засіданні Рад робітничих і солдатських депутатів протягнули резолюцію про підтримку вищезгаданої

Тимчасовим урядом «Позики свободи», тобто фактично висловилися за продовження імперіалістичної війни, у Києві посилюлися антиурядові та антивоєнні виступи революційних мас. Робітники-арсенальці за пропозицією більшовиків ще 28 квітня відмовилися від передплати позики. Учасники зборів робітників і солдатів міста, які відбулися 5 травня, мітингу робітників і солдатів військово-обмундирувальних майстерень на Печерську, що пройшов 8 травня, засудили рішення Рад від 30 квітня. Вони зажадали опублікування таємних договорів царського уряду, заявили протест проти входження «соціалістів» до буржуазного коаліційного уряду і єдиною владою визнали Ради. Солдати 3-го авіапарку — військово-технічної частини, укомплектованої переважно робітниками-металістами, які були мобілізовані до армії з найбільших промислових центрів країни і мали чималий досвід революційної боротьби, у листі, вміщеному 21 травня у «Голосе соціал-демократа», писали: «Буржуазія і її поплічники галасують: «Війна до переможного кінця!» Добре вимагати продовження війни тим, які від війни тільки багатіють. Але ми... всі в один голос вимагаємо найскорішого миру».

Активізація антивоєнних виступів трудящих Києва, який був розташований у безпосередній близькості від лінії фронту, примусила Тимчасовий уряд неодноразово направляти у місто високопоставлених емісарів для забезпечення підтримки курсу на продовження війни. У квітні Київ відвідав військовий міністр Тимчасового уряду О. Гучков, у травні — військовий міністр тільки-но сформованого коаліційного уряду О. Керенський і міністр продовольства Франції «соціаліст» А. Тома. За участю останніх 11 травня відбулося об'єднане засідання виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів, на якому від більшовицької фракції

виступила Є. Б. Бош. Вона гнівно осудила угодовців за підтримку ними імперіалістичної політики буржуазії, а міністрів-«соціалістів», які увійшли до буржуазного уряду, назвала зрадниками і залюдниками. Тим часом голови київських Рад робітничих депутатів (есер Незлобин) і солдатських депутатів (меншовик Таск) на мітингу на честь А. Тома, що того ж дня відбувся у Купецькому зібранні (нині Київська державна філармонія), заявили про готовність підтримувати війну до переможного кінця. Бурхливий протест робітників і солдатів викликала зупинка у Києві 26 травня бельгійського міністра «соціаліста» Е. Вандервельде, вояк якого до Ставки головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту також був пов'язаний з веденням агітації за продовження імперіалістичної війни.

Піднімаючи маси на боротьбу проти антинародної політики Тимчасового уряду, більшовики Києва велику увагу приділяли створенню збройних сил пролетаріату — Червоної гвардії. «Голос социал-демократа» 18 квітня у статті «Червона гвардія» звернувся до трудящих із закликком організувати червоногвардійські загони. Одна з перших збройних робітничих дружин (до 150 бійців) була створена на «Арсеналі» ще у березні 1917 р. До неї увійшли старі кадрові робітники з великим досвідом революційної боротьби і молодь. Дружина розподілялася на десятки. Їх очолювали виборні командири. Під час обідньої перерви або після роботи дружинники під керівництвом І. В. Риженкова, С. Й. Струтинського та інших навчалися володіти зброєю, займалися стройовою підготовкою. Дружинники-арсенальці підтримували революційний порядок у місті, надавали допомогу Радам сусідніх містечок та сіл у боротьбі з контрреволюцією.

Арсенальська робітнича дружина стала зародком Червоної гвардії

Києва. До червня 1917 р. у місті було вже 15 червоногвардійських загонів, до складу яких входило близько 2 тис. робітників. Створенню збройних сил пролетаріату впертий опір чинили як меншовики та есери, так і представники українських націоналістичних партій.

У реалізації ленінського плану соціалістичної революції величезне значення мала більшовизація Рад. У Києві з ініціативою відкликати з Ради робітничих депутатів представників дрібнобуржуазних партій і замінити їх членами РСДРП(б) та революційно настроєними безпартійними робітниками виступили колективи найбільших промислових підприємств. Загальні збори профспілок кравців і деревообробників 11 травня обрали до Ради робітничих депутатів тільки членів партії більшовиків. До 13 травня закінчилися перевибори на всіх заводах і фабриках. В результаті фракція більшовиків у Раді робітничих депутатів збільшилася до 90 чоловік, а у її виконкомі до 11 (з 40). До нового складу виконкому увійшли члени міської організації РСДРП(б) А. В. Іванов, М. М. Майоров, І. М. Фіалек, М. Л. Леонтьєв, О. О. Сивцов та ін.

Зростання впливу партії більшовиків у масах відзначила загальноміська конференція РСДРП(б), яка відкрилася у Києві 21 травня. У виступах її делегатів підкреслювалося величезне значення діяльності більшовиків серед трудящих, відзначалося збільшення їх представництва у Центральному бюро профспілок Києва, у спілках металістів, кравців, шевців та деяких інших. Разом з тим промовці вказували на те, що члени РСДРП(б) поки що становлять меншість у Радах робітничих і солдатських депутатів і в міській думі.

Об'єднане засідання київських Рад робітничих і солдатських депутатів, у яких ще переважали меншовики і есери, 27 травня обрало делегатами на I Всеросійський з'їзд Рад сім

представників угодовського блоку. Більшовикам відмовили навіть в одному місці, яке належало їм відповідно до положення про пропорційне представництво фракцій. Оголосивши декларацію протесту, вони залишили засідання. Про солідарність з більшовиками заявили понад 500 учасників мітингу, скликаного на Печерську Військовою організацією Київського комітету РСДРП(б). 29 травня більшовики опротестували підсумки виборів. І хоча виконком їх протест відхилив, учасники робітничих і солдатських мітингів, які проходили у місті, продовжували вимагати скасування рішення засідання Рад. Загальні збори Центрального бюро професійних спілок (ЦБПС) 31 травня у телеграмі І Всеросійському з'їзду Рад повідомляли, що вважають вибори неправильними, а делегатів — «такими, що не виражають волю і думку Ради робітничих депутатів загалом і всього організованого пролетаріату м. Києва»⁷.

Погіршення становища трудящих викликало зростання страйкового руху. Значна частина конфліктів на великих заводах і фабриках закінчувалася перемогою робітників. Складнішою була справа на невеликих підприємствах, але й там робітники все ширше втягувалися у революційний рух. 9 квітня припинили роботу кравці, вимагаючи встановлення 8-годинного робочого дня і збільшення заробітної плати. На середину місяця виступ переріс у загальноміський страйк кравців, який охопив практично усіх трудящих галузі (до 10 тис. чоловік). 16 травня після успішного страйку тисячі робітників друкарень та літографій міста був підписаний колективний договір між профспілкою друкарів і власниками підприємств.

Із зростанням рівня політичної свідомості, набуттям революційного досвіду робітники і солдати Києва під керівництвом більшовиків все активніше включалися у боротьбу за

Г. Б. Бош.

запровадження в життя лєнінського плану переростаппя буржуазно-демократичної революції у соціалістичну.

Червневі дні у Києві. Політичний і економічний тиск капіталу на робітничий клас, все ширше застосування політики локаутів і саботажу, підготовка нового наступу на фронті та інші аптнародні дії Тимчасового уряду посилювали незадоволення трудящих. У червні 1917 р. воно вилилося у масові антивеспці демонстрації, що прокотилися по країні.

У Києві вже на початку червня відбулися численні мітинги робітників і солдатів, учасники яких рішуче протестували проти наступу на фронті, що готувався, і вимагали переходу влади до Рад. Такі рішення 4 червня ухвалили робітники фабрики Маттісона, 4 і 7 червня — мітинги, які були скликані Військовою організацією при Київському комітеті

⁷ Борьба за власть Советов на Киевщине. Март 1917 — февраль 1918 г. : Сб. документов и материалов. — Киев, 1957, с. 156.

РСДРП(б), 9 червня — солдати 149-ї Ворошизької дружини, 15 червня — мітинг трудящих Печерська. Питання про роботу серед солдатів гарнізону неодноразово слухалося на засіданнях загальноміського комітету більшовиків та на їх загальноміських зборах і конференціях. До липня більшовицькі осередки діяли у 20 частинах, які дислокувалися у місті, а Військова організація при Київському комітеті РСДРП(б) в цілому об'єднувала четверту частину більшовиків міста (до тисячі членів партії).

Буржуазія докладала великих зусиль до обмеження революційних завоювань трудящих. Гостра боротьба розгорілася у питанні про права робітничих організацій. 5 червня Київський окружний суд ухвалив відмовити у реєстрації статуту Центрального бюро профспілок міста. «Голос социал-демократа» цього дня писав, що «доти, доки влада буде у руках великої буржуазії, демократичні і особливо пролетарські організації будуть під загрозою розгрому». Більшовики бачили вихід із становища, що створилося, у позбавленні буржуазії влади і передачі всієї повноти їй Радам. Керівний центр профспілок Києва направив Тимчасовому уряду і Петроградській Раді телеграму з вимогою скасувати згадану ухвалу і розпустити склад суду. Серед обраних 10 червня Центральним бюро профспілок Києва делегатів на обласний з'їзд профспілок п'яти південних губерній, який відкрився 13 червня у місті, на III Всеросійську конференцію профспілок у Петроград і представників до нового складу виконкому Київської Ради робітничих депутатів дві третини становили більшовики.

Виступи контрреволюції призвели до створення у місті напруженого становища. Тривала погромна агітація чорносотенців. Активізувалася буржуазно-націоналістична контрреволюція, яка рвалася до влади.

В цих умовах одним з першочергових завдань, що поставили перед більшовиками Києва в ході боротьби за маси, була широка популяризація основних положень ленінської національної політики партії. Проте в ході цієї роботи довелося зіткнутися з значними труднощами, пов'язаними з тим, що деякі керівники загальноміського комітету РСДРП(б) недооцінювали значення вирішення національного питання, а Г. П'ятаков взагалі заперечував лозунг про право націй на самовизначення. В цілому ж члени Київської організації, озброєні Квітневими тезами і рішеннями Квітневої конференції РСДРП(б), рішуче включилися у боротьбу проти Центральної ради, українських буржуазних і дрібнобуржуазних націоналістичних партій. Київський комітет РСДРП(б) на засіданні 9 червня доручив спеціальній комісії підготувати резолюцію про ставлення більшовиків до національно-визвольного руху, яку потім було оголошено на спільному засіданні Ради робітничих і Ради солдатських депутатів від імені більшовицької фракції першої. У резолюції пролунав протест проти заборони всеукраїнського військового з'їзду Тимчасовим урядом, що було розцінено як прояв шовіністичної політики останнього, спрямованої на обмеження прав пригноблених націй.

У резолюції з питання про ставлення до I універсалу Центральної ради Київський комітет РСДРП(б) у середині червня 1917 р. охарактеризував Центральну раду як установу буржуазну і підкреслив, що більшовики пов'язують повне національне визволення з класовим розкріпаченням, що вирішити національне питання можна лише шляхом передачі влади Радам. Київські більшовики закликали пролетарів та напівпролетарів України до відмови від співробітництва з національною буржуазією, до утворення єдиної класової організації, до спільної боротьби «за

владу і за повалення опори національного і класового гноблення — ярма капіталу»⁸. Разом з тим загальноміський комітет РСДРП(б) заявив про визнання права нації на самовизначення і вимог про надання Україні широкої обласної автономії. З березня до червня 1917 р. Київська організація РСДРП(б) 15 раз обговорювала національне питання.

У подальшому розвитку революції на Україні величезну роль відіграли опубліковані в червні 1917 р. «Правдой» статті В. І. Леніна «Не демократично, громадянин Керенський!», «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії» та ін. Вождь більшовиків гнівно таврував шовіністичну щодо України політику Тимчасового уряду та його «соціалістичних» лідерів. У статті «Україна» В. І. Ленін писав: «Ні один демократ не може також заперечувати права України на вільне відокремлення від Росії... Якраз беззастережно визнання цього права одно тільки спроможне розірвати на ділі, безповоротно, до кінця, з проклятим царистським минулим, яке *все* зробило для *взаємовідчуження* народів, таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»⁹. Керуючись лєнінською програмою з національного питання, більшовицькі організації роз'яснювали трудящим, що воно має підпорядковуватися корінним завданням революції, що його остаточне вирішення можливе лише після повалення влади буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату, закликали робітників і селянську бідноту до інтернаціональної єдності з трудящими усієї Росії.

У червневі дні 1917 р. трудящі ряду міст України всупереч спробам дрібнобуржуазних угодовських партій організувати демонстрації підтримку нового наступу на фронті, що готувався, в знак солідарності з революційними робітниками і солдатами Петрограда вийшли на вулиці з лозунгами «Вся влада Радам!». Меншо-

вицько-есерівське керівництво київських Рад робітничих і солдатських депутатів також планувало провести 18 червня маніфестацію на підтримку наступу на фронті. 17 червня про це рішення повідомив у наказі військам Київського гарнізону командуючий КВО. Того ж дня Центральною радою заявля, що у маніфестації візьмуть участь і українські націоналістичні організації.

Тим часом більшовики Києва закликали революційні маси вийти 18 червня на вулицю під лозунгом «Вся влада Радам!». Плап проведення демонстрації Комітет РСДРП(б) затвердив ще 15 червня, а 18 червня опублікував його у «Голосе соціал-демократа» разом із зверненням до трудящих. «Революція у небезпеці, — говорилося в останньому, — країна на краю загибелі. Війна триває. Суворо організовано, але рішуче і твердо виступимо під червоним прапором революційної соціал-демократії».

У день демонстрації трудящі Міського і прилеглих районів зранку збиралися біля університету, жителі Печерська і Подолу прийшли до Маріїнського палацу. Потім усі попрямували на Софіївську площу. На Хрещатику до них приєдналися робітники Деміївки. На Софіївській площі колони усіх районів перешикувалися так, щоб за шеренгою робітників йшла шеренга солдатів. Під прапором «Вся влада Радам!», з музикою і співами революційних пісень пройшли вони Великою Володимирською та Фундуклеївською вулицями до Хрещатики, де їх згуртовані лави марно намагалася порушити малочисельна і неорганізована колона дрібнобуржуазних партій. На Думській площі контрреволюційні

⁸ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.), с. 323.

⁹ Ленин В. І. Повне збір. творів, т. 32, с. 333—334.

елементи зробили спробу прорватися до прапорів з більшовицькими лозунгами. Цей солдатів-більшовиків відтіснив їх, а арсенальці і солдати 3-го авіапарку цілком оточили прапори. Колона спокійно, з співом «Інтернаціоналу» рушила далі до Царської площі (нині площа ім. Лепінського комсомолу), а потім до Маріїнського палацу, де й відбувся масовий мітинг. У демонстрації 18 червня у Києві взяли участь кілька десятків тисяч чоловік. Спроба угодовців організувати демонстрацію «єднання» з Тимчасовим урядом повністю провалилася. Більшовики провели де-

монстрацію під своїми лозунгами за попередньо наміченим планом.

Червневі події підтвердили зростання впливу РСДРП(б) не тільки серед робітників, але й серед солдатських мас. У ході підготовки і проведення демонстрації яскраво виявилися гострота політичного становища в країні і зростання класової боротьби.

Провал на фронті наступу, який був розпочатий за вказівкою Тимчасового уряду всупереч волі трудящих, прискорив визрівання нової політичної кризи, викликав широке піднесення революційного руху.

2. Курс на збройне повстання

У боротьбі проти наступу контрреволюції. Після розгрому мирної демонстрації робітників і солдатів Петрограда 4 липня 1917 р. контрреволюційна буржуазія зосередила у своїх руках усю повноту влади в країні і перейшла до відкритого наступу на революційні завоювання мас. Було заборонено видання більшовицької газети «Правда», видано наказ про арешт В. І. Леніна. Дії контрреволюції зустріли різкий осуд трудящих. Під керівництвом більшовицьких організацій повсюдно проходили мітинги і збори робітників і солдатів, учасники яких заявляли про солідарність з революційними масами Петрограда.

Тим часом у Києві на засіданні Ради робітничих депутатів, яке відбулося 4 липня, блоку меншовиків, есерів і Бунду разом з представниками українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій, що приєднали до них, вдалося протягнути резолюцію, яка схвалювала дії Тимчасового уряду. У зв'язку з тим, що неподалік від Києва розміщувався штаб Південно-Західного фронту з його контрреволюційним командуванням, а у самому місті перебували центри ряду буржуазних і дрібно-

буржуазних націоналістичних партій та організацій, у боротьбі проти революції тут єдиним фронтом виступали сили загальноросійської і української буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

Тимчасовий уряд ще наприкінці червня пішов на деякі поступки українській буржуазії і послав до Києва делегацію на чолі з О. Керенським для укладення угоди з Центральною радою. Визнавши утворення останньою 15 червня Генеральний секретаріат і пообіцявши наділити його в майбутньому деякими автономними правами, Тимчасовий уряд гадав таким чином забезпечити собі підтримку Центральної ради у розгортанні наступу на завоювання трудящих. І його розрахунки справилися: після липневих подій Центральна рада відправила до Петрограда телеграму, у якій схвалювала політику Тимчасового уряду.

Тим часом по місту прокотилася хвиля виступів контрреволюції. 5 липня за розпорядженням місцевої влади Тимчасового уряду загін юнкерів захопив Маріїнський палац. Приміщення Київського комітету РСДРП(б) було розгромлено, а біль-

шовиків — членів комітету і виконкому Ради робітничих депутатів, які там в цей час перебували, заарештовано. Фракція РСДРП(б) виконкому Ради у зверненні до населення відзначила, що в ці дні у місті було здійснено спробу встановити диктатуру контрреволюційної воячини, яка діяла у повній згоді з дрібнобуржуазними партіями. Більшовики зажадали, щоб палац було негайно звільнено від юнкерів, а всіх винних у заповіданому піддано революційному суду. Під тиском більшовицької фракції меншовицько-есерівська більшість виконкому змушена була ухвалити рішення про звільнення заарештованих більшовиків.

Проте діяльність контрреволюційних елементів у Києві не вщухала. Стаповище стало ще більш напруженим після того, як 8 липня у розпорядження командуючого Київським військовим округом прибув Донський козачий полк. 9 липня відбулася термінова парада Генерального секретаріату Центральної ради, представників виконкому Об'єднаних громадських організацій і військового командування за участю угодівських виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів. Обговоривши питання про становище, яке склалося в місті у зв'язку з невдалим наступом на фронті, нарада прийняла звернення до солдатів і населення з закликом до «твердого до кінця виконання свого громадянського обов'язку». Воно було опубліковане в органі кадетів газеті «Киевская мысль». Згадав парада продемонструвала повне єднання представників буржуазного Тимчасового уряду, угодівських партій меншовиків і есерів та українських націоналістів.

10 липня у київських вечірніх буржуазних газетах з'явився наказ О. Керенського про заборону розповсюдження в армії газет «Правда», «Солдатская правда» та інших друкованих органів більшовиків і про притягнення до суду за більшо-

вицьку пропаганду. Того ж дня контрреволюційні елементи розгромили кіоск «Голоса социал-демократа» на Думській площі, а потім попрямували до будинку Дворянського зібрання (тепер на цьому місці споруджено Будинок профспілок), де містилося Центральне бюро профспілок Києва, редакція «Голоса социал-демократа» та інші організації. Відбулися нові арешти більшовиків. Показово, що ці акції не зустріли протидії з боку меншовицько-есерівської більшості київських Рад. Їх термінове об'єднане засідання 11 липня ухвалило угодівську резолюцію про підтримку Тимчасового уряду (807 депутатів голосувало за резолюцію, 52 — проти, 22 — утрималися). Більшовицька фракція висунула вимогу мобілізувати усі сили на захист революції і передати владу Радам. Проте цю резолюцію навіть не поставили на голосування.

Українська буржуазно-націоналістична контрреволюція також активно включилася у наступ капіталістів на завоювання трудящих, що розгорнувся по всій країні. Центральна рада, прагнучи будь-що використати для забезпечення класових інтересів української буржуазії піднесення національно-визвольного руху, вдавалася до різних хитрощів, жонглювала «соціалістичною» фразеологією і лозунгами національного визволення, всіляко намагалася створити ілюзію, ніби вона обстоює права не лише можливої верхівки суспільства, але й трудящих мас. 11—14 липня Центральна рада скликала у Києві так званий «Всеукраїнський робітничий з'їзд». На нього прибуло близько 400 делегатів, які представляли не більше 40 тис. (з загального числа 3,5 млн.) пролетарів і напівпролетарів України, що свідчило про повний крах претензій націоналістів на керівництво робітничим класом в цілому.

Незважаючи на утиски з боку контрреволюції, лави більшовицьких

організацій зростали і міцніли. 10—12 липня у Києві зібралася обласна конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю. На цей час обласна організація більшовиків об'єднувала 10 тис. членів партії, в тому числі близько 4 тис. — у Києві. Зорієнтуватися у новій обстановці, що склалася після липневих подій, місцевим комітетам РСДРП(б), в тому числі і Київському, допомогли праці В. І. Леніна «Політичне становище», «До лозунгів» та ін. Дійсний стан справ у Петрограді і в усій країні висвітлювала більшовицька преса. «Голос соціал-демократа» у статтях «Роль ЦК РСДРП(б) у петроградських подіях», «Кого винуватити?» та багатьох інших роз'яснював тактику партії і її ЦК у липневі дні, викривав контрреволюційність політики Тимчасового уряду і відкритий перехід дрібнобуржуазних партій меншовиків та есерів до табору контрреволюції.

Київський комітет РСДРП(б), високо оцінюючи роль преси у підготовці мас до соціалістичної революції, активізував розпочату ще навесні 1917 р. кампанію по збиранню коштів на придбання власної друкарні. Після її завершення на початку вересня друкарню було куплено. Завдяки цьому навіть в умовах зростаючого саботажу підприємців забезпечувався регулярний вихід «Голоса соціал-демократа», тоді як орган меншовиків-оборонців «Знамя труда» через відсутність коштів 7 вересня взагалі припинив існування.

Члени київського комітету більшовиків продовжували приділяти велику увагу роз'ясненню завдань національно-визвольного руху. Вони виступали на підприємствах і у військових частинах з лекціями на теми «Український рух і соціал-демократія», «Національний гніт і Україна» та ін. Питання інтернаціонального виховання трудящих лишалося у центрі уваги київських більшовиків і в ході підготовки та проведення ви-

борів до міської думи. Для організації виборчої кампанії ще у липні були створені муніципальні комісії — центральна при Київському комітеті більшовиків, а також при райкомах, на усіх заводах, у майстернях, військових частинах. Загальноміський комітет партії виробив виборчу платформу.

Виступаючи ініціаторами руху трудящих за демократизацію органів місцевого самоврядування, більшовики розглядали роботу у них як один із засобів політичної освіти мас, їх організації, звільнення з-під впливу буржуазії та угодовців. Вибори до міської думи використовувалися насамперед для широкої пропаганди ленінського плану боротьби за перемогу соціалістичної революції.

Київський комітет за період з 6 березня по 17 липня не менше 15 разів обговорював на своїх засіданнях питання про участь у виборах до міської думи. 18 липня воно було розглянуто на ряді районних зборів більшовиків, а в університеті відбувся передвиборний мітинг, скликаний центральною муніципальною комісією загальноміського комітету РСДРП(б). У «Голосе соціал-демократа» систематично друкувалися статті і відозви, які закликали трудящих віддати голоси за більшовиків. Підготовка до виборів у міську думу проходила в умовах репресій і поширення наклепницьких випадів щодо РСДРП(б) та її вождя, гострої боротьби політичних партій і організацій. Загалом по місту висунуті кандидати увійшли до 18 виборчих списків. До солдатів, які розклеювали агітаційні плакати більшовиків, офіцери застосовували кулачну розправу, відправляли їх на гауптвахту. З наближенням дня виборів стіни будов, вітрини магазинів, парками міста були щільно заліплені численними відозвами різних партій і груп.

У неділю 23 липня розпочалися вибори. Біля дільничних виборчих комісій, особливо у центрі, представ-

ники різних партій вели посилену агітацію. І все ж у голосуванні взяла участь лише 174,5 тис. чоловік, або 53 % з усіх внесених до виборчих списків. Найбільшу кількість місць у думі здобув блок меншовиків, есерів та Бунду, далі йшов блок УСДРП — УПСР (24 місця). З кандидатів, внесених у 7 із 18 списків, жоден не став гласним думи. Більшовики посіли 7 місць. За них проголосувало 9,5 тис. (5,4 %) виборців. Це були насамперед свідомі робітники, в основному — трудящі Печерська і Подолу. Підбиваючи підсумки виборів, «Голос социал-демократа» визнав перемогу на них «урядових соціалістів», тобто дрібнобуржуазних партій, але разом з тим підкреслив, що більшовицька фракція у думі, незважаючи на малочисельність, докладе усіх зусиль до викриття їх політики. Члени фракції М. С. Богданов, А. В. Іванов, М. Л. Леонт'єв, О. І. Маєвська-Масальська, І. М. Фіалек широко використовували трибуну думи для політичного виховання мас, викриття зрадництва меншовиків та есерів, які при формуванні виконавчих органів думи пішли на змову з кадетами, представниками буржуазії.

У день виборів до думи у Києві відбулося термінове засідання загальноміської конференції більшовиків, скликаної для обговорення питання про наступний з'їзд партії. Важливе значення у боротьбі київських більшовиків за маси мало схвалення на цьому засіданні ленінської резолюції VII (Квітневої) конференції РСДРП(б) з національного питання.

VI Всеросійський з'їзд РСДРП(б), який відбувся 26 липня — 3 серпня 1917 р. у Петрограді, підбив підсумки діяльності партії за час, що минув після Квітневої конференції, дав оцінку становища у країні після липневих подій і визначив завдання партії на повому етапі. Відповідно до вказівок В. І. Леніна тимчасово

було знято лозунг «Вся влада Радам!» і поставлено питання про повну ліквідацію диктатури контрреволюційної буржуазії. Усі рішення історичного VI з'їзду партії підпорядковувалися головній меті — підготовці пролетаріату і найбіднішого селянства до збройного повстання за перемогу соціалістичної революції.

Про рішення VI з'їзду партії більшовикам Києва доповіли його делегати А. В. Іванов (від Київської міської організації) та Є. Б. Бош (від обласної організації РСДРП(б) Південно-Західного краю). 6 серпня вони виступили на черговому засіданні загальноміської партійної конференції, яка відкрилася ще 30 липня. Київські більшовики схвалили курс, вироблений з'їздом, прийняли рішення докласти всіх зусиль до приведення у бойову готовність пролетаріату і гарнізону міста. Учасники конференції надіслали вітання ЦК РСДРП(б), В. І. Леніну, пролетарям і революційним солдатам Петрограда.

Тим часом у місті наростала боротьба мас проти нових акцій контрреволюції. Глибоке обурення викликало обнародування 25 липня паказу головнокомандуючого Південно-Західним фронтом про організацію військових судів і запровадження в армії смертної кари.

Широкого розмаху набули виступи трудящих проти скликання у Москві 12 серпня 1917 р. Державної наради, з якою контрреволюція пов'язувала надії на підготовку ґрунту для встановлення військової диктатури. Київський комітет РСДРП(б) спеціальною листівкою закликав маси до виступу проти цього зібрання. 11 серпня на спільному засіданні Центрального бюро профспілок з представниками більшовицької організації і делегатами заводів і фабрик за пропозицією більшовиків було вирішено провести одноденний страйк протесту проти Державної наради. Питання про ставлення до цього огляду сил контрреволюції того ж дня

обговорило об'єднане засідання виконкому Рад робітничих і солдатських депутатів. Незважаючи на заперечення більшовицької фракції, меншовицько-есерівська більшість виконкомів обох Рад прийняла рішення про схвалення участі у нараді лідерів своїх партій. Від Києва на неї були делеговані меншовик, есер, двоє українських соціал-демократів і бундівець.

Заклик більшовиків до страйку гаряче підтримали робітники міста та їх організації. У день відкриття Державної наради, 12 серпня, політичний страйк охопив у Києві близько 22 тис. чоловік.

Рішимість робітників і солдатів відстояти свої революційні завоювання яскраво виявилася у ході розгрому корніловського заклоту — цієї спроби контрреволюції збройним шляхом встановити в країні військову диктатуру. Києву, розташованому у безпосередній близькості від лінії фронту, у планах контрреволюції відводилося важливе місце. Розпочавши 25 серпня наступ на революційний Петроград, Л. Корнілов одночасно підписав лист-наказ своїм прибічникам у Києві з вимогою з початком виступу насамперед заарештувати членів революційних організацій, захопити найважливіші об'єкти, закрити революційні газети і журнали, призначити на відповідальні посади у місті учасників контрреволюційного заклоту тощо.

В ході підготовки до збройного виступу контрреволюції у Києві сюди ще на початку серпня приїхала група гвардійських офіцерів, які, маючи у своєму розпорядженні значні кошти, розгорнули агітацію в частинах Київського гарнізону і військових училищах. У середині серпня до міста прибули емісари монархічної організації. Завчасно стягувалися частини, які зберігали вірність Л. Корнілову. У Бровари, зокрема, передислокували частину бронедивізіону 7-ї армії. Під керівництвом генерала

А. Кримова у Києві утворювалися таємні організації, які мали захопити місто, тільки-но розпочнеться похід корніловців на Петроград.

Проте завдяки невтомній діяльності більшовиків, пильності трудящих підступні плани були викриті. 25 серпня представники революційних мас провели обшуки у цілому ряду діячів чорносотенного та монархічного напрямів. У типографії «Обновление» (колишній «Двуглавый орел») вдалося виявити і вилучити готові до набору прокламації погромного змісту.

Отримавши повідомлення про корніловський заколот, президія міської організації РСДРП(б) зібралася на екстрене засідання і розробила заходи по боротьбі з можливим виступом контрреволюції у Києві. Потім їх обговорили учасники засідання виконавчих комітетів Рад, на яке запросили і представників різних партій. Засідання прийняло постанову про створення Особливого комітету по охороні революції. До його складу ввійшли командуючий КВО, комісар Тимчасового уряду по Києву, керівники Ради робітничих депутатів, всіх громадських організацій і «соціалістичних» партій. Направив до цього органу свого представника і Київський комітет РСДРП(б), чим припустив серйозну помилку. У звіті обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю від 16 вересня 1917 р. відзначалося, що ці дії Київського комітету були засуджені загальноміською конференцією більшовиків і обласним комітетом. Я. М. Свердлов у листі до Київського комітету назвав цей крок «хибною коаліцією».

У той же час більшовики розгорнули масову роботу по мобілізації трудящих для відсічі контрреволюції. На підприємства і у військові частини направлялися агітатори. Їх заклики у всеозброєнні виступити на захист революції, вимоги заарештувати і віддати під суд керівників

контрреволюційного заклоту, припинити репресії проти лівої преси, озброїти робітників зустріли одностайне схвалення колективів більшості заводів і фабрик, Центральної ради фабзавкомів міста.

Провалилися і розрахунки контрреволюції на підтримку з боку солдатів Київського гарнізону. Останні разом з робітниками виступили на захист завоювань революції і продемонстрували у тривожні дні кінця серпня 1917 р. стійкість, витримку, рішучість будь-що дати відсіч контрреволюції. Рада робітничих депутатів вжила найрішучіших заходів до відвернення виступу контрреволюції: під час організованої нею перевірки готелів було виявлено і заарештовано значну кількість офіцерів без будь-яких документів, вдалося налагодити зв'язок і заручитися підтримкою 8-го Донського козачого полку та кірасирів, які у липневі дні були основною опорою контрреволюції у Києві.

28 серпня на вимогу робітників і солдатів виконком Ради робітничих депутатів ухвалив постанову заарештувати за зв'язки з Л. Корніловим начальника штабу Київського округу, усунути від виконання обов'язків комісара Тимчасового уряду по Києву. Було також заарештовано відомого монархіста В. Шульгіна, а його чорносотенну газету «Киевлянин» закрито.

Під час обговорення питання про боротьбу з корніловщиною на засіданні Ради робітничих депутатів, на яке запросили також представників фабзавкомів і профспілок, в багатьох виступах пролунали пропозиція негайно озброїти робітників, вимога звільнити з в'язниць більшовиків. На закінчення було одностайно схвалено запропоновану більшовиками резолюцію з закликом до революційного пролетаріату і солдатів гарнізону згуртуватися навколо Рад і за першим їх сигналом стати на захист революції. У ці дні під головуванням

більшовиків А. В. Іванова та О. Ф. Вітковського безперервно засідав виконком Ради робітничих депутатів. Сім його представників були делеговані до комісії по обліку зброї у збройових магазинах. Виконкоми Рад робітничих і солдатських депутатів підтримали пропозицію більшовиків про роззброєння контрреволюційних частин, дислокованих у Києві. Відібрану зброю вирішено було передати робітничим дружинам.

31 серпня газета «Известия Киевского Совета рабочих депутатов» опублікувала звернення обласного з'їзду Рад Південно-Західного краю, що проходив у місті 28—30 серпня, до всіх місцевих Рад з закликом протиставити контрреволюційному корніловському заклоту організовану відсіч робітників, селян, солдатів, усіх революційних сил. Самовіддані дії керованих більшовиками трудящих мас забезпечили швидку ліквідацію збройного виступу контрреволюції.

Однак обстановка у Києві лишалася складною. Контрреволюціонери продовжували розповсюджувати від імені Л. Корнілова провокаційні прокламації. Тому «Голос социал-демократа» 5 вересня у статті «Підсумки ліквідації корніловського заклоту» зробив висновок: «Заклот Корнілова ліквідовано, але контрреволюція, як і досі, сильна».

Піднесення масового робітничого руху. Після придушення корніловського заклоту становище в країні докорінно змінилося. У ході боротьби з контрреволюцією трудящі паочно впевнювалися у зраді їх інтересів угодовськими партіями, у правильності політики більшовиків і необхідності повалення Тимчасового уряду. Дійовим прискорювачем революціонізування мас стали імперіалістична війна і викликане нею катастрофічне погіршення становища робітничого класу, всіх трудящих. У гонитві за максимальними прибутками капіта-

лісти посилювали експлуатацію, протидіяли скороченню тривалості робочого дня, введенню нових тарифів оплати праці, пічного не робили для поліпшення умов праці і побуту робітників. Невпинне падіння рівня реальної заробітної плати було пов'язане і з постійним зростанням цін на життєво необхідні продукти харчування, одяг, взуття, житло. На Київщині, наприклад, у травні 1917 р. порівняно з липнем 1916 р. офіційні ціни на жито збільшилися на 227,7 %, пшеницю — на 203, гречку — на 183,2, олію соняшникову — на 276, вершкове масло — на 186, картоплю — на 185,2 %. Базарні ж ціни були у декілька разів вищі. Багато продуктів харчування і речей першої необхідності взагалі зникло з продажу. Вичерпувалися запаси хліба. 8 серпня 1917 р. Київський продовольчий комітет, наприклад, повідомив у міністерство продовольства про наявність у місті лише триденного його запасу. Зростала спекуляція, проти якої буржуазна влада не вживала піяких заходів.

Трудаці все активніше включалися у боротьбу з підприємцями. Поширювався страйковий рух. Наприкінці липня припинили роботу кравецькі майстерні Києва через недотримання власниками умов підписаної у травні колективної угоди і проведення ними масового локауту. 3 серпня частковим задоволенням вимог закінчився виступ кравців Подолу. Вони домоглися встановлення 8-годинного робочого дня, скасування понаднормових робіт, підвищення заробітної плати у середньому на 30—60 %. У липні тривав страйк шкіряників, що розпочався ще наприкінці червня. Страйкували робітники міднополіварних, арматурних майстерень та інших підприємств. 4 серпня розпочався виступ майже 700 робітників дріжджових, винокурних та пивоварних заводів. Вони висунули вимоги збільшення заробітної плати на 75—120 %. Робота припинилася у

розпалі виробничого процесу, що у цих галузях загрожувало великими збитками. Підприємці були змушені піти на поступки.

Рішучий протест трудящих Києва зустрів розпорядження військових властей знизити на 40—50 % заробітну плату робітників майстерень Київського округу шляхів сполучення. При цьому власті загрожували замінити невдоволених солдатами. У відповідь учасники наради представників фабзавкомів, Центрального бюро профспілок, виконкому Ради робітничих депутатів, яка зібралася 8 серпня, висунули вимогу скасувати згадане розпорядження під загрозою загального страйку. До рішення наради одностайно прислалися робітники багатьох заводів і фабрик міста.

На знак протесту проти масових звільнень робітників і підвищення норм виробітку 10—11 серпня застрайкував механічний завод «Фесікс». Перемогою закінчився страйк на цементному заводі «Фор», робітники якого добилися збільшення заробітної плати на 80—100 %. Найбільш впертою і тривалою була боротьба робітників 12 металообробних і машинобудівних заводів Києва за підписання колективного договору, що включав вимоги встановлення 8-годинного робочого дня, поденної оплати праці, запровадження мінімуму заробітної плати. Виступом керувало більшовицьке правління профспілки металістів. 30 липня загальні збори його членів ухвалили утворити страйковий фонд шляхом відрахування до нього 1 % заробітної плати, а також вимагали видавши закону про запровадження робітничого контролю над виробництвом.

У зв'язку із зростанням саботажу вирішення питання про робітничий контроль набувало все більшої гостроти. Воно навіть було винесене на розгляд об'єднаного засідання виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів. Важливою віхою у розвитку робітничого контролю стала за-

гальноміська конференція фабзавкомів, яка відкрилася 19 серпня. Вона пройшла під керівництвом більшовиків і обрала переважно більшовицьку за складом Центральну раду фабзавкомів міста. Головну увагу конференція зосередила на виробленні заходів щодо боротьби з локаутами і саботажем підприємців. Визнавши, що локаути мають за мету стримувати розвиток робітничого руху і революційного процесу взагалі, делегати-більшовики внесли пропозицію, щоб Рада робітничих депутатів, профспілки і фабзавкоми ревізували або конфіскували заводи і фабрики, які закриваються. В разі зупинки виробництва через відсутність матеріалів і сировини робітничим організаціям радили вишукувати все необхідне для підтримання діяльності підприємства. Як з питання про робітничий контроль, так і щодо сучасного моменту конференція ухвалила резолюції, запропоновані більшовиками. Вони закликали пролетарів не піддаватися на провокації буржуазії, яка прагнула викликати передчасний виступ мас і розгромити його, а спрямувати всі зусилля на підготовку до вирішального бою.

Одним з найбільших у країні був вересневий загальний страйк робітників Києва. У авангарді руху йшли металісти. Ще 1 вересня їх профспілка ухвалила рішення про страйк. 17 вересня план його проведення було представлено на затвердження термінової конференції фабзавкомів міста за участю усіх профспілок. Проте за пропозицією комітету РСДРП(б) більшість її учасників визнала оголошення страйку несвоєчасним, оскільки він міг послужити приводом для масового локауту. Більшовики вважали за необхідне домогатися розв'язання корінного питання — негайної передачі влади до рук пролетаріату і найбіднішого селянства, а не розпоршувати сили на окремі виступи.

Але обурення мас політикою буржуазії настільки зросло, що на 16 металообробних і машинобудівних підприємствах Києва роботи все-таки були припинені. І тоді більшовицьке керівництво Центральної ради профспілок, Центральної ради фабзавкомів і бюро виконкому спілки металістів зробило все, щоб забезпечити організоване проведення страйку, який набув великого розмаху. До страйку металістів приєдналися робітники інших галузей — деревообробники, шкіряники, кравці, друкарі, трамвайники. Виступ переріс у загальноміський і охопив близько 50 тис. чоловік. Для ліквідації конфлікту до Києва прибули представники міністерства праці Тимчасового уряду.

Опір капіталістів було зламано. 27 вересня після підписання колективного договору з підприємцями, що включав і пункт про встановлення робітничого контролю, металісти відновили роботу. Внаслідок вересневого загальноміського страйку 28 вересня вдалося також домогтися укладення загального колективного договору між Центральним бюро профспілок Києва і місцевим Товариством заводчиків і фабрикантів.

Масове розгортання революційної боротьби робітничого класу у вересні — жовтні 1917 р. являло характерну рису революційної ситуації, що утворилася в країні. Серед вимог, які висував пролетаріат, переважали політичні. Усі форми робітничого руху об'єднувала єдина мета — завоювання влади Радами. Успіх боротьби проти локаутів і саботажу буржуазії забезпечувався застосуванням такого дійового засобу тиску на неї, як запровадження робітничого контролю над виробництвом і розподілом.

Партія Леніна до осені 1917 р. змогла згуртувати пролетаріат у єдину силу, повести за собою його найширші маси.

Подальша більшовизація Київської Ради робітничих депутатів. Ще в ході боротьби з корніловщиною і особливо після її розгрому почалося відродження Рад, активізувався процес їх оновлення і більшовизації. В. І. Ленін відзначав, що «досить було «свіжого вітерця» корніловщини, який обіцяв добру бурю, щоб усе затхле в Раді відлетіло па якийсь час геть і ініціатива революційних мас почала проявляти себе як щось величне, могутнє, непоборне»¹⁰. Лозунг «Вся влада Радам!», знову висупутий більшовиками, за нових умов став лозунгом соціалістичної революції, лозунгом підготовки збройного повстання за владу Рад. Переламним моментом у цьому процесі було ухвалення більшовицьких резолюцій про владу Петроградською (31 серпня) і Московською (5 вересня) Радами. По країні поширювався рух солідарності з пролетарями столиць. Масова більшовизація Рад стала найважливішим показником нового революційного піднесення.

Після обговорення 8 вересня на засіданні Київської Ради робітничих депутатів питання про становище у місті більшістю у 119 голосів проти 66 пройшов більшовицький документ, в основу якого було покладено резолюцію «Про владу», ухвалепу 31 серпня Петроградською Радою. Пропозиція угодовців про вихід з кризи шляхом укладення нового блоку з буржуазією була рішуче відкинута. Все очевиднішим ставало падіння впливу дрібнобуржуазних партій у масах. Загальноміський комітет РСДРП(б) повідомляв у ЦК, що «в організаціях меншовиків і есерів панувала цілковита розгубленість — на заводи вони зовсім не показувалися»¹¹.

У ході масових перевиборів, що розгорнулися у Києві, робітники і солдати відкликали з Рад представників дрібнобуржуазних партій і обирали до їх складу більшовиків. Від арсенальців до Ради робітничих

депутатів увійшло 12 більшовиків. Жоден з кандидатів угодовського блоку не зібрав необхідного мінімуму голосів. Більшовицька фракція у Раді робітничих депутатів Києва внаслідок перевиборів значно збільшилася і налічувала тепер майже 200 чоловік, тобто близько половини депутатів. Зросло представництво більшовиків і у виконкомі Ради робітничих депутатів — з 11 чоловік на кінець двовладдя до 14 восени 1917 р.

Поступово міцнів вплив більшовиків і у Раді солдатських депутатів. У серпні до її виконкому від блоку більшовиків та інтернаціоналістів уперше увійшов член РСДРП(б), представник 3-го авіапарку М. С. Богданов.

За прикладом Петрограда і Москви почали утворюватися районні Ради робітничих депутатів. 24 вересня відбулися організаційні збори Шулявської Ради. 8 жовтня розпочала діяльність Рада Миського району. 12 жовтня розгорнулася підготовка до обрання Печерської районної Ради. 24 вересня у приміщенні кінотеатру (Хрещатик, 36) відбулися загальні збори оновленого складу Київської Ради робітничих депутатів. Більшовицька фракція поставила на голосування резолюцію про необхідність переобрання її виконкому. Ця пропозиція пройшла більшістю голосів (81 — за, 48 — проти).

Значний злам відбувся не тільки у настроях робітничих мас, але й деякої частини членів Рад — меншовиків і есерів, що дозволило більшовикам, навіть не маючи у Радах абсолютної більшості, у ряді випадків проводити свої резолюції. 29 вересня Київська Рада робітничих депутатів зібралася для переобрання виконкому. Але після внесення біль-

¹⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 34, с. 192—193.

¹¹ Большевикские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.), с. 730.

шовицькою фракцією пропозиції спочатку обговорити політичне становище у країні і приєднатися до резолюції про владу, ухваленої Петроградською Радою 31 серпня, фракції меншовиків та есерів, тобто близько половини присутніх на засіданні депутатів, па знак протесту залишили зал. Вибори виконкому довелося перенести на наступне засідання, призначене на 3 жовтня.

Цього ж дня зранку величезний натовп народу зібрався біля будинку Присутствених місць, де відбувалося заключне засідання суду у справі 77 солдатів-гренадерів, які на чолі з штабс-капітаном І. Л. Дзевалтовським у червні 1917 р. відмовилися від участі у наступі на фронті. Усюди майоріли прапори з закликом «Вся влада Радам!» та іншими більшовицькими лозунгами. На кінець наради присяжних засідателів сюди підійшли частини Київського гарнізону. Присутні висловлювали солідарність з підсудними і зажадали, щоб робітників і солдатів допустили у зал засідань суду. Під тиском революційних мас суд виніс заарештованим виправдувальний вирок.

Поява звільнених гренадерів була зустрінута робітниками і солдатами бурхливими оплесками. Потім усі разом, під музику, співаючи «Інтернаціонал», рушили по Великій Володимирській, а далі Бібіковським бульваром (нині бульвар ім. Тараса Шевченка) до будинку комерційного інституту (нині оди́н з корпусів Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького). Тут близько 8 години вечора відкрилося засідання Ради робітничих депутатів, скликане для переобрання виконкому, до нового складу якого увійшли 14 більшовиків, 7 меншовиків, 6 есерів, 3 представника українських дріблоружуазних партій. Членами виконкому стали випробувані борці за справу пролетаріату А. В. Іванов та І. М. Фіалек, члени правління найбільших профспілок мі-

М. С. Богданов.

ста М. Л. Леонтьєв (деревообробників), Д. І. Іткінд і М. М. Майоров (кравців), О. О. Сивцов (шкіряників) та ін.

5 жовтня на першому засіданні новообраного виконкому, яке відбулося у Маріїнському палаці, було сформовано його президію. До складу останньої увійшли три більшовика, два меншовика, есер і український соціал-демократ. Більшовики посіли посаду голови виконкому і очолили більшість його комісій, а також ряд відділів президії. Переобрана редакція «Известий Киевского Совета рабочих депутатов» складалася з трьох більшовиків, меншовика-інтернаціоналіста і представника УСДРП. Основний напрям газети мав бути «послідовно інтернаціоналістським, марксистським, без будь-яких коливань у бік оборонства і опортунізму»¹². Зміна завдань

¹² Борьба за власть Советов на Киевщине, с. 337.

викликала і зміну назви газети. Вопа ставала органом усіх робітничих організацій і тому одержала назву «Пролетарская мысль». Перший її номер вийшов 5 листопада 1917 р.

Обстановка, яка склалася у Києві восени 1917 р., свідчила про те, що основна маса робітників і солдатів йшла вже за більшовиками.

Становище у Києві напередодні Жовтня. Зростання впливу більшовиків у масах, успіхи партії у більшовизації Рад, послаблення позицій дрібнобуржуазних партій, нестримне піднесення революційних виступів робітників, солдатів і селян — все це висувало перед партією більшовиків на перший план завдання підготовки до збройного повстання. У середині вересня в листі ЦК Петроградському і Московському комітетам РСДРП (б) «Більшовики повинні взяти владу» В. І. Ленін писав: «Здобувши більшість в обох столичних Радах робітничих і солдатських депутатів, більшовики можуть і повинні взяти державну владу в свої руки...

Взявши владу *відразу* і в Москві і в Пітері..., ми переможемо *безумовно і безсумнівно*»¹³.

В той же час буржуазія, намагаючись перешкодити розвитку революції, робила ставку на організацію другої корніловщини. Однією з ланок нової змови контрреволюції стало скликання меншовиками та есерами 14 вересня у Петрограді так званої Демократичної наради з метою створити видимість існування у Росії парламентського ладу. Ці дії угодовців викликали рішучий протест більшовиків. Резолюції з осудом нового маневру меншовиків та есерів ухвалили і нарада більшовиків Південно-Західного краю, і загальноміська конференція РСДРП (б), які відбулися у Києві наприкінці вересня. Делегати конференції 25 вересня надіслали телеграму В. І. Леніну, заявивши, що вони повністю поділяють і підтримують його позицію з питан-

ня про Демократичну нараду і утворений нею Передпарламент. Є. Б. Бош, виступаючи 24 вересня з питання про поточний момент, підкреслила: «Робітники, солдати та бідніші селяни йдуть за нами»¹⁴. Цю точку зору захищала більшість делегатів. В ухваленій конференцією резолюції з поточного моменту говорилося, що тільки негайне створення державної влади з робітників, солдатів і біднішого селянства може вивести країну з становища, яке склалося, що другий етап революції, коли влада має перейти до рук трудящих, настає.

У підготовці мас Києва до соціалістичної революції більшовики міста одержували вслужезну допомогу від ЦК РСДРП (б), з яким Київський загальноміський і обласний комітети партії підтримували постійний зв'язок. Керуючись вказівками ЦК партії і В. І. Леніна, Київський комітет РСДРП (б) у ході підготовки до збройного повстання розгорнув роботу по створенню, зміцненню, озброєнню та навчанню загонів Червоної гвардії. Після ухвалення 8 жовтня Київською Радою робітничих депутатів більшовицької резолюції про владу військова робота стала в центрі його уваги. Виконком Ради робітничих депутатів нового складу вирішив передати робітничі дружини підприємств у повне розпорядження Ради робітничих депутатів. До загальноміського штабу Червоної гвардії увійшли більшовики М. С. Богданов, А. В. Іванов, Л. Л. П'ятаков та ін. Очолив його член виконкому Ради робітничих депутатів більшовик О. О. Сивцов. Штаб у своїй діяльності спирався на партійні осередки підприємств і фабзавкоми. Робітничі організації багато зробили для озброєння червоногвардійців: брали участь

¹³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 34, с. 226, 228.

¹⁴ Партархів Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 2, спр. 17, арк. 1.

у затриманні транспортів зі зброєю, які йшли на фронт, встановлювали зв'язки з революційними військовими частинами з метою отримання необхідної зброї тощо. Велику допомогу в озброєнні робітників Києва подали революційні солдати 2-го гвардійського корпусу, 7-ї та 11-ї армій.

На жовтень 1917 р. у Києві нараховувалося до 3 тис. червоногвардійців. 18 жовтня біля Маріїнського палацу відбувся огляд перших червоногвардійських рот. Їм вручили прапори київських Рад робітничих і солдатських депутатів. У зв'язку з переформуванням бойових дружин у Червону гвардію виконком Ради робітничих депутатів ухвалив рішення негайно здійснити на всіх заводах і фабриках переобрання бойових дружин. 19 жовтня виконком прийняв запропоновану більшовиками резолюцію, яка зобов'язувала президію виконкому забезпечити Червону гвардію зброєю «навіть всупереч владі».

Паралельно з підготовкою до збройної боротьби за перемогу соціалістичної революції у Києві ширшала кампанія на підтримку скликання II Всеросійського з'їзду Рад. 12 жовтня «Голос соціал-демократів» опублікував звернення ЦК РСДРП(б) «Перед з'їздом Рад». 15 жовтня на об'єднаному засіданні київських Рад робітничих і солдатських депутатів були ухвалені пропозиції, внесені більшовиками: за скликання з'їзду висловилися 173 депутати, проти — 71, утрималися — 6. Визнали з'їзд Рад повноважним органом верхньої влади 159 депутатів (проти визнання голосували 28 депутатів, утрималися — 3). У зв'язку з тим, що члени фракцій меншовиків і есерів на знак протесту залишили зал, вибори делегатів на II Всеросійський з'їзд Рад довелося перенести на наступне засідання. Рада робітничих депутатів обрала делегатами з'їзду більшовиків І. П. Лисовського, М. М. Майорова, І. М. Фіалека і од-

О. О. Сивцов.

ного представника УСДРП. Фракції меншовиків та есерів у голосуванні участі не брали. Київську окружну Раду солдатських депутатів на II Всеросійському з'їзді Рад представляли 8 делегатів, у тому числі більшовики М. С. Богданов, В. С. Пашченко, А. М. Самойловський, М. С. Титаренко. Усі делегати одержали наказ віддати голоси за перехід влади до Рад.

17—18 жовтня у приміщенні жіночого медичного інституту зібрався обласний з'їзд Рад Південно-Західного краю. На нього прибули представники 34 Рад з 33 міст (всього у краї їх було 58). З питання про ставлення до II Всеросійського з'їзду Рад, що скликався, виступив секретар Київського комітету РСДРП(б) Я. Б. Гамарник. 30 голосами проти 24 при 12, що утрималися, пройшла резолюція більшовицької фракції з вимогою передачі всієї влади Радам. Для вироблення плану спільної роботи з окружною Радою солдатських депутатів з'їзд виділив спеціальну

комісію. На закінчення делегати поставили питання про необхідність організації в усіх містах краю Червоної гвардії. Делегатами на II Всеросійський з'їзд були обрані два більшовика (В. М. Примаков та П. П. Росомахін) і лівий есер-інтернаціоналіст. Усі вони одержали наказ голосувати за владу Рад.

Більшовики Києва у період безпосередньої підготовки до збройного повстання ще тісніше згуртували свої лави. Активно включалася у боротьбу за владу Рад молодь міста.

Доповідаючи ЦК РСДРП(б) про становище, яке склалося у Києві паперододні соціалістичної революції, загальноміський більшовицький комітет 24 жовтня повідомив про завоювання керівних позицій у Раді робітничих депутатів, посилення впливу у Раді солдатських депутатів, підтримку широкими масами тру-

дящих рішення про скликання у Петрограді II Всеросійського з'їзду Рад і вимоги передати владу Радам. Для здійснення контролю над діями контрреволюції за пропозицією більшовицької фракції Ради робітничих депутатів був створений ревком, до якого увійшли по три представника робітників і солдатів. Ревком одержав повноваження розпоряджатися введенням та виведенням військ гарнізону з міста, на нього покладалась охорона громадського порядку. Ці заходи дозволили фактично поставити під контроль Рад робітничих і солдатських депутатів військові сили контрреволюційного Тимчасового уряду, які дислокувалися у Києві.

Трудаці міста були готові до збройної боротьби за встановлення влади Рад.

3. Встановлення Радянської влади у Києві

Жовтневе збройне повстання. 25 жовтня 1917 р. робітники, солдати і матроси Петрограда, керовані більшовиками, здійснили збройне повстання і повалили ненависний буржуазний Тимчасовий уряд. Цей день увійшов в історію як день перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. II Всеросійський з'їзд Рад проголосив перехід державної влади у центр і на місцях до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. З'їзд прийняв історичні Декрети про мир і про землю, сформував перший Радянський уряд — Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним.

Перемога пролетаріату, революційних солдатів і матросів Петрограда поклала початок триумфальній ході Радянської влади по всій країні. *«Перемога Жовтня — головна подія ХХ століття, яка докорінно змінила*

*хід розвитку всього людства»*¹⁵; — відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції».

Перші повідомлення про перемогу у Петрограді збройного повстання надійшли до Києва 25 жовтня о 2 годині дня. По-різному зустріли цю звістку різні верстви населення міста і політичні партії. Гаряче вітали переможе повстання робітники і солдати. Одержавши повідомлення про події у Петрограді, київські більшовики терміново скликали об'єднане засідання виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів, на якому виступили з пропозицією підтримати петроградський пролетаріат

¹⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...). Київ, 1983, т. 12, с. 412.

повстанням робітників і солдатів Києва. Меншовики, есери та бундівці зайняли іншу позицію, заявивши про підтримку вже скинутого Тимчасового уряду. Через їх опір рішення про владу прийняте не було. У зв'язку з цим учасники засідання постановили скликати об'єднаний пленум Рад разом з представниками фабзавкомів і військових частин гарнізону.

Оплотом Тимчасового уряду у місті став штаб Київського військового округу, у розпорядженні якого були значні військові сили. 25 жовтня командуючий округом видав наказ про заборону у місті мітингів та маніфестацій. У Київ викликали додаткові війська, вірні Тимчасовому урядові. Тут були також зосереджені війська буржуазно-націоналістичної Центральної ради.

Всеросійський загальнокозачий фронтовий з'їзд, який засідав у ті дні у Києві, ухвалив резолюцію про підтримку вже поваленого Тимчасового уряду. Меншовики, есери, бундівці 26 жовтня 1917 р. на терміновому засіданні міської думи виступили єдиним фронтом з кадетами і засудили повстання робітників і солдатів Петрограда.

Таку ж позицію зайняла Центральна рада. Її лідери з метою запобігти повстанню трудящих мас розпочали таємні переговори зі штабом КВО про спільні дії. Більшовики, які не знали про закулісні маневри Центральної ради, 25 жовтня увійшли до складу створеного нею «краєвого комітету по охороні революції» і визнали раду краєвою владою за умови переходу усієї влади на місцях до Рад робітничих і солдатських депутатів. Проте вже наступного дня, переконавшись в тому, що рада виступає з осудом збройного повстання у Петрограді і підтримує штаб КВО, більшовики розірвали угоду, виправивши допущену помилку.

27 жовтня Київський комітет РСДРП (б) звернувся з листівкою «До робітників і солдатів м. Києва»,

в якій закликав підтримати повстання у Петрограді. «Робітники і солдати Києва, — говорилося у листівці, — усі ті, хто страждає від війни, дорожнечі і безробіття, усі пригноблені і знедолені, голодні і холодні, повинні тепер зімкнути свої ряди для підтримки повсталих робітників і солдатів Петрограда, для боротьби проти контрреволюційної буржуазії!»¹⁶

Увечері 27 жовтня відбулося об'єднане засідання Рад робітничих і солдатських депутатів за участю представників фабзавкомів, профспілок і військових частин. Угодовці зробили спробу протягнути на ньому резолюцію, яка засуджувала ба Петроградське повстання. Проте за пропозицією більшовиків 489 голосами проти 187 при 17, що утрималися, була ухвалена резолюція про підтримку повстання петроградських робітників. Усю повноту влади у місті ухвалили передати до рук ревкому, який було обрано у складі 10 чоловік. Від більшовиків до нього увійшли Л. Л. П'ятаков, І. Ю. Кулик, Я. Б. Гамарник, І. М. Крейсберг, І. Пуке, Г. Л. П'ятаков. Дії ревкому, відповідно до прийнятої резолюції, підпорядковувалися контролю Рад робітничих і солдатських депутатів, які мали право у будь-який момент переобрати його.

Здійснюючи волю робітників і солдатів міста, Київський комітет РСДРП (б) і ревком приступили до безпосередньої підготовки збройного повстання. Вони розробили план виступу, який передбачав негайно захопити пошту, телеграф та інші найважливіші стратегічні об'єкти. Резиденцією ревкому став Маріїнський палац. Центром повстання було визначено Печерський район, де містилися опорні бази ревкому: завод «Арсенал» і 3-й авіапарк. Загалом

¹⁶ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине : Об. документов и материалов : В 3-х т. Киев, 1957, т. 2, с. 29.

Група активних учасників жовтневих подій 1917 р. і Січневого повстання 1918 р. в м. Києві (сидять зліва направо): Я. Б. Гамарник (1-й), А. В. Іванов (3-й). 1918 р.

бойові сили ревкому налічували 6,6 тис. чоловік, у тому числі 3 тис. червоногвардійців.

Штаб Київського військового округу гарячково готувався до боротьби проти революційних робітників: приводив до бойової готовності юнкерів та козаків, спішно підтягував у місто вірні йому частини. У розпорядженні штабу налічувалося понад 10 тис. чоловік. Центральна рада також стягувала у місто націоналістичні частини і загони «вільного козацтва».

Намагаючись перешкодити повстанню, яке готували більшовики, і обезглавити його, командування КВО перейшло у наступ. 28 жовтня загони юнкерів і козаків оточили Маріїнський палац, де у той час перебувала більшість членів загальноміського більшовицького комітету і ревкому. Більшовики Я. Б. Гамарник, С. С. Бакинський, Л. Й. Картвелішвілі, М. М. Лебедєв, Л. Л. П'ятаков та ін.

(усього 14 чоловік), які там знаходилися, були заарештовані.

У ніч на 29 жовтня юнкери розгромили друкарню Ради робітничих депутатів, здійснили обшуки у приміщеннях деяких профспілок, на підприємствах. У ряді місць їм вдалося вилучити зброю, яку напередодні ревком роздав робітникам. Як пособники контрреволюції виявили себе у цей відповідальний момент меншовики та есери. Зокрема, 29 жовтня у буржуазній газеті «Киевская мысль» було надруковано звернення київського комітету меншовиків до робітників, у якому угодовці умовляли пролетарів міста не підтримувати більшовиків. Проте їх намагання не мали успіху. Члену ревкома В. П. Затопському вдалося уникнути арешту. Діставшись пізно уночі у 3-й авіаційний парк, він запропонував негайно розіслати посланців на заводи, фабрики та у військові частини з повідомленням про арешт членів рев-

кому і необхідність надіслати представників для обрання нового ревкому. До авіапарку прибув і А. В. Іванов, який через хворобу у момент арешту членів ревкому перебував дома. Через кілька годин у авіапарку зібралось близько 20 представників підприємств та військових частин з різних кінців міста, які обрали новий ревком у складі В. П. Затонського, А. В. Іванова, М. О. Новікова, А. Є. Карпенка, І. М. Кудріна та ін.

На мітингах, що зранку 29 жовтня проходили на вулицях Києва, висловлювався протест проти розгрому контрреволюцією приміщення Рад робітничих і солдатських депутатів і висувалися вимоги звільнити заарештованих більшовиків. Особливо багатолюдним був мітинг біля будинку міської думи, який закінчився збройною сутичкою червоногвардійців з юнкерами.

Новообраний Військово-революційний комітет (ВРК), який перебував у 3-му авіапарку, приступив до активної підготовки повстання. негайно розпочав роботу під керівництвом В. П. Затонського загальноміський штаб повстання, що був розташований у приміщенні Центральної ради професійних спілок на Думській площі. Повстання вирішили розпочати 29 жовтня. Сигналом для розгортання бойових дій мав стати політ аероплану над Печерськом. Це завдання ревком доручив льотчику О. І. Єгорову.

За вказівкою ревкому авіапарківці налагодили телефонний зв'язок з «Арсеналом» і артилерійським дивізіоном, що стояв за Дніпром, на Слобідці, виділили на допомогу арсенальцям загін з 250 чоловік на чолі з М. Ф. Гаркушею. На завод прибули підкріплення з 147-ї та 148-ї Воронежських піших дружин.

Відповідно до розробленого ревкомом плану головні бойові дії цього дня розгорнулися на Печерську. Арсенальці і авіапарківці повели на-

ступ на Костянтинівське юнкерське училище, яке найбільш загрожувало позиціям повстанців. Другий загін червоногвардійців і революційних солдатів розпочав бій з юнкерами Миколаївського училища. Повсталі вели вперті бої з контрреволюційними військами, що окопалися у Маріїнському парку і біля будинку командуючого КВО.

О 7 годині вечора юнкери та козакі пішли в атаку на «Арсенал» з боку Маріїнського парку. Проте завдяки героїзмові його захисників їм не вдалося взяти завод. Спроби контрреволюційних військ захопити завод з боку вул. Олександрівської, незважаючи на нестачу патронів і снарядів у арсенальці, також закінчилися невдачею. Втративши значне число вбитими і пораненими, юнкери відступили на попередні позиції.

Вночі до повсталих приєдналися загони робітників і революційних солдатів з Деміївського снарядного заводу, взуттєвої фабрики, обмундирувальних майстерень, групи революційних солдатів і загін червоногвардійців Подолу на чолі з більшовиком О. О. Сивцовим. До авіапарківців приєднався загін солдатів українізованого полку під командуванням сотника П. Порта.

Коротке пічне загишся повсталі використали для поповнення запасів зброї, патронів. Велику сміливість проявили при цьому солдати 3-го авіапарку. Шофери П. Денисов і М. Лисих за дорученням ревкому доставили зброю зі складів у районі Звіринця на набережну Дніпра. Звідси авіапарківці, ризикуючи життям, переносили ящики з патронами на «Арсенал». Частина боєприпасів вони передали червоногвардійцям Шулявки.

Зранку 30 жовтня юнкери Костянтинівського та Олексіївського училищ здійснили нову спробу оточити 3-й авіапарк. Проте їх атаки були відбиті — на допомогу авіапарківцям прийшли солдати телеграфного

батальйону, артилерійський дивізіон на Слобідці, який відкрив вогонь по Костянтинівському училищу. Це змусило юнкерів відступити, а частина їх разом з командним складом здалася.

30 жовтня повстання робітників і солдатів було підтримане загальним політичним страйком трудящих міста, який оголосила Рада фабрично-заводських комітетів і Центральне бюро профспілок. Зупинилися фабрики і заводи, трамваї, майстерні, друкарні, припинився випуск буржуазних газет. Цього дня боротьба проти контрреволюційних сил набула особливої гостроти. Основні бої розгорнулися на Печерську в районі «Арсеналу». До ранку усі робітники зібралися на заводі і озброїлися для боротьби з контрреволюцією. Велику допомогу надали арсенальцям робітниця Б. Кузьковська, А. Медущенко, О. Приходько, О. Ситниченко, Т. Степанава, які організували на «Арсеналі» два пункти харчування, перев'язувальний пункт. Всупереч вказівкам Центральної ради на допомогу повсталим робітникам прийшли солдати українського полку.

Намагаючись зламати опір повсталих робітників і солдатів, штаб КВО вирішив використати для боротьби чехословацьку бригаду, яка була сформована на Південно-Західному фронті з військовополонених. Коли юнкери розпочали новий наступ проти «Арсеналу» з тилу, солдати чехословацької бригади, які прибули до міста увечері 28 жовтня, пішли на повсталих у лобову атаку. Робітники зустріли їх прицільним вогнем і примусили відступити. Зазнавши значних втрат, чехословацькі солдати відмовилися від подальшої участі у боях. Викриваючи підступні дії контрреволюційного командування, Чехословацька національна рада заявила, що «чехословаки, які борються за свою політичну свободу і незалежність, почувають щирю симпатію до українського народу, і рука їхня ні-

коли не закривавиться братньою слов'янською кров'ю»¹⁷.

Після цього успіху повсталі перейшли у наступ проти юнкерів, які засіли у Бутишевській школі прапорщиків, що була розташована поруч з «Арсеналом», і звідти обстрілювали заводський двір. Після незначного опору юнкери, що перебували у школі, здалися.

Ревком живив заходи до того, щоб не пропустити у Київ військові частини, які були викликані штабом округу для підкріплення своїх сил. З цією метою на ст. Пост-Волинський була відряджена група солдатів 3-го авіапарку на чолі з більшовиками С. С. Кутузовим і С. І. Бондаренком. При підтримці робітників Шулявки і солдатів аерофотографічного парку авіапарківці не пропустили у місто ешелон з контрреволюційними частинами.

Другий день повстання ознаменувався особливо активними діями робітників Шулявки, Деміївки та інших районів міста. Вони відтягнули на себе значні сили ворога і цим не дали змоги використати їх проти основної цитаделі повсталих — «Арсеналу».

31 жовтня повсталі посилили тиск на контрреволюційні частини. Солдати-авіапарківці вирішили об'єднатися з арсенальцями, щоб разом з ними розгорнути наступ проти військ штабу КВО. Вранці вони оточили юнкерів Миколаївського училища, які перешкождали їх просуванню до «Арсеналу». Після спільної атаки робітників-арсенальців, авіапарківців і солдатів-понтонерів юнкери здалися. Це дозволило розпочати наступ на головні сили штабу, які окопалися біля будинку командуючого КВО і в Маріїнському парку. Незабаром увесь Печерськ опинився у руках повсталих. Увечері 31 жовтня генерал Квецінський, не діждавшись під-

¹⁷ Боротьба за владу Советов на Киевщине, с. 376.

кріплення і враховуючи, що становище його безнадійне, наказав підлеглим йому військам залишити місто. Слідом за ними виїхали делегати козачого з'їзду, які засідали у Києві, а потім і юнкери київських училищ.

Того ж дня у Києві вийшов перший номер газети «Бюллетень Київського комітета РСДРП (б) и Военно-революционного комитета», у якому були передруковані написана В. І. Леніним відозва «Робітникам, солдатам і селянам!» II Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів, Декрет про мир, ряд повідомлень II Всеросійського з'їзду Рад.

Робітники і революційні солдати під керівництвом більшовиків одержали перемогу над силами Тимчасового уряду у Києві, показавши приклад героїчної боротьби за владу Рад. Жовтневе збройне повстання київського пролетаріату відіграло важливу роль у розвитку революційних подій не тільки у Києві, але й у цілому на Україні. Своїм виступом робітники і солдати міста зірвали плани контрреволюції використати війська штабу КВО для боротьби проти революційного Петрограда.

Боротьба трудящих проти антинародної політики буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Проте перемогою Жовтневого збройного повстання у Києві підступно скористалася буржуазно-націоналістична Центральна рада. У той час коли робітники і революційні солдати самовіддано боролися з контрреволюційними частинами штабу Київського військового округу, керівники Центральної ради стягнули у місто військові частини, які перебували під впливом націоналістів, зайняли телеграф, поштамт, комендатуру, казначейство. Щоб укріпити свої позиції, Центральна рада викликала з фронту ряд українізованих військових частин. Спираючись на них, а також скориставшись тим, що маси ще не

розібралися у сутності антинародної політики, яку вона проводила, Центральна рада оголосила себе вищою крайовою владою на Україні.

7 листопада Рада видала 3-й універсал, у якому заявила про створення так званої Української Народної Республіки (УНР). Оголошувалося, що уся влада на Україні належить Центральній раді та її Генеральному секретаріату, а на місцях — буржуазним органам самоврядування: думам і земствам. Тим самим українська буржуазно-націоналістична контрреволюція остаточно виявила своє вороже ставлення до дійсних виразників інтересів трудящих мас — Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Намагаючись замаскувати буржуазний характер УНР і дезорієнтувати народні маси, 3-й універсал обіцяв скасувати власність на поміщицькі та інші петрудові землі, запровадити 8-годинний робочий день, установити державний контроль над виробництвом. Проте практична діяльність Центральної ради різко розходилася з її демагогічною фразеологією. Вже 8 листопада Генеральний секретаріат звільнив з-під арешту керівників штабу КВО, розгоряного під час Жовтневого повстання київського пролетаріату. У Києві під захистом Центральної ради почали збиратися найбільш оскаженілі представники російської контрреволюції, які втекли з Петрограда та Москви, у тому числі колишній голова IV Державної думи октябрист М. Родзянко, монархіст В. Шульгін. На Україну була запрошена контрреволюційна Ставка верховного головнокомандування, яка відмовилася підкоритися Раді Народних Комісарів. До Києва переїхали військові місії Англії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Бельгії, Сербії. Верховоди націоналістичної ради, встановивши зв'язки з контрреволюційними «урядами» на Дону, Кубані, у Молдавії, Криму, Сибіру, розпочали з ними переговори про об'єд-

нання сил для боротьби проти Радянської Росії. Центральна рада перетворилася в один з небезпечних осередків всеросійської контрреволюції.

Оскільки Центральна рада і політичні партії, що її підтримували, маскували свою контрреволюційну діяльність псевдореволюційною фразеологією, широкі кола трудящих не відразу розібралися у згубності політики, яку вони проводили. Це, зокрема, відбилося на підсумках виборів до Установчих зборів, що проходили у місті у листопаді 1917 р. Більшість голосів (70,2 %) у губернії, включаючи Київ, отримав блок дрібнобуржуазних націоналістичних партій.

Антинародна суть прийнятого Центральною радою 3-го універсалу стала очевидною після того, як Генеральний секретаріат 14 листопада видав до нього роз'яснення і розіслав на місця директиву про заборону під загрозою суморі відповідальності розподілу поміщицьких і куркульських земель.

Ворожу політику буржуазні націоналісти проводили і щодо робітничого класу. Згідно з інструкцією Генерального секретаріату фабричні інспектори повинні були «захистити інтереси» капіталу. Центральна рада сирилася буржуазії у посиленні економічного саботажу. У Києві швидко зростало безробіття. Число безробітних у листопаді 1917 р. порівняно з січнем збільшилося у 1,5 раза.

При підтримці націоналістичної контрреволюції підприємці активізували наступ на права робітників. 5 листопада Київське товариство заводчиків та фабрикантів розіслало циркуляр, у якому висловлювалося проти виплати робітникам заробітної плати за дні страйку під час Жовтневого збройного повстання.

Перед більшовиками Києва стало завдання розгорнути рішучу боротьбу проти антинародної політики буржуазно-націоналістичної Центральної ради, яка продовжувала прикри-

ватися революційною фразою, посилити агітаційно-пропагандистську діяльність, спрямовану на політичне виховання мас. Здійснювати його київським більшовикам доводилося у тяжких умовах репресій та переслідувань з боку націоналістичної контрреволюції.

Вирішальну роль у зростанні політичної свідомості трудящих, у викритті демагогічної суті обіцянок Центральної ради та націоналістичних партій відіграли лепіпські декрети про мир і землю, «Декларація прав народів Росії» та інші декрети Радянської влади.

Гострою зброєю у боротьбі проти українських буржуазних націоналістів стали центральний орган більшовицької партії «Правда» і місцеві більшовицькі газети. За ініціативою більшовиків 1 листопада 1917 р. у Києві вийшов перший номер газети «Вестник областного и Киевского Советов рабочих и солдатских депутатов», у якому були надруковані декрети Радянської влади про землю і про пресу. 5 листопада вийшов перший номер більшовицької газети «Пролетарская мысль». Значне місце вона приділяла публікації статей, у яких викривались контрреволюційна політика і буржуазний характер антинародної Центральної ради.

Київські більшовики розгорнули широку успішну пропаганду перших декретів Радянської влади, досвіду революційної боротьби братнього російського народу. 7 листопада у комерційному інституті відбувся мітинг на тему «Як здійснилася робітничо-селянська революція у Петрограді». З промовама на цьому виступили делегати II Всеросійського з'їзду Рад В. С. Пащенко та І. М. Фіалек.

Поряд з агітаційно-пропагандистською діяльністю більшовики Києва послалили роботу по підготовці збройних сил для боротьби проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Керівники Генерального секретаріату чинили всілякий опір форму-

ванню Червоної гвардії і закликали робітників вступати до загонів «вільного козацтва». На сторінках «Пролетарської мысли» більшовики чітко роз'яснювали трудящим завдання Червоної гвардії, її докорінну відмінність від «вільного козацтва», викривали антинародні наміри українських буржуазних націоналістів.

8 листопада 1917 р. Київський ВРК видав наказ № 1 про обрання військами Київського гарнізону до 12 листопада командирів військових частин і встановлення найтісніших контактів з ВРК. На противагу цьому генеральний секретар у військових справах Центральної ради С. Петлюра видав наказ про не підкорення військових частин ВРК і розформування місцевих дружин. Керувані українськими есерами президентія виконкому Ради солдатських депутатів також виступила проти наказу ВРК. В результаті не всі військові частини виконали наказ № 1. Питання про озброєння робітників ставало все більш гострим. Штаб Червоної гвардії звернувся до робітників міста з закликом вступати до її лав. «Не гаючи ні дня, ні години, — говорилося у зверненні, опублікованому у «Пролетарської мысли» 10 листопада, — скликайте загальні збори у себе на фабриках, заводах і в майстернях, обговорюйте становище, яке склалося, і відкривайте запис до Червоної гвардії. Кожен завод, фабрика і майстерня мають дати максимум вірних і відданих товаришів для служіння революції».

Штаб Червоної гвардії взяв на облік усю зброю, яка була в руках робітників, придбав її нові партії. У кінці листопада на військових складах Києва червоногвардійці захопили понад тисячу гвинтівків.

У цей час в розпорядженні ревкому знаходилося 8400 бійців. Поряд з революційними солдатами гарнізону Червона гвардія стала його збройною опорою. Червоногвардійці боролися зі спекулянтами, реквізували

товари у капіталістів, роззброювали й арештовували юнкерів та офіцерів.

Зміцненню позицій революційних робітників і солдатів сприяла боротьба за реалізацію ленінського декрету про робітничий контроль. Здійснювати його доводилося в умовах впертого опору буржуазії, меншовиків, буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Проте усі спроби затримати запровадження у життя ленінського декрету виявилися марними. Робітники Києва з величезним ентузіазмом сприйняли декрет. Велику роль у його популяризації відіграла «Пролетарская мысль». У газеті було запроваджено рубрику «Робітничий контроль», де постійно друкувалися різноманітні матеріали з цього питання.

11 листопада під головуванням А. В. Іванова відбулися збори Центральної ради фабзавкомів разом з представниками фабзавкомів великих підприємств міста, на яких більшовики відстоювали необхідність запровадження робітничого контролю на підприємствах міста. Того ж дня на зборах робітників жерстяних майстерень Всеросійського земського союзу була ухвалена резолюція, у якій відзначалося: «Загальні збори ... заявляють: 1) що єдиним органом влади у м. Києві визнають Раду робітничих і солдатських депутатів; 2) що урядом дійсно народним... визнають тільки уряд Рад, який дав землю селянам, влаштував робітничий контроль над виробництвом і оголосив перемир'я на фронті; 3) що вони гаряче протестують проти політики Української ради, яка в союзі з оборонцями веде переговори з Каледніним і бореться проти влади робітників, солдатів і селян»¹⁸.

У листопаді робітничий контроль був запроваджений на чавуноливарному та механічному заводі Беллера, у друкарнях Кульженка та штабу КВО, механічній майстерні № 7.

¹⁸ Пролетарская мысль, 1917, 15 нояб.

Енергійно виступили проти спекулятивних махінацій хазяїв булочники та кондитери, які почали запроваджувати робітничий контроль явочним порядком. У конфлікт втрутила-ся Центральна рада, що стала на захист підприємців. Проте робітники заявили, що не відступлять. Боротьба за робітничий контроль набула великого політичного значення: вона допомагала викривати антинародну сутність політики Центральної ради.

На лісопилному заводі Фрідмана, який знаходився на станції Київ-Товарний, заводський комітет взяв усе виробництво під свій контроль. За рішенням Ради робітничих депутатів був здійснений секвестр аптек.

25 листопада 1917 р. під головуванням більшовика А. В. Іванова відбулася загальноміська конференція фабрично-заводських комітетів Києва, яка обговорила план практичного здійснення робітничого контролю.

У кінці листопада Київська центральна рада фабрично-заводських комітетів звернулася до робітників з закликом розпочати відрахування коштів на організацію робітничого контролю над виробництвом. «Робітничо-селянський уряд Рад,— говорилося у ньому,— надав фабрично-заводським комітетам широку можливість робітничого контролю, а тепер тільки від згуртованості і організованості робітничого класу залежить здійснення контролю. Київська центральна рада фабрично-заводських комітетів взялася за організацію робітничого контролю, але її роботу гальмує відсутність коштів... Робітники Петрограда дали Петроградській центральній раді фабрично-заводських комітетів десятки тисяч карбованців на справу організації робітничого контролю. Пролетаріат Києва не повинен відстати від своїх столичних побратимів»¹⁹.

У цей період робітникам Києва вдалося запровадити робітничий контроль лише на окремих підприєм-

ствах. Повсюдне ж його здійснення стало можливим після розгрому буржуазно-націоналістичної Центральної ради.

Боротьба за запровадження в життя декрету про робітничий контроль переконувала робітників у тому, що, по-перше, цей захід є невід'ємною частиною боротьби за владу Рад, по-друге, здійснення його неможливе без переходу усієї влади до Рад.

Боротьба за зміцнення влади трудящих у Києві ускладнювалася тим, що Рада робітничих і Рада солдатських депутатів існували окремо, до того ж більшовицька фракція у солдатській Раді була нечисленною. Спільні збори Ради робітничих і Ради солдатських депутатів разом з представниками військових частин, фабзавкомів і профспілок 4 листопада 1917 р. постановили об'єднати дві Ради у єдиний орган — Раду робітничих і солдатських депутатів. У обраному 9—12 листопада об'єднаному виконкомі Ради більшовики отримали 23 місця з 58, меншовики і бундівці — 7, есери — 10, українські есери і соціал-демократи — 18. І хоча вплив більшовиків у виконкомі Ради зріс, у ньому переважав блок соціал-оборонських і націоналістичних партій. На посаду голови виконкому їм вдалося протягнути представника українських есерів Григор'єва. У цих умовах більшовики спиралися на робітничу секцію Ради, очолювану А. В. Івановим.

Особливу увагу більшовики Києва приділяли зміцненню районних Рад, підвищенню їх ролі і значення як органів влади. Подільський райком РСДРП(б) виступив з ініціативою створення районної Ради робітничих і солдатських депутатів. У зверненні до робітників і солдатів він роз'яснював значення для трудящих революційних органів влади — Рад і призначив установчі збори районної Ра-

¹⁹ Борьба за власть Советов на Киевщине, с. 458.

ди на 17 листопада. 21 листопада була утворена тимчасова президія виконкому Ради робітничих і солдатських депутатів Міського району.

У цілковитій відповідності з ленінською програмою з національного питання більшовики Києва, як і усієї України, висунули як першочергове завдання організацію Всеукраїнського об'єднання Рад. 3 листопада на об'єднаному засіданні виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів члени більшовицької фракції виступили з заявою, у якій рішуче відстоювали принцип Радянської влади і наголошували на необхідності скликання Всеукраїнського з'їзду Рад. 4 листопада ці питання більшовики поставили на об'єднаних зборах Рад міста за участю представників від фабзавкомів, профспілок і військових частин. Абсолютна більшість присутніх вітали перемогу соціалістичної революції у Радянській Росії і висловилися за негайне скликання Всеукраїнського з'їзду Рад. З питання про організацію влади у Києві 438 чоловік висловилися за владу Рад робітничих і солдатських депутатів, 10 — за владу міської думи і 14 чоловік проголосували за владу змішаної комісії з представників Рад і думи.

Представники фабрик і заводів міста 10 листопада на засіданні Київської центральної ради профспілок переважною більшістю голосів ухвалили вважати «єдиним джерелом влади в Росії Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів», висловили недовіру Центральної раді і заявили, що остання «повинна поступитися своїм місцем Всеукраїнському з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, який єдиний має право на визнання його органом влади»²⁰.

Підготовка до Всеукраїнського з'їзду Рад відбувалася в умовах зростаючого невдоволення мас політикою Центральної ради. Київські робітники гостро відчували на собі па-

слідки її політики. Небувалих розмірів досягла дорожнеча. Порівняно з осінню на кінець року ціни на хліб зросли на 61 %, м'ясо — на 41, цукор — на 246, вершкове масло — на 120 %. Кількість безробітних у місті на кінець року перевищила 10 тис. Починаючи з жовтня робітники «Арсеналу», Деміївського снарядного заводу, залізниця та інших державних підприємств не отримували заробітної плати. Зневірившись у можливості отримання допомоги від Центральної ради, пролетаріат Києва вирішив звернутися до Радянського уряду.

Одним з перших встановив зв'язок з Петроградом представник «Арсеналу» А. В. Іванов. Незабаром арсенальці виїхали до столиці. Прийняв їх В. І. Ленін. Учасник цієї незабутньої зустрічі слюсар Ф. Ф. Гнеповський згадував: «У його словах, таких близьких нам, відчувалася могутня сила більшовизму, впевненість у остаточній перемозі пролетарської революції»²¹. Представники «Арсеналу» отримали для робітників 3200 тис. крб., які і доставили у Київ.

З таким же проханням звернулися у Раднарком залізничники. За вказівкою В. І. Леніна залізничникам України було виділено 13 685 тис. крб. У грудні 1917 р. з проханням видати 1,5 млн. крб. до Петрограда виїхала делегація від робітників Деміївського снарядного заводу. У листі В. І. Леніну вони писали, що «чекають як моральної, так і матеріальної підтримки від Раднаркому»²².

У цей час Центральна рада активізувала свою контрреволюційну діяльність. У ніч на 30 листопада вона розбріла революційно настроєні частини гарнізону. Солдатів відправили за межі України. Радовці за-

²⁰ Пролетарская мысль, 1917, 14 нояб.

²¹ Шморгуль П., Корольов Б., Кравчук М. Київ у трьох революціях. — К., 1963, с. 155.

²² Там же, с. 155—156.

арештували групу активістів більшовицької організації, у тому числі голову ВРК Л. Л. Пятакова, секретаря виконкому робітничої секції Ради робітничих і солдатських депутатів М. В. Голубенка, голову профспілки металістів О. Г. Горбачова та ін.

Розгнудані дії націоналістичної контрреволюції викликали глибоке обурення робітників і солдатів міста. Вони висунули вимогу, щоб проти Центральної ради були вжиті рішучі заходи. 30 листопада питання про роззброєння радою революційних військ обговорили загальні збори Ради робітничих і солдатських депутатів, на яких були присутні 700 депутатів. Виступаючи на них, більшовик З. Я. Литвин-Седой, який служив у 3-му авіапарку, заявив: «Я не закликаю вас протестувати... пора протесту минула... Треба починати вичищати конюшні!».

Засудивши антинародну політику Центральної ради, збори ухвалили резолюцію, запропоновану більшовиками. В ній відзначалося: «Будь-які спроби контрреволюційних замахів, звідки б вони не походили, зустрінуть належну відсіч з боку київського пролетаріату і гарнізону аж до збройної сили і загального страйку»²³. Представники робітників і солдатів закликали трудящих до останньої краплі крові захищати владу Рад. Збори позбавили повноважень угодовський виконком і затвердили список нового складу виконкому. Присутні обрали сім делегатів на Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Робітнича секція Ради робітничих і солдатських депутатів, засідання Ради профспілок за участю представників фабзавкомів, а також газета «Пролетарская мысль» звернулися до трудящих міста з закликом відповісти на дії націоналістичної контрреволюції загальним політичним страйком протесту. 1 грудня понад 20 тис. робітників на знак протесту проти Центральної ради припинили робо-

ту. На мітингах та зборах, що відбулися цього дня, трудящі висловлювали протест проти контрреволюційної політики Центральної ради, вимагали передачі влади Радам і негайного скликання Всеукраїнського з'їзду Рад.

Вирішальну роль у мобілізації революційних сил українського народу на боротьбу з буржуазно-націоналістичною контрреволюцією відіграв ленінський «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», який був прийнятий Раднаркомом і переданий у Київ телеграфом 4 грудня 1917 р. «Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо зараз же, без обмежень і безумовно»²⁴. Викривши антинародну сутність Центральної ради, її контрреволюційну політику, ворожі і підступні щодо Радянської влади дії, Раднарком обіцяв свою підтримку трудящим масам України та їх законним вимогам.

Впевнившись у неможливості протидіяти ідеї скликання Всеукраїнського з'їзду Рад, українські націоналісти здійснили підступний маневр: Центральна рада дала вказівку куркульським «селянським спілкам» і українізованим військовим частинам, які були нею сформовані, надіслати на з'їзд своїх прибічників за нормами представництва, які у декілька разів перевищували ті, що були прийняті оргбюро. 4 грудня до Києва поряд з дійсними делегатами на з'їзд прибули понад 2 тис. цих «представників». Заповнивши залу Купецьких зборів, де мав відбутися Всеукраїнський з'їзд Рад, вони розігнали мандатну комісію і заволоділи її документами. Більшовицька фракція з'їзду оголосила де-

²³ 1917 год на Киевщине: Хроника событий. — Киев, 1928, с. 418.

²⁴ *Ленін В. І.* Повне зібр. творів, т. 35, с. 137.

кларацию, яка викривала контрреволюційну сутність Центральної ради і таврувала ганьбою її дії. Законно обрані делегати у кількості близько 200 чоловік прийняли рішення перенести свою роботу до Харкова, де влада трудящих, яка там закріпилася, забезпечувала безперешкодне проведення з'їзду.

Висловлюючи волю українських трудящих, I Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся у Харкові 11—12 (24—25) грудня 1917 р., проголосив Україну Республікою Рад. Було обрано вищий орган державної влади — Центральний Виконавчий Комітет Рад України, який утворив перший український радянський уряд — Народний Секретаріат. Йому доручалося негайно розповсюдити на усій території республіки декрети Раднаркому. Ухваливши рішення встановити найтісніші зв'язки між Радянською Росією і Радянською Україною, з'їзд визнав Українську Радянську Республіку федеративною частиною Радянської Росії. Центральна рада оголошувалася поза законом, а усі її постанови і розпорядження — недійсними.

Січневе збройне повстання. Рішення I Всеукраїнського з'їзду Рад сприяли мобілізації робітничих і солдатських мас Києва на революційну боротьбу проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Були приведені у бойову готовність червоногвардійські загони, військові революційні частини. Більшовики посиляли агітаційну роботу у масах, особливо серед солдатів українізованих військових частин.

Обстановка у Києві все більше ускладнювалася. Українські буржуазні націоналісти зосередили у місті значні військові сили, намагаючись не допустити встановлення Радянської влади. У грудні до Києва з Румунського і Південно-Західного фронтів прибули військові частини 6-го корпусу, 9-ї та 10-ї кавалерійських

дивізій. Центральна рада посилила наступ проти революційних організацій, намагаючись спровокувати київський пролетаріат на передчасний виступ. Терор, грабіж та безчинство гайдамаків викликали протест і обурення робітників та солдатів. У ніч на 25 грудня банда «вільних козаків» заарештувала голову Київського ревкому Л. Л. П'ятова і по-звірячому розправилася з ним. Знівечене тіло П'ятова пізніше було знайдене неподалік від Києва, поблизу ст. Пост-Волинський.

28 грудня відкрилася Київська загальноміська конференція РСДРП(б). На ній розгорнулися гострі дебати з питання про строки повстання проти Центральної ради. Незначною більшістю було прийнято рішення розпочати повстання. Виконуючи рішення конференції, члени Київського більшовицького комітету направилися у різні райони для організації підтримки повстання. А. В. Іванов і Я. Б. Гамарник виїхали у район Жмеринки, у розташування 2-го гвардійського корпусу VII армії Південно-Західного фронту, щоб домовитися з революційними солдатами про спільний виступ проти Центральної ради. Представника комітету направили також у Ставку Верховного головнокомандування до М. В. Криленка. Член комітету Д. І. Іткінд виїхала до Харкова для узгодження плану повстання з Народним Секретаріатом.

Уряд Радянської України рекомендував розпочати повстання при підході до міста радянських військ. Одночасно Народний Секретаріат видав наказ розпочати загальний наступ на Київ полку Червоного козацтва, червоногвардійським загонам Харкова, Донбасу, а також Петрограда і Москви, які прийшли на допомогу українським трудящим.

Дізнавшись про підготовку повстання, Центральна рада вирішила випередити події. У ніч на 5 січня 1918 р. за наказом Генерального

секретаріату гайдамацькі курені і кінна сотня «вільного козацтва» при підтримці бронемашин раптово напали на заводи «Арсенал», «Ауто», дротово-цвяховий, Деміївський снарядний та ін. Подолавши оборону нечисленного загону арсенальців, контрреволюціонери розгромили приміщення завкому і цехових комітетів, вивели з ладу частину обладнання, вивезли декілька грузовиків зі зброєю, висунули вимогу до адміністрації заводу про вивезення запасів вугілля, виконання якої фактично означало закриття заводу. Гайдамаки заарештували групу заводських червоногвардійців і, цієї ж ночі здійснивши напад на майстерні політехнічного інституту, механічний завод, суднобудівну верф, вилучили зброю червоногвардійських загонів. Наступного дня було розгромлено друкарню і редакцію газети «Пролетарская мысль».

Обурені зухвалими діями гайдамаків, робітники Києва вимагали негайного виступу проти Центральної ради. 10 січня на об'єднаних зборах ради робітничих депутатів, представників правлінь профспілок і фабзавкомів міста одностайно була ухвалена запропонована більшовиками резолюція, яка закликала до повалення Центральної ради і передачі влади на Україні Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. Цього ж дня Київський комітет РСДРП(б) сформував загальноміський штаб по підготовці повстання. Почали створюватися і районні штаби.

15 січня у відповідь на нові провокаційні дії буржуазно-націоналістичних банд, які намагалися вивезти з території «Арсеналу» вугілля, робітники — учасники загальноміського мітингу — прийняли рішення негайно розпочати повстання проти Центральної ради. Того ж дня відбулася нарада більшовиків «Арсеналу» за участю представників загальноміського комітету РСДРП(б) і вій-

ськових частин, які були розташовані на Печерську. На ній обговорювалися практичні питання, пов'язані з проведенням повстання, і рішення І Всеукраїнського з'їзду Рад. Для керівництва повстанням парада обрали ревком у складі представника Народного Секретаріату О. Б. Горвіца, М. В. Костюка, М. М. Лебедева, І. М. Фіалєка та ін.

Пізно ввечері 15 січня у приміщенні комерційного інституту відбулося засідання Ради робітничих і солдатських депутатів за участю представників фабзавкомів і профспілок, яке за пропозицією більшовиків прийняло рішення підтримати виступ арсенальців загальним страйком. Рішення робітників «Арсеналу» піднятися зі зброєю в руках проти Центральної ради було обговорено і на терміновому засіданні загальноміського комітету РСДРП(б) за участю представників районних партійних організацій. Його учасники прийняли постанову підтримати виступ арсенальців і розпочати збройне повстання робітників і революційних солдатів міста за встановлення Радянської влади ще до підходу радянських військ. На засіданні був створений загальноміський військово-революційний комітет по керівництву повстанням, до складу якого увійшли Я. Б. Гамарник, О. Б. Горвіц, А. В. Іванов, І. М. Крейсберг, І. Ф. Смирнов та ін. У кожному районі міста призначалися партійні організатори: на Шулявку — В. М. Довнар-Запольський та Д. Ф. Стогній, на Подол — О. О. Сивцов і т. д. М. В. Реуту доручили організацію постачання повстанців продовольством та боєприпасами. Для оперативного керівництва повстанням був утворений штаб, який розмістився на вул. Васильківській (тепер Червоноармійська).

Виконком Київської Ради робітничих депутатів, ради профспілок і фабзавкомів міста 15 січня звернулися до робітників і солдатів з закли-

Група робітників заводу «Арсенал» — учасників Січневого збройного повстання 1918 р.

ком піднятися на боротьбу проти Центральної ради: «Чаша довготерпіння українського народу переповнилася. Контрреволюція, що звила собі міцне гніздо у Києві під прикриттям Центральної ради, нахабнішає з кожним днем, дійшла до того краю, коли неможливо вже далі терпіти це... Прийшла пора і українському народу — українським робітникам, селянам і солдатам — повалити владарювання панів і взяти всю владу у свої руки, як давно зробили це їх російські брати. Настав час, коли і на Україні вся влада повинна перейти до рук Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України»²⁵.

Повстання розпочалося у ніч з 15 на 16 січня 1918 р. Першими його прапор, як і у жовтні, підняли робітники «Арсеналу». Скориставшись тим, що солдати, які охороняли завод, під впливом більшовицької агітації перейшли на бік повсталих, червоногвардійці під керівництвом Ф. Ф. Гнеповського та С. Й. Струтинського зайняли завод. Сюди ж було доставлено зброю, захоплену гайдамаками під час нападу на «Арсенал» 5 січня і повернену за допомогою солдатів одного з українських полків.

Генеральний секретаріат негайно вислав до заводу кінну сотню і загін «вільного козацтва», яких підтримали броньовики, проте захисники «Арсеналу» змусили їх відійти. На допомогу повстанцям прийшли 450 революційно настроєних солдатів українізованого полку ім. Сагайдачного на чолі з командиром одного з батальйонів більшовиком С. М. Міщенком, який був обраний комендантом «Арсеналу». До арсенальців приєдналися також солдати-кулеметники Волинського полку, червоногвардійці Деміївського снарядного заводу, робітники майстерень Дніпровського пароплавання. Слідом за арсенальцями виступили солдати 3-го авіапарку, які захопили на Печерську кілька складів зі зброєю, міст через Дніпро, ряд вулиць.

16 січня Київський комітет РСДРП (б) звернувся до робітників і солдатів з відозвою, у якій закликав до повалення Центральної ради і встановлення влади Рад. «Революція перемагає, — говорилося у відозві, — український народ, слідом за російським, скидає ярмо буржуазії!

²⁵ Боряба за власть Советов на Киевщине, с. 519.

Товариші! Всі на захист революції! На захист своїх Рад! Геть контрреволюціонерів, які згрупувалися у Центральної раді і Генеральному секретаріаті! Вся влада Радам!»²⁶.

Цього ж дня у місті розпочався загальний політичний страйк. Спроби Центральної ради локалізувати виступи арсенальців провалилися, повстання охопило усе місто. Особливо жорстокі бої відбувалися на Печерську, у районі заводу «Арсенал». На придушення повстання Центральна рада стягнула свої збройні сили.

Боротьба розгорялася і в інших районах Києва. Робітники Головних залізничних майстерень, 1-ї та 2-ї дільниць служби тяги в ніч на 17 січня почали з боями просуватися у центр міста.

На Подолі успішно вели бойові дії проти гайдамаків два червоногвардійських загони, а третій поспішив на допомогу арсенальцям. Під впливом агітації більшовиків до цих загонів на третій день повстання приєдналася ще частина солдатів українізованого полку ім. Сагайдачного. Діставши підтримку, подільські червоногвардійські загони досягли Софіївської площі, а потім, просунувшись уперед, зав'язали бої у районі готелю «Прага» (тепер філіал готелю «Театральний») на Великій Володимирській вулиці. До Педагогічного музею, де розміщувалася Центральна рада, лишалося тільки два квартали. Від політехнічного інституту спішно наступали червоногвардійці Шувлявки.

Тоді буржуазно-націоналістична рада здійснила маневр, запропонувавши повсталим розпочати переговори. Тяжке становище захисників «Арсеналу» (вони виявилися відрізними від інших районів міста, у них не вистачало продовольства і медикаментів) змусило ревком піти на переговори. Скориставшись часом, гайдамаки перегрупували свої сили і 18 січня знову перейшли у наступ на «Арсенал». Захопивши важку ар-

тилерію, яка розташовувалася на лівому березі Дніпра, націоналістичні війська відкрили вогонь по заводу і під прикриттям бронемашин кілька разів атакували його мужніх захисників. Проте всі атаки не мали успіху.

Між тим ускладнилося становище червоногвардійців Подолу. Націоналістичні частини розпочали проти них контрпаступ одночасно з боку Курепівки і від готелю «Прага». Під тиском сил противника, що переважали, червоногвардійці змушені були відступити.

В особливо тяжкому становищі виявилися арсенальці після того, як солдати понтоного батальйону, не витримавши натиску противника, здалися, що відкрило один з флангів оборони заводу. Перервався зв'язок «Арсеналу» з іншими районами, кінчилися боєприпаси та продовольство. Щоб забезпечити підтримку повсталим, необхідно було терміново відновити порушений зв'язок. За виконання завдання взявся О. Б. Горвіц, але біля Дніпра його схопили гайдамаки і по-звірячому закатували. Оточені з усіх боків військами буржуазно-націоналістичної контрреволюції арсенальці продовжували відбивати атаки. Делегації, яку націоналісти направили для переговорів про припинення воєнних дій, повстанці заявили, що припинять боротьбу тільки тоді, коли буде розігнана Центральна рада і влада у Києві перейде до Рад робітничих і солдатських депутатів.

Особливий героїзм у цей час виявили червоногвардійці-залізничники, які отримали наказ ревкому захопити залізничний вокзал і рушити на допомогу арсенальцям. Захопивши товарну станцію, вони вранці 20 січня розгорнули наступ на Великій Васильківській вулиці у напрямі Хрещатику. Одночасно при підтримці бронепοїзда червоногвардійці роз-

²⁶ Там же, с. 522.

Члени бойового штабу і страйкового комітету залізничників під час Січневого збройного повстання 1918 р. Зліва направо: Л. Карпович, О. Лобко, Н. Трав'яно, К. Свидзинський, М. Патлах, І. Поляков.

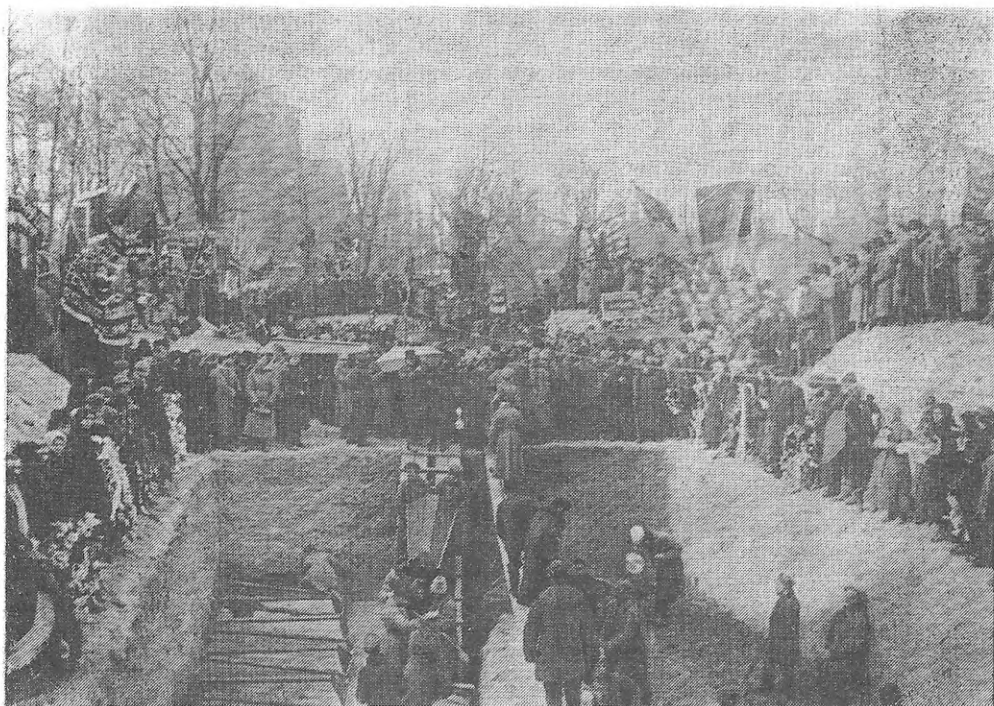
зброїли націоналістичний полк і почали просуватися до ст. Київ-Пасажирський. Ворог змушений був відійти. Після цього залізничники разом з червоногвардійцями Шулявки почали просуватися до центру міста і очистили від петлюрівців вулиці Жилинську, Маріїнсько-Благовіщенську, Дмитрівську, частину Бібіковського бульвару.

Ввечері 20 січня у Київ увійшли націоналістичні частини під командуванням Петлюри, які відступали під тиском радянських військ. Їх відразу ж кинули проти арсенальців. 21 січня у місті відновилася збройна боротьба. Знекровлені п'ятиденними боями, при повній відсутності боєприпасів та продовольства, захисники «Арсеналу» не могли далі тримати оборону і вирішили підземними ходами вийти з території заводу. Понад 200 чоловік залишилися прикривати їх відхід. Ввечері того ж дня озвірілі петлюрівські бандити увірвалися до «Арсеналу» і розпочали роз-

праву над героїчними борцями за владу Рад.

Загальноміський штаб повстання увечері 21 січня прийняв рішення припинити боротьбу. Лише група бійців-залізничників, близько 100 чоловік, мужньо трималася весь день 22 січня, проте увечері почала відходити у напрямі Пост-Волинського назустріч радянським військам, які пробивалися на допомогу київським робітникам і солдатам. На території Головних залізничних майстерень залишилася тільки невелика група робітників. Увірвавшись туди, гайдамаки вчинили криваву розправу. Усього у Києві від рук націоналістичних військ Центральної ради загинуло близько тисячі робітників і революційних солдатів.

Січневе збройне повстання трудящих Києва відіграло важливу роль у боротьбі за владу Рад на Україні. Воно зірвало плани української буржуазно-націоналістичної контрреволюції перетворити Київ у свою опор-

Похорони робітників, що загинули в дні Січневого збройного повстання 1918 р.

ну базу, відтягнуло на себе значні сили Центральної ради і тим самим сприяло встановленню Радянської влади на Україні.

У ніч на 23 січня дві групи радянських військ, які наступали на Київ зі сторони Бахмача і Гребінки, з'єдналися в районі Дарниці. У цей самий час червоні козаки під командуванням В. М. Примакова першими форсували Дніпро і почали звільнення міста у районі Куренівки. Наступного дня від петлюрівців була очищена частина Печерська. 26 січня радянські війська повністю звільнили Київ. Діячі Центральної ради втекли на Волинь.

У телеграмі, яка була надіслана 28 січня Раді Народних Комісарів, Народний Секретаріат Української робітничо-селянської республіки повідомляв: «Радянські війська Української республіки переможно під-

несли над стародавнім Києвом Червоне знамено соціалістичної революції... Віднині Україна, що звільнилася, твердо вступає у коло федеративних радянських республік, у братню інтернаціональну сім'ю народів, що борються за соціалізм»²⁷.

30 січня у першому номері «Известия Киевского Совета рабочих и солдатских депутатов» так описували героїзм київських трудящих у дні Січневого повстання: «Дружною класовою раттю повстали усі робітники проти контрреволюції, проти ярма поміщиків та капіталістів, проти спроби буржуазної Центральної ради шляхом розпалювання шовінізму внести розкол у трудящі маси. Це була справжня класова боротьба, боротьба пролетаріату з його вікович-

²⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, с. 54—55.

ним ворогом — буржуазією, і у цьому джерело того дивовижного безприкладності, які виявив у ці дні київський пролетаріат. Сотні пролетарів віддали своє у більшості випадків молоде життя за велику мету звільнення людства від ярма капіталу. Великі і трагічні дні Паризької комуни мимоволі приходили на пам'ять у ці дні облоги «Арсеналу», коли під зливою куль та гарматного вогню пробіралися десятки дівчат і жінок робітничого класу до обложеного «Арсеналу» з хлібом, медикаментами, снарядами, приносили патрони на передові позиції, коли дільниці міста переходили з рук у руки, і потім — у дні кривавої пецадної розправи з повсталими робітниками, яку вчинили приведені Петлюрою наймити буржуазії».

Встановлення Радянської влади у Києві відіграло величезну роль у боротьбі за перемогу соціалістичної революції на Україні. 30 січня 1918 р. Центральний Виконавчий Комітет Рад України і Народний Секретаріат переїхали з Харкова до Києва, який став столицею Радянської України.

Перші кроки соціалістичного будівництва. З встановленням Радянської влади розпочався новий етап у житті Києва. Використовуючи досвід радянського будівництва, набутий братнім російським народом, трудівники міста приступили до створення соціалістичних форм господарювання.

Відразу після звільнення Києва від військ буржуазно-націоналістичної Центральної ради під керівництвом більшовицької організації у місті почали здійснюватися заходи до придрушення опору повалених класів, встановлення нового, радянського правопорядку. 27 січня у Маріїнському палаці зібралися командири військових частин, які звільняли місто, чотири члени Народного Секре-

таріату, керівники більшовицької організації і Київської Ради робітничих депутатів. Вони прийняли рішення про передачу влади Київській Раді робітничих і солдатських депутатів і обраному нею Військово-революційному комітету (ВРК). На всі відповідальні ділянки були призначені політичні комісари. Комісаром у цивільному управлінні став активний учасник Жовтневого збройного повстання у Петрограді Г. І. Чудновський, звільнений з Косого капопіра, куди його кинули українські буржуазні націоналісти. Комендантом (військовим комісаром) призначили А. В. Полупанова — члена більшовицької партії з 1912 р., командира загону чорноморських моряків, які брали участь у звільненні міста. Комісари направлялись в усі важливі установи і на підприємства — у банки, на телеграф, у продовольчу управу.

27 січня під головуванням А. В. Іванова відбулося перше в умовах Радянської влади засідання Київської Ради робітничих депутатів спільно з представниками Київського гарнізону і військових частин. Виконуючий обов'язки народного секретаря у військових справах першого Радянського уряду України Ю. М. Коцюбинський ознайомив присутніх з рішеннями I Всеукраїнського з'їзду Рад і закликав до найшвидшого утворення у Києві і губернії органів Радянської влади. На цьому ж засіданні Рада поставила завдання очистити Київ від контрреволюційних елементів.

28 січня загальні збори Ради сформували виконавчий комітет з 60 чоловік. Дві третини місць у виконкомі належало більшовикам, решта — представникам дрібнобуржуазних партій. На зборах було створено комісію по організації похорон загиблих у боях за встановлення Радянської влади у Києві і забезпеченню їх сімей, обрано Військово-революційний комітет на чолі з А. В. Івановим. Шість з десяти місць у комі-

теті отримали більшовики. Разом з міською більшовицькою організацією ревком розробив заходи щодо створення і зміцнення у Києві органів Радянської влади, залучення трудящих до соціалістичного будівництва.

Для встановлення у місті революційного порядку і налагодження нормального життя ревком організував цілодобове чергування, вжив заходів до відновлення роботи трамваю, електростанцій, телефонної станції, фабрик, заводів, магазинів, закладів культури.

29 січня виконком Київської Ради обрав президію у складі 9 чоловік. Її очолили більшовики А. В. Івапов (голова), Я. Б. Гамарник та М. М. Майоров (заступники голови). Тоді ж виконком сформував відділи праці, фінансів, суду та ін. Того ж дня на засіданні виконкому розглядалося питання про анулювання усіх постанов буржуазно-націоналістичної Центральної ради, організацію радянської міліції. Миську думу було вирішено тимчасово зберегти, оскільки вона заявила про свою лояльність і могла бути корисною при налагодженні комунального господарства.

Розпочинати соціалістичне будівництво у Києві доводилося у складних умовах. Промислові підприємства і магазини не працювали. У місті було багато безробітних. Особливо тяжким виявилось його продовольче становище. Відступаючи, війська буржуазно-націоналістичної Центральної ради розгромили інтелектуальні та продовольчі склади, борошна лишилося тільки на 5 днів, фуражу — на 2 дні.

Партійним організаціям міста і Київській Раді довелося докласти багато зусиль і наполегливості, щоб подолати труднощі і, зокрема, вирішити продовольче питання. Велику допомогу у цьому їм подав Радянський уряд України. Налагодження роботи підприємств міста, забезпечення населення продуктами харчування і промисловими товарами за-

ймали одне з центральних місць в його роботі. Вже 26 січня народний секретар у справах фінансів направив термінові телеграми у Харків і Полтаву з проханням про відправку у Київ вугілля, гасу, продуктів харчування.

Велику активність у боротьбі з труднощами виявила Київська Рада робітничих і солдатських депутатів. Згідно ухвали її виконкому у місті був запроваджений суворий облік запасів борошна та інших продуктів. Рада обрала продовольчий відділ, до складу якого увійшло вісім членів виконкому, а також прийняла рішення про поповнення його представниками робітників. Організація усієї продовольчої справи у місті покладалася на цей відділ. У села Київської губернії він відрядив 70 агітаторів для проведення роз'яснювальної роботи серед селян, організації подавання допомоги робітникам хлібом. На заклик агітаторів відгукнулися трудящі інших міст і сіл України. Зокрема, харків'яни допомогли хлібом, жителі Остра (Чернігівська губернія) і Полтави — фуражем. Вжиті Радою заходи дозволили поліпшити постачання робітників необхідними продуктами харчування.

У зв'язку з утворенням при виконкомі Київської Ради різних відділів Військово-революційний комітет поступово передавав їм свої функції, залишивши за собою тільки дві з них — охорону міста і боротьбу з контрреволюцією. Ревком здійснював рішучі заходи до встановлення революційного порядку у Києві. Реакційна газета «Києвлянин», яка продовжувала друкувати антирадянські матеріали, була закрита.

30 січня після майже місячної перерви почала виходити газета «Известия Киевского Совета рабочих и солдатских депутатов». Того ж дня відбулося засідання виконкому Ради, яке обговорило доповіді про роботу продовольчого і медично-санітарного відділів. З доповіддю від Народного

секретарства внутрішніх справ виступила Є. Б. Бош. Вона з захопленням говорила про героїзм і стійкість київського пролетаріату, виявлені у боротьбі проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції. За постановою військово-революційного комітету з 31 січня у Києві відновлювалася нормальна робота усіх театрів та кінематографів.

Здійснюючі заходи по зміцненню Радянської влади, партійні і державні органи спиралися на широку підтримку трудящих міста, в першу чергу робітників. 30 січня на багатьох заводах і фабриках Києва проходили мітинги, на яких одногослодно ухвалювалися резолюції про довіру Радянській владі, Центральному Виконавчому Комітету Рад України.

На початку лютого відбулася конференція фабрично-заводських комітетів, на якій були присутні делегати від 76 підприємств. Учасники конференції обговорили продовольче питання і фінансове становище у місті, закликали робітників організувати на підприємствах комісії для здійснення робітничого контролю, всіляко боротися з саботажем підприємств.

14 лютого Київська центральна рада фабрично-заводських комітетів постановила утворити при усіх профспілках і фабрично-заводських комітетах контрольні комісії для здійснення робітничого контролю над виробництвом—цього першого кроку до націоналізації промисловості. Під керівництвом партійних організацій на підприємствах міста почали організовуватися такі комісії. Відповідно до рішення продовольчого відділу Київської Ради робітничих і солдатських депутатів і Центрального бюро профспілок у першій половині лютого 1918 р. були реквізовані усі міські хлібопекарні, деякі ідальні.

Для розгортання діяльності районних Рад міста при виконкомі Київської Ради був утворений відділ зв'язку, в обов'язок якого входила ор-

ганізація районних Рад у місті і провінції, налагодження зв'язку між ними. 15 лютого 1918 р. виконком оголосив про проведення виборів до Куренівської, Подільської, Шулявської, Лук'янівської, Деміївської, Печерської, Солом'янської і Міської районних Рад. Напередодні виборів Київська Рада звернулася до робітників і солдатів міста з закликом обрати до районних Рад стійких і відданих революції представників.

При повообраних районних Радах Києва сформувалися відділи праці, фінансовий, продовольчий, культурно-освітній та ін. У зв'язку з цим виконком Київської Ради 14 лютого прийняв рішення про ліквідацію надзвичайних органів влади—Військово-революційного комітету, посади комісарів тощо—і про зосередження усієї влади у місті у своїх руках. 15 лютого комісар по цивільному управлінню Києва Г. І. Чудновський оголосив про передачу своїх функцій Київській Раді робітничих і солдатських депутатів і Всеукраїнському військово-революційному комітету.

Створення районних Рад у Києві дозволило ширше залучити трудящих до соціалістичного будівництва, наблизити до робітників і службовців органи державної влади, оперативніше вирішувати питання господарського і культурного будівництва.

Надаючи важливого значення питанням радянського будівництва, міська партійна організація приділяла багато уваги налагодженню дійової і безперервної роботи Київської Ради робітничих і солдатських депутатів, а також районних Рад. З метою їх зміцнення багато членів Київського комітету РСДРП(б), партійні активісти були направлені у ці органи.

Велику роль у зміцненні Радянської влади, охороні порядку у місті відіграли загони Червоної гвардії, особливо червоногвардійці-залізничники на чолі з робітником О. Дзедзієвським. Вони, зокрема, затримали

Загін Червоної гвардії Деміївського району м. Києва. 1918 р.

контрреволюціонерів, які намагалися таємно виїхати з Києва залізницею.

30 січня штаб Червоної гвардії Києва прийняв рішення про поповнення лав червоногвардійців членами профспілок, підкресливши, що «при запису слід керуватися відданістю справі революції і стійкістю членів спілки»²⁸.

Для охорони районів організувалися районні загони Червоної гвардії. 17 лютого «Известия Киевского Совета рабочих и солдатских депутатов» опублікували Статут Київської робітничої Червоної гвардії, у якому відзначалося, що вона є організацією «збройних сил пролетаріату для боротьби з контрреволюцією і захисту завоювань революції».

Велику роботу здійснювали органи Радянської влади по налагодженню фінансів і грошового обігу у Києві. Безпосередньо цими питаннями займалися фінансовий відділ та економічна рада виконкому, до складу яких входили представники профспілок, фабзавкомів і районних Рад. Фі-

нанси і грошовий обіг у місті були підірвані знеціненими грошовими знаками Центральної ради. Велику допомогу у подоланні труднощів, які виникли у зв'язку з цим, надав Народний Секретаріат. Він тимчасово дозволив використовувати знаки, що знаходились у обігу, а також наклав на буржуазію України 47 млн. крб. коптрибуції, у тому числі на київську — 10 млн. крб. Спроби банкірів і великих капіталістів скоротити розмір коптрибуції або перекласти її на дрібних промисловців і торговців зазнали невдачі. З 14 лютого Київський державний банк розпочав операції по обміну трудящим грошей на радянські, а 19 лютого розпочали роботу усі банки міста.

Завдяки вжитим заходам у місті почали працювати підприємства і магазини. «Взагалі налагоджується нормальна робота в усіх установах, — відзначала «Правда» 18 лютого. —

²⁸ Боря за власть Советов на Киевщине, с. 554.

Йде інтенсивна робота по організації Радянської влади».

17 лютого Народний Секретаріат видав декрет про видачу заробітної плати робітникам за дні Січневого повстання. «Підприємці,— говорилося в ньому,— зобов'язані негайно після видання цього декрету сплатити робітникам належну їм заробітну плату повністю. Особи, які відмовляються виконати цю постанову і таким чином перешкоджають робітникам боротися за свободу і торжество Радянської соціалістичної влади, будуть віддаватися суду революційного трибуналу і каратися найнещаднішим чином»²⁹.

Під керівництвом виконкому міської Ради робітничих і солдатських депутатів, Центрального бюро профспілок у місті розгорнулася боротьба проти такої тяжкої спадщини капіталізму, як безробіття. Для безробітних відкривалися їдальні, був створений спеціальний фонд допомоги, частині з них надавалася робота.

18 лютого народний секретар з судових справ видав розпорядження про ліквідацію київського окружного суду, з'їзду мирових суддів, судової палати і військово-окружного суду.

За рішенням Київської Ради робітничих і солдатських депутатів при її виконкомі був утворений медико-санітарний відділ, якому підпорядковувалися усі госпіталі, лікарні, лазарети та аптеки міста. Відділ закликав персонал цих закладів поставити на належний рівень допомогу населенню Києва, а також зобов'язав усі військові госпіталі приймати на лікування і цивільне населення, яке потерпіло під час Січневого повстання.

Велику увагу органи Радянської влади приділяли питанням культурного будівництва. При виконкомі Київської Ради робітничих і солдатських депутатів і районних Радах створювалися відділи освіти. Для забезпечення нормальної і плідної роботи міський відділ вирішив включити до свого складу представників

від культурно-освітніх комісій всіх профспілок, фабзавкомів міста, а також інших організацій. 26 лютого відділ освіти при виконкомі Київської Ради звернувся до громадських організацій міста з закликом взяти активну участь в його роботі. «Свідомість,— говорилося у ньому,— головна, найбільш могутня зброя у руках пролетаріату і усієї трудящої та експлуатованої бідноти... З переходом всієї влади до Рад для робітників і трудящої бідноти, що приєднується до них, вперше в історії з'явилися можливості вирвати з рук буржуазії і взяти у свої руки також і це знаряддя. Школи, бібліотеки, дитячі садки, театри, кінематографи тощо — уся справа шкільної, позашкільної та дошкільної освіти і виховання народу буде знаходитися тепер у віданні місцевих Рад»³⁰.

Завдяки величезним зусиллям Київської більшовицької організації, Київської Ради робітничих і солдатських депутатів за порівняно короткий проміжок часу у місті в основному були ліквідовані старі органи буржуазної влади і розгорнулося будівництво радянського державного апарату. На заводах і фабриках встановлювався робітничий контроль, розпочалася націоналізація банків. Значною мірою вдалося подолати саботаж капіталістів. Здійснення перших соціалістичних перетворень стало можливим завдяки активній підтримці їх трудящими міста і залученню широких мас до участі у радянському будівництві.

* * *

Перемога соціалістичної революції у Петрограді, історичні рішення II Всеросійського з'їзду Рад мали вирішальне значення для боротьби трудящих України, у тому числі Києва, за владу Рад.

Робітничий клас і революційні солдати міста в історичні дні Жовтня

²⁹ Там же, с. 574.

³⁰ Там же, с. 597.

1917 р. діяли як частина єдиного революційного фронту всієї Росії. Керували більшовиками, вони піднялися на збройне повстання і здобули перемогу над силами Тимчасового уряду, показавши приклад героїчної боротьби за владу Рад. Проте перемогою Жовтневого збройного повстання у Києві підступним шляхом скористалася буржуазно-націоналістична Центральна рада. Трудящі Києва, як і усієї України, розгорнули проти неї вперту боротьбу. У січні 1918 р. вона вилетілася у збройне повстання проти Центральної ради, у якому

київський пролетаріат продемонстрував високу класову свідомість.

Встановлення Радянської влади у Києві відіграло величезну роль у розгромі основних сил буржуазно-націоналістичної контрреволюції на Україні. У тісному єднанні з робітничим класом і трудящим селянством усієї України та Радянської Росії пролетаріат Києва приступив до соціалістичного будівництва. Проте здійснити широку програму соціалістичних перетворень перешкодив наступ німецьких і австро-угорських інтервентів.

КИЇВ У РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ І ІНОЗЕМНОЇ ВОЄННОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ

Під керівництвом Комуністичної партії трудящі молоді Радянської держави вперше в історії людства приступили до вирішення небачених за своєю складністю і масштабами завдань будівництва соціалістичного суспільства. «...Ми вправі пишатися і ми пишаємося тим, що нам припало щастя *почати* побудову радянської держави, *почати* цим нову епоху всесвітньої історії, епоху панування *нового* класу, який пригноблюється в усіх капіталістичних країнах...»¹

На широкий шлях соціалістичних перетворень слідом за великим братнім російським народом ступив і український народ, якому перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції принесла соціальне і національне визволення.

Для закріплення завоювань Великого Жовтня, розширення соціальної бази і зміцнення диктатури пролетаріату, створення умов для соціалістичного будівництва в першу чергу потрібен був мир. Взявши на себе відповідальність за долю величезної країни, Комуністична партія чітко усвідомлювала, що капіталістичні уряди докладуть усіх зусиль, щоб об'єднатися і задушити робітничо-селянську революцію. Тому одним з найголовніших завдань молоді Радянської держави було забезпечення її захисту від зовнішніх і внутрішніх ворогів. Як відзначав В. І. Ленін, «всяка революція лише тоді чого-небудь варта, коли вона вміє захищатися...»². Проте Радянській республіці ще треба було створити нову, радянську військову організацію.

У перший день свого існування Радянська влада у ленінському Декреті про мир накреслила головні напрями своєї зовнішньо-політичної діяльності — укладення загального миру без анексій і контрибуцій. Рада Народних Комісарів звернулася до урядів усіх воюючих держав з заявою, у якій підкреслила, що Декрет про мир слід розглядати як офіційну пропозицію про негайне перемир'я і початок мирних переговорів. Але радянська мирна ініціатива не зустріла підтримки з боку правлячих кіл країи Антанти, і Радянський уряд вимушений був піти на переговори з німецьким імперіалізмом.

Імперіалістичні уряди, вбачаючи в існуванні Радянської держави загрозу своєму безроздільному пануванню над світом, боячись поширення соціалістичної революції на свої країни, а також не бажаючи втратити ринки збуту і капітали у Росії, блокувалися з силами внутрішньої контрреволюції і розв'язали відкриту воєнну інтервенцію. Виступити проти Радянської Республіки відразу єдиним фронтом міжнародна реакція не спромоглася через імперіалістичну війну, яка тривала між Антантою і країнами Четверного союзу. Розпочали відкриту воєнну інтервенцію правлячі кола імперіалістичної Німеччини. Наступ німецьких військ здійснювався на фронті величезної довжини — від Балтійського до Чорного моря.

Перші кроки соціалістичного будівництва у державній, господарській

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 44, с. 140.

² Там же, т. 37, с. 116.

і культурній галузях на Україні були перервані вторгненнями німецьких і австро-угорських інтервентів. Громадянська війна, розпочата поваленими експлуаторськими класами проти робітників і селян за реставрацію старого, експлуаторського ладу, злилася з іноземною воєнною інтервенцією.

1. Трудяці Києва у період боротьби з німецькою і австро-угорською окупацією та буржуазно-націоналістичною контрреволюцією

Оборона Києва. 1918 рік увійшов в історію нашої Батьківщини як рік початку іноземної воєнної інтервенції. Зазнавши нищівної поразки у боротьбі проти робітників і селян України, буржуазно-націоналістична Центральна рада 27 січня (9 лютого) 1918 р. підписала з австро-німецьким блоком ганебний «мирний договір» про окупацію України, повалення Радянської влади і реставрацію буржуазно-націоналістичної Української народної республіки. Для маскування загарбницьких планів німецьких і австро-угорських імперіалістів вона спеціальним зверненням до кайзерівської Німеччини запросила її війська на Україну. Викриваючи зраду українських буржуазних націоналістів, В. І. Ленін писав: «Ці пани, українські Керенські, Чернови, Церетелі, приховали від народу той мир, який вони уклали з німецькими імперіалістами, і тепер, за допомогою німецьких штиків, намагаються повалити Радянську владу на Україні»³.

Правлячі кола імперіалістичної Німеччини, підписуючи «договір» з Центральною радою, мали намір окупувати Україну, пограбувати її національні багатства і використати її територію як плацдарм для боротьби проти Радянської Росії. Порушивши умови перемир'я з нею, Німеччина розгорнула наступ по всьому фронті.

У період громадянської війни трудячі Києва, як і усієї України, разом з братнім російським та іншими народами нашої Вітчизни мужньо відстоювали завоювання Великого Жовтня, продовжували велику творчу роботу, закладаючи фундамент величної будови нового, соціалістичного суспільства.

19 лютого німецькі і 27 лютого австро-угорські війська розпочали просування у глиб України. Всього для її окупації було кинуте 34 дивізії загальною чисельністю 400—450 тис. чоловік. Німецькому командуванню підпорядковувалися також рештки військ (близько 2000 чоловік) Центральної ради.

Робітничий клас і трудяще селянство під керівництвом більшовицьких організацій піднялися на священну війну проти окупантів і внутрішньої контрреволюції. 24 лютого В. І. Ленін звернувся з декретом-відозвою «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!» до робітників і селян Росії, закликаючи їх стати у ряди захисників революційних завоювань. 23 лютого ЦВК Рад і уряд Радянської України звернулися із закликом до трудящих організувати відсіч військам німецьких інтервентів і бандам буржуазно-націоналістичної контрреволюції. «... Організуйте свої партизанські загони,— говорилося у відозві,— висаджуйте у повітря мости, руйнуйте залізничні колії, шосейні дороги, вивозьте чи знищуйте хліб»⁴. В містах і селах України формувалися збройні загони.

Величезну роботу здійснювали більшовики і органи Радянської вла-

³ Там же, т. 36, с. 96.

⁴ Боротьба за владу Советов на Києщині, с. 591—592.

ди по організації захисту столиці республіки — Києва. Обороні міста, поданню практичної допомоги Народному Секретаріату велику увагу приділяли ЦК РКП(б) і Раднарком на чолі з В. І. Леніним.

За прикладом революційного Петрограда ЦВК Рад України в ніч на 22 лютого утворив Надзвичайний комітет оборони Києва. До складу комітету увійшли Ю. М. Коцюбинський, В. М. Примаков, М. О. Скрипник та ін. У Києві і на його околицях запроваджувався стан облоги. Комендантом міста був призначений В. М. Примаков. Здійснювалися безперервні роботи по формуванню червоногвардійських загонів. Мобілізаційний відділ Народного Секретаріату 24 лютого звернувся із закликом до робітників і солдатів вступати до лав Червоної гвардії. За кілька днів загальна чисельність бійців сформованих загонів досягла близько 2 тис. В останніх числах лютого для керівництва обороною Києва був створений штаб, у якому активно працювали Ю. М. Коцюбинський, Я. Б. Гамарник, Є. Б. Бош та ін.

За розпорядженням Надзвичайного комітету оборони для подання допомоги захисникам Києва прибули загони Червоної гвардії з багатьох міст України, серед них — уманський під командуванням І. Ю. Кулика, вінницький — Є. Ф. Едельштейна, слов'янський — В. Марупульця, російсько-сербський на чолі з О. В. Гриневичем та ін. У самому місті у другій половині лютого формувалася 1-й Комуністичний загін В. Н. Боженка, а також загони В. М. Довнар-Запольського, Г. І. Чудновського, О. Дзедзієвського. На підступах до міста знаходився полк Червоного козацтва на чолі з В. М. Примаковим, соціалістичний загін солдатів-фронтовиків В. С. Кіквідзе, частини 2-го гвардійського корпусу та інші формування.

Наступ німецьких інтервентів на Київ здійснювався з району Ковеля

В. Н. Боженко.

залізницею і шосейними дорогами у трьох напрямках: Сарни — Клавдієво — Ірпінь — Святошино; Луцьк — Бердичів — Фастів — Пост-Волинський; Луцьк — Ровно — Житомир. Австро-угорські війська наступали на Одесу по залізниці Волочиськ — Проскурів — Жмеринка — Вапнярка. Цій військовій армادі на київському і одеському напрямках протистояли радянські частини загальною чисельністю близько 6 тис. чоловік.

Бойові загони, створені під керівництвом більшовицьких організацій і органів Радянської влади, незважаючи на нестачу зброї, військового досвіду, відсутність єдиного військового командування, наносили відчутні удари по ворогу, виявляючи зразки небаченого героїзму. Так, загін із 800 солдатів-фронтовиків Військово-революційного комітету (ВРК) Південно-Західного фронту під команду-

ванням В. С. Кіквідзе успішно стримував просування чотирьох ешелонів та бронепοїзда противника під Бердичевим. Раптовою контратакою воїни відкинули гайдамацький загін, який втратив у цьому бою 100 чоловік пораненими та вбитими, гармату, 14 кулеметів. Три дні, вводячи у бій усе нові резерви, німецьке командування не могло зламати опір загону В. С. Кіквідзе.

З 22 лютого червоногвардійські загони під командуванням В. Н. Боженка і Г. І. Чудновського вели запеклі бої проти німецьких військ і формувань буржуазно-націоналістичної контрреволюції, які наступали на Київ вздовж залізниці Бородянка — Ірпінь.

Яскраву сторінку в історію оборони Києва вписав червоногвардійський загін О. Дзедзієвського чисельністю 100 чоловік. Основне його ядро становили залізничники — учасники Січневого повстання. Пізніше до нього приєдналися солдати залізничного батальйону та інших частин, робітники промислових підприємств.

22 лютого 1918 р. Дзедзієвський вислав розвідку у складі п'яти чоловік на чолі з В. Логиновим на паровозі машиніста Г. Бондаренка, яка встановила, що залізнична колія від ст. Сарни до ст. Бородянка зайнята німцями та гайдамаками. У піч на 23 лютого загін виїхав назустріч противнику і вранці 24 лютого від ст. Клавдієво розпочав наступ на Бородянку, яка на той час була захоплена німецькими військами. Висадивши у повітря залізничний міст через р. Здвиж, загін Дзедзієвського почав обстрілювати станцію, примусивши противника відійти. Гарматна дуель тривала весь день, а 25 лютого ворог, підтягнувши резерви, зробив спробу оточити загін. Першу атаку червоногвардійці відбили, але, оцінивши співвідношення сил, Дзедзієвський прийняв рішення відійти до ст. Буча, де закріпився на вигідній позиції. Тут разом з червоногвардійцями

з загонів В. Н. Боженка і Г. І. Чудновського загін Дзедзієвського знову вступив у бій, який тривав 5 годин. Потім під натиском переважаючих сил противника він відступив до ст. Біличі, попередньо висадивши у повітря міст через р. Ірпінь, що дало змогу на кілька днів затримати наступ ворога. Пізніше у своїх спогадах командир загону О. Дзедзієвський писав, що ні обхідні маневри ворога з тилу, ні відсутність свіжих підкріплень, ні безсонні ночі не змогли похитнути високого бойового і морального духу бійців загону⁵.

Значну допомогу трудящим Києва подали загони чеських, словацьких, сербських та інших солдатів-інтернаціоналістів, які були сформовані здебільшого з колишніх військовополонених. Їх діями керував штаб інтернаціональних революційних сил. Героїчною боротьбою проти ворога ці загони вписали яскраву сторінку в історію пролетарського інтернаціоналізму.

В результаті величезних зусиль радянських військ наступ противника в кінці лютого був припинений. Це дозволило організувати евакуацію радянських установ, коштовностей Державного банку, військового спорядження. Залізничники відправили у тил усі діючі паровози і вагони. Керував евакуацією народний секретар шляхів сполучення С. С. Бакинський.

Після від'їзду 27 лютого Народного Секретаріату з Києва у Полтаву загальне керівництво обороною міста здійснював оперативний штаб Південно-Західного фронту на чолі з О. В. Павловим. Частина революційних сил було виділено для підтримки порядку у самому місті у зв'язку з активізацією буржуазно-націоналістичних елементів. На кінець лютого радянські війська займали позиції в 6—10 км від Києва: у районі Поста-Волинського — зведений загін

⁵ Літопис революції, 1929, № 1, с. 194—197.

В. С. Кіквідзе, у районі Святошино (житомирський напрям) — загони В. Н. Боженка, Г. І. Чудновського і чехословацький червоногвардійський загін, у районі ст. Святошино — загін О. Дзедзівського та інші, які склалися з київських добровольців, у районі Пущі-Водиці — полк Червоного козацтва В. М. Примакова. Бронепоезд, кілька важких гаубиць та легких гармат доповнювали сили оборони міста. Всього на київському напрямі вдалося зосередити близько 2—3 тис. бійців.

Останній бій інтервентам, які наступали, дали червоногвардійські загони біля Святошино. На житомирському напрямі впертий опір противнику вчинив чехословацький червоногвардійський загін. Полк В. М. Примакова відкинув гайдамаків, які намагалися прорватися у Київ з Пущі-Водиці. Разом з ним героїчно билися червоні чехословацькі та сербські загони.

Проте сили були далеко не рівні. 28 лютого 1918 р. радянські війська під тиском озброєного до зубів противника відступили за Дніпро. Шестидесяти оборона Києва зірвала план німецького командування оволодіти містом з ходу.

Намагаючись створити видимість «незалежності» України, першими до міста 1 березня увійшли «січові стрільці» та гайдамаки, а німці розташувалися у районі вокзалу і з'явилися у Києві лише 2 березня.

Окупаційний режим. При вступі окупантів до Києва генерал-лейтенант Клаузіус, звертаючись з відозвою до жителів міста і маскуючи загарбницькі плани окупантів, стверджував, що німецькі війська прийшли на Україну нібито для її «звільнення». Одпочасно він попередив, що будь-який виступ на підтримку Радянської влади, більшовиків буде покараний за законами військового часу.

7 березня в обозі німецьких військ

до Києва повернулася Центральна рада, яка намагалася являти собою «законний і самостійний уряд». Проте вже у перші дні перебування на українській землі німецьких і австро-угорських окупантів народні маси змогли реально оцінити дійсний стан справ. Окупанти видавали численні накази, в яких загрожували публіцизмами і розстрілами за найменшу непокору і зобов'язували населення забезпечувати окупаційну армію продовольством. Розпочалися ревізії продовольчих і промислових товарів і відправка їх у Німеччину. На засіданні рейхстагу зазначалося, що «на Україні є великі запаси хліба і промислових товарів (льону, шкіри, солі, мила і товарів текстильної промисловості)», питання тільки у тому, як «палагодити організацію їх вивозу»⁶.

Центральна рада була лише маріонеткою, яка слухняно виконувала волю окупантів. Її «міністерство внутрішніх справ» видало ряд розпоряджень, у яких загрожувало притягти «до суду як державних злочинців усіх, хто буде виступати проти німецьких військ, які прибули на допомогу Центральній раді»⁷. Голова «ради міністрів УНР» Голубович 2 березня з Брест-Литовська відправив німецькому канцлеру вірнопідданчу телеграму, у якій повідомляв про вступ у Київ німецьких і українських (націоналістичних. — Авт.) військ і дякував за «допомогу і звільнення».

Націоналістична контрреволюція у повній згоді з німецьким командуванням відновлювала буржуазно-поміщицький лад, жорстоко розправлялася з революційними робітниками і селянами, практикувала масове виселення їх за межі України. Разом з окупантами Центральна рада розгнала Ради робітничих, солдатських і

⁶ Киевская мысль. 1918, 5 марта (20 февр.).

⁷ Там же, 8 марта (23 февр.).

селянських депутатів, профспілки, здійснювала арешти і розстріли більшовиків і радянських активістів. «Мала рада» 8 березня (23 лютого) прийняла закон про покарання осіб, які брали участь у Січевому повстанні. Їх позбавляли громадянських прав і виселяли з території України. Міністр праці український соціал-демократ Порш видав розпорядження про відміну робітничого контролю і поставив вимогу, щоб робітники і їх організації обмежувалися виключно «професійними завданнями». Був також виданий наказ про повернення власникам усього реквізованого у них майна.

Окупаційний режим призвів до погіршення становища робітничого класу, зростання безробіття. У Києві закривалися фабрики і заводи, робітники позбавлялися роботи. За два тижні халяйнування у місті окупаційних властей кількість безробітних збільшилася у 1,5 рази і досягла 15 тис. чоловік. Начальник Київського поштово-телеграфного округу видав розпорядження про звільнення усіх прикомандированих з інших поштово-телеграфних округів (в основному з Росії). На 15 березня були звільнені і залишені без будь-яких засобів до існування 700 службовців. Власти організували комісію по реквізиції хліба, у розпорядження якої надавалася збройна сила. На комісію покладалося завдання відбирати хліб «у першу чергу в тих, хто громив поміщицькі маєтки». «На голодну смерть засуджує Україну рука імперіалістичного спустошувача, який спішно вивозить хліб і метал, жене худобу, забирає усе, в чому є хоч найменша цінність», — писала «Правда» 30 квітня 1918 р.

Реквізиційні побори, жорстокий терор окупаційних військ викликали обурення трудящих мас України. У республіці широкого розмаху набули революційні виступи, очолювані більшовицькими організаціями. У березні у Києві на знак протесту проти

масового звільнення робітників з фабрик і заводів, розгрому Центрального бюро профспілок, а також у зв'язку із заборонаю комендантом міста демонстрації на ознаменування річниці Лютневої революції відбулися великі страйки. У них брали участь робітники багатьох фабрично-заводських підприємств, залізничники, друкарі, трамвайники, торгово-промислові службовці, мірошники, пекарі та ін. На Україні розгорнулася повстансько-партизанська війна. Своєю революційною боротьбою трудячі зривали плани німецького командування, в яких передбачалося пограбування продовольчих і промислових ресурсів України, здійснення прорив блокади, встановленої Антантою.

Впевнившись у нездатності Центральної ради придушити революційний рух робітників і селян, німецькі імперіалісти вирішили замінити її новим, ще більш слухняним «урядом».

Здійснювана Центральною радою політика лавірування, загравання з народними масами викликала також незадоволення у сил внутрішньої контрреволюції. Висловлюючи їх волю, київська буржуазна преса уже в березні намагалася впевнити громадськість у необхідності встановлення на Україні воєнної диктатури «з наданням їй найширших повноважень» у боротьбі проти трудящих та їх організацій. Про повне банкрутство політичних акцій Центральної ради свідчили також переговори її голови Грушевського з представником німецького верховного командування, хоча останній заявив, що «його уряд абсолютно не має наміру впливати на соціальну політику України».

Доля Центральної ради була вирішена.

Спочатку німецькі імперіалісти планували перетворити Україну у своє генерал-губернаторство, проте, побоюючись несприятливих міжнародних відгуків, «вирішили зберег-

ти українську вивіску. Замість дріб-побуржуазної Центральної ради відтворити на Україні гетьманство — маріонеткову монархію, цілком підпорядковану Німеччині»⁸. Організувавши 29 квітня поміщицько-куркульський з'їзд «хліборобів», на якому був обраний «гетьманом всієї України» один з найбільших поміщиків, колишній царський генерал П. Скоропадський, пов'язаний родинними зв'язками з фельдмаршалом фон-Ейхгорном, вони усунули Раду, що стала їм непотрібною. В. П. Затонський у спогадах писав: «Бутафорську Центральну раду змінив ще більш бутафорський гетьман. Фактично Центральна рада загинула ще у січні 1918 р., бо, повернувшись назад з німцями, вже не мала ніякого впливу в країні»⁹. «Уряд» гетьмана, за виразом самих окупантів, перетворився «лише у ляльку» в їх руках.

За період гетьманства були знищені усі революційні завоювання робітників і селян. Закривалися фабрики і заводи, здійснювалися масові звільнення робітників, широко застосовувалися локауті, відбувалися розстріли учасників Січневого повстання проти Центральної ради. Київ перетворився в один з центрів всеросійської контрреволюції. У місто під захист німецьких і австро-угорських окупантів і гетьманщини з'їжджалися капіталісти і поміщики, колишні царські міністри і генерали, жандарми і поліцейські, лідери білогвардійської контрреволюції. Тут виникли численні контрреволюційні організації типу «національного центру», «Союзу визволення Росії» та інші, які прагнули до відродження «єдиної, неділимої Росії». У Київ надсилали делегації атаману Краснов з Дону, кубанський контрреволюційний «уряд». «...Реставрація буржуазно-поміщицького монархізму на Україні при підтримці кадетсько-октябристських елементів всеросійської буржуазії і з допомогою німецьких військ не могла не загострити бо-

ротьби проти контрреволюції у нас, не могла не окрилити планів, не піднести духу в нашій контрреволюції»¹⁰.

Влітку 1918 р. у Києві гостро відчувалася нестача продовольства. Голод доповнювався епідеміями тифу, іспанки (грипу), значно зросла смертність серед трудящих.

Гетьманщина і окупаційні власті позбавили трудящих елементарних політичних прав. У Києві скрізь висіли накази про заборону з'їздів і зборів професійних спілок, громадських організацій, органів земського і міського самоврядування. У травні «міністерство внутрішніх справ» дозволило губернським старостам заарештовувати без будь-яких юридичних санкцій революційно настроєних робітників і селян. У червні було видано розпорядження про заборону страйків. Так, німецькі військові власті 5 травня під загрозою застосування військової сили розпустили збори представників правління професійних спілок і фабрично-заводських комітетів Києва, присвячені 100-річчю з дня народження К. Маркса, заарештували голову зборів і ради профспілок, секретаря ради профспілок і ще кількох товаришів. На 2 червня у Києві були призначені загальні збори членів профспілок будівельників. Проте у приміщення, де вони мали відбутися, з'явився загін солдатів під командуванням офіцера, який оголосив збори розпущеними. Таким же чином окупанти покляли край спробам провести селянський з'їзд, а ініціаторів його скликання кинули до Лук'янівської в'язниці. Надалі подібного роду з'їзди могли скликатися тільки з дозволу військових властей.

⁸ Минц И. И. Год 1918-й.— М., 1982, с. 436.

⁹ Затонський В. П. Из спогадів.— В кн.: Спогади про перший з'їзд КП(б) У. К., 1953, с. 12—13.

¹⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 304.

Більшовики Києва на чолі боротьби проти окупантів і внутрішньої контрреволюції. У тяжких умовах терору і переслідувань більшовики Києва пішли у підпілля. З усією гостротою постало питання створення строго законспірованого підпілля, здатного організувати повсюдну боротьбу проти окупантів і внутрішньої контрреволюції. Необхідно було відновити мережу партійних організацій у місті, створити партійні осередки на підприємствах, у профспілках, де посилювався вплив меншовиків, есерів та українських соціал-демократів.

У середині березня відбулися перші пелегальні збори 60-ти київських більшовиків-підпільників. Через місяць був створений тимчасовий міський комітет партії на чолі з Л. Й. Картвелішвілі (партійна кличка — Лаврентій). Для налагодження зв'язків з ЦК РКП(б) і Організаційним бюро, обраним у квітні 1918 р. на Таганрозькій партійній нараді, представники Київського комітету виїхали до Одеси і Катеринослава. ЦК РКП(б), особисто В. І. Ленін подавали більшовикам України велику допомогу у створенні розгалуженої мережі підпільних організацій, направляли досвідчених комуністів для роботи на окупованій території. У травні до Києва прибули М. Є. Врублевський, М. М. Майоров, П. Ф. Слинко, організатори партизанської боротьби — Б. Занько, В. Кушаков, Я. Резник та ін. Вони неодноразово виїздили на місяця, очолювали повстанські загони.

Безкорислива братерська допомога російських робітників і селян революційним робітникам і селянам України була яскравим виявом непорушної пролетарської єдності трудящих мас. Після окупації УРСР німецькими імперіалістами керівне ядро більшовицьких організацій і Радянський уряд України евакуювалися до Москви. Тут регулярно видавався орган ЦК КП(б)У — журнал «Комуніст».

На території РСФРР, у Брянську, Курську, були влаштовані бази постачання і формування загонів для України, а у Воронежі і Тамбові створені збірні пункти формування, постачання і бойової підготовки робітників і червоногвардійських частин для боротьби з інтервентами на Україні.

26 травня у Києві відбулася нелегальна нарада 12 підпільних більшовицьких організацій України. В її роботі взяли участь близько 70 чоловік, у тому числі представники Київської, Харківської, Катеринославо-Одеської, Черпигівської, Полтавської, Кременчуцької та ряду інших партійних організацій, більшовицька фракція Всеукраїнської конференції профспілок, яка проходила тоді у Києві. На нараді було обрано тимчасовий Всеукраїнський комітет робітничої комуністичної партії у складі семи чоловік від Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси (Л. Й. Картвелішвілі, М. М. Майоров, М. В. Реут та ін.).

Всеукраїнський партійний комітет розгорнув активну діяльність по організації широкої мережі більшовицького підпілля, створенню органів повстання — ревкомів, мобілізації трудящих України на боротьбу з окупантами і внутрішньою контрреволюцією, взяв безпосередню участь у підготовці I з'їзду КП(б)У. В результаті проведеної роботи у Києві на початку червня діяло шість підпільних райкомів партії, які об'єднували 655 комуністів. У Деміївському районі працювало 300 членів партії, у Подільському — 150, Шулявському — 60, Миському і Печерському — по 50, Лук'янівському — 45. На кінець червня на міській партійній конференції, яка відбулася у Пущі-Водиці, був обраний загальнонімецький партійний комітет у складі М. Є. Врублевського, П. М. Дегтяренка, О. К. Ластовського, М. В. Реута та ін. Партійною роботою у повітах керувало губерніальне організа-

ційне бюро, яке налагодило тісні зв'язки з місцевими партійними осередками і окремими комуністами. Організацією повстанської боротьби у Києві і губернії займалися підпільний губревком на чолі з М. Є. Врублевським (член повстанської дев'ятки, створеної на Таганрозькій партійній нараді).

Найважливішою подією у житті республіки став I з'їзд КП(б)У, який відбувся у Москві 5—12 липня 1918 р. під керівництвом ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна. З'їзд завершив об'єднання більшовицьких організацій республіки, організаційно оформив на основі ленінських ідейно-теоретичних, політичних і організаційних принципів Комуністичну партію України як невід'ємну і складову частину бойового загону єдиної ленінської партії — РКП(б).

Київську організацію на I з'їзді КП(б)У представляли сім комуністів, у тому числі В. П. Затонський, М. М. Майоров, Л. Й. Картвелішвілі, П. Ф. Слинько. З'їзд визначив тактичні завдання більшовиків України, прийняв програму політичних і організаційних заходів щодо керівництва боротьбою трудящих. Рішення з'їзду були спрямовані на зміцнення союзу робітничого класу і трудячого селянства, революційного єднання, дружби і взаємодопомоги народів Радянської Росії і України. Рішення I з'їзду КП(б)У стали бойовою програмою розгорнутої боротьби за відновлення Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Для зміцнення партійного підпілля і посилення керівництва визвольною боротьбою народних мас з'їзд прийняв рішення про створення на Україні обласних партійних організацій. Під час роботи з'їзду делегати Волинської, Київської, частини Мінської і Могильовської, Подільської, Полтавської і Чернігівської губерній обрали Київське обласне бюро КП(б)У. До його складу увійшли: М. М. Майоров (голова), О. К. Ла-

стовський, М. В. Реут, П. Ф. Слинько, С. І. Соколовська. Виконуючи вказівки В. І. Леніна і рішення I з'їзду КП(б)У, ЦК КП(б)У, який перебував у Орлі, направив на окуповану територію досвідчених партійних працівників. У Київ виїхали А. С. Бубнов, С. В. Косіор, М. М. Майоров. Повсюдно створювалися військово-революційні комітети і партійно-загонські організації, здійснювалася підготовка до повстання. Підпільники Києва встановили і підтримували тісний зв'язок з повстанцями Васильківського, Звенигородського і Таращанського повітів.

Діяльність більшовицького підпілля активізувала визвольну боротьбу українського народу. Зростав страйковий рух. На початку червня 1917 р. у Києві страйкували робітники Варшавських верфів, шкіряних, взуттєвих та пивоварних заводів, ряду металообробних майстерень, лісопилних та борошномельних підприємств, друкарень. Влітку страйк охопив 250 з 340 підприємств громадського харчування. Страйкували 2,5 тис. робітників «Товариства пароплавства по Дніпру і його притоках». З 25 червня понад два місяці страйкували близько тисячі друкарів.

Особливо відчутного удару окупантам і гетьманщині завдав Всеукраїнський страйк залізничників. Головний комітет залізничного союзу, угодовські партії меншовиків і есерів намагалися не допустити проведення страйку. Проте їх зусилля виявилися марними. 16 липня у Києві застрайкували робітники Головних залізничних майстерень. Їх підтримали робітники ряду підприємств міста. Рух припинився по усіх колях. Тільки на станції Київ-Пасажирський пімецькі бригади формували по дватри поїзди на день для потреб німецького командування.

До складу Центрального страйкового комітету входили і київські більшовики. Страйк набрав не тільки економічного, але й політичного

характеру. Робітники вимагали негайного звільнення усіх залізничників, які були заарештовані з політичних мотивів, введення 8-годинного робочого дня, збільшення хлібного пайка. Моральну і матеріальну підтримку страйкарям надавали трудящі Радянської Росії. Окупаційні власті і гетьманська адміністрація слодівалися шляхом репресій придушити страйк, наказавши звільнити усіх страйкуючих. Усі залізничники вони передали під нагляд німецьких військових частин. Почалися облави і арешти залізничників. Масові арешти були проведені у ніч з 28 на 29 липня. Число заарештованих досягло 1800 чоловік.

Однак пізно не могло зупинити революційного піднесення залізничників. Підпільники запалювали навантажені вагони, руйнували залізничне полотно, висаджували у повітря мости, щоб зупинити ешелони з продовольством, фуражем і сировиною, які були підготовлені до відправлення у Німеччину. Всеукраїнський страйк залізничників тривав понад місяць, у ньому взяли участь більш як 200 тис. чоловік.

В умовах зростання страйкового руху робітничого класу, повстансько-партизанської боротьби трудящого селянства більшовики Києва посилити роботу по підготовці збройного повстання. Інтенсивну діяльність у цей час розгорнули Л. Й. Картвелішвілі, С. В. Косіор, М. М. Майоров, О. П. Пирогов та ін. Зміцнювалися старі і створювалися нові партійні осередки на великих підприємствах міста, було сформовано близько десяти робітничих загонів на заводі «Арсенал». 17 вересня відбулася об'єднана конференція Київської губернської і міської підпільних більшовицьких організацій. У центрі її уваги були питання посилення впливу партії в масових організаціях трудящих, активізація роботи партійних організацій по підготовці повстання. У роботі конференції взяли

участь 19 делегатів з правом вирішального голосу, у тому числі 12 з Києва і 7 з повітів, які представляли близько 430 комуністів міської і понад 400 — повітових парторганізацій. Конференція обрала губернський і міський комітети партії. Посиленню організаційної і політичної роботи більшовицького підпілля на місцях сприяли також рішення Київської обласної партійної конференції, яка відбулася наприкінці вересня.

Велику пропагандистську роботу здійснювала більшовицька преса. Ще під час роботи I з'їзду КП(б)У за рекомендацією В. П. Затонського для організації друкарні у Київ був направлений член партії з 1910 р. М. О. Алексєєв. На початку вересня він налагодив у Передмостовій слобідці роботу підпільної друкарні. За три місяці у ній надрукували близько 100 тис. листівок і відозв. Тут же видавалася газета «Киевский коммунист» — нелегальний орган Київського обкому і міськкому КП(б)У (всього було надруковано три номери). До осені підпільники розповсюдили серед населення 15 тис. примірників газет, десятки тисяч листівок і відозв.

В. І. Ленін високо оцінив боротьбу робітників і селян України проти німецьких імперіалістів. «...Завоювання України,— писав він у жовтні 1918 р.,— було величезною національною жертвою, а пролетарів і бідніших селян України воно загартувало і *посилало*, як революційних борців за інтернаціональну робітничу революцію. Україна потерпіла — інтернаціональна революція виграла, «розбестивши» німецьке військо, *зблизивши* німецьких, українських і російських робітничих революціонерів»¹¹.

Робота підпільників була суворо законспірована. Одна з явок з березня по серпень містилася на вул. Сто-

¹¹ Там же, т. 37, с. 103—104.

липільській (нині вул. Чкалова), де жила зв'язкова підпільниця О. Г. Слинько. Тут же підпільниця Л. Дембовська розмножувала більшовицькі листівки і відозви. Явочні квартири містилися також у домі робітничого клубу-кооперативу «Жизнь» по вул. Костянтинівській, № 22, по вул. Ярославській, № 2, — в інших місцях.

Під керівництвом більшовицьких організацій велику роботу розгорнули підпільні соціалістичні союзи робітничої молоді (ССРМ). Ініціативна група по підготовці до створення загальноміської організації ССРМ виникла у Києві у квітні 1917 р. Скликала її зусиллями під керівництвом Київського міського комітету РСДРП(б) міська конференція (делегатські збори представників заводських робітників і молоді учбових закладів) 22 жовтня 1917 р. декларувала створення Київського соціалістичного союзу робітничої молоді III Інтернаціоналу. Після того як Київ зайняли німецькі війська, молодіжні організації були розгромлені, а частково пішли у підпілля. У травні 1918 р. за активною участю більшовиків-підпільників були відтворені Подільський і Деміївський районні комітети ССРМ, трохи пізніше — Печерський райком.

На підпільних районних зборах і конференціях поряд з розробкою конкретних завдань боротьби проти німецьких і австро-угорських окупантів ставилося також питання організацийного оформлення союзу молоді у загальноміському масштабі. Влітку 1918 р. — в умовах найжорстокішого терору, постійного переслідування революційних організацій гетьманщиною і німецьким командуванням, арештів і розстрілів — відбулася Київська підпільна загальноміська конференція членів ССРМ. Її учасниками були головним чином комсомольці Подільського, Печерського, Деміївського районів. Конференція обрала загальноміський комітет ком-

сомольської організації, прийняла рішення про створення на заводах і фабриках підпільних молодіжних груп і перейменувала Київський соціалістичний союз робітничої молоді — III Інтернаціонал у Київський комуністичний союз робітничої молоді. У загальноміській комітет комсомольської організації обрали Олександр Ситниченко, Михайла Ратманського, Михайла Метелицю, Павла Воробйова-Семенова та ін.

З моменту виникнення комсомольська організація стала вірним помічником старших товаришів. Свої зусилля молодь зосередила на організації підпільної боротьби, виконавши завдань більшовицької партії. Були створені бойові групи («десятки»), підготовлені явочні квартири на вул. Межигірській, № 10, Волоській, № 56, Почайнинській, № 35. Комсомольці розповсюджували газети, листівки, відозви та іншу більшовицьку літературу серед трудящих, встановлювали зв'язки з більшовиками і своїми товаришами — в'язнями Лук'янівської тюрми. Вони працювали зв'язківцями, охороняли підпільні збори, брали активну участь у підготовці збройного повстання. Зокрема їх зусиллями за допомогою більшовиків-підпільників створювалися тайники зі зброєю на цегельному заводі, Кирилівській вулиці, № 12, Ярославській, № 2.

Визвольна війна українського народу, революціонізація окупаційних військ німецько-австрійського блоку в імперіалістичній війні, революція у Німеччині призвели до повного краху окупаційного режиму на Україні. У жовтні з'явилися перші ознаки, що війна підходить до кінця. У цей час Австро-Угорщина звернулася до Антанти з пропозицією про укладення миру. Наступний відхід окупаційних військ з Києва викликав паніку серед гетьманської адміністрації, яка гарячково приступила до створення «охоронних дружин» та «національної гвардії».

Гетьманський уряд звернувся до країн Антанти з ногою, у якій просив залишити на Україні німецькі війська до сформування буржуазно-націоналістичної армії. Одночасно він направив місію для налагодження контактів у США, Англію та Францію. У відповідь Антанта запевнила, що буде підтримувати гетьманський «уряд» і що німецькі війська підуть з України тільки після заміни їх військами «держав згоди». У той же час представник США заявив, що на наступну мирну конференцію будуть запрошені тільки представники від усієї Росії. Таким чином, гетьману давали зрозуміти, щоб він налагоджував контакти з іншими контрреволюційними силами Росії.

15 листопада гетьман розпустив «раду міністрів». До нового її складу увійшли запеклі прибічники відновлення монархічної Росії. Ставши на шлях сколочування контрреволюційного блоку проти Радянської влади у Росії, Скоропадський погодився з призначенням генерала Делікіна головнокомандуючим усіма військовими частинами (у тому числі і на Україні), які оперували у «відторгнутих від Росії державних утвореннях». У Києві було організоване бюро по формуванню астраханської (південної) армії. За задумом контрреволюції на астраханську армію покладалося завдання здійснювати наступ на Москву, а на північну армію — на Петроград. Тут же формувалися чехословацька добровольча дружина, а також ківська офіцерська добровольча дружина. На формування астраханської армії гетьманський уряд виділив 30 млн. крб. Київське товариство домовласників передало на її потреби 1 млн. крб. Вводилася посада «особливоуповноваженого» по постачанню російської добровольчої армії на території України. 29 листопада головкомандуючий збройними силами на Україні під загрозою розстрілу

наказав усім офіцерам призовного віку негайно вступати у ряди армії.

Проте непопулярність гетьманщини у народних масах доценту зруйнувала усі її спроби сколотити хоч якоюсь мірою безздатну армію. Долю України вирішували не маіпуляції гетьмана та його сатрапів, не німецькі, американські, англійські і французькі інтервенти, а трудящі маси. Робітники і селяни під керівництвом Комуністичної партії і при братній допомозі Радянської Росії піднялися на боротьбу за відновлення Радянської влади.

В умовах піднесення визвольної боротьби 17—22 жовтня у Москві відбувся II з'їзд КП(б)У. Комуністів Києва на з'їзді представляли С. В. Косіор, О. К. Ластовський, М. М. Майоров, М. В. Реуг, С. І. Соколовська та Д. Ейленкріг. В. І. Ленін взяв активну участь у підготовці та організації роботи з'їзду. Виступаючи 22 жовтня 1918 р. на об'єднаному засіданні ВЦВК, Мосради, фабзавкомів і профспілок Москви, куди були запрошені і делегати II з'їзду КП(б)У, Володимир Ілліч підкреслив: «...Ми знаємо твердо, що коли українська перемога робітників і селян піде поряд із зміцненням влади в Росії і з її успіхами, тоді соціалістична пролетарська Україна не тільки переможе, а й буде непереможна!»¹² У своїх рішєннях з'їзд зазначив, що розгром німецьких і австро-угорських окупантів і гетьманщини, свобода національного і культурного розвитку українського народу можливі тільки при об'єднанні зусиль Радянської України з Радянською Росією¹³.

Керуючись рішєннями II з'їзду КП(б)У, більшовики України прискорили підготовку до всенародного

¹² Там же, т. 37, с. 114.

¹³ Див.: Комуністична партія України у резолюціях і рішєннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976, т. 1, с. 35.

повстання. На початок листопада київський обласний, міський і губернський комітети партії звернулися до робітників з відозвою, у якій закликали їх ознаменувати першу річницю Великого Жовтня одноденним загальним страйком. Підпільники розповсюдили відозву на багатьох підприємствах міста.

Окупаційне командування і гетьманська адміністрація прагнули не допустити виступу робітників. Вони викликали у Київ додаткові війська і всі сили, що були у їх розпорядженні, кинули на розгром більшовицьких організацій. У ніч з 5 на 6 листопада в Києві було проведено 150 обшуків, вранці 6 листопада здійснило напади на правління ряду київських профспілок. Однак 7 листопада страйкували робітники заводів «Арсенал», Гретера і Криванска, Південноросійського та багатьох інших.

Після II з'їзду КП(б)У Київську партійну організацію очолив С. В. Косіор. Для керівництва підготовкою повстання у листопаді на об'єднаному засіданні обласному, губкому і міському КП(б)У був обраний обласний ревком («п'ятірка»), який виконував обов'язки і міського ревкому. До «п'ятірки» увійшли: А. С. Бубнов (голова), С. В. Косіор, О. К. Ластовський, М. М. Майоров та Волков. В усі райони міста призначили комendantів, які створювали на заводах «десятки», взводи та роти. Центральну командуру очолив Ю. М. Коцюбинський. Одночасно проводилася роз'яснювальна робота серед окупаційних військ. Результатом її були розклад і революціонізація німецьких і австро-угорських частин. Зокрема, 15 листопада 1918 р. гетьманське міністерство юстиції у доповідній міністру внутрішніх справ вказувало на необхідність заміни добровольчим загonom німецького караулу, який охороняв Київську губернську в'язницю, внаслідок його цілковитого розкладу під впли-

вом більшовицької агітації, яка не припинялася.

Після перемоги листопадової революції у Німеччині в окупаційних військах розпочався рух за створення Рад солдатських депутатів. 13 листопада 1918 р. на солдатських делегатських зборах була обрана пімецька «велика Рада солдатських депутатів у Києві». Збори прийняли постанову про невтручання у внутрішні справи українського населення.

Об'єднане засідання київських обласного, губернського та міського партійних комітетів прийняло рішення «поставити збройне повстання на порядок денний, усю роботу підпорядкувати цьому завданню»¹⁴. За рішенням об'єднаного повстання мало розпочатися у ніч на 22 листопада на Подолі, потім поширитися на Печерський район і по усьому місту.

Проте повстання довелося відкласти. Лише кілька десятків повстанців вночі 22 листопада (як і намічалось) захопили Плоську дільницю «державної варти» (район Куренівки), роззброїли і розігнали чинів «варти», але під тиском офіцерського загону, який прибув туди, змушені були відійти. Вранці власті стягнули на Подол великі підрозділи і виставили кінні патрулі, на вулицях з'явився бронеавтомобіль.

Уряд РСФРР, анулювавши 13 листопада грабіжницький Брестський договір, дістав можливість подати трудящим України відкриту допомогу у боротьбі за відновлення влади Рад. Для керівництва операціями військових частин по звільненню України відповідно до рішення ЦК РКП(б) і Раднаркому 17 листопада була утворена Реввійськрада групи військ Курського напрямку, яка була перейменована 4 січня 1919 р. на Український фронт.

28 листопада 1918 р. сформувався Тимчасовий робітничо-селянський

¹⁴ Гражданская война на Украине. 1918—1920: Сб. документов и материалов в 3-х т. Киев, 1968, т. 1, кн. 1, с. 437.

В. О. Антонов-Овсієнко.

уряд України у складі В. К. Аверіна, К. Є. Ворошилова, В. П. Затонського, Є. І. Квірінга, Ю. М. Коцюбинського, Ф. А. Сергєєва (Артема) та ін. Наступного дня уряд України звернувся з маніфестом до робітників і селян про повалення гетьманщини і відновлення влади Рад. Наприкінці листопада з «Нейтральної зони»* розпочали наступ 1-ша і 2-га Українські радянські дивізії. 30 листопада за розпорядженням Тимчасового робітничо-селянського уряду України для керівництва всіма збройними силами республіки була створена Реввійськрада Української Радянської Армії у складі В. О. Антонова-Овсієнка (командуючий), Ф. А. Сергєєва (Артема) і В. П. Затонського.

Розгром Директорії. Лідери українських буржуазних, дрібнобуржуазних і націоналістичних партій в особі так званого «українського націо-

нального союзу», не зумівши домовитися з гетьманом про поділ влади і намагаючись будь-якою ціною зберегти буржуазну державу, 13 листопада 1918 р. в Києві створили буржуазно-націоналістичну Директорію. Головою її до лютого 1919 р. вважався Винниченко, потім — Петлюра. Директорія являла собою буржуазно-куркульську диктатуру, головну соціальну базу якої складали куркульство, міська буржуазія і дрібнобуржуазні міські елементи. Директорія спиралась в основному на збройні загони, сформовані з сільської буржуазії і офіцераства. Разом з тим до військових формувань Директорії потрапила і частина селян, обдурених обіцянками передати їм поміщицькі землі. Основним ядром військ Директорії став полк галицьких «січових стрільців». Приховуючи свої справжні наміри, Директорія оголосила про прислання до повстання робітників і селян проти німецьких та австро-угорських окупантів і гетьманщини. При підтримці представників Антанти і потураниці німецьких властей війська Директорії 14 грудня 1918 р. захопили Київ. В цей же день гетьман відкрісся від влади. Узурпувавши тимчасово владу, Директорія встановила режим кривавого терору, ввела у Києві стан облоги. Зокрема, у наказі № 35 від 28 грудня узурпатори погрожували розстрілом всім, хто виступав проти Директорії; у наказі № 36 забороняли збори, мітинги, маніфестації під загрозою розгону і воєнно-польового

* «Нейтральна зона» встановлена договором про перемир'я, який був укладений 5 травня 1918 р. делегацією РСФФР і представниками німецького командування. Вона являла собою територію шириною 10 км між кордонами Радянської Росії та окупованої німецькими і австро-угорськими загарбниками України. Восени 1918 р. у «Нейтральній зоні» були сформовані регулярні українські радянські частини, які розгорнули бойові дії проти німецьких і австро-угорських окупантів і внутрішньої контрреволюції.

суду над організаторами; у наказі № 37 всю відповідальність за ведення агітації проти Директорії покладали на секретаріат професійної спілки, де вже тричі відбувся обшук і були заарештовані члени бюро по скликанню Ради робітничих депутатів, профспілкові діячі; у наказі № 38 під загрозою воєнно-польового суду забороняли розмноження і поширення листівок, відозв, прокламацій.

З перших днів існування Директорія намагалась заручитися підтримкою німецького командування. 30(17) листопада 1918 р. у Білій Церкві вона підписала з німецькою «великою Радою солдатських депутатів» угоду, за якою окупаційні війська повинні були дотримуватися «суворого нейтралітету» у боротьбі Директорії проти гетьмана.

Проте надалі німецька «велика Рада солдатських депутатів» у Києві активно підтримувала націоналістичну контрреволюцію, намагалась придушити революційний рух у своїх частинах, утримати солдат у покорі. Це пояснювалося засиллям у керівництві Ради правих соціал-демократів, політичною незрілістю більшості солдатів, незначною чисельністю революційних елементів у окупаційних частинах. Далося взнаки і те, що Комітет іноземних комуністичних груп у Києві, який об'єднував роботу німців, угорців, чехів, румун, і керівна роль в якому належала представникам німецької групи «Спартак», тільки-но налагоджував підпільну роботу.

Жорсткий терор змусив більшовиків знову піти у підпілля. Створивши комісію у складі О. К. Ластовського, М. М. Майорова, В. І. Чернявського та інших, вони почали підготовку до виборів у Київську Раду робітничих депутатів. У передвиборній платформі Київського обласного комітету КП(б)У Директорія характеризувалася як буржуазно-куркуль-

ська диктатура, що захищає інтереси панівних класів.

Більшовики-підпільники взяли найактивнішу участь у проведенні виборів, направляли своїх представників на збори, що проходили на підприємствах. На першому засіданні Ради, яке відбулося 29 грудня 1918 р., у виконком було обрано сім більшовиків і чотири представника від дрібнобуржуазних партій, що визнавали Радянську владу. Очолив виконком А. С. Бубнов. На засіданні більшістю голосів було прийнято пропозицію надіслати вітальну телеграму Раднаркому РСФРР. Підсумки виборів до Ради красномовно свідчили про те, що основна маса робітників Києва — на боці Комуністичної партії, Радянської влади.

1 січня 1919 р. Київський обласний і міський комітет КП(б)У звернувся з відозвою до трудящих, у якій закликали робітників і селян до збройної боротьби з буржуазно-націоналістичною контрреволюцією.

Директорія, застосовуючи криваві розправи над робітниками, більшовиками, намагалась придушити революційну боротьбу трудящих. Були розгромлені профспілки. 25 грудня на Володимирській гірці козакі розстріляли підпільників М. Г. Врублевського, Д. Шуцького та ін. Від рук буржуазних націоналістів загинула відважна підпільниця Г. Тимофєєва. Всього ж у Києві у цей час було розстріляно понад 100 більшовиків і робітників.

Щоб ослабити боротьбу трудящих, ввести в оману широкі верстви населення України, Директорія прагнула підмінити Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів «трудовими радами» і оголосила вибори у «трудовий конгрес». Київські підпільники провели велику роз'яснювальну роботу серед трудящих, розкриваючи справжні наміри буржуазно-націоналістичної контрреволюції, закликали бойкотувати вибори у куркульський конгрес. «Київський ком-

мурист» опублікував ряд статей, у яких відзначалося, що вибори у конгрес мають на меті збереження влади Директорії. Результати проведеної роботи швидко далися знати: біля 85 % київських робітників відмовилися взяти участь у виборах. «Склад трудового конгресу, — писав «Київський комуніст» у одній із статей, — штучно підібраний. Вибори відбувалися під сильним тиском Директорії. Комуністична партія України участі у виборах не брала... Швидко, дуже швидко, — закінчувалася стаття, — увійдуть повстанці і розженуть куркульський парламент, якщо він сам до того часу не встигне розбігтися»¹⁵.

Не користуючись підтримкою широких народних мас, Директорія проводила дворушницьку політику. Таємно від трудящих України вона підписала ряд кабальних угод з французькими імперіалістами, що сприяло розширенню інтервенції Антанті на півдні України. За цими угодами Директорія зобов'язувалася ввести Україну на федеративній основі до складу «єдиної, неделимої Росії», яку намагалися відродити інтервенти, передати українські землі під французький протекторат, а банки і промисловість — під контроль Англії, укласти угоду з білогвардійськими силами Росії, сформувати і передати у розпорядження командування антантівськими військами 300-тисячну армію для боротьби з Радянською Росією.

Дворушництво Директорії виявлялося і в тому, що, захопивши владу, вона оголосила про «повний нейтралітет» і «прагнення мирного співробітництва з народами усіх країн». Насправді ця заява залишилася демагогічною фразою. 16 січня 1918 р. Директорія оголосила Радянській Росії війну, але в той же час направила у Москву своє «представництво» для ведення мирних переговорів.

19 січня 1919 р. в умовах наступу радянських військ і близького полі-

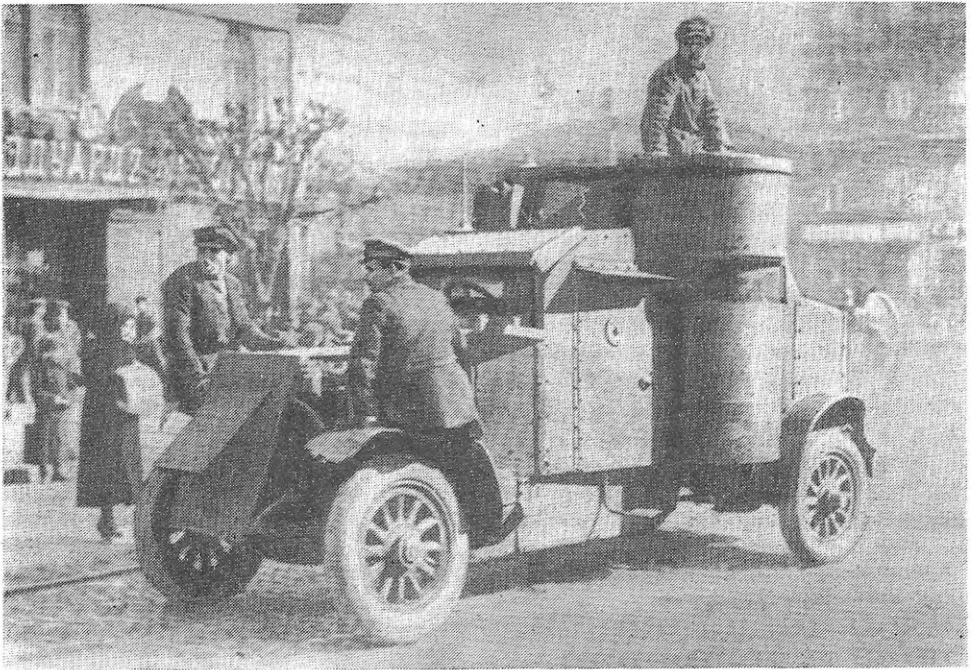
тичного краху української буржуазно-націоналістичної контрреволюції нелегально відбулася Київська міська конференція КП(б)У. У її роботі взяли участь 43 делегати (у тому числі 28 з правом вирішального голосу), які представляли 682 члена більшовицької організації міста. Конференція дала позитивну оцінку діяльності Київського обласного комітету КП(б)У, обрала міський комітет партії, визначила, що головним завданням трудящих є «повалення куркульсько-офіцерської влади Директорії і відновлення повновладдя Рад»¹⁶.

У січні 1919 р. українські радянські війська разом з Червоною Армією Радянської Росії визволили Харків, Полтаву, Катеринослав, Чернігів, Бахмач, Ніжин, Прилуки. Комуністи України виступали натхненниками і пропагандистами тісної дружби і взаємодопомоги українського і російського народів, продемонстрували щирі почуття пролетарського інтернаціоналізму. «Ворогів Радянської Росії, — говорилося у декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 26 січня 1919 р., — ми оголошуємо ворогами і Радянської України».

Процес розкладу військових формувань української буржуазно-націоналістичної Директорії йшов надзвичайно швидко. Солдати Директорії переходили на бік повсталих робітників і селян. Всюди спалахували повстання трудящих. Територія Радянської України розширювалася, а територія «Української народної республіки» все зменшувалася. «Республіка перетворюється у градоначальство. Червоні війська підходять до Києва. Падіння куркульсько-офіцерської влади неминуче. Години Ди-

¹⁵ Київський комуніст, 1919, 28 февр.

¹⁶ Києвщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.): Сб. документов и материалов. — Киев, 1962, с. 134—135.

Броньовик частин Червоної Армії на вулицях Києва. Лютий 1919 р.

ректорії лічені», — писав «Києвський комуніст» 29 січня.

На підступах до міста розгорнулися кровопролитні бої. Діями радянських військ керували В. О. Антонов-Овсієнко (командуючий фронтом), Ю. О. Щаденко (член Військової ради), командири Богунського і Таращанського полків М. О. Щорс і В. Н. Боженко. Завдавши поразок великому угрупованню петлюрівців під Броварами, радянські війська 5 лютого 1919 р. вступили у Київ.

Постановою уряду Радянської України Богунському і Таращанському полкам за мужність і героїзм, проявлені у боях проти німецьких окупантів і петлюрівської Директорії, за звільнення Києва були вручені почесні Червоні знамена, а їх командирів М. О. Щорса і В. Н. Боженка нагороджено іменною зброєю. У Києві була відновлена влада Ради робітничих депутатів.

Перед Комуністичною партією і Радянським урядом України поставили грандіозні завдання: розгорнути соціалістичне будівництво, відновити зруйноване під час окупації і правління українських буржуазних націоналістів народне господарство (тільки київському комунальному господарству було завдано збитків на суму понад 1 млн. 180 тис. крб.).

Таким чином, всі спроби українських буржуазних націоналістів і їх покровителів — німецьких окупантів — відновити на Україні буржуазно-поміщицький лад виявилися марними. Трудящі республіки, одержавши необхідну підтримку від уряду Радянської Росії, ще тісніше об'єдналися навколо Комуністичної партії і Тимчасового робітничо-селянського уряду України у боротьбі за відновлення Радянської влади. Київ знову став столицею Радянської України.

2. Соціалістичне будівництво у 1919 р.

Відновлення і розгортання діяльності партійних організацій і органів Радянської влади. Із звільненням Києва від військ буржуазно-націоналістичної Директорії всю владу взяла в свої руки Рада робітничих депутатів, що вийшла з підпілля. У відозві до населення міста від 6 лютого вона закликала трудящих всебічно підтримувати Радянську владу, дотримуватися революційної дисципліни і порядку. У цей же день відбулося урочисте засідання Київської Ради робітничих депутатів, у якому взяли участь представники профспілок і фабзавкомів. Депутати гаряче вітали виступи командуючого Українським фронтом В. О. Антонова-Овсієнка і члена Реввійськради фронту Ю. О. Щаденка, а в особі останніх радянські війська, що визволили місто. Був обраний новий склад виконкому, у якому більшість належала комуністам — 22 депутатських місця з 32. У виконком увійшли по три представники від лівих есерів, меншовиків і Бунду, а також один незалежний соціал-демократ. Очолив Раду, як і в підпіллі, А. С. Бубнов, секретарем обрали С. В. Косіора.

10 лютого відбулося перше легальне засідання Київського комітету КП(б)У, на якому були присутні представники всіх районних комітетів. Міський комітет КП(б)У розглянув питання партійного будівництва, відновлення органів Радянської влади і розгортання їх діяльності.

У неділю, 16 лютого, трудящі Києва, бійці Червоної Армії проводжали в останню путь борців, що загинули у боротьбі за Радянську владу, і серед них відважну комуністку-підпільницю Галю Тимофєєву, розстріляну петлюрівцями. Сотні знамен майоріли над колонами, в яких йшли члени виконкому Київської Ради, представники багатьох робітничих і профспілкових організацій, делегації

від підприємств, червоноармійські частини. Похорони борців-революціонерів перетворилися у демонстрацію рішучості трудящих відстояти завоювання Великого Жовтня.

20 лютого на загальних зборах міської партійної організації, в яких взяли участь 1000 комуністів, був обраний новий склад міськкому партії: Є. Б. Бош, А. С. Бубнов, С. В. Косіор, М. М. Майоров, М. О. Скрипник, П. Ф. Слинко, В. І. Чернявський, М. І. Чорний та ін. Секретарем міськкому обрали М. І. Чорного.

Під керівництвом партійної організації у місті широко розгорнулося радянське будівництво. Починати його доводилося в умовах господарської розрухи, дезорганізації виробництва, саботажу старих чиновників, безробіття, відсутності запасів палива, сировини, продуктів харчування. На 13 лютого борошна у місті з півмільйонним населенням залишалося менше ніж на місяць. Робота багатьох київських підприємств була дезорганізована. Окупанти вивезли не тільки запаси сировини і палива, але й обладнання з багатьох заводів, наприклад з такого, як Деміївський снарядний.

Директорія, залишаючи місто, захопила з собою всю готівку банківських сейфів. Відступаючи, націоналістичні війська вивели з ладу колію київського залізничного вузла. Активізували діяльність злочинні елементи.

Для зміцнення Радянської влади необхідно було втілити в життя принцип найбільш повного представництва трудящих у Раді робітничих депутатів, створеній ще у підпіллі. Вибори депутатів у Раду відбувалися на зборах робітничих колективів відкритим голосуванням (обов'язкова умова — присутність не менше двох третин загального числа працюючих). У виборах могли взяти участь пред-

ставники всіх партій, якщо вони заявили про підтримку Радянської влади.

У період гетьманщини і Директорії трудящі маси на власному досвіді переконалися в тому, що націоналістичні дрібнобуржуазні партії псевдосоціалістичною фразеологією лише прикривали диктатуру буржуазії. Комуністична партія, борючись за непролетарські маси, на конкретних прикладах викривала класову суть дрібнобуржуазного націоналізму, показуючи глибоко антинародний характер його ідеології і практики. Цілеспрямована робота більшовиків сприяла повороту тієї частини трудящих, які були введені в оману дрібнобуржуазними партіями, на сторону Радянської влади.

В стані дрібнобуржуазних партій, керівництво яких скомпрометувало себе відвертим співробітництвом з інтервентами і українською буржуазією, відбувалася диференціація політичних сил. Ліві групи створювали нові партії. Прагнучи зберегти вплив на деяку частину трудящих, вони, на відміну від правих націоналістичних дрібнобуржуазних партій, заявили про відмову від боротьби проти Радянської влади. Так, утворена в березні 1918 р. в результаті розколу партії українських есерів дрібнобуржуазна націоналістична партія боротьбистів напередодні Київського губернського з'їзду Рад заявила про своє визнання Радянської влади. Так як боротьбисти користувалися ще підтримкою певної частини трудящих, входження їх до Рад дозволяло розширити соціальну базу Радянської влади. 24 лютого А. С. Бубнов увійшов у редакційну колегію органу українських лівих есерів — газети «Боротьба», а член партії боротьбистів Г. Михайличенко — в редакцію органу Київського губернського комітету КП(б)У — газети «Коммунист».

Серед обраних 17 лютого в Київську Раду 300 депутатів комуністи склали більшість — 154 чоловіки,

або 51,3 %. Крім того, депутатами стали 34 лівих есери, 21 меншовик, 17 українських соціал-демократів (незалежників), 6 українських лівих есерів, 8 есерів центру, 33 депутати представляли інші дрібнобуржуазні партії, 27 депутатів були безпартійними. Більшовик С. В. Косіор і український лівий есер (боротьбист) П. П. Любченко були обрані секретарями Ради.

Під час виборів делегатів на губернський і III Всеукраїнський з'їзди Рад більшовицька фракція одержала значну перемогу — провела резолюцію про надання 80 місць (з 100) депутатам-комуністам. Більшістю голів була підтримана пропозиція більшовиків про позбавлення представництва на з'їздах тих партій, які займали антирадянську платформу.

Створення районних Рад у місті затяглося до середини червня. До їх обрання продовжували діяти районні військово-революційні комітети, які підтримували порядок, вели боротьбу з бандитизмом і проявами контрреволюції, а також взяли на себе виконавчу владу в районах.

Важливим кроком у зміцненні Радянської влади на Київщині, у підготовці до III Всеукраїнського з'їзду Рад став Київський губернський з'їзд Рад, що розпочався 25 лютого. З 162 делегатів 99 були комуністами. Почесним головою з'їзду делегати обрали В. І. Леніна, головою — комуніста П. Ф. Слипка. З доповіддю про діяльність Київської Ради робітничих депутатів і її виконанню виступив А. С. Бубнов. Делегати заслухали також ряд доповідей з місць. З'їзд обговорив пайголовиші напрямки політики Радянської влади: питання земельне, продовольче, воєнне і розробив заходи по зміцненню органів влади на місцях. Губернський з'їзд Рад велику увагу приділив створенню регулярної Червоної Армії на основі загальної військової повинності. Делегати одностайно підтримали пропозицію окружного військового

комісара М. С. Богданова про військово-навчання трудящих і мобілізацію робітників і селян як головну умову будівництва регулярної армії, про забезпечення Червоної Армії спорядженням і продуктами харчування. У губвиконком з'їзд обрав переважно більшовиків. Очолив його А. С. Бубнов.

Виконком Київської Ради робітничих депутатів вже на цей час провів велику роботу по зламу старого буржуазного апарату і розпочав будівництво нових, радянських органів влади. Були розпущені міська дума, буржуазний суд, закриті буржуазні газети і привілейовані учбові заклади. Виконуючи постанови Тимчасового робітничо-селянського уряду України про створення за прикладом РСФРР рад народного господарства для забезпечення керівництва перебудовою промисловості та інших галузей народного господарства, виконком Ради робітничих депутатів утворив 10 лютого Київський раднаргосп. На нього покладалось завдання встановити робітниче управління на всіх фабриках і заводах, забезпечити їх роботою, налагодити ведення міського господарства. На початок квітня у складі раднаргоспу працювало 27 відділів. Активну діяльність розгорнули фінансовий, житлового і комунального господарства, продовольчий, військовий та інші відділи виконкому. Відділами виконкому керували колегії. Апарат виконкому в процесі радянського будівництва змінювався. Надзвичайну комісію по продовольству 21 лютого реорганізували у губерньський продовольчий комітет. Боротьбу з контрреволюцією, змовами, саботажем і терором буржуазії, бандитизмом і спекуляцією розгорнула Надзвичайна комісія, підтримання революційного порядку у місті покладалося на міліцію.

Всі міські заклади народної освіти і охорони здоров'я, соціального забезпечення, які раніше були у віданні міської управи, поступово підпоряд-

ковувались відповідним відділам, утвореним при Раді робітничих депутатів. Створювалися пові органи юстиції — народний суд і революційний трибунал. 8 березня Рада затвердила списки народних суддів і засідателів, а 27 березня відбулося перше засідання народного суду. Майже всі відділи міськвиконкому, особливо інгородній, надавали велику допомогу в створенні радянського державного апарату в губернії. Заходи Радянської влади, здійснювані у місті соціалістичні перетворення детально висвітлювалися на сторінках органу Київської Ради робітничих депутатів — газети «Известия». 23 березня відповідно до вказівок Ради робітничих депутатів ряд вулиць, площ і парків міста одержали пові назви, які відбивали завоювання соціалістичної революції, увічнювали пам'ять героїв, що віддали своє життя за її перемогу.

При вирішенні питань соціалістичного будівництва більшовикам у Раді нерідко доводилося переборювати опір представників дрібнобуржуазних партій. Член Київської Ради І. Г. Васильєв у своїх спогадах відзначав: «На засіданнях Ради часто виникала гостра боротьба з продовольчого питання. Депутати — члени дрібнобуржуазних партій — демагогічно використовували продовольчу кризу в Києві для нападок на радянські органи і роботу комуністів»¹⁷. Меншовики розгорнули кампанію огульної критики заходів Радянської влади на сторінках свого органу «Вперед». Виконком Ради на початку березня виніс рішення про закриття цієї газети.

Швидко росли ряди Київської більшовицької партійної організації, що розгорнула величезну перетворювальну діяльність у місті. Роботою комуністів керували сім районних

¹⁷ В захиту революції: Воспоминания участников борьбы за власть Советов и начала соц. стр-ва в Кисве и на Киевщине.— Киев, 1977, с. 190.

комітетів партії. Нові осередки виникли на багатьох підприємствах. Вони зміцнювалися ідейно і організаційно. Цьому значною мірою сприяв орган міськкому партії — газета «Київський комуніст». Особливе значення надавалося створенню комуністичних осередків в радянських установах, де старі чиповники ще нерідко саботували рішення і заходи Радянської влади. Для зміцнення рядів Червоної Армії України, зростання її пролетарського ядра комуністи Києва в кінці лютого на параді представників районних організацій винесли рішення направити 10 % членів міської організації КП(б)У у фронтові і тиллові частини.

Перед загрозою об'єднання сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції комуністи-поляки — члени Київської організації Польської комуністичної партії на своєму першому засіданні 23 лютого постановили об'єднатися з Комуністичною партією (більшовиків) України, ввійшовши до неї на правах автономної польської секції. Це рішення польських комуністів було затверджене 13 березня Київським міськкомом КП(б)У. На початку квітня польська секція нараховувала у своїх рядах близько 400 чоловік. Вона видавала щоденну газету «Голос комуніста», яка пізніше стала виданням ЦК КП(б)У. На таких же засадах в КП(б)У була прийнята і група латиських комуністів.

Бойовим помічником комуністів міста виступила Київська комуністична спілка робітничої молоді. В перші ж дні визволення міста від сил націоналістичної контрреволюції спілка звернулась до робітничої молоді з закликком згуртуватися в лавах організації. На заводах і фабриках почали створюватися комсомольські осередки. У березні пройшли районні збори членів спілки і її загальноміська конференція. Учасники конференції закликали молодь до діяльної участі в організаційній роботі на міс-

цях, прийняли рішення про обов'язкове військове навчання всіх членів спілки. Конференція затвердила програму і статут організації, обрала міський комітет. Було вирішено скликати Всеукраїнський з'їзд спілок робітничої молоді.

Успіхи у боротьбі з господарською розрухою, налагодженні виробництва і проведенні соціалістичних перетворень у промисловості багато в чому визначалися організацією і згуртованістю робітничого класу міста, чисельність якого становила близько 48 тис. чоловік. Мобілізації зусиль трудящих на вирішення невідкладних політичних і господарських завдань в значній мірі могли сприяти професійні спілки. Саме ці масові організації дозволяли залучити до господарського і військового будівництва, активного суспільно-політичного життя широкі верстви трудящих. Міськком партії приділив значну увагу відродженню діяльності профспілок, зростаю в них впливу комуністів. Деякі спілки, особливо спілки службовців, як і раніше, очолювали меншовики і ліві есери. Вони ж переважали і в складі Київської ради профспілок.

6 березня збори представників бюро фракцій комуністів при спілках металістів, харчовиків, шевців і шкіряників ухвалили рішення посилити партійну роботу в профспілках, приступити до створення у них партійних осередків, ширше висвітлювати їх діяльність у пресі. 13 березня Київський комітет КП(б)У постановив створити в усіх профспілках партійні осередки, розпочати кампанію по завоюванню більшості в їх керівних органах. У березні — квітні міськком на своїх засіданнях 7 раз розглядав питання про діяльність професійних спілок.

Значна робота, проведена Київською партійною організацією, комуністами — членами профспілок по зміцненню в них впливу партії (майже у всіх спілках були створені ко-

муністичні осередки), по ізоляції представників дрібнобуржуазних партій і усуненню їх від керівництва, принесла вагомі результати. У квітні з успіхом для більшовиків пройшли перевибори правлінь ряду спілок, в тому числі металістів, будівельників, транспортників, друкарів, медично-санітарних працівників. Внаслідок цієї кампанії позиції більшовиків у профспілках значно зміцніли, і у знову обраній 16 квітня секретаріат Київської ради профспілок увійшли тільки комуністи. На виборах делегатів на I Всеукраїнський з'їзд професійних спілок значна кількість спілок обрала своїми представниками переважно комуністів.

Під керівництвом Київської партійної організації відповлювалися і створювалися нові профспілки, помітно зросла кількість членів у них. До 1 травня 1919 р. у Києві було зареєстровано 28 профспілок, а загальна чисельність їх членів становила 76,5 тис. чоловік.

Велике значення для успішного розгортання соціалістичного будівництва як у республіці в цілому, так і у Києві, мали рішення III з'їзду КП(б)У і III Всеукраїнського з'їзду Рад, які відбулися на початку березня 1919 р. у Харкові.

У роботі III з'їзду КП(б)У від Київських міської і губернської організацій брали участь 25 делегатів. Визначивши головні завдання диктатури пролетаріату на Україні, з'їзд підкреслив, що основною лінією КП(б)У є встановлення єдиного фронту УСРР з РСФРР та іншими радянськими республіками.

На III Всеукраїнському з'їзді Рад Київщина була представлена 198 делегатами, 80 % яких становили комуністи і їм співчуваючі. З'їзд вирішив цілий ряд важливих питань по зміцненню Радянської влади на Україні, мобілізації трудящих на розгортання соціалістичного будівництва, забезпеченню обороздатності республі-

ки. Найважливішим документом, затвердженим з'їздом, була перша Конституція УСРР. У ній законодавчо закріплювалися історичні завоювання трудящих України, засади нового радянського державного устрою, були зафіксовані суверенні права Української Соціалістичної Радянської Республіки. Одночасно у Конституції підкреслювалося, що український народ будуватиме соціалістичне суспільство разом з трудящими всіх радянських республік. Особливо відзначалось прагнення Української СРР до об'єднання з іншими радянськими республіками. Прийняття першої Конституції УСРР стало важливим фактором розгортання боротьби українських робітників і селян за зміцнення Радянської влади.

III з'їзд Рад України пройшов під девізом інтернаціонального єднання трудящих всіх радянських республік. Обраний на з'їзді Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет сформував уряд Радянської України — Раду Народних Комісарів. З'їзд вирішив перенести столицю України до Києва, куди у другій половині березня 1919 р. переїхали Рада Народних Комісарів і Центральний Комітет КП(б)У. Це сприяло значному поповненню рядів київської партійної організації досвідченими працівниками, дальшому зростанню її рядів. До кінця березня у місті було створено 80 нових комуністичних осередків.

Київська міська партійна конференція, що відбулася 2—5 квітня 1919 р., пацілила комуністів на практичне вирішення завдань, накреслених III з'їздом КП(б)У і VIII з'їздом РКП(б). На ній з доповіддю про підсумки роботи III з'їзду КП(б)У виступив член Політбюро ЦК КП(б)У А. С. Бубнов, про рішення VIII з'їзду РКП(б) і I конгресу Комінтерну конференцію інформував М. О. Скрипник. Конференція обрала до складу міського комітету КП(б)У А. С. Бубнова, А. В. Івано-

ва, Є. І. Касьяненко, О. К. Ластовського, М. М. Майорова, Ю. Г. Чайковського, В. І. Чернявського, М. І. Чорного та ін.

При обговоренні рішень III Всеукраїнського з'їзду Рад у Київській Раді робітничих депутатів 29 березня мешковики намагалися змалювати його роботу у спотвореному вигляді. Проте Рада висловила повну підтримку накреслений з'їздом програми соціалістичного будівництва.

Весною 1919 р. Київ став важливим центром діяльності іноземних комуністичних груп. У підпіллі на тимчасово окупованій німецькими та австро-угорськими військами території України пліч-о-пліч з українськими трудящими самовіддано боролися представники багатьох зарубіжних країн і серед них чимало комуністів. 9 березня у Києві оформилася організація іноземних груп комуністів, що діяли у підпіллі, — німецьких, угорських, чехословацьких, болгарських, румунських і югослов'янських. З утворенням національних комуністичних організацій при ЦК РКП(б)У деякі групи іноземних комуністів, що входили до складу Федерації при ЦК РКП(б), постановили перенести центр своєї діяльності на Україну. Це рішення було підтримане Виконкомом Комінтерну. У кінці березня 1919 р. Федерація іноземних комуністичних груп при ЦК РКП(б) свою діяльність перенесла у Київ. До складу Федерації тут увійшли вісім груп, організаційно оформлених при ЦК РКП(б)У: болгарська, грецька, німецька, польська, румунська, угорська, чехословацька і югослов'янська. Крім того, у Києві працювали організаційно оформлені французька і мусульманська групи, а з червня — італійська, які не входили до Федерації. Одним з головних завдань всі групи вважали формування інтернаціональних військових частин. Для планомірної їх організації 9 травня у Києві було створено Управління по формуванню інтернаціональних частин Чер-

вопої Армії при Народному комісаріаті у військових справах УСРР на чолі з членом Виконкому Комінтерну Ю. Башковичем. 5 травня Народний комісаріат у військових справах УСРР віддав розпорядження про формування 1-ї інтернаціональної дивізії; її 2-га бригада створювалася Київським окружним військовим комісаріатом.

Київська партійна організація залучила до створення і зміцнення радянських органів влади широкі маси трудящих, що дозволило почати успішне будівництво нового соціалістичного суспільства.

Початковий етап соціалістичних перетворень. У 1919 р. у Києві, як і в республіці, на основі досвіду Радянської Росії була запроваджена політика воєнного комунізму — система надзвичайних заходів, спрямованих на те, щоб в умовах розореного воєнної господарства мобілізувати всю економіку на розгром інтервентів і сил внутрішньої контрреволюції, поставити все народне господарство на службу обороні, підпорядкувати тил вимогам фронту. Необхідно було у найкоротший строк зламати опір буржуазії, зосередити в руках пролетарської держави матеріальні ресурси в інтересах їх максимального використання. Для оволодіння командними висотами в економіці і підризу могутності буржуазії в першу чергу проводилася націоналізація банків, транспорту, засобів зв'язку, промислових підприємств. 11 січня Радянський уряд України видав декрет про порядок націоналізації підприємств. У своїй декларації в кінці січня він підкреслив, що в першу чергу здійснюватиметься націоналізація найважливіших галузей промисловості, а в ході організації відповідних органів управління вона буде поширена на всю промисловість.

Рішенням уряду в лютому 1919 р. у Києві та губернії були націоналізо-

вані підприємства цукрової та спиртової промисловості, у власність трудящих перейшли підприємства і запаси сировини буржуазно-поміщицьких організацій «Земсоюза», «Земгора» та ін. На підприємствах, залишених власниками, створювалися робітничі управління, які організовували виробництво під керівництвом раднаргоспу. Відповідальність за збереження матеріалів та майна таких підприємств покладалася на фабрично-заводські комітети.

Власники багатьох підприємств відмовлялися розширювати виробництво. Їх робітники, а також профспілки зверталися до раднаргоспу з пропозиціями про налагодження обліку сировини, палива, готової продукції, про залучення робочої сили і інженерно-технічного персоналу, оскільки становище на заводах залишалося дуже важким. На колишньому заводі Гретера і Криванека працювало не більше 500 чоловік при можливості зайняти роботою до 1000 робітників, на Південноросійському машинобудівному заводі — 100 чоловік замість 1500, на Дніпровському машинобудівному — всього 60 робітників, хоча розширення виробництва дозволило б використати близько 600 чоловік. Значно скоротилися роботи на «Арсеналі» і Варшавській судобудівній верфі. Делегатські збори профспілки металістів, на яких були присутні представники 40 підприємств міста, 22 березня постановили розгорнути боротьбу в саботажем підприємців, доручивши фабзавкомам взяти їх діяльність під свій контроль.

Після прийняття 17 квітня декрету про націоналізацію підприємств металургійної і металообробної промисловості були націоналізовані машинобудівні заводи. В середині березня Київський губвиконком видав наказ про націоналізацію двох взуттєвих фабрик — Маркозова і інтендантської майстерні на Печерську, на базі яких створилися 1-ша Радянська взуттєва фабрика і 2-га Радян-

ська обмундирувально-взуттєва фабрика. В червні були націоналізовані шкіряні заводи акціонерного товариства «Апштейн». У тому ж місяці у власність республіки перейшли підприємства Дніпровського пароплавного товариства, а також 130 пароплавів, з них 79 у Києві. До липня у Києві було націоналізовано 89 підприємств — заводи і фабрики, електростанції, трамвай, залізниця, а також аптеки і лікувальні заклади, швидка допомога.

Ряд галузей, у яких переважало середнє і дрібне виробництво, не був охоплений націоналізацією у централізованому порядку, як, наприклад, тютюнова, шкіряна, харчова, мукомельна та ін. Як відзначалося у звіті Київського губраднаргоспу, за період з січня по серпень 1919 р. в середній і дрібній промисловості здійснювалися лише зміни, необхідні для включення цих галузей в загальну схему державного господарства, для підпорядкування їх контролю.

На допомогу трудящим України в організації фінансової системи прийшла Радянська Росія. УСРР надавалися в кредит значні грошові суми. Зміцненню економічного співробітництва республік сприяло об'єднання грошових систем РСФРР і УСРР. На Україні вводилися в обіг грошові знаки Російської Федерації, почали діяти окружні контори Народного банку, в тому числі і Київська.

Зважаючи на гостру нестачу коштів, виконком Київської Ради ще до появи декрету Радянського уряду України про падання органам Радянської влади права обкладати буржуазію одноразовим надзвичайним революційним податком 12 лотого обклав банкірів, промисловців і великих торговців міста контрибуцією в сумі 200 млн. крб. Буржуазія перто саботувала рішення виконкому, і Рада змушена була вдаватися до надзвичайних заходів — взяття заложників. Після цього надходження одразу зросли вдвічі. До середини берез-

ня у розпорядження властей надійшло понад 36,5 млн. крб. Згодом стягнення контрибуції з буржуазії було доручено Надзвичайній комісії по боротьбі з контрреволюцією і спекуляцією. У зв'язку з неявкою власників цінностей, що зберігалися у банківських сейфах, вони передавалися у розпорядження Народного банку. В кінці березня органи Радянської влади націоналізували в місті всі приватні комерційні банки.

Робітники Києва в умовах розрухи, нестачі продуктів харчування і предметів першої необхідності докладали воістину героїчних зусиль до налагодження роботи в першу чергу тих підприємств, які забезпечували потреби Червоної Армії, — «Арсепапу», колишнього машинобудівного заводу Гретера і Криванека, Деміївського снарядного заводу. На «Арсеналі» почалося виробництво замків для трьохдюймових гармат, ремонт зброї, в першу чергу гармат, кулеметів, гвинтівок. На колишньому заводі Гретера і Криванека приступили до обладнання бронепоездів. Роботи велися в три зміни, і в кінці березня бронепоезд «Киевский коммунист» відбув на фронт. До початку червня з цехів заводу вийшло ще три бронепоезди. Тут же ремонтувалися бронепоезди, які отримали пошкодження в боях, виготовлялися лафети до кулеметів. Для потреб оборони працювали київські механічні заводи і майстерні, ремонтно-обозні майстерні, Київський машинобудівний завод та ряд інших підприємств.

Київський раднаргосп приділяв велику увагу постачанню Червоної Армії боєприпасами, військовим спорядженням і обмундируванням. Створений при ньому відділ військових заготівель організував виробництво на фабриках і заводах, а також провів об'єднання кустарів у виробничі артілі і товариства, що дозволило використати на роботах для потреб оборони значні сили. До 1 червня три взуттєві фабрики, на яких

працювали понад 1000 чоловік, випустили 20,5 тис. пар чобіт і 15,2 тис. пар черевиків, а робітники трьох майстерень по виготовленню обмундирування пошили понад 20 тис. шинелей, 87,5 тис. шароварів, 30,5 тис. сорочок, багато інших речей. Бомби, снаряди, гранати, патрони виробляли артилерійські майстерні.

Міський комітет партії, радянські органи залучали до управління народним господарством широкі маси трудящих, профспілки. Майже у всіх відділах київського губраднаргоспу працювали їх представники. Профспілки брали активну участь у запровадженні робітничого контролю на підприємствах, який мав стати перехідним ступенем до їх націоналізації, захищали інтереси робітників у конфліктах з підприємцями.

Наступній активізації діяльності профспілок сприяла робота I Всеукраїнського з'їзду профспілок, що відбувся в кінці квітня — на початку травня у Харкові. З'їзд засудив меншовицьку позицію нейтральності профспілок, висловився за екопомічну єдність Української і Російської соціалістичних республік, за встановлення єдиних виробничих програм.

Київський міський комітет КП(б)У, Рада робітничих депутатів приділяли велику увагу поліпшенню матеріального становища трудящих. Для покращення житлових умов робітників, що тулилися з сім'ями у підвальних та напівпідвальних приміщеннях, у напіврозвалених житлах, вже в першій місяць після відновлення Радянської влади в місті в їх користування було передано 2159 кімнат, які раніше займала буржуазія. На початку квітня буржуазію виселяли з 34 будинків, куди в'їхала тисяча сімей робітників, серед них жителі Слобідки, Звіринця, Труханова острова. У звільнені два багатопверхових будинки по вул. Інститутській (тепер вул. Жовтневої революції) переселилося багато сімей арсенальців.

Відродження народного господарства, боротьба з розрухою не могли бути успішними без залучення до праці тисяч робітників і робітниць, викинутих на вулицю заводчиками і фабрикантами в період господарювання німецьких окупантів і Директорії. У Києві нараховувалося 13 тис. безробітних. Для надання їм допомоги Центральна рада профспілок провела реорганізацію біржі праці, керівництво якою перейшло до обраного правління. До початку червня роботу одержали 7,7 тис. чоловік. Для працевлаштування безробітних в межах 54-верстної смуги навколо Києва створювалися сільськогосподарські комуні, що дозволило якоюсь мірою вирішити й інше важливе питання — забезпечення міста продуктами харчування. Організація сільськогосподарських комун дала можливість зайняти майже 8 тис. чоловік роботою. У фонд допомоги безробітним виділялися значні кошти, сім'ям безробітних видавалися безкоштовні обіди, міські органи влади брали на державне утримання дітей з таких сімей.

Забезпеченню трудящих міста продуктами харчування сприяло здійснення на Україні політики воєнного комунізму, введення державної монополії на заготівлю і продаж хліба, цукру, солі, чаю по твердих державних цінах.

І все ж питання постачання населення продуктами харчування залишалося одним з найскладніших. У зв'язку з дефіцитом муки з 4 березня хлібний пайок вдвічі зменшився. Губернський і міський продовольчі комітети вели закупівлю продуктів у повітах Київської губернії, але доставка їх у місто зривалася куркульськими бандами. Скориставшись з цього, спекулянти різко підняли ціни на хліб та інші продукти. Так, ринкова ціна на хліб зросла до 114 крб. за фунт, тоді як за державною ціною вартість такої кількості хліба дорівнювала 98 коп.

Київська Рада робітничих депутатів при підтримці Наркомпроду УСРР вжила термінових заходів щодо поліпшення продовольчого постачання населення. В кінці березня був дозволений безперешкодний ввіз усіх продовольчих продуктів до міста в радіусі 70 верст, а всі спроби вилучати продовольство каралися якнайсуворіше. До справи упорядкування продовольчого постачання залучалися органи Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і спекуляцією. Рада провела ревізію всіх пекарень, ввела з кінця березня диференційований для різних верств населення хлібний пайок, хлібні та продуктові картки, видачу яких контролювали фабзавкоми і профспілки. Найвища норма хліба і продуктів встановлювалася для робітників фабрично-заводських підприємств. Безробітні також користувалися правом на одержання пайка. У різних районах міста відкривалися робітничі їдальні.

Продовольче питання ставало одним з найгостріших. Необхідні були термінові і рішучі кроки для зосередження в руках держави хлібних ресурсів, налагодження безперебійного постачання робітників і Червоної Армії. Використовуючи досвід Радянської Росії, Раднарком УСРР видав 12 квітня декрет про продрозверстку, спрямовану на вилучення всіх лишків хліба. Основний тягар продрозверстки покладався на куркульство — злісного приховувача хліба.

Для більш тісного зв'язку з трудящими масами і оперативного проведення в життя постанов радянських органів, заходів, накреслених Радянською владою, Київська Рада постановила створити комунальні комітети (комкоми) у 23 районах, на які розмежовувалося місто. До складу комітетів входили члени Ради, що проживали в цьому районі, а також представники інших органів Радянської влади. Комкоми були поклика-

ні взяти під контроль діяльність різноманітних установ району, особливо тих, що займалися обліком і розподілом. У функції комкомів входила також перевірка роботи службовців радянських установ, серед яких було чимало представників старого чиновництва. До складу комкомів могли входити представники тільки тих партій, які мали представництво у виконкомі Київської Ради.

Київська Рада робітничих депутатів приділяла велику увагу здійсненню соціальної програми. За перші два з половиною місяці відділ соціального забезпечення виділив близько 140 тис. крб. для надання допомоги трудящим, які постраждали в період господарювання окупантів і Директорії, малоімущим сім'ям. Були обстежені і взяті під контроль будинки для старих людей і 12 дитячих притулків, у яких знаходилось до 800 дітей, а з червня відкриті трудові будинки для людей, що не мали засобів до існування. Особливо піклування проявляла Радянська влада про дітей. У перші ж дні визволення міста Лізі захисту дитинства були передані значні грошові суми. Організована на початку квітня комісія по боротьбі з дитячою безпритульністю зайнялася влаштуванням бездомних дітей. В червні їх прийняли дві трудові комуні на Сирці і в Китайгороді, будинок для сиріт і гуртожиток, де знайшли притулок ще 1350 дітей. У 13 районах міста відкрилися дитячі майданчики, на яких проводилася виховна робота з майже 80 тис. дітей. Їдальні при дитячих майданчиках у робітничих районах забезпечили харчуванням близько 4 тис. дітей.

Націоналізовані лікувальні і санаторні заклади, товариство швидкої допомоги, аптеки надавали населенню безкоштовну медичну допомогу. Створений у місті г перші дні відновлення Радянської влади Надзвичайний комітет по боротьбі з висипним тифом провів мобілізацію ліка-

рів, фельдшерів, медсестер і розгорнув енергійну боротьбу з епідемією. У травні у Святошино відкрився перший у місті радянський санаторій на 60 місць.

У здійсненні докорінних соціальних перетворень трудящі Києва, як і всієї республіки, широко використовували досвід Радянської Росії. Спираючись на безкорисну підтримку і допомогу братнього російського народу, вони закладали фундамент нового соціалістичного суспільства.

Трудящі Києва на захисті завоювань революції. Зміцнення органів Радянської влади, перші успіхи соціалістичних перетворень, проведення політики воєнного комунізму, застосування продрозверстки і вилучення земельних і хлібних лишків у куркулів викликали їх шалений опір, організатором якого стали українські дрібнобуржуазні націоналістичні партії — праві угруповання в УПСР і УСДРП. До них примкнула і партія незалежників, яка раніше відкололася від українських есдеків. Вона спочатку декларативно визнала Радянську владу, а весною 1919 р. знову повернулася до табору буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Зібравшись на початку квітня 1919 р. на нелегальній нараді у Києві, представники цих партій уклали угоду про спільну боротьбу з Радянською владою. Незалежники невдовзі створили і свій бойовий штаб. Райони, які знаходилися у безпосередній близькості від Києва, стали місцем пайбільш активних дій буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Тут концентрувалися банди Соколовського, Зеленого, Струка. Тільки у квітні на Київщині було зареєстровано 38 куркульських виступів. Банди тероризували населення, чинили звірячі розправи, дезорганізували роботу радянських установ, унеможливлювали заготівлю продовольства, виводили з ладу залізничну колію.

Петлюрівське командування зробило спробу силами свого північно-західного угруповання вийти у глибокий тил радянських військ, прорватися до столиці УСРР — Києва. 23 березня націоналістичні війська прорвали фронт між Житомиром і Коростенем і просунулися в район ст. Бородянка — від Києва їх відділяло всього 50 км.

Скориставшись ускладненням обстановки на фронті, незалежники, які блокувалися з петлюрівською Директорією, підтягнули до міста групи бандитів і 10 квітня в передмісті Києва — Куренівці — організували контрреволюційний заколот. Трудящі міста того ж дня розгромили заколотників. У боротьбу зразу ж включилися робітники заводів і фабрик, загін комуністів і молоді міста, декілька підрозділів Київського гарнізону, загони Надзвичайної комісії, інтернаціональні формування. Організацією боротьби з заколотниками керували члени ЦК РКП(б)У А. С. Бубнов, К. Є. Ворошилов.

Раднарком України і командування Українського фронту вжили термінових і рішучих заходів до ліквідації загрозливого становища, що склалося на фронті. Після багатоденних замеклих боїв петлюрівці були розбиті. Директорія і залишки північно-західного угруповання її військ відкотилися до Галичини.

Ще 2 квітня 1919 р., напередодні описаних подій, виконком Київської Ради робітничих депутатів постановив вивести зі свого складу представників лівих есерів — активістів і українських соціал-демократів — незалежників, які стали на шлях збройної боротьби проти Радянської влади. Були закриті органи незалежників — газета «Червоний прапор» та інші їх видання. 26 квітня пленум Ради робітничих депутатів за участю представників правлінь профспілок і фабзавкомів абсолютною більшістю голосів (при п'яти, що утрималися) постановив виключити зі складу

Ради фракції лівих есерів — активістів і незалежників. Поляризація сил в партії незалежників привела до її розколу, з партії виділилася ліва частина, яка відмовилася від збройної боротьби проти Радянської влади.

Керуючись вказівками ЦК РКП(б) про відношення до дрібнобуржуазних партій, виконком Київської Ради робітничих депутатів допустив представництво у Раді українських лівих есерів — боротьбистів, які остаточно розірвали зв'язки з правою більшістю партії. Боротьбисти створили Українську партію соціалістів-революціонерів (комуністів).

Організуючи боротьбу трудящих проти куркульської контрреволюції, ЦК РКП(б)У прийняв на початку квітня рішення про мобілізацію всіх членів партії і розгортання військового навчання комуністів і їм співчуваючих, про створення партійних бойових одиниць. 12 квітня Київський міськком партії оголосив усіх комуністів і їм співчуваючих солдатами резервного Комуністичного полку. Його політкомісаром призначили А. С. Бубнова, заступником — В. М. Довнар-Запольського, очолив полк О. С. Круссер. В усіх районах міста передбачалося негайне введення військового навчання. Наказом пародного комісара у військових справах УСРР М. І. Подвойського в обов'язки військових комісарів ставилося створення з мобілізованих комуністів бойових одиниць за принципом резервних частин і забезпечення їх зброєю.

Мобілізацію комуністів підтримала комсомольська організація міста. 17 квітня міськком комсомолу оголосив мобілізацію членів спілки. Всі, хто міг стати на захист Радянської влади, зараховувалися солдатами резервного полку київських комуністів.

На цей час Київська партійна організація вже мала певний досвід організації військового навчання мас. 26 березня секретаріат Київської ради профспілок оголосив мобілізацію

Група робітників, мобілізованих Київським комітетом КП(б)У на боротьбу з бандитизмом. 1919 р.

до Червоної Армії членів профспілок віком від 22 до 25 років, а членів правлінь, делегатських зборів, фабрично-заводських комітетів — віком до 28 років. Рішення секретаріату підтримали всі делегатські збори, які випосили резолюції про готовність членів профспілок стати до лав Червоної Армії. Мобілізовані робітники, придатні до військової служби, були направлені в 2-й Комуністичний і 2-й Київський караульний полки.

Для охорони підступів до міста 1 березня був створений Деміївський укріплений район, комендантом якого призначили більшовика В. М. Галчинського. Тут почалося формування 2-го Київського караульного полку. Його бійці несли караульну службу, охороняли державні і військові об'єкти, в тому числі залізничний міст через Дніпро. Часто полк виділяв загони для боротьби з бандами у губернії.

Міський комітет КП(б)У приділяв велику увагу формуванню Дніпров-

ської військової флотилії — укомплектуванню її кадрами, обладнанню бронепароплавів. Формування флотилії почалося в першій половині березня. В стислі строки були підготовлені вісім бронепароплавів, чотири бронекатери, декілька допоміжних суден. На початок квітня бойова група з частин київського гарнізону очистила від банд район Василькова і залізницю Київ — Фастів. Створення ж Дніпровської флотилії дозволило розгорнути операції по ліквідації банд у районах, прилеглих до Дніпра. 2 травня загін, що складався з декількох суден флотилії, під командуванням В. Є. Дяченка, при підтримці бійців 1-го Київського караульного полку, Чернігівського батальйону, загонів поліських районів Київщини розгромив під Чорнобилем основну частину банди Струка. На початку травня при підтримці суден Дніпровської флотилії група військ під командуванням Я. О. Кисіля, до складу якої входили бійці 6-го

стрілецького і 15-го прикордонного полків, загін інтернаціоналістів (командир Р. Фекете), Білоцерківський батальйон внутрішніх військ, завдала відчутного удару банді Зеленого, яка діяла в районі Трипілля — Ржищів — Кагарлик — Обухів. Сам отаман з невеликою групою своїх прибічників втік на Поділля.

Ускладнення боротьби з внутрішньою контрреволюцією, розгортання наступу денікінських військ у Донбасі з особливою гостротою ставили питання про зміцнення Червоної Армії України, посилення керівної ролі робітничого класу в її лавах, правильної постановки партійно-політичної роботи. Для поповнення армії необхідно було перейти до комплектування її на основі загальної військової повинності. Питання мобілізації робітників 1896—1899 років народження було винесене на розгляд Київської Ради і одноставно підтримане всіма депутатами. 27 квітня губком КП(б)У зобов'язав свої первинні організації розпочати роз'яснення масам значення робітничої мобілізації, виділити максимум партійних працівників до складу дивізій, що формувалися, направити в армію військовими комісарами.

Саме в ці дні В. І. Ленін, що щільно спостерігав за ходом воєнних дій на півдні країни, від імені Ради Оборони Республіки поставив вимогу негайно мобілізувати 20 тис. робітників найважливіших промислових районів України, у тому числі і Києва, для відправки їх у запасні батальйони на Південний фронт¹⁸. Проте контрреволюційний заколот отамана Григор'єва, що спалахнув у цей критичний момент, зірвав строки виконання лепінської директиви. На придушення заколоту довелося не тільки кинути майже всі тиллові резерви, але й зняти частини з фронту, провести мобілізацію комуністів. ЦВК Рад України 11 травня 1919 р. оголосив Григор'єва поза законом, а проти його ідейних патхенників і організаторів — есерів і незалежників — червоної терор.

12 травня у Києві відбулося об'єднане засідання ЦВК Рад України, ЦК КП(б)У, Київського губерньського виконкому Рад і Бюро профспілок, яке закликала всіх трудящих республіки взяти найактивнішу участь у ліквідації антирадянського виступу контрреволюції, що намагалася зірвати організацію допомоги Країні Рад Угорській Радянській Республіці, дезорганізувати тил Червоної Армії і тим самим сприяти просуванню денікінських частин у Донбасі.

17 травня ЦВК Рад України прийняв декрет «Трудящі, до зброї!». Для захисту республіки і зміцнення Червоної Армії в її ряди в усіх великих промислових центрах призивалися робітники у віці від 18 до 40 років. Київський міськком КП(б)У розгорнув широку агітаційну роботу на підприємствах міста. До захисту завоювань революції закликали своїх співвітчизників югослов'янська і чехословацька комуністичні групи, австро-угорська рада, які оголосили мобілізацію. Для сприяння робітничій мобілізації Київська Рада робітничих депутатів створила політичну комісію, до складу якої увійшли представники всіх партій, що мали представництво у виконкомі, і два члени — від Центрального бюро професійних спілок. До 1 червня було призвано 4839 чоловіків, з яких 2796 поповнили лави Червоної Армії, 800 комуністів навчалися військовій справі, пізніше всі вони влилися до червоноармійських частин. За завданням Центрального Комітету КП(б)У у Київську губернію для агітаційної і організаційної роботи у квітні — травні були направлені 32 відповідальних партійних працівника.

¹⁸ Владимир Ильич Ленин : Биохроника. М., 1976, т. 7, с. 183.

Нарком у військово-морських справах Української Радянської Республіки М. І. Подвойський (справа) з Тібором Самуелі — заступником наркома оборони Угорської Радянської Республіки. Травень 1919 р.

Перед лицем смертельної загрози, що нависла над країною, трудящі Радянської України першими з радянських республік підтримали ленінську ідею воєнно-політичного союзу радянських республік. 19 травня у Києві розпочав роботу з'їзд волосних виконкомів Рад селянських і червоноармійських депутатів Київського повіту, на який прибули представники всіх волостей (за винятком Кагарлицької) — понад 200 чоловік. У цей же день ЦВК Рад України разом з Київською Радою робітничих депутатів, Київським повітовим з'їздом селянських депутатів, представниками профспілок і фабзавкомів міста звернувся до урядів радянських республік з закликem об'єднати збройні сили і матеріальні ресурси, підпорядкувати їх єдиному для всіх республік центру.

Ініціативу Радянської України підтримали всі радянські республіки. Виражаючи волю мільйонів робітників і селян Росії, України, Латвії,

Литви і Білорусії, ВЦВК 1 червня прийняв історичний декрет про створення воєнно-політичного союзу радянських республік. Тісне політичне і економічне співробітництво, що склалося з перших днів існування суверенних соціалістичних республік, було доповнене їх воєнною єдністю, яка складалася протягом всього періоду громадянської війни. Зростаюча загроза зі сторони військ генерала Денікіна, які захопили Донбас і почали просування в глиб України, вимагала швидкого завершення злиття військових частин і установ. У зв'язку з цим ЦВК Рад України вирішив 6 липня «провести терміново передачу військових частин, управлінь і установ УСРР Реввійськраді РСФРР, як верховному керівнику всіма збройними силами Соціалістичних Радянських Республік»¹⁹.

¹⁹ Гражданская война на Украине, т. 2, с. 211.

Труidящі Києва, як і всієї республіки, з перших днів визволення міста намагалися виконати свій братній обов'язок перед Радянською Росією. Вони гаряче відгукнулися на заклик В. І. Леніна подати допомогу продовольством робітникам Радянської Росії. Питання про це було висесене 23 квітня на обговорення об'єднаного засідання ЦВК Рад України з представниками Київської ради професійних спілок і фабрично-заводських комітетів. Робітники київських підприємств, отримуючи мізерний пайок, вирішили частину його віддати у фонд допомоги трудящим Росії, що голодували. Так, 29 травня з Києва до Петрограда відійшов поїзд імені III Інтернаціоналу, який складався з 35 вагонів з різноманітними продуктами. Голова особливої продовольчої комісії Західного фронту В. П. Орлов, повідомляючи 10 червня В. І. Леніна про те, як виконується його завдання відправити 10 маршрутних поїздів з продовольством для захисників Петрограда, писав: «Робота у Києві, околицях, так і в губерніях провадиться вдень і вночі»²⁰. Українські трудящі з честю виконали завдання вождя.

Однією з форм інтернаціональної допомоги трудящим Радянської Росії стало відрахування на їх користь

робітниками київських підприємств одноденного заробітку. З цим почином виступили робітники і службовці Головних залізничних майстерень, які прийняли рішення про відрахування одноденного заробітку на користь дітей Півночі, що голодували. В червні однопденний заробіток для купівлі хліба трудящим Москви і Петрограда відраховували робітники дровово-цвяхових, механічних заводів та інших підприємств міста. Профспілки збирали подарунки для дітей москвичів і петроградців. Російські робітники розуміли, що трудящі України діляться з ними останнім і з почуттям глибокої вдячності відповідали на допомогу братів по класу. У квітні на Україну прибули ешелони з мануфактурою (тільки робітники Києва одержали 545 тис. аршин тканин), нитками, іншими промисловими товарами. На початку червня до Києва прийшли ще 23 вагони з мануфактурою (до 3 млн. аршин), які надіслали робітники Москви і Твері.

Труidящі Києва зробили гідний внесок у справу інтернаціонального єднання трудящих радянських республік, мужньо і самовіддано захищали завоювання соціалістичного ладу.

3. Боротьба трудящих Києва проти білогвардійської і буржуазно-націоналістичної контрреволюції

Мобілізація сил на відсіч ворогу. Небезпека денікішської навали поставила перед партійною організацією України, урядом республіки, перед усіма трудящими завдання зміцнення тилу Червоної Армії, реорганізації частин Українського фронту, мобілізації всіх сил для відсічі націоналістичній і білогвардійській контрреволюції.

У зв'язку з тим, що григор'євський

заколот активізував куркульський бандитизм на Київщині (тут знову з'явилися банди Зеленого, Соколовського та інших), ЦК КП(б)У вжив ряд необхідних оборонних заходів. Крім того, Центральний Комітет створив агітаційну комісію, якій доручалося вести роз'яснювальну ро-

²⁰ Києвщина в годы гражданской войны..., с. 246.

Будинок оборони на вул. Хрещатик, у якому відбувся I з'їзд Комуністичного Союзу Робітничої Молоді України.

боту у селах губернії, особливо в районах, охоплених куркульськими заколотами.

Київська комуністична спілка робітничої молоді, яка нараховувала у своїх лавах 1100 чоловік, на третій загальноміській конференції 15 червня прийняла постанову про мобілізацію комсомольців на боротьбу з бандою Зеленого. Понад сто молодих бійців влилося до 2-го Київського караульного полку.

Для ліквідації банди Зеленого, що знову захопила район Трипілля — Обухів — Черняхів, 26 червня з Києва були направлені радянські частини, у тому числі 2-й Київський караульний полк, до складу якого входив і загін комсомольців.

Полк разом з добровольцями нараховував понад 1500 чоловік, мав на озброєнні 25 кулеметів, 5 малокаліберних гармат. До полку приєднали-

ся Шулявський робітничий загін та інтернаціональний батальйон. Радянські частини нанесли ряд відчутних ударів по банді вже по дорозі до Трипілля і після запеклого бою вибили бандитів з села. Проте останні, підтягнувши додаткові сили, несподівано напали на комсомольський і інтернаціональний загони. Героїчно билися комсомольці, багато з них загинули в цьому нерівному бою. У числі загиблих М. Ратманський — вожак київської молоді, командир загону, І. Давидов, М. Дончаков, Х. Єфімов, М. Левченко, Б. Палій, Т. Орликова та ін. По-звірячому розправилися бандити з пораненими бійцями: вирізали у них на тілі п'ятикутні зірки, зв'язаними скидали з дніпровських круч, у колодязі, живими закопували в землю.

Делегати I Всеукраїнського з'їзду комуністичних спілок молоді, що від-

крився 26 червня у Києві, поклялися помститися за смерть своїх товаришів. Крайнім пам'ятником загиблим комсомольцям Київської організації, яка доклала значних зусиль до скликання з'їзду, стало створення Комуністичної Співки Робітничої Молоді України — складової частини Російської Комуністичної Співки Молоді.

Остаточна банда Зеленого була ліквідована в кінці липня 1919 р. зведеними силами частин Київського гарнізону, слухачів військових курсів і моряків Дніпровської військової флотилії.

У центрі діяльності ЦК КП(б)У, уряду, партійних, радянських і профспілкових організацій стояли питання оборони республіки. 20 червня бюро Київського губкому партії прийняло рішення про мобілізацію половини складу комуністів і їм співчуваючих на фронт. Вже наступного дня у розпорядження ЦК КП(б)У прибуло 108 чоловік. Комсомольська організація оголосила всіх своїх членів бійцями Червоної Армії і зобов'язала негайно з'явитися на мобілізаційні пункти.

16 червня спільне засідання Київської Ради разом з представниками фабзавкомів і профспілок ухвалило падати енергійну допомогу харківському пролетаріату у боротьбі проти денікінців. Цю постанову підтримала міська конференція фабзавкомів і профспілок, яка звернулася до всіх трудящих міста із закликом: «Робітники, всі на допомогу Червоній Армії! Всі сили для фронту! Всі на соціалістичну оборону!». Спеціально створеному комітету профспілок доручалося проведення планомірної мобілізації членів профорганізацій. 18 червня на підприємствах, фабриках, у майстернях відбулися масові мітинги у підтримку захисників Харкова, в яких взяло участь близько 300 агітаторів Київської партійної організації. Мітинг робітників заводу «Арсенал» та інших підприємств Печерського району по-

стаповив «зі зброєю в руках боротися проти денікінців». Збори робітників ряду заводів, трамвайних майстерень в цей день винесли резолюцію про загальну мобілізацію робітників цих підприємств, аж до їх закриття. На заводах і фабриках, при партійних організаціях формувалися загоны і відразу ж направлялися до військових частин. Так, Київська профспілка будівельників мобілізувала до Червоної Армії 500 робітників з 1200. 23 червня вулицями міста пройшли перші робітничі батальйони. Число мобілізованих робітників у Києві за травень — червень досягло 6 тис. чоловік.

Про свою готовність замінити робітників-чоловіків, що поповнили ряди Червоної Армії, заявили робітниці багатьох київських фабрик і заводів. Створений спеціальний комітет профспілок, вирішуючи питання мобілізації, в той же час приділяв велику увагу матеріальному забезпеченню сімей робітників, що йшли на фронт.

Зважаючи на важливе значення безперебійної роботи заводу «Арсенал» для оборони республіки, його робітників оголосили мобілізованими і залишили на робочих місцях. Арсенальці виступили ініціаторами запровадження трьохзмінної роботи. В червні було прийнято рішення про мілітаризацію 1-ї Київської радянської верфі. Робітники оборонних заводів значно збільшили випуск продукції. Підвищилась продуктивність праці в київських швейних майстернях — у червні вони щодобово виготовляли до 3 тис. пар білизни і 1 тис. гімнастек і шаровар, а у серпні довели їх виробництво відповідно до 6 і 4 тис.

Проводилася велика робота по зміцненню органів Радянської влади, державного апарату, його низових ланок. На початку червня до складу Київської Ради робітничих депутатів увійшли делегати від червоноармійських частин міського гарнізону, у

зв'язку з чим вона отримала нову назву — Рада робітничих і червоноармійських депутатів. Всі 60 новообраних депутатів були комуністами і їм співчуваючими. Одночасно почалася чистка установ від контрреволюційних елементів, що проникли до них. Комісія по чистці, до складу якої увійшли представники від міської організації КП(б)У і міськвиконкому, мала надзвичайні повноваження. Її завдання полягало і в максимальному скороченні штатів установ. Значна реорганізація відбулася в органах міліції, до яких проникли і петлюрівці, і колишні поліцейські. На керівні посади до міліції направлялися робітники-арсенальці, районні відділення очолюли комуністи і їм співчуваючі. У буржуазних кварталах міста проводилися масові обшуки, під час яких були виявлені таємні склади зброї, вибухівки.

Надзвичайна комісія розкрила і знешкодила декілька підільних антирадянських організацій. Одна з них, зв'язана з закордонними центрами буржуазно-націоналістичної контрреволюції і керівниками діючих на Київщині банд, готувала збройний виступ у Києві. Інша підільна організація, яка підтримувала зв'язки з білогвардійською контрреволюцією, ставила перед своїми членами завдання проникати у радянський апарат і підривати Радянську владу зсередини. Нитки закатів плелися різними дипломатичними представниками, які залишилися у місті після втечі Директорів.

До літа продовольча проблема значно ускладнилася і вимагала запровадження невідкладних заходів. Рада профспілок запропонувала фабзавкомам виділити передових робітників для зміцнення продорганів у Києві і губернії, сформувати продовольчі загопи для роботи у повітах. Наркомпрод УСРР надав Києву, поряд з Харковом і Одесою, виключні права на закупівлю хлібних продуктів профспілками, за-

боронивши її приватним особам і організаціям у радіусі 70 верст від Києва. Для закупівлі ненормованих продуктів харчування Раднарком постановив видавати робітничим колективам позики у розмірі місячної заробітної плати.

Гостро постало питання про збір багатого урожаю хліба. Вирішено було оголосити спеціальну мобілізацію робітників для надання допомоги селу. З роз'ясненням цього важливого завдання на підприємствах виступали народні комісари, відомі радянські і партійні діячі. Загальноміська конференція фабзавкомів і профспілок 26 липня постановила організувати спеціальні загопи для врятування урожаю. Всі підприємства, за винятком оборонних, виділяли 15 % працюючих у ці загопи.

Конкретною програмою мобілізації сил для відсічі білогвардійській контрреволюції став для трудящих Києва, як і всієї республіки, лист «Всі па боротьбу з Денікіним!», з яким Центральний Комітет РКП(б) звернувся 9 липня 1919 р. до партії. У листі, написаному В. І. Леніним, знайшли відображення найважливіші рішення липневого Пленуму ЦК РКП(б), який приділив головну увагу політичним і стратегічним факторам, від яких залежав успіх боротьби з Денікіним.

Відповідно до постанови Ради робітничо-селянської оборони УСРР від 28 червня у місті був створений Комітет оборони, який очолив А. В. Іванов, голова Київської Ради робітничих і червоноармійських депутатів. Перед комітетом ставилося завдання координації роботи всіх цивільних і військових установ і надання останнім всілякої допомоги. Координація партійної роботи покладалася на Політичний комітет оборони на чолі з Д. З. Мапуїльським, до складу якого увійшли два представники від Центрального Комітету і три — від Київського губпарткому КП(б)У. Понад 100 комуністичних осередків, у яких

нараховувалося 1433 члени партії і 351 співчуваючий, активно взялися за здійснення рішень партії. 12 липня Київ був оголошений у стані облоги. Всі радянські установи переводилися на воєнне становище, до мінімуму скорочувалися їх штати. Запроваджувалася сувора військова дисципліна, всі вивільнені з установ сили направлялися у військові частини.

Політичний комітет оборони провів велику роботу на заводах і фабриках, залучаючи робітників до територіальних батальйонів, де вони проходили військове навчання. 27 липня святом Всевобучу почався тиждень інтенсивної військової підготовки робітників. У ці дні на заводах і фабриках виступили відомі партійні і радянські діячі — С. В. Косіор, Г. І. Петровський, В. П. Загонський, Д. З. Мануїльський, М. І. Подвойський, О. М. Коллонтай, Ф. Кон та ін. Перед широкою робітничою аудиторією народні комісари звітувалися про діяльність своїх наркоматів.

6 липня у Києві відбувся багатотисячний мітинг, проведений за ініціативою Бюро Комінтерну. Представники іноземних комуністичних груп — французької, німецької, угорської, югослов'янської, румунської та інших — оголосили про свою підтримку українських трудящих, підкресливши, що в обороні УСРР вони «вбачають свій обов'язок і по відношенню до свого класу, і по відношенню до міжнародної соціалістичної революції»²¹. Питання про оборону Києва та ряду інших міст України було винесено 6 серпня на засідання Політбюро ЦК РКП(б).

Київська міська партійна конференція, що відбулася 8—10 серпня 1919 р. і в роботі якої взяли участь 300 делегатів від усіх районних партійних організацій, запропонувала провести загальну мобілізацію трудящих, закликати жінок замінити на заводах і фабриках мобілізованих чоловіків, прискорити військове на-

вчання робітників. Ці рішення конференції були відповіддю на телеграму В. І. Леніна, одержану у ті дні. Вождь революції закликав: «...оборонятися до останньої можливості, відстоюючи Одесу і Київ, їх зв'язок і зв'язок їх з нами до останньої краплі крові. Це питання про долю всієї революції»²².

Майже всі члени ЦК РКП(б)У були направлені на керівну політичну роботу у Червону Армію. Київська партійна організація провела загальну мобілізацію членів партії і направила на фронт до 2 тис. комуністів.

Залишені для поточної роботи комуністи закріплювалися за провідними підприємствами міста, резервні комуністичні частини реорганізовувалися у бойові одиниці і переводилися на воєнне становище.

Трудящі Києва, ведучи напружену боротьбу з куркульським бандитизмом, відповіли на заклик ЦК РКП(б), В. І. Леніна мобілізацією всіх сил для відсічі депікінцям.

Організація боротьби трудящих у тилу денікінців. Підрозділи Червоної Армії протягом шести днів серпня чинили завзятий опір депікінцям, що рвалися до Києва через Бровари і Бориспіль, і петлюрівцям, що наступали від Білої Церкви і Фастова. Частинам 12-ої армії, які захищали Київ, були придані резерви курсантів головного командування Червоної Армії, поповнення, які прибули з РСФРР, інтернаціональна бригада, вліті додаткові сили у 44-ту стрілецьку дивізію, яка мужньо стримувала натиск петлюрівців на заході. 27 серпня радянські війська перейшли у наступ і відкинули денікінців у районі Борисполя, Олександрівки, Вишеньок, а на Правобережжі очистили підступи до міста аж до Ва-

²¹ Известия. 1919. 8 июля.

²² *Ленін В. І.* Повне зібр. творів, т. 51, с. 33.

силькова. У багатьох місцях ворог відступав у паніці, радянські війська захопили велику кількість трофеїв і полонених.

Передові кавалерійські і гвардійські частини денікінців, що вели наступ на столицю України, були дуже знекровлені. Але загальна обстановка на фронті склалася не на користь Червоної Армії. Частини 14-ї армії під натиском переважаючих сил денікінців відійшли до Золотоноші, що відкрило ворогові шлях на Київ. Перервався зв'язок між 44-ю дивізією і 45-ю, яка вела бої на півдні. І денікінці, і петлюрівці рвалися до Києва і вводили у бій свої відбірні сили. Безстрашно воювали, обороняючи столицю України, курсанти, частини прибулих поповнень з РСФРР. Навіщо вписаний в історію українського народу подвиг команди бронепоезда «Таращанець», яка вела нерівний бій з денікінцями. Коли закінчилися боєприпаси, екіпаж, щоб не потрапити до рук ворога, підірвав себе. 30 серпня радянські війська залишили Київ.

Першими у місто увійшли петлюрівці, а наступного дня білогвардійські частини генерала Бредова. Денікінське командування поставило вимогу, щоб петлюрівці звільнили Київ і відвели свої підрозділи до Василькова, і ті підкорилися.

У Києві встановився режим кривавого терору. У перші два тижні денікінці арештували 1700 чоловік. На вулицях і площах міста, перед міською думою з'явилися шибениці з повішеними. Денікінщина несла з собою реставрацію буржуазно-поміщицького режиму, сваволю, голод. Поновлені у правах власності капіталісти дбали тільки про те, щоб добути з підприємств максимум прибутку у найкоротший час, вони по-хизацьки розорювали виробництво, нехтуючи правами робітників. Зростала розруха, ширилися епідемії. У середині листопада у місті парохувалося 40 тис. безробітних.

З денікінщиною повернувся і жорстокий національний гніт. Національні почуття українського народу щипічно зневажалися. Денікінці перейшли у наступ на українську культуру. Заборонялося видавництво газет, книг і журналів українською мовою, з магазинів було вилучено 118 назв книг, надрукованих українською мовою. У перший же день свого перебування у місті денікінці по-варварськи зруйнували бюст великому поету українського народу Т. Г. Шевченку, який за Радянської влади був створений скульптором Ф. П. Балавенським і встановлений у сквері на площі III Інтернаціоналу (тепер площа Ленінського комсомолу).

Ще 21 серпня для керівництва боротьбою трудящих Київщини були створені підпільний обласний комітет Правобережної України (голова О. Л. Гілицький, секретар Г. П. Полянська) і підпільний ревком на чолі з Я. М. Муравником.

Рух опору трудящих Києва очолив підпільний міський комітет партії у складі п'яти чоловік (секретар О. З. Каменський).

На об'єднаних засіданнях Зафронтбюро ЦК КП(б)У, створеного на початку липня 1919 р. для керівництва підпільними більшовицькими організаціями, обласного комітету партії і ревкому були визначені завдання партійного підпілля: викриття класової суті денікінщини, встановлення зв'язку з робітничими масами і організація їх на боротьбу з білогвардійщиною. Передбачалося також налагодити зв'язок з підпільними партійними організаціями Київщини, очолити партизансько-повстанський рух селянства і організувати збір розвідувальних даних для командування Червоної Армії. К. Г. Листопад, М. І. Чорний, секретар обласного комітету Г. П. Полянська провели велику попередню роботу по організації партійного підпілля: підшукували конспіративні квартири, розробляли паролі, шифри, готували паспорти,

підбирали людей для підпільної діяльності, заготовляли зброю, обладнували підпільні типографії. «Перший місяць підпілля — вересень був надзвичайно важким, — згадувала Г. П. Полянська. — Білий терор обрушився на комуністів, всіх, кого підозрювали як прибічників Радянської влади, навіть на тих, хто просто по тій чи іншій причині не сподобався денікінцям. Обстановка слідкування і репресій вкрай утруднювала нашу роботу. Членам обкому і ревкому доводилося часто змінювати квартири, добувати «хороші» паспорти, вишукувати різні способи, щоб запобігти мобілізації і т. ін.»²³

Зафронтбюро направило на допомогу київським підпільникам досвідчених партійних працівників, у тому числі Т. І. Апласкіну, О. І. Вагранську. Були підшукані пові конспіративні квартири і явки — на Обсерваторній вулиці, Малій Васильківській (тепер вул. Шота Руставелі), де приймалися новоприбулі підпільники. С. Білецька відкрила молочну крамницю на Фундуклеївській вулиці (тепер вул. Леніна), яка стала конспіративною явкою, місцем засідань підпільного обласного комітету і ревкому. Зустрічі рядових членів підпілля з його керівниками відбувалися на іншій конспіративній квартирі — у швейній майстерні, яку організувала М. Я. Черкаська. Надійними помічниками партії у підпіллі стали комсомольці. На нелегальних зборах молодих підпільників обговорювалися форми і методи підпільної роботи.

Підпільний міськком провів велику роботу по згуртуванню робітничих мас. Денікінське командування розраховувало за допомогою своєї агентури проникнути у робітничі середовища і підпорядкувати робітничий рух собі. Денікінцям активно допомагали меншовики, есери і українські націоналісти, які намагалися спрямувати діяльність профспілок та інших робітничих організацій на

шлях співробітництва з капіталістами, відмови від класової боротьби, від боротьби з білогвардійщиною. Вони начебто від імені київських робітників опублікували «Лист Київського Центрального бюро професійних спілок робітникам Західної Європи» — брудну фальшивку, у якій вихваляли денікіщину і закликали імперіалістичні держави посилити допомогу білогвардійцям.

Спираючись на підтримку денікінських властей, дрібнобуржуазні партії всіляко прагнули домогтися перевиборів правлінь спілок, обраних при Радянській владі, і проти волі робітників нав'язати їм своє керівництво профспілками, захопити домінуючі позиції у профспілковому русі.

Викриттю маневрів білогвардійщини сприяла роз'яснювальна робота київських підпільників у масах. У жовтні міськком обладнав у підвалі будинку № 9 на Вознесенському спуску (нині вул. Смирнова-Ласточкина) нелегальну підпільну типографію і розпочав випуск газети «Комуніст». На її сторінках більшовики викривали зрадництво меншовиків і есерів, їх підривну діяльність у профспілках, пояснювали класову природу денікіщини, інформували трудящих про становище на фронті, закликали до боротьби за відновлення Радянської влади. В цій же типографії друкувалися листівки і відозви, які потім поширювалися на заводах і фабриках, розклеювалися по місту.

Партійне підпілля очолило рух опору білогвардійському режиму. Почали діяти підпільні комуністичні групи, створені міськкомом ще напередодні зайняття Києва денікінцями на заводах «Арсенал», колишньому Гретера і Криванека, на артекладі, в залізничних майстернях та на інших підприємствах. У першій поло-

²³ Героическое подполье: В тылу денкинской армии. Воспоминания.— М., 1975, с. 352.

вині жовтня з протестом проти денікінських погромів виступило правління спілки металістів, два успішних страйки провели робітники-транспортники. Чимало робітників Варшавської верфі залишили роботу, коли їх змусили бронювати пароплави для білогвардійців. Робітники застосовували і такі форми боротьби, як саботаж і диверсії.

Комуністам-підпільникам вдалось зірвати мобілізацію в депікінську армію. Підпільний обласний комітет КП(б)У випустив листівку «Геть добровольчу мобілізацію», у якій закликав робітників і селян бойкотувати оголошену денікінцями мобілізацію: «Вашими ж руками на вас хочуть одягти старі ланцюги. Вас хочуть послати на знищення ваших же рідних братів»²⁴. Підпільники закликами робітників і селян не з'являтися на збірні пункти, зі зброєю у руках переходити у ряди повстанців.

Підпільний ревком збирав розвідувальні дані, які потім передавалися у партизансько-повстанські загони і командуванню Червоної Армії. Розвідникам вдалося пропикнути у ряд відділів штабу Бредова, у тому числі і в шифрувальний, що відкрило доступ до інформації про найважливіші плани денікінців. Розвідувальну групу очолював член ревкому Д. О. Учитель (Крамов), якого потім замінив відважний і винахідливий підпільник Л. Г. Зорін. До складу групи розвідників входили: М. О. Аркадьєв, А. В. Барський, О. І. Вагранська, І. Д. Мазут і Ф. Мороз.

Відповідальні завдання виконували і підпільники, що працювали у Червоному Хресті. Вони багато зробили для надання допомоги заарештованим, для порятунку підпільників.

Постійний зв'язок підтримувався з партизанським рухом, що розгорнувся на Київщині. На початку жовтня 1919 р. на спільному засіданні київських обласного комітету і ревкому було вирішено створити підпільний повстанський штаб на чолі

з І. П. Габинським (Каляєвим). Під керівництвом єдиного командування дії повстанців набули цілеспрямованості, більшої організованості. Партизани дезорганізували білогвардійські тили, відволікали значні сили денікінців, наносили відчутні удари ворогу, знищували його живу силу.

Великою радістю для трудящих Києва став день 14 жовтня. Підрозділи 58-ї і 45-ї дивізій Південної групи військ, які здійснили 600-кілометровий похід на з'єднання з частинами 12-ї армії, разом з 1-ю Богунською бригадою 44-ї стрілецької дивізії і загonom суден Дніпровської флотилії розгорнули наступ на Київ. У цей день 1-а Богунська бригада ввійшла у місто. Білогвардійці підтягнули значні підкріплення, тому 16 жовтня радянські війська одержали наказ не розвивати цієї операції і залишити Київ.

Вони закріпилися па лінії р. Ірпінь, за 27 км на південний захід від міста, а потім відійшли на з'єднання з частинами 12-ї армії. Як відзначав В. П. Затопський, «цей наліт мав величезний політичний ефект і завдав неабиякий, головним чином, моральний удар денікінщині»²⁵.

При наближенні Червоної Армії до Києва у грудні 1919 р. Зафронтбюро ЦК КП(б)У поставило перед ревкомаами і партизанськими загонами завдання посилити боротьбу у тилу денікінців, подавати всіляку допомогу радянським військам. Наступ на Київ вели підрозділи 44-ї і 58-ї дивізій 12-ї армії. Денікіпці планували перетворити місто у свій опорний бастион на лінії Дніпра. На схилах високого правого берега, звернених до річки, розміщено гармати і кулемети, протяглися довгі ланцюги укріплень. Взяти місто в лоб радянським військам було дуже важко,

²⁴ Києвщина в годы гражданской войны..., с. 304.

²⁵ Этапы большого пути.— М., 1962, с. 180.

тим більше, що річку до цього часу ще не скував лід, а мости і переправи денікінці прикривали ураганним вогнем.

На допомогу бійцям прийшов радянський патріот — старий рибалка з Микільської слобідки П. К. Алексєєв. 15 грудня він з'явився до начальника 44-ї дивізії І. П. Дубового і запропонував провести червоноармійців на протилежний берег у найбільш безпечному місці. У довітніх сутінках 16 грудня 389-й Богунський полк під командуванням Соловйова почав переправу вниз по течії річки на 8 км біля с. Осокорки. По вузькій смужці льоду, лавіруючи і обходячи незамерзлі місця, попереду з гвинтвкою у руках йшов П. К. Алексєєв, за ним богунці. Смуга льоду буквально розсипалася, як тільки переправився останній боєць. Розділившись на дві групи, богунці несподівано атакували з боку Саперної слобідки. Скориставшись панікою, що випикла у рядах білогвардійців, два інших полки 44-ї дивізії, захопивши мости, увірвалися у місто. 388-й полк, який переправився через Дніпро вище Києва, ламаючи опір ворога, просувався через Куренівку і Поділ далі на Лук'янівку. 390-й полк, оволодівши Печерськом, повів наступ на центр міста і після запеклого бою

захопив барикади укріплення ворога на Думській і Софіївській площах. 389-й полк, після того як він вибив денікінців з району Звіринець — Теличка — Саперна слобідка, розгорнув наступ на станцію Київ-Товарний і вокзал, де вступив у бій з трьома бронепоездами ворога. З заходу на допомогу 44-й дивізії підійшли підрозділи 58-ї дивізії, якою командував П. Є. Княгницький. До 18 години білогвардійці остаточно були вибиті з Києва.

Радянський уряд високо оцінив подвиг безстрашного радянського патріота П. К. Алексєєва, нагородивши його орденом Червоного Прапора. Цієї високої нагороди були удостоєні також начдив 44-ї дивізії І. Н. Дубовий, командир 389-го Богунського полку Соловйов та ряд бійців.

Трудящі Києва у 1919 р. зробили гідний внесок у справу будівництва нового, соціалістичного суспільства, зміцнення воєнно-політичного союзу радянських республік. У рік найважчих для молодого Радянської Республіки випробувань вони самовіддано і мужньо боролися проти сил білогвардійської і націоналістичної контрреволюції, виконавши свій інтернаціональний обов'язок захисту завоювань соціалістичної революції.

4. Завершальний етап громадянської війни

Відновлення і зміцнення Радянської влади. 16 грудня 1919 р. у день визволення Києва був створений Київський тимчасовий військово-революційний комітет, який закликав трудящих до підтримки усіх заходів Радянської влади. 19 грудня Всеукраїнським і Реввійськрада Південного фронту утворили Київський губревком, до складу якого увійшли Д. З. Мануїльський, А. В. Іванов, І. Є. Клименко та ін. Ревком розгорнув велику робо-

ту по мобілізації трудящих на зміцнення Радянської влади, відновлення народного господарства.

Організуючою і керівною силою у здійсненні партійного і радянського будівництва у місті був губернський комітет партії, який відновив свою діяльність 20 грудня. ЦК КП(б)У постійно приділяв увагу питанням зміцнення Київської губерпської партійної організації. На початку січня 1920 р. за направле-

ням ЦК РКП(б)У у Київ прибув ряд відомих партійних діячів, які активно включилися у роботу партійної організації. До складу губкому РКП(б)У увійшли Я. Б. Гамарник (секретар), А. В. Іванов, Л. Й. Картвелішвілі, І. С. Клименко, М. М. Майоров, В. І. Порайко та ін. Зміцненню партійних рядів сприяла перереєстрація членів партії. Відновились діяльність райпарткомів. Дещо пізніше, у кінці лютого, був створений міський секретаріат при губкомі РКП(б)У. На нього покладалося керівництво всією роботою районних комітетів партії і низових парторганізацій, об'єднання організаційної роботи у межах Києва і його передмість.

Відновилися діяльність Київської комуністичної спілки робітничої молоді. З кінця грудня 1919 р. розпочалася перереєстрація всіх її членів. Налагодилася робота у Центральному клубі робітничої молоді (Хрещатик, 38), розгорнулася освітня робота на Подолі, Лук'янівці, в інших районах міста. Зріс приплив до комсомолу робітничої молоді з «Арсеналу», Першої радянської типографії та інших підприємств, утворилися колективи робітничої молоді на Подолі. Бойовою програмою діяльності партійної організації Києва і губернії стали рішення ЦК РКП(б), VIII Всеросійської партійної конференції, яка затвердила написану В. І. Леніним резолюцію ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні». У цьому документі підкреслювалася необхідність найтіснішого союзу радянських республік для захисту соціалістичних завоювань, чітко визначалися завдання національної, продовольчої і земельної політики. Резолюція зобов'язала партійні організації широко залучати до державного будівництва трудяще селянство.

Величезну роль у справі зміцнення Радянської влади на Україні відіграв лист В. І. Леніна до робітників і селян республіки з приводу пере-

мог над Денікіним. Лист сприяв дальшому зміцненню єдності, згуртованості українських і російських робітників і селян у боротьбі проти сил зовнішньої і внутрішньої контрреволюції. Більшовики Києва провели велику роботу по роз'ясненню змісту листа В. І. Леніна, втіленню у життя його вказівок, мобілізації трудящих міста на ліквідацію наслідків денікінщини.

В результаті господарювання білогвардійців у Києві у виключно складному становищі опинилися всі підприємства міста. Більшість заводів не працювала. Сировина була використана чи розграбована. Так, на міській конференції профспілки шкіряників, що відбулася у лютому 1920 р., відзначалося, що підприємці розграбували близько 60 % запасів шкіряної сировини. Робітникам не видавалася заробітна плата. Обстеження фабрично-заводських підприємств міста, яке провів губраднарком, показало, що вопи або зовсім не працюють, або їх продуктивність зменшилася до мінімуму. Особливо гостро заводи потребували палива. Не працювали електрична станція і водопровід. Величезної шкоди білогвардійці завдали залізничному транспорту. На Київському вузлі Південно-Західної залізниці у січні 1920 р. парохувалося 82,2 % «хворих» паровозів. Загострилася продовольча криза. Стали частішими спалахи тифу та інші небезпечні захворювання.

В результаті денікінщини робітничий клас і його організації зазнали відчутних втрат. Якщо до захвату Києва депікіпцями у спілці «Металіст» нараховувалося 13 тис. членів, то після вигнання білогвардійців — лише 1800. Подібне різке зменшення числа членів профспілок спостерігалося і в інших галузях. Безробіття охопило 6 тис. металістів, стільки ж робітників харчової промисловості, 80 % шкіряників, тисячу швейпиків і т. д. Воно стало справжнім лихом

для трудящих, вело до декласування пролетаріату.

Ослабленням робітничого класу намагалися скористатися меншовики і есери, які при денікінському режимі діяли легально. Меншовицьке Центральне Бюро профспілок вело кампанію за участь робітників у денікінській «законодавчій комісії», яка за задумом її організаторів повинна була забезпечити класовий мир між буржуазією і робітниками. Використовуючи ту обставину, що більшовики перебували у глибокому підпіллі, меншовики захопили керівництво рядом галузевих профспілок. Робітнича кооперація, яка у РСФРР так багато зробила для упорядкування продовольчої справи і постачання робітників, у Києві в результаті підривної діяльності меншовиків перетворювалася у приватнопідприємницьку установу. Керівництво кооперації сприяло росту спекуляції, підтримавши підвищення цін у перші ж дні відновлення робітничо-селянської влади. Характеризуючи діяльність робітничої кооперації у Києві, міська Рада профспілок відзначала, що її керівники, відрізняючись «меншовицьким недоумством і фразеологією, не в змозі піти нога в ногу з життям, з вимогами революції»²⁶.

Більшовицька організація міста, постійно викриваючи політику меншовиків, посилила організаційну роботу по консолідації пролетаріату, активізувала політико-виховну роботу серед робітників. 4 січня 1920 р. відбулася міська нарада профспілкових працівників-комуністів, що сформувала завдання посилення у профспілках комуністичного впливу. Було прийнято рішення про створення комуністичних фракцій у профспілках.

Основним завданням комфракцій, як відзначалося у спеціальній інструкції, була організація у профспілках груп комуністів і кандидатів у члени партії, «прійнятих твердою комуністичною свідомістю, розумін-

ням важливості соціалістичної революції, що відбувається, і завдань партії», їх «активна участь у здійсненні всіх воєнних заходів, спрямованих на зміцнення комуністичної революції і робітничо-селянського ладу»²⁷.

У своїй повсякденній роботі у профспілках більшовики приділяли велику увагу викриттю меншовиків та інших дрібнобуржуазних партій. Повсюдно почалося вигнання їх з робітничих організацій.

Важливою подією у житті міста стало переобрання керівних профспілкових органів. На пленарному засіданні Київської Ради профспілок 12 лютого 1920 р. був обраний новий склад Центрального бюро. До нього увійшло 11 членів, у тому числі 7 більшовиків. Рішучий злам намітився у профспілках металістів, будівельних робітників, керівництво якими деякий час знаходилося у руках меншовиків. Київська Рада профспілок у зверненні до робітників міста підкреслила, що професійні спілки повинні цілковито підтримувати Радянську владу у її боротьбі з поміщицько-буржуазною контрреволюцією.

Велику роль у справі залучення робітників до відновлення народного господарства, участі в роботі радянських органів відіграла безпартійна робітнича конференція, що відкрилася 5 лютого 1920 р. Вітаючи делегатів конференції від імені Київського губревкому, А. В. Іванов звернувся до робітників міста з закликком взяти участь у зміцненні соціалістичної держави, відновити і налагодити її господарчий механізм. Учасники конференції закликали всіх робітників міста дружньо згуртуватися навколо Радянської влади. По доповіді раднаргоспу з поточного моменту, продовольчого та інших питань конфе-

²⁶ Бюллетень профсоюзного движенья, 1920, 3 янв.

²⁷ Коммунист, 1920, 25 марта.

рення прийняла резолюції, запропоновані більшовиками.

У відповідь на залик партійної організації робітники все активніше брали участь у роботі радянських установ. Газета «Коммунист», відзначаючи цю обставину, писала 15 січня: «У зв'язку з численними вимогами різних радянських установ про делегування робітників у профспілках та інших робітничих організаціях зараз складають списки робітників здатних до заміщення різних посад у радянських органах». Кадри партійних і радянських працівників поповнювалися випускниками губернської школи партійної і радянської роботи, що відкрилася при губервкомі, куди направлялися найбільш свідомі робітники.

20 лютого 1920 р. відкрилася Київська загальноміська конференція КП(б)У, яка відбувалася на правах губернської. У її рішеннях підкреслювалась необхідність братерської солідарності Радянської України і Радянської Росії, їх воєнно-політичного і господарського об'єднання. Конференція розглянула також питання про Раду робітничих депутатів, профспілки, про земельне питання та ін.²⁸ Делегати конференції рішуче засудили боротьбистів, які виступили проти союзу з РСФРР.

Трудящі міста активно підтримували політику партії, спрямовану на зміцнення єдності радянських республік. 29 лютого відбувся мітинг робітників і червоноармійців на якому виступили члени ЦК КП(б)У Я. А. Яковлев і Ф. Я. Кон. Учасники мітингу одноставно висловилися за єдність воєнних сил і господарської політики РСФРР і УСРР.

Зростання впливу Комуністичної партії у масах робило все більш очевидною неспроможність ідейних настанов партії боротьбистів, яка неминуче перетворювалася у пристанище націоналістичної контрреволюції. При цьому на місцях окремі організації боротьбистів почали переходити

від ідейно-політичної боротьби до участі у куркульських заколотах проти Радянської влади, що, зокрема, мали місце у Білоцерківському і Чигиринському повітах Київської губернії. Енергійна кампанія викриття боротьбистів призвела до того, що 20 березня 1920 р. ця партія оголосила про саморозпуск. 1 квітня Київський губком КП(б)У створив комісію у складі П. П. Любченка, В. І. Порайка, К. Чернова по прийому у партію колишніх боротьбистів, які виявили бажання вступити до Комуністичної партії. Ліквідація партії боротьбистів сприяла стабілізації політичного становища у республіці, у тому числі в Києві і губернії.

Важливу роль у зміцненні Радянської влади відіграла IV конференція КП(б)У (17—23 березня 1920 р.). Викриваючи наміри українських буржуазних націоналістів підірвати братерський союз Росії і України, конференція підкреслила: *«Всякі спроби розірвати або ослабити цей зв'язок є по суті контрреволюційними, спрямованими проти самої влади робітників і селян»*²⁹.

Дальшим етапом у зміцненні Радянської влади у місті стали вибори у Київську Раду робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (3—9 квітня 1920 р.). У ході виборчої кампанії більшовики провели велику організаційну і агітаційно-пропагандистську роботу. Передвиборні мітинги, що відбулися у місті, свідчили про дальше зростання авторитету партії більшовиків, неухильне падіння впливу дрібнобуржуазних партій і груп. Так, повного провалу зазнали меншовики на передвиборному мітингу на колишньому заводі Гретера і Криваценка. Переважною більшістю була прийнята резолюція більшовиків. Меншовицька резолюція одержала лише 3 голоси.

²⁸ Там же, 22 февр.

²⁹ Комуністична партія України у резолюціях і рішеннях з'їзів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1, с. 67.

У виборах взяли участь близько 80 тис. трудящих від 542 підприємств, а також понад 30 тис. червоноармійців і службовців 130 військових установ. Повну перемогу отримала партія більшовиків. З 1122 депутатських мандатів більшовики і їм співчуваючі одержали 763, безпартійні — 225, ліві есери і їм співчуваючі — 66, меншовики — 28. Решта 40 місць розподілилась між іншими дрібнобуржуазними партіями і групами.

Вибори продемонстрували зростання класової свідомості пролетаріату, всіх трудящих, які все тісніше згуртовувалися навколо Комуністичної партії.

Господарське будівництво. Зміцнення Радянської влади давало можливість ширше розгорнути господарське будівництво, приступити до боротьби з розрухою. Одним з найважливіших завдань на цьому шляху стало створення апарату управління народним господарством міста. Ще в кінці грудня 1919 р. почалася організація відділів губраднаргоспу, а в березні 1920 р. Київський губраднаргосп. Радянські органи міста включилися у боротьбу з господарською розрухою, почалася націоналізація засобів виробництва. При раднаргоспі функціонувала науково-технічна рада, яка розглядала всі науково-технічні проекти по відновленню виробництва.

Пролетаріат Києва брав активну участь у тижнях фронту і транспорту, комуністичних суботниках, проведенням яких керувало створене при Київському губкомі КП(б)У бюро суботників.

8 лютого у Києві організовано проїшов перший суботник. У ньому взяли участь переважно партійні і радянські працівники. Не дивлячись на холод, вони розвантажили 16 вагонів із землеробськими знаряддями і тракторами, розчистили 5370 погощних

сажнів трамвайної колії, виконали ряд інших робіт.

15 лютого у Києві розпочався «Тиждень фронту і транспорту». У розмові з співробітниками Укрроста член Київського губревкому І. Є. Клименко підкреслив, що його проведення буде сприяти встановленню більш тісного зв'язку між тилом і фронтом, зміцненню господарських організацій, що постачали Червону Армію. Протягом всього тижня транспортники працювали по одній годині наднормово, брали участь у недільнику, відраховували односторонній заробіток на потреби фронту. З таким же ентузіазмом працювали у ці дні робітники і службовці інших підприємств і установ міста. На початку березня відбувся Всеукраїнський суботник, на який вийшло 20 тис. киян. Активізації трудових зусиль жителів міста сприяла діяльність агітпоїзда «Октябрьская революция», очолюваного М. І. Калініним.

Завдяки героїчним зусиллям робітників Києва, керованих міською організацією КП(б)У, поступово налагоджувалося господарське життя. Був створений надзвичайний паливний орган для постачання міста дровами, вдалося налагодити роботу водогону і електростанції. Відновився трамвайний рух на лініях Лук'янівка — Печерськ, Деміївка — Подол, Шулявка — Бесарабка. Почали діяти підприємства, зв'язані з транспортом, ремонтом паровозів і вагонів, побудовою і прокладкою нових ліній і ліквідацією зруйнувань. Губернський комітет державних споруд організував відбудову Ірпінського і Наводницького мостів.

Відділ металів Київського губраднаргоспу обстежив ряд підприємств і налагодив виробництво на важливіших з них, у тому числі на заводах «Арсенал», колишньому Гретера і Криванека, Південноросійському, Дніпровському малинобудівному, Деміївському та деяких інших.

Певних успіхів у боротьбі з розрухою вдалося досягти на транспорті. Так, протягом 15—29 лютого на ремонтних пунктах Київського залізничного вузла було відремонтовано десятки паровозів, пасажирських і товарних вагонів.

Постійну допомогу у відбудові народного господарства республіки і Києва надавала братня Росія. Лише у другій половині березня Вища рада народного господарства виділила для потреб міського господарства 560 млн. крб.

Діяльність радянських органів у відбудові народного господарства пащтовувалася на запеклий опір буржуазії. Запаси продуктів харчування та предметів широкого вжитку, що були у місті, поступово зникли з ринку. Торговці періодично відмовлялися відкривати свої магазини, штучно створюючи дефіцит життєво необхідних товарів. Особлива продовольча комісія Південно-Західного фронту (Опродком) спеціально розглянула питання про роботу київських продовольчих органів і вирішила взяти на облік всі оптові склади, перш за все мануфактури і взуття. Опродком підкреслив, що вільна торгівля хлібом повинна бути припинена в усіх містах України. Разом з тим тимчасово вона була дозволена у Києві, а також у Харкові і Катеринославі.

Вільне провезення хліба до міста намагалася використати з підривною метою київська буржуазія. Хліб, що ввозився до міста, скуповувався спекулянтами, які створювали підпільні продовольчі запаси і штучно підвищували ціни. Достатньо сказати, що у січні 1920 р. фунт білого хліба коштував на ринку 180 крб.

Вільна торгівля перешкождала продовольчим органам проводити заготовлю хліба за розверсткою, яка здійснювалася відповідно до закону РНК УСРР від 26 лютого 1920 р. Давалися взнаки відсутність налагодженого апарату для організації постачання, а також засилля у кооперати-

вах, що займалися розподілом продовольства, спекулятивних елементів.

Для припинення саботажу торговців губревком зобов'язав їх негайно відкрити магазини. У березні він прийняв постанову про введення одноразового надзвичайного податку на нетрудові елементи міста. Обкладалися власники торгових і промислових підприємств, будинків, перекупщики перухомого майна.

Налагодженню продовольчого постачання робітників, радянських і військових установ сприяла мілітаризація продовольчої справи. Це був вимушений, але необхідний захід. Київська особлива губерньська продовольча комісія (опродкомгуб) була оголошена на воєнному становищі, всі її співробітники вважалися мобілізованими. Вже у січні на адресу Київського опродкомгубу стали надходити хлібні вантажі у значній кількості. До 25 квітня вони досягли 500 тис. пудів. Більша частина їх передавалася військовим частинам, а також розподілялася серед робітників, надходила у лікарні, дитячі установи. Все це дозволяло поступово покращити забезпечення трудящих продуктами харчування. Так, згідно з повідомленням газети «Коммунист» у січні 1920 р. на міських окраїнах щоденно видавалося 2000 обідів, на заводі «Арсепал» для робітників — до 300 обідів. Продоргани розпочали видачу хліба робітникам по твердих цінах.

Таким чином, весною 1920 р. трудящі Києва під керівництвом партійних і радянських органів досягли помітних успіхів у зміцненні революційних завоювань, відбудові промисловості і комунального господарства міста.

Боротьба з польськими інтервентами. Мирна праця киян була перервана вторгненням на територію Радянської України військ буржуазно-поміщицької Польщі, озброєних імперіалістами США, Англії і Франції.

19 квітня 1920 р. близько 7 годин вечора над Києвом з'явився польський аероплан, який бомбардував місто у районі вулиць Кузнечної і Маріїнсько-Благовіщенської (тепер вулиці Горького і Саксаганського). Було вбито 10 і поранено 13 чоловік. 25 квітня польська армія разом зі своїми приспівниками українськими буржуазними націоналістами почала пастух, створюючи безпосередню загрозу Києву.

У ці тривожні дні працювала Київська губернська партійна конференція. Вона поставила завдання зосередити всі сили на вирішенні воєнних питань, тимчасово припинити роботу, не пов'язану безпосередньо з обороною. Партійна організація переводилася на воєнне становище.

Велика увага приділялася політичній роботі в масах, роз'ясненню загартівницького характеру війни з боку польських імперіалістів, викриттю зрадницької ролі українських буржуазних націоналістів.

«Необхідно роз'яснити робітникам і особливо селянським масам класову суть польської білої гвардії, як сили буржуазно-панської, — підкреслювалося у резолюції конференції, — викрити зрадницьку роль Петлюри, який намагається продати інтереси українських робітників і селян на цей раз польській шляхті»³⁰. До складу затвердженого конференцією тимчасового губернського комітету партії ввійшли І. В. Вардін, А. В. Іванов, І. Ю. Кулик, П. П. Любченко та ін.

Наказом Реввійськради 12-ї армії, який підписали С. О. Меженінов та С. І. Аралов, з 28 квітня Київ, а також 15-верстна полоса навколо міста оголошувалися на воєнному становищі. Враховуючи гостроту ситуації, ЦК КП(б)У постановив оголосити партійні організації Правобережжя мобілізованими. Комуністи направлялися для організації відсічі ворогу на місцях, на політроботу у частинах, багато з них переводилось на

казармене становище. Загальне керівництво ходом мобілізації покладалося на членів ЦК КП(б)У В. П. Затонського і Ф. Я. Кона.

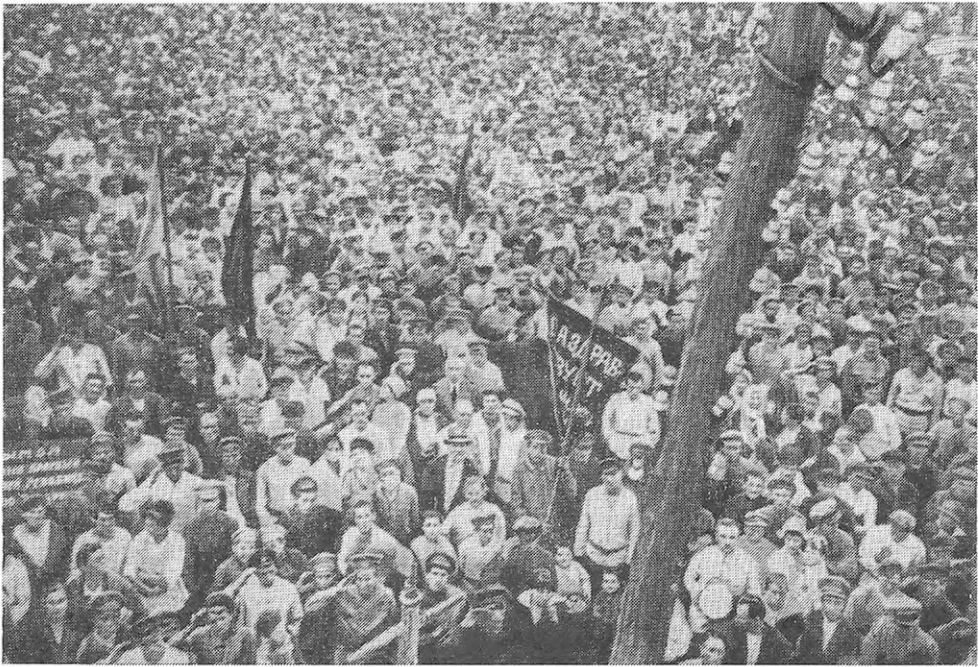
29 квітня Київська Рада робітничих і червоноармійських депутатів на своєму надзвичайному засіданні постановила оголосити призов до Червоної Армії. Мобілізувалися і всі члени Ради. Вони направлялися у розпорядження Реввійськради 12-ї армії. Всією роботою, зв'язаною з обороною міста, керував організований Київською Радою ревком у складі І. В. Вардіна, А. В. Іванова, П. П. Любченка та ін.

Уважно стежив за розвитком подій на Україні В. І. Ленін. 4 травня він по прямому промову мав розмову з Києвом, цікавився станом справ. В. І. Ленін скеровував зусилля партійних і радянських органів на організацію відсічі військам буржуазно-поміщицької Польщі.

Частини 12-ї армії мужньо стримували сили військ противника, що переважали. Проте 6 травня 1920 р. після запеклих боїв радянські війська змушені були залишити Київ. У місті запаував режим насильства і терору, відновилися буржуазні порядки. Польській адміністрації активно допомагали призначені нею петлюрівські чиновники. Їм окупанти доручали розправи над комуністами, революційно настроєними робітниками.

У період польської окупації майже повністю зупинилося виробництво. Робітники не одержували заробітної плати. Проте ні терор, ні матеріальні нестатки не могли придушити прагнення трудящих Києва до визволення. Опір окупантам не припинявся. У місті діяло партійне підпілля. В одному з районів був створений робітничий партизанський загін, який парохував близько 200 чоловік.

³⁰ Коммунист, 1920, 27 апр.

Демонстрація трудящих Києва після вигнання білополяків і вступу у місто частин Червоної Армії. Червень 1920 р.

Центральний Комітет партії під керівництвом В. І. Леніна розробив широку програму дій по мобілізації сил на розгром білопольських інтервентів. Вона була викладена у тезах ЦК РКП(б) «Польський фронт і наші завдання». Господарським органам пропонувалося переглянути свої виробничі плани з тим, щоб всі сили зосередити на забезпеченні потреб фронту. Приймалися термінові заходи до збільшення виробництва зброї, боєприпасів, спорядження.

ЦК РКП(б) визначив ряд заходів щодо зміцнення тилу на Україні. Політбюро ЦК РКП(б) доручило Ф. Е. Дзержинському з групою співробітників виїхати на Україну. У кінці травня його призначили начальником тилу Південно-Західного фронту. Вживалися заходи щодо поповнення Південно-Західного фронту новими військовими з'єднаннями. У кінці травня сюди були направле-

ні 1-ша Кіянна Армія, 25-та стрілецька Чапаєвська дивізія, Башкирська кавалерійська бригада та інші частини з братньої Росії. У зверненні ВЦВК і Раднаркому, підписаному В. І. Леніним і М. І. Калініним, відзначалося: «Україна у небезпеці! А з нею разом у небезпеці і Радянська Росія... Злочинним гвалтівником повинна бути дана нещадна відсіч»³¹.

У мобілізації трудящих республіки на боротьбу з польськими інтервентами важливу роль відіграв IV Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся у Харкові 16—20 травня 1920 р. Головну увагу з'їзд приділив питанням оборони.

Завдяки заходам, вжитим Комуністичною партією, героїчному опору

³¹ Радянське будівництво на Україні у роки громадянської війни (1919—1920): 36. документів і матеріалів.— К., 1957, с. 103.

військ Червоної Армії, самовідданості трудящих ворог був зупинений. 5 червня частини 1-ї Кіпної Армії прорвали фронт білополяків і здійснили рейд по їхніх тилах. У жорстоких боях у районі Києва особливо відзначилася 25-та стрілецька Чапаявська дивізія.

У результаті нищівних ударів Червоної Армії ворожі частини були дезорганізовані. Командування інтервентів дало наказ залишити Київ. 12 червня підрозділи 44-ї та 58-ї дивізій, десантний загін та моряки Дніпровської військової флотилії увійшли у місто.

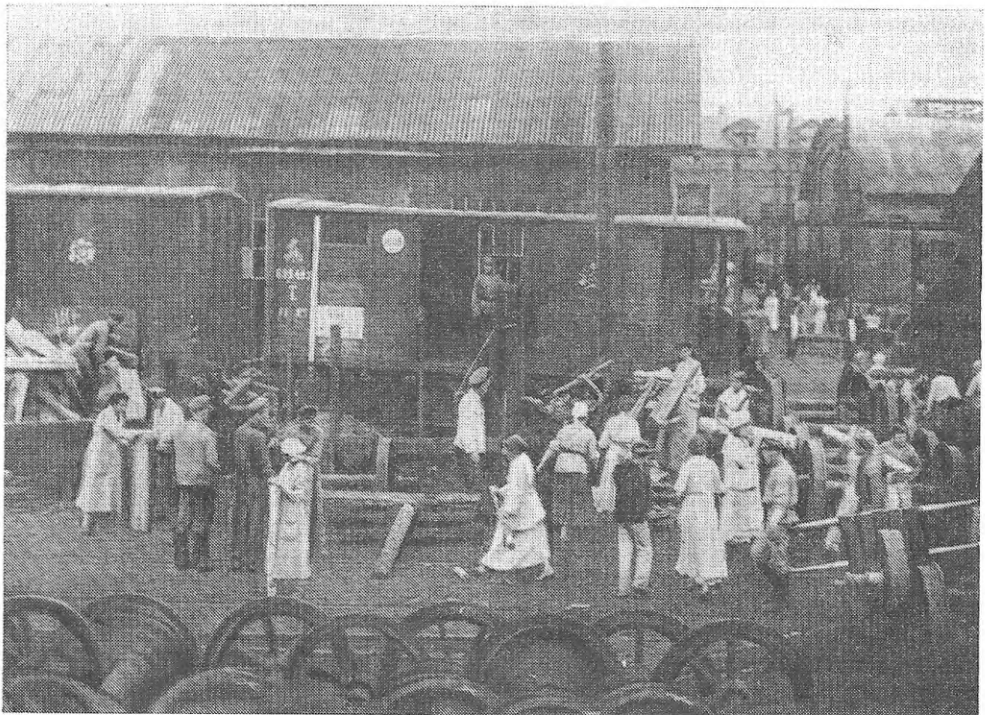
Трудящі з радістю зустрічали визволителів. У той же день на Думській площі відбулися багатотисячні збори трудящих разом з воїнами частин Червоної Армії. Ввечері у різних районах міста пройшли багатолюдні мітинги.

Відновлення Радянської влади. Боротьба з розрухою. Польські оку-

панти безчинствували у Києві трохи більше місяця, але й за цей короткий час вони встигли завдати народному господарству величезної шкоди. Відступаючи, інтервенти підірвали колишній завод Гретера і Криванека, звідки попередньо вивезли частину верстатів, цукровий завод, ряд інших підприємств, а також будинок 4-ї жіночої гімназії. Були зірвані всі залізничні мости, пакгаузи, всі склади і приміщення, де зберігалося обмундирування і спорядження. Різко скоротилася продуктивність праці у ряді галузей промисловості. Підприємства швейної, деревообробної, шкіряної, харчової промисловості майже зовсім не діяли.

Потрібні були героїчні зусилля робітничого класу, насамперед комуністів, всіх трудящих, щоб почати відбудову народного господарства, налагодити роботу підприємств, забезпечити постачання фронту.

Відбудовну роботу очолила партій-

Суботник, організований комсомольцями Києва на транспорті. 1920 р.

на організація міста. До нового складу Київського губкому КП(б)У, затвердженого 6 липня, увійшли Я. Б. Гамарник (голова), О. Г. Горбачов, І. А. Дегтярьов, А. В. Іванов, П. П. Любченко, М. М. Майоров, І. П. Хоменко. Для роботи у Київській партійній організації ЦК РКП(б) направив 57 партійних працівників. Активну підтримку київським більшовикам у справі відновлення народного господарства, організації допомоги Червоній Армії надали члени ЦК КП(б)У С. В. Косіор, Г. І. Петровський, Я. А. Яковлев, Ф. Я. Ков, Д. З. Мануїльський, наркоми Г. Ф. Гринько, М. К. Владимиров, М. О. Скрипник.

Значну увагу приділяла Київська організація більшовиків посиленню ідейно-політичної боротьби з тими дрібнобуржуазними партіями, які ще продовжували діяти. Найчисельнішою з них була Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борбистів). Завдяки лівій на викриття куркульських контрреволюційних елементів, яку проводила КП(б)У, у середовищі партії борбистів посилювалася тенденція до згорання її діяльності. Місцеві організації цієї партії переживали гостру кризу, чисельність партії різко скоротилася. Так, якщо у травні 1920 р. у київській організації борбистів нараховувалося 1250 членів, то у липні — лише 120.

У кінці липня IV з'їзд УПЛСР (борбистів) висловився за самоліквідацію партії. Відповідно до постанови з'їзду, а також угоди з ЦК КП(б)У у Києві була створена губерньська ліквідаційна трійка, яка розглядала питання про прийом кращих представників борбистів у Комуністичну партію. З 8 серпня 1920 р. губерньська організація УПЛСР (борбистів) припинила існування.

Більшовики посилити агітаційну роботу серед робітників, мобілізуючи їх на відбудову народного господарства. 25 червня відбулися організова-

ні міськкомом КП(б)У мітинги на «Арсеналі», у Головних залізничних майстернях, а механічному заводі на Шулявці, у Контрактовому будинку на тему «Відбудова зруйнованого господарства і робітничий клас».

З великою наполегливістю проводила роботу по відновленню діяльності профспілок, і в першу чергу найбільших, президія Київської губерньської Ради профспілок. Відділ постачання губпрофради активно допомагав опродкомгубу у справі забезпечення робітників продуктами харчування. У липні число пайків, що видавалися, досягло 10 тис. Відділ сприяв відкриттю їдалень для робітників.

Протягом двох тижнів був організований Київський губраднаргосп. Виступаючи на безпартійній робітничій конференції, яка відбулася на початку липня, голова губраднаргоспу М. М. Майоров відзначив, що у місті вже працює 22 металообробних заводи, став до ладу ряд консервних, ковбасних, цукеркових та інших фабрик, хімічний завод «Фор», ряд деревообробних заводів.

Порівняно з попереднім періодом ширшого розмаху набула націоналізація виробництва. Усього у віданні губраднаргоспу знаходилося 1703 підприємства, з яких 436 були націоналізовані, а решта знаходилася під контролем держави.

Велике значення в умовах розрухи мало проведення суворого обліку всіх важливих для відбудови економіки продуктів, сировини, зварядь виробництва і т. ін. У зв'язку з цим Київський губраднаргосп видав постанову про облік металу. Обліку підлягали металеві вироби, які належали приватним особам, державним і кооперативним установам, знаходилися на складах і підприємствах. Будь-яке їх перевезення без дозволу губраднаргоспу заборонялося.

Господарське будівництво у місті супроводжувалося націоналізацією

Ланцюговий міст через Дніпро, зруйнований білополяками під час відступу з Києва. Поряд — паплавний дерев'яний міст, збудований червоноармійцями після вигнання білополяків. 1920 р.

торгівлі, жорсткою централізацією в усіх сферах виробництва і розподілу. Відповідним наказом губревком і опродкомгуб заборонили у Києві приватну торгівлю такими товарами, як цукор, кондитерські вироби, сіль, чай, кава, тютюнові вироби, сірники, мило, тканини, галантерейні вироби, взуття, шкіра, металеві вироби, мастила, папір, посуд та ін. Всі зазначені товари, що знаходилися на приватних складах, у магазинах, надходили у розпорядження опродкомгубу, який розподіляв їх серед трудящих, радянських і військових установ.

З 9 липня почалася робота по введенню в Києві карткової системи розподілу продовольства. Створювалися розподільчі пункти, які здійснювали видачу хліба та інших продуктів.

Відновлення зруйнованого окупантами міського господарства, і насамперед залізничних мостів, вимагало

додаткового залучення робочої сили. Утворений у червні губернський комітет по проведенню трудової повинності мобілізував у Києві нетрудові елементи, використавши їх на відбудові мостів. До цієї роботи також залучили 4 тис. кваліфікованих робітників. Для заготівлі палива Київський губревком оголосив трудову і гужову повинність всього населення Києва і губернії. Проведені у липні і серпні мобілізації дозволили залучити до відбудовних робіт понад 16 тис. чоловік, що становило значну частину населення міста, якщо врахувати, що у 1920 р. воно зменшилося більш ніж на 100 тис. чоловік.

19—20 серпня 1920 р. Київ відвідала делегація учасників 2-го конгресу Комінтерну з метою ознайомлення з тяжкими наслідками господарювання денікінців, петлюрівців, білополяків, а також з героїчною працею українських пролетарів і трудящих

селян по відбудові економіки. 19 серпня на честь делегації у театрі ім. К. Лібкнехта (нині театр опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка) відбулося об'єднане засідання Київського губкому КП(б)У, губревкому, ради профспілок і представників Київського гарнізону. Трудящі міста тепло вітали делегатів Комінтерну. За період короткочасного перебування у Києві делегація відвідала «Арсенал» та інші великі підприємства міста.

Важливе значення для забезпечення безперервного виробництва в умовах гострої воєнно-політичної ситуації, що склалася у республіці влітку 1920 р., мала мілітаризація ряду галузей промисловості. 25 червня на воєнне становище перейшли цукрові заводи Правобережної України, підпорядковані Головцукру, який знаходився у Києві.

Налагодженню господарського життя у Києві і на Правобережжі сприяла діяльність Польового штабу Української трудової армії на Правобережній Україні. Він сприяв практичному проведенню у життя мілітаризації і організації роботи у галузі продовольчої справи, цукрової і лісної промисловості. Його завданням була також організація охорони цукрових, деревообробних і лісопилних заводів, їх складів, виробленої продукції. У Києві і його околицях Польовий штаб здійснював ретельний облік складських приміщень. Домові комітети, комспданти споруд давали в оперативне управління штабу дані про склади, магазини, приміщення, що використовувались для збереження майна. Це допомагало контролювати торговельну діяльність буржуазії, заохочувати її підриплим діям у галузі економіки.

Мілітаризація ряду галузей господарства, яка проходила у Києві, як і в інших промислових центрах, була викликана громадянською війною. Необхідність її проведення підкреслював IV Всеукраїнський з'їзд

Рад, який відзначив, що мілітаризація «відповідає інтересам всього трудового народу України»³².

Завдяки вжитим заходам економічне життя у місті поступово відновлювалось. Зросла кількість робітників на підприємствах, підвищилась продуктивність праці. На серпень вже працювали Південноросійський машинобудівний завод, колишній Гретера і Криванека, Радянська судноверф, 1-й Радянський механічний завод, три цвяхових заводи, автотехнічна майстерня, завод «Ауто» та ін. На цих підприємствах ремонтували паровози, бронепоезди, товарні вагони, криті платформи, військові пароплави, деревообробні верстати, виготовлялися різноманітні металеві вироби. У середньому на кожному із зазначених підприємств працювало до 700 робітників. На багатьох підприємствах майже повністю перейшли до виконання воєнних замовлень. Так, робітники Радянської судноверфі до листопада відремонтували 35 військових суден, виконали понад 200 різноманітних замовлень для Червоної Армії. Робітники «Арсеналу» відремонтували понад 200 гармат, виготовили до них сотні запасних частин.

Незважаючи на величезні труднощі у забезпеченні паливом, поступово налагоджували виробництво підприємства сільськогосподарського машинобудування і електротехнічної промисловості. До кінця року становище на заводах помітно покращилося, зросла їх забезпеченість сировиною, обладнанням, необхідними матеріалами. У місті діяло понад 90 % всіх взятих на облік підприємств.

На хід мирного будівництва у Києві протягом всього 1920 р. значною мірою впливало становище на фронтах. Так, у зв'язку з так званим Ковельським проривом інтервентів, який мав місце у вересні, знову почалася евакуація багатьох підприємств і радянських установ Правобережжя,

³² Там же, с. 97—98.

що призвело до порушення нормального ритму діяльності розташованих у Києві радянських державних і господарських установ. Ситуацією, що несподівано склалася, намагалися скористатися буржуазія, всілякі спекулятивні елементи, різко піднялися ціни на продукти харчування і предмети першої необхідності.

Київський ревком вжив рішучих заходів щодо спекулянтів. 29 вересня він зобов'язав усі магазини міста, а також торговельні точки на базарах вести торгівлю, як і раніше. При цьому ціни на продукти харчування, одяг не повинні були перевищувати цін, які існували на вільному ринку до 15 вересня.

Організація допомоги селу. Мобілізація сил на боротьбу з Врангелем. Серйозним дестабілізуючим фактором економічного і суспільно-політичного життя був куркульський бандитизм. Складне воєнно-політичне становище у республіці вимагало зміцнення союзу робітничого класу і селянства, постійної уваги до соціалістичного будівництва на селі з боку партійних і радянських органів. Губернський комітет партії, губревком, профспілки Києва послалили організаційну і матеріальну допомогу селянській бідноті, мобілізували трудящих міста на боротьбу з політичним бандитизмом. Одразу ж після визволення Києва губернська комісія по організації комітетів незаможних селян направила у повіті спеціальних інструкторів для створення комнезамів і налагодження їх діяльності. Губком КП(б)У доручав цим інструкторам також постановку партійної роботи на селі.

Київська загальноміська робітнича конференція 9 липня 1920 р. вирішила відрядити на роботу в село для допомоги сільській бідноті у організації комнезамів, заготівлі хліба по розверстці 600 робітників. На початку серпня 1920 р. у губернії нараховувалося 524 комнезами.

Робітники міста створили спеціальний губернський робітничий комітет сприяння, до завдань якого входило піднесення продуктивності сільського господарства Київщини, організація і підтримка колективних господарств, ремонтних майстерень, прокатних пунктів і т. ін. Київський опродкомгуб звернувся до робітників міста з відозвою: «До всіх фабрично-заводських комітетів, профспілок, і робітничих організацій». У ній мова йшла про спільність інтересів робітників і селян, необхідність об'єднаних зусиль у зміцненні Радянської влади. «Організуйте, не втрачаючи часу, продовольчі загони,— говориться у відозві,— ідіть на село, доведіть вашим братам-селянам необхідність дати хліб містам, щоб місто у свою чергу за допомогою вашої робітничої праці змогло дати селу все те, чого воно так сильно потребує»³³.

Київський пролетаріат прийняв активну участь у організованому партією поході робітничого класу на село. Опродкомгуб разом з профрадою мобілізували понад 700 робітників для продовольчої роботи. З них утворили п'ять продовольчих загонів. 1-й загін направили до Канева, 2-й — до Канівського повіту, 3-й — до Уманського, 4-й — до Звенигородського, 5-й — до Білоцерківського повіту.

Поряд із заготівлею хліба учасники продзагонів вели агітаційно-пропагандистську діяльність серед селянства, роз'яснювали класову суть продовольчої політики Радянської влади. «Продзагонам, як передовій пролетарській організації, необхідно широко роз'яснювати селянам все величезне державне значення хлібної розверстки, її соціальну справедливість, яка досягається тим, що вся вага державної хлібної повинності знімається з пліч незаможного селянина і перекладається на плечі кур-

³³ Державний архів Київської області, ф. 1, оп. 1, спр. 61, арк. 19.

кулів і багатіїв»³⁴, — говорилося в інструкції Київського опродкомгубу продпрацівникам, які направлялися на село. Представники робітничого класу спрямовували свою енергію на те, щоб селянство ясно усвідомило доцільність продовольчої політики пролетарської держави для внутрішнього і міжнародного зміцнення Радянської влади.

Кількість заготовленого хліба по продрозверстці постійно зростала. Так, за період з 14 липня по 25 серпня було заготовлено 274 тис. пудів, а з 1 жовтня по 1 листопада — вже 613 тис. пудів. Лише у вересні темпи заготівлі різко уповільнилися у зв'язку з наступом білогвардійських військ Врангеля, активізацією дій куркульських банд, погіршенням воєнно-політичної ситуації.

У результаті активної діяльності робітників міста в губернії поглибилось політичне розмежування селянства. 10 жовтня почав формуватися перший добровольчий полк комнезамів Київщини. У політзведенні Київського військкомату за жовтень відзначалося, що добровольці «прибувають кожний день з повітових військкоматів» і що вони «повністю на боці Радянської влади»³⁵.

Військові формування комнезамів на Київщині були складовою частиною масового руху «Незаможник, на Врангеля!», що розгорнувся серед селянської бідноти. У ці дні Комуністична партія закликала робітників і селян у найкоротший строк, ще до настання зими розгромити Врангеля. В. І. Ленін звернувся до селянської бідноти України із закликом помножити зусилля у боротьбі з останнім оплотом білогвардійської контрреволюції. «Царський генерал Врангель посилює наступ на Україну і Росію. Підтриманий французькими капіталістами, він просувається вперед, загрожуючи Донецькому басейнові і Катеринославу. Небезпека велика. Ще раз поміщики намагаються повернути свою владу, намагаються по-

вернути собі землі і знов закабалити селян!.. Товариші! Хай же всі і кожен стане грудьми на захист проти Врангеля! Хай усі комітети незаможних селян напружать, як тільки можна, свої сили, допоможуть Червоній Армії добити Врангеля»³⁶.

Велику роботу по організації сил на боротьбу з Врангелем провели трудящі Києва і губернії. У другій половині року звідси було мобілізовано 60 тис. чоловік.

Відповідно до рішення губкому КП(б)У від 24 вересня у Києві розгорнулася кампанія допомоги фронту. За короткий час для фронтовиків у місті було зібрано 5 тис. пар чобіт, 20 тис. подарунків, а також певна сума грошей. 30 вересня почала роботу Київська губернська комісія допомоги фронту. Вона вилучила лишки одягу у буржуазії, а також деяку кількість зброї і спорядження. На склади у розпорядження комісії надійшло багато речей для армії, які були передані радянськими установами, профспілками, робітниками.

У вітальній телеграмі київських робітників Реввійськраді Південного фронту від 5 листопада 1920 р. відзначалося: «Київські пролетарі, посилаючи подарунки бійцям Південного фронту, просять вас передати полум'яний привіт червоним бійцям, які несуть смерть врангелівській поміщицько-генеральській контрреволюції. Ми з напруженою увагою спостерігаємо за вашими перемогами і готові на перший заклик прийти вам на допомогу. Хай живуть герої Південного фронту!»³⁷.

В свою чергу армійські частини сприяли активізації господарського і суспільно-політичного життя у найближчому тилу, надавали допомогу

³⁴ Там же, арк. 29.

³⁵ Там же, ф. 3795, оп. 6, спр. 40, арк. 3; спр. 48, арк. 66.

³⁶ *Ленін В. І.* Повне збір. творів, т. 41, с. 318.

³⁷ Державний архів Київської області, ф. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 19.

місцевим властям у зміцненні Радянської влади. На партійній конференції 12-ї армії, що відбулася у Києві 1—4 вересня, відзначалося, що за липень — серпень тільки бойовими частинами армії проведено 364 суботники. Селянські секції дивізій організували 527 волосних і 429 сільських ревкомів, 91 комосередок, 662 комітети незаможних селян. Вони провели велику кількість мітингів-сходок, агітнедільників тощо.

11 листопада 1920 р. у Києві відкрилася 4-та партійна конференція 12-ї армії. Вона зібралася в момент вирішальних боїв з військами Врангеля на Південному фронті, а також ліквідації банд Петлюри, Савінкова і Булак-Булаховича. Конференція приділила багато уваги питанням посилення партійної роботи у частинах, встановлення більш тісних зв'язків воїнів з радянськими органами і трудящими. «Залучення цих мас на шлях боротьби і будівництва,— підкреслювалося у резолюції конференції,— повинно складати основний зміст партійної роботи»³⁸.

З великим піднесенням трудящі Києва відзначили 3-ю річницю Великого Жовтня. 7 листопада мітинги відбулися у всіх театрах і клубах міста, а на Софіївській площі — військовий парад, на якому були присутні командуючий Південно-Західним фронтом О. І. Єгоров, член Реввійськради фронту Р. Й. Берзін.

Практичні заходи щодо здійснення соціалістичного будівництва в умовах переходу від війни до миру визначила друга Київська губерньська конференція РКП(б)У, що відбулася з 5 по 10 листопада 1920 р. Її почесним головою був обраний В. І. Лепін. Партійна організація губернії нараховувала на той час 4396 комуністів. Конференція поставила завдання ще ширше розгорнути роботу по відбудові народного господарства.

Проте, незважаючи на успіхи Червоної Армії на фронтах, перехід до

мирного будівництва відбувався в умовах активізації у радянському тилу контрреволюційних елементів різних політичних відтінків. Це викликало необхідність вжити ряд запобіжних заходів. У листопаді 1920 р. Реввійськрада республіки затвердила розпорядження командування Південно-Західного фронту про утворення Київського укрупненого району. Була створена військова рада району, до складу якої увійшли голова губревкому і київський окружний військовий комісар. Одночасно партійні і радянські органи посилили роботу на селі. Так, Київський губком прийняв рішення додатково мобілізувати на продовольчу роботу 200 комуністів і направити їх у Канівський і Білоцерківський повіти.

Київська губерньська конференція РКП(б)У ухвалила постанову про посилення робітничого контролю над діяльністю продовольчих органів як у центрі, так і на місцях, про створення єдиного розподільчого апарату. Продовольче питання було поставлене перед новообраним губкомом як одне з найважливіших.

Активну участь у зміцненні Радянської влади, охороні революційного порядку брала київська міліція. Були утворені загальноміський штаб міліції, а також 19 районних відділень, засновані курси підготовки командного складу, на яких навчалося понад 100 чоловік. На кінець 1920 р. особовий склад міліції нараховував 2200 чоловік, у тому числі понад 900 робітників і близько 800 селян. Київський губком значну увагу приділив посиленню партійного впливу на діяльність цього органу влади. На роботу в міліцію направили понад 50 комуністів і понад 60 кандидатів у члени партії. Незважаючи на брак досвідчених кадрів і зброї (у розпорядженні міліції знаходилося всього лише 546 гвинтівок,

³⁸ Бюлетень 4-й конференції РКП(б) ХІІ-ой Армії, 1920, 17 нояб.

14 тис. патронів, 13 револьверів), робітничо-селянська міліція вела активну боротьбу з бандитизмом, спекуляцією, дезертирством та іншими порушеннями революційної законності. Успішна діяльність міліції сприяла забезпеченню нормальних умов роботи радянських установ і підприємств.

Долаючи труднощі розрухи, незважаючи на матеріальні нестатки, трудящі Києва брали активну участь у вирішенні важливих загальнодержавних господарських питань. Одним з першочергових завдань, що стояли у той складний період перед Радянською владою, була відбудова вугільної промисловості. Важливу роль у вирішенні цієї проблеми відігравали заходи до забезпечення шахтарів продуктами харчування, одягом, взуттям, що було необхідною умовою піднесення продуктивності праці. У наданні всебічної допомоги Донбасу брала участь вся країна, у тому числі трудящі Києва і губернії. Губернська комісія допомоги Донбасу, організована у складі Я. Б. Гамарника, О. І. Єгорова, М. М. Майорова та інших, на засіданні 26 грудня вирішила надіслати шахтарям в подарункову від трудящих Києва 1000 кожухів, 1000 гімнастек, 600 пар черевиків, 500 пар валянок, продукти харчування, мило, тютюнові вироби і т. п. У місті оголосили місячник допомоги Донбасу.

До кінця 1920 р. були розгромлені білогвардійські війська генерала

Врангеля, а також ліквідовані залишки петлюрівських військ у районі між Південним Бугом і Збручем. Трудящі Києва гаряче вітали Червоною Армією, яка забезпечила захист революційних завоювань. Виступаючи на мітингу робітників Головних залізничних майстерень, присвяченому переможному закінченню громадянської війни, голова губревкому Я. Б. Гамарник відзначив: «Героїчним натиском нашої доблесної Червоної Армії і дорогою ціною трьохрічної громадянської війни ми купили те, що на 1 січня 1921 р. ми можемо взятися за відбудову господарсько-економічного життя країни»³⁹.

Перед трудящими республіки, як і всієї країни, відкрилися перспективи соціалістичного будівництва. 30 грудня 1920 р. ВУЦВК звернувся до робітників, селян, червоноармійців України з відозвою взятися до мирної праці. В ній говорилося: «Всі напади російської і міжнародної контрреволюції відбиті, всі явні вороги революції вигнані з країни. Тепер ми можемо взятися до мирної праці по господарському відродженню України і Росії»⁴⁰.

У безприкладній героїчній боротьбі революційних мас Країни Рад брали активну участь трудящі Києва. Під керівництвом Комуністичної партії вони зробили гідний внесок у розгром сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, здійснення перших соціалістичних перетворень, всебічне зміцнення диктатури пролетаріату.

5. Культурне будівництво

Політико-виховна і культурно-освітня робота. З перших днів після перемоги Великого Жовтня, долаючи відчайдушний натиск сил світового імперіалізму і внутрішньої контрреволюції, Комуністична партія повела настійну боротьбу за створення нової, соціалістичної культури. В ній

більшовики вбачали могутню зброю революційного оновлення суспільства, ідейно-політичної і освітньої діяльності, комуністичного виховання мас. Особливе місце в становленні

³⁹ Київщина в годы гражданской войны..., с. 446.

⁴⁰ Там же, с. 447.

української радянської культури належить Києву — головному центру культурного життя республіки. Ще в роки громадянської війни у Києві розгорнулось інтенсивне культурне будівництво. Робились перші, надзвичайно важливі кроки в побудові загальноосвітньої і вищої школи, організації науково-дослідницьких робіт, становленні української радянської літератури і мистецтва.

Необхідною умовою проведення соціалістичних перетворень було залучення до активного політичного життя широких мас трудящих. Тому одним з найважливіших завдань культурного будівництва став всебічний розвиток політичної і культурно-освітньої роботи, покликаної, як відзначалось у рішеннях VIII з'їзду РКП(б), сприяти формуванню у робітників і селян комуністичної свідомості, ясного розуміння подій, що відбуваються⁴¹.

У Києві і до революції діяла порівняно велика кількість шкіл, вузів, бібліотек, клубів, видавництв. Але їх робота підпорядковувалася інтересам панівних класів. Перед радянськими і партійними органами постало завдання демократизації культурного життя міста.

Диктатура пролетаріату лишила буржуазію такого надзвичайно важливого способу впливу на маси, як друковане слово. Прийняті Радою Народних Комісарів і опубліковані в кінці 1917 — на початку 1918 р. декрети «Про пресу», «Про революційний трибунал преси» містили юридичні основи для ліквідації буржуазних та інших антирадянських друкованих органів, відкривали перспективи для розвитку радянської комуністичної преси. В кінці січня 1918 р. Рада робітничих депутатів Києва вирішила закрити реакційну газету «Киевлянин». У січні 1919 р., після відновлення Радянської влади, були закриті буржуазні газети «Вечерняя», «Экстренная», «Мельница», «Чертova кукла», «Брачная газета»

та ін. Одночасно почала створюватися радянська комуністична преса. У 1917—1918 рр. у Києві видавалася газета «Пролетарская мысль», у 1919 р. — газети «Більшовик», «Киевский коммунист», «Сільська комуна», «Красная Армия», «Молот и плуг», у 1920 р. — «Известия Киевского губревкома», «Більшовик», «Украинская беднота», «Киевский пролетарий», «Рабочая молодежь» та ін.

У березні 1919 р. у Києві (вул. Леніна, 32) було створено Всеукраїнське державне видавництво (Всеукрдержвидав). Відповідно до постанови ЦВК Рад України всі державні і приватні видавництва з їх матеріальною базою і запасами паперу передавалися у його відання. Видавництва УСРР і в першу чергу Всеукрдержвидав, незважаючи на дефіцит паперу, відсутність достатньої кількості поліграфічної техніки, налагодили масовий випуск агітаційної літератури, книг, брошур, листівок, плакатів.

Велика увага приділялася виданню праць основоположників наукового комунізму. В роки громадянської війни у Києві вийшли «Манифест Коммунистической партии» К. Маркса і Ф. Енгельса, «Принципы коммунизма» и «Крестьянская война в Германии» Ф. Енгельса, близько тридцяти праць В. І. Леніна. В популярному викладі друкувалися біографії К. Маркса, В. І. Леніна, неодноразово видавалися брошури з текстами Конституції РСФРР і Конституції УСРР, матеріали партійних з'їздів.

Головним друкованим засобом масової агітації і пропаганди стала політична брошура. У 1919—1920 рр. видавництва Києва випустили сотні брошур, написаних відомими діячами Комуністичної партії і Радянської держави: Є. Б. Бош, С. І. Гопшер, В. О. Карпінським, О. М. Коллонтай,

⁴¹ КПРС у резолюціях..., т. 2, с. 82.

А. В. Луначарським, М. Л. Мещеряковим, М. І. Подвойським та ін. Велику допомогу літературою, у тому числі й агітаційно-пропагандистськими матеріалами, надали киянам партійні і радянські органи Москви і Петрограда. У Петрограді Наркомос УСРР придбав у 1919 р. шість вагонів літератури. 11 березня 1919 р. газета «Киевский коммунист» повідомила, що Центродрук (Москва) передав Київському губвійськкомату велику кількість літератури.

Однак і в республіці, і в Києві відчувався гострий дефіцит більшовицької літератури. Життя ставило завдання з максимальною ефективністю використовувати наявні книги, журнали, брошури, газети, листівки. Питання про поширення преси у робітничих кварталах Києва у травні 1919 р. спеціально розглядалося на Президії ЦВК Рад України. Вона запропонувала Всеукрдержвидаву знайти нові форми використання друкованої продукції. З цього приводу газета «Більшовик» 15 червня повідомила, що відділ постачання і розповсюдження преси Всеукрдержвидаву встановив у місті «особливі художні щити з агітаційними гаслами. Щити ці розставляються по всьому місту, особливо у місцях скупчення робітників, домашніх робітниць, приїжджого селянського населення. Розклеєні на щитах газети, говорилось у статті, «з ранку до вечора оточені юрбами читачів».

Особливу увагу Радянська влада приділяла розвитку бібліотечної справи. У липні 1918 р. за підписом В. І. Леніна був виданий декрет «Про охорону бібліотек і книгосховищ». Керуючись ним, Наркомос УСРР провів ряд заходів до реорганізації бібліотечної справи.

У березні 1919 р. у Києві відбулася нарада працівників Наркомосу і профспілок, яка постановила провести облік книжкових фондів і встановити державний контроль над ними. Книжкова палата і бібліотечна сек-

ція при виконкомі Київської Ради видавали охоронні грамоти на цінні книги і бібліотеки. На облік бралися приватні книжкові склади і магазини. У цей час у місті вже працювало 17 громадських бібліотек і серед них Всенародна бібліотека при Українській академії наук (нині Центральна наукова бібліотека АН УРСР). У 1920 р. бібліотека нараховувала у своїх фондах понад 400 тис. одиниць зберігання.

Політико-виховна і культурно-освітня робота у роки громадянської війни пайтіснішим чином були зв'язані з становленням і удосконаленням мережі культурно-освітніх закладів. У прийнятій VIII з'їздом РКП(б) Програмі партії підкреслювалося, що одним з найближчих завдань в галузі народної освіти є створення мережі бібліотек, шкіл для дорослих, народних будинків і університетів, курсів, лекторіїв, кінематографів, студій і т. п.⁴² У Києві лабула поширення більша частина цих закладів. У 1919 р. діяли Вища партійна школа при ЦК КП(б)У, Центральна школа радянської роботи, 10 районних партійних шкіл, 4 народних будинки. На Печерську, Подолі, Шулявці, Солом'янці, Куренівці відкрилися районні робітничі клуби. Створювалися клуби і на великих заводах та фабриках.

Для організації пролетарських культурно-освітніх закладів міськвиконком передав партійним, профспілковим, військовим організаціям приміщення колишніх буржуазних громадських і приватних установ. 20 лютого 1919 р. робітничо-селянська влада закрила у Києві всі театри-вар'єте, кабаре, кафешантани. У приміщенні колишнього театру «Пель-Мель» на Хрещатику почав працювати гарпизонний червоноармійський клуб ім. Т. Г. Шевченка, у приміщенні кафе «Франсуа» та на вул. Фундуклеївській відкрився робітничий клуб

⁴² Див.: Там же, с. 48.

«Комуна», приміщення купецького зібрання віддали Пролетарському будинку мистецтв.

Партійні, робітничі, профспілкові клуби стали центрами культурно-освітньої роботи. Тут регулярно відбувалися збори, мітинги, диспути, лекції, працювали різноманітні гуртки і секції. Число клубів зростало: якщо у березні 1919 р. нараховувалося лише 5 робітничих клубів, то до літа — вже 21. Захоривши місто, денікінці закрили переважну частину їх, тому у січні 1920 р. діяло лише 3 робітничих клуби. Однак на кінець 1920 р., після відновлення Радянської влади, їх кількість зросла до 52.

Особливою популярністю у місті користувалися школи для дорослих, покликані ліквідувати неписьменність, одну з найголовніших перешкод на шляху розвитку політичної активності мас. За ініціативою і при підтримці партійних органів губнар-освіти і культурно-освітні відділи профспілок у Києві з весни 1919 р. почали навчання грамоті дорослого населення. 8 березня київські «Известия» повідомили, що колегія освіти і пропаганди виконкому Київської Ради робітничих депутатів розглянула і затвердила проект організації позашкільного навчання у м. Києві і губернії. Планувалося створити школи для дорослих чотирьох ступенів: перший (для неписьменних) — однорічне навчання елементарної грамоти з бесідами, читаннями і лекціями, другий (для малописьменних) — трирічне навчання по загальноосвітній програмі у межах початкової школи, третій (для письменних) — дворічне навчання у обсязі чотирьох старших класів середньої школи, четвертий ступінь — трирічні народні університети.

У березні профспілки відкрили на Солом'янці, Лук'янівці і Шулявці 5 шкіл для дорослих, у квітні губнар-освіта створила ще 13 таких шкіл. Однак їх структура дещо відрізнялася від запропонованої у проекті:

курс для неписьменних був розрахований на три роки; для малописьменних — на два. До червня у місті працювало 43 школи для дорослих. У них крім грамоти на рідній мові вивчалися арифметика, географія, історія, природознавство і політична економія. Влітку 1919 р. при Наркомосі відкрилися курси підготовки учителів шкіл для дорослих. У першому потоці до запяць приступило 150 курсантів.

Особливе місце у боротьбі з неписьменністю належало ленінському декрету «Про ліквідацію неписьменності серед населення РСФФР», який був прийнятий Радою Народних Комісарів у грудні 1919 р. З початку 1920 р. дія декрету була поширена і на територію Української СРР.

У 1920 р. у Києві було створено спеціальну комісію по ліквідації неписьменності. Вона проводила роботу у тісній взаємодії з культвідділом міської ради профспілок. Комісія відкрила 54 школи для дорослих, у яких 65 вчителів навчали 2200 учнів.

Незважаючи на господарську розруху, учнів забезпечували підручниками (лише з Москви надіслали близько 2 тис. букварів) та іншими навчальними посібниками. Запяць відбувалися вечорами три-чотири рази на тиждень. Поряд з навчанням елементарній грамоті робітники проходили школу політичної освіти. Мітинги, лекції, бесіди на політичні теми займали провідне місце у політико-виховній і культурно-освітній роботі. Лекції читалися на заводах і фабриках, в клубах, школах, приміщеннях партійних і профспілкових організацій, нарешті у парках і скверах. Про місце і час проведення лекцій регулярно повідомляла міська преса. Тематика лекцій відрізнялася різноманітністю, але з особливою зацікавленістю слухалися лекції з історії революційного руху, про міжнародне становище, політику партії і Радянської влади, з різноманітних галузей знань, культури і мистецтва.

Лекції користувалися величезною популярністю. Тільки лектори Політосвіти у 1920 р. виступили тисячу разів з лекціями про сучасний момент.

Своєрідним лекторієм для киян став день звітів наркоматів, коли перед трудящими міста виступали голова РНК республіки, керівники окремих наркоматів, ВУНК.

Не менш популярними були мітинги. В окремі дні їх кількість по місту досягала декількох десятків. Наприклад, 27 липня 1919 р. у зв'язку з мобілізацією на фронт у місті відбулося 33 мітинги на тему «Радянська влада у небезпеці». Особливо інтенсивно агітація і пропаганда велася у радянські свята — у День Червоної Армії, свято Першого Травня, День Всеобучу та ін.

Трудящі Києва зустрічали свято Першого травня у 1919 р. У квітні в місті був створений оргкомітет, який провів велику підготовчу роботу по проведенню свята. Будинки і вулиці старанно прикрашалися кумачем, гірляндами з електричних лампочок, зеленню і квітами. На Хрещатику побудували тріумфальну арку, в парках — театральні підмостки, трибуни для проведення мітингів. За допомогою пересувних кіноустановок на площах і в парках влаштовувався перегляд кінохроніки, обладнувалися спеціальні агіттрамваї та агітмашини.

Ранком 1 Травня до Софіївської площі — центра свята — почали підходити робітничі колони. Прибули представники ЦК КП(б)У, ЦВК Рад України, РНК УСРР. О 12 годині трибуни, заповнені киянами, стали свідками першого у місті військового параду частин Червоної Армії. Парад приймали Г. І. Петровський і М. І. Подвойський. За військовими на площу виїхали вантажні автомобілі, на яких киянські актори і спортсмени зображали стилізовані картини із революційного минулого: подій Французької революції 1789 р., Паризької комуни 1871 р., Лютневої і

Жовтневої революції 1917 р. Потім площу заповнили колони демонстрантів. Над містом з літаків розкидали першотравневі листівки. Після демонстрації на Софіївській площі відбувся величезний урочистий мітинг. На ньому виступали Г. І. Петровський, О. Г. Шліхтер, М. І. Подвойський, А. С. Бубнов. Увечері в кінотеатрах демонструвалися політична кінохроніка, фільм «Мир хатам, війна палацам». Театральні колективи міста спеціально до 1 Травня підготували іпсценізації на політичні теми, вистави за мотивами творів Т. Г. Шевченка.

27 липня 1919 р. урочисто відзначався День Всеобучу. Після демонстрації, у якій взяли участь представники партійних і профспілкових організацій, частин гарнізону, відбувся загальноміський мітинг, на якому виступали Д. З. Мануїльський, О. М. Коллонтай, Ф. Я. Кон. На великих міських площах юрми народу, затамувавши подих, слухали записані на платівки промови В. І. Леніна та А. В. Луначарського⁴³. Ідейно-виховний ефект перших радянських свят був величезний.

У агітаційно-пропагандистській роботі успішно використовувалися спеціальні «дні» і «тижні». У лютому 1920 р. проводився «тиждень фронту і транспорту», під час якого відбулося багато мітингів та інших політико-виховних заходів. У грудні того ж року у місті пройшов день «Книга — Червоної Армії», який мав за мету пояснити характер і завдання Червоної Армії, пропагувати її успіхи, зібрати для червоноармійців політичну та художню літературу.

Міська партійна організація і радянські органи використовували найрізноманітніші форми і методи політико-виховної і культурно-освітньої роботи, покликаної формувати у трудящих матеріалістичний світогляд, комуністичну ідеологію і мораль.

⁴³ Большевик, 1919, 29 июля.

В умовах громадянської війни агітація і пропаганда підпорядковувалися вимогам мобілізації трудящих мас на розгром внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, здійснення перших соціалістичних перетворень.

Народна освіта. Перемога соціалістичної революції висунула завдання ліквідації старої системи освіти, створення нової радянської школи. Вирішення цього завдання мало принципове значення. В. І. Ленін, Комуністична партія приділяли велику увагу справі народної освіти. Робіничо-селянський уряд прийняв важливі постанови і декрети, спрямовані, як відзначалось у затвердженій VIII з'їздом РКП(б) Програмі партії, на перетворення «школи із знаряддя класового панування буржуазії в знаряддя... комуністичного переродження суспільства»⁴⁴.

Будівництво нової школи у Києві почалося з перших днів встановлення Радянської влади. Відбувалося воно у надзвичайно складних умовах громадянської війни, господарської розрухи, саботажу старої інтелігенції. У кінці січня 1918 р. до Києва з Харкова переїхав Народний секретаріат освіти України, який очолював освітню роботу в республіці. 15 лютого за підписом В. П. Затонського був виданий указ про відкриття на Україні шкіл для осіб всіх національностей, що проживали на території республіки, про залучення до цієї роботи місцевих Рад. 22 лютого Народний секретаріат освіти опублікував положення про ліквідацію у середніх учбових закладах посад директорів, інспекторів, начальниць, інспектрис, класних дам тощо, натомість встановлювались виборні посади педагогічної ради: голова, його помічники і секретар.

Безпосередньо у Києві справою шкільного будівництва керував відділ освіти при виконкомі Київської Ради робітничих і солдатських депутатів. 26 лютого 1918 р. він звернувся до трудящих з відозвою підтрима-

ти його діяльність. У відозві, опублікованій наступного дня у «Віснику УНР», відзначалося: «Попереду велика праця, і відділ освіти при виконавчому комітетові Київської Ради робітничих і солдатських депутатів зможе з нею справитись лише в тому випадку, коли йому прийдуть на допомогу самі робітничі маси в особі їх культурно-освітніх організацій».

Відділ звернувся до профспілок і фабзавкомів з проханням направити у його розпорядження своїх представників. З успіхом розпочату роботу у 1918 р. перервали окупанти. Відповилася вона на початку 1919 р., після визволення міста червоними військами. У Декларації Тимчасового робіничо-селянського уряду України (січень 1919 р.) освіта трудящих мас розглядалася як одна «з перших умов усвідомлення цими масами своїх класових революційних завдань». Головним у справі освіти уряд вважав «створення єдиної трудової школи..., відкриття широкого доступу до університетської і спеціальної освіти робітничим і селянським масам, організацію народних університетів»⁴⁵. У січні вийшли постанови уряду УСРР про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, про передачу шкільних закладів у відання Народного комісаріату освіти. Вони стали основою соціалістичної перебудови школи.

На сторінках київської преси, в газетах «Більшовик», «Известия Киевского Совета рабочих депутатов» був опублікований ряд статей, присвячених створенню і удосконаленню системи освіти. Їх зміст свідчив про активні пошуки форм нової школи, її програми, педагогічних методів. Проголошувалися різні помилкові точки зору, але в одному автори статей приходили до спільної думки: на

⁴⁴ КПРС у резолюціях..., т. 2, с. 47.

⁴⁵ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919 р.) : 36. документів і матеріалів. — К., 1962, с. 59.

відміну від старої школи нова повинна відповідати «інтересам широких трудових мас», повинна використовувати науку. Навчання, виховання розглядалися «як один з могутніх факторів у справі докорінних змін всього нашого життя»⁴⁶.

Важливим елементом реорганізації школи стала зміна системи керівництва нею. 14 лютого 1919 р. колегія освіти і пропаганди при виконкомі Київської Ради робітничих депутатів (пізніше губернський відділ народної освіти) опублікувала повідомлення про впровадження декрету про відокремлення школи від церкви. Всі державні школи Києва перейшли до відома цієї колегії. На місяць вони контролювались комунальними комітетами. Безпосереднє керівництво школою здійснювала педагогічна рада, до складу якої крім викладачів входили представники учнів старших класів, допоміжного персоналу школи і місцевих органів управління.

Партійні і радянські органи Києва багато уваги приділяли забезпеченню шкіл підручниками, зошитами, меблями, наочними посібниками, паливом. Велась суворий облік і перерозподіл наявних ресурсів. Налагоджувалося видання педагогічної літератури. Велику допомогу школам Києва літературою надали трудящі Російської Федерації, особливо Москви.

2 липня 1919 р. Раднарком УСРР затвердив положення «Про єдину трудову школу УСРР». Положення передбачало замінити різні види шкіл єдиною середньою загальноосвітньою політехнічною школою, яка повинна була мати два ступеня: перший — для навчання дітей віком від 7 до 13 років (1—5 класи) і другий — від 14 до 17 років (6—9 класи). У Києві розгорнулася велика робота по підготовці реформи школи, яку передбачалося здійснити з нового навчального року. Треба було організувати друкування навчальної літератури, підготувати шкільні приміщення, прове-

сти масову перепідготовку кадрів. Наступ денікінців став на перешкоді задуманому.

Господарювання білогвардійців у Києві зупинило будівництво нової школи. Денікінці, що прагнули до реставрації «єдиної неделимої Росії», переслідували українську національну культуру. Миська управа закрила школи з українською мовою навчання, лише частково виплачувалася заробітна плата вчителям, була відновлена стара система управління і навчання у школі.

З вигнанням денікінців організацію радянської школи прийшлося починати заново. Губернський відділ народної освіти відновив дію декретів Радянської влади про школу.

Робота педагогічних закладів Києва проходила у складних умовах. Гостро стояли питання про ремонт шкільних приміщень, забезпечення їх паливом, виплату заробітної плати вчителям. Для цих та інших потреб уряд РСФРР виділив Київській губернії 50 млн. крб.

Важливим напрямком створення нової школи стало залучення на бік Радянської влади учителів старої. В учительському середовищі, як і серед інтелігенції в цілому, не було одностайності у розумінні революційних перетворень. Передова частина учителів зразу ж стала на бік переміжного народу, інші, проявивши нерозуміння подій, що відбувалися, коливалися у виборі майбутніх шляхів, деякі вороже відносилися до революції, саботували дії робітничо-селянської влади, брали участь у контрреволюційних акціях.

Серед учителів проводилася широка роз'яснювальна і організаційна робота, яка вже на перших порах дала позитивні результати. У квітні 1919 р. у Києві відбувся губернський з'їзд учителів-комуністів і співчужаючих комуністам. Перед делегатами виступили Г. І. Петровський і

⁴⁶ Известия, 1919, 27 февр.

С. І. Гопнер. У одностайно прийнятій резолюції делегати зазначили, що перед педагогами постало велике і відповідальне завдання: «зімкнути свої лави з лавами пролетаріату і селянства, що борються,— і всі свої сили, всі знання віддати справі зміцнення Української Радянської республіки»⁴⁷. З'їзд закликав учителів всі свої сили направити на досягнення цієї мети.

Важливу роль у переході працівників освіти на бік робітничо-селянської влади відіграли звернення Всеукраїнському у грудні 1919 р. до вчителів з пропозицією взяти участь у будівництві радянської школи.

Поряд із залученням до нової школи педагогів, які визнали Радянську владу, їх перевихованням і піклуванням про матеріальне становище вживалися заходи щодо вилучення із шкільної системи реакційних кадрів. Взимку 1920 р. у Києві нараховувалося понад 4 тис. шкільних працівників. Всі вони підлягали переобранню на свої посади спеціальною комісією губнаросвіти. До складу комісії входили представники органів міської влади, відділу освіти, трудящих міста, громадських організацій і учнів. До 31 березня перевибори відбулися у 170 навчальних закладах. Понад 300 чоловік були усунені з посад.

До кінця громадянської війни серед основної маси учительства стали переважати радянські настрої. У резолюції київської губернської наради вчителів, що відбулася у серпні 1920 р., відзначалося, що учителі губернії рішуче і твердо стають на бік Радянської влади.

Вища школа. Злам буржуазно-поміщицької системи освіти відбився не тільки на початковій і середній, але й на вищій школі, двері якої до революції практично були закриті для широких трудящих мас. Прийнята VIII з'їздом РКП(б) Програма партії поставила перед більшовиками

завдання забезпечити широкий доступ у аудиторії вищої школи всім бажаючим учитися і в першу чергу робітникам⁴⁸. Виконання цього завдання потребувало докорінної зміни системи вищої освіти, всебічної її демократизації.

Реакційне, у більшості випадків ще дореволюційне, керівництво вузів не виказувало ні найменшого бажання внести будь-що пове у заосвітну систему викладання. Почитати реформу вищої школи слід було із зміни її керівництва. У березні 1919 р. Наркомос УСРР видав наказ про реорганізацію управління інститутами і університетами. Посади ректорів, проректорів і деканів ліквідувалися. Керівництво діяльністю вищих учбових закладів зосереджувалося у руках комісарів вузів, що призначалися відділом вищої школи Наркомосу.

Робота комісарів направлялася Радою комісарів вузів. На неї покладалися проведення у життя декретів уряду про відокремлення школи від церкви, відміну плати за навчання, а також зміну правил прийому у вузи та ін. Рада комісарів провела велику роботу по об'єднанню однопрофільних вузів міста. До Київського університету приєднали географічний, юридичний, жіночий медичний інститути та декілька інших вищих учбових закладів, до політехнічного інституту — вищий технічний. Об'єднання окремих вузів проводилося з метою уніфікації програми викладання, більш раціонального використання викладацьких кадрів, лабораторного обладнання, літератури.

Рада комісарів вузів проводила велику роботу серед професорсько-викладацького складу і студентів. Революційна частина студентства широко залучалася до управління вузами. У ради вузів і окремих факультетів поряд з представниками старшого і молодшого викладацького

⁴⁷ Большевик, 1919, 27 апр.

⁴⁸ Див.: КПРС у резолюціях..., т. 2, с. 48.

складу входили представники студентства.

Вжиті Радянською владою заходи до реорганізації вищої школи знайшли повну підтримку революційно настроєної частини студентів. Революційна Рада київської спілки студентів і учнів, створена у лютому 1919 р., звернулася до всіх студентів і учнів із закликом взяти активну участь у реорганізації вищої школи. Заклик був з розумінням зустрінутий і підтриманий. У радах вузів і факультетів старший і молодший викладацький склад та студенти були представлені приблизно рівною кількістю членів.

Декрети РНК УСРР «Про вступ до вищої школи» і «Про ліквідацію плати за навчання у школах» не лише законодавчо забезпечували трудящим право на здобуття вищої освіти, але й робили її реально доступною. Для полегшення робітникам і селянам навчання у вузах Наркомос УСРР влітку 1919 р. почав організації у Києві та інших містах трьохмісячних підготовчих курсів — нуль-семестрів. У робітничих районах, на великих заводах відбулися кампанії під девізом «Вища пролетарська школа і нуль-семестри», у ході якої робітникам роз'яснювали значення вищої освіти. Переважне право при зарахуванні на нуль-семестри одержали активні учасники революційної боротьби. У липні курси почали роботу. Деякі відділення нуль-семестрів працювали на околицях міста, заняття проводилися у вечірній час.

Демократизація вузів не могла не зачепити і викладацький склад. Найбільш реакційних викладачів звільнили з роботи. Згідно з постановою РНК УСРР у травні 1919 р. були ліквідовані всі наукові ступені і звання, а також привілеї і пільги, з ними зв'язані. Для педагогічного складу вищої школи вводилося два звання: викладач і асистент.

Під час перебування у місті контрреволюційних режимів у вузах

склалося катастрофічне становище: не було грошей для виплати заробітної плати викладачам, палива, інших матеріальних ресурсів, що привело до значного скорочення як числа студентів, так і викладачів. При Директорії заняття у Київському університеті ззагалі не проводилися.

Розуміючи, яке важливе значення має вища школа для робітничо-селянської держави, партійні і радянські органи вишукували можливості для підтримання діяльності вищих учбових установ. Після відновлення у Києві Радянської влади у 1919 р. губвикопком надав університету кредит, забезпечив його паливом. При Раді комісарів вузів у травні створили спеціальний комітет, який повинен був займатися господарськими справами вузів.

Захоплення Києва денікінцями перервало роботу по реорганізації вищої школи. Білогвардійці відновили стару систему освіти, повернули до вузів звільнених Радянською владою викладачів-реакціонерів, заборонили діяльність демократичних студентських організацій. У вузах Києва, особливо в університеті, активізувалася діяльність монархістів і чорносотенців.

Після визволення Києва керівництво вищою школою у місті здійснював губернський відділ народної освіти. Він вжив рішучих заходів щодо ліквідації порядків, насаджених у вузах денікінцями, ліквідував плату за навчання, заборонив читання курсу богослів'я, відмінив бальну систему оцінок, поновив у правах вигнаних білогвардійцями студентів і викладачів. Було вирішено не вдаватися до призначення комісарів вузів, а всю адміністративну владу передати вузівським і факультетським радам на чолі з головою і секретарем. Разом з тим тимчасово зберігалася посада комісара вузів міста.

Радянська влада вживала заходів до покращення вкрай складного матеріального становища вузів. З лютого

1920 р. на повне державне утримання були переведені університет, політехнічний, комерційний і учительський інститути, а також вищі жіночі курси. Проте становище вищої школи залишалося складним. Розруха, гострий дефіцит кадрів вищої кваліфікації змусили внести у програму реорганізації вищої школи певні корективи. У березні Наркомос УСРР розіслав на місця інструкцію, у якій викладалися головні завдання реформи: у першу чергу забезпечувалася робота медичних і технічних вузів, утворювалися інститути пародної освіти. Юридичні, історико-філологічні й фізико-математичні факультети через важке економічне становище тимчасово закривалися.

Весною 1920 р. реорганізація вузів була затримана інтервенцією білополяків. Після визволення міста вузи зазнали значних перетворень. Київський університет був розформований. На базі його історико-філологічного і фізико-математичного факультетів, вищих жіночих курсів та вчительського інституту був створений Вищий інститут пародної освіти. Восени 1920 р. у ньому навчалося близько 4500 студентів. Об'єднання медичного факультету університету і жіночого медичного інституту поклало початок Київському медичному інституту. Комерційний інститут, до якого приєднали університетський юридичний факультет, був реорганізований в Інститут пародного господарства. Продовжувалися заняття у політехнічному, художньому, музично-драматичному інститутах, знову відкрився народний університет — політехнікум.

На кінець громадянської війни помітно змінилося відношення старої професури до Радянської влади. Краща частина її віддавала всі свої сили і знання справі становлення радянської вищої школи. У цей час плідну наукову і педагогічну діяльність у вузах Києва вели такі відомі вчені, як С. П. Вотчал, В. П. Єрмаков, Б. С. Ли-

сін, О. В. Палладін, Є. О. Патоц, М. Д. Стражеско та ін.

Незважаючи на жорстоку розруху, гострий дефіцит палива, електроенергії, продуктів харчування, обладнання, восени 1920 р. реорганізовані вузи Києва відновили заняття, розгорнули підготовку спеціалістів для пародного господарства Країни Рад.

Наука. Розвиток науки — важлива складова частина лєнінського плану культурної революції. Її визначну роль у становленні радянської культури і економіки В. І. Лєнін підкреслив ще у 1918 р. у «Начерку плану науково-технічних робіт». Вирувала громадянська війна, лютували голод, тиф, а партія всіма силами намагалася підтримати наукові сили країни, створити сприятливі умови для становлення і розвитку молодого радянської науки, у тому числі і в національних районах.

У 1918 р. у Києві група передових вчених почала підготовчу роботу по створенню Української Академії наук (УАН). Але розпочати роботу у 1918 р. УАН не змогла. Ні гетьманський уряд, ні буржуазно-націоналістична Директорія не надали їй навіть найменшої матеріальної підтримки, без якої зусилля вчених були марними. Початок діяльності Української Академії наук зв'язаний з відновленням Радянської влади. У лютому 1919 р. після визволення Києва від петлюрівців народний комісар освіти УСРР В. П. Затонський зустрівся з відомими вченими В. І. Вернадським і А. Ю. Кримським. У розмові з ними він запропонував розгорнути роботу академії. 11 лютого 1919 р. уряд УСРР вирішив передати у розпорядження Академії наук садибу і будинок колишнього пансіону графині Левашової (нині приміщення Президії АН УРСР). 12 лютого 1919 р. відбулися загальні збори вчених-фундаторів Академії наук, які фактично поклали початок діяльності УАН.

У лютому 1949 р. Наркомат фінансів УСРР затвердив кошторис УАН, що дозволило значно розширити її структуру — з лютого по травень число співробітників академічних установ виросло майже вдвічі. У липні уряд ухвалив постанову про охорону майна і житла академіків і директорів інститутів академії. У серпні їй передали ряд нових приміщень, лабораторій, земельні ділянки для створення ботанічного і акліматизаційного садів. «...Не можна не подякувати працівникам Народного комісаріату освіти за те гарне і уважне відношення, яке вони виявили супроти Української Академії наук,— писали у звіті за першу половину 1949 р. керівники УАН.— Народний комісар В. П. Затонський рішуче поставив Академію наук на ноги»⁴⁹.

Заходи, вжиті Радянською владою, дозволили розгорнути діяльність Української Академії наук, яка у стислі строки перетворилася у організуючий центр наукової думки республіки. У постанові РНК УСРР, опублікованій в «Известиях ВУЦИК» 8 липня 1949 р., підкреслювалася провідна роль академії у розвитку української науки і культури.

УАН складалася з трьох відділень: фізико-математичних, соціально-економічних і історико-філологічних наук. Наукові установи академії об'єднали кращі наукові сили республіки. Звання перших дійсних членів академії були удостоєні Д. І. Багалій, М. Ф. Біляшівський, В. І. Вернадський, К. Г. Воблій, М. Ф. Кащенко, А. Ю. Кримський, О. І. Левицький, В. І. Липський, В. М. Перетц, М. І. Петров, М. Ф. Сумцов, П. А. Тутковський та ін. Влітку 1949 р. в Українській Академії наук працювало близько тисячі співробітників.

5 квітня 1949 р. загальні збори академіків схвалили план діяльності академії, відповідно до якого проводилися наукові дослідження. На п'яти кафедрах фізико-математичного відділення розгорнулися дослідження

у галузі фундаментальних наук. Вчені підготували матеріали для декількох номерів збірника наукових праць «Вісник фізико-математичного відділу». Одне з центральних місць у діяльності відділення займала Комісія по вивченню природних ресурсів України, яку очолював академік В. І. Вернадський. На думку ініціаторів її створення, комісія повинна була об'єднати сили широкого кола природознавців. До її керівного складу входили відомі вчені С. К. Тимошенко, В. О. Кістяківський, П. А. Тутковський, М. Ф. Кащенко. Комісія складалася із декількох секцій: по вивченню корисних копалин, створенню нових будівельних матеріалів, палива, гідротехнічних досліджень. У комісії працювало декілька сот співробітників. Незважаючи на слабку матеріальну базу, у секціях велися важливі наукові пошуки. Серед них значний інтерес являли роботи по вивченню якостей бетону інженера Б. С. Лисіна, у майбутньому академіка АН УРСР, досліді професора С. М. Усатого по використанню енергії Дніпровських порогів.

У складі соціально-економічного відділення діяв Інститут по вивченню економічної кон'юнктури і народного господарства України. Вчені почали дослідження Донецького вугільного басейну, зібрали матеріали про становище залізорудної, марганцевої і соледобувної галузей народного господарства. Проблемами народонаселення займався очолюваний М. В. Птухою Інститут демографії. Робилися спроби вивчення історії робітничого класу, профспілкового руху, держави і права.

Активно працювали вчені відділення історико-філологічних наук. Шість постійно діючих комісій відділення проводили роботу по укладанню словників (українського, староукраїн-

⁴⁹ Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1949 р.— К., 1949, с. IV.

ського, російсько-українського), займалися підготовкою академічного видання творів класиків української літератури. А. Ю. Кримський завершив роботу над «Історією Уралу і його культури з найдавніших часів». Для заохочення і активізації роботи суспільствознавців України Академія наук встановила ряд премій: у галузі вивчення історії України — імені М. О. Максимовича, мови — імені О. О. Потебні, історії літератури — імені І. Я. Фрапка, мистецтва — імені М. В. Лисенка.

Вже у перший рік діяльності УАН виявилися її тісні стосунки і співробітництво з Російською Академією наук. У звіті за 1919 р. керівники УАН писали, що обидві академії немовби доповнюють одна одну. Для зміцнення зв'язків у травні 1919 р. у Київ з Москви приїздив відомий мінералог академік О. Є. Ферсман, який виступив з доповіддю про діяльність Російської Академії наук. Він брав участь у роботі Комісії по вивченню ресурсів України.

Громадянська війна, розруха значно ускладнювали роботу УАН. Три місяці перебування денкінців у Києві підірвали її сили. У той час академію було заборонено називати українською, будинок по Володимирській повернули колишнім господарям. Через переслідування білогвардійців, матеріальні нестатки значна частина наукових працівників залишила місто, у тому числі і В. І. Вернадський. Не менш хворобливо відбилосся на діяльності УАН і захоплення Києва буржуазно-поміщицькою Польщею. Але як тільки Радянська влада утверджувалася у Києві, відновлювалося і життя академії. Піклуючись про становище учених, РНК УСРР 31 серпня 1920 р. ухвалила спеціальний декрет, який вимагав створити для роботи вчених необхідні умови, заборонити реквізиції житлових і робочих приміщень, що їм належали, звільнити їх від всякого роду повинностей. До кінця 1920 р. діяльність

Академії наук помітно активізувалася, розгорнули роботу 3 інститути, 26 наукових кафедр, 15 комісій. Академія мала свої друковані органи. До складу її нових дійсних членів увійшли В. О. Плотников, Г. Ф. Пфейффер, М. В. Птуха, Б. І. Срезневський.

Плани Комуністичної партії і молоді робітничо-селянської держави по залученню наукових кадрів до будівництва нового суспільства успішно втілювалися у життя.

Література. Великий Жовтень започаткував українську радянську літературу — органічну складову частину багатонаціональної радянської літератури. Особливе місце в історії української радянської літератури займає Київ, який з давніх-давен славився своїми демократичними літературними традиціями, основи яких заклав класик нової української літератури Т. Г. Шевченко.

У роки революції і громадянської війни у Києві працювали С. В. Васильченко, В. М. Еллан, Д. Ю. Загуд, М. К. Зеров, І. Ю. Кулик, Кость Котко (М. П. Любченко), В. О. Кобилянський, Г. М. Косинка, М. Т. Рильський, Я. Г. Савченко, М. В. Семенко, О. А. Слісаренко, М. І. Терещенко, П. Г. Тичина, В. Г. Чумак та багато інших. Різними були їх ідейно-естетичні погляди, різними шляхами проходило їх становлення як радянських літераторів.

Порівнюючи те, що давали народу революційні перетворення Радянської влади, з тим, до чого вела антинародна політика контрреволюційних режимів, на позиції диктатури пролетаріату переходили кращі представники творчої інтелігенції. У лютому 1919 р., через декілька днів після відновлення Радянської влади, у київській періодиці з'явилися нариси, оповідання, фельетони та вірші І. О. Кулика, С. В. Пилипенка. Швидко набули популярності твори В. М. Еллана, В. Г. Чумака. У 1919 р.

революційні мотиви з'являються у творчості М. І. Терещенка, В. О. Кобилянського, Д. Ю. Загула. Різких змін зазнає характер творчості П. Г. Тичини, М. В. Семенка. Рядом певеликих оповідань, присвячених революційним подіям на селі, дебютував у київській періодиці Г. М. Косишка.

Перші паростки майбутньої радянської літератури з розумінням були зустрінуті Комуністичною партією і Радянським урядом України, які приділяли багато уваги розвитку літературного процесу, створенню умов для творчої праці письменників. Весною 1919 р. у місті утворилися профспілки художників слова і радянських журналістів. Помітну роль у літературному житті міста, консолідації письменницьких сил відіграли створені при Наркомосі УСРР Всеукраїнський літературний комітет (Всеукрлітком) і Всеукрдержвидав.

При безпосередній участі Всеукрліткому весною 1919 р. у Києві почалося видання першого українського радянського літературно-художнього журналу «Мистецтво». Редакторами журналу були І. В. Михайличенко, потім М. В. Семенко, відповідальним секретарем — В. Г. Чумак. У 1919 р. вийшло шість номерів журналу, в яких були опубліковані твори, що поклали початок українській радянській поезії. Зокрема, вірші «Псалом залізу» П. Г. Тичини, «Гартована поезія» В. Г. Чумака, «Ударом зрушив комунар» В. М. Еллана, а також у перекладі Д. Ю. Загула надрукована поема О. О. Блока «Дванадцять». На сторінках журналу з'явилися статті Еллана, Чумака, Кобилянського, присвячені пошукам шляхів і принципів розвитку пролетарського мистецтва, автори розглядали революцію як джерело і об'єкт літератури.

Літературне життя періоду громадянської війни характеризує перш за все пошуками нових форм і шляхів розвитку літератури. У Києві у цей час виникла значна кількість різно-

манітних літературних студій, клубів, кафе, навколо яких групувалися як початківці, так і імениті поети і прозаїки. Найбільш відомими серед них стали «Гурток пролетарських письменників», «Майстерня художнього слова», «Художній цех», «Хлам». Поміж окремими літературними угрупованнями точилася гостра ідейна боротьба, яка була безпосереднім проявом боротьби класової. Поети старшого покоління М. Вороний, О. Олесь, С. Черкасенко та деякі інші не зрозуміли соціалістичної революції і на початку 1919 р. в обози Директорії залишили Київ, а потім емігрували.

Частина письменників і поетів намагалася зайняти нейтральну позицію, висповідуючи теорію «аполітичності літератури», «мистецтва для мистецтва». Велику популярність серед них набула група символістів «Музагет», яка у 1919 р. видала однойменний збірник. У трьох номерах його були представлені написані у абстрактно-символістичній манері вірші О. А. Слісаренка, В. Л. Поліщука, Д. Ю. Загула, М. І. Терещенка, В. М. Ярошенка. Але подих революційної епохи вривався і на сторінки «Музагета», з яких вперше прозвучали поетичні твори П. Г. Тичини «Міжпланетні інтервали» та «Плуг». Вони силою своїх образів виступали проти платформи українських символістів. Проіснувавши біля року, «Музагет» розпався. Такої ж участі зазнала група «неокласиків».

У 1919 р. у літературному середовищі започаткувалися, а потім почали активно розвиватися процес переходу передової творчої інтелігенції на бік повсталого народу, співробітництво з Радянською владою.

Захоплення денікінськими військами Києва дезорганізувало літературне життя міста. Денікінці переслідували будь-які прояви української національної культури, демократично настроєних письменників. Від рук денікінців загинув дев'ятнадцятиріч-

ний Василь Чумака, перу якого належать знамениті рядки, в яких поетично оспівано союз робітничого класу і трудящого селянства: «...Молот і плуг. Їднанням братніх заліз викуєм зорю останню: соціалізм».

Після відновлення Радянської влади культурне будівництво у місті продовжувалося: на його розвиток позитивно вплинула резолюція VIII конференції РКП(б) «Про Радянську владу, на Україні», яка вимагала «сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури»⁵⁰.

Друківництво художньої літератури стримувало брак паперу, поліграфічної техніки. Але до весни 1920 р. завдяки героїчним зусиллям партійної організації у місті відновилося масове видання газет, робота клубів, народних будинків, бібліотек, утворилося крайове відділення Всеукраїнського видавництва. У них розгорнулася діяльність київських літераторів. У радянській пресі активно працювали С. В. Пилипенко, Кость Котко, В. М. Еллан. Їх яскраві образні, сновнені революційним зарядом публіцистичні твори, фейлетони, гуморески, байки користувалися великою популярністю серед трудящих.

У 1920 р. порівняно з попереднім роком книговидавнича діяльність скоротилася. Але і в цей важкий період у Києві були видані твори, які стали віхою у розвитку української радянської літератури. Серед них збірники віршів В. М. Еллана «Удари молота і серця», В. Г. Чумака «Заспів», В. О. Кобилянського «Мій дар», М. Г. Тичини «Замість сонетів і октав», «Плуг», друге видання «Сонячних кларнетів». У збірнику «Плуг» автор у високопоетичній формі оспівав Жовтневу революцію. Переважна більшість віршів цього збірника написана у Києві у 1919 р., коли влада у місті декілька разів переходила з рук у руки. Багато з віршів спрямовано проти білогвардійщини, петлюрівщини. Вони стали свід-

ченням уже сформованого світогляду поета, класичним взірцем революційної поезії періоду громадянської війни.

Мистецтво. У роки громадянської війни особливо яскраво виявився попит трудящих до мистецтва. Революційна пісня, плакат, театралізована агітвистава стали невід'ємними атрибутами суспільного життя цього буремного періоду. Розуміючи велетенський вплив мистецтва на маси, Комуністична партія і Радянський уряд намагалися якомога повніше використати мистецтво в інтересах диктатури пролетаріату.

Процеси, які відбувалися у середовищі київських музикантів, художників, акторів, багато в чому були подібними до тих, що характеризували життя середовища літературного. Кращі представники художньої інтелігенції під впливом революційних подій переходили на бік Радянської влади, проїмалися пролетарською ідеологією, вели інтенсивний пошук нових шляхів розвитку мистецтва.

У 1919 р. в Наркомосі УСРР були створені відділи мистецтв і підпорядкована йому рада мистецтв, які займалися культурним будівництвом у Республіці. При відділі функціонували всеукраїнські комітети: театральний, музичний, охорони пам'яток старовини і мистецтва з численними секціями за жанрами і видами мистецтва. Подібну ж структуру мав підвідділ мистецтв Київського губернського відділу народної освіти. Серед його керівників були широко відомі діячі культури М. Д. Леонтович, А. Г. Петрицький, К. О. Марджанов (К. Марджанішвілі), М. А. Прахов, І. Г. Еренбург.

Міські партійні і радянські органи приділяли багато уваги роботі театрів. 15 березня 1919 р. Всеукраїнська Рада мистецтв прийняла постанову «Про націоналізацію київських театрів». Всі міські театри перейшли у

⁵⁰ КПРС у резолюціях..., т. 2, с. 120.

власність держави. Керівником (комісаром) київських театрів призначили відомого театрального режисера К. О. Марджанова. Націоналізація театрів викликала певну реорганізацію їх: частина театрів кафешантанного типу була закрита, а їх трупи розформовані, інші театри отримали нові назви: Державний драматичний став першим театром УСРР ім. Т. Г. Шевченка, театр Соловцова — другим театром УСРР ім. В. І. Леніна, «Молодий театр» — Першим молодим театром Київської Ради робітничих депутатів. У приміщенні театру Бергоньє виступав театр Червоної Армії, театр «Кривий Джиммі» реорганізували в дитячий. У квітні 1919 р. колективи театру ім. Т. Г. Шевченка і «Молодого театру» об'єдналися в один колектив, який очолили два відомі режисери — О. Л. Загаров та О. С. Курбас.

У роки громадянської війни в Києві плідно працювали видатні майстри української театральної сцени П. К. Саксаганський, І. З. Замичковський, Г. П. Затиркевич-Карпинська, Г. І. Борисоглібська, І. О. Мар'яненко, талановиті актори О. С. Курбас, О. І. Сердюк, Л. М. Гаккебуш, К. П. Кошевський, Р. П. Нецадименко.

Революційні події не могли не накласти відбиток і на репертуар театрів. Найбільший успіх у глядача в цей час мали гостросоціальні п'єси романтично-героїчного характеру, які відображали боротьбу добра і зла, освітували свободу і незалежність. Спеціальна міська репертуарна комісія пильно спостерігала за театральною тематикою. Основу її склали класичні драматичні твори В. Шекспіра, Ф. Шіллера, Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя, Лесі Українки, І. К. Карпенка-Карого, М. Л. Кропивницького, О. М. Островського. Помітне місце у репертуарі відводилося сучасній тематиці. Наприклад, театр Червоної Армії почав свої вистави 6 квітня 1919 р. спектаклем Л. М. Ан-

древва «Цар-голод». Весною 1919 р. Всеукраїнський театральний комітет влаштував конкурс нових драматичних творів. Кращим серед них було названо п'єсу І. Г. Еренбурга «Золоте серце».

Великим талантом, новаторством і високою професійною майстерністю відзначалися вистави кращих київських режисерів К. О. Марджанова, О. С. Курбаса, О. Л. Загарова. Яскравою подією у театральному житті міста 1919 р. стала нова театральна інтерпретація К. О. Марджановим класичного твору Лопе де Веги «Овече джерело». Виставу другого театру УСРР, прем'єра якої була приурочена до 1 травня 1919 р., пропонував пафос свободи і пародного гніву. Вона стала гімном народу, що боровся проти тиранії.

Гостру зацікавленість українських глядачів викликала інсценізація «Гайдамаків» Т. Г. Шевченка, здійснена в березні 1920 р. під керівництвом О. С. Курбаса. У зв'язку з нападом буржуазної Польщі на Країну Рад події, відтворені на сцені, одержали особливе політичне забарвлення. «Гайдамаки» з особливим успіхом були показані в частинах Червоної Армії.

Театр користувався широкою популярністю серед трудящих міста, бійців Червоної Армії, переважна більшість вистав проходила у переповнених залах. 19 липня 1919 р. газета «Більшовик» відзначала: «Що стосується театрів, то вони користуються великим успіхом: вистави відвідуються такою масою червоноармійців, що не вистачає місця для всіх бажаючих». Для того щоб зробити театр більш доступним для трудящих, ціни на квитки були значно знижені, частина їх поширювалась серед робітників і червоноармійців безкоштовно.

Київ славився своїми музичними традиціями, і невід'ємну частину культурного життя міста складало музичне мистецтво. У 1913 р. у місті

відкрилася консерваторія, яка не припиняла своєї діяльності і в роки громадянської війни. На базі музично-драматичної школи у 1918 р. у Києві відкрився музично-драматичний інститут ім. М. В. Лисенка. У 1919 р. у місті діяли Опера УСРР ім. К. Лібкнехта і Державна українська музична драма, Державна хорова капела ім. М. В. Лисенка, Будінок пролетарського мистецтва (нині Республіканська філармонія). Навколо цих закладів групувалися музичні сили міста.

Активну творчу і організаторську діяльність проводив один з керівників Всеукраїнського музичного комітету Л. В. Собінов. У складі трупи театру української музичної драми, де працювали М. І. Донець, Ю. С. Кипоренко-Даманський, М. І. Литвиненко-Вольгемут, В. М. Лубенцов та інші, він брав участь у постановці опери С. Монюшка «Гальяка». Колектив театру показав глядачам «Утоплещу» М. В. Лисенка, готував «Князя Ігоря» О. П. Бородіна, «Аскольдovu могилу» О. М. Верстовського, «Тараса Бульбу» М. В. Лисенка.

Досить широкий репертуар мала у своєму розпорядженні опера УСРР ім. К. Лібкнехта. Тут з великим успіхом йшли кращі твори зарубіжної і російської оперної класики: «Ріголетто», «Аїда» Дж. Верді, «Тангейзер» Р. Вагнера, «Пікова дама», «Євгеній Онєгін» П. І. Чайковського, «Демон» А. Г. Рубінштейна.

Широкого поширення набуло у Києві мистецтво хорогого співу, у першу чергу завдяки подвижництву відомих українських композиторів М. Д. Леонтовича, Я. С. Степового, К. Г. Стеценка, які керували в той час багатьма хорovими колективами. М. Д. Леонтович одним з перших серед радянських композиторів аранжував «Інтернаціонал», «Варшав'янку», «Ми ковалі». Револуційні події стали провідною темою хорів К. Г. Стеценка «Перше травня», «Знову весна». Разом з Р. М. Гліс-

ром він написав музику до «Гайдамаків», поставлених на київській сцені О. С. Курбасом. Я. С. Степовий широко використовував у своїй творчості віршовані твори Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки. Ректор Київської консерваторії Р. М. Гліср гармонізував «Інтернаціонал», написав до свята Всеобучу фісірію «Всі до зброї».

Музика проникала в робітничі квартали, перетворювалась в активний чинник культурно-освітнього і суспільно-політичного життя міста, її можна було чути на вулицях і майданах, де вона ставала невід'ємним атрибутом перших радянських свят. Широку популярність здобула така форма агітаційно-пропагандистської роботи, як мітинг-концерт. Всі партійні і робочі збори, конференції, з'їзди, як правило, починалися і закінчувалися співом партійного гімну «Інтернаціонал», пісень «Варшав'янка», «Сміливо, товариші, у ногу».

В народних будинках, робочих клубах регулярно влаштовувалися концерти класичної і народної музики професійних і самодіяльних колективів. У січні 1920 р. у місті відбулося 35 районних концертів, а восени того ж року тільки в робітничих клубах — 250.

Музиканти були бажаними гостями у частинах гарнізону. Газета «Коммунист» 3 квітня 1919 р. писала, що симфонічні концерти влаштовувалися у червоноармійських аудиторіях щотижня. Особливу популярність серед воїнів завоювали виступи відомих піаністів, викладачів консерваторії К. Михайлова і Г. Пейгауза, яким як відзнаку видали почесні свідоцтва «піаністів-червоноармійців». В частинах можна було зустріти хор, яким керував К. Г. Стеценко, Київський самодіяльний оркестр струнних інструментів, ансамбль бандуристів. Як результат спільної діяльності професіональних композиторів і червоноармійців з'явилися нові стройові пісні. У 1920 р. композитор С. По-

крас і поет П. Григор'єв у Києві написали пісню «Красная Армия всех сильней», яка користувалася особливою популярністю.

Висунутий партією лозунг «Мистецтво — для широких пролетарських мас» активно і послідовно впроваджувався у життя. Його здійснення було тісно пов'язане з реалізацією ленінського плану монументальної пропаганди, який передбачав пропаганду комуністичних ідей засобами образотворчого мистецтва, скульптури, стінних розписів, плакату, винесенням мистецтва з малодоступних широким трудящим масам приватних музеїв і колекцій безпосередньо у гуцу суспільного життя, на підприємства, в установи, на вулиці, площі.

План монументальної пропаганди широко здійснювався у Києві. Для художнього оформлення революційних свят, демонстрацій, мітингів у місті митці вдавалися до різноманітних образотворчих засобів. На центральних площах міста встановлювалися бюсти К. Марксу, Ф. Енгельсу, В. І. Леніну, К. Лібкнехту, Р. Люксембург, Я. М. Свердлову, Т. Г. Шевченку, багатофігурний пам'ятник-обеліск «Всеобуч».

В той же час міські власті провели ряд заходів, спрямованих на ліквідацію пам'ятників царям і їх саповникам. З цього приводу РНК УСРР 7 травня 1919 р. видав спеціальний декрет. Пам'ятники, які за визначенням Всеукраїнського комітету охорони пам'ятників мистецтва і старовини мали художню цінність, передавалися до фондів міського музею.

Весною 1919 р. ряд вулиць, назви яких були пов'язані з монархічним минулим, одержав нові назви. Саме в ті дні свої сучасні назви одержали вулиці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, К. Лібкнехта, Червоноармійська, Галі Тимофєєвої, бульвар Шевченка, Червона площа, Першотравневий парк та ін.

З 1917 р. у Києві працювала Укра-

їнська Академія мистецтв. 27 липня 1919 р. Наркомос УСРР затвердив її статут. В цей час в академії викладали талановиті живописці Г. І. Нарбут, О. О. Мурашко, Ф. Г. Кричевський, М. Л. Бойчук.

Останній очолював майстерню монументального живопису, учнями якої на той час були Т. Л. Бойчук, І. У. Падалка, В. Ф. Седляр, О. Т. Павленко. Найбільш значною роботою київських монументалістів 1919 р. стали розписи Луцьких казарм на Лук'янівці. В розписах, що здійснювалися за ініціативою М. І. Подвойського, брали участь близько 200 художників. Клейовою фарбою по штукатурці вони нанесли на стіни і стелі орнаментальні і сюжетні композиції про ратні подвиги Червоної Армії, працю робітничого класу, трудячого селянства. Казарми прикрасили символіко-алегоричні композиції «Боротьба з двоголовим орлом», «Боротьба з капіталом», «Шах і мат білому королю» та ін.

Розписи силою мистецтва стверджували революційні ідеали, не випадково делікінці знищили весь монументальний живопис і скульптуру, створену у Києві весною і літом 1919 р.

Близько за змістом до монументальної пропаганди мистецтво плаката, яке знайшло поширення у той буремний час. У Києві була виконана чи видана третина всіх плакатів, створених на Україні в період громадянської війни. Більша частина плакатів присвячувалась Червоній Армії. Ось назви деяких з них: «Вступайте до Червоної кінноти!», «На копя, робітнику і селянину!», «Для Красной Армии нет преград», «Трудящиеся, к оружию!», «Вы нужны Красной Армии!».

Талановитим художником театру зарекомендував себе в той час молодий А. Г. Петрицький. Він оформив театралізовану виставу «Звільнення праці», яка відбулася 1 травня 1919 р. на Софіївській площі, спек-

такль «Гайдамаки» у постановці О. С. Курбаса. 1919 р. був найбільш плідним періодом у творчості Г. І. Нарбута. Він ілюстрував київські журнали «Сонце труда», «Мистецтво», «Вестник народного хозяйства Украины», «Народна освіта», створив класичні зразки української радянської графіки. У роки громадянської війни у Києві жили відомі художники О. О. Мурашко, Ф. Г. Кричевський, А. А. Маневич, Ю. С. Михайлов, Г. П. Світлицький, М. Г. Бурачек, М. А. Козак, Г. К. Дядченко, які створили чимало творів, що стали вагомим здобутком українського радянського мистецтва.

Радянський уряд України, Київський губвиконком піклувалися про збереження художніх цінностей. У місті повсякчас читалися лекції на теми «Бережіть пам'ятники мистецтва і старовини», «Мистецтво і революція», «Чи потрібне мистецтво трудовому народу?». Лекції пропонували мистецтво, сприяли наближенню його до трудящих мас, закликали до збереження художніх цінностей. До травня 1919 р. в місті на базі націоналізованих приватних колекцій було створено три державних музеї, які широко відкривали двері для робітників і червоноармійців.

Пристрасною публіцистичною мовою звернулося до глядача у роки громадянської війни кіномистецтво. Соціалістична революція відкрила нову сторінку у його розвитку. Київ став колицею української радянської кінематографії. Привертаючи увагу до націоналізації кіноіндустрії, київські «Известия» 21 березня 1919 р. писали: «Великий німий» повинен, нарешті, виявити своє справжнє обличчя, послужити своєму прямому призначенню — справі виховання, освіти і культурного розвитку людства. ...Віднині кінематограф повинен проникнути всюди — у школи і казарми, на фабрики і заводи, у робітничі і червоноармійські клуби і збори». З березня 1919 р. у місті по-

чали діяльність Всеукраїнський кінокомітет, а також кіноцентр і кіновидавництво «Красная звезда». Радянські органи взяли на облік всі кінотеатри і їх репертуар, з'явилися перші радянські кінострічки. Більшість з них відноситься до хронікально-документального жанру і відображає революційні події, становище на фронті, трудовий героїзм трудящих в тилу.

При Всеукраїнському кінокомітеті весною 1919 р. був створений відділ хроніки, який очолив М. Ю. Кольцов. До кінця червня відділ випустив чотири номери «Живого журналу», де поряд з хронікою фронтових подій були показані демонстрація, яка відбулася у Києві у зв'язку з 58-ю річницею з дня смерті Т. Г. Шевченка, відкриття Всеукраїнського з'їзду волвиконкомів, інші події.

Київські кінематографісти зняли ряд художніх фільмів, які носили агітаційний характер. У них піднімалися проблеми боротьби нового і старого, пропонувалися ідеї пролетарського інтернаціоналізму і патріотизму, революційна героїка. У створенні цих фільмів поряд з професійними акторами брали участь безпосередні учасники боротьби за владу Рад. Найбільшу популярність серед картин, знятих у Києві 1919 р., здобула стрічка режисера М. М. Бонч-Томашевського «Мир хатам — війна палацам».

З успіхом демонструвалися на екрані фільми «Братерський союз міста і села», «Всебуч», «Хай живе Червона Армія» та ін. У картині «Прозрілий» режисер Л. С. Замковий показав злам у долі білого офіцера, який разом з загоном перейшов на бік Радянської влади. Фільм «Радянські ліки» розкрив глядачам значення праці як могутнього засобу перевиховання людей. Весною 1919 р. у пресі з'явилося повідомлення про підготовчі роботи до зйомки картин «Життя та смерть Льва Миколайовича Толстого» і «Червоний Кобзар».

У 1920 р. кіносекція Всеукраїнського в Києві випустила фільм «Все для фронту», знятий режисером М. Є. Вернером за сценарієм О. С. Вознесенського, а також кінонарис «Тиждень допомоги фронту», у якому розкривалася єдність тилу і фронту у боротьбі з ворогами революції.

Кіно як жанр масової культури стало дійовим засобом політичної агітації. Демонстрація картин у містах завжди відбувалася при переповнених залах. Тільки за два дні у квітні 1919 р. кінозали Будинку робітників і кіпотеатру «Комуніст» відвідало понад 6 тис. чоловік.

У роки громадянської війни радянське культурне будівництво у Києві робило лише перші кроки. Ціною величезних зусиль партійних, радянських і профспілкових організацій міста створювався фундамент для успішного розвитку радянської української культури.

* * *

Героїчна боротьба робітників і селян під керівництвом Комуністичної партії проти зовнішньої та внутрішньої контрреволюції — яскрава сторінка в історії Країни Рад.

У спільну справу захисту завойовань Великого Жовтня значний вне-

сок зробили трудящі України, у тому числі і Києва. Відстоюючи владу Рад, вони протягом трьох років вели наполегливу боротьбу з іноземними інтервентами, білогвардійцями, українськими буржуазними націоналістами. Трудящі Києва активно допомагали червоним частинам на фронтах громадянської війни, з граничним напруженням працювали у тилу для досягнення перемоги над класовим ворогом.

Роки іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни були для Києва, як і для всієї Країни Рад, періодом соціалістичних перетворень, перших успіхів у радянському і культурному будівництві.

Зусиллями робітничого класу була здійснена націоналізація промисловості, закладалися основи соціалістичної економіки. Трудящі міста з допомогою братнього російського народу напружено боролися з розрухою, налагоджували господарське життя. Соціалістичне будівництво у перші роки Радянської влади стало важливим етапом у соціальному, економічному і культурному розвитку міста. Воно стало тим фундаментом, на якому під керівництвом Комуністичної партії відбувалося перетворення столиці Радянської України в один з найбільших промислових і культурних центрів нашої країни.

ВІДРОДЖЕННЯ КИЄВА (1921—1925 рр.)

Після переможного закінчення громадянської війни перед робітничим класом Радянської країни, перед усіма трудящими відкрилися перспективи мирного будівництва. На першій план висувалася справа побудови нового суспільства. Але для цього треба було відбудувати народне гос-

подарство, швидкими темпами створити економічний фундамент соціалізму. На порядок денний ставала реалізація рішень IX з'їзду РКП(б) і VIII Всеросійського з'їзду Рад про електрифікацію народного господарства.

1. Трудовий героїзм робітників Києва у відродженні промисловості

Перехід до мирного будівництва. Громадянська війна і іноземна воєнна інтервенція підірвали продуктивні сили Країни Рад. Всюди панувала господарська розруха. Не являв винятку і Київ, який неодноразово ставав місцем запеклих боїв. Обладнання багатьох фабрик і заводів було знищене, пошкоджене чи вивезене окупантами. Підприємства неодноразово припиняли роботу через відсутність палива і продовольства. Частина робітників була мобілізована у Червону Армію і радянський апарат, деякі розійшлися по селах, щоб прогнати ворога. На підприємствах великої промисловості Києва на початку 1921 р. нараховувалось 6,2 тис. робітників, що становило 41,7 % довоєнного рівня.

Мирне соціалістичне будівництво розгорталось за складних обставин. Готуючись до нових походів проти Країни Рад, імперіалісти Антанти допомагали внутрішній контрреволюції, яка не хотіла складати зброї. На

Київщині, як і в багатьох інших губерніях республіки, лютували куркульські банди. Безпосередньо у Києві діяли підпільні організації українських буржуазних націоналістів («Київський обласний центр дії», «Всеукраїнський повстанський комітет», петлюрівські організації на залізницях і в гарнізоні), а також всеросійської контрреволюції (філіал савітківського «Народного союзу захисту батьківщини і свободи» та ін.). Антирадянська агітація, диверсії, розправи над радянськими активістами — всі ці контрреволюційні акції ворога мали на меті дестабілізувати політичну обстановку і поглибити економічну розруху.

Матеріальне становище трудящих міста в умовах розрухи погіршилося. Так званий радзнак (паперові гроші) швидко знецінювався. Майже припинилося постачання робітників взуттям і одягом. Денна норма хліба не перевищувала 200 грамів, і далеко не завжди кияни могли розраховувати

на постачання навіть у таких розмірах. Продовольчі резерви держави вичерпувалися, а погодні умови 1921 р. склалися катастрофічно несприятливо. В багатьох районах країни вже з осені розпочався голод.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював в цей час необхідність усвідомлення трудящими нової історичної обстановки — переходу від воєнних завдань до завдань господарського будівництва. У виступах вождя партії, в усіх ленінських працях, присвячених перспективам розвитку Країни Рад, червоною ниткою проходила думка про розгортання пропагандистської і організаторської роботи по залученню мільйонних мас трудящих до боротьби з розрухою, до будівництва нового життя. Партія розробила науково обгрунтовану програму соціалістичного будівництва, яка базувалася на ленінському плані електрифікації країни, знайшла конкретні і найкоротші шляхи до відбудови народного господарства. X з'їзд РКП(б) у березні 1921 р. за ініціативою В. І. Леніна прийняв історичне рішення про введення нової економічної політики, розрахованої на подолання розрухи, створення фундаменту соціалістичної економіки, встановлення економічної змички між містом і селом, зміцнення союзу робітничого класу і трудящого селянства.

Робітничий клас гаряче схвалив і підтримав політику, яка передбачала вже в найближчий час вивести країну зі стану розрухи і створити сприятливі умови для побудови соціалізму. Весною 1921 р. на київських заводах і фабриках відбулися робітничі збори і відкриті збори партійних осередків, де рішення з'їзду партії знайшли повну підтримку.

Київські заводи і фабрики, як і вся Радянська промисловість, були згруповані в об'єднання — трести, які працювали за принципом госпрозрахунку. Машинобудівні підприємства міста об'єднувалися в «Металотрест»,

харчової промисловості — у «Харчотрест», швейної — у трест «Київшвей». На госпрозрахунок переведені були і окремі підприємства. Першим у вересні 1921 р. за новими методами господарювання почав працювати дріжджовий завод, що до націоналізації належав Чоколову. Колектив заводу за місяць подолав дефіцитність і почав давати державі прибутки. Деякі дрібні заводи і фабрики, яким погрожувало закриття через брак сировини і палива, передавалися в оренду, в тому числі і приватним особам, навіть колишнім власникам.

VIII Всеросійський з'їзд Рад у грудні 1920 р. заснував орден Трудового Червоного Прапора як вищу нагороду РСФРР за трудові звершення. За прикладом братньої республіки V Всеукраїнський з'їзд Рад у березні 1921 р. вирішив запровадити орден Трудового Червоного Прапора УСРР. Першими у червні 1921 р. високої нагороди республіки були удостоєні керівники робіт по відбудові Наводницького мосту у Києві — інженер І. К. Каспарянц і комісар В. С. Іванов. Півторакілометровий перехід через Дніпро, який мав велике стратегічне і економічне значення, мостобудівники спорудили на місці знищеного білополяками мосту у найстисліші строки — за 6 місяців.

У кінці 1920 р. за ініціативою В. І. Леніна у країні були створені органи виробничої пропаганди. Перед ними ставилися завдання залучити трудящих до управління виробництвом, ознайомити їх зі станом підприємств і економічними ресурсами країни, зміцнити трудову дисципліну, пропагувати передові методи організації праці. Київське бюро виробничої пропаганди, яке почало свою діяльність у кінці грудня 1920 р., організувало суботники, проводило велику лекційну роботу, знайомило трудящих з ленінським планом електрифікації країни, трудовими досягненнями кращих робітників. Воно організувало на під-

примствах технічні ради, конкурси винахідників, техніко-виробничі виставки, урочисті вшанування героїв праці.

Одним з перших 14 травня 1921 р. вітав своїх героїв робітничий колектив машинобудівного заводу, що до революції належав Гретеру і Криванеку. Це були П. Г. Бурмистров, який почав трудове життя у 1868 р., з 14 років, а на заводі Гретера працював з 1890 р., і Г. О. Новак, який прийшов на завод 12-річним підлітком у 1880 р. і пройшов тут велику школу праці й революційної боротьби. На вшанування героїв праці прибули голова губревкому Я. Б. Гамарник, представники губкому КП(б)У і профспілки металістів, червоноармійці підшефного полку.

На кабельному заводі відбувся урочистий вечір, присвячений вшануванню героїв праці й майстрів Є. С. Давилової і М. Г. Дедовця. Вони працювали на заводі від дня його заснування у 1900 р. і відіграли значну роль у мобілізації колективу на відбудовні роботи після звільнення міста від білополяків. У Головних трамвайних майстернях на Деміївці організували вшанування майстра-електротехніка І. І. Леопені, який працював на підприємстві чверть століття, на «Арсеналі» — М. І. Гайдана і М. М. Клеванського, на олійному заводі (Подол) — ветеранів К. Я. Войтеха, М. Я. Войтеха, О. С. Голотенка, В. К. Кисельова і Г. Ф. Солов'я. Колектив Київської поштової і телефонної станції на урочистих зборах вшанував 16 ветеранів праці, кожний з яких мав виробничий стаж понад 30 років. Вони були нагороджені срібними жетонами «Герой Праці» і комплектами спеодягу.

Центральні і губернські органи виробничої пропаганди діяли на основі міжвідомчої координації, без власного апарату. Головним їх завданням було зосередження зусиль господарчих органів і громадських організацій в галузі виробничої пропаганди.

Вони сприяли також заснуванню при фабзавкомках первинних осередків виробничої пропаганди. Так, на конференції заводських комітетів, яку скликала 27 січня 1921 р. Київська губерньська спілка металістів, було вирішено «організувати при завкомках виробничі осередки, що мають за мету широке сприяння підвищенню продуктивності праці, пропаганду словом і ділом (організацію ударних груп і т. д.)»¹. Із зміцненням первинних осередків виробничої пропаганди і поліпшенням економічної роботи профспілок потреба у існуванні її міжвідомчих органів відпадала. У циркулярі ЦК РКП(б), надрукованому газетою «Правда» 3 листопада 1922 р., рекомендувалося не виділяти спеціальних органів для ведення виробничої пропаганди, а зробити її постійним елементом повсякденної роботи партійних і профспілкових органів.

Ініціатива та самодіяльність робітників у налагоджуванні виробництва. У боротьбі з господарською розрухою робітничий клас виявляв не лише трудовий героїзм, а й відповідальний, дійсно державний підхід до націоналізованих засобів виробництва. В перші роки непу було чимало песимістичних прогнозів щодо перспектив відродження і розвитку великої промисловості в Радянській країні. Маловіри стверджували, що вийти з розрухи без допомоги іноземного капіталу неможливо і доведеться здавати найбільші підприємства і навіть цілі галузі промисловості в концесію іноземцям. В. І. Ленін, Комуністична партія, не виступаючи в принципі проти фінансових угод з іноземним капіталом, підкресливали необхідність повного збереження командних висот економіки в руках держави диктатури пролетаріату. Непохитна впевненість Ілліча в можливості подолати розруху без до-

¹ Київський пролетарій, 1921, 29 янв.

помоги ззовні базувалася на його вірі в творчі сили робітничого класу. І радянські робітники довели свою здатність відбудувати промисловість у стислі строки власними силами. Чимало прикладів ініціативи та самодіяльності у налагоджуванні виробництва дав пролетарський Київ.

Завод Гретера і Криванека, якому за революційні заслуги Київський губвиконком присвоїв напередодні 5-ї річниці Великого Жовтня горде ім'я «Більшовик», неухильно розширяв виробництво. Незважаючи на надзвичайну спрацьованість устаткування, робітники успішно виконували відповідальні замовлення Цукротресту та інших господарських організацій. У травні 1924 р. у гості до них приїхав начальник політуправління Українського військового округу В. П. Затонський. На мітингу він розповів, що переговори з Англією про кредити зайшли в безвихідь через вимоги банків відновити власність англійських підданих у СРСР і визплати царські борги. В своїй резолюції робітники зазначали: «Шляхом отримання від буржуазних держав кредитів ми могли б швидко вийти з тяжкого стаповища. Але якщо проценти за ці кредити ми повинні сплачувати з наших політичних завоювань, то ми з обуренням відхиляємо ці кредити і будемо власними силами повільно, але вірно йти до зміцнення завоювань Жовтня»².

Робітничий колектив «Арсеналу» за чисельністю (майже 1200 чоловік у 1921 р.) займав друге місце у Києві після Головних залізничних майстерень. Під керівництвом свого червоного директора, колишнього пітерського токаря М. М. Тетерова, арсенальці вже у 1923 р. перевищили довосну продуктивність заводу. Сповідуючи про цей успіх В. І. Леніна в день його пародження, вони писали: «Ми знаємо, що під керівництвом кваліфікованого токаря марксистської думки — Ілліча, маючи в руках точні інструменти класової бо-

ротьби і комунізму — «Капітал» і «Комуністичний маніфест», будемо твоїми помічниками: майстрами і підмайстрами соціалістичного суспільства»³. Напередодні 6-ї річниці Великого Жовтня київський «Арсенал» за революційні заслуги і досягнення на фронті праці був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора УСРР.

Дніпровський машинобудівний завод (колишній Млошевського) відповив роботу в жовтні 1921 р. На заводі налічувалося тоді 37 робітників, переважно ветеранів. Виробничі корпуси з вибитими шибками і дахами, що протікали, голодна ставка заробітної плати, відсутність теплого одягу не зпижували ентузіазму робітників. Річницю пуску підприємства вони відзначили як найурочистіше свято. На мітингу, організованому з цього приводу, машинобудівники схвалили текст телеграми В. І. Леніну, в якій поздоровляли вождя з поверненням на роботу після хвороби. В наступні два роки колектив заводу виріс майже в 10 разів, завод став провідним в країні по виробництву устаткування для шкіряної промисловості.

Відсутність замовлень змусила на кілька місяців зупинити роботу Південноросійського машинобудівного заводу. Лише в липні 1922 р. у заводські корпуси знову прийшли робітники. Їм довелося наполегливо боротися за існування підприємства: працівники «Металотресту» висунули проект передачі устаткування на «Більшовик», а території — під розширення сусіднього базару. Не чекаючи розгляду пропозицій про ліквідацію заводу в уряді, керівництво тресту дало розпорядження демонтувати верстати. Робітники, однак, перешкодили цьому. Згодом завод став одним з найбільших у Києві. Великим трудовим досягненням колекти-

² Пролетарская правда, 1924, 6 мая.

³ «Арсенал» ім. Леніна. — К., 1964, с. 106.

ву заводу «Ремповітря-6» було створення принципово нових літаків. Нова машина К-1 конструювалася під керівництвом колишнього авіатора, комуніста з 1922 р. К. О. Каліпіпа. Успішні випробування відбулися на аеродромі в Жулянках 25 червня 1925 р. Нова машина здійснила переліт за маршрутом Київ — Орел — Москва.

Заспівана в 1911 р. групою київських викладачів майстерня по виготовленню наочних посібників під назвою «Фізико-хімік» у перші роки відбудовного періоду перейшла до виготовлення плиток, кип'ятильників та різного дріб'язку, що користувалася попитом. У 1923 р. її директором став П. Ф. Лук'янець — токар-раціоналізатор, чудовий організатор, комуніст з великим досвідом революційної роботи у підпіллі. Він захопив невеликий кваліфікований колектив «Фізико-хіміка» сміливою ідеєю — налагодити виробництво радянських водомірів. Наша країна ще з дореволюційних часів користувалася німецькими водомірами системи Майнеке, який побудував у Москві складальну фабрику водомірів, всі механізми для неї привозилися з Німеччини. Після революції фабрика перейшла у розпорядження тресту «Водоканал», але механізми для водомірів постачав за спеціальною домовленістю той же Майнеке.

Перший радянський водомір був виготовлений 21 липня 1923 р. Наступні зразки випробовувалися у Москві і були визнані кращими порівняно із закордонними системами. Підтриманий міською партійною організацією, П. Ф. Лук'янець подолав опір керівників комунгоспу, які знаходили більш вигідним передавати замовлення за кордон, добився великої позики, закупив верстати і налагодив масове виробництво нової продукції. В 1925/26 рр. «Фізико-хімік» надіслав у московський «Водоканал» 13 732 механізми до водомірів системи Майнеке, 408 водомірів

бреславської системи й 19 — системи Вольфмана. Отже, цей завод першим серед київських підприємств успішно розгорнув боротьбу за подолання техніко-економічної залежності СРСР від зарубіжних країн.

У жовтні 1921 р. став до ладу Київський завод дубильних екстрактів. Через спрацьованість устаткування його продукція коштувала дорожче імпоротної. Використовуючи цю обставину як привід, правління «Укршкіртресту» прийняло рішення закрити завод і цілком орієнтуватися на закордонні поставки. Робітники, однак, рішуче виступили на захист свого підприємства і добилися виділення коштів на капітальний ремонт. Під керівництвом червоного директора, колишнього кадрового робітника І. П. Левенка, вони доклали чимало зусиль та технічної кмітливості до модернізації устаткування. Заслуги І. П. Левенка у відродженні заводу і організації випуску високоякісних дубильних екстрактів уряд відзначив орденом Трудового Червоного Прапора УСРР. 29 січня 1923 р. колектив заводу надіслав В. І. Леніну телеграму такого змісту: «В день святкування урочистого відкриття Київського заводу дубильних екстрактів імені Петровського після капітального ремонту правління Шкіртресту, робітники, службовці, адміністрація, завком і всі, хто брав участь у роботі, вітають Вас і, поздоровляючи з ще однією перемогою на трудовому фронті, запевняють, що пращали віддати спільній справі відбудови господарської могутності республіки сили праці і досягнуті успіхи»⁴.

Дріжджовий завод (колишній Чоколова) відновив роботу в липні 1921 р. Робітники-ветерани зібрали по поліну чверть кубометра дров — таким був первиський паливний фонд підприємства. У подальшому виробництво увійшло в силу. Спроби від-

⁴ В. І. Ленін і український народ: Зб. документів.— К., 1970, с. 318.

новити роботу другого дріжджового заводу (колишній Марра) не мали успіху, його устаткування іржавіло. Тоді робітники першого заводу створили ремонтну бригаду на чолі з слюсарем В. П. Ягодзинським, який працював тут з 1900 р., і механіком К. П. Поповим, робітником із 20-річним стажем. Працюючи по-ударному, вони за два місяці відремонтували устаткування, перешкодивши намірам колишнього власника взяти завод в оренду. На урочистих зборах, присвячених пуску ще одного дріжджового заводу, була прийнята резолюція такого змісту: «Ми, робітники і службовці 1-го і 2-го держдріждж-заводів, відзначаємо з гордістю, що, незважаючи на всі підступи буржуазних урядів усього світу, ми будемо все нові й нові виробничі одиниці і своїми мозолистими руками б'ємо по розрусі»⁵. За роки відбудови обсяг виробництва у дріжджовій промисловості міста збільшився вдвічі порівняно із довоєнним часом. Як і раніше, київські заводи давали $\frac{4}{5}$ продукції цієї галузі на Україні.

16 листопада 1922 р. на зборах робітників цукеркової фабрики стояло одне питання — про фінансовий стан підприємства, що дуже заборгувало державі після переходу на госпрозрахунок. В «Харчотресті» не було грошей, його працівники запропонували здати фабрику в оренду. Робітники вимагали усунути керівництво, яке призвело фабрику до фінансової катастрофи, і зобов'язувалися довести її продуктивність до довоєнної. Свого слова вони дотримали. Цукеркова, а згодом кондитерська фабрика, якій в 1924 р. присвоєно ім'я К. Маркса, стала однією з найбільших у країні.

Невелика трикотажна фабрика, засновапа у Києві в часи першої світової війни земською спілкою, налічувала у 1925 р. 40 робітників. Оскільки виробництво було нерентабельним, фабрику запропонували закрити. Тоді робітники і профспілка

текстильників добилися згоди Комітету по боротьбі з безробіттям включити фабрику до числа підвідомчих йому підприємств. З часом Київська трикотажна фабрика ім. Р. Люксембург стала однією з провідних у текстильній промисловості.

Єдиний на Правобережній Україні толево-асфальтовий завод (колишній Сусського) роками знаходився на копсервації. Економісти Київського губплану стверджували, що відновлення роботи неможливе, якщо не підшукати орендатора. Однак завдяки наполегливості робітників у березні 1925 р. виробництво відновилося. Завод, якому було присвоєно ім'я Паризької комуни, почав виробляти толь, забезпечуючи потреби всієї України.

В 1915 р. у Києві почали працювати обозні майстерні для обслуговування потреб фронту. В громадянську війну вони згоріли, а в 1922 р. на їх місці викикла деревообробна фабрика. За трудовий героїзм, виявлений під час відбудовних робіт, майстер І. К. Воеводін, робітник із 26-річним виробничим стажем, був удостоєний 1 листопада 1922 р. ордену Трудового Червоного Прапора УСРР. Незабаром фабрика почала виготовляти меблі. Робітничий колектив, що палічував до 200 чоловік, поставив питання про перехід з аварійних бараків у нове приміщення. Напередодні 7-ї річниці Великого Жовтня просторі виробничі корпуси було здано в експлуатацію. Фабрика одержала ім'я її колишнього робітника, героя громадянської війни В. Н. Боженка.

Отже, київські робітники виявили величезну наполегливість і волю у відбудові промисловості. Завдяки їх зусиллям до ладу ставали все нові й нові підприємства, що пізніше стали гордістю київської індустрії.

Промисловість розвивалася практично повністю на соціалістичних за-

⁵ Пролетарская правда, 1924, 16 апр.

садах. За даними 1923/24 р. у великій індустрії налічувалося лише кілька підприємств, орендованих власниками: дротово-цвяховий завод із 16 робітниками, 2 млини з 43 робітниками, 4 цивоварних заводи з 77 робітниками, тютюнова фабрика з 9 робітниками і ватна фабрика з 24 робітниками. Їх загальний обсяг виробництва не перевищував 600 тис. крб. у довоєнних цінах.

Винахідники та раціоналізатори на підприємствах Києва. Найважливішим показником ефективності звільненої від експлуатації праці була технiчпа творчість робітничого класу, що розгорталася дедалі ширше. Раціоналізаторство і винахідництво у відбудовний період мали ще відбиток стихійності, неорганізованості. Однак і в цих умовах робітниче винахідництво відіграло в київській промисловості все помітнішу роль.

На заводі «Більшовик» у 1923 р. за пропозицією робітника В. Зубрича була перебудована мартенівська піч, витрати палива скоротилися наполовину, а кількість плавок збільшилася вдвічі. Голова завкому 1-ї взутевої фабрики робітник-винахідник Т. О. Чач сконструював машину, яка вперше в країні механізувала трудомісткий процес вивернення халляв, відрізнялася простотою конструкції та набагато підвищувала продуктивність праці. В цілому за відбудовний період комісія у справах винаходів при губраднаргоспі видала київським винахідникам 60 авторських свідоцтв.

Прикладом колективного винахідництва може бути успішна розробка технології виготовлення асфальту з використанням кам'яновугільного пеку на заводі «Паризька комуна». Асфальт в СРСР вироблявся у лезпачних кількостях, тому що при використанні традиційної технології не вистачало нафтового гудрону. Запасів кам'яновугільного пеку, навпаки, бу-

ло багато, він пагромаджувався в Донбасі при коксуванні вугілля і не використовувався. Опрацювання технології виготовлення асфальту на основі відходів коксохімії давало можливість використовувати пек і задовольняти зростаючий попит народного господарства на асфальт.

Найбільше винахідництво робітників позначилося на розвитку Державних електромеханічних майстерень (ДЕМ): за кілька років невеликі ремонтні майстерні при Південно-Західній залізниці перетворилися на завод союзнного значення, що отримав назву «Трансигнал». У 1923 р. робітник ДЕМ Д. С. Трегер винайшов новий жезловий апарат для керівництва рухом па одпоколійних залізницях. Подібні апарати системи Томпсона Радянський Союз закуповував у Англії, і кожен з них коштував 800 крб. золотом. Здавалося б, апарат Трегера, конструктивно простіший і добре зарекомендований в експлуатації, треба було освоювати негайно. Але в Наркоматі шляхів сполучення не давали згоди на впровадження винаходу, поки робітники ДЕМ не звернулися до Ф. Е. Держинського. Нарком шляхів сполучення покарав винних за спробу «поховати» винахід. ДЕМ зобов'язувався впровадити апарати Трегера у виробництво і налагодити їх випуск у розмірах, що задовольняли б потреби всієї країни.

Колектив майстерень з ентузіазмом взявся за виконання поставленого завдання. Особливо відзначився слюсар-механік з 28-річним стажем роботи в майстернях, бригадний майстер Ф. І. Гриневецький. Його бригада повинна була вперше в СРСР освоїти виробництво міліамперметрів. В ході цієї роботи Гриневецький впровадив ряд власних удоскопалень і винаходів. В травні 1925 р. майстерні почали випускати апарати Трегера, а 28 серпня 1928 р. Президія ВУЦВК прийняла таке рішення: «Відзначаючи величезну корисну ро-

боту Київських головних електромеханічних майстерень, що виявилась у піднесенні продуктивності праці і у виготовленні тисячі екземплярів апарата винаходу тов. Трегера, тому що цей винахід дав велику грошову економію, усуваючи потребу купувати такі апарати за кордоном,— нагородити згадані майстерні орденом Трудового Червоного Прапора УСРР»⁶. Через тиждень робітники ДЕМу на урочистих зборах з приводу випуску тисячного жезла системи Трегера прийняли одноставне рішення: просити Київську міськраду присвоїти майстерням ім'я Ф. Є. Дзержинського. Це клопотання було задоволене.

Боротьба за підвищення продуктивності праці. Самовіддана боротьба робітників з розрухою завершилася успіхом. В 1923/24 господарському році деякі київські підприємства вже досягли або перевищили довоєнний обсяг виробництва. До них належали Головні залізничні майстерні, «Арсенал», кабельний завод, шкірзавод ім. М. В. Фрунзе, заводи дубильних екстрактів ім. Г. І. Петровського, «Червоний дріжджовик» № 1 та ін. Разом з тим виробничі потужності багатьох підприємств через відсутність замовлень використовувалися не на повну потужність. В 1924 р. завантаження заводу «Червоний плугатар» (утворений шляхом об'єднання двох націоналізованих чеських фірм — «Фільверт і Дедіна», «Несдлі і Унгерман») становило 75 %, заводу «Більшовик» — 50, цвяхового заводу ім. робітника О. Г. Письменного — лише 25 %.

На заключному етапі відбудови ускладнилися завдання, що стояли перед промисловістю і робітничим класом. Йшлося вже не просто про відновлення виробництва, а про його удосконалення, привернення уваги робітничих мас до технічних та економічних питань. ЦК РКП(б) у лютому 1924 р. розіслав місцевим парторганізаціям листа «Про залучення

осередків та фабрично-заводських комітетів до участі у виробничій роботі підприємств». В документі підкреслювалося, що партосередки повинні вивчати і вирішувати проблеми підвищення продуктивності праці та зпизнення собівартості продукції. Вплив заводських партосередків на виробництво зріс під час ленінського призову. За 1924 р. кількість членів та кандидатів у члени партії на заводі «Більшовик» зросла з 30 до 74, на «Червоному плугатарі» — з 24 до 95, на заводі ім. Артема — з 8 до 28. На кабельному заводі та «Фізико-хіміку» партійні осередки вперше були створені в березні 1924 р.

Актуальною проблемою стало правильне співвідношення росту продуктивності праці і заробітної плати. Радіше держава свідомо йшла на випередження темпів росту заробітків, тому що робітничий клас зазнавав надзвичайних нестатків через низький рівень заробітної плати та несвоєчасну її виплату. Добитися високого приросту продуктивності праці в перші роки мирного будівництва було неможливо через перебої у постачанні паливом і сировиною, неналагодженість побуту, організаційні труднощі та ін. На завершальному етапі відбудовного періоду становище промисловості зміцніло, а рівень зарплати помітно зріс. Виникли реальні передумови для досягнення випереджаючих темпів росту продуктивності праці. Березневий (1924 р.) Пленум ЦК РКП(б)У під час розгляду питання про заробітну плату ухвалив:

«Вважати, що падалі лінія на збільшення зарплати повинна проводитися лише на основі підвищення продуктивності праці робітників при умові, що собівартість продукції не зросте»⁷.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 18, арк. 161.

⁷ Комуністична партія України в резолюціях..., т. 1, с. 272.

Ініціатором широкомасштабних заходів щодо підвищення продуктивності праці в промисловості був Ф. Е. Дзержинський, якому на початку лютого 1924 р. партія доручила відповідальну посаду голови Президії ВРНГ СРСР. За доповіддю Дзержинського серпневий (1924 р.) Пленум ЦК РКП(б) висунув завдання забезпечити зростання промислового виробництва. «Вся увага і всі сили партії повинні бути звернені в цей бік»⁸, — підкреслив Пленум.

Комуністи, широкі маси робітничого населення Києва гаряче відгукнулися на заклик партії. На початку жовтня 1924 р. у Києві зібралися представники трестів і госпрганів, що обговорили питання про підвищення продуктивності праці. Було відзначено, що кращим засобом забезпечення зростання виробітку є впровадження відрядної оплати праці. Зокрема, на кабельному заводі після реорганізації виробництва на основі відрядності продуктивність праці зросла вдвічі.

Прикладом ділового ставлення до розв'язання висунутого завдання є діяльність партійного осередка нової взуттєвої фабрики, організованої Комборбезом у березні 1924 р. На зборах комуністів, присвячених питанню підвищення продуктивності праці, були присутні 125 чоловік — більшість робітничого колективу, під час дебатів виступали переважно безпартійні. Учасники зборів вказали, що висунуте партією завдання необхідно виконувати шляхом раціонального використання робочої сили — переходу на відрядність, впровадження поділу праці, а також налагодження механізації виробничих процесів. Вже до кінця року взуттєва фабрика перейшла на роздільну (за операціями) працю, запровадила відрядність і бригадну організацію праці, різко збільшивши обсяг виробництва. Чисельність робітничого колективу перевищила 400 чоловік.

Залучення робітників до боротьби

за зростання продуктивності праці і зниження собівартості продукції відбувалося переважно через виробничі наради. На деяких підприємствах, зокрема на «Арсеналі», вони створювалися з первинних осередків виробничої пропаганди, в Київських трамвайних майстернях — з виробничого гуртка, на багатьох фабриках і заводах виробничі наради не мали будь-яких попередників. Масове їх виникнення в липні — вересні 1924 р. свідчило про прагнення робітників брати активну участь у вирішенні господарських питань.

Одночасно з виробничими нарадами виникли виробничі комісії при фабзавкоммах — своєрідні штаби заводських нарад. Вони готували питання, що висувалися на обговорення виробничих нарад, збирали раціоналізаторські пропозиції робітників і контролювали їх реалізацію адміністрацією, за дорученням робітничо-селянської інспекції (РСІ) проводили різноманітні обстеження. В тезах Київської губпрофспілки, представлених на розгляд загальноміської конференції фабзавкомів, що відбулася в жовтні 1924 р., зазначалося: «Поставлені завдання (по підвищенню продуктивності праці. — Авт.) можуть бути викопані лише за участю широких робітничих мас. Ця участь може бути здійснена... в процесі постійної з місяця в місяць роботи делегатських зборів, виробничих комісій і виробничих нарад над питаннями виробництва в усій його багатогранності і складності»⁹.

На підприємствах промисловості і транспорту Києва, де працювало 41,5 тис. чоловік, в квітні 1925 р. налічувалося 130 виробничих нарад і 165 виробничих комісій. В складі їх переважали робітники, що по-діловому вирішували назрілі питання зростання продуктивності праці. Зокрема, на перших нарадах на хімічному

⁸ КПРС в резолюціях..., т. 3. с. 126.

⁹ Пролетарская правда, 1924, 19 окт.

заводі ім. В. П. Затопського (колишній «Карбонік») було внесено 42 пропозиції про поліпшення виробництва. Робітники фабрики ім. В. Н. Боженка на виробничій нараді вирішили побудувати другий корпус і звернулися в трест «Україпліс» за позпчкою. На кабельному заводі робітники детально розглянули план реконструкції і внесли до 25 конкретних пропозицій з метою його поліпшення.

Роз'яснюючи підхід партії до проблеми продуктивності праці, голова Раднаркому УСРР В. Я. Чубар на вересневому (1924 р.) Пленумі ЦК РКП(б) у піддав гострій критиці тих господарників, які намагалися поліпити співвідношення між темпами зростання заробітної плати і виробітку найлегшим шляхом — зниженням розцінок. Цей шлях ставив під удар всю роботу по підвищенню продуктивності праці, підривав зусилля партії по залученню до свідомої участі у цій роботі широких трудящих мас. Від господарників партія вимагала здійснення заходів до підвищення продуктивності праці та здешевлення продукції шляхом удоскопалення виробництва, його раціоналізації на основі використання технічного досвіду мас. Саме такий шлях створював об'єктивні можливості для збільшення норм виробітку і відповідного зростання продуктивності праці при одночасному зростанні заробітків трудящих. Правильність такої лінії партії дові масовий рух робітників за добровіль-

не зниження розцінок і підвищення норм виробітку. Він почався у вересні 1924 р. на Тульському збройовому заводі і був підхоплений в багатьох промислових центрах. У Києві одним з перших починання туляків підтримав колектив шкірзаводу ім. М. В. Фрунзе. Тут напередодні 7-ї річниці Великого Жовтня в заводоуправління почали надходити заяви від груп робітників про добровільне підвищення норм виробітку на 25 %.

На III Всеросійському з'їзді Рад в травні 1925 р. Ф. Е. Дзержинський дав високу оцінку результатам очоленої партійними організаціями боротьби робітників за підвищення продуктивності праці: «Так звана кампанія за підняття продуктивності праці і є виявом того нечуваного героїзму, який показав робітничий клас, щоб зробити нашу промисловість джерелом розвитку всього народного господарства Союзу РСР і сільського господарства в першу чергу»¹⁰. Чималий внесок в боротьбу за зростання продуктивності праці зробили кияни.

Наприкінці 1925 р., коли майже всі київські підприємства перевищили довоєнний обсяг виробництва, ставало все очевидніше, що центр ваги в роботі по підвищенню продуктивності праці пересувався з організаційних заходів у сферу поглибленої раціоналізації.

На порядок денний ставали завдання технічної реконструкції господарства.

2. Суспільно-політична активність трудящих

Зміцнення Київської партійної організації. На IV Київській партійній конференції (лютий 1921 р.) було підбито підсумки партійної дискусії в губернії з питань порядку денного наступного X з'їзду РКП(б). Конференція більшістю голосів схвалила

ленінський курс внутрішньої і зовнішньої політики ЦК РКП(б), спрямований на забезпечення мирних умов життя радянських людей, на

¹⁰ Дзержинский Ф. Э. Избранные произведения. М., 1977, т. 2, с. 176.

Г. І. Петровський.

відбудову зруйнованого господарства і побудову на основі непу економічного фундаменту соціалізму. Підтриманий всією партією, ленінський курс був прийнятий X з'їздом РКП(б) в березні 1921 р. На з'їзді в гострій полеміці з троцькістською опозицією В. І. Ленін науково обгрунтував функції, форми і методи роботи партійних, радянських та громадських організацій, принципи їх взаємодії і співробітництва в умовах радянського ладу. Він довів необхідність керівництва робітничого класу і його авангарду — Комуністичної партії всією системою громадсько-політичних організації нового суспільства.

До середини 1921 р. у Київській губерпській організації палічувалося 6870 комуністів. Переважно це були кадрові робітники, що пройшли школу революційної боротьби в підпіллі і на фронтах громадянської війни. Але в партію проникли і соціально

чужі елементи, а також випадкові люди з недостатньою ідейно-теоретичною підготовкою.

30 червня 1921 р. у «Правді» було опубліковано постанову ЦК і ЦКК РКП(б) «Про перевірку і чистку партійних лав». Центральну перевірочну комісію при ЦК КП(б)У очолив один з найстаріших комуністів Г. І. Петровський. Чистка почалася 15 серпня і проходила на відкритих партійних зборах.

В ході чистки у Київській губерпській партійній організації було виключено з рядів КП(б)У більше 2,5 тис. чоловік. Партійна організація провела велику роботу по мобілізації комуністів на вирішальні ділянки радяпського, господарського і культурного будівництва та правильній розстановці тут партійних кадрів.

На початку 1922 р. проводився загальний партійний перепис. За його даними в партійній організації Київщини налічувалося 7808 комуністів, 67 % з них були робітниками і селянами. На основі узагальнення підсумків перепису XI з'їзд РКП(б) виніс рішення про посилення вимог до вступаючих у партію. Для робітників і червоноармійців з робітників та селян встановлювався піврічний кандидатський стаж, для селян і кустарів, що не експлуатували чужої праці, — 1 рік, для службовців — 2 роки. Вступаючі по першій і другій категоріях повинні були подати рекомендації трьох членів партії з партійним стажем не менш як 3 роки, а вступаючі по третій категорії — рекомендації п'яти членів партії з 5-річним стажем. Рішення про прийом в кандидати обов'язково затверджувалося в губкомі партії.

В першу чергу XI з'їзд РКП(б) звернув увагу на створення і посилення первинних партійних органів — комуністичних осередків на промислових підприємствах і в установах, насамперед на пайбільших. Велике значення цієї ділянки партійної роботи підкреслив і XII з'їзд

РКП(б). Рекомендувалося на великих підприємствах обирати цехових організаторів, призначати організаторів партроботи в гуртожитках. На великих підприємствах почали створювати цехові осередки.

Зростання вимог до вступаючих в партію, зміцнення партійних осередків на підприємствах, що сприяло зміцненню зв'язків кожного комуніста з партією, перевірки складу партійних організацій, які періодично проводилися органами Центральної контрольної комісії, дали можливість регулювати соціальний склад партійних організацій. Це було необхідно в умовах гострої класової боротьби.

Велике значення мало рішення XIII конференції РКП(б) (жовтень 1923 р.) про збільшення пролетарського ядра в партії за рахунок залучення до лав РКП(б) не менш як 100 тис. робітників з виробництва. В 1923 р. губерньська партійна організація прийняла в партію 914 чоловік, з них 703 робітники, переважно київських заводів. Яскравою демонстрацією зростання авторитету Комуністичної партії, зміцнення її зв'язків з робітничим класом був масовий вступ робітників до ленинської партії в найважчий для неї час: 21 січня 1924 р. помер вождь Комуністичної партії і трудящих всього світу В. І. Ленін.

На численних мітингах і зборах, в листах на адресу керівних партійних і радянських органів трудящі Києва пропонували увічнити пам'ять вождя перейменуванням на його честь вулиць, заводів і фабрик. Ім'ям В. І. Леніна було названо одну з центральних вулиць міста, Південно-російський машинобудівний завод перейменовано в «Лепінську кузню».

Кращим пам'ятником вождю, вважали робітники, буде продовження його великої справи. «До лав Комуністичної партії, з нею — за заповіді Ілліча... Замінімо його колективною думкою і волею Комуністичної партії...»¹¹, — закликали траурні збори

робітників заводу «Арсенал». В числі перших поряд з арсенальцями подали колективну заяву про вступ у партію робітники «Червоного дріжджовика», Головних залізничних майстерень, експлуатаційного відділення Київської ЦЕС.

Заяви про прийом в партію йшли в ці дні в ЦК РКП(б) з усіх кінців країни. Йдучи назустріч побажанням трудящих і керуючись курсом XII з'їзду РКП(б) на зміцнення пролетарського ядра в партії, Пленум Центрального Комітету (29—31 січня 1924 р.) прийняв звернення «До робітників і робітниць» і постанову «Про прийом робітників від верстата у партію». В цих документах ЦК РКП(б) оголосив лепінський призов у партію робітників, зайнятих безпосередньо на виробництві, і червоноармійців, які до служби в армії працювали біля верстата.

Тимчасово дозволялося приймати колективні заяви робітників про вступ у партію. Але питання про прийом кандидатами у члени партії партійні осередки і комісії парткомів вирішували в персональному порядку. Вступаючі повинні були мати дві рекомендації комуністів з партійним стажем не менш як 2 роки або рекомендацію загальних зборів заводського колективу. Центральний Комітет КП(б)У в лютому 1924 р. конкретизував завдання партійних організацій республіки по прийому в партію. Вирішено було прийняти не менш як 25 тис. робітників з виробництва, в тому числі по Київській губернії — тисячу робітників. Партійні осередки розгорнули роботу по роз'ясненню програми та статуту партії, проводили лекції і бесіди з історії партії, знайомили робітників з біографією і працями В. І. Леніна. До 18 лютого в партійні осередки міста надійшли заяви від 1147 робітників.

¹¹ Цит. за кн.: Палагин П. В. Ленинский призыв в партию на Украине. — Киев, 1965, с. 5.

Обговорення цих заяв проходило на заводських зборах. Робітничі колективи рекомендували тільки найбільш передових, політично грамотних. Молодим комуністам вручалися пам'ятні подарунки — «Бібліотечки ленінізму». Серед перших кандидатів ленінського призову були учасники Великої Жовтневої соціалістичної революції коваль Г. Скворечний, столяр М. Горбачевський, молотобосець І. Жаренков, робітниця М. Ульянова з заводу «Арсенал»; учасники громадянської війни І. Деденков і О. Мірошниченко — робітники Південно-російського заводу; робітник держпароплавання депутат миськради В. Грядинов; робітник Головних залізничних майстерень герой праці І. Головка. У Києві по ленінському призову 1924 р. вступило у партію близько 2,5 тис. робітників, серед них — 150 робітників «Арсеналу», 60 — «Ленінської кузні», 40 — заводу «Більшовик».

В цілому за роки відбудовного періоду партійна організація Київщини значно зросла: на початок 1926 р. вона складалася з 11 723 комуністів. До складу 214 партійних осередків Києва входило 9078 комуністів. Партійні осередки об'єднувалися за територіальним принципом в п'ять райкомів: Ленінський, Подільський, Січневий, Деміївський, Шулявський. Керівництво райкомами здійснював Київський губернський комітет КП(б)У.

Велику допомогу губком одержував від ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. За їх ініціативою на відповідальну роботу в губернську організацію направлялися досвідчені партійні працівники. З вересня 1922 р. по березень 1923 р. за направленнями центральних органів партії в губком прибули 76 комуністів. Звіти губкому, окремих секретарів партійних осередків систематично розглядалися на Політбюро і в Секретаріаті ЦК КП(б)У. В 1924 р., наприклад, Секретаріат ЦК КП(б)У заслухав

доповіді секретаря Київського губкому П. П. Постишева про роботу Київської партійної організації та секретаря партійного осередку Головних залізничних майстерень ім. Січневого повстання. П'ять виробничих партійних осередків і один вузівський (Київський медінститут) за рішенням ЦК КП(б)У були виділені в опорну групу, на досвіді якої узагальнювалася діяльність партійних виробничих осередків в республіці в цілому.

Велике значення для зміцнення єдності партійних лав мало політичне виховання комуністів, систематичне підвищення їх ідейно-теоретичного рівня. За рішенням X з'їзду РКП(б) для кандидатів і молодих членів партії створювалися короткотермінові гуртки політичних знань, на підприємствах діяли школи політграмоти, марксистські гуртки. Для підготовки керівних партійних кадрів, пропагандистів було розгорнуто мережу спеціальних політичних учбових закладів: Комуністичний університет ім. Я. М. Свердлова в Москві, Центральна партійна школа в Харкові (з лютого 1921 р. — Вища партійна школа, з серпня 1922 р. реорганізована в Комуністичний університет ім. Артема з 3-річним строком навчання). В Києві в 1925 р. у 150 школах політграмоти навчалася більш як 6 тис. комуністів. Члени партії військового гарнізону навчалися в 32 школах для комуністів військових підрозділів, більш як 1,5 тис. комуністів одержували політичну освіту в партійних клубах — кабінетах політичної освіти при райкомах і губкомі партії.

Особлива увага зверталася на організацію політичного навчання комуністів ленінського призову. Для них організовувалися короткотермінові курси політичної освіти, після проходження яких слухачі вливалися в загальну мережу партійної освіти, направлялися для продовження навчання в радпартшколи, робфаки, вузи. Одночасно партійні осередки за-

лучали всіх молодих комуністів до практичної роботи: висували агітаторами, цеховими організаторами, членами правлінь клубів, а найбільш підготовлених — на керівну роботу в радянські і господарські органи і громадські організації.

Заходи щодо зміцнення партійних організацій, поліпшення їх соціального складу шляхом залучення передових робітників, розширення мережі політичної освіти сприяли зростанню ідейно-політичного рівня Київської партійної організації. Про це свідчила перемога ленінського курсу в Київській партійній організації у боротьбі з новими вилазками троцькістів і націонал-ухильниками в середині 20-х рр. У 1923—1924 рр. Троцький пав'язав партію нову дискусію з питань партійного будівництва, намагався протиставити старим ленінським кадрам молодих комуністів, піддав ревізії ленінські організаційні принципи Комуністичної партії, зокрема принцип демократичного централізму. В ході дискусії у Київській губернській організації прибічникам Троцького вдалося одного разу протягти на загальноміському партійному активі троцькістську резолюцію. Проти прийнятого рішення різко виступили низові партійні організації, в тому числі такі великі, як партійні осередки заводу «Арсенал», залізничного депо. В травні 1924 р. IX Київська губернська партійна конференція рішуче засудила троцькістську платформу і висловила повну підтримку ЦК РКП(б)У, що твердо стояв на платформі ленінського ЦК РКП(б).

Важливу роль у зміцненні зв'язків з масами відіграли широкі безпартійні конференції. Делегатів на них обирали на робітничих зборах. На безпартійних конференціях заслуховувалися політичні доповіді, в яких популяризувалася політика партії, роз'яснювалися чергові завдання господарського будівництва. На безпартійній конференції Ленінського

району м. Києва в лютому 1925 р. були представлені делегати від Головних залізничних майстерень, «Ленінської кузні», комунальних підприємств. В прийнятій ними резолюції зазначалося: «Ми знаємо, що не всі робітники можуть бути членами Комуністичної партії, але ми знаємо, що кожен свідомий пролетарій, кожен безпартійний робітник і робітниця, кожен свідомий селянин буде підтримувати політику Комуністичної партії...»¹².

Велике значення мало залучення до громадської діяльності жінок. «Участь жінок в партійній і радянській роботі набуває гігантського значення саме тепер, — вказував В. І. Ленін, — коли війна закінчилась, і мирна організаторська робота висунулась — сподіваюся, на довгий час, — на перший план»¹³.

Головною організаційною формою роботи серед жінок були делегатські збори, що працювали під керівництвом жінвідділу губкому партії. При делегатських зборах працювали секції охорони материнства і дитинства, кооперативна.

Розвиваючись політично, набуваючи навичок громадської роботи в делегатських зборах, жінки ставали активними учасниками всіх сфер суспільно-політичного життя. Передові робітниці вступали до лав Комуністичної партії. У Київській партійній організації в 1925 р. було 639 жінок, серед них 176 робіниць, що вступили у партію по ленінському призову. В бюро первинних осередків обрали 71 жінку, секретарями осередків працювали 10 жінок.

Зміцнюючись ідейно-політично і організаційно, спираючись на підтримку передових робітників, Київська партійна організація посилила керівництво радянськими і громадськими організаціями, мобілізуючи

¹² X-та Київська губернська партійна конференція РКП(б)У. — К., 1925, с. 4.

¹³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 42, с. 80.

через них всіх трудящих міста па вирішення актуальних проблем господарського і суспільно-політичного життя.

Утворення і діяльність Київської міської Ради робітничих і червоноармійських депутатів. Першочерговим завданням партії після переходу країни до мирного будівництва було відновлення і вдосконалення роботи органів Радянської влади на місцях, радянського державного апарату.

В умовах громадянської війни Ради в зоні воєнних дій було замінено надзвичайними органами диктатури пролетаріату — ревкомми. З відновленням і зміцненням Радянської влади ЦК КП(б)У і Радянський уряд України визнали необхідним перейти від системи ревкомів до Рад. V Всеукраїнський з'їзд Рад (25 лютого — 3 березня 1921 р.) в постанові «Про радянське будівництво» оголосив місцеві Ради, з'їзди Рад і створені ними виконкоми єдиними повноважними і повноправними органами державної влади на місцях. 30 березня 1921 р. Президія ВУЦВК випесла рішення «Про регулярні перевибори Рад і про скликання у встановлені строки з'їздів Рад».

Київський губревком вирішив провести з 5 по 24 квітня вибори до Київської міської Ради робітничих і червоноармійських депутатів. Було затверджено інструкцію по виборах і прийнято «Відозву до робітників і червоноармійців Києва», що закликала «до свідомого революційного обов'язку і більшої пильності на виборах»¹⁴. Правом обирати в міську Раду користувалися робітники, службовці установ, червоноармійці Київського гарнізону, а також профспілки. Висунення і обрання депутатів відбувалося на загальних зборах на підприємствах, в установах, військових частинах і на пленумі Київської губпрофради. Від профспілок обирався один депутат від тисячі членів спілки, від підприємств — один депу-

тат від ста робітників і службовців, а на великих підприємствах — додатково один депутат від кожних 150 працюючих.

Вибори до Київської міської Ради відбувалися в складній обстановці. Укапісти* намагалися протягти в Ради своїх прибічників, що маскувалися під безпартійних. Активно діяли залишки есеро-меншовицьких елементів, сіоністи.

Губернська партійна організація провела велику організаційно-масову і організаторську роботу по проведенню виборів. При губкомі було створено комісію з представників Губпрофради, Політичного управління Червоної Армії і політвідділу губкому. Представники комісії обов'язково були присутні на виборчих зборах і подавали на обговорення наказ міській Раді від Комуністичної партії.

Київська губернська рада профспілок звернулася до членів профспілок, всіх робітників Києва із закликом: «Ідіть на вибори в Раду робітничих і червоноармійських депутатів під прапором Комуністичної партії!». 18 квітня на пленарному засіданні Київської губпрофради відбулися вибори депутатів в міськраду від профспілок. Кандидатури запропонувала комуністична фракція губпрофради. Організовано відбулися вибори на підприємствах, у військових частинах і установах. Одна з частин Київського військового округу обрала в Київську міськраду В. І. Леніна. За даними виборкому, право обирати до Ради мали 166 710 чоловік. Взяло участь у виборах 97 566 чоловік, або 58,4 % виборців. У Раду було обрано 1459 депутатів, в тому числі 1093 комуністи,

¹⁴ Київський пролетарій, 1921, 1 апр.

* Члени легально існуючої з 1919 р. дрібнобуржуазної націоналістичної партії («Українська комуністична партія»). До її складу у 1921 р. входило 500 членів, а в 1924 р. — 200. У 1925 р. розпущена за рішенням Президії Комінтерну.

350 безпартійних. Серед обраних до складу міськради було п'ять меншовиків, шість укаїстів, два есери, анархіст і незалежний соціаліст.

Зібравшись на перше пленарне засідання, депутати обговорили «Наказ Комуністичної партії Київській Раді робітничих і червоноармійських депутатів». Наказ обговорювали окремо комфракцією Ради і її безпартійними депутатами. Переважна більшість безпартійних проголосувала за «Наказ». Пленум міської Ради одноставно прийняв пропозицію комуністичної фракції про виключення зі складу Ради меншовиків і есерів. Отже, вибори до Київської Ради робітничих і червоноармійських депутатів принесли повну перемогу комуністам.

В умовах загальної господарської розрухи і голоду, безперервних контрреволюційних заколотів, куркульсько-бандитських виступів не могло бути рівного представництва в Радах всіх соціальних прошарків трудящих. Конституційно пануюче становище в Радах було закріплено за робітничим класом.

Комуністична партія і Радянський уряд послідовно здійснювали заходи щодо зміцнення авторитету місцевих Рад. На основі постанови IX Всеросійського з'їзду Рад «Про радянське будівництво» і «Положення про місцеві Ради та виконкоми», затвердженого в жовтні 1921 р. ВЦВК, Президія ВУЦВК Рад прийняла 8 березня 1922 р. постанову «Про зміни строків виборів Рад, сесій ВУЦВК і скасування деяких відділів виконкомів». Цією постановою встановлювалося, що місцеві Ради обираються не на півроку, як це було в 1921 р., а на рік. Розширювалися права виконкомів Рад, підвищувалася відповідальність голів виконкомів і завідуючих відділами за загальне керівництво роботою. Курс на поживлення діяльності Рад, все більше згуртування навколо них широким мас робітничого класу, селян-

ства, передової частини інтелігенції втілювався в життя пасамперед шляхом залучення у їх роботу профспілок, комсомольських організацій, комітетів незаможних селян. Поступово розширювалося й коло осіб, що одержували право брати участь у виборах.

Законодавчі акти, в яких уточнювалися компетенція місцевих органів влади, порядок їх обрання, визначалося коло організацій і осіб, що мали право брати участь у формуванні органів Радянської влади на місцях, а також позбавлялися цього права, були узагальнені в «Положенні про виборчі права громадян і порядок проведення виборів», прийнятому ВУЦВК Рад і РНК УСРР 10 вересня 1924 р., а також в «Положенні про міські і селищні Ради робітничих і червоноармійських депутатів», прийнятому 2-ю сесією ВУЦВК Рад десятого скликання 28 жовтня 1925 р.

Поступово посилювалася роль Рад як повноважних органів влади на місцях. Про це свідчить діяльність Київської міської Ради робітничих і червоноармійських депутатів у відбудовний період. Розглядаючи кампанію перевиборів Рад як один із шляхів залучення трудящих мас до соціалістичного будівництва, Київська партійна організація ретельно готувалася до наступних виборів у Ради. В кожному «Наказі» депутатам Київської міської Ради, складеному губкомом партії, відбивалися загальні завдання соціалістичного будівництва, а також найбільшчі завдання в галузі господарського, культурного будівництва міста, в напрямі підвищення матеріального добробуту трудящих. На перевибірних зборах заслуховувався звіт міської Ради про виконання «Наказу».

З кожним роком все більше трудящих брало участь у виборах: у 1923/24 р. у виборах до Київської міської Ради брало участь 76 тис. чоловік, у 1924/25 р.— 98 тис., у 1925/26 р.— 113,5 тис. Серед обра-

них депутатів більшість становили робітники: в 1923/24 р.— 54 %, в 1924/25 р.— 57, в 1925/26 р.— 59 %. Велика увага приділялася поєднанню у складі Ради старшого покоління і молоді.

Все більший авторитет завойовували комуністи: їх абсолютне число в складі міської Ради зростало, хоч питомо вага зменшувалася у зв'язку з постійним збільшенням чисельного складу Ради і представництва безпартійних. Комуністи займали більш як $\frac{2}{3}$ депутатських місць: в 1923/24 р. вони становили 68,6 % загальної кількості, в 1924/25 р.— 63,2, в 1925/26 р.— 62 %. Зростав прошарок комсомольців: 1923/24 р.— у Раді їх було всього 3 чоловіки, в 1924/25 р.— 42.

Про зростання авторитету Комуністичної партії свідчила і повна підтримка виборцями її «Наказу» міській Раді. Під час передвиборчих кампаній укапісти, сіоністи та інші політичні угруповання намагалися протягти в Ради своїх прибічників. На заводі «Арсенал» в листопаді 1923 р. представник укапістів намагався протиставити «Наказу Комуністичної партії» наказ своєї партії. Робітники відхилили пропозиції укапіста, одноставно прийняли «Наказ Комуністичної партії» і обрали до Ради кандидатів, запропонованих комосередком заводу. На 1-й взуттєвій фабриці робітники відмовилися слухати наказ укапістів. На зборах службовців приватних підприємств Києва, проведених профспілкою радпрацівників, намагався виступити представник єврейської робітничої партії «Поалей-Ціон». Загальні збори ухвалили вивести його з приміщення, де відбувалися збори. В наступні роки уже не спостерігалось відкритих спроб висунути на виборах до Рад антикомуністичні програми, але боротьба за протягування в органи влади антирадянських елементів і проникнення їх в радянський державний апарат тривала.

Курс на розширення соціальної бази місцевих Рад, зокрема Київської міської Ради, супроводжувався обмеженням політичних прав експлуататорських елементів і колишніх прислужників буржуазно-поміщицького ладу. До 1924 р., коли вибори проходили лише на державних підприємствах та в установах, серед їх робітників осіб, позбавлених виборчих прав, було небагато: в 1923 р.— 23 чоловіки, в 1924 р.— 415 чоловік. У 1924 р. на основі «Положення про виборчі права громадян і порядок проведення виборів» скасовувалося обмеження виборчих прав для робітників приватних підприємств і установ, членів кустарних підприємств, надавалися виборчі права дорослим членам сімей робітників, службовців, кустарів. Тим самим значно розширювалося коло виборців. Разом з тим посилювався контроль за вірним і повним виявленням осіб, що мали бути позбавленими виборчих прав. В результаті в 1925/26 р. число осіб, позбавлених виборчих прав, зросло до 13 500, хоч їх питомо вага в масі виборців становила лише 5,4 %.

Удосконалення виборчої системи, все більша її демократизація при одночасному зміцненні провідної ролі робітників і керівного становища комуністичної фракції в Київській міській Раді зробили її повнокровним органом пролетарської диктатури, виразником інтересів широких верств трудящих.

Зміцнення міської Ради як повноважного органу керівництва господарським і культурним життям міста досягалось також удосконаленням її структури. До кінця 1925 р. Ради мали таку структуру: пленум, президія, секції, бюро секцій, комісії. Всього було створено шість секцій: комунальна, фінансово-економічна, адміністративно-військова, охорони здоров'я, народної освіти, сприяння робітничо-селянській інспекції (РСІ).

Депутати міської Ради входили до секцій і одночасно прикріплювалися до підприємств і установ, переважно до тих, де вони працювали. Здійснюючи контроль за діяльністю адміністрації і беручи активну участь у роботі громадських організацій, вони добре знали внутрізаводські справи, регулярно інформували колектив про роботу своєї секції та міськради в цілому. Депутати міськради, що працювали в одному адміністративно-територіальному районі, створювали районну депутатську групу. На її нарадах розглядалися питання, що стосувалися цього району. Секції міськради з кожним роком набували все більшої самостійності. Пленуми міськради скликалися для вирішення найважливіших господарсько-політичних питань. Практикувалося проведення об'єднаних пленумів губкому, міськради і губпрофради, присвячених історико-революційним датам.

Пленарні засідання секцій і комісії міськради нерідко проводилися безпосередньо на підприємствах за участю робітників. Навколо секцій створювалися групи безпартійних робітників у складі 50—100 чоловік. У 1925 р. секції міськради провели 348 обстежень. В обстеженнях санітарного стану міста взяло участь 250 членів міськради, стану торговельних закладів — 160 депутатів.

Активізація роботи міської Ради, зміцнення зв'язків з масами виборців, регулярна звітність Ради, окремих депутатів перед робітничими колективами, гласність у роботі — все це сприяло підвищенню її авторитету, зростанню ролі в господарському і культурному будівництві.

Активізація діяльності громадських організацій. Комуністична партія приділяла велику увагу ідейно-політичному та організаційному зміцненню комсомолу. X з'їзд РКП(б) накреслив шляхи перебудови роботи комсомольських організа-

О. М. Бойченко.

цій в умовах мирного будівництва, зміцнення партійного керівництва комсомольськими організаціями. З'їзд зобов'язав всіх членів партії віком до 20 років бути членами комсомолу і брати активну участь в його роботі.

III з'їзд КСМ України (травень 1921 р.) взяв до керівництва вказівки партії. Центр ваги масово-політичної роботи було перенесено у комсомольські осередки безпосередньо на підприємства. Ставилася завдання залучати у спілку робітничу молодь.

За рішенням ЦК КП(б)У в 1921/22 р. Київська губернська парт-організація відрядила на роботу в комсомольські організації міста 97 комуністів.

Зміцнення партійного впливу в комсомолі мало особливо велике значення у зв'язку із посиленням підступів есеро-меншовицьких, буржуазно-націоналістичних та сіоніст-

Група учасників VII губернського з'їзду КСМУ. 1922 р.

ських елементів. У Києві в 1921—1922 рр. активізувалася діяльність «Української юнацької спілки», що організувала в ряді вузів так звані комуністичні гуртки, які проповідували ворожі комунізму ідеї. На молодь орієнтувалися і троцькісти.

Наприкінці 1921 — на початку 1922 р. було проведено перевірку особистого складу комсомольських організацій республіки. В результаті її комсомольська організація чисельно зменшилася, проте в соціальному та ідейно-політичному відношенні вона значно зміцнилася.

Велике значення для підвищення безздатності комсомолу мав лєнінський призов в організацію робітничої молоді. За рік, починаючи з лютого 1924 р., Київська губернська комсомольська організація зроста майже в 2 рази: з 10 043 до 19 595 чоловік. В комсомол вступила практично вся працююча молодь Києва. В рядах комсомолу молодь ідейно та політично загартовувалася. Цьому сприяло розширення мережі

комсомольської освіти. Протягом 1924 р. кількість комсомольських політгуртків у Києві збільшилася з 98 до 130, а кількість комсомольців, що навчалася в них, з 400 до 2,5 тис. чоловік.

З ідейно-політичним і організаційним зміцненням комсомольських організацій і посиленням їх впливу на молодь зростала її трудова і громадсько-політична активність.

Важливу роль у залученні мас до соціалістичного будівництва відіграла наймасовіша громадська організація — профспілки. Питання про місце профспілок в системі диктатури пролетаріату, їх функції, форми і методи роботи в умовах радянського ладу займало центральне місце в партійній дискусії папередодні X з'їзду РКП(б), в тому числі в Київській губернській партійній організації.

Троцькісти і «буферна» група Бухаріна домагалися «одержавлення» профспілок, перетворення їх в адміністративно-технічний апарат

керівництва. «Демократичні централісти» («децисти») вимагали повної передачі профспілкам функцій керівництва народним господарством, «робітнича опозиція» — створення на противагу радянському державному апарату нового органу керівництва економікою — «серосійського з'їзду виробників», в який поряд з дрібнобуржуазними та куркульськими елементами входили б представники профспілок. В дійсності ж опозиція, відроджуючи горезвісну меншовицьку теорію «незалежності» профспілок від політичної влади, намагалася усунути Комуністичну партію від керівництва масами, розірвати союз робітників і селян, реставрувати владу буржуазії.

Подолавши впертий опір опозиційних угруповань, Київська губерньська партійна організація прийняла лєнінську платформу про профспілки «як школу господарювання, школу комунізму». Першочергову увагу було звернено на зміцнення партійного впливу в профспілках, на перебудову їх роботи на основі широкої демократії.

В 1922 р. обов'язковий вступ у профспілки всіх працюючих на державних підприємствах і в установах було замінено добровільним членством. Після проведення перереєстрації членів профспілок вони звільнилися від соціально ворожих елементів. Однак не пройшли перереєстрації деякі категорії трудящих — кустарі, безробітні.

В результаті до жовтня 1922 р. кількість членів профспілок в Києві скоротилася порівняно з початком року більш як на 40% і становила 63,5 тис. чоловік. В подальшому лави членів профспілок поповнювалися, в жовтні 1925 р. в профспілках міста було вже 125,2 тис. членів.

Губерньська партійна організація постійно допомагала організаційному зміцненню профспілок. В усіх їх органах було створено комуністичні фракції. Зріс авторитет комуністів.

Якщо на початку 1922 р. в фабзавкомах комуністи становили 17,7 % всіх членів, то в листопаді 1925 р. — вже 25,7 %. Під керівництвом партійних комітетів комфракції профспілок проводили велику роботу по залученню в спілки нових членів, по поліпшенню їх матеріального становища і культурного обслуговування на основі колективних договорів, що укладалися профсоюзом з адміністрацією, по підвищенню громадсько-політичної і трудової активності трудящих, зміцненню дисципліни.

Профспілки міста надавали підтримку спілці робітників землі і лісу в згуртуванні батраків. При безпосередній участі робітників київського трамвайного парку і шкірзаводу ім. Фрунзе влітку 1925 р. пройшов страйк батраків в куркульських господарствах с. Курешівка.

Всебічно зміцнюючи зв'язки з громадськими організаціями, Київська партійна організація залучала через них всіх трудящих міста до участі в господарському і суспільно-політичному житті республіки.

Участь трудящих в суспільно-політичних і господарських кампаніях. Одним з головних завдань партійних і громадських організацій промислових центрів республіки, в тому числі таких, як Київ, було введення до ладу пайважливіших підприємств — ударних будов — і підвищення продуктивності праці. Але насамперед необхідно було забезпечити місто продовольством, паливом, створити нормальні умови для мирної праці міських жителів і сільського населення губернії, що порушувалася вторгненнями куркульсько-націоналістичних банд, заколотами контрреволюційних елементів.

Партійна організація і міська Рада мобілізували на рішення цих завдань всі громадські організації. За їх участю на підприємствах налагоджено випуск товарів сільськогосподарського попиту, обладнано цех по

ремонту сільськогосподарської техніки. Формувалися робітничі бригади по наданню допомоги селу в проведенні весняної сівби. Завдяння по сівній кампанії 1921 р. губернія виконала на 115 %. В червні 1921 р. для роз'яснення суті нової економічної політики і керівництва продподатковою кампанією губком партії мобілізував з міста більш як 300 комуністів, міськрада — 100 членів Ради, Київська губпрофрада — 150 відповідальних працівників. В результаті губернія виконала план збирання продподатку, і мінімум щомісячного відпуску продовольства для міста вдалося збільшити майже в 4 рази проти 1920 р.

Велику допомогу подали партійні і профспілкові організації органам ДПУ в розгромі куркульсько-націоналістичного бандитизму. В 1921 — 1922 рр. на Київщині було ліквідовано більш як 30 банд, які очолювала націоналістична організація «Козача рада», розкрито і знеп'якджено

контрреволюційну «Київську військову організацію» і савінківський «Народний союз захисту батьківщини і свободи».

Високий патріотичний обов'язок, пролетарську солідарність виявили трудящі міста навесні 1921 р., коли в країні трапилося тяжке лихо — посуха в Поволжі. Питання про заходи щодо надання допомоги голодуючим було розглянуто в серпні 1921 р. на пленумі Київської міськради. Центральна комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК Рад створила в Києві обласну філію. При губпрофраді створено робочий комітет допомоги голодуючим. На поточний рахунок комісії від всіх підприємств, осередків партії і профспілок, окремих робітників і службовців почали надходити добровільні пожертвування. Профспілки прийняли рішення відраховувати у фонд голодуючих до 4 % щомісячного заробітку. В фонд голодуючих йшли відрахування від економії матеріалів, не-

Група делегатів Києва на V Всеукраїнській комсомольській конференції. Харків, 1924 р.

дільників. Перший недільник на користь голодуючих провели у вересні київські залізничники. В ньому взяло участь 4747 чоловік.

Всього на пожертвування трудящих Києва було закуплено 228 тис. пудів зерна замість передбачених 110 тис. В місті розмістили більш як 2 тис. дітей голодуючих, надали роботу 2675 біженцям. Київська губернська рада профспілок за організацію допомоги потерпілим під час стихійного лиха була нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

Посуха 1921 р. вразила і південні райони України. Трудящі Києва взяли шефство над голодуючими Миколаївської губернії, зібравши на їх користь 376,7 млн. крб. (у цінах 1922 р.), 321 пуд зерна, 17 пудів муки. Згідно з постановою ВУЦВК Рад від 8 березня 1922 р. громадські організації взяли участь у вилученні цінностей церков і монастирів у фонд голодуючих. У Києво-Печерській лаврі і пайближчих монастирях було реквізовано 2 пуди золота, більш як 130 пудів срібла, 1160 каратів брильянтів.

Комсомольські і профспілкові організації Києва взяли активну участь у мобілізації трудящих на відбудову промислових підприємств і транспорту міста та пайбільшого промислового центру республіки — Донбасу. Підтримавши навесні 1921 р. лозунг партії «Допомога Донбасу — допомога пролетаріату республіки», Київська губпрофрада скликала конференцію фабзавкомів Києва, створила комісію організації допомоги Донбасу. На відбудову шахт виїхало багато київських робітників-будівельників. В місті і губернії відбувався збір коштів у фонд робітників Донбасу. В 1922 р. з Київської губернії було відправлено шахтарям Донбасу 130 тис. пудів зерна, з них 40 тис. пудів закуплено на кошти киян.

Трудовий ентузіазм, народжений революцією, ленінськими ідеями і

яскраво виявлений в масових суботниках і недільниках, в русі за ударну працю, сприяв швидкому відродженню господарства міста. Образно відтворив цей процес Володимир Маяковський, який відвідав Київ на початку січня 1924 р.:

А теперь
встают
с Подола
киевская грудь,
гудит,
котлами грета.
Не святой уже —
другой,
земпой Владимир
крестит нас
железом и огнем
декретов¹⁵.

Суспільно-політична активність трудящих Києва знайшла яскраве виявлення у всенародному русі за утворення СРСР. Вже на першому пленумі Київської міської ради в травні 1921 р. у телеграмі В. І. Леніну депутати писали: «І пленум Ради робітничих і червоноармійських депутатів м. Києва шле палке привітання робітничому класу Росії в особі його робітничо-селянського уряду. В тісному і постійному союзі мас великих радянських федерацій, що борються, — запорука перемоги пролетарської революції. Хай живе братерський союз України і Росії, осяяний світлом Комуністичного Інтернаціоналу!»¹⁶. З глибоким задоволенням сприйняли комуністи, робітники, всі трудящі пропозицію В. І. Леніна, схвалену жовтневим (1922 р.) Пленумом ЦК РКП(б), про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Київська делегація на 3-й сесії ВУЦВК Рад 15 жовтня 1922 р. підтримала пропозицію Донецької і Харківської делегацій про встановлення контактів з Радами

¹⁵ Маяковский В. Полн собр. соч. М., 1957, т. 6, с. 11.

¹⁶ В. І. Ленін і український народ.— К., 1970, с. 105.

Російської Федерації з питання державного об'єднання радянських республік.

10 січня 1923 р. пленум Київської міської Ради, висловлюючи загальну думку киян, гаряче схвалив історичні рішення VII з'їзду Рад України, X Всеросійського і I Всесоюзного з'їздів Рад про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік і входження до нього Української СРР. З створенням Союзу РСР ще

більше посилилися політичні, економічні і культурні зв'язки Києва як з трудящими України, так і з братніми пародами РСФРР та інших республік.

Отже, в Києві, як і по всій країні, за роки відбудовного періоду зміцніла влада Рад, зріс авторитет Комуністичної партії, під керівництвом якої включалися в активну трудову та суспільно-політичну діяльність все нові й нові тисячі громадян.

3. Відбудова і розвиток міського господарства

Розширення території міста. Територія Києва до Великої Жовтневої соціалістичної революції становила 17,5 тис. га. Природне зростання міста вимагало збільшення його території, забезпечення земельною площею на перспективу забудову. Питання про розширення території Києва і встановлення його нових меж було вирішено Раднаркомом УСРР 12 жовтня 1923 р. В межі міста ввійшли 20 населених пунктів приміської зони, здавна пов'язаних з містом економічно: на півночі — Пуца-Водицький район (села Пуца-Водиця, Костянтинівка, Мостице, хут. Берковець); на заході — Святошинський (села Святошине, Ромашівка, Біличі, Катеринівка, хутори Любка, Дегтярі); на півдні — Китаєвський (села Совки, Мишоловка, хут. Черволий Трактир, Слобода Олександрівська); на сході — Дарницький (слобідки Передмостна, Кухмистерська, Микільська, Воскресенська, села Позняки, Стара і Нова Дарниця). Територія Києва розширилася більш як удвічі й становила 39,9 тис. га. До 1925 р. було обстежено всі міські землі, проведено планувально-геодезичні роботи, топографічне знімання. Отримані дані було покладено в основу проекту нового

планування і плану соціально-економічного розвитку Києва.

В умовах продовольчої кризи 1921—1922 рр. органи Радянської влади вжили ряд заходів щодо поліпшення матеріального становища трудящих міста. Дві третини робітників і службовців безкоштовно отримали городні ділянки в особисте і колективне землекористування за межами міста (в радіусі 50 км) і в самому Києві. Частина території Шулявки, Лук'янівки, Солом'янки була зайнята під картопляними полями. Із зміцненням економіки, розвитком державної і кооперативної торгівлі, підвищенням заробітної плати матеріальне становище трудящих поліпшувалося. До 1924 р. попит на городні ділянки згачпо зменшився, міська земля почала використовуватися за прямим призначенням для промислового і цивільного будівництва. Поступово почало розгортатися житлове будівництво. За даними переписів 1920 і 1926 рр. населення міста збільшилося з 366,4 тис. до 513,6 тис. чоловік. Щорічний приріст населення Києва становив 5—6 %, тому забезпечення трудящих житлом стало першочерговим завданням партійних і громадських організацій міста.

Житлове будівництво. Дореволюційний Київ був одним із красивіших міст країни із значним житловим фондом — 3,5 млн. м². Однак в роки імперіалістичної і громадянської воєн було пошкоджено не лише архітектурне обличчя, а й житловий фонд міста. Знищено близько 840 житлових будинків площею більш як 100 тис. м², багато будинків вимагали негайного ремонту. Необхідно було зберегти існуючі, відбудувати зруйновані будинки і поступово перейти до нового будівництва, щоб поліпшити житлові умови трудящого населення міста, насамперед робітничого класу.

Робітники, дрібні службовці, ремісники та інший трудовий люд жив переважно у темних підвальних і напівпідвальних, мало придатних для житла приміщеннях. Підвальних кімнат у будинках міста налічувалося більш як 5,5 тис. В сім'ях трудящих на одного чоловіка до революції припадало 1—1,5 м² житла, в той час як у буржуазних сім'ях — в середньому 25—35 м². В таких нестерпно тяжких житлових умовах рахит, сухоти та інші захворювання були звичайним явищем. Усунення соціальних контрастів шляхом ліквідації крупного домоволодіння і перерозподілу житлової площі стало важливим завданням Радянської влади. У травні 1921 р. було підписано декрет «Про заходи поліпшення житлових умов трудящого населення і про заходи боротьби з руйнуванням жител», а у серпні того ж року — декрет «Про управління будинками». Ці та інші декрети Раднаркому РСФРР було покладено в основу житлового законодавства Української СРР. В листопаді 1921 р. був прийнятий «Житловий закон УСРР», згідно з яким відбудовувався і розширювався насамперед націоналізований житловий фонд у великих містах. До початку жовтня 1925 р. корисна житлова площа Києва становила більш як 3,2 млн. м².

Державний (націоналізований) житловий фонд міста знаходився у віданні комунгоспу і здавався в оренду державним установам, профспілкам, житловій кооперації та приватним особам. Найбільш поширеною формою оренди була житлова кооперація. Перші житлові кооперативи виникли у Києві в березні 1922 р. На кінець відбудовного періоду їх налічувалося вже 925.

Перерозподіл житлового фонду здійснювався шляхом ущільнення і вилучення надлишків житлоплощі у нетрудових елементів, більш економного розміщення установ, пристосування різних будов, де це було можливо, під житло, використання готелів. За 1921—1925 рр. з підвалів, землянок і бараків у нормальне житло переселилося 25 тис. киян.

Незважаючи на всі зусилля поліпшити забезпеченість житлом трудящих, житлова криза не послаблювалася, тому що населення міста продовжувало зростати. У вирішенні житлової проблеми велике значення мало нове будівництво. У Києві воно почалося в 1923 р. і проводилося державою, кооперативними і приватними особами. За розмірами житлового будівництва Київ стояв на третьому місці після Харкова і Дніпропетровська. За 1923—1925 рр. було побудовано, добудовано і перебудовано 148 будинків площею більш як 50 тис. м². Почалося будівництво робітничих селищ на околицях: в Біличах, на Чоколівці та ін.

Найбільші перспективи мало кооперативне будівництво, узаконене декретом ЦВК СРСР «Про сприяння кооперативному будівництву робітничих жител» (травень 1924 р.), постановами ВУЦВК і Раднаркому УСРР «Про комітети допомоги кооперативному будівництву робітничих жител» (лютий 1925 р.) та «Про заохочення житлового будівництва» (травень 1925 р.). У 1924 р. у Києві було створено Міжвідомчий комітет сприяння робітничому коопе-

ративному будівництву. Але коштів на кредитування кооперативного будівництва не вистачало, і воно розгорталося повільно.

Переломним для житлового будівництва став 1925 рік. В березні цього року в Москві був створений Центральний банк комунального господарства і житлового будівництва (Цекомбанк), а у листопаді в Харкові відкрилася його Всеукраїнська контора. Кредитування житлового будівництва та інших галузей комунального господарства міст стало важливим напрямком соціальної політики Радянської держави.

Відбудова комунального господарства. За благоустроєм дореволюційний Київ займав одне з перших місць в Росії. В Києві були водопровід, електричний трамвай, електростанції, каналізація. Однак застарілість обладнання і руйнування воєнного часу призвели ці комунальні підприємства до майже повного занепаду. Взаємопов'язані об'єкти комунального господарства необхідно було відбудовувати одночасно, і все ж починати доводилося з електростанцій. Від них залежала робота промислових підприємств і комунальних служб майже півмільйонного міста.

В 1921/22 господарському році в Києві налічувалося дев'ять електростанцій. Частина їх простоювала або працювала з перебоями, загальна продуктивність становила менш як половину довної. Завдяки швидким темпам відбудови вже в 1924/25 р. електростанції виробили більш як 34 млн. кВт·год енергії і наблизилися до воєнного рівня продуктивності (в 1913 р. — 39 млн. кВт·год). В 1925/26 р. довоєнний рівень був перевершений, місто отримало більш як 44 млн. кВт·год електроенергії. Знову засяяли вогнями центральні вулиці міста, почалася електрифікація околиць. Якщо в 1921/22 р. вулиці освітлювали 111 ліхтарів, то в

1924/25—1293. За 1922—1925 рр. частково було електрифіковано Караваєві Дачі, Передмостну, Кухмістерську і Микільську слобідки, Звіринець, Куренівку, Лису гору, Пріорку, Поділ та інші райони міста. Жителі таких віддалених від центру околиць, як Шулявка, Солом'янка, Батієва гора, Забайків'є, Протасів Яр, а також Труханів острів вперше отримали електричне освітлення.

З відродженням енергетичного господарства налагоджувалася робота міського транспорту. Основним засобом пересування жителів був трамвай, але його діяльність у 1921 р. була майже повністю паралізована: траплялися дні, коли 2—3 вагони діяли на одній або двох коліях.

Відбудовні роботи почалися в 1922 р. До кінця 1925 р. трамвайне господарство було майже повністю відбудоване. Довжина експлуатаційної мережі зросла з 97,2 км в 1921/22 р. до 151,3 км в 1924/25 р. (дововнна довжина мережі — 160 км). На десяти маршрутах курсувало 65 вагонів проти 18 у 1921/22 р. і 146 в 1913 р. Рухомий склад обслуговували три трамвайних парки — Васильківський, Троїцький, Лук'янівський.

У Головних трамвайних майстернях проводився ремонт вагонів. Почалося будівництво нових трамвайних колій у робітничих районах, на околицях і в дачних місцевостях. Було побудовано лінії Київ — Дарниця — Бровари (30 км) і до Солом'янки, встановлено трамвайне сполучення із задніпровськими слобідками, з'єднано з містом лінії святошинського і деміївського трамваїв, добудовано трамвайну колію Пушча-Водиця — Буча.

Потік пасажирів різко зріс. У 1924/25 р. трамвай перевіз більш як 46 млн. чоловік (проти 8 млн. у 1921/22 р.). Але ще не всі райони міста (в тому числі й через топографічні умови) були зв'язані з центром трамвайним сполученням, що

негативно позначалося на роботі промислових підприємств, створювало незручності для населення. У зв'язку з цим виникло питання про впровадження нових видів міського транспорту, особливо такого перспективного, як автобус. Перші десять автобусів з'явилися в Києві в грудні 1925 р.

Як і інші комунальні підприємства, негайної відбудови вимагав водопровід. Він був не лише найстарішим серед них, але й найбільш зношеним. Продуктивність водопроводу в 1921 р. не перевищувала половини довоєнної. З чотирьох водонасосних станцій (Головної, Межигірської, Бульварної та Васильківської) працювала лише Межигірська, що забезпечувала водою Поділ. В експлуатації налічувалася 31 артезіанська свердловина, однак постійно діяло від 15 до 20. Водопровідна мережа, протяжність якої до революції становила 210,8 км, була розрахована на обслуговування лише 140 тис. жителів. Вона охоплювала 45 % вулиць і лише 30 % садиб. В багатьох робітничих районах і на околицях водопроводу зовсім не було. Місто відчувало хронічну нестачу води. За таких складних умов Київ було розподілено на п'ять зон по чергового водопостачання. Незабаром розпочалися ремонтно-відбудовні роботи і прокладання нових магістралей. За 1922—1925 рр. було проведено капітальний ремонт мереж, замінено застаріле устаткування. Відновили роботи чотири насосні станції, 25 артезіанських свердловин. Упорядкування водомірного господарства знизило втрати води в мережі з 49 % в 1922/23 р. до 16,9 % в 1924/25 р. Вперше отримали питну водопровідну воду жителі Солом'янки, Деміївки, Батиневої гори, Протасова Яру, Лук'янівки. Довжина міського водопроводу в 1924/25 р. досягла 221 км.

Вжиті заходи нормалізували водопостачання, поліпшили справу охо-

рони здоров'я трудящих, санітарний і протиножежний стан міста. Але до повного промислового і побутового забезпечення Києва водою було ще далеко. Треба було шукати нові джерела водопостачання.

В прямій залежності від водопостачання знаходилася й каналізаційна служба. Вона охоплювала лише третину території міста і дві третини його населення. Через зношеність устаткування пропускна спроможність каналізаційної мережі становила 50—60 %, а однієї працюючої (з двох) очисної станції — 20 % первісної потужності. Гостро постало питання про збереження чистоти Дніпра. Терміново проводилося обстеження міста і вживалися невідкладні заходи по відбудові, ремонту і експлуатації мережі, встановлювався нагляд за її технічним станом і очисткою. До кінця 1925 р. вже діяли дві очисні станції, вдалося провести близько 2 км нових каналізаційних труб на околиці. Довжина мережі становила 186 км, а кількість населення, що користувалася каналізацією, збільшилася з 285 тис. в 1921/22 р. до 310 тис. в 1924/25 р.

Комуногосп налагодив роботу інших важливих об'єктів: 15 ринків, 5 лавень, пожежної служби. В Києві діяли поштово-телеграфні контори з 20 відділеннями в різних районах міста. Дві телефонні станції обслуговували більш як 5 тис. абонентів. Отже, налагоджувалось комунально-побутове обслуговування населення, створювалися умови для нормальної роботи і відпочинку трудівників міста.

Для виробітку «класового тарифу» за комунальні послуги в травні 1924 р. було проведено статистичне обстеження населення, визначено його соціальні групи, відповідно до яких встановлювалися безплатні, пільгові та підвищені тарифи. При цьому враховувалися розмір заробітної плати і кількість членів сім'ї. Найбільшу вигоду з «класового тари-

фу» одержали незаможні верстви населення. Безробітці користувалися комунальними послугами безплатно.

З відродженням комунального господарства, зростанням його прибутковості, зміцненням загального економічного становища країни змінювалася й тарифна політика. Наприкінці 1925 р. систему «класового тарифу» в Києві переглянули, всі тарифи знизили в середньому на 20 %. Однак він продовжував діяти і в наступні роки аж до ліквідації капіталістичних елементів. «Класовий тариф» відіграв важливу роль у захисті соціальних прав трудящих.

Благоустрій і озеленення міста. Підтримання задовільного санітарно-гігієнічного стану Києва і його великої зеленої зони стало важливою складовою частиною благоустрою міста. Його територію було негайно очищено від мотлоху, руїн, сміття, завалив.

У наведенні чистоти і порядку брало участь усе доросле населення. Невідкладною справою став ремонт тротуарів, бруківок, під'їзних шляхів, сходів, а також зміцнення круч, схилів, ярів.

В 1925 р. відкрився для руху лавцюговий міст ім. Є. Б. Бош через Дніпро.

Особливо інтенсивно велася боротьба з таким хронічним стихійним лихом, як зсуви. Лише навесні 1924 р. відбулося 108 зсувів, переважно на Подолі, Батівській горі, Деміївці, Забайков'ї, Звіринці, Солом'яниці, Лук'янівці. Для боротьби з зсувами і нагляду за всіма гідротехнічними спорудами була відроджена гідротехнічна служба, відремонтовано існуючі і побудовано нові зливи- і водовідводи, дренажні системи, штольні, колодезні, дамби. Всього в 1924/25 р. у Києві діяло близько 300 гідротехнічних одиниць проти 153 у дореволюційний час.

Розгорнулися осушувальні роботи з метою ліквідації малярійних вог-

нищ на Трухачовому острові, в Передмістній слобіді, на території, що прилягала до р. Либідь, і в інших заболочених місцевостях. Отже, благоустрій міста йшов повним ходом. Три чверті робіт здійснювалися на околицях.

Одночасно упорядковувалося зелене господарство. Києяни постійно виявляли турботу про примноження зеленого вбрання міста. Сади, сквери, парки, бульвари інтенсивно впорядковувалися. Було насаджено десятки нових дерев, чагарників, розплановано клумби і газони, прокладено стежки, встановлено садові лави, огорожі. Зоологічний сад поповнився колекцією тварин із заповідника «Асканія Нова» і в 1923 р. знову відкрився для відвідувачів. У 1922 р. на Україні було створено товариство «Місто-сад», відділення якого існували в багатьох містах, в тому числі в Києві.

Справжньою фабрикою зелених насаджень став Сирецький розсадник (колишній Мейєра), заснований ще в 1893 р. Його діяльність охоплювала три галузі: квітництво, насінництво, плодово-декоративну справу. В дев'яти відбудованих оранжереях вирощували квіткову розсаду цінних сортів, багаторічні вічнозелені рослини, в розсадниках — плодово-ягідні та декоративні дерева, насіння. Нові зелені насадження на території міста ще більше прикрасили його. В розпорядженні міських жителів знаходилося також дачне господарство, відбудоване в трьох районах міста — Пущі-Водиці, Святошипо, Дарниці. До середини 1924 р. з 567 дач 245 було націоналізовано і за рішенням комунгоспу передано робітничим організаціям для переобладнання у будинки відпочинку. Трамвайне сполучення з дачними місцевостями поліпшувало організацію літнього відпочинку трудящих.

З розширенням у 1923 р. міської межі до її складу ввійшли нові лісові масиви, що складали лісозахисну

смугу міста. Було створено п'ять ліспицтв — Київське, Пуще-Водицьке, Святошинське, Межигірське і Дарницьке із сосновими розсадниками в кожному. Посилювалася лісоохоронна служба, проводилися роботи по лісоупорядкуванню і відновленню лісів. Запроваджувалися перші кроки по перетворенню лісових масивів у лісопаркову зону. В місті проводилися тижні, місячники лісу. В травні 1925 р. створено товариство «Друзі лісу».

Успішне здійснення програми благоустрою змінило обличчя міста. Київ став більш чистим, покращав, набув опатного вигляду.

Отже, для відродження міста було зроблено багато. Здійснення соціальних заходів, нормалізація умов життя і праці позитивно вплинули на зростання трудової і громадсько-політичної активності киян. Вони відчували на собі турботу Радянської влади про рядових трудівників, реальні її результати.

4. Культурне і наукове життя

Початок ліквідації неписьменності. Першочерговим завданням культурного будівництва було підвищення загальноосвітнього і культурного рівня трудящих, виховання їх в душі високої політичної свідомості.

Розглядаючи політичну освіту і освіту взагалі як єдиний і нерозривний процес формування нової людини, В. І. Лепін неодноразово вказував, що в країні неписьменній побудувати соціалізм неможливо. Тому подолання масової неписьменності було одним з невідкладних завдань партії.

РНК УСРР у травні 1921 р. прийняла постанову про боротьбу з неписьменністю. Загальне керівництво цією роботою покладалося на Головополітосвіту УСРР, до складу якої ввійшла Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю. В Києві при Губполітосвіті створили відповідну губернську комісію.

На початку відбудовного періоду держава ще не могла виділити значних коштів для боротьби з неписьменністю, і робота велася переважно профспілками. Київська губпрофрада провела обстеження членів профспілок з метою виявлення неписьменних. Навчанню підлягали в першу чергу робітники і робітниця.

Для залучення широкої громадськості до справи подолання неписьменності на Україні за прикладом РСФРР у 1923 р. було створено добровільне товариство «Геть неписьменність!». Цілеспрямовану роботу серед населення розгорнула київська міська організація товариства. У 1925 р. вона об'єднувала 56 тис. членів. В ході двотижневого лікнепу, проведеного в кінці цього року, в товариство ввійшло ще 10 тис. киян. Товариство надавало допомогу органам народної освіти в організації і утриманні шкіл і пунктів лікнепу, у забезпеченні їх підручниками, посібниками, паливом і освітленням.

Зміцнення економіки країни дозволило збільшити асигнування на боротьбу з неписьменністю з державного і місцевого бюджетів. У системі народної освіти Києва було створено мережу спеціалізованих навчальних закладів, що включала 167 шкіл лікнепу, 33 недільні і вечірні школи, 8 курсів. Навчання тривало від 4 місяців до 1 року. В кінці 1925 р. у школах лікнепу навчалася понад 5 тис., а на курсах — близько 1600 чоловік.

Завдяки цілеспрямованій роботі партійних, радянських і профспілкових органів до 1 травня 1925 р. не-

письменність серед робітників — членів профспілок була в основному ліквідована. Але в цілому по місту становище залишалося незадовільним: серед дорослого населення налічувалося близько 20 тис. неписьмених, переважно кустарів-одинаків, хатніх робітниць, підлітків, що не відвідували школи. Серед робітників також не вдалося досягти повної грамотності, тому що їх лави поповнювалися селянами, серед яких процент неписьмених був досить високим.

Становлення єдиної трудової школи. Розглядаючи народну освіту як вирішальну ланку в розвитку культури, партія і уряд проводили велику роботу по перебудові навчання і виховання в школі відповідно до завдань соціалістичного будівництва. Партійні і радянські органи Києва в шкільному будівництві керувалися прийнятим у листопаді 1922 р. «Кодексом законів про народну освіту в УСРР». Основним типом трудової школи була семирічка, що складалася з двох ступенів: першого — для дітей 8—11 років і другого — для підлітків 12—15 років. Нова система навчання передбачала здійснення безплатної обов'язкової загальної і політехнічної освіти, спільне навчання дітей обох статей, тісний зв'язок навчання з суспільно корисною працею.

Проте здійсненню цієї програми заважали великі матеріальні труднощі, які переживала країна внаслідок розрухи. Державні асигнування на народну освіту були спочатку незначні, школи не мали стабільного бюджету і існували завдяки постійній допомозі громадськості. Однією з поширених форм такої допомоги був патронаж великих підприємств над школами. Велику матеріальну допомогу школам падали профспілки: в 1921/22 навчальному році вони утримували близько третини міських шкіл. В подальшому школи

утримувалися частково за рахунок місцевого бюджету, частково — за рахунок оплати за навчання, розмір якої залежав від прибутку батьків. Половина учнів від оплати була звільнена. З відбудовою народного господарства збільшувалися асигнування на освіту. В 1925 р. майже всі школи Києва утримувалися за рахунок місцевого бюджету.

Органи народної освіти приділяли велику увагу розширенню шкільної мережі. Якщо на початку відбудовного періоду в місті не існувало єдиного типу шкіл з чітко встановленими строками навчання в них, то до 1925 р. школи з 1—3-річним строком навчання об'єднали з більш крупними. В системі народної освіти діяло 110 шкіл, в тому числі 92 семирічні і 18 початкових.

Розширення шкільної мережі, створення у школах нових класів дозволило з кожним роком охоплювати навчанням все більшу кількість дітей. 30 липня 1924 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову «Про введення загального навчання». Постанова зобов'язувала органи народної освіти негайно розпочати підготовку до переходу до загального початкового навчання дітей 8—11 років. Протягом року після прийняття постанови кількість учнів зростала на 11 тис. У кінці 1925 р. в школах міста навчалася вже близько 40 тис. дітей. Проте це була лише половина дітей шкільного віку. Поза школою залишалося багато переростків, позбавлених в роки громадянської війни можливості навчатися. Ці діти поряд з дорослими залучалися до вечірніх і недільних шкіл, на загальноосвітні курси.

Важливе місце в діяльності органів народної освіти займала боротьба з дитячою безпритульністю, що виникла внаслідок тривалого воєнного лихоліття. Щоб врятувати дітей від голодної смерті і виховати з них гідних членів нового суспільства, відкривалися дитячі будинки, колонії,

Безпритульні діти, привезені до Києва для розміщення у дитячих будинках. 1921 р.

комуни, що утримувалися за рахунок коштів місцевого бюджету і громадських організацій. До кінця 1925 р. у Києві було організовано 62 таких дитячих заклади. В них виховувалося близько 5 тис. дітей-сиріт. Найбільшим було дитяче містечко ім. В. І. Леніна, що налічувало 1225 вихованців. Його створили в 1923 р. у приміщенні колишньої Дегтярьовської богодільні. Садиба складалася з 13 будинків, 4 десятин саду і города, були також майстерні для виробничого навчання. В дитячих будинках Києва з їх багатонаціональним контингентом вишикла організація «Дитячий інтернаціонал», яка виховувала в дусі дружби дітей різних національностей.

Розширення мережі шкіл та інших дитячих закладів вимагало збільшення кількості педагогічних кадрів, висунуло підвищені вимоги до їх кваліфікації та ідейно-політичного рівня. Велике значення для залучення вчителів до активного співробітництва з Радянською владою, повер-

нення їх на роботу мала стаття В. І. Леніна «Сторінки з щоденника». В ній Володимир Ілліч висунув вимогу поставити вчителів в напій країні «на таку висоту, на якій він ніколи не стояв і не стоїть і не може стояти в буржуазному суспільстві», зробити його «опорою радянського ладу»¹⁷.

В 1923 р. майже всі київські вчителі пройшли перепідготовку на політкурсах, де вони вивчали праці основоположників марксизму, ленінські праці, документи Комуністичної партії і Радянського уряду, засвоювали нові методи навчання і виховання. До кінця 1925 р. у школах працювало 1750 вчителів. Великим авторитетом користувалися педагоги С. В. Васильченко, М. Ф. Даденков, Т. Г. Лубенець, Г. П. Мохор та ін.

Підвищення кваліфікації вчителів сприяло поліпшенню навчально-виховного процесу. В учбових планах

¹⁷ Див.: *Ленін В. І. Повне збір. творів*, т. 45, с. 348.

Жіночий актив залізничного клубу ім. Ілліча у м. Києві. 1924 р.

шкіл-семирічок головна увага приділялася вивченню української та російської мов, суспільствознавства та природознавства, математики, фізичному та естетичному вихованню дітей.

Важлива роль у вихованні юних громадян Києва належала дитячим громадським організаціям. За прикладом червоноармійських трудових загонів у Києві став член ЦК ЛКСМУ Леопід Балабанов, очолений ним штаб юнтурдармійців розгорнув агітацію за вступ учнів у трудові загони. Комсомол направляв у школи політкерівників, які проводили серед школярів бесіди на політичні теми, організували дітей і підлітків на роботи по благоустрою міста.

У 1922 р. виникли перші загони юних піонерів. В кінці 1925 р. піо-

нерська організація об'єднувала понад 15 тис. дітей. У юних піонерів було багато цікавих справ: походи, художня самодіяльність, випуск стінних газет і рукописних журналів, участь у благоустрої міста, збір подарунків для червоноармійців, допомога у ліквідації неписьменності.

Отже, незважаючи на великі матеріальні труднощі, в перші роки відбудовного періоду було досягнуто певних успіхів у розвитку пародної освіти, закладено основу для переходу до загального початкового навчання дітей.

Культурно-освітня робота. Важлива роль у піднесенні загальнокультурного рівня, в утвердженні соціалістичної ідеології, підвищенні трудової активності трудящих належала культурно-освітній роботі. Основними її вогнищами були робітничі клуби, створювані профспілками.

В кінці 1925 р. у Києві діяло 32 робітничих клуби, що об'єднували за виробничими ознаками понад 27 тис. робітників і службовців.

Клуби застосовували різноманітні форми і методи культурно-освітньої і політико-масової роботи. В них працювало 160 гуртків, в тому числі політграмоти, творчі, літературні, технічні і спортивні. Тут проводилися урочисті збори, демонструвалися кінофільми, влаштовувалися яскраві «живі газети», спектаклі, художні виставки. Відзначалися добре поставленою роботою Лук'янівський і Куренівський робітничі клуби, клуби членів профспілки «Медсанпраця» і радторгслужбовців.

У 1924 р. в клубах почали створюватися ленінські куточки і ленінські кімнати. В них знаходилися певеликі бібліотеки з творами В. І. Лепіпа, література про нього, проходили заняття ленінських гуртків, влаштовувалися виставки, присвячені вождеві.

Різноманітну культурно-освітню роботу проводили червоні кутки, що виникли спочатку в цехах підприємств, а потім і за місцем проживання робітників. В 1925 р. у Києві діяло 336 червоних кутків.

Важливе місце у підвищенні загальноосвітнього і культурного рівня трудящих належало бібліотекам. В ці роки у Києві працювало 13 державних і 25 бібліотек в робітничих клубах. Найбільшою бібліотекою міста була загальнонародна бібліотека ВУАН. В бібліотеках влаштовувалися читання газет і художньої літератури, літературні вечори. При багатьох бібліотеках працювали загальноосвітні гуртки і гуртки технічних знань.

Надзвичайною популярністю серед жителів міста користувалося кіно. Наприкінці 1923 р. працювало 16 кінотеатрів і кіноустановок в робітничих клубах. З підвищенням ідейно-художнього рівня творів радянського кіномистецтва і витісненням низькопробних дореволюційних і закордон-

них стрічок зростала роль кіно в ідейно-політичному і естетичному вихованні трудящих.

В 1925 р. 60 % всіх фільмів, що демонструвалися, становили стрічки радянського виробництва, в тому числі «Поміщик», «Остап Бандура», «Україя», «Господар чорних скель», «Чудотворець», «Степан Халтурін», «Комбриг Іванов», «Леліта» та ін. Особливий інтерес викликав фільм «Його призов» — про ленінський призов робітників у Комуністичну партію. Великим успіхом користувалася пригодницька стрічка Держкіно Грузії «Червоні дияволята».

Культурно-освітня робота сприяла викоріненню пережитків буржуазної ідеології, формуванню матеріалістичного світогляду, активної життєвої позиції, зростанню загальної культури трудящих.

Розвиток професійної середньої спеціальної та вищої освіти. Відбудова пародного господарства, культурне будівництво вимагали великої кількості кваліфікованих, політично свідомих кадрів робітників і спеціалістів. Києву як великому індустріальному і культурному центру республіки належала провідна роль у їх підготовці. Підприємства і установи забезпечувалися керівними працівниками шляхом залучення старої інтелігенції, висування на керівні посади передових робітників з виробництва, підготовки спеціалістів у вищій і середній спеціальній школах. В перші роки мирного соціалістичного будівництва, коли установи професійної освіти лише розгортали роботу, а значна частина старої інтелігенції займала очікувальну позицію, керівні кадри спеціалістів поповнювалися переважно робітниками, яких згодом навчали на спеціальних курсах. У підготовці радянських і партійних працівників помітна роль належала радянсько-партійним школам. У 1925 р. у Києві

працювало три радпартшколи, в яких навчалось 732 слухачі.

Починаючи з 1921 р. у країні поступово вводилася нова система спеціальної освіти, що об'єднувала всі ланки професійної підготовки — від висококваліфікованих робітників до спеціалістів середньої та вищої кваліфікації. Відповідно будувалася система учбових закладів спеціальної освіти у Києві.

Важливою ланкою в системі профосвіти стали навчальні заклади по підготовці кваліфікованих робітників. Було створено 11 шкіл ФЗУ. Вони комплектувалися підлітками, що мали початкову освіту. Навчання в них продовжувалося 3 роки і поєднувалося з працею на виробництві. У 1925 р. в учбових закладах цього типу навчалось 2 тис. підлітків. Створилася також мережа учбових закладів для професійної підготовки дорослих робітників. Вона складалася з курсів різного профілю (їх налічувалося 15), вечірнього технікуму, Будинку профосвіти.

Для професійної підготовки підлітків, що закінчили семирічку, на базі дореволюційних ремісничих і технічних закладів у Києві було створено 28 професійно-технічних шкіл. В них могла навчатися четверта частина випускників семирічок.

Найважливіше місце в системі профосвіти належало вищій школі, що складалася з учбових закладів двох типів: інститутів і технікумів. Основною формою спеціальної освіти на Україні вважався технікум, що готував спеціалістів вузького профілю. До кінця відбудовного періоду у Києві працювало 17 технікумів, в них навчалось понад 4 тис. чоловік. На інститути покладалася підготовка спеціалістів широкого профілю. Вони були створені на базі університету, політехнічного інституту, консерваторії, вищих жіночих курсів. Після реорганізації старих і створення нових вузів у Києві на-

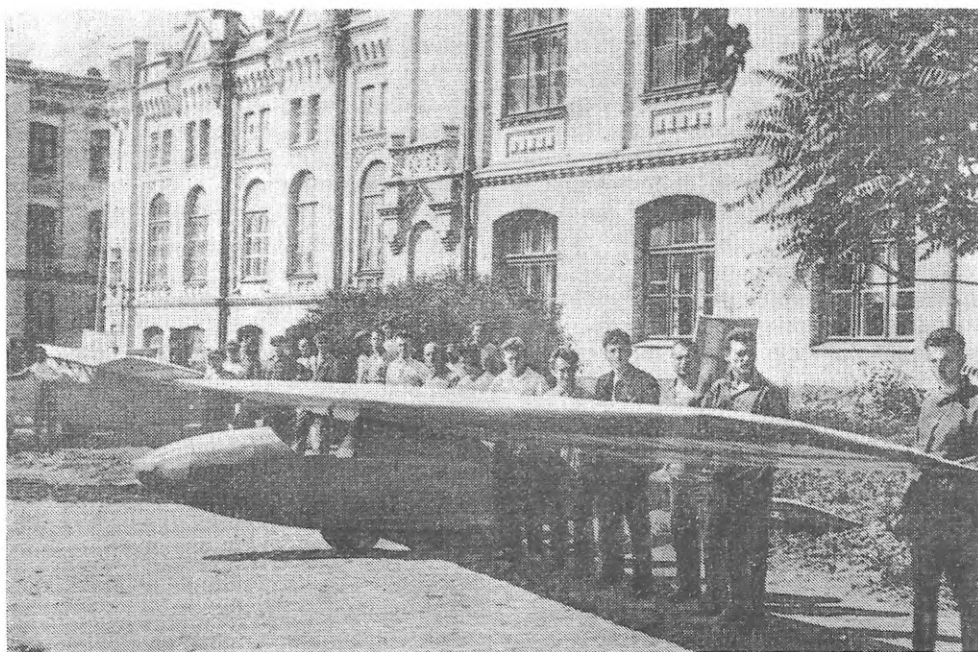
лічувалося вісім інститутів: пародної освіти, політехнічний, медичний, музично-драматичний, народного господарства, художній, сільськогосподарський, ветеринарно-зоотехнічний. В 1925/26 навчальному році в них навчалось близько 9 тис. студентів.

Одночасно з реорганізацією вищої освіти вирішувалося важливе завдання зміни соціального складу студентства. Це завдання покладалось на робітничі факультети, покликані, по-перше, готувати робітників і селян для навчання у вузах, по-друге, здійснювати партійно-радянський вплив на все студентство. Перший робітфак у Києві відкрився у травні 1921 р. при політехнічному інституті. Його слухачами стали 250 чоловік, 85 % з них становили робітники. В жовтні 1922 р. 20 випускників робітфаку були прийняті до Київського політехнічного інституту. Робітники «Арсеналу», що розглядали цей факт як видатну подію в житті міста, надіслали робітфаківцям привітання такого змісту: «На вас з надією дивляться робітники міста, чекаючи часу, коли з'являться червоні інженери, плоть від плоті робітничого класу. І робітники шлють свій бойовий наказ: «Завоювати всі технічні знання, підтримуючи зв'язок з робітничим класом»¹⁸.

До кінця відбудовного періоду робітничі факультети відкрилися в усіх інститутах Києва, за винятком медичного і вузів мистецького профілю. На робітфаках навчалось 1670 робітників і селян. Завдяки прищипу випускників робітфаків у вузах поступово збільшився робітничо-селянський прошарок. У 1925/26 навчальному році серед студентів Києва 25,4 % становили робітники і 28 % селяни.

Значне місце в діяльності партійних і радянських органів займали питання матеріально-побутового за-

¹⁸ Пролетарская правда, 1922, 8 окт.

С. П. Корольов (6-й справа) серед студентів Київського політехнічного інституту під час параду планерів. 1925 р.

безмеження пролетарського студентства. З серпня 1922 р. для студентів вводилися стипендії. Для надання державної допомоги студентству був створений Всеукраїнський комітет сприяння учням вищих шкіл, який спирався на самодіяльність студентських мас і на його організації на місцях — комітети поліпшення побуту учнів вищих шкіл. Київський комітет розгорнув енергійну роботу по поліпшенню житлово-побутового і матеріального становища студентства, організував гуртожиток на 710 місць, амбулаторію, будинок відпочинку на 200 чоловік, їдальню, в якій харчувалося 3300 студентів. Відкрилися виробничі майстерні і бюро праці, що надавали студентам в разі потреби тимчасову роботу. Значну матеріальну допомогу подавала студентству радянська громадськість. У грудні 1923 р. в Києві було проведено Тиждень допомоги пролетарському студентству, під час

якого у фонд допомоги студентам зібрали 20 тис. крб. золотом.

Гостро постала проблема ідейно-політичного виховання студентської молоді. Перехід до непу викликав пожвавлення буржуазної ідеології, активізацію залишків буржуазних партій, які намагалися поширити свій вплив на студентство. Непримиренну боротьбу з проявами буржуазної ідеології розгорнули партійні організації вузів. Перші осередки комуністичного студентства виникли в інституті народної освіти і політехнічному інституті. На початку 1924 р. у вузах вже палічувалося 14 партійних осередків. Для керівництва вузівськими партійними організаціями при ЦК КП(б)У було створено Центральне бюро комуністичного студентства, а при Київському губкомі партії — губернське бюро.

До 1924 р. комсомол не приділяв достатньої уваги роботі серед вузів-

ської молоді. Після XIII з'їзду РКП(б), що висунув вимогу поліпшити ідейно-виховну роботу серед студентства, в вузах почали створюватися перші комсомольські осередки. В 1922—1924 рр. виникли студентські профспілки, що об'єднали більш як половину київського студентства.

Ідейно-виховна робота в вузах сприяла налагодженню навчального процесу, активізувала участь студентства в суспільно-політичному житті.

Наукове життя. Києву, найбільшому науковому центру республіки, належала провідна роль у розвитку науки, підпорядкуванні її потребам соціалістичного будівництва. Наукове значення Києва визначалося насамперед перебуванням тут Української Академії наук (УАН).

14 червня 1921 р. Раднарком УСРР затвердив положення, що визначало Академію наук як вищу наукову установу республіки. УАН перейменовувалася на Всеукраїнську Академію наук (ВУАН), на неї покладалося завдання координувати і організовувати діяльність наукових установ і окремих вчених в масштабах усієї республіки. Незважаючи на тяжке матеріальне становище країни, в перші роки мирного будівництва Радянський уряд вживав заходів до забезпечення невідкладних потреб працівників науки і культури. Раднарком УСРР 30 серпня 1921 р. зобов'язав Наркомпрод республіки вжити рішучих заходів до забезпечення наукових працівників продовольством. У жовтні цього ж року, за прикладом РСФРР, був створений Всеукраїнський комітет сприяння вченим на чолі з Д. З. Мануїльським.

В складних умовах господарської розрухи вживалися рішучі заходи щодо створення матеріально-технічної бази для розгортання наукової роботи. Перше асигнування ВУАН

отримала вже в 1921 р. У розпорядження Академії передавалися будинки по бульвару Тараса Шевченка, 14, а також ряд приміщень у Києво-Печерській лаврі. Протягом трьох останніх років відбудовного періоду асигнування для ВУАН зросли у 6 разів і в 1925 р. становили 240 тис. крб. золотом. Це дозволило розширити коло проблем, що вивчалися, зміцнити матеріальну базу досліджень.

ВУАН розгорнула роботу у складі трьох відділень: історико-філологічного, фізико-математичного і соціально-економічного. Науково-дослідні установи (інститути, кафедри, комісії, кабінети) очолювалися академіками або обраними керівниками. Діяло 7 інститутів або наукових установ, що прирівнювалися до них, 25 науково-дослідних кафедр, 7 музеїв і бібліотек. В них працювало 1200 наукових працівників, в тому числі 25 дійсних членів ВУАН. Серед академіків, обраних в ці роки, були відомі вчені: ботаник-фізіолог Є. П. Вотчал, епідеміолог О. В. Корчак-Чепурківський, математик М. М. Крилов, зоолог І. І. Шмальгаузен, хімік В. Г. Шапошников. У 1925 р. вперше проводилися вибори членів-кореспондентів ВУАН. В числі обраних були відомий вчений ботаник М. Г. Холодний, письменниця О. П. Косач та ін.

Установи історико-філологічного відділення займалися дослідженнями в галузі історії України, української літератури і мови, етнографії, фольклору та мистецтва. Історики вивчали переважно період феодалізму. Філологи працювали над створенням практичного українсько-російського словника, складали словник живої української мови, зробляли 41 термінологічний словник з різних галузей знань. Відділення соціально-економічних наук досліджувало проблеми демографії і економіки, соціології і права. В цих двох

відділеннях становлення української радянської науки відбувалося в гострій боротьбі передових вчених за торжество марксистсько-лєнінського світогляду проти носіїв буржуазно-націоналістичних концепцій, зокрема дійсних членів ВУАН С. О. Єфремова і М. С. Грушевського.

Різноманітні наукові проблеми розроблялися в установах фізико-математичного профілю, в тому числі з математики, фізики, хімії, геології, ботаніки, зоології, медицини та ін. Дослідження, проведені в ці роки вченими київської школи математиків Д. О. Граве, М. М. Криловим, Г. В. Пфейффером, здобули широке визнання не лише в нашій країні, а й за її межами.

Актуальні дослідження велися в галузі природничих наук. Кафедра геології, очолювана академіком П. А. Тутковським, вивчала загальні геологічні проблеми, розробляла природничо-наукову районізацію України на основі геологічної еволюції. Роботами по селекції рослин в акліматизаційному саду керував академік М. Ф. Кащенко. Важливе практичне значення для розвитку сільського господарства, зокрема буряківництва, мали дослідження в галузі селекції академіка Є. П. Вотчала, роботи академіка І. І. Шмальгаузен в галузі експериментальної біології і генетики відіграли важливу роль в селекції тварин.

У роки відбудови в Києві розгорнули роботу науково-дослідні установи в галузі охорони здоров'я і медико-біологічних наук. Кафедру біохімії реорганізовано в Інститут біології. Було створено Інститут матері і дитини. В листопаді 1922 р. відкрився науково-дослідний інститут туберкульозу. Вчені цього інституту, зокрема видатний вчений-клініцист Ф. Г. Яновський, головну увагу приділяли профілактиці захворювань шляхом вакцинації. Великим науково-методичним центром по боротьбі з епідемічними захворювання-

ми став один з найстаріших науково-дослідних інститутів республіки — Інститут епідеміології. Завдяки діяльності вчених цього інституту па Україні було ліквідовано епідемії тифу, холери, віспи, зменшилася кількість захворювань малярією.

Отже, вчені України досягли значних успіхів у науковій роботі, застосуванні її результатів у практиці соціалістичного будівництва.

Література. В напруженій ідейній боротьбі народжувалася нова радянська література, в яку прийшло молоде покоління: М. П. Бажан, О. Ф. Влизько, Я. Д. Качура, О. Є. Корнійчук, Є. П. Плужник, Ю. І. Яновський та багато інших. Творча молодь гуртувалася навколо газет «Більшовик», «Пролетарская правда», «Киевский пролетарий», «Молодий більшовик». Літературні гуртки були створені при 30 київських робітничих клубах. Широко розгорнулася творча діяльність письменників, що виступили в передреволюційні роки: П. Г. Тичини, М. Т. Рильського, Д. Ю. Загула, Г. М. Косинки. Активно працювали на літературній ниві письменники старшого покоління С. В. Васильченко та М. Ф. Чернявський.

В ці роки виникли численні літературні об'єднання, навколо яких гуртувалися письменники з певними ідейними і творчими переконаннями. Важливого подією в літературному житті республіки було створення у Харкові республіканських письменницьких організацій «Плуг» (1922) і «Гарт» (1923). Вони об'єднали письменників, що стояли на радянській платформі. В Києві відкрилися філіали цих організацій. Першими членами київського філіалу «Плуга» стали О. Є. Корнійчук, Я. Д. Качура, П. О. Радченко. В київській студії «Гарт» починалася творча діяльність А. В. Ключья, Л. І. Смілянського, Г. М. Косинки.

Виник також ряд літературних об'єднань, які стояли на хибних ідейних позиціях, відстоювали формалізм, безідейність в літературі і мистецтві, виступали з псевдореволюційними ідеями. На правому крилі літературного фронту тих років виступали «неокласики» — невелике угруповання київських поетів, перекладачів, критиків. «Неокласики» висловлювали настрої дрібнобуржуазної інтелігенції. Однак під впливом радянської дійсності серед «неокласиків» поступово відбувалося ідейне і творче розшарування. Типовими виразниками лівацьких настроїв дрібнобуржуазної інтелігенції були українські футуристи. Їх діяльності притаманні демонстративна «революційність» і відвертий космополітизм. Деякий час псевдореволюційність футуристів привертала талановиту, але ідейно незрілу творчу молодь.

Борючись з безідейністю, псевдореволюційністю, антихудожніми течіями, київські письменники створили ряд творів, що увійшли до скарбниці української художньої літератури. В Києві до 1923 р. жив і працював видатний український поет П. Г. Тичина. В ці роки він написав цикл віршів, що увійшли до виданого у 1924 р. збірника «Вітер з України». В ньому відтворено почуття патріотичної гордості поета за соціальне і національне відродження українського народу, звучить впевненість у перемозі нового життя. В перші роки мирного будівництва з творами романтичного стилю виступив М. П. Бажан. Своєрідністю, тонким ліризмом відзначалися вірші Є. П. Плужника.

Переконалим свідченням правильного осмислення письменниками радянської дійсності було народження лєнінської теми в їх творчості. Після смерті В. І. Лєніна з творами, присвяченими пам'яті вождя, виступили М. П. Бажан («21 січня 1924 року»), Є. П. Плужник («Він»), Ю. І. Яновський («О, ні»), О. А. Слі-

сарешко («Пам'яті В. І. Лєніна»), М. І. Терещенко («Лєнінський заповіт»). Висловлюючи глибоку скорботу в зв'язку з величезною втратою, що спіткала партію і народ, поети стверджували віру в непереможність лєнінської справи. В 1925 р. у Києві вийшов збірник «Лєнінський декламатор» — перша на Україні антологія поетичної Лєнініани.

З рядом реалістичних творів виступили київські прозаїки. Кращі традиції дореволюційної демократичної літератури знайшли відображення в творчості С. В. Васильченка. В творах цього періоду «Приблуда», «Авіаційний гурток», «Червоний вечір» письменник, спираючись на власні спостереження, розповів про життя учнівської молоді. Г. М. Косинка у збірці «На золотих богів» талановито відобразив життя українського села в перші роки Радянської влади. Героїчну боротьбу за владу Рад, романтику революційної діяльності оспівав Ю. І. Яновський в першій збірці оповідань «Мамонтові бивні». Майстром гостросюжетної новели виявив себе О. А. Слісаренко у збірках «Плантація», «Сотні тисяч сил».

Найважливішою умовою успішного розвитку української радянської літератури була ідейна і творча єдність її з художньою культурою Радянської Росії, з усією багатомовною радянською літературою. Дружбу літератур зміцнювало безпосереднє спілкування письменників — представників братніх народів. У 1924 і 1925 рр. Київ відвідав В. В. Маяковський. Поет зустрічався з робітниками, робкорами, письменниками, студентською молоддю. З великим успіхом проходили в Києві виступи з лекціями О. М. Толстого і А. В. Луначарського. Почалися плідні зв'язки між літераторами «Київ — Гарту» і білоруського «Молдняка».

Надзвичайно важливе значення для ідейного згуртування письмен-

Українська хорова капела «Думка». 1924 р.

ників на радянській платформі, спрямування їх творчості на шляху реалізму мала резолюція ЦК РКП(б) «Про політику партії в галузі художньої літератури» (1925). Партія орієнтувала письменників на більш повне використання матеріалів сучасності, створення творів, близьких і зрозумілих народу, що допомагали б йому будувати нове життя. Резолюція ЦК РКП(б) справила великий вплив на розвиток всіх видів мистецтва і була із задоволенням прийнята основною масою художньої інтелігенції.

Музика і театр. На задоволення культурних запитів широких мас трудящих Києва був спрямований розвиток музичного мистецтва. Передові музичні діячі і композитори розгорнули боротьбу проти аполітичності, національної обмеженості в музиці, за створення українського музичного творчого об'єднання. Першою такою організацією стало Всеукраїнське музичне товариство ім. М. Леонтовича, перетворене в

1922 р. у Комітет пам'яті М. Леонтовича. Навколо товариства об'єднувалися композитори, критики, музичні діячі. Проголошений товариством у 1924 р. заклик «Жовтень — в музику!» відіграв важливу роль у визначенні творчого спрямування музичних працівників.

Особливого розквіту в ці роки досягло глибоко народне за змістом хорове виконавське мистецтво. Самодіяльні колективи з ростом їх творчої майстерності перетворювалися у відомі професійні колективи. За ініціативою поета П. Г. Тичини і композитора Г. Г. Верьовки було створено хор ім. Т. Г. Шевченка, куди увійшли робітники і службовці, з часом він був перетворений на капелу-студію ім. М. Д. Леонтовича, а згодом на музичну студію з хоровим колективом. При об'єднаному клубі спілки працівників народного харчування і шкіряної промисловості організувалися агітхори, які поряд з концертами влаштовували драматичні і літературно-музичні агітаційно-пропагандистські вечори.

Великою популярністю у трудящих Києва і республіки користувалися виступи хорової капели «Думка». Творчий досвід капели використувався при створенні іншого професійного колективу подібного спрямування — робітничого українського хору (РУХ). Між професіональними і самодіяльними колективами встановилися міцні творчі зв'язки.

Розвиток хорового мистецтва викликав необхідність періодичних оглядів і об'єднаних виступів професіональних і самодіяльних колективів. На честь 7-ї річниці Великого Жовтня у місті було проведено першу на Україні хорову олімпіаду, на якій виступило 18 робітничих хорів з 600 учасниками. На початку 20-х років репертуар хорових колективів складався переважно з народних і невеликої кількості революційних пісень.

Пролунали перші революційні пісні, створені композиторською молоддю. В репертуар багатьох самодіяльних і професіональних колективів увійшли італійська революційна пісня «Вперед, народе, йди!» і пісня паризького пролетаріату «Карманьола» в обробці Г. Г. Верьовки. Композитори, що працювали у Києві, створили ряд хорів та пісень, присвячених пам'яті В. І. Леніна. До найбільш популярних належали хори «Червоні заграви» і «В часи пожеж» М. І. Вериківського, а також хори П. О. Козицького «А маса йде до мавзолею» та «Могутній орел». Ці твори були доступні самодіяльним колективам і часто виконувалися на вечорах в робітничих клубах.

В ці роки в Києві почали активну творчу діяльність українські композитори Л. М. Ревуцький, Б. М. Лятошинський, М. І. Вериківський, Г. Г. Верьовка, П. О. Козицький та ін. Молоді композитори, спираючись на кращі традиції української класичної і національної музики, створили різноманітні за формою і

жанрами твори хорової музики. Видатним явищем в українській музиці були «Реквієм пам'яті М. Леонтовича» і «Дума про дівчину-бранку Марусю-Богуславку» М. І. Вериківського, а також його збірка «Десять українських народних пісень для хору». Значним внеском у хорову музику стала збірка обробок народних пісень П. О. Козицького. В 1923 р. Л. М. Ревуцький написав посму-канти «Хустина» (на слова Т. Г. Шевченка), що поклала початок розвитку радянської монументальної музики.

У ці роки Радянська держава ще не мала коштів, щоб повністю утримувати театральні трупи, тому практикувалася здача театрів в оренду гастролюючим колективам. Київська опера (театр ім. К. Лібкнехта) силами переважно гастролюючих труп у 1923—1925 рр. показала 47 оперних спектаклів, кілька балетів та оперет з класичного репертуару. З 1926 р. театр опери і балету став стаціонарним, що мало важливе значення для розвитку української радянської культури.

Перша половина 20-х років була часом формування і утвердження нових ідейно-естетичних принципів в театральному мистецтві. Активно включилась в творче життя стара театральна інтелігенція, удосконалювало свою майстерність молоде покоління акторів і режисерів. До кращих театральних колективів Києва реалістичного напрямку належали Перший театр УСРР ім. Т. Г. Шевченка і театр ім. Франка. На сцені цих театрів поряд з відомими майстрами сцени І. О. Мар'яненком, І. З. Замичковським, О. Л. Загаровим виступали молоді актори — Н. М. Ужвій, О. І. Сердюк, Г. І. Борисоглібська, Л. М. Гаккебуш, О. М. Ватуля. В 1922 р. у приміщенні Троїцького народного будинку був заснований український драматичний театр ім. М. К. Заньковецької. Очолив цей колектив

Б. В. Романицький, а в його трупі виступали відомі актори П. К. Саксаганський, Л. П. Ліницька, В. А. Любарт, Ф. В. Левицький. Провідне місце в репертуарі цих театрів займали твори української і російської класичної драматургії, в яких розглядалися важливі соціальні проблеми. Постулово в репертуар театральних колективів входили твори молодих українських драматургів: «Над прірвою» і «Аве Марія» Я. А. Мамонтова, «97» М. Г. Куліша. Важливу роль в утвердженні реалістичного напрямку в театральному мистецтві відіграло звернення майстрів сцени до російської радянської драматургії, насамперед до творів М. Горького, К. А. Треньова, В. Н. Білль-Білоцерківського, Л. М. Сейфулліної, А. В. Луначарського.

В 1922 р. у Києві був створений новаторський театр «Березіль», очолений режисером О. С. Курбасом. В перші роки до складу трупи входили такі майстри сцени, як А. М. Бучма, В. М. Чистякова, О. І. Сердюк, Л. М. Гаккебуш, М. М. Крушельницький. Колектив «Березілю» ставив своїм завданням створення революційного пролетарського театру. Він оголосив боротьбу проти «мистецтва заради мистецтва», проти штампів і рутини на сцені. Театр ставив п'єси, в яких розкривалися темп революції, робітничого класу, пролетарського інтернаціоналізму. До кращих постановок «Березілю» київського періоду слід віднести п'єси «97», «Комуна в степу» М. Куліша, «Джиммі Хіггінс» за Е. Сінклером, «Жакерія» за П. Меріме. Творчі зусилля колективу театру «Березіль» спрямовувалися на пошуки нових сценічних засобів агітаційного театру, велика увага приділялася зовнішній соціальній типізації сценічних образів, пластичності і динамічності масових сцен, мізансцен. Разом з тим в діяльності театру було багато спірного, зокрема

зайве експериментаторство в галузі форми, використання не характерних для театру прийомів конструктивізму.

Широкого розмаху набула художня самодіяльність. Крім драматичних гуртків при робітничих клубах створювалися напівпрофесійні театри робітничої молоді (ТРОМ). Серед театральних колективів цього напрямку відзначалися ТРОМи, що працювали в Лук'янівському народному будинку, ім. І. Франка на Подолі, ім. М. Старіцького на Печерську, ім. Карпенка-Карого та ім. Лесі Українки на Куренівці. Робітничі театри в цих районах відрізнялися упорядкованими репертуарами, злагодженими акторськими ансамблями, кваліфікованою режисурою. Багато відомих у майбутньому акторів, режисерів, художників починали свій творчий шлях в робітничих театрах.

Міцнілі творчі зв'язки майстрів сцени Києва, Москви і Ленінграда. На сценах київських театрів виступали відомі російські актори В. Максимов, О. Харламов, К. Яковлев, Б. Горін-Горайнов, Г. Пирогов та ін.

1924—1925 рр. для радянського театального мистецтва, яке гідно представляли театральні колективи Києва, були роками становлення, пошуків сценічних засобів реалістичного відтворення життя нового суспільства.

Образотворче мистецтво. Великий Жовтень спричинив великі зрушення в образотворчому мистецтві, крутий поворот у творчості його майстрів. Завдання українського радянського мистецтва в період переходу до мирної праці були визначені в «Тезах про художню політику» (вересень 1921 р.), розроблених відділом агітації і пропаганди ЦК КП(б)У і Головополітосвітою УСРР. Цей документ, в основу якого було покладено вказівки В. І. Леніна про критичне засвоєння

досягнень культури минулого, ідейно озброїв передових майстрів образотворчого мистецтва. Розвиток живопису, скульптури, графіки відбувався в гострій ідейній боротьбі.

Важлива роль в становленні образотворчого мистецтва належала творчим об'єднанням художників. Одним з провідних об'єднань була Асоціація художників Червоної України (АХЧУ), створена у Києві в 1923 р., а згодом перетворена у всеукраїнську організацію. АХЧУ, як і Асоціація художників революційної Росії (АХРР), ставила своїм завданням, спираючись на традиції реалістичного демократичного мистецтва минулого, відтворити радянську дійсність. Творчу спрямованість АХЧУ визначали художники-реалісти Ф. Г. Кричевський, І. С. Іжакевич, Ф. С. Красицький, Г. П. Світлицький, К. Д. Трохименко, Ф. З. Ковналюк, М. А. Прахов та ін.

У Києві існував також філіал численної організації художників — Асоціації революційного мистецтва України (АРМУ). На початку існування в АРМУ входили майстри різних творчих напрямків, в тому числі і художники, що стали в майбутньому відомими майстрами соціалістичного реалізму — С. М. Прохоров, А. Г. Петрицький, М. П. Глущенко, М. Г. Бурачек, В. І. Касян та ін. Однак незабаром після створення домінує становище в АРМУ зайняла група М. Л. Бойчука. Учні і послідовники М. Л. Бойчука віддавали перевагу монументальному живопису, умовності і стилізації в мистецтві, трактували станковий живопис як реакційний і віджилий. Помилкова позиція керівників АРМУ призвела до того, що багато художників-реалістів вийшло з асоціації, і вона перетворилася на вузькогрупове об'єднання.

Революційний ентузіазм, пафос творення нового життя виявилися в творах всіх жанрів образотворчого мистецтва. До 5-ї річниці Жовтня

на Радянській (колишній Думській) площі було встановлено пам'ятник Карлу Марксу роботи скульптора І. М. Чайкова. Ряд кіївських скульпторів створив скульптурні портрети В. І. Леніна. В 1924 р. живописець Ф. С. Красицький виліпив бюст вождя, копії з якого встановили в багатьох містах республіки. Монументальну скульптуру вождя виліпив у 1925 р. І. П. Кавалерідзе. Цей монумент був встановлений в залі засідань ВУЦВК у Харкові.

В цьому ж році на привокзальній площі було встановлено пам'ятник-бюст В. І. Леніну роботи скульптора А. М. Писаренко. В 1925 р. в с. Грушки споруджено пам'ятник В. І. Леніну за проектом самодіяльних скульпторів А. Ю. Білостоцького, Є. Журавля, М. Дробота.

Серед творів монументального живопису вирізнялися розписи кіївських комсомольських клубів, виконані З. Ш. Толкачовим. В творах художника показано мужність комсомольців — героїв Трипілля, трудовий героїзм молоді в перші роки відбудови, потяг трудящих до знань. Значним твором монументального живопису було художнє панно в павільйоні УСРР на I Всесоюзній сільськогосподарській виставці, виконане групою кіївських майстрів, керованих М. Бойчуком.

Нові явища в житті суспільства яскраво виділялися в тематиці творів станкового живопису. До видатних творів українського живопису слід віднести картину А. Г. Петрицького «Інваліди» («Мати»), вражаючу нещадною правдою образів, суворим засудженням трагедії, яку принесла народам світова війна. В кращих реалістичних традиціях передвижників працював художник старшого покоління І. С. Іжакевич. Він створив серію полотен, присвячених життю і творчості Т. Г. Шевченка: «Хата батьків Т. Г. Шевченка», «Катери-па», «На панщині», «Привели до пана» та ін.

Київські майстри зверталися до творів на історико-революційну тематику, змальовували нові явища радянського життя. Серед цих творів «Жінвідділ» і «Сільська комуна» С. М. Прохорова, «Консультація на селі» О. Т. Павленко, «В школі лікнепу» В. Ф. Седляра.

В творчості київських майстрів пензля значне місце займав жанр портрета. Серед кращих творів цього жанру полотна Ф. Г. Кричевського — «Комсомолка» і «Портрет професора К. Павлуцького», М. Козика — «Селячка» і «Вчителька М. М. Грінченко». Глибоким ліризмом сповнені жіпочі портрети роботи О. О. Шовкуненка. Як певна спеціфiчна галузь образотворчого мистецтва розвивалася графіка. Успішно працювали в цьому жанрі художники Ф. С. Красицький, Ф. Г. Кричевський, В. Ф. Седляр, О. К. Богомазов. Великих успіхів у жанрі стапкової графіки, зокрема гравюри по дереву, досягли С. О. Налешинська-Бойчук та І. І. Падалка. Історико-революційну цінність мала серія літографій З. Ш. Толкачова «Ленін — маса». В цих літографіях, створених після смерті В. І. Леніна, відтворено скорботу народу, що оплакував вождя.

Кращими майстрами театрального живопису, що сприяли народженню радянського театрального мистецтва, були А. Г. Петрицький і В. Г. Меллер. Пройшовши через захоплення «умовним театром», конструктивізмом, пролеткультівським ТРОМом і взявши від них все позитивне, ці художники відродили повноцінний театральний живопис. Творча індивідуальність В. Г. Меллера широко розкрилася в оформленні спектаклів театру «Березіль». А. Г. Петрицький створив ряд виразних декорацій і ескізів костюмів відносно спектаклів театру ім. І. Франка та київської опери. Виходячи з ідеї музичного або драматичного твору, він домагався узагальнення й виразності образу вистави, широко використовував живописні

засоби та декоративні особливості народного мистецтва.

Досягнення київських митців демонструвалися на професіональних виставках, які влаштовували різні художні організації і учбові заклади міста. Значний інтерес у киян викликала осіння художня виставка Української Академії мистецтва, проведена на початку 1921/22 навчального року. Масовістю відзначалася виставка, організована секцією образотворчого мистецтва Всеукраїнської спілки працівників мистецтва у 1924 р. В ній взяло участь 129 художників. В 1925 р. у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Г. Шевченка була проведена виставка українського портрета, а в наступному році по смертні виставка творів Г. І. Нарбута. Регулярно влаштовував виставки звіти художній інститут.

В 1921—1925 рр. київські майстри образотворчого мистецтва поряд з представниками інших загонів творчої інтелігенції своїми реалістичними творами зробили гідний внесок у розвиток культури радянського народу.

В Києві, як і в усій Радянській країні, у відбудовний період широким фронтом розгоралося культурне будівництво. Розвиток усіх галузей культури сприяв піднесенню культурного рівня і політичної свідомості трудящих, вивільненню їх від буржуазної ідеології. Нова культура була могутнім засобом зростання політичної і трудової активності трудящих Києва.

* * *

Трудящі Києва в 1921—1925 рр. досягли значних успіхів у відродженні міста. Завдяки героїзму, величезній волі і наполегливості робітників було відбудовано промислові підприємства і до 1925 р. обсяг їх виробництва перевищив довоєнний рівень. В процесі відбудови відбулася консолідація робітничого класу,

4. Культурне і наукове життя

під впливом кадрових робітників розвивалося нове ставлення до праці, до загальнонародної власності, утверджувалася соціалістична дисципліна.

Із зміцненням економіки вживалися заходи до поліпшення матеріально-побутових умов життя киян. Відбудовувалися житловий фонд і комунальне господарство, велися роботи по благоустрою й озелененню міста.

Відбудовний період ознаменувався значними досягненнями в культурному будівництві. Широко розгорнулася робота по ліквідації неписьменності, десятки тисяч дітей вперше одержали можливість вчитися. Були створені передумови для введення обов'язкової початкової освіти.

Києву, як найбільшому культурному центру республіки, належала важлива роль у підготовці радянських спеціалістів, у розвитку наукових досліджень. Знайомство з досягненнями передової культури сприяло піднесенню культурного рівня і політичної свідомості трудящих, звільненню їх від буржуазної ідеології.

Досягнення в короткі строки значних результатів у відродженні міста стало можливим завдяки керівництву міської партійної організації, яка через радянські і громадські організації направляла трудящих на розв'язання актуальних завдань господарського, культурного і суспільно-політичного життя.

КИЇВ ПЕРІОДУ ПОБУДОВИ ФУНДАМЕНТУ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ЕКОНОМІКИ (1926—1932 рр.)

В грудні 1925 р. XIV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на соціалістичну індустріалізацію, що стала вирішальною ланкою розробленої В. І. Леніним програми будівництва соціалізму в СРСР. Вона забезпечувала б докорінну технічну реконструкцію народного господарства, досягнення техніко-економічної незалежності і зміцнення обороноздатності Країни Рад, ліквідацію фактичної економічної нерівності народів, підвищення провідної ролі і політичного впливу робітничого класу на життя суспільства.

Курс на індустріалізацію означав початок нового етапу в історії Радянської країни — етапу соціалістичної реконструкції. Долаючи труднощі, що виникли внаслідок техніко-економічної відсталості країни, повизни організаційних форм і методів господарювання, необхідності здійснити в короткі строки глибокі перетворення, радянські люди під керівництвом Комуністичної партії впевнено йшли ленінським шляхом.

1. Участь трудящих Києва в соціалістичній індустріалізації країни

Індустріальний розвиток міста. Як і промислові райони Російської Федерації, Українська РСР була базою технічного переозброєння народного господарства братніх радянських республік. Тому в народногосподарських планах чимало уваги приділялося прискореному розвитку Донбасу, Придніпров'я і Харківщини. Київ на перших порах не входив до числа міст, промисловість яких зростала швидкими темпами. Це пояснювалося низьким висхідним рівнем розвитку машинобудування та інших галузей важкої індустрії в місті. За 1926/27 р. валова продукція великої промисловості Києва зростає лише на 1,8 %.

Такі темпи індустріального розвитку викликали певне занепокоєння. II конференція КП(б)У (1929 р.)

в резолюції про п'ятирічний план народного господарства України підкреслила необхідність прискорити індустріалізацію таких великих центрів, як Одеса і Київ, які в дореволюційний час були торговими центрами і ще до цього часу не одержали достатнього індустріального розвитку¹. У липні 1930 р. XI з'їзд КП(б)У визначив промислову спеціалізацію Києва як центру середнього машинобудування. На розвиток ряду підприємств Радянський уряд виділив великі кошти.

Розроблений окружною плановою комісією (окрпланом) перший п'ятирічний план розвитку Києва передбачав освоєння промисловістю більш

¹ Див.: Комуністична партія України в резолюціях..., т. 1, с. 583.

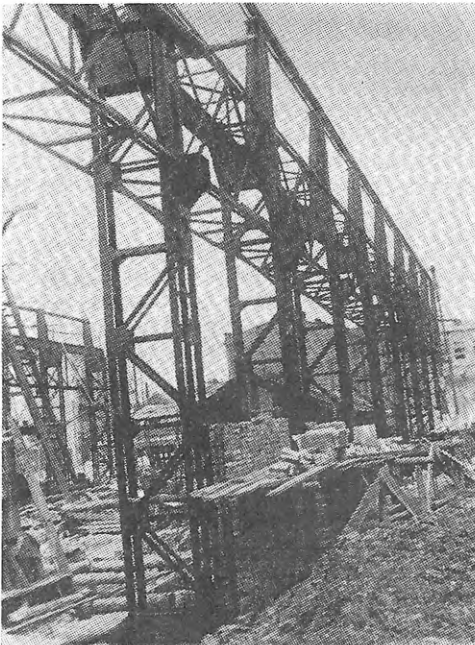
як 500 млн. крб. капіталовкладень. Треба було докорінно реконструювати ряд машинобудівних заводів, налагодити пові підприємства по випуску двигунів внутрішнього згоряння, радіоапаратури, швейних виробів, птучного шовку та інші, збільшити обсяг продукції легкої і харчової промисловості. Однак розробка п'ятирічного плану Києва не була здійснена вчасно, тому він не увійшов складовою частиною в республіканські та союзні перспективні плани. Це викликало ускладнення у фінансуванні новобудов, диспропорції у розвитку окремих галузей промисловості. Разом з тим наявність кадрів кваліфікованих робітників та інженерів, цілої мережі науково-дослідних установ, вузів і технікумів, а також ряду перспективних виробництв визначила широкий розмах понадпланового будівництва у місті. Фактичні капіталовкладення в промисловість Києва за першу п'ятирічку набагато перевищили планові

припущення, склавили по всім галузям (крім вкладень у розвиток «Арсеналу» та електроенергетики) 115,3 млн. крб., в тому числі по машинобудуванню і металообробці — 35,5 млн. крб., легкій промисловості — 15 млн. крб., харчовій промисловості — 8,9 млн. крб.

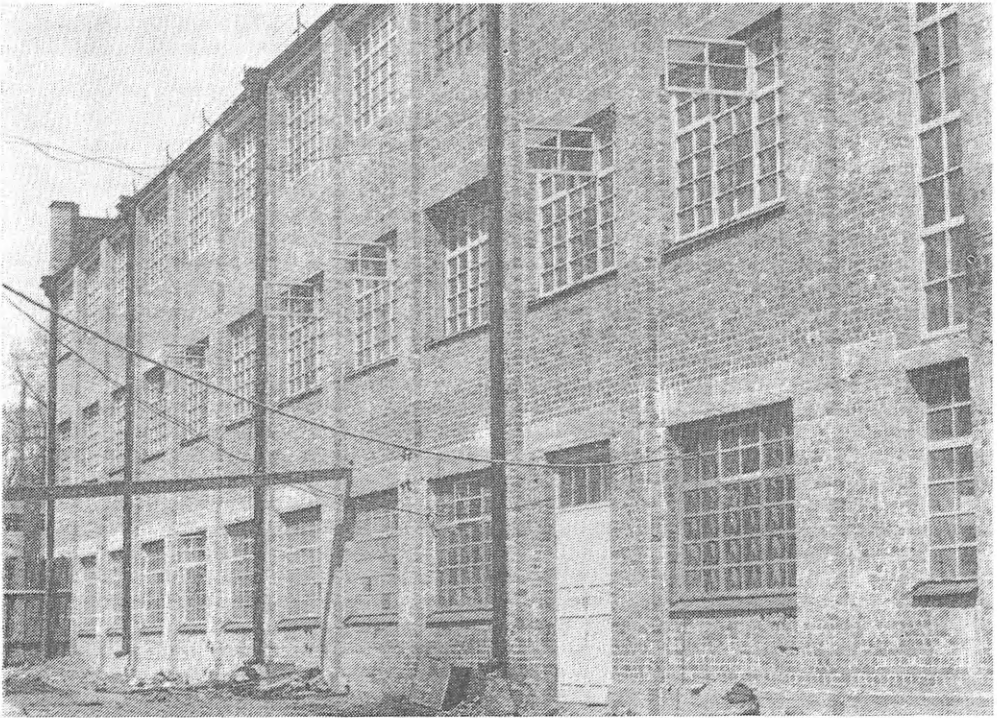
Капітальне будівництво обумовлювало значні структурні зрушення у промисловості. Вартість основних виробничих фондів машинобудування і металообробки зросла з 8,1 млн. крб. на початку 1929 р. до 56,4 млн. крб. на початку 1933 р., харчової промисловості — відповідно з 7,7 млн. до 23,1 млн. крб., легкої промисловості — з 3,1 млн. до 19,4 млн. крб., а всієї промисловості — з 25,4 млн. до 132,1 млн. крб. Отже, за 4 роки основні фонди київської промисловості зросли більш як у 5 разів. Середньорічна чисельність робітників збільшилася за той самий час з 21,2 тис. до 48,7 тис. чоловік (в 1913 р. по зіставному колу підприємств — 14,6 тис.).

Величезне розширення виробничих потужностей обумовило високі темпи росту промислового виробництва Києва (в цінах 1926/27 р.) — з 136,1 млн. крб. у 1929 р. до 433,1 млн. крб. у 1932 р., тобто в 3,2 раза. Порівняно з 1913 р., коли умовна оцінка виробленої валової продукції міста в цінах 1926/27 р. становила 62 млн. крб., валова продукція збільшилася в 7 разів, тоді як по всій Україні — в 3,2 раза. Отже, партійна директива про прискорення росту промисловості у Києві була повністю виконана. Машинобудування і металообробка у Києві вже на першому етапі індустріалізації випередили за обсягом виробництва харчову промисловість, яка до революції давала близько 60 % промислової продукції.

Виключно швидко розвивався завод «Більшовик». У 1927 р. ВРНГ УСРР віднесла його до найголовніших промислових об'єктів республі-

На будівництві ковальського цеху заводу «Ленінська кузня». 1932 р.

Новий цех заводу «Укркабель». 1932 р.

ки. Сума освоєних заводом капіталовкладень збільшилася з 267 тис. крб. у 1927/28 р. до 3269 тис. крб. у 1929/30 р., а всього на реконструкцію заводу було виділено більш як 14 млн. крб. За п'ятирічку з'явилося шість нових цехів, в тому числі такі великі, як ливарний та механічний. Площа корпусу механічного цеху становила 12 тис. м², у ньому розміщувалося більш як 400 верстатів і працювало понад 1 тис. чоловік. Включення «Більшовика» до складу Всесоюзного тресту хімічного машинобудування визначило його профіль: у 1928/29 р. лише 5 % вартості замовлень припадало на хімічну промисловість, а в 1932 р. — 75 %. Голова ВРНГ СРСР В. В. Куйбишев відзначив на XVII конференції ВКП(б), що «Більшовик» став одним з головних заводів країни по виробництву машин і апаратів для хімічної промисловості. Шлях від напівкустарно-

го багатопрофільного підприємства з великою питомою вагою ремонтних робіт до заводу союзного значення «Більшовик» пройшов у лічені роки. По суті, на старій промисловій площі виросло нове підприємство.

Перспективи «Ленінської кузні», яка в 1929 р. не мала спеціалізації, визначилися замовленнями Дніпровського річкового пароплавства. Будувалася Дніпрогес, і назріла проблема «Великого Дніпра» — створення наскрізного водного шляху від Білорусії до Чорного моря. Технічну базу для нього повинна була підготувати «Ленінська кузня». На розширення її виробничих потужностей у 1930—1934 рр. виділялося 22 млн. крб. Колективи московського заводу «Красный пролетарий», ленінградського «Красный путиловец» і горьковського «Двигатель революции» забезпечили народжуваний у Києві гігант суднобудівної промисловості устат-

куванням. На Рибальському півострові була побудована величезна верф, яка могла випускати до 30 суден на рік. На основній території заводу, прилеглій до вул. Комінтерну, один за одним споруджувалися нові цехи. Гордістю заводу став побудований у 1932 р. котельний цех: його обсяг досяг 100 тис. м³. В першій п'ятирічці завод вже випускав 1000-тонні баржі, потужні судові машини для річкових пароплавів, суцільнозварні парові котли з великою поверхнею нагрівання.

З 1926 р. розпочалася реконструкція кабельного заводу, що прискорилося з початком п'ятирічки. Було вперше розплановано цехи, за кордоном закуплено високопродуктивні верстати, механізовано технологічні процеси. В країні все більш гострим ставав дефіцит кабельної продукції: за 1928/29—1931 рр. незадоволений внутрішнім виробництвом попит зріс з 27 до 300 млн. крб. Радянському Союзу доводилося витратити все більше валюти на імпорт кабелю. Завод у Києві, що мав спочатку лише місцеве значення, швидко перетворювався на підприємство союзного значення. Його валова продукція збільшилася з 1,2 млн. крб. у 1926/27 р. до 8 млн. крб. у 1929/30 р., а план на 1931 р. визначався в 17,5 млн. крб. Однак після обстеження заводу за дорученням ЦК ВКП(б) спеціальна комісія ВРНГ СРСР прийняла в 1931 р. рішення про додаткові асигнування на реконструкцію в розмірі 4,5 млн. крб. Основну частину цих коштів колектив заводу, що одержав назву «Укркабель» (він був єдиний у республіці), освоїв у першій п'ятирічці. В 1932 р. завод випускав в середньому за добу стільки ж продукції, скільки за весь 1913 рік.

Успішно розвивався завод ім. Артема, що посів друге місце в Радянському Союзі по виробництву машин для шкіряної промисловості. В 1929/30 р. тут налічувалося більш як 660 робітників і службовців.

Завод виробив продукції на 3,2 млн. крб.

«Червоний плугатар» спеціалізувався на виробництві машин для спеціальних і технічних культур в масштабах, що задовольняли потреби сільського господарства всього Союзу РСР. Тут розробили комбіновану багаторядну сівалку, яка висівала насіння цукрового буряка і одночасно вносила в ґрунт добрива. В зв'язку з гострим дефіцитом будівельної техніки з 1932 р. завод перейшов на випуск траншейних багатокіпкових екскаваторів, автобетонномішалок та інших машин такого типу. З цього часу завод одержав назву «Червоний екскаватор».

В процесі реконструкції змінився профіль заводу ім. І. І. Лепсе. До революції це були павчально-механічні майстерні політехнічного інституту, що виробляли дрібний інструмент. У відбудовний період висококваліфікований колектив майстерень вперше в Союзі виготовив партію револьверних верстатів. Міськрада поставила питання про перетворення майстерень у верстатобудівний завод. Однак у 1929 р. у зв'язку із загостренням дефіциту на залістини до імпортних тракторів, що складали основу тракторного парку країни, завод ім. І. І. Лепсе був терміново реконструйований і переведений на виготовлення деталей до тракторів «Фордзон» і «Катерпіллер». Зберігши набуту спеціалізацію, лепсевці наприкінці п'ятирічки давали близько чверті загальносоюзного виробництва зачастиц до тракторів вітчизняних марок. Їх продукція відзначалася високою якістю.

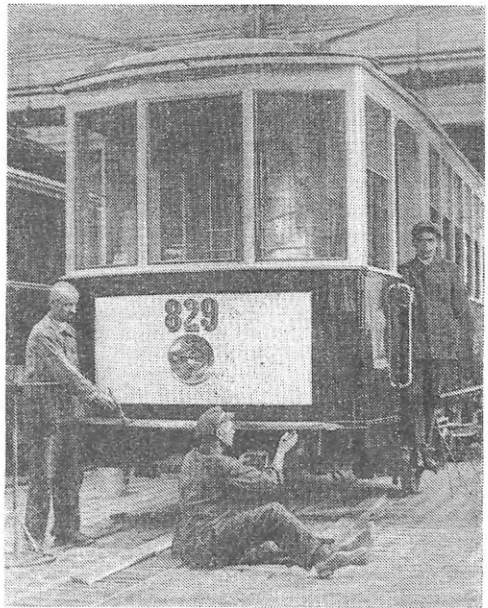
Успіхи «Фізико-хіміка» в освоєнні водомірів здобули всесоюзне визнання. За рішенням ВРНГ СРСР все виробництво водомірів у країні зосереджувалося саме тут. В ході реконструкції верстатний парк заводу став найбільш довершеним в місті. Це дало можливість спеціалізувати завод на випуск саморесструючих

приладів (манометрів, бензиномірів, нафтомірів), складних годинникових механізмів для різноманітної апаратури. В 1931 р. завод отримав назву «Фізико-механік», в 1932 р. — «Точ-прилад».

З 1929 р. розгорнулася реконструкція Київського ремонтного електромеханічного заводу (попередня назва — Державні електромеханічні майстерні ПЗЗ). Завод почав спеціалізуватися на виготовленні апаратури СЦБ і продовжував випускати для залізниць країни жезлові апарати Трегера. В 1931 р. завод одержав нову назву «Трансигнал». В останньому році п'ятирічки «Трансигнал» перейшов в безпосереднє підпорядкування Наркомату шляхів сполучення і вперше одержав тверду виробничу програму, а ремонтні роботи управління ПЗЗ передало іншому підприємству.

Головні трамвайні майстерні проводили спочатку лише ремонтні роботи. В країні ще не існувало вагонобудівних заводів, трамваї купували за кордоном. У 1928 р. кваліфікований колектив майстерень поставив перед собою завдання освоїти випуск трамваїв і виготовив два мотор-вагони. В першій п'ятирічці на базі майстерень зріс вагонобудівний завод, що пізніше отримав ім'я Ф. Е. Держинського. За п'ятирічку було виготовлено 80 мотор-вагонів і 65 причепів, переважно для міського господарства Києва.

Напівкустарна майстерня «Юртам» на Подолі, що виробляла арматуру і чавунне литво, з 1929 р. почала спеціалізуватися на виготовленні топок для спалювання низькосортного вугілля, сланців, кускового торфу. За п'ятирічку реконструйований завод, що одержав ім'я М. І. Калініна, виробив понад 100 паливних агрегатів для новобудов країни — Волховського алюмінієвого комбінату, Пермської ТЕЦ, текстильних фабрик та ін. Випуск продукції зріс з 300 тис. крб. в 1924/25 р. до 6,9 млн. крб. у

Будівництво нових вагонів у київських трамвайних майстернях. 1931 р.

1932 р., а число робітників — з 80 до 620.

Майстерня по виготовленню металевих ліжок і пічних двірць перетворилася в першій п'ятирічці у великий завод «Червоный двигун», що спеціалізувався на серійному виробництві двигунів внутрішнього згоряння. Устаткування для цього поставили московський завод «Красная Пресня», підприємства Іжевська, Тули і Ярославля. Дві невеличкі майстерні металовиробів після реконструкції стали єдиними в країні заводами по виробництву терезів — ім. Ф. Е. Держинського і «Автомат».

Отже, в різних галузях машинобудування шлях від напівкустарної майстерні до великого, добре обладнаного заводу союзного значення став зовсім звичайним.

Електроенергію київські споживачі отримували переважно від паротурбінної електростанції потужністю 13,4 тис. кВт., побудованої ще

в 1898 р. Існували й малопотужні дизель-моторні установки у Пущі-Водиці, на Лук'янівці, Подолі. Після переходу до індустріалізації назріла необхідність у новій великій електростанції. Уряд виділив кошти, і з кінця 1926 р. на Рибальському півострові почалося будівництво Київської районної електростанції (КРЕС) потужністю 22 тис. кВт. Перший турбоагрегат будівельники придбали в Німеччині, другий — виготовив лепінградський завод «Електросила». Устаткування для котельної поставили французькі фірми. Павесні 1930 р. КРЕС стала до ладу. Її будівництво обійшлося в 9,1 млн. крб. На деякий час проблема електропостачання була вирішена. Однак у місті, що зростало, незабаром знову нестача електроенергії стала відчутною, і павесні 1931 р. в районі залізничного вокзалу почалося будівництво електростанції потужністю 12 тис. кВт. Відповідно до рішень червеневого (1931 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) про теплофікацію індустріальних центрів ця електростанція будувалася як теплоелектроцентрально.

Найбільшим підприємством хімічної промисловості став завод ім. В. П. Затонського, що виробляв кисень і рідку вуглекислоту. Вперше в країні тут освоїли виробництво «сухого льоду» — нового хімічного препарату з надзвичайно широким спектром практичного застосування. Порівняно слабо розвинута в Києві хімічна промисловість доповнилася в першій п'ятирічці трьома великими підприємствами — заводом «Хімефір» (1929), фотохімічною фабрикою (1931), лісохімічним заводом (1932).

Київський авіаційний завод в першій п'ятирічці одержав нове устаткування і поряд з ремонтом літаків почав виконувати відповідальні замовлення на виготовлення нової техніки. У 1932 р. тут було виготовлено дослідну серію автожирів конструп-

ції І. М. Камова і М. К. Скржинського (Центральний аерогідродинамічний інститут).

У листопаді 1929 р. кустарна кооперативна артіль «Рабберойл» була переобладнана на державний завод місцевої промисловості «Каучук». На перших порах завод мав напівкустарне обладнання і невелику кількість робітників — до 80. В квітні 1931 р. його передали до системи гумово-азбестового об'єднання і перейменували на «Червоний гумовик». В останньому році п'ятирічки колектив київських гумовиків одержав з Ленінграда велику партію устаткування і сконцентрував у себе загальносоюзне виробництво так званих безшовних гумових виробів.

Зростаюче міське господарство вимагало у все більших кількостях будівельних матеріалів, особливо цегли. З березня 1930 р. у с. Корчуватому почалося будівництво великого комплексу цегельних заводів проектною потужністю до 200 млн. штук цегли на рік (найбільший з існуючих Курепівський давав не більше 20 млн. штук). Перша черга цегельного комплексу стала до ладу у вересні 1930 р.

Прискорено розвивалися різноманітні галузі легкої промисловості, де виник цілий ряд механізованих виробництв, розрахованих на задоволення потреб всієї республіки. Справжнє народження трикотажної фабрики ім. Р. Люксембург відбулося в листопаді 1930 р., коли в Протасовому Яру відкрився виробничий корпус площею понад 11 тис. м². Фабрику обладнали вперше освоєними в Полтаві вітчизняними круглов'язальними машинами, які конструктивно нічим не поступалися найбільш довершеним у світі німецьким машинам, а також устаткуванням, виготовленому на заводах Москви і Ленінграда. В 1930 р. стала до ладу швейна фабрика ім. О. М. Горького. Взуттєва фабрика Комборбезу, що одержала порядковий номер 8

(загальнореспубліканська нумерація), перейшла на конвейерну організацію праці і збільшила випуск продукції з 1,2 млн. крб. у 1925/26 р. до 15,4 млн. крб. у 1931 р. У дві святкування 12-ї річниці Великого Жовтня на Куренівці вступила до ладу 4-та взуттєва фабрика «Укршкіртресту» з конвейерним виробництвом — одна з найбільших у Радянському Союзі. Її устаткування наполовину було імпортним, наполовину — вітчизняного виробництва (московських і ленінградських заводів). При двозмінній роботі фабрика могла виготовляти до 10 тис. пар взуття на день. Після реконструкції чотири цехи Київського музичного комбінату стали в 1932 р. самодіяльними підприємствами. Фабрика духових інструментів зайняла перше місце в СРСР, випускаючи стільки ж продукції, скільки споріднені московська і ленінградська фабрики разом. Вся легка промисловість Києва за першу п'ятирічку збільшила свою долю в загальнореспубліканській продукції з 17,6 до 22,6 %.

Харчова промисловість Києва також поповнювалася рядом великих підприємств. З 1929 р. на Куренівці почав працювати консервний завод з конвейерним виробництвом. Паприкінці п'ятирічки на заводі працювали 1,5 тис. робітників, а денна виробнича програма становила 24 тис. умовних банок. В травневі дні 1930 р. став до ладу м'ясобеконний комбінат (беконна, салотопна, ковбасна фабрики, великий холодильник з конвейерною системою). Значна частина його обладнання надійшла з США і Данії. В 1930 і 1932 рр. введено в дію великі механізовані хлібзаводи.

Незважаючи на високі темпи нового будівництва, в місті існували понад 250 дрібних, технічно відсталих, переважно неспеціалізованих промислових підприємств. Проведення реконструкції під впливом поточних вимог пакладало відбиток неза-

вершеності на обличчя індустрії, розвиток якої відбувався випереджачими темпами порівняно з іншими галузями міського господарства (технічне водопостачання, транспорт та ін.).

Нові і реконструйовані підприємства київської промисловості включалися в єдиний народногосподарський комплекс, що формувався в Радянському Союзі, сприяючи тим самим зростанню його індустріальної могутності. Так, за першу п'ятирічку «Більшовик» виготовив комплектне обладнання для двох десятків цукрових заводів, що будувалися або реконструювалися на Україні, в Сибіру, республіках Середньої Азії. Тоді ж робітничий колектив «Більшовика» освоїв випуск полімеризаторів для першого в світі заводу синтетичного каучуку в Ярославлі, газгольдерів для Березняківського хімкомбінату, кокових батарей та іншого обладнання для Кузнецької та Магнітобуду. Навесні 1931 р. у Києві через ВРНГ СРСР надійшло замовлення на термінове виготовлення устаткування для Урало-Кузнецького комбінату. Замовлення виконувалося на «Ленінській кузні», «Арсеналі», «Більшовику», «Червоному двигуні», заводі терезів ім. Ф. Е. Дзержипського, заводах ім. Артема, ім. М. І. Калініна, в артілях «Об'єднаний металіст» і «Промкузня». Почесне замовлення робітники виконали в строк і високоякісно.

Трудаці міста зробили чималий внесок у боротьбу радянського робітничого класу за досягнення техніко-економічної незалежності СРСР, за економію золотовалютних ресурсів. Особливо великою була роль заводів машинобудування. Кількість вперше освоєних машинобудівниками виробів зроста з 3 у 1928 р. до 57 у 1932 р. За замовленнями «Мельбуду» робітники «Арсеналу» виготовили за 3 роки тисячу високопродуктивних вальцювальних верстатів і зекономили країні 3 млн. валютних

крб. (раніше радянські млини працювали на імпортному обладнанні). За 5 років «Транссигнал», що виготовляв апаратуру СЦБ і апарати Трегера, зекономив у золотій валюті 3,2 млн. крб. Київський завод лабораторного устаткування, заснований у травні 1930 р. на базі кустарного приватного підприємства, вже в 1931 р. дав державі більш як 5 млн. крб. економії в золотій валюті. Завод ім. Артема за 3,5 роки п'ятирічки налагодив виробництво 27 типів машин, з яких 25 раніше імпортувалися. Його економія на імпорті становила близько 1,5 млн. крб. Виготовленням полімеризаторів, замовлення на які спочатку виконували американські фірми, завод «Більшовик» зберіг державі 6,4 млн. крб. золотом.

Великий внесок заводів в економію валюти пояснювався насамперед спрямованістю реконструктивних робіт на освоєння принципово нової для вітчизняної промисловості продукції. Маючи кадри кваліфікованих робітників, чималу кількість інженерів і вчених, київська промисловість могла з успіхом освоювати пові найскладніші виробництва.

Зростання кадрів київської промисловості. Успіхи в індустріальному розвитку міста обумовили швидкий ріст чисельності робітників і службовців, що, в свою чергу, вело до зниження безробіття. Чисельність зайнятої у міському господарстві робочої сили зростає з 96,6 тис. чоловік у жовтні 1926 р. до 173,4 тис. у жовтні 1930 р. Отже, лише за 4 роки кількість робітників і службовців збільшилася в 1,8 раза. Число безробітних за той же час скоротилося з 29,9 тис. до 14,4 тис., тобто більш як у 2 рази. По суті, безробіття як соціальне явище до осені 1930 р. вичерпало себе в масштабах всієї країни. Біржа праці зареєструвала в цей час у Києві 11 085 жінок і підлітків, що пропонували свою працю вперше

і не мали будь-якої кваліфікації, а також 3,3 тис. дорослих чоловіків, переважно некваліфікованих робітників. Як джерело постачання робочої сили біржі праці втратили своє значення. Вже в 1928/29 р. у Києві на кожні 100 пропозицій праці налічувалося 244 випадки попиту на роботу силу, а в 1929/30 р. — 285 випадків. Відчувався великий дефіцит металістів, будівельників і навіть різноробочих.

Зростаюча потреба в робітничих кадрах задовольнялася різними шляхами. Для забезпечення промисловості і транспорту Києва робочою силою на 1931 р. необхідно було залучити приблизно 17,4 тис. чоловік, в тому числі через ФЗУ — близько 600, шляхом курсового навчання — 1000, перекваліфікації малокваліфікованих — 900, переміщення з інших підприємств — 1600 і вербування з інших міст та сільської місцевості — 12,4 тис. чоловік. Отже, переважну частину нового поповнення становили ті, хто не проживав у Києві. Як правило, вихідці з села не мали кваліфікації. Міськком партії вважав, що для вирішення проблеми кадрів необхідно якомога більше залучати у суспільне виробництво членів сімей робітників, ефективніше використовувати наявну робочу силу, поліпшувати справу підвищення кваліфікації робітників безпосередньо на виробництві і лише в останню чергу вдаватися до набору робочої сили через органи оргнабору за межами міста.

Залучаючи тисячі робітників у своє господарство, Київ разом з тим був справжньою кузницею кадрів для багатьох новобудов країни. Лише за останні 5 місяців 1930 р. міськпартком відрядив на постійну роботу за межі міста 357 кваліфікованих робітників і 132 інженерно-технічних робітника, 1500 робітників на керівну роботу, в Донбас по мобілізації комуністів було направлено 65 слюсарів, токарів, інженерів.

На київських заводах невпинно зростали кадри технічної інтелігенції — переважно з випускників численних вузів міста. В кінці першої п'ятирічки на «Більшовику» налічувалося понад 400 інженерів і техніків, на «Лепіньській кузні» — 400, «Червоному екскаваторі» — більш як 100.

Число працюючих у великій промисловості міста з року в рік зростало. Особливо швидко збільшувалася чисельність робітників і службовців у легкій індустрії (з 4,3 тис. у 1929 р. до 12,7 тис. у 1932 р.), хімічній промисловості (з 339 до 1183), машинобудуванні і металообробці (з 8 тис. до 19,3 тис.). На кінець першої п'ятирічки в Києві склався значний прошарок індустріальних робітників.

Величезні зрушення в соціальній структурі населення міста можна проілюструвати такими даними (в процентах):

Соціальні групи	Роки	
	1917	1931
Робітники	25,1	37,0
в тому числі індустріальні	6,7	18,4
Службовці	30,9	24,5
Кустарі	6,7	9,1
Студенти	2,5	15,9
Інші	34,8	11,5
Всього	100,0	100,0

Отже, на початок 30-х років робітники були найбільшою соціальною групою київського населення, причому зростала вона виключно завдяки збільшенню чисельності індустріальних робітників. Найбільш динамічною групою населення виявилися студенти, питома вага яких за 1917—1931 рр. зросла у 6 разів. Скоротилося число службовців — раніше найчисленнішої соціальної групи. Значно знизилася питома вага осіб вільних професій і нетрудових елемен-

тів (вони вказані в таблиці під рубрикою «інші»).

Щоб успішно проводити генеральну лінію Комуністичної партії на соціалістичну індустріалізацію, робітничий клас повинен був оволодівати новою дисципліною праці. Необхідно було долати традиції й звички, які десятиріччями намагалося утверджувати в робітничому класі буржуазне суспільство, постійно боротися з впливом дрібнобуржуазного оточення на відсталу частину робітників. Утверджуючи нову, свідому дисципліну праці, необхідно було вплинути на кожного робітника, довести, що саме він є господарем виробництва. Виступаючи в газеті «Київський пролетарій», кадровий робітник заводу «Більшовик» Т. Новиков зазначав: «Деякі робітники ще не усвідомили своєї ролі у виробництві, вважаючи себе лише пайманою силою, а не господарем виробництва. Вони не замислюються над тим, що з поліпшенням матеріального становища підприємства поліпшується і їхнє життя. Вони вважають: якщо день-інший прогуляв, то до цього нікому нема ніякого діла: «Прогуляв — це заробив, от і все»². Перевиховати таких, на думку Новикова, було обов'язком кадрових робітників. І дійсно, як показав історичний досвід, основний зміст боротьби за соціалістичну трудову дисципліну становила робота по перевихованню відсталого, малосвідомого частини робітників. Це завдання виконували кадрові робітники, партійні осередки підприємств.

Кадрові робітники були носіями революційних і трудових традицій робітничого класу, користувалися в пролетарському середовищі величезним авторитетом, показували зразки свідомого ставлення до потреб виробництва, трудової дисципліни, виявляли ініціативу у вирішенні проблем підвищення продуктивності

² Київський пролетарій, 1926, 18 мая.

праці. Усвідомлюючи відповідальність за справи на виробництві, а зрештою — за долю соціалістичного будівництва в країні, вони вступали в партію, і партійні осередки підприємств неухильно зростали. Так, робітники кабельного заводу, як і інші трудові колективи київських заводів і фабрик, відзначили 7-му річницю з дня смерті В. І. Леніна масовим вступом в партію. В заяві до партбюро робітник з 38-річним стажем О. Солдатов написав: «Партія Леніна веде робітничий клас до кращого майбутнього. Прошу прийняти мене в партію. Обіцяю останні свої роки віддати будівництву соціалізму»³.

Однією з форм морального впливу кадрових робітників на колектив, відповідального підходу до інтересів виробництва була участь їх у кампанії по боротьбі з плинністю робочої сили. Значне збільшення плинності кадрів на підприємствах у 1929—1930 рр. пояснювалося в основному значним збільшенням числа нових робітників у складі робітничого класу. Ці люди, що прийшли переважно з села, були слабо пов'язані з робітничими колективами і часто змінювали місце роботи, ставлячи під загрозу виконання виробничих планів.

Восени 1930 р. практика боротьби з плинністю робочої сили викликала до життя нову патріотичну ініціативу кадрових робітників — самозакріплення на підприємстві до кінця першої п'ятирічки. Добровольці оголошували себе мобілізованими і давали урочисту обіцянку не залишати підприємства. ЦК ВКП(б) високо оцінив цей рух робітничого класу. В постанові «Про заходи по плановому забезпеченню народного господарства робочою силою і боротьбі з плинністю» від 20 жовтня 1930 р. вказувалося: «Відзначаючи масові явища самозакріплення передових груп робітників-ударників на період до закінчення п'ятирічки, всіляко за-

охочувати цю ініціативу робітників». ЦК підкреслював далі, що господарники і профспілкові робітники повинні слідкувати за тим, щоб кампанія розвивалася «на основі добровільності, ніякою мірою не підмінюючи колдоговорів і не допускаючи адміністративного тиску»⁴.

У Києві на 1 жовтня 1930 р. самозакріплювався, за даними індустріальних профспілок, 48,1 % складу робітників. На початок лютого 1931 р. на 43 основних підприємствах міста зобов'язалися не залишати свого робочого місця вже 58 % робітників. На підприємствах з великими революційними і трудовими традиціями кількість самозакріплених була значно вища: на «Арсеналі», наприклад, вони становили 84 %. Рух за самозакріплення, що розвивався в умовах трудового ентузіазму широких мас трудящих, мав характер тимчасової кампанії, викликаній необхідністю вирішити конкретне народногосподарське завдання, і аж ніяк не підривав гарантованого Конституцією СРСР права на вільний вибір місця роботи.

Заходи морального впливу щодо порушників трудової дисципліни не завжди приводили до успіху. Їх необхідно було поєднувати із заходами адміністративного впливу аж до звільнення. З'ясувалося, однак, що Кодекс законів про працю 1922 р. не повною мірою відповідає інтересам виробництва і самого робітничого класу як господаря соціалістичного виробництва: в ньому не було визначення колективного договору як двостороннього зобов'язання, не існувало пунктів, що фіксували б юридичну відповідальність за невиконання зобов'язань по колдоговору з боку окремих робітників. Адміністрація могла звільнити робітника лише

³ Ударний кабельник (Київський кабельний завод), 1931, 27 січ.

⁴ Справочник партійного работника.— М., 1934, вып. 8, с. 398.

Ударна бригада деревообробного цеху заводу «Арсенал», що одержала перехідний Червоний прапор. 1930 р.

через неявку на роботу без поважних причин більше трьох днів підряд або шести днів протягом місяця. Тим самим «легалізувалося» право на прогул протягом 72 днів на рік (чверть робочого часу).

З метою зміцнення дисципліни праці партія і уряд вжили в першій п'ятирічці ряд законодавчих заходів. Найрадикальнішим з них була постановою ЦВК і РНК СРСР від 15 листопада 1932 р., згідно з якою у випадку хоча б однієї неявки на роботу без поважних причин робітник міг бути звільнений з підприємства або установи. Робітнича громадськість Києва схвалила цю постанову, на фабриках і заводах відбулися мітинги і збори, де порушники трудової дисципліни суворо попереджувалися. Такий мітинг відбувся на «Трансигналі», де в жовтні 1932 р. було зареєстровано 1050 годин про-

гулів без поважних причин. Робітники заводу зазначили, що проведення в життя постанови ЦВК і РНК СРСР по трудовій дисципліні має величезне значення в останньому році п'ятирічки, коли слід зосередити всі сили на виконанні планових завдань.

Боротьба робітників за підвищення трудової дисципліни відбувалася одночасно з розгортанням соціалістичного змагання. Воно мобілізувало робітничий клас на дострокове виконання планів п'ятирічки, відіграло вирішальну роль у формуванні свідомої дисципліни господарів усуспільненого виробництва.

Розвиток масового соціалістичного змагання. 20 січня 1929 р. за рішенням ЦК ВКП(б) газета «Правда» опублікувала написану В. І. Леніним у 1918 р. статтю «Як організувати

змагання?». В квітні 1929 р. XVI партійна конференція затвердила перший п'ятирічний план, розрахований на побудову фундаменту соціалістичної економіки, і звернулася до робітничого класу, трудячого селянства із закликком розгорнути масове змагання за виконання п'ятирічки. Між підприємствами почали укладатися договори про змагання.

У Києві соціалістичне змагання розгорнулося з квітня 1929 р. За ініціативою свого партосередку колектив кабельного заводу уклав перший в місті господарсько-політичний договір на змагання з заводом «Фізико-хімік». Їх приклад наслідували «Ленінська кузня» і трикотажна фабрика ім. Р. Люксембург. На фабриках і заводах почали з'являтися ударні бригади.

В зв'язку з цим виникла необхідність перегляду норм і розцінок. Норми виробітку звичайно не мали технічного обґрунтування і розраховувалися за середньостатистичними даними, тобто залежали від інтенсивності роботи основної частини зайнятих на цій операції. В обов'язок техніко-нормувальних бюро (ТНБ) входив розрахунок для ударних бригад, а з поширенням масового руху для всього колективу працюючих — нових, підвищених норм виробітку з тим, щоб продуктивність праці зростала вищими, ніж заробітна плата, темпами. Лише так забезпечувалося зниження собівартості продукції. Однак ТНБ на підприємствах були недостатньо укомплектовані кваліфікованими робітниками, і перегляд норм часто ставав моральним обов'язком членів ударних бригад.

Перша ударна бригада, що була організована в штампувальному цеху заводу «Фізико-хімік», в травні 1929 р. збільшила майже вдвічі продуктивність праці і зменшила розцінки на 10%. Чимало ударних бригад на «Арсеналі» також виявили ініціативу у зменшенні розцінок. На

конференції ударних бригад Київського округу у листопаді 1929 р. представник профспілки металістів арсеналець Б. Пригов зробив наголос на тому, що основне завдання ударників — добитися, «щоб наше виробництво одержало більше соціалістичного нагромадження». Далі він сказав: «Однією з найголовніших рис ударності є свідоме ставлення до виробництва, щирість у роботі. Є багато дуже відсталих робітників, які, коли ТНБ дасть розцінки вищі, ніж треба, мовчатимуть. Незважаючи на те, що вони можуть на цій розцінці взяти 150—200% приробітку, затримуючи цим підвищення продуктивності праці, вони все ж таки не говорять про це. Ударники повинні подати приклад, вони не тільки повинні знижувати розцінки своїм рішенням, вони повинні поправляти ТНБ»⁵.

Заклик до зниження розцінок першими підхопили ударники-комуністи. На швейній фабриці ім. І. Ф. Смирнова (Ласточкина) група робітників — членів партії зменшила собі розцінки на 10—20%, на заводі дубильних екстрактів — на 8%, на 5-й махорковій фабриці — на 1,6 коп. з ящика махорки. Про зниження розцінок і підвищення норм виробітку оголосили ударники трикотажної фабрики ім. Р. Люксембург.

Незважаючи на перегляд норм і розцінок, заробітки ударників були більшими, ніж у тих робітників, які працювали по-старому. Нові норми завжди забезпечували вищій проти попереднього рівень заробітної плати, стимулюючи цим матеріальну зацікавленість робітничих колективів в раціоналізації виробництва і розгортанні соціалістичного змагання. Випадки перекручення такої політики заробітної плати з боку окремих господарників і профспілкових керівників своєчасно виявлялися і лікві-

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 806, арк. 289.

довувалися партійними організаціями і робітничою громадськістю.

Величезний ентузіазм робітничого класу в реалізації курсу партії на соціалістичну реконструкцію виявлявся не лише в русі за перегляд норм і розцінок. Однією з форм всенародної підтримки цього курсу стало збирання коштів у фонд індустріалізації. В ньому знайшло вияв прагнення кожної радянської людини зробити особистий внесок у вирішення проблеми ресурсів, необхідних для втілення в життя програми першої п'ятирічки. З 1927 р. Радянський уряд випускав позики індустріалізації, з яких почався широкий розвиток державного кредиту, орієнтованого на заощадження трудящих. Обсяг реалізації облігацій позики у Києві, як і в цілому по країні і на Україні, неухильно зростає, що видно з даних наведеної таблиці (в млн. крб.):

Позика	СРСР	УСРР	Київ
Перша позика індустріалізації 1927 р.	198	34	0,8
Друга позика індустріалізації 1928 р.	517	96	4,7
Третя позика індустріалізації 1929 р.	942	196	8,3

Влітку 1929 р. у зв'язку з форсуванням темпів капітального будівництва розгорнувся всенародний рух за додаткове поповнення фонду індустріалізації. Трудящі віддавали в цей фонд патенти на винаходи, золоті прикраси, облігації державних позик. Робітник Пролетарського заводу в Ленінграді П. М. Слободчиков виступив з пропозицією провести в один з неробочих днів всесоюзний День індустріалізації — суботник, на зароблені кошти від якого можна було б побудувати велике підприємство.

В Києві, як і всюди в країні, ця пропозиція була зустрінута з енту-

зіазмом. Робітники «Більшовика», «Ленінської кузні», паровозогайно-ремонтного заводу (КПВРЗ) закликали щорічно до кінця п'ятирічки відпрацьовувати безплатно один день і на виручені кошти побудувати в місті великий машинобудівний завод. Не задовольнившись цим, робітники КПВРЗ незабаром висунули нову ідею: відраховувати в фонд індустріалізації один процент заробітної плати.

27 липня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про День індустріалізації», в якій схвалювалась ідея П. М. Слободчикова. Президія ВЦРПС вирішила використати кошти від суботників централізовано, переважно на розв'язання актуальнішого завдання — підготовку кадрів кваліфікованих робітників. У Києві перший День індустріалізації відбувся 25 серпня. На роботу з'явилися всі, не було ні прогульників, ні запізнілих. Разом з усіма працювали відпускники, робітники-висуванці, звільнені працівники партосередку і завкому, червоноармійці підшефної частини. «Арсенал» дав продукції на 12 тис. крб., «Ленінська кузня» — на 10 тис., «Більшовик» — на 8 тис., завод ім. Артема — на 3 тис. крб. Всього у фонд індустріалізації надійшло від київських робітників близько 400 тис. крб. 25 грудня, в неробочий день, відбувся другий масовий суботник. Проводилися Дні індустріалізації і в наступні роки.

Народжений у боротьбі за здійснення індустріалізації ентузіазм робітників знайшов вияв в організації виробничих комун, тобто ударних бригад, члени яких розподіляли свій заробіток порівно, незалежно від кваліфікації і фактично виконаної роботи. Перша в Радянському Союзі виробнича коммуна, або, як її називали, комунка, народилася в ливарному цеху заводу «Арсенал» ще в 1928 р. Створення комун відбувалося при безперечному впливі сільськогосподарських комун, хоча їх побудова і

виробнича специфіка були іншими. В них панували висока трудова дисципліна і взаємовиручка, все їх життя будувалося відповідно до лозунга: «Всі за одного, один за всіх!».

Порівняно з іншими великими індустріальними містами країни кількість виробничих комун у Києві в 1929—1930 рр. була найбільшою. Однак на різних заводах і фабриках співвідношення між комунками і ударними бригадами загального типу коливалося. За даними, наведеними у виступах учасників конференції ударних бригад Київського округу в листопаді 1929 р., на «Арсеналі» налічувалося 80 комунок і 15 бригад, на «Більшовику» — 70 комунок і 54 бригади, на трикотажній фабриці ім. Р. Люксембург — 54 комунки і 73 бригади, на швейській фабриці ім. І. Ф. Смирнова (Ласточкина) — 2 комунки і 51 бригада.

Досить значна поширеність виробничих комун в перші роки масового соціалістичного змагання позитивно відбилася на русі ударників. Комунари вважали себе зобов'язаними завжди бути на чолі руху ударників, робити найбільший внесок у справу індустріалізації країни. В комунках створювалася особливо сприятлива атмосфера для підтримання на високому рівні трудової дисципліни, взаємодопомоги в роботі, навчання, житті. Про арсенальські комунки на з'їзді ударників згаданий вище Б. Пригов розповідав: «Всередині бригади окремі товариші в процесі роботи допомагають іншим. Є кругова порука і допомога. Це дуже важливий момент, ми не у всіх бригадах цього добилися, але ми повинні уявити собі саме в цьому основу роботи в ударних бригадах»⁶.

Разом з тим ЦК партії враховував, що масове створення виробничих комун на підприємствах пояснювалося насамперед недоліками в організації праці і виробництва, зокрема зрівнялівкою та знеосібкою. Тому в постанові Центрального Ко-

мітету ВКП(б) про партійну і масову роботу в цеху і в бригаді від 21 березня 1931 р. місцевим партійним організаціям рекомендувалося «вивчити досвід роботи виробничих комун з метою виявлення, наскільки вони себе виправдали як форма соціалістичного змагання»⁷.

Глибоко вивчив за дорученням міськпарткому діяльність комунок київський журнал «Ударник». Підкресливши їх позитивні сторони, журнал однак дійшов такого висновку: «Комунки можуть жити, але при умові, коли всі комунари будуть виконувати однакову роботу, мати однакові розряди, однакові умови праці»⁸. Цей висновок залишав комункам настільки вузький діапазон діяльності, що саме їх існування ставало проблематичним. І дійсно, ліквідація зрівнялівки і знеосібки в організації праці і управління, проведена на виконавця рішень Кремлівської наради господарників (червень 1931 р.) і XVII партійної конференції (січень — лютий 1932 р.), сприяла перетворенню виробничих комун у бригади звичайного типу. В 1932 р. у Києві залишалася лише кілька комунок.

Дискусія про виробничі комунки не позначилася на темпах розгортання ударного руху, які залишалися високими. В січні 1930 р., напередодні 6-ї річниці з дня смерті В. І. Леніна, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ оголосили ленінський набір у лави ударників. ЦК ВКП(б) схвалив цю ініціативу і поставив конкретні завдання по розвитку соціалістичного змагання. В ході ленінського пабору в рух ударників вперше включилися сотні тисяч робітників і спеціалістів. У Києві до квітня 1930 р. налічувалося понад 2500 ударних бригад з 24 тис. робітників, 400 комунок з

⁶ Там же.

⁷ Справочник партійного работника, вып. 8, с. 417.

⁸ Ударник, 1931, № 20/21, с. 21.

3 тис. робітників, 800 ударних цехів з 3 тис. робітників, а також 12 тис. ударників, що змагалися індивідуально. Всього ударниками були 46 тис. робітників міста, тобто 70 % їх загальної кількості.

Кількісні показники руху ударників, якими б високими вони не були, самі по собі не забезпечували успішного виконання народногосподарських планів. До того ж деякі профспілкові організації формально ставилися до оголошення цехів і підприємств ударними, не займалися постійно організацією ударників на виконання конкретних завдань і зобов'язань. Тому міська і окружна партійні організації приділяли велику увагу організації соціалістичного змагання, прагнули підвищити ефективність руху ударників. В лютому 1930 р. Київський окрпартком перевіряв діяльність партосередку суднобудівної верфі (деякий час нова верф існувала як самостійне підприємство, а потім ввійшла до складу заводу «Ленінська кузня») і виявив, що підприємство було оголошено ударним безпідставно: з 24 постанов виробничої наради на верфі виконали лише 8, цехові наради не скликалися, ударники не мали конкретних завдань, визначених на основі загального плану.

28 квітня 1930 р. підсумки ленінського набору ударників розглянув ЦК ВКП(б). Він запропонував розгорнути масову роботу по доведенню планових завдань до безпосередніх виконавців з тим, щоб кожна ударна бригада, виходячи з завдань промфінплану, взяла на себе конкретні, з точним визначенням строків виконання, зобов'язання. Курс на організаційне зміцнення соціалістичного змагання і ударництва, зростання ефективності роботи ударних бригад шляхом регулярної перевірки виконання зобов'язань продовжувався і в наступні роки. Підбиваючи підсумки змагання, профспілки залучали до цієї діяльності широку робітничу

громадськість. Комуністи і комсомольці організовували і очолювали ударні бригади, показували чудові зразки високопродуктивної праці. Про кількість ударників, в тому числі комуністів і комсомольців, на основних фабриках і заводах Києва до липня 1931 р. можна зробити висновок за даними таблиці.

Отже, ударниками стали $\frac{3}{4}$ київських робітників. Переважна частина комуністів працювала по-ударному. На шести підприємствах (вагонобудівний завод, «Фізико-механік», кабельний завод, завод ім. Артема, 4-та взуттєва і музична фабрики) ударниками були всі або майже всі комуністи і комсомольці.

Керуючи соціалістичним змаганням, партійні організації особливо турбувалися про широке використання досвіду передових колективів і подання допомоги партнерам по змаганням, в тому числі і в формі буксирних бригад. Зокрема, ефективну допомогу у змаганні подали буксирні бригади, відряджені в січні 1931 р. на КПВРЗ, коли тут був прорив, що відбився на функціонуванні всього Київського залізничного вузла. Міськпартком взяв під оперативний контроль становище на заводі. Допомогу йому подали «Арсенал», «Більшовик», «Ленінська кузня». Арсенальці відрядили на КПВРЗ бригади слюсарів та ковалів, організували кілька суботників силами кваліфікованих робітників, особливо дефіцитних професій. КПВРЗ швидко вийшов з прориву. Отже, взаємодопомога стала однією з найважливіших рис соціалістичного змагання.

Участь робітників в управлінні виробництвом. Ще до перемоги пролетарської революції В. І. Ленін писав, що при соціалізмі «вперше в історії цивілізованих суспільств маса населення підійметься до самостійної участі не тільки в голосуваннях і виборах, а й у повсякденному

Фабрики і заводи	Кількість робітників			Кількість ударників		
	всього	з них		всього	з них	
		кому-ністів	комсомо-льців		кому-ністів	комсомо-льців
«Більшовик»	4235	620	1196	3375	438	662
«Ленінська кузня»	2417	384	423	1919	248	421
«Червоний плугатар»	2065	324	373	1480	304	366
Судноверф	1723	127	528	579	35	84
Судноремонтний завод	1322	371	400	1071	300	329
Вагонобудівний завод	864	164	150	680	164	150
«Фізико-механік»	850	200	180	764	198	178
Кабельний завод	832	130	185	821	130	185
Завод ім. М. І. Калініна	621	93	104	309	80	65
Завод ім. Артема	564	85	58	466	85	58
«Червоний двигун»	403	84	57	317	76	51
Швейна фабрика	3948	642	715	3389	542	463
Трикотажна фабрика	1652	188	350	1368	137	318
4-та взуттєва фабрика	1645	180	495	1305	179	487
8-ма взуттєва фабрика	1405	193	300	977	134	250
Музфабрика	1143	92	193	951	92	193
Фабрика ім. В. Н. Боженка	904	206	307	886	193	261
Фабрика ім. М. В. Фрунзе	682	195	48	412	104	20
Вся промисловість міста (98 підприємств)	43 971	6482	8298	32 897	5442	6365
В процентах	100,0	14,7	18,3	74,8	83,9	76,7

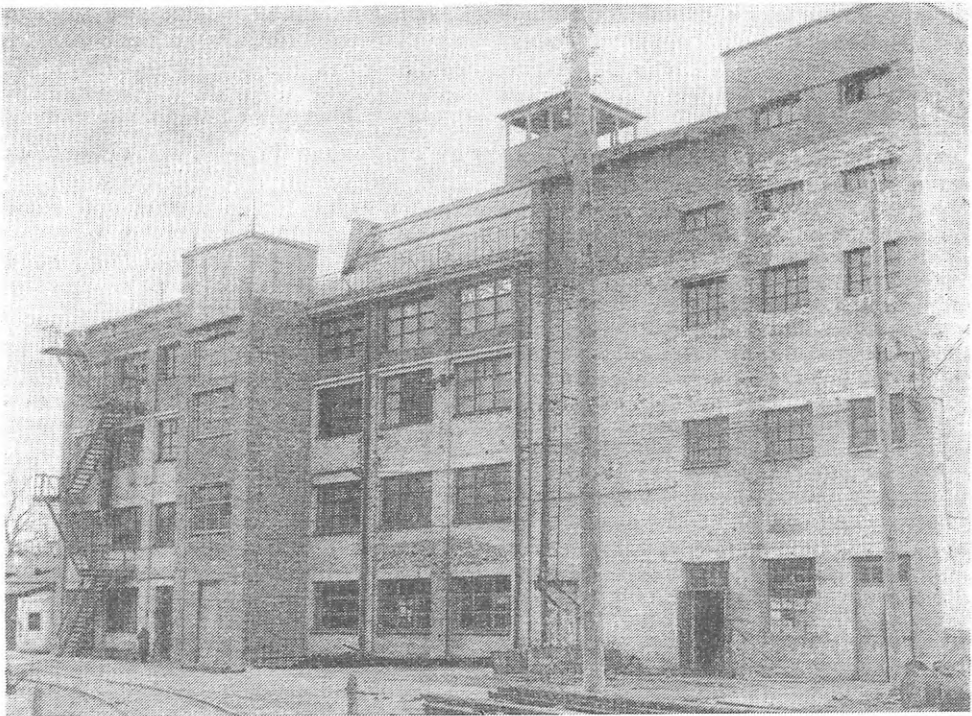
управлінні»⁹. Цей ленінський прогност повністю підтвердився у практиці будівництва соціалізму. Використовуючи профспілки як школу адміністративно-технічного управління промисловістю, а виробниче змагання як метод соціалістичного господарювання, робітничий клас успішно долав труднощі і послідовно проводив у життя курс партії на індустріалізацію країни.

На перших етапах індустріалізації, коли економічне життя зазнавало швидких і глибоких змін, а досвіду управління усупільненням господарством не вистачало, організація виробництва і праці була недосконалою. Пленум Київського міськпарткому в березні 1932 р. відзначав пеналагодженість внутрізаводського планування, недоліки в технічному нормуванні і оплаті праці робітників, невміння господарників ефективно використовувати нове обладнання, певдалу розстановку кадрів робітників і техперсоналу на виробництві та ін. Нерідко траплялися

прориви. Промисловість розвивалася без резервів, і прориви викликали ланцюгову реакцію, відбиваючись на роботі підприємств-суміжників. Тому важливим завданням колективів у боротьбі за виконання планів було своєчасне усунення напруженості на окремих ділянках виробництва, ліквідація «вузьких місць». Робітнича самодіяльність викликала до життя різноманітні форми роботи по усуненню недоліків в управлінні виробництвом. Однією з найоригінальніших були так звані виробничі маневри — «ігрова» форма управління виробництвом. В Києві піонерами її використання стали арсенальці і кабельники.

На «Арсеналі» брак в 1929/30 р. становив 2,17 % обсягу продукції (давалося взпаки поповнення колективу пекваліфікованими робітниками, недоліки в організації праці та ін.).

⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 33, с. 111.

Виробничі корпуси заводу «Укркабель». 1935 р.

В особливому кварталі 1930 р.* були оголошені виробничі маневри з конкретним завданням: забезпечити виконання промфінплану кварталу, оголошеного по всій країні ударним, і добитися різкого зниження браку. Десять днів арсенальці вели масовий наступ на брак, досягнувши непоганих результатів: рівень бракованої продукції знизився до 1,3 %.

Дійовим засобом виправлення недоліків організації виробництва і забезпечення оперативного керівництва технологічним процесом стали наскрізні ударні бригади. Перша з них з'явилася на «Ростсільмаші», колектив якого зобов'язався до XVI з'їзду ВКП(б) освоїти виробництво тракторних сівалок. Наскрізною бригадою ростовчани налагодили загальнозаводське планування і взаємодією всіх підрозділів — від конструкторського бюро до складального цеху, мобілізувавши весь колек-

тив на своєчасне виконання взятого зобов'язання. В кінці 1930—на початку 1931 р. досвід ростовчан наслідували чимало київських підприємств — фабрика ім. В. Н. Боженка, кабельний завод, «Червоний плугатар» та ін. На «Арсеналі» з січня 1931 р. цехові штаби виробничих маневрів перетворилися у наскрізні бригади.

Наскрізна бригада на «Червоному плугатарі» створилася 31 січня 1931 р. Завод, що до цього 2,5 роки не виконував виробничої програми, повинен був виконати ударне завдання — дати селу, у якому йшов процес колективізації, 7 тис. сівалок. Завдяки наскрізній бригаді робітничий колектив перевиконав завдання

* Три останні місяці 1930 р., що не увійшли в річні виробничі плани внаслідок переходу в плановій роботі з господарських років на календарні (з січня 1931 р.).

і дав у визначений строк 7886 сівалок. Популяризуючи трудове досягнення киян, газета «Труд» 23 квітня 1931 р. писала: «Досвід паскрізної бригади на заводі «Червоный плугатар» яскраво свідчить про те, що лише участь робітників в повсякденному оперативному плануванні на підприємстві забезпечує безумовне виконання промфінплану». Найважливішим проявом творчої активності робітничого класу в боротьбі за дострокове виконання першої п'ятирічки стала його участь у розробці, обґрунтуванні і удосконаленні народно-господарських планів. Це завдання поставив перед робітничим класом XVI з'їзд ВКП(б). Незабаром після з'їзду, в липні 1930 р., вся країна дізналася, що колектив Ленінградського машинобудівного заводу ім. К. Маркса склав перший зустрічний план, що перевищував за своїми показниками заводську програму третього року п'ятирічки. Через газету «Правда» ленінградці звернулися до трудящих країни із закликом наслідувати їх приклад.

Одними з перших у Києві склали зустрічний план робітники і спеціалісти кабельного заводу. Відчуваючи брак сировини через прорив у роботі рудників, уральські мідеплавильні заводи припинили відвантаження міді споживачам, в тому числі й Київському кабельному заводу. Тоді кияни відрядили на Колотинські рудники бригаду з 40 кращих робітників, щоб прискорити просування сировини по всьому технологічному ланцюжку. Кандидатури у члени бригади висувалися на цехових зборах. Висунуті писали в партбюро заяви такого змісту: «Прошу мене послати на Урал до шахт для ліквідації прориву. Буду працювати ударно, як на заводі»¹⁰.

Зустрічні плани були більш напруженими, ніж плани, розроблені заводоуправлінням і трестом. Так, у зустрічному плані на 1931 р. колектив суднобудівного заводу зобов'я-

зався збільшити обсяг виробництва на 1376 тис. крб. і додатково знизити собівартість продукції на 7,5 %. На «Ленінській кузні» збільшення випуску продукції по зустрічному плану становило 11,1 %. На «Більшовику» випуск продукції підвищен був зрости більш як на 6 млн. крб. проти затверджених контрольних цифр.

Спочатку розробкою зустрічних промфінпланів займалися виробничі наради і комісії, а також тимчасові контрольні комісії (ТКК) на тих підприємствах, де вони існували. За ініціативою комсомольців «Красного путиловца» в липні 1930 р. виписки планово-оперативні групи, більш придатні для цієї складної роботи. Масове створення цих самодіяльних робітничих органів, які в Києві називалися планово-оперативними осередками, або бригадами, відбувалося в 1931 р., коли розроблявся зустрічний промфінплан на 1932 р.

Київська міська планова нарада в серпні 1931 р. постановила негайно створити на всіх підприємствах і в цехах планово-оперативні бригади в складі передових робітників-ударників та інженерно-технічних працівників, представників партійних, комсомольських і профспілкових організацій, заводської і цехової адміністрації. В програму їх роботи входило складання плану раціоналізації виробництва, виявлення «вузьких місць» кожної дільниці, ліквідація знеосібки і зрівнялівки в оплаті праці, розробка заходів щодо підвищення кваліфікації кадрів.

На багатьох підприємствах організаторами планово-оперативних бригад були комсомольці. 20-річного слюсаря-ударника Я. І. Марова, який в особливому кварталі 1930 р. працював без перерви 37 годин на ремонті преса, комсомольці «Арсеналу» обрали своїм секретарем. В 1931 р. він організував планово-

¹⁰ Ударний кабельник (Київський кабельний завод), 1931, 28 лют.

оперативні осередки, в яких працювало більш як 200 ударників-комсомольців. Для визначення якості підготовки зустрічних планів нерідко проводилися перевірні десятиденки. На київських підприємствах («Арсеналі», «Ленінській кузні», швейній фабриці, кабельному заводі та інших) вони використовувалися як додаткова форма боротьби з проривами у виконанні плану.

Металурги Маріупольського заводу ім. Ілліча в грудні 1930 р. висунули нову форму оперативного планування — змінно-зустрічний план. Конкретизуючи виробничу програму за часом (квартал, декада, зміна) і за виконавцями (цех, бригада), вони створили реальні можливості для того, щоб зустрічні зобов'язання приймалися перед початком роботи в кожній зміні, а їх виконання за кількісними і якісними показниками стало відомим вже наступного дня.

Першим у Києві досвід маріупольців запровадив «Червогий плугатар». З квітня 1931 р. на заводі за ініціативою парткому перед початком трудового дня проходили 10-хвилинні наради в бригадах, на яких плановики встановлювали завдання кожному виконавцю, а робітники брали зустрічні зобов'язання. На «Арсеналі» першим в червні змінно-зустрічне планування запровадив складальний цех. Протягом місяця його приклад наслідували «Ленінська кузня», «Більшовик», кабельний завод. А в квітні 1932 р. в місті налічувалося не менше 1 тис. бригад, що застосовували змінно-зустрічне планування.

Кампанія по розробці народногосподарського плану на 1932 р. збагатилася новою ініціативою ленінградців — техпромфінпланом, тобто технічно обумовленим зустрічним планом. Перший в країні зустрічний промфінплан з детальною розробкою всіх позицій відповідно до затверджених норм, розцінок та інших показників був складений на ленінградському заводі «Светлана». За змістом

цей документ наближався до сучасних планів: економічні показники органічно пов'язувалися в ньому з раціоналізаторськими заходами, що передбачалося запровадити у той же відрізок часу. В Києві справа розробки зустрічних техпромфінпланів добре була поставлена на «Арсеналі», «Більшовику», заводі ім. Артема.

Першою умовою успішної роботи підприємства було поєднання плану і госпрозрахунку — головних інструментів соціалістичного господарювання. Постановою «Про реорганізацію управління промисловістю» ЦК ВКП (б) у грудні 1929 р. почав докорінну реформу госпрозрахунку. Необхідно було забезпечити перехід від встановленого в 1921 р. трестівського госпрозрахунку, який обмежувався переважно сферою управління, до господарського розрахунку безпосередньо в сфері виробництва. Щоб добитися дієвості масового соціалістичного змагання, необхідно було довести план кожній бригаді не за кількісними, а за головними якісними показниками. А це було можливим лише при зіставленні і обліку витрат і доходів у масштабі підприємства і цеху.

Впровадження госпрозрахунку в сфері виробництва виявилось справою надзвичайно складною. Необхідно було перебудувати роботу управлінського апарату, змінити форми фінансових зв'язків в народному господарстві (що зробила кредитна реформа 1930—1931 рр.), реформувати систему матеріально-технічного постачання і збуту, довірливі взаємозв'язки між підприємствами, організувати на заводах і фабриках повноцінні економічні служби, підготувати для них десятки тисяч економістів і плановиків, налагодити облік і звітність. Необхідно було також подолати цехну інерцію багатьох господарників, які важко розлучалися із звичними формами роботи. Однак, незважаючи на складність, корінну реформу госпрозрахунку

ку в промисловості вдалося здійснити у порівняно стислі строки — у межах першої п'ятирічки. Успіх справи, як завжди, вирішували широкі робітничі маси, які впроваджували госпрозрахунок безпосередньо в бригади. Ініціаторами бригадного госпрозрахунку виступили робітники Ленінградського машинобудівного заводу ім. В. І. Леніна. Перший в УСРР госпрозрахунковий договір був укладений в квітні 1931 р. на харківському заводі «Серп і молот». Тоді ж зроблена спроба оформити бригадний госпрозрахунковий договір на заводах «Червоний плугатар», «Лєспіньска кузня», «Арсенал». Однак перейти на госпрозрахунок зуміли лише кращі ударні бригади.

Поступово виявилася така закономірність: сам факт існування на підприємстві госпрозрахункових бригад ставав вирішальним у переводі на госпрозрахунок цехів, в удосконаленні госпрозрахункового управління виробництвом. Тому партійні організації активно підтримували перевод ударних бригад на статут госпрозрахункових. Цей рух набув широких масштабів після Всесоюзної паради господарників, скликаної ЦК ВКП(б) в липні 1931 р. Втілюючи в життя рішення паради, ВРНГ СРСР і ВЦРПС видали спільну постанову, в якій господарникам, адміністративно-технічному персоналу і профспілковим організаціям пропонувалося підтримати і очолити розвиток госпрозрахункових бригад. Після цієї постанови, опублікованої у вересні 1931 р., кількість госпрозрахункових бригад почала швидко зростати, вони з'явилися на кожному підприємстві. Там, де ударна бригада могла впливати на витрати сировини, матеріалів, енергії, палива та іншого, а отже, на собівартість кінцевої продукції, вона, як правило, ставала госпрозрахунковою. До середини грудня 1931 р. у Києві палічувалося понад 1,5 тис. госпрозрахункових бригад.

Рух госпрозрахункових бригад відіграв вирішальну роль у становленні заводського і цехового госпрозрахунку, який в основних рисах зберігся з початку 30-х років до наших днів. В госпрозрахункових бригадах робітники вчилися господарювати і управляти виробництвом, долати безгосподарність, використовувати внутрішні ресурси для всебічного прискорення темпів індустріалізації.

Раціоналізація та винахідництво на підприємствах. У забезпеченні високих темпів індустріалізації величезне значення мав раціоналізаторський рух. Поворотним пунктом його розвитку став XVI з'їзд ВКП(б). З'їзд рекомендував партійним організаціям на виробництві вживати енергійних заходів щодо зміцнення органів раціоналізації та налагодження широкого обміну досвідом раціоналізаторської роботи. У розвиток рішень з'їзду ЦК ВКП(б) видав 26 жовтня 1930 р. постанову «Про стап масового винахідництва під кутом його впливу на раціоналізацію виробництва». В ній передбачалося забезпечити своєчасні розгляд, експертизу, облік та реалізацію пропозицій робітників, а також пов'язати роботу винахідників на підприємстві із загальними планами його раціоналізації та реконструкції.

У відповідь на рішення XVI партійного з'їзду робітники заводу «Червоний Аксай» (Ростов-на-Дону) висунули пропозицію організувати «раціоналізаторський рахунок» для забезпечення виконання зустрічного плану. Ростовчани працювали під лозунгом «Кожному підприємству — раціоналізаторський рахунок, кожній ударній бригаді — раціоналізаторські зобов'язання!». Президія ВЦРПС підтримала пропозицію ростовчан і рекомендувала профспілкам пов'язати складання рахунку з розробкою зустрічного плану на 1931 р. Одними з перших нову ідею підтримали

київські робітники. На кабельному заводі було розроблено рацрахунок з 278 пропозицій, реалізація яких дала 302 тис. крб. економії. На заводі ім. Артема рацрахунок зі 147 пропозицій забезпечував 84,6 тис. крб. економії в річному обчисленні. Робітники та спеціалісти заводу ім. М. І. Калініна підготували рацрахунок на 135 тис. крб.

Одночасно колектив «Червоного плугатяря» виступив із власною ідеєю про випуск «позики робітничих пропозицій». Кожна раціоналізаторська пропозиція оформлялася на заводі в формі облігаційного зобов'язання з відривними купонами, де були вказані суть пропозиції, розмір премії та строки реалізації. По першому купону автор одержував половину встановленої премії після визначення економічного ефекту, по другому — суму, що залишилась після реалізації пропозиції. Облігаційна форма посплювала контроль за реалізацією раціоналізаторських пропозицій і тому набула чималої популярності як у Києві, так і в інших містах країни.

Творчі знахідки поваторів відіграли велику роль в освоєнні нової техніки і технології, у виконанні зустрічних планів. Зокрема, значний внесок в освоєння прогресивної технології зварювання в суднобудуванні зробив майстер верфі Б. О. Діденко. Запропонований ним метод складання і зварювання корпусу судна був схвалений професором Є. О. Патоном. Виготовлений за методом винахідника в листопаді 1931 р. корпус 150-сильного пароплаву виявився таким міцним, що його було переобладнано у військовий корабель. Це було перше в країні і одне з перших у світі суден з суцільнозварним корпусом.

Найбільш відновідальна деталь у двигунах внутрішнього згоряння — магнето. Завод «Червоний двигун» освоїв випуск двигунів, але магнето продовжували закуповувати в Німеч-

чині по 40 крб. золотом за штуку. Тоді група робітників заводу (інженер Д. Лаар, кращий токарь В. Котляр, слюсар В. Вишневський і слюсар-моторист Г. Копан) взялася створити магнето власної конструкції. Їх напружена, тривала праця увінчалася успіхом, і 29 вересня 1931 р. «Правда» сповістила про те, що радянське магнето існує. Після всебічних випробувань магнето в експериментальному центрі НАТІ «Червоний двигун» налагодив їх виробництво і почав випускати комплектний двигун.

Добре організували раціоналізаторську роботу на кабельному заводі. Його колектив з власної ініціативи взявся за освоєння кабелю для врубових машин. Перші спроби виявилися невдалими, гумове покриття розривалося при певеликих зусиллях. Проте робітники гумового цеху вперто і наполегливо працювали над освоєнням нових рецептур, ентузіасти проводили експеримент за експериментом в неробочий час, після виконання поточного плану. Нарешті пішов врубовий кабель, який за добротністю не поступався німецькому. За 10 місяців 1931 р. завод відвантажив у Донбас 594 км цієї гостродефіцитної продукції, звільнивши тим самим країну від необхідності імпорту кабелю для врубових машин. Найбільший внесок у трудовий подвиг колективу зробив начальник гумового цеху, робітник-висуваець, перший заводський комсомолець 22-річний Л. Б. Грабін. В цей час у винахідницькому осередку кабельного заводу налічувалося більше 40 робітників і інженерів, п'ятеро з яких мали патенти на винаходи.

Талант винахідника і великі організаторські здібності проявив в цей час П. Ф. Лук'янець. Проливши завод ім. М. І. Калініна, П. Ф. Лук'янець налагодив тут виробництво топків, а згодом — двигунів внутрішнього згоряння в кустарній майстерні, що одержала після реконструкції

О. Кухарчук — робітник заводу «Більшовик», нагороджений орденом Леніна за виконання виробничої програми першої п'ятирічки за 3 роки. 1932 р.

ім'я «Червоний двигун». В особистому творчому активі П. Ф. Лук'янця були патенти на нові види топок для електростанції та двигунів внутрішнього згоряння для моторних човнів, а також два десятки цінних рацпропозицій, з успіхом реалізованих на підприємствах, якими він керував. У 1932 р. президія Київської міськпрофради прийняла таке рішення: «Відзначаючи активну участь тов. П. Ф. Лук'янця в індустріалізації міста Києва і, зокрема, в справі організації нових виробництв, клопотати перед ВУЦВК про нагородження тов. Лук'янця орденом Трудового Прапора»¹¹. Клопотання профспілкового органу було задоволене.

Становлення Київського радіозаводу — одна із славетних сторінок історії радянської радіопромисловості. На початку 1931 р. це була майстерня із шістьма робітниками. За порадою Центральної радіолабо-

раторії в Ленінграді вони взяли за освоєння перших в СРСР динаміків — репродукторів і адаптерів (електричних мембран). Перший динамік виготовляли вручну 2 місяці. Потім колектив почав налагоджувати серійне виробництво. За 1932 р. виготовили 86 динаміків, якість яких була вищою за якість динаміків всесвітньо відомої фірми «Телефункен». Серед них був потужний репродуктор з радіусом дії в декілька кілометрів, виготовлений для урочистого мітингу в день відкриття Дніпрогесу. Ініціатор створення заводу і його технічний директор В. О. Зарва зробив великий внесок у розвиток радіотехніки своїми винаходами, а працездатністю і наполегливістю в подоланні труднощів став прикладом для колективу.

Велика група раціоналізаторів і винахідників працювала на «Арсеналі». Серед них також були свої герої — представники всіх поколінь прославленого робітничого колективу. В клопотанні керівництва «Арсеналу» про нагородження почесним званням Героя Праці майстра-слюсаря О. С. Михайлевського відзначалося, що цей ветеран перебував на виробництві з 1905 р., на підприємстві працює з 1909 р., брав участь у революційному русі, є членом Київської міськради і головою заводської секції винахідників, а його рацпропозиції дали 475 тис. крб. річної економії. Комісія ВУРПС у справах нагороджень підтримала клопотання. Одночасно була прийнята пропозиція «Арсеналу» про нагородження орденом Трудового Червоного Прапора УСРР 23-річного фрезерувальника С. С. Струтинського, який після закінчення ФЗУ підготував безпосередньо на виробництві близько 20 робітників, організував у механічному цеху госпрозрахункову ударну бригаду і вніс більш як 150 раціоналіза-

¹¹ Ударник, 1932, № 31/32, с. 12.

торських пропозицій з щорічним ефектом 556 тис. крб.

Втілюючи в життя постанову ЦК ВКП(б) від 26 жовтня 1930 р., міськпартком і міськвиконком організували перший в Радянському Союзі завод винаходів — експериментально-технічну базу для впровадження винаходів у виробництво (пипі — завод «Комуніст»). Це позитивно вплинуло на раціоналізаторський рух. У 1931 р. за даними 69 підприємств надійшло 17 794 рацпропозиції, з яких 8693 були впроваджені у виробництво і дали економічний ефект у 5637 тис. крб. Роком раніше економічний ефект від 2843 впроваджених пропозицій становив лише 960 тис. крб. Отже, в раціоналізаторській роботі в найкоротші строки вдалося добитися вирішального зламу.

Дострокове виконання п'ятирічки. В 1931 р. на міських зборах ударників праці, присвячених святу 1 Травня, сталася знаменна подія: урочисте вшанування робітничих колективів, що виконали першу п'ятирічку за 2,5 роки. Нагороди одержали представники кабельного і дубильного заводів, кондитерської фабрики ім. К. Маркса. Для кабельників урочистість мала особливе значення: в трудовому рапорті XVI з'їзду ВКП(б) вони обіцяли викопати заводську п'ятирічку за 3,5 роки, але перевиконали зобов'язання на рік. Менш піз за 3 роки виконали п'ятирічне завдання колективи фабрики ім. В. Н. Боженка і заводу

ім. М. В. Фрунзе. Завод «Більшовик» справився з п'ятирічкою за 3 роки 2 місяці і 22 дні, завод ім. Артема — за 3 роки і 3 місяці, «Ленінська кузня» — за 3 роки 4 місяці 25 днів. Вся київська промисловість за 9 місяців 1931 р. дала близько 430 млн. крб. валової продукції, в той час як за планом останнього року п'ятирічки (1932/33 р.) повинна була виробити продукції на 420 млн. крб. Отже, робітники Києва виконали п'ятирічку за 3 роки. Це було величезне трудове досягнення.

Мобілізовані партією невичерпні творчі сили робітничого класу матеріалізувалися в сучасних технічних підприємствах соціалістичної індустрії, в новій, прогресивній продукції, яка раніше ніколи не вироблялася на вітчизняних підприємствах.

В історії соціалістичного будівництва перша п'ятирічка посідає особливе місце. Робітничий клас СРСР доказав усьому світові, що він може забезпечити впевнене просування до соціалізму і справитись з будь-якими труднощами. «Героїчною боротьбою робітничого класу вже за роки першої п'ятирічки побудовано фундамент соціалістичної економіки...», — відзначалося на XVII з'їзді ВКП(б)¹². Дострокове виконання п'ятирічки було досягнуто завдяки неухильному зростанню творчої активності і виробничої ініціативи широких мас, повсюдному розгортанню соціалістичного змагання. Робітники Києва зробили великий внесок у створення економічного фундаменту соціалізму.

2. Розвиток міського господарства

Житлове і цивільне будівництво. Комунальне і житлове господарство за темпами відбудованих робіт відставало від інших галузей народногосподарства. Процес відновлення затягнувся тут до 1927/28 р. В пер-

ші роки п'ятирічки міське господарство розвивалося також повільно. Рішучий перелом настав після червневого (1931 р.) Пленуму

¹² КПРС в резолюціях..., т. 5, с. 125.

ЦК ВКП(б), що прийняв постанову «Про московське міське господарство і про розвиток міського господарства СРСР». У ній ставилося завдання: «Прискорити темпи розвитку міського господарства в СРСР і особливо житлового господарства відповідно до темпів і планів промислового будівництва...»¹³.

За першу п'ятирічку в міське господарство Києва було вкладено 53 млн. крб., в тому числі в житлове будівництво — 24 млн. крб. Формовані темпи промислового розвитку міста зумовили зростання його території і населення. До 1932 р. територія збільшилася до 44 тис. га, а населення — до 586 тис. чоловік. За кількістю жителів Київ займав перше місце на Україні, і житлова проблема стала для міста досить гострою.

Забезпеченість житловою площею в 1926 р. досягла 7,1 м² на одну особу. Проте сім'ї робітників мали лише по 5,5 м² житла на члена сім'ї. Більше половини робітників наймали кімнати в приватних домоволодіннях.

Протягом 1926—1932 рр. для дальшого поліпшення житлового стану робітників і їх сімей зроблено було багато. Продовжувалися перерозподіл житлової площі усусільненого сектору і ущільнення квартир нетрудових елементів. Багато будиноків, що були зайняті державними і громадськими установами, звільнювалося і пристосовувалося під житло. Проводилися капітальний ремонт і відбудова старих будиноків, надбудова додаткових поверхів.

Продовжувалося також державне, кооперативне та індивідуальне житлове будівництво. За рахунок державних коштів було введено близько 300 тис. м² житла. Кооперативне будівництво, що широко розгорнулося наприкінці першої п'ятирічки, досягло третини обсягу житлового будівництва в усусільненому секторі.

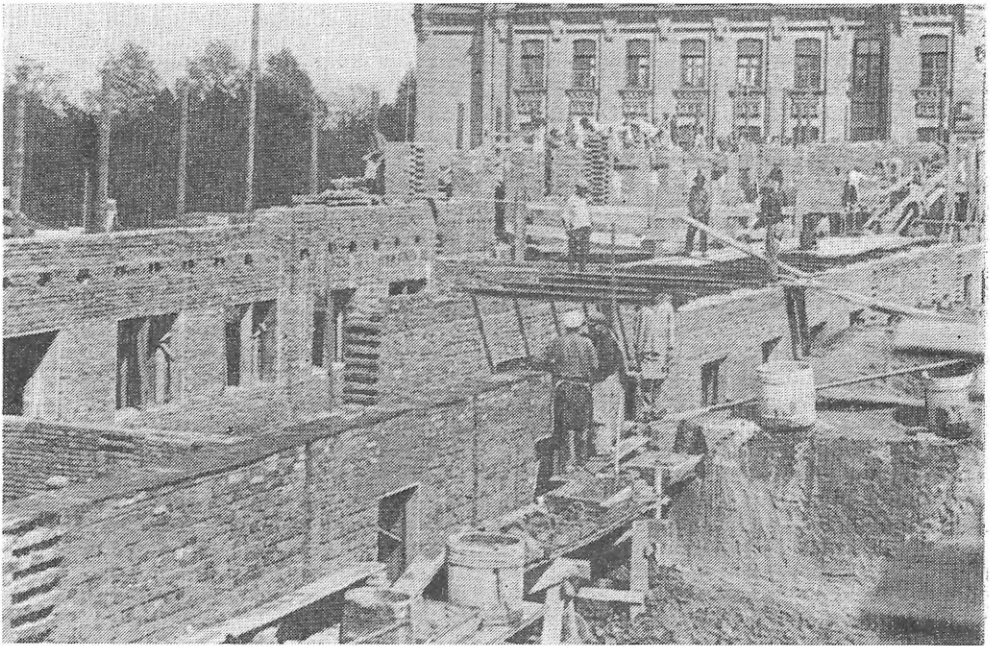
На Подолі, Курєнівці, Шулявці, Деміївці, в Голосієво, Святошино

княни вселялися в 4—5-поверхові будинки з усіма комунальними вигодами. В центрі міста зводилися будинки підвищеної поверховості. Індивідуальне будівництво здійснювалося головним чином на Караваєвих дачах, в Дарниці, Біличах, Пущі-Водиді. Житловий фонд наприкінці п'ятирічки збільшився до 3,7 млн. м². Це дало змогу поліпшити житлові умови робітників. Середня забезпеченість сімей робітників житловою площею зросла до 6,3 м² на одну особу, а квартплата зменшилася майже наполовину. Проте темпи зростання міського населення перевищували темпи житлового будівництва, тому забезпеченість житлом в цілому по місту знизилася до 6 м² на одну особу.

Поряд з житловим проводилося також будівництво об'єктів соціально-культурного та побутового призначення. Були збудовані корпуси ряду учбових та науково-дослідних інститутів, клуби, фабрики-кухні, а також нові магазини, ательє, майстерні, перукарні та інші установи сфери обслуговування. Було розпочато будівництво Сільськогосподарської академії в Голосієво. В 1932 р. кияни урочисто відзначили відкриття ряду важливих об'єктів, які були так потрібні місту: 23 лютого — залізничного вокзалу, 12 червня — стадіону «Динамо» на 18 тис. глядачів, 7 листопада — аеропорту, в якому зробив першу посадку літак АНТ-14.

Розвиток комунального господарства. Вирішальною ділянкою розвитку міста залишалося його енергетичне господарство. Енергетичні потужності збільшувались шляхом реконструкції існуючих і введення у дію нових об'єктів. В результаті докорінної реконструкції зросла потужність Центральної електростанції, в квітні 1930 р. стала до ладу перша черга КРЕС. Дальша концентрація і наро-

¹³ Там же, т. 4, с. 530.

Будівництво нового корпусу хімічного факультету Київського політехнічного інституту. 1929 р.

щування потужностей міського енергогосподарства призвели до утворення самостійної галузі і виходу її із складу комунгоспу. Усі київські електростанції в 1930 р. були об'єднані в державне акціонерне товариство «Київструм», а з серпня 1931 р. вони увійшли в Районне управління електростанцій і мережі Західної частини УСРР («Зукренерго»). В 1933 р. було створено «Київенерго». Зміцнення енергетичної бази Києва в поєднанні з використанням місцевого палива дало змогу розпочати теплофікацію міста. В 1931 р. у Києві було закладено першу теплоелектроцентральною (ТЕЦ) Південно-Західної залізниці.

Неослабна увага приділялась електрифікації робітничих околиць. Довжина міської електромережі в 1932 р. досягла майже 730 км проти 368 км у 1925/26 р., тобто подвоїлась. Продовжувалась електрифікація квартир трудящих на Солом'янці, Лук'янівці, Куренівці, Пріорці, Де-

мівці, Шулявці. Поліпшилося освітлення вулиць. На початку 1932 р. їх освітлювали 2065 ліхтарів, в той час як у 1925/26 р. тільки 1482. Електроліхтарі були встановлені через кожні 200—250 м, що за тих часів було певним досягненням, оскільки до революції відстань між освітлювальними точками становила 1 км. Тепер робітничі околиці освітлювались так само добре, як і центр міста.

Для об'єднаного керівництва водопровідною та каналізаційною галузю було створено трест «Водоканал». Стали до ладу 8 артезіанських свердловин. Наприкінці першої п'ятирічки 40 діючих свердловин щодобово подавали киянам 60 тис. м³ води. Продовжувалась модернізація устаткування свердловин і насосних станцій, завдяки чому вода подавалась населенню більш регулярно. Водопровідну мережу провели на околиці, і артезіанську воду одержали мешканці Дарниці, Святошино, хуто-

Київський Будинок Червоної Армії і Флоту, реконструйований у 1930 р.

ра Березняки, Микільської, Передмостної, Кухмістерської слобідок, Олександрівської Слободи та інших віддалених районів міста. В 1932 р. довжина водопровідних комунікацій становила 268,7 км проти 232 км у 1926 р. До більш ніж 5 тис. садіб (або 40 % їх загального числа) було проведено водопровід. Протягом 1926—1932 рр. з 11,3 до 7 % знизилася непродуктивні втрати води в мережі завдяки вдосконаленню технічного устаткування, особливо водомірної системи, організації служби контролю та нагляду. Все це позитивно позначилося на водопостачанні мешканців. Близько 400 тис. киян використовували високоякісну питну воду.

Зросло промислове споживання води (в сумарному водному балансі з 16 до 32 %), а також збільшилось її витрачання на підтримання чисто-

ти міста. Проте використання артезіанської води для технічних потреб не завжди було раціональним. Щоб задовольнити зростаючі потреби міста у воді, комунгоспу треба було вирішити комплексне завдання: спорудити спеціальний водопровід для потреб промисловості та інших комунальних служб міста і одночасно будувати нові артезіанські свердловини. Найбільш раціональним рішенням було використання в перспективі вод Дніпра.

Розвиток водопровідного господарства сприяв поліпшенню роботи каналізаційної мережі. За 1926—1932 рр. було прокладено більше 10 км нових каналізаційних магістралей, загальна довжина яких становила в 1932 р. 198,2 км. Тепер близько 5,5 тис. садіб (або 43,6 %) з населенням понад 370 тис. чоловік обслуговувала каналізаційна система.

На повну потужність працювали дві очисні станції. Проте ще не в усіх районах міста було налагоджено водопостачання, а значить, в них не було і каналізації. Велика кількість стоків, в тому числі і промислових, без очищення зливалась в Дніпро і його притоки.

Таким чином, водоканалізаційна система не повністю забезпечувала санітарно-гігієнічні умови життя населення, загальній благоустрій міста. Потрібна була реконструкція цієї галузі комунального господарства. Наприкінці першої п'ятирічки трест «Водоканал» розробив план такої реконструкції. Головною ланкою в ній було будівництво нових водопровідних ліній і потужного каналізаційного колектора.

Протягом 1926—1932 рр. поліпшили діяльність інші комунальні об'єкти в місті. Працювали 18 ринків, 9 лазень, механічна пральня, 10 готелів. Удосконалювалась протипожежна справа, майже повністю переведена на автотягу, було реконструйовано торгові приміщення, що сприяло розгортанню державної торгівлі.

Розвиток транспорту і зв'язку. На розвиток внутрішньоміського транспорту за роки першої п'ятирічки було асигновано понад 10 млн. крб. Як і раніше, основним видом транспорту залишався трамвай. Продовжувались відновлення і реконструкція матеріально-технічної бази, колій, модернізація рухомого складу. З 1928 р. головні трамвайні майстерні поряд з ремонтом почали випускати нові трамвайні вагони. До 1932 р. тут виготовили близько 200 трамвайних вагонів (в тому числі вантажних) для Києва, понад 130 для інших міст і районів республіки, головним чином для Донбасу. Київський трамвайний трест, організований в 1930 р., наприкінці п'ятирічки мав у своєму складі 318 вагонів, що їздили по 21 маршруту. Протягом 1926—

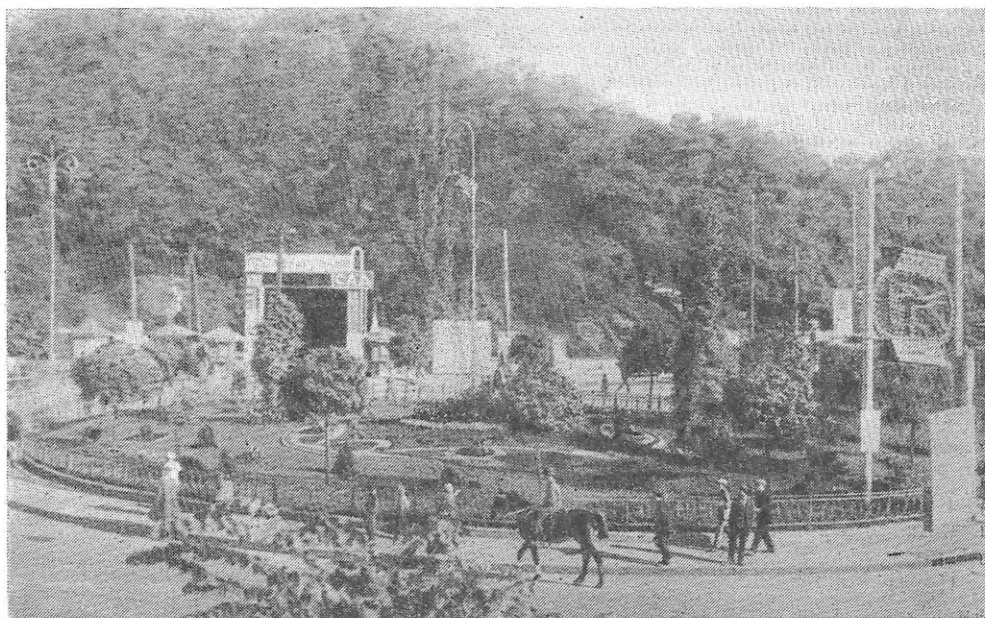
1932 рр. було перевезено понад 165 млн. пасажирів.

Збільшилася експлуатаційна швидкість трамваю. В 1931 р. київські трамвайники застосували досвід лєвінградських робітників: спорудили перші шість автоматичних стрілок, зробили зручні підходи до зупинок, упорядкували роботу трамвайних станцій. Чітко працювали служби ремонту (три дільниці) та експлуатації (чотири трамвайних парки). Це забезпечило надійність і зручність користування трамваем.

Пряме сполучення налагоджувалося між окремими районами і центром міста. Маршрутні лінії зв'язали Курєнівку і Поділ, Деміївку і Хрещатик, сполучили з центром Солом'янку і район Січневого повстання. Дорожники проклали нове трамвайне кільце на площі біля залізничного вокзалу, збудували другу колію на Святошино (раніше одноколія), продовжили трамвайні маршрути до Червоної площі і ряду підприємств. Для кращого обслуговування пасажирів в години пік встановили спеціальний графік.

Громадськість міста була кровно заінтересована в поліпшенні роботи трамваю, тому неодноразово проводились тижні та місячники на допомогу трамвайній службі. В 1932 р. 850 комсомольців одержали направлення в Київську трамвайну службу на постійну роботу вагоноводами і ремонтними робітниками. В цьому році урочисто відзначалося 40-річчя київського трамваю. З 1928 р. після реконструкції поновив роботу фупікулер, який зв'язував Поділ з центром міста.

У транспортній системі Києва важливе місце відводилося автобусному рухові. Але він розвивався повільно. В 1932 р. кількість автобусів не збільшилася — вони обслуговували лише один маршрут довжиною близько 4 км (від вокзалу на Голосієво і Корчувате). І все ж таки автобусом щороку користувались

Біля входу в Пролетарський сад на площі III Інтернаціоналу. 1936 р.

3—4 млн. чоловік. Для розвитку автобусного руху необхідно було не тільки поповнити парк машин, але і упорядкувати покриття міських доріг.

Новою галуззю міського транспорту став на початку 30-х років річний мотофлот. До 1932 р. між лівим і правим берегом Дніпра курсувало 29 катерів. Цей вид сполучення швидко завоював популярність у киян. Ним широко користувались в літній період, а також в зв'язку із забудовою і заселенням багатьох районів Лівобережжя.

Хоч у розвитку міського транспорту були певні успіхи, лишалося ще багато невирішених проблем. Необхідно було звільнити від трамвайного руху центр, максимально розвивати автобусне сполучення, впроваджувати такі нові види транспорту, як тролейбус і таксі.

Важливу роль у соціально-культурному розвитку міста відігравали засоби зв'язку — телефон, радіо, пошта, телеграф. У 1927 р. при міській

телефонній станції було створено науково-випробувальну станцію для телефонного обслуговування підприємств. Проводилась, хоч і в невеликих розмірах, телефонізація квартир киян. Централізовані поштово-телеграфні операції здійснювали центральна та привокзальна поштові та центральна телеграфна контори. Завдяки раціоналізації виробничих процесів прискорилась обробка і доставка кореспонденції, періодичних видань, посилок. Робились перші кроки по автоматизації телефонного зв'язку, інтенсивно проводилась радіофікація. На 1 січня 1932 р. у Києві було 7315 телефонних абонентів, 42 поштові контори з відділеннями, 1 радіостанція, понад 12 тис. радіотрансляційних точок. Швидко індустріальне і культурне зростання міста стимулювало розвиток і вдосконалення всіх засобів зв'язку.

Благоустрій території і зеленої зони. Обширна територія Києва ставила великі вимоги щодо благо-

устрою. Потрібно було підтримувати санітарно-гігієнічний стан міста, упорядковувати тротуари, бруківки, міські дороги, модернізувати інженерно-технічні споруди, розширювати зелену зону.

За даними перепису 1932 р. довжина київських вулиць становила 548 км (або 7,9 млн. м²). З них було забруковано лише 45,5 % по довжині, або 25,4% площі. Отже, більше половини вулиць міста потребували невідкладного упорядкування. Оскільки ступінь забрукованості вулиць в старій і новоприєднаній частині міста дуже відрізнялася, увага в першу чергу зверталася на нові території міста і його околиці. За 1926—1932 рр. бруківки з'явилися на Саперній Слобідці, в Протасовому Яру, були перемощені вулиці в ряді районів міста, упорядковані під'їзні колії до залізничних станцій і річкового порту, вимощені дороги на Сирець, від Чоколівки до Жулян.

Від стану вулиць залежав розвиток внутрішньоміського транспорту, в першу чергу автобусного і автомобільного. Головна увага зверталася на реконструкцію дорожньої мережі. На найбільш напружених магістралях почалася заміна буличних бруківок асфальтобетоном та бруківкою. На вулицях околиць (Олександрівська Слобода, Чоколівка, Совки та ін.), де раніше не можна було пройти, ні проїхати, особливо в осінню погоду, укладали буличник. Близько двох третин території міста наприкінці п'ятиріччя вдалося упорядкувати. Проте відсутність власної дорожньо-будівельної бази гальмувала реконструкцію міських доріг.

З упорядкуванням вулиць і благоустроєм міста взагалі пов'язана діяльність інженерно-гідротехнічної служби. Рельєф і гідрогеологічні умови міста були складними. Частина території періодично страждала від обвалів, зсувів, поведієй. Особлива увага зверталася на укріплення пагорбів і схилів Дішира та Либеді,

а також на такі райони, як Поділ, Куренівка, Лук'янівка, Протасів Яр, де було особливо багато укосів, ярів, спусків, урвищ. Складна система інженерних і гідротехнічних споруд знаходилася під постійним наглядом спеціальної служби.

Роботі санітарно-очисної служби активно сприяли мешканці міста, громадські організації. Актив Київської організації ЛКСМУ в квітні 1932 р. пройшов під девізом «За чистий, упорядкований, індустріальний Київ!». Комсомольські осередки шефствували над комунальними підприємствами, проводили суботники по благоустрою. Міськрада періодично проводила місячники по упорядкуванню, в яких брало участь майже все доросле населення. Про результати проведеної роботи розповідалося в місцевій пресі.

На зелене будівництво в першій п'ятирічці було виділено 1,2 млн. крб. Були організовані нові розсадники, розширені Сирецький розсадник і міське квітникове господарство. Щорічно висаджувались десятки тисяч саджанців дерев, особливо на схилах, укосах, в ярах. Таким чином, не тільки створювалось додаткове зелене вбрання міста, але й укріплювались небезпечні зони зсувів. Деревами і кущами було засаджено територію від Видубицького монастиря до Пролетарського саду і Першотравневого парку, збільшено площу Аносівського саду, закладено бульвари по вулицях Нижній Вал, Совська, сквери на Куренівці, Глибочиці, Деміївці, біля Володимирської гірки. На розширеній території зоосаду висаджено кущі, прокладено нові алеї.

Важливу роль у розвитку зеленого будівництва відіграла постановка Раднаркомом УСРР від 12 вересня 1931 р. «Про зелені насадження в містах і селищах міського типу». Київська міськрада в жовтні цього року розробила план озеленення міста, щоб довести норму зелених насаджень до 10 м² на одну особу. Місту необхід-

Хоровий гурток заводу «Червоний екскаватор». 1936 р.

но було мати до 650 га зелених насаджень, а їх налічувалося 285 га, що становило лише 4,7 м² зелені на кожного жителя. Додатково треба було створити 365 га зеленої площі. Громадськість міста почала енергійно здійснювати цей план. Кияни використали досвід Москви по зеленому будівництву: створили комітет сприяння, налагодили дійовий контроль за ходом озеленення. До осені 1932 р. в місті висадили понад 320 тис. дерев і кущів. В перспективі передбачалося створення паркових зон в усіх районах міста, закладка Центрального парку культури та відпочинку.

Київ оточував пояс лісних масивів — Броварський, Голосіївський, Конча-Заспівський, Боярський, Святошинський, Пуща-Водицький. Вони становили справжнє багатство міста, його оздоровчо-курортну зону. В них проводилися лісокультурні і меліо-

ративні роботи, прокладались дороги, упорядковувались ставки та озера, налагоджувалось транспортне сполучення. Було зроблено перші кроки для перетворення цих зелених масивів у паркові, лісопаркові і дачні зони.

Таким чином, комплексні заходи щодо дальшого розвитку міського господарства дали позитивні результати. Поліпшились умови праці, побуту та обслуговування киян. Диспропорції між темпами розвитку міського господарства і темпами промислового розвитку міста поступово зникали. Як відзначив червневий (1931 р.) Пленум ЦК ВКП(б), міське господарство було найважливішою базою перебудови побуту мільйонних мас трудящих на нових, соціалістичних засадах¹⁴.

¹⁴ Там же, т. 4, с. 532.

3. Матеріальний добробут трудящих

Ліквідація безробіття. Постійне підвищення матеріального добробуту народу є законом розвитку соціалістичного суспільства. За визначенням В. І. Леніна, соціалізм означає «планомірну організацію суспільно-продуктивного процесу для забезпечення добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства...»¹⁵. Він створив умови для дійсної, реальної соціальної рівності людей, в тому числі і в сфері споживання, для фізичного і духовного розвитку особистості.

Гострою соціальною проблемою, яку Комуністична партія і Радянська держава успішно вирішили в період побудови фундаменту соціалізму, було безробіття. В 1926 р. у Києві налічувалося близько 30 тис. безробітних. Незважаючи на постійне зростання кількості зайнятих на виробництві, воно зберігалось приблизно на такому рівні до 1929 р. До безробітних, як правило, належали люди, які не мали достатньої кваліфікації: чорноробочі, обслуговуючий персонал, особи, що пропонували свою працю вперше. Основним джерелом поповнення резервної армії праці було селянство. Найбільш високого рівня безробіття досягло серед підлітків, жінок, а також демобілізованих з армії.

Партійні, радянські, профспілкові організації міста приділяли велику увагу працевлаштуванню безробітних. Активно діяли міський комітет боротьби з безробіттям, біржа праці, яка безпосередньо займалась питанням працевлаштування, слідувала за правильним витрачанням коштів, що виділялися для надання допомоги безробітним.

Держава і профспілки щорічно збільшували асигнування на боротьбу з безробіттям. В 1928 р. на матеріальну допомогу безробітним в Києві було виділено 2 млн. крб. Велике значення для подолання цієї тяжкої

соціальної спадщини капіталізму мала масова організація в 1926—1929 рр. виробничих колективів з безробітних. У 1926 р., наприклад, новостворені виробничі одиниці дали роботу 4 тис. безробітних. Широкого розмаху набули громадські роботи. Влітку 1928 р. на їх проведення витратили 500 тис. крб., що дало змогу тимчасово забезпечити роботою 2,5 тис. чоловік. Безробітним надавався ряд пільг: плата за квартиру в половинному розмірі, зпийка при проїзді на транспорті, здешевлені, а нерідко і безкоштовні обіди, безкоштовні квитки на видовищні заходи. В 1928 р. в ідальнях міського комітету боротьби з безробіттям щоденно видавали майже 4,5 тис. обідів.

Радикальна боротьба з безробіттям стала можливою з початком реалізації першого п'ятирічного плану, який передбачав значне зростання чисельності кваліфікованих робітників і службовців. Перекваліфікація осіб, що не мали роботи, і підготовка підлітків до участі у виробництві були найбільш важливими засобами боротьби з безробіттям. У 1930 р. в місті навчалось близько 10 тис. безробітних — у 2 рази більше, ніж в 1929 р.

Особливо швидкими темпами здійснювалась ліквідація безробіття в 1929—1930 рр. Якщо на 1 квітня 1929 р. в місті було зареєстровано 35,9 тис. безробітних, то на 1 квітня 1930 р. — 23,1 тис., тобто на 35 % менше. В 1930 р. попит на вільну робочу силу зріс майже в 2 рази порівняно з 1929 р., що дало змогу остаточно ліквідувати безробіття. Восени 1930 р. у Києві практично не залишилося безробітних. Розвиток київської промисловості відбувався настільки швидкими темпами, що вже наприкінці цього року вона відчува-

¹⁵ *Ленін В. І.* Повне збір. творів, т. 32, с. 146.

ла нестачу більш ніж 7 тис. робітників. «Величезний успіх соціалістичної індустріалізації і швидкі темпи колгоспного і радгоспного будівництва,— відзначав ЦК ВКП(б) 20 жовтня 1930 р.,— призвели до повної ліквідації безробіття в Радянському Союзі і викликали потребу в додаткових сотнях тисяч робітників»¹⁶.

Ліквідація безробіття, непевності у завтрашньому дні докорінно поліпшила становище киян, як і всіх трудячих папої країни.

Доходи населення. В міру просування країни по шляху соціалістичного будівництва зростали матеріальні передумови поліпшення добробуту населення країни, в тому числі робітників і службовців Києва. Активна участь трудящих міста в промисловому будівництві, пошук коштів для капіталовкладень у народне господарство вимагали від киян, як і від усього радянського народу, виключного напруження сил, суворої економії в усьому. Тимчасове зменшення фонду споживання в роки першої п'ятирічки, викликане потребами індустріалізації, уповільнило темпи зростання доходів населення. Разом з тим воно забезпечувало бурхливий розвиток виробництва, а значить, і докорінне поліпшення матеріального добробуту радянського народу в найближчій перспективі.

Удосконалення системи заробітної плати, проведення в життя принципу матеріальної заінтересованості мали наслідком загальне зростання заробітків робітників. Середньорічна зарплата одного робітника в Києві підвищилася з 857 крб. у 1927/1928 р. до 1511 крб. у 1932 р. Внаслідок зростання кількості працюючих більш швидкими темпами, ніж зарплата, збільшувалися доходи робітничої сім'ї. В суспільне виробництво все активніше включались жінки, молодь. Якщо у 1927 р. жінки становили 19,3 % всіх працюючих у мі-

сті, то у 1931 р. цей показник зріс до 33,9 %.

Підвищенню матеріального рівня життя робітників і службовців Києва в значній мірі сприяло зростання суспільних фондів споживання, що давало змогу збільшувати асигнування на виплату пенсій та інших видів соціального забезпечення, стипендій, на утримання установ охорони здоров'я, культури. З 1928 по 1931 р. державні видатки на соціально-культурні потреби киян зросли майже в 2,5 раза і становили в 1931 р. понад 17 млн. крб. Важливою статтею доходу робітників і службовців були кошти профспілкових, господарських організацій, фонди соціального страхування. Зростало число громадян, забезпечених пенсією. Значні кошти витрачались на допомогу демобілізованим червоноармійцям і їхнім сім'ям, інвалідам. За період з 1926 по 1929 р. асигнування на соціальне забезпечення зросли в місті з 350 до 934 тис. крб., тобто більш ніж у 2,6 раза.

Радянська держава проводила велику роботу по раціональному розподілу товарних ресурсів, виробленню найбільш вдалих форм робітничого постачання. Диспропорція між темпами зростання важкої і легкої промисловості, низька продуктивність дрібних одноосібних селянських господарств та інші причини викликали в країні гостру нестачу товарів першої необхідності, що вело до підвищення цін на приватному ринку. Це негативно позначалося на реальному рівні життя трудящих.

У 1928 р. в Києві було введено нормоване постачання хлібом, а пізніше й іншими продовольчими і промисловими товарами. Карткова система, забезпечуючи переважне постачання робітників, які були зайняті на найбільш відповідальних ділянках індустріалізації, стала важливим засобом збереження досягнутого жит-

¹⁶ КПСС о профсоюзах.— М., 1957, с. 447.

тевого рівня трудящих. «Карткова система постачання в цей період була особливо необхідна тому, що, незважаючи на значно вищі ціни вільного ринку і наявність елементів спекуляції в цій справі, постачання робітникам хліба проводилося по твердих державних цінах»¹⁷, — відзначив листопадовий (1934 р.) Пленум ЦК ВКП(б).

Послідовно і неухильно проводилась лінія на витіснення приватника з роздрібною товарообороту. Особливо прискорився цей процес в роки першої п'ятирічки. Закриття для приватника джерел товаропостачання, податкова і орендна політика, регулювання цін, зростання частки державних заготівель — все це призвело до значного скорочення приватної торгівлі. Протягом 1929 р. мережа приватних торгових одиниць скоротилася в 23 рази. Збільшилася кількість кооперативних і державних підприємств торгівлі. Якщо в 1928 р. їх налічувалося 349, то в 1932 р. — 2135. Причому темпи зростання мережі державної торгівлі — найбільш перспективної — майже в 2 рази перевищували темпи зростання кооперативної. Приватник, який ще в 1927/28 р. займав в оптовій торгівлі 4,4 %, а в роздрібній 38,7 %, наприкінці п'ятиріччя практично був витіснений з торгівлі.

Для поліпшення забезпечення трудящих використовувались колективні та індивідуальні підсобні господарства робітників і службовців, децентралізовані заготівлі. Цю роботу проводили закриті робітничі кооперативи (ЗРК), організовані на великих підприємствах. ЗРК створювали заводські та цехові їдальні, буфети, пункти харчування. Ряд підприємств Києва мав власні продовольчі бази: посівну площу, тваринницькі ферми, рибні господарства, пасіки та ін. В 1931 р. загальна посівна площа, що належала міським кооперативним організаціям, становила 13 тис. га. Городня продукція з посівних площ

підприємств у 1931 р. задовольняла 25 % всієї потреби Києва в овочах. Найбільші підсобні господарства мали заводи «Більшовик», «Ленінська кузня», паровозоремонтний, кабельний і кондитерська фабрика ім. К. Маркса.

Наприкінці п'ятирічки роль ЗРК у поліпшенні робітничого забезпечення значно зросла. Зміцнилась продовольча база робітничих кооперативів. Так, торговельна мережа ЗРК «Арсеналу» за першу половину 1932 р. зросла із 7 до 26 одиниць. Кооператив заводу першим у Києві організував колгоспний ринок, підписав відповідні договори з колгоспами підшефного району. Зміцніла сільськогосподарська база ЗРК заводу «Більшовик». Його посівна площа в 1932 р. збільшилась порівняно з 1931 р. з 450 до 2400 га, а торговельна мережа — на 10 одиниць. Крім того, кооператив «Більшовика» мав ферми на 600 голів корів і 1200 голів свиней, кролівниче та рибне господарства.

Міський комітет Компартії України в липні 1932 р. зобов'язав адміністрацію та профспілкові організації підприємств ще активніше взятись за поліпшення робітничого постачання.

Партійна організація Києва вживала заходів щодо збільшення виробництва промислових товарів для населення. В червні 1932 р. міськом КП(б)У прийняв спеціальну постанову «Про розгортання виробництва предметів широкого вжитку», в якій поставив перед всіма партійними, профспілковими і комсомольськими організаціями міста завдання: «За найкоротший час розгорнути виробництво предметів широкого вжитку понад план кожного підприємства, мобілізуючи всю активність та ініціативу широких робітничих мас...»¹⁸.

¹⁷ КПРС в резолюціях..., т. 5, с. 190.

¹⁸ Пролетарская правда, 1932, 17 июня.

Розвиток охорони здоров'я. В Києві проводилася велика робота по поліпшенню охорони здоров'я трудящих. Поворотним пунктом в організації цієї справи стала постанова грудневого (1929 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) «Про медичне обслуговування робітників і селян», яка передбачала, зокрема, збільшення витрат на охорону здоров'я. З 1927/28 по 1932 р. асигнування на медичне обслуговування населення Києва збільшилися з 4,6 млн. крб. до 15,4 млн. крб. Витрати на медичну допомогу на одного жителя міста в 1931 р. у порівнянні з 1926/27 р. зросли майже втричі. Збільшення асигнувань на охорону здоров'я дало змогу розширити мережу медичних закладів міста, поповнити їх новими кваліфікованими кадрами, підвищити зарплату медпрацівникам. У 1932 р. в 335 установах медичного профілю міста працювало 1955 лікарів, що майже в 5 разів більше, ніж у 1928 р.

У період створення фундаменту соціалізму значно поліпшилося медичне обслуговування безпосередньо на виробництві. На всіх промислових підприємствах Києва діяли медпункти. Якщо в 1929 р. на виробництві налічувалося 69 медпунктів, то наприкінці п'ятирічки — 112.

В організації медичного обслуговування робітників сталися не тільки кількісні, а й якісні зміни: на великих підприємствах розгорнули роботу 4 медсанцехи і 12 цехових пунктів першої допомоги; було створено 15 спеціалізованих медпунктів, де вели прийом лікарі різних спеціальностей. При 66 медпунктах почали функціонувати стоматологічні кабінети. Таким чином, кожен робітник міг своєчасно одержати безкоштовну комплексну медичну допомогу безпосередньо на виробництві.

У Києві проводилася велика робота по поліпшенню умов праці робітників. 1 червня 1928 р. питання про охорону праці на виробництві обго-

ворювалося на пленумі міської Ради. Для проведення глибоких наукових досліджень в галузі оздоровлення умов праці в 1928 р. у Києві, як і в ряді інших міст країни, був створений Інститут гігієни праці і професійних захворювань.

Розширення фронту реконструктивних робіт на підприємствах і постійне збільшення числа його учасників не дозволили в цей період істотно зменшити виробничий травматизм. Разом з цим удосконалення техніки та організації виробництва, здійснення механізації трудомістких та шкідливих для здоров'я виробничих процесів мали важливе значення для оздоровлення умов праці. На підприємствах посилилася профілактична робота, на великих заводах міста відкрилися постійні курси по техніці безпеки. Дальшому поліпшенню умов праці приділяли постійну увагу партійні, радянські та громадські організації міста.

Зміцненню здоров'я трудящих, підвищенню їх життєвого рівня в значній мірі сприяв перехід на найкоротший в світі робочий день — 7-годинний, введений на підприємствах Києва в 1930 р.

Турбота держави про здоров'я радянських людей постійно зростала. З розширенням мережі медичних закладів і підвищенням рівня їх забезпеченості кваліфікованими кадрами змінювався характер роботи цих закладів, підвищилась якість обслуговування трудящих. На початку 1931 р. всі поліклініки Києва перейшли на територіальний принцип обслуговування населення. Було введено цілодобове чергування лікарів і середнього медперсоналу, населення міста мало можливість в будь-який час одержати безкоштовну кваліфіковану медичну допомогу, в тому числі й у вихідні дні. Кількість відвідувань лікарями хворих вдома щорічно збільшувалася, зросли можливості госпіталізації хворих. У 1927 р. було закрито платні поліклініки,

припинили приватну практику і більшість лікарів.

Лікарі медичних закладів міста виконували не тільки велику лікувальну, а й санітарно-освітню, профілактичну роботу. Профілактика стала провідною ланкою в системі радянської охорони здоров'я. Для боротьби з інфекційними захворюваннями, які ще траплялися в ті роки (у 1928 р.— епідемія скарлатини, у 1931—1932 рр.— висипного тифу), було створено санітарний актив із робітників та службовців, який надавав допомогу медпрацівникам під час проведення ними протиінфекційних щеплень та інших профілактичних заходів.

У профілактиці і лікуванні різних захворювань з кожним роком підвищувалась роль санаторіїв та курортів. Усе більше робітників та службовців Києва могли скористатися санаторно-курортним лікуванням та відпочинком. Якщо в 1928/29 р. у санаторіях і будинках відпочинку лікувалося та відпочивало 13,6 тис. киян, то у 1931 р.— 27 тис. Лікувальні властивості київського клімату сприяли виникненню санаторно-курортних закладів навколо міста. Київ перетворювався в курорт всеосяжного значення.

Важливе значення в місті надавалося охороні материнства і дитинства. Постійно збільшувалися асигнування на цю галузь медичного обслуговування населення. Розширювалася мережа жіночих та дитячих консультацій, родильних будинків, молочних кухонь. Всім породіллям надавалися місця в стаціонарних медичних закладах. У місті розгорнув роботу Всеукраїнський державний дитячий ортопедичний інститут. У 1927 р. міськрада постановила створити Інститут охорони материнства і дитинства. На початку 30-х років у місті відкрилися спеціальні дитячі поліклініки, в той час як у 20-і роки діти обслуговувалися в поліклініках для дорослих лікарями-

терапевтами, оскільки дитячих лікарів-спеціалістів було вкрай мало.

В Києві зросло число ясел, дитячих садків, що давало можливість жінкам активніше включатись у виробництво і суспільне життя. В 1913 р. існували тільки одні дитячі ясла, а в 1933 р.— 71 із загальною кількістю ліжок 3600. Дві третини місць в них займали діти робітників. Багато ясел працювали в дві-три зміни. За роки першої п'ятирічки майже в 3,5 раза збільшилася кількість дитячих садків. У 1932 р. в місті функціонувало 260 дитячих садків, де виховувалося понад 15 тис. дітей, що становило 60 % усіх дітей дошкільного віку.

Велика робота проводилася по оздоровленню дітей. В 1928 р. заходами масового оздоровлення було охоплено 13 тис. дітей, а влітку 1933 р.— 71 тис. дітей, з яких близько 80 % становили діти робітників.

Турбота Комуністичної партії і Радянської держави про здоров'я трудящих виявлялась і в постійному зростанні ролі медичної науки та освіти. Значний внесок в розвиток медицини зробили відомі учені, які жили й працювали в той час у Києві: біохімік О. В. Палладін, мікробіолог та епідеміолог Д. К. Заболотний, патофізіолог О. О. Богомолец, фізіолог В. Ю. Чаговець, хірург М. М. Волкович, терапевти Ф. Г. Яновський, М. Д. Стражеско, гігієніст О. В. Корчак-Чепурківський та ін. Важливим досягненням охорони здоров'я було зменшення захворювань багатьма найбільш поширеними хворобами, зниження загальної і дитячої смертності, збільшення народжуваності.

Таким чином, у період створення фундаменту соціалізму в справі поліпшення матеріального добробуту киян, як і всього радянського народу, було досягнуто важливих резуль-

татів. Незважаючи на величезні труднощі, які переживала країна, турбота про благо народу була ви-

значальною тенденцією соціально-економічної політики партії і держави.

4. Успіхи культурної революції

Виключно важливе значення для розгортання культурного будівництва як в усій республіці, так і в найкрупнішому центрі України Києві мав X з'їзд КП(б)У, який доручив ЦК КП(б)У «уважно стежити за розвитком культурного будівництва і за його відповідністю всьому процесові соціалістичного будівництва ...країни»¹⁹. В числі найважливіших завдань, поставлених з'їздом, були розширення мережі трудових шкіл і поліпшення якості навчання, ліквідація неписьменності, підвищення рівня підготовки спеціалістів, розвиток усіх галузей культури та залучення до неї широких мас трудящих.

Партійна організація Київщини розгорнула напружену роботу по втіленню в життя рішень партії, перетворенню Києва в загальнореспубліканський центр соціалістичної культури. Питання про стан і перспективи культурного будівництва всебічно розглянула XIII окружна конференція КП(б)У в 1927 р. У прийнятій в 1929 р. XV окружною партійною конференцією резолюції «Національно-культурне будівництво на Київщині» було глибоко проаналізовано стан культурного будівництва, викрито прояви ворожої ідеології в галузі науки, освіти, мистецтва, помічені шляхи боротьби з нею. В резолюції підкреслювалася необхідність підвищення ролі робітничого класу, всемірного зміцнення партійного керівництва культурним будівництвом.

Ліквідація неписьменності. Здійснення загальної початкової освіти. Найважливішим завданням культурного будівництва в реконструктивний період залишалась ліквідація

неписьменності. У Києві в середині 20-х років палічувалось понад 20 тис. неписьменних. Школи лікнепу і малограмотних щороку закінчувало більш як 6 тис. чоловік, але кількість неписьменних в місті не зменшувалась через постійний приток населення із села.

Широким фронтом розгорнулася робота по ліквідації неписьменності з другої половини 1928 р. На заклик партії комсомол почав масовий похід за ліквідацію неписьменності серед дорослого населення. В нього включилися Ради, профспілки, студентство, добровільні товариства, преса. На допомогу лікнепу проводилися суботники і недільники.

Важливе значення мала постанова ЦК ВКП(б) «Про роботу по ліквідації неписьменності» (травень 1929 р.). Виконуючи постанову партії, міська парторганізація значно активізувала боротьбу з неписьменністю, почала ширше залучати до цієї роботи студентів, широкі верстви радянської інтелігенції. Пожвавішала діяльність товариства «Геть неписьменність!» (ТГН). У 1929 р. Київське міське відділення ТГН уклало договір з ТГН Одеси, зобов'язавшись до 1 травня 1930 р. навчити грамоті 18 тис. неписьменних і малописьменних, повністю ліквідувати неписьменність серед членів профспілок. Під час місячника, проведеного в листопаді 1929 р., товариство відкрило в усіх районах міста і на підприємствах нові пункти лікнепу, залучило до своїх лав нових членів. Наприкінці 1929 р. в київ-

¹⁹ Компартія України в резолюціях..., т. 1, с. 516.

ській міській організації ТГН налічувалося 55 тис. членів.

У боротьбі з неписьменністю почали широко застосовуватися нові форми роботи. ТГН організувало допомогу киянам, які займалися самоосвітою. При Центральній робітничій і ряді районних бібліотек було створено консультаційні пункти, які надавали допомогу малописьменним, бажачим самостійно підвищувати свій освітній рівень. Наприкінці 1929 р. в пунктах лікнепу, червоних куточках, гуртках при житлових кооперативах з неписьменними проводили заняття 1200 комсомольців. В роботу по ліквідації неписьменності включилися 1000 культармійців з числа вчителів, учнів старших класів і просто письменних людей.

Боротьба з неписьменністю стала найважливішим громадським дорученням для багатьох київських студентів. У 1928/29 навчальному році в цю роботу включилися 1500 молодих ентузіастів. Вони провели облік неписьменних на околицях міста, відкрили гуртки лікнепу на підприємствах, в установах, військових частинах.

Широка участь громадськості у всенародному поході за загальну письменність дала разючі наслідки. Кількість охоплених навчанням за останній квартал 1929 р. зросла втриє і становила 12 тис. чоловік. Наприкінці п'ятирічки неписьменність киян у віці 15—35 років була повністю ліквідована. На порядок денний стало завдання навчити грамоті людей старших вікових груп.

Найважливішим завданням народної освіти було здійснення загальнопопочаткового навчання. Збільшення державних асигнувань на народну освіту, мобілізація місцевих коштів дозволили в 1927 р. повністю скасувати плату за навчання. Кількість дітей, що навчалися в школах протягом року після введення безкоштовного навчання, зросла з 68,5 до 92 %. Таким чином, вже в 1927/28 па-

вчальному році фактично було здійснено всеобуч.

Розвиткові шкільного навчання перешкоджали слабка матеріальна база шкіл, відсутність стабільних програм та підручників. В більшості шкіл міста навчання велось в дві, а то і в три зміни. В той же час при гострій нестачі шкільних приміщень деякі з них використовувалися не за призначенням. Більшість шкіл міста зосереджувалась в його центральній частині. На Шулявці, Солом'янці, Куренівці, в Святошино шкіл не вистачало, тому діти з околиць були змушені відвідувати школи, розташовані в центрі міста.

Підвищення загальнокультурного рівня і спеціальної підготовки трудящих стало найважливішим завданням першої п'ятирічки. Треба було ввести по всій країні єдину систему народної освіти, поліпшити структуру і зміст шкільного навчання, прискорити введення початкової освіти. Центральний Комітет ВКП(б) 25 липня 1930 р. прийняв постанову «Про загальне обов'язкове початкове навчання». В промислових центрах, в тому числі Києві, ЦК ВКП(б) поставив завдання з 1930/31 навчального року перейти до введення обов'язкового навчання в обсязі школи-семирічки.

Партійні і радянські органи, робітники народної освіти розгорнули активну роботу по втіленню в життя рішень партії. Вживались заходи щодо зміцнення матеріальної бази народної освіти. Поряд з державними асигнуваннями використовувалися кошти, вишукані громадськістю, яка об'єдналася навколо комітетів сприяння всеобучу. В комітети входили представники радянських і громадських органів, робітники заводів-шефів, вчителі, батьки. Комітети проводили місячники і декади допомоги школам, влаштовували лотереї, виставки і концерти, кошти від яких поступали в фонд всеобучу. Громадськість брала участь в ремонті шкіль-

них приміщень, обладнанні їдалень, в літній оздоровчій кампанії, надавала допомогу дітям низькооплачуваних сімей.

Заходи, що вживались для зміцнення школи, з кожним роком давали все більш відчутні результати. Протягом п'ятирічки були укрупнені дрібні школи, більшість з яких стали семирічками. В 1932 р. у місті працювало 99 шкіл, в тому числі 89 семирічок. В них навчалось 60 тис. дітей проти 38 тис. у 1928 р.

Великих успіхів досягли органи наркомосу і громадськість у боротьбі з дитячою безпритульністю, все ще значною в перші роки реконструкції. Наприкінці п'ятирічки в Києві діяло 29 дитячих будинків, в яких виховувалися і навчалися 3 тис. дітей.

За роки Радянської влади сталися значні зміни в складі київських школярів. Діти робітників становили дві третини учнів проти 30 % напередодні революції. Серед учнів різко зросла кількість дівчаток — усі дівчатка шкільного віку відвідували школи.

Поступове налагодження роботи шкіл, створення більш сприятливих умов для роботи в значній мірі зумовили повернення в школи педагогів, що працювали не по спеціальності, організацію сталих педагогічних колективів. Наприкінці першої п'ятирічки в школах міста працювали 2 тис. вчителів, з них дві третини становили молоді педагоги, які здобули освіту за Радянської влади. На педагогічну роботу направлялися комуністи і комсомольці, хоч в цілому партійно-комсомольській пропарок серед педагогів був нечисленний — всього 132 комуніста і комсомольця. Багато вчителів, що працювали в ці роки в школах міста, стали відомими педагогами, ученими. В їх числі С. Х. Чавдаров, О. М. Астряб, М. Ф. Даденков, М. М. Грищенко та багато інших.

Розвиток загальноосвітньої школи супроводжувався пошуками найбільш

ефективних методів навчально-виховного процесу. Деякі працівники освіти, захопившись псевдореволюційними методами навчання, засаджували так звану комплексну систему і бригадно-лабораторний метод навчання. Урок фактично відмінявся, була відсутня індивідуальна оцінка знань учнів, учителю відводилася пасивна роль спостерігача. Такі методи навчання приводили до знеособлювання і безконтрольності в навчальній роботі, не давали учням необхідного обсягу знань, випускники шкіл не були підготовлені до навчання у вищих і середніх спеціальних учбових закладах. В умовах, коли проблема кадрів стала однією із центральних проблем соціалістичного будівництва, таке становище викликало серйозне занепокоєння.

Початок новому етапу в розвитку загальноосвітньої школи поклали постанови ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» (вересень 1931 р.) і «Про павчальні програми і режим в початковій і середній школі» (серпень 1932 р.). Партія засудила бригадно-лабораторний та комплексний методи як такі, що не забезпечують необхідного рівня знань учнів.

Керуючись рішеннями партії, педагогічний колектив міста перебудовував свою роботу у напрямі більш тісного поєднання політехнічного навчання із засвоєнням основ наук і дієвим комуністичним вихованням. В школах почали впроваджуватися нові програми і методи навчання, головна роль у навчальному та виховному процесі відводилася учителю.

Велика увага приділялася створенню матеріальної бази виробничого навчання. За допомогою шефів з фабрик і заводів в школах Києва було відкрито 3 політехнічних музеї, обладнано 186 виробничих майстерень, в яких школярі навчалися слюсарній, столярній, шевській, кравецькій справам. Для виробничого навчання школам міста були відведені зе-

мельні ділянки загальною площею 47 га.

В роки першої п'ятирічки більш різноманітною стала виховна робота в школі. Важлива роль у комуністичному вихованні учнів належала піонерській організації. Якщо в попередні роки піонерські загони створювалися за місцем проживання, то тепер діяльність піонерів зосереджувалася переважно в школах. Близько 40 % школярів Києва були піонерами, четверта частина — жовтениками. В школах почали створюватися комсомольські організації.

Відділи народної освіти приділяли велику увагу позашкільному вихованню учнів. Позашкільна виховна робота зосереджувалася в Центральному палаці піонерів та жовтениат, при районних клубах, у 67 клубних кімнатах. Для розвитку дитячої творчості відкрилися агробіологічна, технічна і республіканська екскурсійно-туристська станції. Досягнення в організації дитячої трудової діяльності, технічної та художньої творчості систематично демонструвалися на районних та міських виставках. Про успіхи в трудовому вихованні школярів розповідала міська виставка дитячої творчості, відкрита в липні 1928 р.

Велика увага приділялася культурному дозвіллю дітей. В Києві працював один з перших у країні театр юного глядача, в школах систематично давав вистави ляльковий театр. Для дітей проводилися спеціальні радіопередачі, життя київських піонерів та школярів висвітлювалося на сторінках газети «Молодий більшовик» і в журналі «Більшовиченята».

Таким чином, завдяки величезній цілеспрямованій роботі партійних і радянських органів, працівників народної освіти в Києві були досягнуті значні успіхи в навчально-виховній роботі. В місті ввели не тільки початкове, але й загальне семирічне навчання. В 1932/33 навчальному

році в Києві відкрилось 15 восьмих класів, що стало першим кроком до загальної середньої освіти.

Культурно-освітня робота. У вирішенні завдань соціалістичного будівництва Комуністична партія важливу роль відводила культурно-освітній роботі. XIII окружна конференція КП(б)У в резолюції про культурне будівництво поставила завдання поліпшити і розвинути мережу культурно-освітніх закладів, повніше задовольняти культурні потреби киян. В резолюції конференції підкреслювалося, що особливу увагу слід звернути на боротьбу з ворожою пролетаріату дрібнобуржуазною ідеологією.

Основним осередком проведення культурно-освітньої роботи були робітничі клуби. Наприкінці п'ятирічки в місті працювало близько 50 клубів проти 31 на початку реконструкції. На багатьох підприємствах поряд з клубами почали створюватися цехові червоні куточки. В 1932 р. на фабриках і заводах розгорнули роботу 350 червоних куточків. У клубах проводилися урочисті вечори, читалися лекції, влаштовувалися художні виставки, випускалися стінні газети. Велику увагу приділяли клуби художній творчості мас. У клубних гуртках художньої самодіяльності брало участь понад 10 тис. чоловік. Чимало самодіяльних колективів міста досягли високої професійної майстерності. На I Всеукраїнській музичній олімпіаді, що відбулася в Харкові в травні 1930 р., призові місця завоювали хорова капела Південно-Західної залізниці і хор металістів з Києва. На I Всесоюзній олімпіаді художньої самодіяльності, що проходила в Москві в 1932 р., українську культуру гідно представляли хор заводу «Більшовик» і симфонічний оркестр заводу «Арсенал».

Важливе значення для активізації всієї культурно-освітньої роботи

мала постанову ЦК ВКП(б) від 1 квітня 1929 р. «Про культурно-виховну роботу профспілок». Партія поставила завдання охопити широкі маси трудящих культурно-освітньою роботою, тісніше пов'язувати її з масово-політичною і пропагандистською, викоринити елементи аполітичності та обмеженого «культурництва».

Виконуючи рішення партії, кийські клуби почали перебудову своєї роботи під гаслом «Обличчям — до виробництва!». Культурно-освітні заклади посилили пропаганду досягнень ударників, масового соцзмагання, приділяли велику увагу розповсюдженню технічних знань, боротьбі з прогулами, утвердженню нового побуту. Обласна рада профспілок, підводячи підсумки перебудови клубної роботи, відмітила зразкову діяльність клубу шкіряників ім. М. Горького. Культурно-освітня робота велась безосередньо в цехах підприємств, тематика імпровізованих виступів черпалась з життя підприємств. Клуб прагнув охопити всіх робітників культурним обслуговуванням у вихідні дні.

Новим змістом наповнилась робота бібліотек. Наприкінці п'ятирічки в Києві працювали 172 масові бібліотеки з книжковим фондом понад 5 млн. томів. Поряд з традиційними формами обслуговування читачів бібліотеки застосовували й нові методи роботи. Вони влаштовували виставки технічної літератури, надавали допомогу робітникам в самоосвіті і підготовці до задач технічних іспитів. Крупні бібліотеки організовували літературні вечори, на яких виступали відомі письменники і творча молодь.

Підвищувалась роль кіно в культурному обслуговуванні трудящих. Наприкінці п'ятирічки в Києві поряд з 16 кінотеатрами діяли 98 клубних кіноустановок. У 1932 р. у Києві відкрився перший звуковий кінотеатр.

Одним з найбільш дієвих засобів культурно-політичного виховання трудящих стало радіо. Радіомовлення в Києві було організовано в 1927 р., а в 1932 р. у місті вже діяло понад 12 тис. радіоточок.

Важлива роль в культурно-політичному вихованні трудящих палезжала пресі. В Києві широко розповсюджувалися центральні і республіканські газети і журнали. В місцевих видавнях головна увага приділялася висвітленню життя міста. Великими тиражами друкувалися «Пролетарская правда», «Селянська правда», «Молодий більшовик», журнал «Більшовиченята».

Цілеспрямована культурно-освітня робота, яка проводилась в місті, сприяла зростанню політичного і культурного рівня трудящих, їхньої трудової і політичної активності.

Розвиток вищої і середньої спеціальної освіти. Виконання грандіозних завдань соціалістичного будівництва вимагало забезпечення всіх його ділянок кваліфікованими спеціалістами. Києву як одному з найбільших вузівських центрів країни належала важлива роль у вирішенні кадрової проблеми. В 1927 р. у місті працювало 9 інститутів, в них навчалось понад 9 тис. студентів. У 16 технікумах, які в той час також вважались вищими учбовими закладами, навчалось 3 тис., а на 6 робітфаках до вступу у вузи готувалось 1600 чоловік.

За перше десятиріччя Радянської влади були досягнуті певні успіхи в розвитку вищої та середньої спеціальної освіти. Поліпшився соціальний склад студентів, на виробництво прийшли перші випускники радянських вузів. Разом з тим все більше відчувалися педоліки в роботі вищої та середньої спеціальної школи: нечисленність випусків, незадовільна практична підготовка спеціалістів. Вирішальне значення для перебудови професійної освіти мали постано-

ви Пленумів ЦК ВКП(б) — липневого (1928 р.) «Про поліпшення підготовки нових спеціалістів» і листопадового (1929 р.) «Про кадри народного господарства».

Відповідно до вказівок партії в 1929/30 навчальному році були проведені уніфікація та реорганізація вищої і середньої спеціальної освіти. На технікуми покладалася підготовка спеціалістів середньої кваліфікації, на інститути — вищої. Професійно-технічні школи були розформовані. Частина з них злилася з ФЗУ, а забезпечені матеріально-технічною базою були перетворені в технікуми.

Найбільші зміни сталися в системі технічної освіти, оскільки проблема кадрів в роки першої п'ятирічки вирішувалася перш за все як проблема технічних кадрів. На базі Київського політехнічного інституту після реорганізації було створено вісім самостійних вузів: машинобудівний, енергетичний, інженерно-будівельний, хіміко-технологічний, інженерів цивільної авіації, харчової, шкіряно-взуттєвої, легкої промисловості. Були відкриті інститут залізничного транспорту і філіал Харківського автодорожного інституту. На базі Київського сільськогосподарського інституту створено п'ять самостійних галузевих інститутів.

Докорінної перебудови зазнала і педагогічна освіта. На базі інституту народної освіти були створені фізико-хіміко-математичний інститут, інститут професвіти та інститут соціального виховання. На базі останнього через деякий час було створено педагогічний інститут.

Реорганізація була проведена в інститутах народного господарства, художньому, медичному, але не торкнулася лише музично-театральної освіти.

Були відкриті учбові заклади для прискорення підготовки практиків, які займали керівні посади в народному господарстві. Найбільшими се-

ред них стали філіали всесоюзних промислової та торгової академій.

Уніфікація системи професійної освіти і реорганізація мережі учбових закладів привели до значного збільшення числа інститутів та чисельності студентів, що в них навчалися. Замість 9 інститутів діяло 39, а кількість студентів в них зросла з 9 тис. до 21 тис. чоловік. Внаслідок перебудови системи середньої спеціальної освіти різко зросла кількість технікумів. В 1932 р. працювало 59 технікумів, в них навчалось близько 17 тис. учнів.

Строк навчання у вузах було скорочено до 3—4 років. Одночасно збільшилася академічна година, навчання проводилося протягом усього року. Тимчасово був скасований захист дипломних проектів. Результати перебудови професійної освіти стали відчутними вже наприкінці першої п'ятирічки. Так, інститути, створені на базі політехнічного інституту, до 1932 р. випустили близько 2 тис. інженерів — стільки ж, скільки підготував Київський політехнічний інститут за всю свою попередню історію.

Одночасно з кількісним зростанням підготовки спеціалістів вирішувалася проблема формування соціалістичної інтелігенції з робітничого класу і трудового селянства. Найважливішим джерелом робітничо-селянського поповнення вузів були робітфаки, кількість яких за роки п'ятирічки зросла до 58. Робітфаки відкрилися при медичному, художньому, музично-драматичному та всіх повоутворених інститутах. Наприкінці п'ятирічки в них навчалось близько 9 тис. чоловік. Крім того, в місті була створена мережа курсів для підготовки робітничої молоді до вступу у вузи і технікуми, а також вечірні школи підвищеного типу. Вже на початку п'ятирічки, коли особливо гостро стояла проблема створення кваліфікованих кадрів, в мережі під-

готовчих курсів та шкіл навчалось 2250 робітників. В результаті всіх цих заходів значно поліпшився соціальний склад київського студентства. Так, у 1931/32 навчальному році в складі студентів було 54,4 % робітників і близько 18 % селян.

В міру зростання соціалістичного виробництва неухильно збільшувалися асигнування на навчальні заклади. Зміцнення матеріальної бази вузів і технікумів дозволило збільшити кількість стипендій, поліпшити матеріально-побутове становище студентства. Під студентські гуртожитки передали 8 капітально відремонтованих будинків площею близько 5 тис. м², а також колишній готель «Полопія» площею 1700 м². Студенти КПІ одержали два нових гуртожитки на 800 місць. Поліпшилося обладнання гуртожитків, для занять в них відводилися робочі кімнати. В політехнічному та інституті народної освіти відкрилися клуби з кіноустановками, був створений міський студентський клуб.

Партійні і радянські органи Києва приділяли велику увагу професорсько-викладацькому складу вузів. Головна роль у формуванні викладацького складу відводилася аспірантурі. Для підготовки до вступу в аспірантуру в 1930 р. були організовані 6-місячні курси на 500 чоловік. Більшість місць в аспірантурі надавалась для підготовки викладачів технічних та сільськогосподарських вузів.

В роки першої п'ятирічки проводилася велика робота по перебудові і поліпшенню навчально-виховної роботи. В 1932 р. бригадно-лабораторний метод навчання, який не забезпечував міцних знань студентів, був скасований. У вузах почали вводитися нові навчальні плани і програми, в яких головна увага приділялася вивченню по кожній спеціальності профільюючих дисциплін. Вводилися обов'язкова виробнича

практика, складання іспитів, індивідуальні оцінки знань студентів.

Партійні і комсомольські організації вузів широко розгорнули ідейно-виховну роботу серед студентів. З 1930 р. вводилися обов'язкові політгодини. Збереглися також політико-освітні гуртки. В таких гуртках в інститутах народної освіти навчалось 540 комсомольців, в медичному — 530 комсомольців і 200 безпартійних.

Київське студентство брало активну участь у вирішенні найважливіших господарсько-політичних та культурних завдань. 1500 студентів міста активно працювали в складі культармійців. Київський енергетичний інститут став опорним пунктом технічної пропаганди серед підприємств спорідненого профілю. На Київській електростанції студенти заснували бюро товариства «Техніка — масам», організували гуртки технічного креслення і токарної справи.

Яскравою сторінкою в діяльності київських студентів цих років була допомога трудящому селянству. Студенти інституту народної освіти встановили постійне шефство над с. Вища Дубечня, організували в ньому хату-читальню, меліоративне і рибальське товариства, агрохімічний гурток, зібрали кошти на трактор. Комсомольський актив Київського політехнічного інституту виступив з новою ініціативою: надати допомогу в справі підвищення врожайності в окрузі. Актив розгорнув роботу по збору коштів на тракторну колону.

Таким чином, робота по перебудові учбових закладів, поліпшенню в них навчальної та ідейно-виховної роботи дала позитивні результати. За кількістю вузів і питомою вагою студентів у складі населення Київ вийшов на третє місце в Радянському Союзі. Випускники київських вузів і технікумів були гідним поповненням відданої справі соціалізму радянської інтелігенції.

Президія VIII Печерської районної конференції ЛКСМУ. 1928 р.

Наукове життя. Київ був пайкрупнішим науковим центром республіки. Крім ВУАН, що об'єднувала 70 різних науково-дослідних установ, у Києві в перші роки соціалістичної революції діяло 7 відомчих науково-дослідних інститутів, 28 дослідних кафедр, наукові бібліотеки, музеї, обсерваторії. В наукових установах Києва працювало 1500 науковців, серед них ряд видатних учених у різних галузях науки і техніки.

Постійну увагу діяльності наукових установ приділяв Київський окружний комітет КП(б)У. XIII окружна партійна конференція, проаналізувавши роботу наукових установ міста, поставила завдання піднести рівень ідейно-виховної роботи серед науковців. В резолюції конференції підкреслювалося, що ця робота в умовах політичного і культурного зростання і здійснення індустріалізації набуває надзвичайно

важливого значення. Конференція зобов'язала наукові установи міста пов'язувати теоретичні дослідження з практикою соціалістичного будівництва. Багато учених відгукнулося на заклик окружному партії взяти участь у господарському відродженні Києва. Академік П. А. Тутковський запропонував дослідити корисні копалини і будівельні матеріали в районі Києва. Академік В. Г. Шапошников розробляв план будівництва комбінату штучного волокна. Учені-медики розглядали питання про перетворення Києва в курортно-кліматичний центр. Історики запропонували свою допомогу в створенні в Києві екскурсійного центру.

Посилення ідейно-виховної роботи серед науковців сприяло активізації їх участі в соціалістичному будівництві. Учені Києва підтримали ініціативу передових учених Москви про створення Всесоюзної асоціації

робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву і відкрили у березні 1928 р. відділення цього товариства. З великим інтересом наукова громадськість міста зустріла рішення про складання першого п'ятирічного плану розвитку пародного господарства СРСР. Група вчених під керівництвом академіка К. Г. Воблого взяла участь у складанні п'ятирічного плану розвитку Київщини.

Проте в цілому в роботі наукових установ не було єдиного напрямку. Кафедри, комісії, кабінети працювали відокремлено, без ділових взаємозв'язків. Тематика досліджень багатьох наукових установ була відірвана від життя. Завдання соціалістичної реконструкції народного господарства вимагали радикального поліпшення роботи всіх наукових установ і в першу чергу ВУАН.

У 1928—1930 рр. здійснювалися важливі заходи щодо організаційного зміцнення і розширення наукової діяльності ВУАН. Було створено Раду ВУАН, яка обрала Президію у складі президента Д. К. Заболотного, віце-президента К. Г. Воблого, неодмінного секретаря О. В. Корчак-Чепурківського. З числа відомих учених республіки і всього Радянського Союзу було обрано 34 академіка. В 1930 р. президентом ВУАН став видатний учений О. О. Богомолець. Свідченням величезної уваги Комуністичної партії і Радянського уряду до розвитку науки в Українській РСР стало святкування 10-річного ювілею ВУАН. У постанові РНК СРСР «З приводу десятирічного ювілею Всеукраїнської Академії наук» (травень 1929 р.) відзначалося велике значення ВУАН у культурному і національному розвитку українського народу і всього Союзу РСР. Для зміцнення матеріальної бази ВУАН Радянський уряд прийняв рішення асигнувати з загальносоюзних коштів 700 тис. крб.

Вирішення завдань, що стояли пе-

ред ВУАН, потребувало удосконалення її структури. В процесі реорганізації в ВУАН було створено два відділення: природничо-технічне та соціально-економічне. До їх складу входили як новоутворені інститути, так і науково-дослідні кафедри і комісії.

Відповідно до вимог соціалістичного будівництва проводилася реорганізація і в інших науково-дослідних установах Києва. Більшість науково-дослідних кафедр із відання Наркомосвіти перейшла до галузевих відомств.

Перебудова системи науково-дослідних установ внесла певну чіткість в їх роботу, підпорядкувала її завданням реконструкції народного господарства. Об'єднання установ однакового профілю сприяло зміцненню їх матеріальної бази, координації наукової роботи. Наприкінці п'ятирічки в Києві поряд з ВУАН діяло 80 наукових установ, дослідною роботою займалися понад 4500 науковців, в тому числі 50 академіків.

За роки першої п'ятирічки бюджет ВУАН виріс з 848 тис. до 1482 тис. крб. На роботу всіх наукових установ Києва в 1932 р. було витрачено 3 млн. крб. Академічні установи в ці роки одержали чудовий будинок на розі вулиць Володимирської та Леніна, а також приміщення колишньої Ольгинської гімназії. Споруджувалися будинки інститутів біохімії, фізіології, наукової бібліотеки. Велику роль у згуртуванні учених, організації політико-масової роботи серед науковців відіграв відкритий в 1927 р. з ініціативи окружного партії Будинок учених.

За роки п'ятирічки установи Києва в значній мірі перебудували свою роботу відповідно до завдань соціалістичного будівництва. Велике значення для розвитку продуктивних сил республіки мали дослідження в галузі геолого-географічного циклу під керівництвом академіка П. А. Тут-

ковського, а з 1930 р. академіків В. В. Різниченка і Є. В. Опокова. Проводилися дослідження Донбасу і Криворізького рудного басейну, вивчалися проблеми геологічної будови, мінеральних і водних ресурсів, клімату республіки. Науково-дослідні установи сільськогосподарського профілю вирішували проблеми підвищення врожайності, зростання продуктивності тваринництва, розробляли нові методи силосування кормів.

Широко розвивались дослідження в галузі хімії. Зв'язок науки з практикою характерний для установ цього профілю. Величезне парадногосподарське значення мала розробка методів рафінування алюмінію та виготовлення алюмінієвого дроту.

Великих успіхів досягли установи математичного профілю. Праці М. М. Крилова та його учня М. М. Боголюбова були покладені в основу нової галузі математики — нелінійної механіки. Важливе значення для дальшого розвитку математики мали дослідження Д. О. Граве, Г. В. Пфейффера, М. П. Кравчука.

Важливі наукові напрямки розвивалися в галузі біологічних наук. Якісно новий етап у вивченні фізіології людини і тварин пов'язаний з діяльністю О. О. Богомольця, який створив у 1931 р. Інститут клінічної фізіології АН УСРР. Після переїзду до Києва і організації в системі Академії наук біохімічного інституту успішно продовжував вивчення біохімії нервової системи м'язів О. В. Палладін.

Роботи, безпосередньо пов'язані з практикою соціалістичного будівництва, велися в установах соціально-економічного профілю. Величезне значення для розвитку народного господарства Української РСР і всієї країни мало комплексне дослідження проблеми «Великого Дніпра», що проводилося під керівництвом академіка К. Г. Воблого. Ця проблема досліджувалася спільно з ученими Бі-

лорусії та Російської Федерації, в розробці її брали участь також вищі планові та господарські органи трьох союзних республік. Об'єднаними зусиллями вирішувалися такі важливі народногосподарські проблеми, як «Полісся», «Великий Донбас».

Успішно розвивалися дослідження в галузі матеріалознавства, зокрема по проблемі автоматичного зварювання металів. Початок цим роботам було покладено 1929 р. у створеній академіком Є. О. Патонем електрозварювальної лабораторії. Розроблені в лабораторії методи зварювання металу знайшли застосування на будівництві Дніпрогесу. Дослід дніпробудівників у цій галузі широко використовувався також на спорудженні Магнітогорського металургійного комбінату. Для надання допомоги київським підприємствам в оволодінні новим методом при лабораторії були організовані курси електрозварників.

Науково-дослідні установи Києва активно проводили в життя директиву XVII партконференції про перенесення науково-дослідної роботи безпосередньо на виробництво. Велику дослідницьку роботу розгорнули на підприємствах інституту машинобудування, шкільної промисловості, торфу. Важливе парадногосподарське значення мала розроблена співробітниками хіміко-технологічного інституту під керівництвом професора М. В. Таланова методика досліджень у фабрично-заводських лабораторіях.

В ряді наукових установ, зокрема в інститутах економічних досліджень, праці, інженерних споруд, на кафедрі гідроспоруд проводилися дослідження, пов'язані з індустріалізацією Києва.

Між науковими установами і трудовими колективами міста і всієї республіки встановилися міцні зв'язки. Для більш тісних контактів з робітниками, впровадження теоретич-

Академік ВУАН
М. Г. Холодний підписує
договір про соціалістич-
не змагання між
академіями наук СРСР,
УСРР і БСРР. 3 березня
1930 р.

них досліджень в практику соціалістичного будівництва при Президії Академії наук була створена комісія науково-культурної пропаганди.

У квітні 1929 р. шахтарі і металурги Донбасу через газету «Пролетарська правда» звернулися до трудящих Києва з проханням надати допомогу в підвищенні їхнього культурного та технічного рівня. Гаряче відгукнулися на прохання робітників учені Києва. 2 травня 1929 р. президент ВУАН Д. К. Заболотний підписав з делегацією робітників договір про шефство ВУАН над Донбасом. Для встановлення безпосередніх контактів і практичного здійснення шефства в Донбас виїжджали бригади учених. За рік шефства учені прочитали 905 лекцій, провели 7 вечорів, присвячених ознайомленню шахтарів з новою гірничою технікою, передали багатьом шахтам бібліотеки суспільно-політичної та технічної літератури. Під час проведення тижня «Техніка — масам» у жовтні 1929 р. перед трудящими Донбасу з лекціями і доповідями виступили академіки О. В. Палладін, Г. Ф. Прокура, В. В. Різниченко, Є. В. Опоков та ін.

В листопаді 1930 р. було укладено договір про шефство киян над Донбасом. Учені взяли зобов'язання надати допомогу шахтарям у технічному переозброєнні виробництва, у вирішенні проблеми водопостачання і озеленення Донбасу. З цією метою в Донбас виїжджало 85 бригад учених різного профілю. В Донецьку і Макіївці були відкриті робітничі факультети, на яких виступали з лекціями учені. Підсумовуючи дворічне шефство громадських організацій Києва над Донбасом, президія Київської міської ради профспілок відзначила велику допомогу, надану ВУАН у реконструкції вугільного басейну, підвищенні культурно-політичного і виробничо-технічного рівня робітників.

Учені Києва не лишилися остороп масового соціалістичного змагання, що розгорнулося в країні. В 1931 р. для керівництва ним у наукових колективах при Київському бюро секції наукових працівників було створено бригаду соцзмагання і ударництва. Секція закликала всі наукові установи міста розгорнути змагання за перехідний прапор газети «Пролетарська правда», яка проводила

огляд соціалістичного змагання в вузах і наукових установах міста.

В роки першої п'ятирічки розвивалися і зміцнювалися зв'язки учених Києва з ученими братніх республік. У відповідь на публікацію в січні 1929 р. в газеті «Правда» статті В. І. Леніна «Як організувати змагання?» ВУАН виступила з патріотичною ініціативою організувати змагання учених і звернулася з відповідними пропозиціями до Всесоюзної і Білоруської академії наук. 19 січня 1930 р. був підписаний договір про соціалістичне змагання між академіями наук України та Білорусії, а 3 березня — між Всесоюзною, Українською та Білоруською академіями наук. Учені взяли зобов'язання підпорядкувати діяльність науково-дослідних установ актуальним проблемам соціалістичного будівництва, пов'язати плани своєї роботи із завданнями п'ятирічного народно-господарського плану СРСР, активно сприяти розвитку виробничих сил країни, зміцненню її обороноздатності. Крім спільного договору про соціалістичне змагання трьох академій були укладені також договори між їхніми спорідненими науковими установами.

За роки першої п'ятирічки в науковому житті Києва сталися корінні зміни. В 1930 р. в Академії наук була створена партійна організація, яка відіграла надзвичайно важливу роль в ідейно-політичному вихованні наукового колективу. У рік створення партійна організація налічувала 11 комуністів. Зазнав змін соціальний склад науковців. Радянська влада відкрила шлях до наукової діяльності найбільш здібним вихідцям із народу. В 1932 р. у наукових установах міста працювали 700 вихідців із робітників і селян. Завдяки молодому поповненню виріс партійно-комсомольський прошарок у наукових колективах — тільки серед аспірантів було 890 комуністів і комсомольців. Переважна більшість уче-

них перейшла від нейтралізму та пасивності, що спостерігались в їх середовищі в перші роки Радянської влади, до активної участі у здійсненні планів соціалістичного будівництва. Учені Києва новими дослідженнями в галузі фундаментальних та прикладних наук збагачували вітчизняну та світову науку.

Література. В розвитку української радянської літератури важливе місце належало літературним силам Києва. В 1926 р. з учасників «Київ-Гарту», «Київ-Плугу» і «Жовтня» була створена нова письменницька організація — Київська асоціація пролетарських письменників (КАПП). Молоді члени «Гарту» утворили комсомольсько-молодіжну літературну організацію — «Молодняк».

Письменники-початківці групувалися навколо редакцій газет «Київський пролетар», «Молодий більшовик» і журналу «Молодий пролетар». З ініціативи «Молодняка» на заводах «Арсенал», «Більшовик» і «Ленінська кузня» створювалися творчі, літературно-критичні і бібліографічні гуртки, які залучали до творчої діяльності робітничу молодь. Залученню до літературної діяльності студентства сприяли журнали «Кузня освіти», «Молоді загони» Київського інституту народної освіти.

КАПП, «Молодняк» та ряд інших, більш дрібних літературних організацій у своїх деклараціях і маніфестах, хоч і не завжди досить чітко, проголошували про підтримку політики Комуністичної партії, вітали будівництво в країні соціалістичного суспільства. На правому крилі літературного фронту з позицій бездіяльності, міщанського естетизму, космополітизму виступали письменники, які групувалися навколо «Нової генерації», «Авангарду», «Марсу», «Лашки». В літературних об'єднаннях точилася гостра ідейна боротьба з питань про шляхи розвитку літе-

ратури і місце письменника в соціалістичному суспільстві.

Боротьба на літературному фронті особливо загострилася після створення в Харкові у 1925 р. літературної організації «Вапліте» (Вільна академія пролетарської літератури), яка виступила з відверто буржуазно-націоналістичних позицій. Ідейний керівник «Вапліте» М. Хвильовий закликав письменників орієнтуватися на «психологічну Європу», протиставляв революційному реалізму так званий «активний романтизм», який в дійсності зводився до суб'єктивізму і формалізму в зображенні дійсності. Проте більшість письменників, що входили до «Вапліте», не поділяли націоналістичних поглядів М. Хвильового.

Передові письменники Києва разом з усіма літераторами республіки розгорнули послідовну боротьбу проти ідей «хвильовизму». Важливу роль у цій боротьбі відіграла постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 15 травня 1927 р. «Політика партії у справі української художньої літератури». У постанові відзначалась велика роль літератури в становленні української радянської культури і культурному піднесенні робітничого класу, підкреслювалася необхідність посилення боротьби із занепадницькими настроями, підвищення ідейно-художнього рівня літератури, встановлення співробітництва з митцями братніх республік. Справедлива критика ідейно-творчої спрямованості «Вапліте» з боку радянської громадськості привела цю організацію в 1928 р. до самоліквідації.

Великою перемогою передових письменників України було створення на початку 1927 р. єдиного Всеукраїнського союзу пролетарських письменників (ВУСПП). В числі ініціаторів його створення були Київська організація ВУСПП і «Молодняк». В процесі гострої ідейної боротьби на літературному фронті ВУСПП відразу зайняла неприми-

ренну позицію щодо буржуазно-націоналістичних і занепадницько-формалістичних тенденцій в літературі. Трибуною київських членів ВУСПП стала «Літературна газета», яка почала видаватися у березні 1927 р.

Комуністична партія спрямовувала розвиток літератури по шляху дотримання ленінських принципів партійності, народності і реалізму. Велику увагу процесам, що відбувалися в літературі, приділяла Київська окружна парторганізація. В прийнятій на XV Київській окружній конференції КП(б)У резолюції «Національно-культурне будівництво на Київщині» підкреслювалася необхідність зміцнення партійного керівництва літературним рухом, вслякого сприяння пролетарським письменникам, проведення ідейно-виховної роботи серед попутників і нещадної боротьби з буржуазною і дрібнобуржуазною ідеологією в літературі.

Ідейно-виховна робота партії, успіхи трудящих у будівництві соціалізму визначали зміст та ідейну спрямованість творів київських письменників. Провідною їх темою стали грандіозні соціалістичні перетворення у матеріальному і духовному житті, творча праця радянських людей. Соціалістичному будівництву присвячені поетичні збірки М. І. Терещенка «Мета і межа», «Країна роботи», «Республіка», «Риштування». М. І. Терещенко одним з перших в українській радянській поезії написав про людей індустріальної праці. В київській газеті «Більшовик» поет систематично виступав також з творами, що закликали трудове селянство до нових форм господарювання, і висміював церсжитки старого побуту. Під впливом героїчної атмосфери трудових звершень радянського народу відбулася творча еволюція М. Т. Рильського. Свідомою остаточною відходу поета від естетики неокласицизму була поема «Сашко», в якій вперше у творчості поета показано образ робітника-ре-

волюціонера. Своєрідний талант поета-романтика проявився в перших поетичних збірках М. П. Бажана. Героїзм солдатів революції, їх мужність і непохитну відданість революції оспівав поет в книзі віршів «17-й патруль». В книзі «Будівлі» М. П. Бажан вперше звернувся до теми соціалістичного будівництва.

Одним з найбільш цікавих поетів, що дебютували в середині 20-х років, був О. Ф. Влизько. В його першій збірці «За всіх скажу» на повний голос прозвучала революційна романтика радянської молоді, що вступила на шлях праці та боротьби. За короткий час збірка видавалася тричі і була відзначена премією Наркомосвіти УСРР. Широкий відгук серед громадськості знайшли також збірники О. Ф. Влизька «Живу, працюю» та «Книга балад». Цікавою самобутньою постаттю в поезії тих років був Є. П. Плужник. Виразник настроїв інтелігенції, яка переживала у свій час нелегкі вагання, Плужник у збірках «Дні» і «Рання осінь» виявив себе талановитим поетом. Загострене сприймання труднощів боротьби поєднувалося в ньому з вірою в комуністичне майбутнє.

В другій половині 20-х років кияцькі письменники почали створювати твори широкого епічного жанру — повісті і романи. Молодих прозаїків захопила тема історичного повороту в житті трудящих, паростки нового в місті і на селі. Твори Івана Ле «Юхим Кудря», Я. Д. Качури «Без хліба», Ю. І. Яновського «Кров землі», написані в цей період, майже повністю присвячені подіям і образам, пов'язаним зі збройною боротьбою в місті і селі в роки громадянської війни. Першим великим твором української прози, в якому широко відбита боротьба за соціалістичну індустріалізацію країни, був двотомний «Роман міжгір'я» Івана Ле.

Робітничій темі присвятив свою творчість Л. І. Смілянський. Героїка

боротьби робітників-залізничників проти німецьких окупантів у 1918 р. висвітлена в його повісті «Машиністи». Конфлікт між старим і новим, індивідуалізмом і колективізмом — основні напрямки книг Л. І. Смілянського «Нові житла», «Мехзавод», «Периферія».

Проблемам творчості, психології нової людини, формуванню радянської інтелігенції присвячений роман Ю. І. Яновського «Майстер корабля».

В Києві успішно розвивалися і інші жанри літератури. В драматургії помітним явищем стала п'єса С. В. Васильченка «Кармалюк». У жанрі сатиричної комедії працював Є. М. Кротевич. У п'єсі «Сентиментальний чорт» драматург висміяв міщанські пережитки в сучасному побуті. В 1925—1930 рр. з першими творами «Кам'яний острів», «На грані», «Штурм» виступив молодий драматург О. Є. Корнійчук. Вони присвячені проблемам становлення радянської інтелігенції, боротьбі з буржуазним націоналізмом, інтернаціональній солідарності робітничого класу. З цікавими мандрівними нарисами про життя братніх республік Середньої Азії виступив С. Д. Склярєнко у книзі «Три республіки».

Творчість кияцьких письменників становила невід'ємну частину багатонаціональної радянської літератури. Неоціненне значення для розвитку української радянської літератури мало безпосереднє спілкування письменників України з письменниками братніх республік. У 1926 р. в Києві відбулися літературні вечори письменниці Л. М. Сейфулліної, в 1929 р. — зустрічі з Б. А. Лавренковим, К. О. Федіним, Ю. М. Либединським. У 1929 р. Київ відвідала група літераторів з Білорусії. В ряді клубів міста відбулися вечори білоруської культури.

Велике значення для розвитку творчої співдружності діячів культури Української РСР і Російської Феде-

рації мав Тиждень української культури, який відбувся в лютому 1929 р. у Москві. До складу делегації республіки увійшли також 12 представників Києва, в тому числі М. П. Бажан, О. П. Довженко, Іван Ле, Ю. І. Яновський. Вони зустрічалися з російськими поетами і письменниками В. В. Маяковським, О. І. Безименським, М. М. Асєєвим, В. П. Катаєвим, О. О. Фадєєвим. Активну участь у святі української літератури взяв нарком освіти А. В. Луначарський. Зустрічі діячів культури України з трудящими Москви і Ленінграда пройшли з великим піднесенням. По суті, це був перший великий огляд досягнень української радянської культури. Після закінчення Тижня в ЦК ВКП(б) відбулась нарада діячів української і російської культур, на якій були визначені шляхи зміцнення взаємозв'язків двох братніх культур.

Надзвичайно важливе значення для ідейно-творчого зростання письменників, їх згуртування на основі принципів комуністичної партійності мала постановка ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій». Постанова сприяла згуртуванню усієї творчої інтелігенції для плідної участі в соціалістичному будівництві.

Мистецтво. У розвиток українського радянського мистецтва вагомий внесок зробили творчі працівники та колективи Києва. Вважаючи мистецтво важливим засобом ідейного та культурного виховання трудящих, Комуністична партія спрямовувала його розвиток по шляху соціалістичного реалізму, боролася проти проявів аполітичності і формалізму. XV окружна конференція КП(б)У, відмітивши досягнення у формуванні пролетарського мистецтва в Києві, поставила завдання «збільшити роль комуністів на окремих ділянках мистецтва, піднести

мистецьку кваліфікацію їх, об'єднати їх зусилля..., всебічно допомагати пролетарським творцям і попутникам виконати свою творчу роботу на користь радянського мистецтва»²⁰.

У Києві успішно розвивалося театральне мистецтво. В місті у ці роки працювало 8 театральних колективів, у тому числі український та російський драматичні театри, опера, театри юного глядача і Червоної Армії, пересувний драматичний та ін.

Розвиток театрального мистецтва спрямовувався на створення масового реалістичного театру. Успіхи соціалістичного будівництва викликали крутий поворот сценічних колективів до радянської тематики. У творчій співдружності молодих радянських драматургів зі старими майстрами сцени народжувалися талановиті твори про радянську дійсність. Почесне місце в репертуарі драматичних колективів посіли твори російських драматургів і письменників О. М. Афіногенова, К. А. Треньова, Б. А. Лавреньова, В. Н. Білль-Білоцерківського, Вс. Іванова, Д. А. Фурманова та ін. Крім того, театральні колективи приділяли велику увагу російській, українській і світовій класичній драматургії. Починаючи з 1932 р. на театральних сценах Києва широкої популярності набули твори основоположника соціалістичного реалізму М. Горького.

Для розвитку театрального мистецтва в Києві велике значення мало переведення в 1926 р. з Харкова українського драматичного театру ім. І. Фрапка. До його трупі входили талановиті майстри сцени: Г. П. Юра (керівник), Г. І. Борисоглібська, О. М. Ватуля, М. Х. Пилипенко, О. П. Юра-Юрський, К. П. Кошевський, Ф. А. Барвинська, О. І. Рубчаківна, П. М. Няtko та ін. Значну частину репертуару франківців ста-

²⁰ Тези до XV окрпартконференції.— К., 1930, с. 82.

новила класика, зокрема твори О. М. Островського, І. К. Карпенка-Карого, Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя. Протягом 1926—1928 рр. в театрі були здійснені постановки «Бронепоезд 14-69» Вс. Іванова і «Заколот» Д. А. Фурманова. Ці п'єси увійшли в історію українського театрального мистецтва як найкращі постановки про героїчні роки революції.

Театр ім. І. Франка — перший театральний колектив республіки, який був запрошений у 1926 р. на гастролі до Москви. В столиці театр показав постановки «Палії» А. В. Луначарського, «Вій» по М. В. Гоголю і М. Л. Кропивницькому, «За двома зайцями» М. П. Старицького. До найкращих вистав франківців відносяться «Ревізор» М. В. Гоголя, поставлений Г. П. Юрою. Головні ролі виконували прославлений майстер сцени М. К. Садовський (городничий) та відомий російський актор В. М. Петіпа (Хлестаков). У виборі п'єси і її головних виконавців проявилася братерська дружба українського і російського народів. Громадськість Москви і преса поставилися з великою теплотою і увагою до колективу франківців, характеризували його як театр дійсно революційний і в основі своєї реалістичний.

Великою подією в театральному житті Києва стало святкування в 1930 р. 10-річного ювілею театру ім. І. Франка. За роки свого існування театр підготував понад 80 тис. постановок, показав тисячі вистав, обслужив 3 млн. глядачів. Тісні зв'язки встановилися між франківцями і робітниками багатьох підприємств. Театр ім. І. Франка був найбільш відвідуваним театром міста: за сезон 1929/30 р. його відвідали 142 тис. робітників, які одержали квитки в робітничих касах.

До 1926 р. відноситься початок творчої біографії російського драматичного театру, що згодом дістав ім'я Лесі Українки. Театр створено на базі Другого державного театру

Української Радянської республіки ім. В. І. Леніна, що випик на основі театру «Соловцов». Заспівниками його були М. Болдуман, М. Светловидов, В. Драга-Сумарокова, Л. Добржанська, Д. Зеркалова та ін. Починаючи з 1928 р. у репертуарі театру переважали твори радянських авторів. Із 22 п'єс, поставлених у 1928—1931 рр., 18 належали радянським драматургам. В числі кращих вистав театру цього періоду — «Страх» О. М. Афіногенова, «Оптимістична трагедія» В. В. Вишневського, «На дні» М. Горького, «Розлом» Б. А. Лавреньова, а також твори класичного репертуару — «Горе з розуму» О. С. Грибоєдова, «Вовки та вівці» О. М. Островського.

Своєрідним театральним колективом став театр юного глядача (ТЮГ) ім. І. Франка. Він був одним з ініціаторів створення театрів робітничої молоді (ТРОМ) у Києві. У виборі репертуару ТЮГ частково йшов за ТРОМом, який відкидав класичну драматургію. Наприкінці п'ятирічки театр юного глядача, пройшовши через захоплення конструктивізмом, умовністю тромовського мистецтва, став на плях реалізму. Репертуар його поповнився творами класичної і сучасної драматургії. Театр здійснив першу постановку п'єси молодого драматурга О. Корнійчука «На грані». Велику допомогу ТЮГу надав видатний радянський режисер К. С. Станіславський: він брав участь у постановці на сцені театру п'єси К. Метерлінка «Синій птах».

У 1931 р. в Києві розпочав роботу театр Червоної Армії. Крім вистав на постійній сцені він давав вистави і в інших містах республіки, в армійських таборах, падавав методичну допомогу червоноармійській художній самодіяльності.

Восени 1927 р. у Києві було створено два українських драматичних пересувних робітничо-селянських театри — ім. М. Коцюбинського та ім. ОРПС (окружної ради професій-

них спілок). Перссувні театри давали вистави в робітничих клубах, а також виїжджали на гастролі до багатьох міст республіки. Їхні колективи допомагали в організації художньої самодіяльності, підвищенні майстерності і загальнокультурного рівня самодіяльних артистів.

На піднесення культурного рівня трудящих спрямовувався розвиток музичного мистецтва. Виконання цього завдання сприяло проведення у Києві в 1926—1927 рр. Днів музики. В січні 1927 р. у місті відбулося музичне свято, яке проходило під лозунгом: «Музику — масам», «Жовтень — в музику», «Геть музичну неписьменність!». У концертах Днів музики брали участь хорові капели, музичні ансамблі, артисти опери, студенти і викладачі музичних учбових закладів, самодіяльні колективи.

Гостро стояло питання про створення єдиного керівного центру музичним життям. Після проголошення декларації «Жовтень — в музику» Київське музичне товариство ім. М. Леонтовича провело значну роботу по упорядкуванню музичного життя республіки, перетворилося в музично-громадську організацію республіканського значення. Проте поряд з певними позитивними результатами в діяльності товариства були й ідейно-художні зриви. Розбіжності серед членів товариства відносно його ідейно-творчої спрямованості призвели до розколу, а в 1928 р. і до ліквідації товариства ім. М. Леонтовича. В наступні роки у Києві створювалися різні республіканські музичні товариства. В 1932 р. після прийняття постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» всі музичні об'єднання було ліквідовано і створено оргкомітет Спілки композиторів України.

У роки реконструкції, незважаючи на гостру ідейну боротьбу в музичному мистецтві, чимало композиторів, які жили в Києві, написали

твори, що увійшли до скарбниці української радянської музики.

Видатним твором української симфонічної музики була Друга симфонія Л. М. Ревуцького, яка в 1927 р. була відзначена першою премією на республіканському конкурсі, присвяченому 10-річчю Жовтня. До кращих творів української симфонічної музики належить також «Увертюра на чотири українські теми» Б. М. Лятошинського, яка одержала першу премію на конкурсі, проведеному Наркомосвіти УСРР до 10-річчя Жовтня. Широке визнання здобула також «Героїчна увертюра» В. С. Косенка, присвячена 15-річчю Жовтня. В. С. Косенко в ці роки створив також ряд романсів на радянську тематику.

Організація в 1926 р. у Києві стаціонарного театру опери сприяла розвитку оперної і балетної музики. Найбільш відомим твором оперної музики стала музична драма Б. М. Лятошинського «Золотий обруч», створена за повістю І. Франка «Захар Беркут». М. І. Вериківський за мотивами народної балади створив перший український балет «Пап Каньовський», в якому вдало поєднувалися класична хореографія і народний танець.

Широкого розмаху набула виконавська діяльність багатьох музичних колективів міста. Постійно проводилися концерти симфонічної і камерної музики у створеній у 1926 р. філармонії. Велику популярність здобула в республіці та за її межами хорова капела «Думка». В 1927 р. «Думка» виступила з творами українських композиторів на IV з'їзді Рад СРСР, а також у багатьох робітничих клубах Москви. Успішно проходили концерти «Думки» під час гастрольної подорожі по містах Уралу. З різноманітним репертуаром у республіці та за її межами виступила Перша Київська капела кобзарів.

У роки реконструкції в Києві

значно позжавилося кінематографічне життя, що було пов'язане з переводом до міста правління Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ) і будівництвом найбільшої в країні кінофабрики. Київська кінофабрика наприкінці п'ятирічки поставила 50 німих і 1 звуковий фільм.

Нова сторінка в діяльності Київської кінофабрики (з 1930 р. — «Українфільм») почалася після приходу на студію видатного кінорежисера О. П. Довженка. Його перший фільм, поставлений у Києві, — «Арсенал» відображав історичний факт з життя міста — повстання робітників заводу «Арсенал» проти контрреволюційної Центральної ради. Видатним твором радянського кіномистецтва став фільм «Земля», присвячений соціалістичним перетворенням у селі.

На початку 30-х років у розвитку кіномистецтва почався новий етап, пов'язаний з появою звукового кіно. Першим вітчизняним звуковим документальним фільмом був фільм «Симфонія Донбасу», створений Дзигою Вертовим на Київській кінофабриці у 1930 р. Одним з перших звукових художніх фільмів, що талановито відобразив героїку соціалістичної праці на будівництві гіганту першої п'ятирічки — Дніпрогесу, був фільм О. П. Довженка «Іван» (1932 р.). Поява звукових фільмів значно розширила художні можливості кіно, підвищила його роль в ідейному вихованні трудящих.

Важким внеском у розвиток усіх жанрів образотворчого мистецтва зробили київські живописці, скульптори, графіки. В активізації творчої діяльності художників, як і всієї художньої інтелігенції, важливу роль відіграла постановка ЦК ВКП(б) від 15 травня 1927 р. «Політика партії у справі української художньої літератури». З середини 20-х років радянська та історико-революційна теми міцно увійшли в образотворче

мистецтво, поступово стали провідними.

З другої половини 20-х років розширилася виставочна діяльність майстрів образотворчого мистецтва. Київські художники активно брали участь в організованих АХЧУ в 1926—1930 рр. пересувних виставках «По селах, містах і містечках України». Важливою віхою культурного життя республіки стала ювілейна виставка «10 років Жовтня», на якій були представлені найбільш значні твори всіх художників України. Після Харкова виставка демонструвалася у Києві. З ініціативи АРМУ в Києві у 1928 р. була організована виставка «Гравюра та малюнок», де поряд з українськими художниками демонстрували свої твори російські, білоруські, грузинські та вірменські митці.

Друга половина 20-х років — важливий етап у розвитку монументального живопису. В Києві становлення цього мистецького жанру пов'язане з ім'ям М. Л. Бойчука. У творчості багатьох художників його школи під впливом радянської дійсності виявилися кращі народно-реалістичні традиції. Серед найбільш помітних творів київських монументалістів цього періоду можна назвати розписи селянського санаторію ім. ВУЦВК в Одесі і фрески конференц-залу Академії наук. Вони являли собою багатофігурні композиції, присвячені соціалістичному будівництву в країні.

Великих успіхів досягли київські майстри пензлю, що працювали в жанрі стапкового живопису. Видатним твором цього жанру є триптих Ф. Г. Кричевського «Життя», що відображає життя селянської сім'ї в недалекому минулому. Триптих Ф. Г. Кричевського мав великий успіх на міжнародній виставці у Вепеці в 1928 р.

Однією з провідних тем у творчості київських живописців стали події Жовтневої революції та грома-

О. П. Довженко.

дянської війни на Україні. Героїку громадянської війни відтворив Г. П. Світлицький у картині «Перехід богунців через Дніпро», написаній у 1928 р. на замовлення Київського музею революції. Цікаві твори на історико-революційну тему створили В. Ф. Седляр («Розстріл», 1927 р.), І. І. Падалка («1919 р.», 1931 р.), В. М. Пальмов («За владу Рад!», «Червоний прапор», 1927 р.).

Все більше місце у творчості живописців стали посідати сучасність, новий герой, народжений радянською дійсністю. Героям Дніпробуду присвятив свою картину «Дніпрельстан» К. Д. Трохименко. Узагальнений образ робітника створив А. Г. Петрицький в картині «На штурм» (1932 р.). В центрі полотне О. Т. Павленко «Збори делегаток», «Обговорення плану», «Комсомол-

ка» — образ селянки, яка прилучалася до нового життя. Нові явища радянського життя відобразив С. М. Прохоров у картинах «Робітфаківці», «Засідання редколегії дитячого будинку» (1929 р.).

У жанрі пейзажу цікаві полотна створили майстри старшого покоління М. Г. Бурачек, Г. П. Світлицький, Ф. Г. Кричевський, К. Д. Трохименко. В жанрі портрету помітну подією було створення А. Г. Петрицьким галереї зі 150 портретів відомих діячів літератури та мистецтва.

Для успішного розвитку скульптури надзвичайно важливе значення мали конкурси на проекти пам'ятників, особливо Т. Г. Шевченку і В. І. Леніну. У відкритому змаганні скульптори набували творчого досвіду, пізнавали високі художні критерії.

З другої половини 20-х років більше уваги приділялося спорудженню пам'ятників. До 10-річчя Великого Жовтня в Києві на братській могилі героїв Січневого повстання спорудили надгробник з бронзовим барельєфом, на якому скульптор В. В. Климов відобразив озброєних робітників і селян. Твори, присвячені героям революції, створили майстри різця Б. І. Кратко, М. І. Гельман, Г. Л. Пивоваров.

З кожним роком у творах київських монументалістів все більшого звучання пабувала тема сучасності. Однією з перших до неї звернулася талановитий скульптор Ж. К. Діндо. У статуй «Делегатка» Ж. К. Діндо створила узагальнений образ передової української селянки. «Делегатка» відноситься до числа кращих скульптурних творів 20-х років. Величність хліборобської праці прославила А. М. Писаренко в скульптурній композиції «Жнива».

Таким чином, київські майстри образотворчого мистецтва в сміливих творчих пошуках створили ряд творів великої художньої виразності,

які поповнили скарбницю українського радянського мистецтва.

Успіхи соціалістичного будівництва стали міцною основою розквіту

культури в Києві. Надбання культури ставилися на службу соціалістичному суспільству, сприяли зростанню культурного рівня трудящих.

5. Суспільно-політичне життя трудящих

Організаційне та ідейне зміцнення партійної організації. За даними Всесоюзного перепису населення 1926 р., у Києві мешкало 473 тис. чоловік, з них самодіяльного населення 208 тис., тобто 44 %. Соціальна структура міста відбивала специфіку старого Києва як адміністративного, торгового і культурного центру. Робітники становили в ньому лише п'яту частину самодіяльного населення.

В умовах соціалістичної реконструкції народного господарства перед Київською партійною організацією стояли складні завдання зміни профілю господарства, залучення в сферу матеріального виробництва основної маси трудящих міста. На їх вирішення були мобілізовані радянські та громадські організації. Партія розгорнула широку масово-політичну роботу.

Зміцненню керівної ролі партії в радянських та громадських організаціях, наближенню партійного керівництва безпосередньо до виробництва сприяв затверджений XIV з'їздом ВКП(б) Статут партії, зокрема положення про цехові партосередки, уповноважених контрольних комісій по зв'язку з парторганізаціями, про комуністичні фракції в радянських та громадських органах. Втілення їх у життя розширювало партійний актив, підвищувало його відповідальність за проведення масово-політичної роботи у виробничих колективах і в громадських організаціях. У 1927 р. тільки в постійних комісіях партійних осередків Києва було

зайнято 15 % десятитисячної міської партійної організації.

Велика увага приділялася поліпшенню соціального складу партійної організації за рахунок залучення в партію робітників. Значне поповнення одержувала партійна організація під час призовів у партію робітників з виробництва. В 1927 р. призов на честь 10-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції поповнив Київську окружну партійну організацію 985 кращими виробничниками — в основному робітниками київських підприємств. Близько половини з них мали понад 10 років виробничого стажу.

Робітники вносили діловитість, класову принциповість у стиль роботи партійних організацій, що яскраво виявилось в ході дискусії, нав'язаної партії троцькістами напередодні XV з'їзду ВКП(б). Троцькісти намагалися завадити втіленню у життя ленінського шляху побудови соціалізму, зірвати розробку першого п'ятирічного плану. Троцькістсько-зінов'євська опозиція мала своїх прихильників і в Київській парторганізації. Вони робили спроби протягти свої резолюції на зборах у Головних залізничних майстернях та на ряді інших підприємств. Підсумки дискусії, проте, яскраво свідчили про провал спроб опозиції повести за собою Київську організацію: з 9157 комуністів, що брали участь у дискусії, тільки 177 підтримали опозицію. Збори міського партійного активу, розширений пленум окружному партії (серпень 1927 р.) зажадали ви-

ключення з партії учасників троцькістсько-зінов'євського блоку. Активна роль Київської партійної організації в боротьбі з троцькізмом була відзначена в рішеннях X з'їзду КП(б)У (листопад 1927 р.) і на II Всеукраїнській конференції КП(б)У.

Так само рішуче засудила Київська партійна організація правий ухил, що сформувався в партії після XV з'їзду ВКП(б). Лідери його Бухарін, Риков і Томський виступили з вимогою відмовитися від прискорення темпів індустріалізації, організації колгоспів і радгоспів, проповідували мирне вrostання капіталістичних елементів у соціалізм. XIV Київська окружна партійна конференція (грудень 1928 р.) кваліфікувала правий ухил як пряму ревізію основної партійної лінії. Прихильники правого ухилу всупереч рішенням конференції спробували відстояти свої погляди на зборах комуністів підприємств міста, аелювали до інтелігенції, але одержали гідпу відсіч. Відзначивши рішучість, з якою комуністи боролися проти ухилу від ленінської лінії, Пленум Київського окружного партійного комітету в листопаді 1929 р. вказав, що й після капітуляції правих опозиціонерів потрібна вперта боротьба з правоопортуністською ідеологією, яка оживає в умовах дрібнобуржуазної стихії. Свідченням високого авторитету ленінського курсу Комуністичної партії був вступ до її лав нового загону робітників. «Могутня Комуністична партія більшовиків — авангард робітничого класу — завжди веде нас правильним ленінським шляхом... — писали у відкритому листі до трудящих республіки 130 робітників заводу «Більшовик», які вступили в партію у переддень 12-ї річниці Жовтня. — Ми готові знести найтяжчі труднощі, але не віддати себе в полон дрібнобуржуазних опортуністських ідей... Наше гасло — вперед, за швидкі темпи, за

будівництво соціалізму»²¹. Робітники «Більшовика» запропонували розгорнути змагання за виконання п'ятирічки за чотири роки, закликали передових робітників вступати до лав ВКП(б). Під час ленінського призову у першому кварталі 1930 р. Київська партійна організація прийняла в партію 4729 чоловік. З них 95,2 % були робітники з виробництва.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років відповідно до вимог реконструктивного періоду було піддано реорганізації систему управління державною промисловістю. Основною господарською одиницею було визнано госпрозрахункове підприємство (завод, фабрика, рудник), управління в якому здійснюється централізовано, за принципом єдиначальності. Але одночасно посилювалися партійне керівництво підприємствами та вплив громадських організацій. За рішенням XVI з'їзду ВКП(б), на великих підприємствах створювалися парткоми, у цехах — партійні осередки, у бригадах — партійні групи.

Влітку 1930 р. на Україні було ліквідовано округи, відбулося укрупнення районів, в самостійні адміністративні одиниці республіканської підпорядкованості виділено 34 великих міських центри, в тому числі Київ. У зв'язку з цим була створена самостійна Київська міська партійна організація, яка об'єднала чотири районних комітети партії. У вересні 1930 р. відбулася перша Київська міська партійна конференція. На момент її скликання міська організація об'єднувала в своїх лавах 19 095 членів і кандидатів у члени КП(б)У. Наприкінці 1931 р. число комуністів у міській парторганізації зросло до 29 425 чоловік. Близько 60 % з них становили робітники з

²¹ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. — Киев, 1966, с. 258—259.

виробництва. На 38 великих підприємствах були створені парткоми. А в цілому міська організація об'єднувала близько 500 цехових осередків, 2030 партійних груп. Найбільші партійні організації склалися на заводах «Більшовик» і «Ленінська кузня», на кожному з яких працювало близько тисячі комуністів.

Велику роль у поліпшенні організаційної та ідейно-виховної роботи на підприємствах відіграли постанови ЦК ВКП(б) «Про партійну і масову роботу в цеху і бригаді» від 31 березня 1931 р. і «Про роботу партосередків на підприємствах» від 7 серпня 1932 р. Виконуючи директиви партії, Київська міська партійна організація здійснила розстановку комуністів на вузлових ділянках виробництва.

Показовий у цьому відношенні досвід роботи парткому заводу «Ленінська кузня». В червні 1931 р. на заводі відбулася заводська партійна конференція. Вопа відзначила, що у зв'язку з реконструкцією та реорганізацією, що почалися на заводі, структура його партійних та профспілкових органів застаріла. За рекомендацією конференції створювалися партійні і профспілкові органи в кожному господарському підрозділі: цеху, бригаді, ланці, дільниці. В червні 1932 р. на заводі працювали 13 цехових і 13 ланкових осередків, 32 партгрупи. До низових партійних підрозділів партком направив досвідчених організаторів, запровадив на заводі єдиний політдень для політичного навчання комуністів і безпартійного активу. На відкритих партійних зборах заслуховувалися самозвіти комуністів, обговорювалися злободенні питання життя підприємства. Все це зміцнювало авангардну роль комуністів на виробництві, згуртовувало їх з безпартійною масою. Великих успіхів домогся партосередок механічного цеху. В четвертому кварталі 1932 р. 91,5 % робітників цеху приймали

участь у соцзмаганні. Цех виконав плавове завдання на 100 %. 44 передових робітників цеховий осередок підготував до вступу до лав Комуністичної партії.

Ще більша відповідальність за підвищення рівня організаційної і ідейно-виховної роботи лягла на міську партійну організацію в зв'язку з рішенням XI з'їзду КП(б)У (червень 1930 р.) про перетворення Києва в центр середнього й точного машинобудування, легкої та харчової промисловості. Комуністи взяли під контроль перебудову провідних промислових підприємств міста, підготовку кваліфікованих кадрів робітників і спеціалістів з робітничої молоді. Велике значення надавалося політичній освіті комуністів та безпартійного активу.

Постановою ЦК ВКП(б) від 13 вересня 1930 р. «Про завдання партійної освіти» повсюдно була введена єдина система партійної освіти — від гуртків поточної політики й початкових політшкіл до стаціонарних партійних шкіл при ЦК Компартії союзних республік і ЦК ВКП(б). При Київському міськкомі та райкомах партії в 1931 р. працювало 239 кандидатських, 288 початкових шкіл марксистсько-ленінського виховання, 44 районні партшколи, 162 гуртки поточної політики. Крім того, на підприємствах при партійних кабінетах проводилися семінари партактиву, теоретичні конференції, створювалися бригади заочного навчання і т. ін. Так, на заводі «Більшовик» семінари при партійному кабінеті відвідували 1039 чоловік, на «Арсеналі» — 1200, на фабриці «Київський одяг» — 1858, на Київському паровозовагоноремонтному заводі — 1000 слухачів. В цілому за станом на 1 січня 1932 р. всіма видами політичної освіти було охоплено в міській партійній організації 40 516 слухачів серед них 81 % становили комуністи.

Київську партійну організацію очолювали в різний час такі досвідчені партійні діячі, як П. П. Постипев, Ф. Д. Корпюшин, М. П. Демченко, М. С. Василенко. Під їх керівництвом оволодівали навичками виховної та організаторської роботи в масах сотні передових робітників-комуністів. Багатьох з них призначили керівниками провідних підприємств міста. Директором заводу «Арсенал» став кадровий робітник, комуніст з 1917 р. Ф. М. Чернишов, заводу «Більшовик» — слюсар Т. О. Фіткаленко, член партії з 1917 р., директором «Ленінської кузні» — кадровий робітник, учасник Січневого повстання, комуніст Є. Г. Чайковський.

Загартовуючись ідейно, зміцнюючись організаційно, Київська міська партійна організація вела багатогранну роботу в Радах, господарських і громадських організаціях, сприяючи піднесенню політичної і трудової активності трудящих у боротьбі за побудову фундаменту соціалістичної економіки.

Діяльність Рад. Комуністична партія у боротьбі за соціалістичну реконструкцію пародного господарства спиралася на Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Завдання вдосконалення форм і методів роботи Рад і всього державного апарату знаходилися в центрі уваги партійних органів. Об'єдпаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) у червні 1926 р. підкреслив необхідність поглиблення роботи Рад. У жовтні 1927 р. друга сесія ВУЦВК Рад прийняла нове положення про міські Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Згідно з положенням, міські Ради наділялися усією повнотою влади на території міста. В їх повне відання переходило все майже майно, складання міського бюджету й розпорядження ним, призначення керівників державних установ і підприємств. Посилювалася роль Рад в охороні прав громадян

і контролю за додержанням соціалістичної законності: їм надавалося право обирати та відкликати народних суддів, заслуховувати звіти прокуратури й судово-слідчих органів; вирішувати питання регулювання й охорони праці, соцзабезпечення, охорони здоров'я, культурно-освітньої роботи. У зв'язку з розширенням прав і обов'язків міських Рад удосконалювалася їх структура.

«Посилення розвитку господарського і культурного будівництва можливе лише при неухильному зростанні активної участі в цьому трудящих мас і в першу чергу їх авангарду — робітничого класу, який об'єднується міськими Радами»²², — вказувалося в постанові ЦВК СРСР від 8 лютого 1928 р. «Про посилення діяльності міських Рад».

У 1926/27 р. була розширена категорія осіб, що допускалися до участі у виборах. Число виборців у Київську міську Раду збільшилося на 156 тис. завдяки падапню права голосу кустарям, сім'ям робітників та службовців. Проводилося виявлення класово ворожих елементів. Число позбавлених виборчих прав у 1926/27 р. становило 9,8 % загального числа виборців проти 5,45 % під час попередніх виборів.

Зросла політична активність трудящих. У голосуванні брали участь 62,6 % робітників, 56,6 % службовців, 42,8 % безробітних — членів профспілок. Все більшу участь у виборах брали жінки. Склад Ради оновився більш ніж наполовину. Серед депутатів 64,5 % становили робітники, 46,9 % депутатів були комуністами, 3,1 % — комсомольцями.

Під час наступних виборів зберігся той же принцип формування Рад з представників трудящих, переважно робітників з виробництва. В міській раді скликання 1927/28 р. робітники становили 63 % депутатів, більше

²² Справочник партійного работника.— М., 1930, вып. 6, с. 144.

Будинок Київського міськвиконкому і облвиконкому на площі Калініна (нині — площа Жовтневої революції). Фото 1938 р.

половини з них були робітниками з виробництва (51,8 % проти 34 % на попередніх виборах). У 1930/31 р. робітники посіли 72,4 % депутатських місць.

З кожним роком цілеспрямованішою і різнобічнішою ставала робота міської Ради. Як і раніше, вона керувалася у своїй діяльності «Наказом Комуністичної партії», доповненим виборцями. В Наказ міськради скликання 1926/27 р. виборці внесли 4648 доповнень та пропозицій, у тому числі з питань комунального господарства 261 пропозиція, по народній освіті — 111, охороні здоров'я — 90, торгівлі — 56. Президія міськради розіслала на адресу фабзавкомів «Відповідь міської Ради своїм виборцям на доповнення до Наказу», в якій виклала план заходів щодо реалізації Наказу.

Велика увага приділялася залученню до роботи всіх депутатів міської Ради. У першому півріччі 1926/27 р. з 942 питань, розглянутих на бюро, пленумах та комісіях міськради, 798 запропонували депутати. Підвищився авторитет секцій Ради. Міськрада скликання 1926/27 р. розглянула в секціях як остаточній інстанції 77 % поставлених перед нею питань. Члени секцій до 1929 р. прикріплювалися до певних організацій та установ. Далі секції почали створювати цільові бригади, які періодично брали участь у перевітках підприємств та установ. У травні 1929 р., наприклад, бригади міськради перевіряли стан міського бюджету, головні об'єкти капітального будівництва, робітниче постачання, хід кампанії по оздоровленню дітей, провели обстеження житлокоопера-

ції. До своєї роботи секції міськради залучали добровольців — профспілковий актив промислових підприємств і установ. У 1932 р. в Раді нараховувалося 1272 добровольці.

Наприкінці 20-х років на великих підприємствах, де працювало п'ять і більше депутатів, почали організуватися депутатські групи. В 1929 р. при Київській міськраді діяло 65 депутатських груп, у яких працювало близько 700 депутатів. Для керівництва й узагальнення досвіду роботи депутатських груп при оргвідділі міськради в 1930 р. було створено постійну нараду старост і секретарів депутатських груп шести великих підприємств. У 1931 р. вона провела огляд депутатських груп, що справили великий вплив на їхню роботу. Кращими були визнані депутатські групи заводів «Арсенал», «Большовик», «Ленінська кузня», паровозовагоноремонтного, трамвайного парку Ленінського району. В 1932 р. у місті працювало вже 119 депутатських груп, у тому числі 78 на підприємствах, 20 у вузах, 7 серед неорганізованого населення, 14 при міськкомках галузевих профспілок.

Депутатська група Київського паровозовагоноремонтного заводу оголосила себе закріпленою на виробництві до кінця п'ятирічки. Депутати «Ленінської кузні», «Большовика» встановили контроль за своєчасним виконанням замовлень для Магнітогорського металургійного комбінату. Депутати міської Ради виступили ініціаторами масового робітничого шефства над державним апаратом. Робітники широко залучалися до контролю за діяльністю державного апарату й раніше — по лінії Робітничо-селянської інспекції (РСІ). Так, у 1928 р. у роботі комісії РСІ по Києву брали участь 2952 особи. В 1929 р. на великих підприємствах почали створюватися осередки сприяння РСІ УСРР по лінії фабзавкомів. Проте основне завдання осередків полягало у виявленні недоліків

та шляхів усунення помилок в управлінській діяльності власного відомства. В 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про висунання робітників у радянський апарат і масовий робітничий контроль знизу над радянським апаратом (про шефство заводів)». У ній схвалювалася ініціатива робітників московських заводів ім. М. В. Фрунзе і електрозаводу, які взяли шефство над державними установами.

Одними з перших ініціативу московських робітників на Україні підтримали колективи «Ленінської кузні» та трикотажної фабрики. У червні 1930 р. вони взяли шефство над київською міськжитлоспілкою. На «Ленінській кузні» з ініціативи депутатської групи була створена шефська бригада. Шефи обстежували роботу відділів житлоспілки, його 40 районних відділень, за участю інженерів і техніків заводу налагодили контроль якості житлового будівництва й капітального ремонту, допомогли в організації культурно-обслуговування робітників та службовців міськжитлоспілки. Найбільш активних членів шефських бригад, які пройшли спеціальні семінари, колектив заводу направив на постійну роботу як соціумісників або штатних робітників.

Досвід роботи шефських бригад «Ленінської кузні» широко розповсюджувався на підприємствах міста. Їх семінари для соціумісників відвідував, зокрема, колектив 1-ї взуттєвої фабрики, яка шефствувала над Київським відділенням Держбанку. В лютому 1931 р. досвід роботи «Ленінської кузні» узагальнила спільна нарада Президії ЦКК КП(б)У й колегії Наркомату РСІ УСРР. Було рекомендовано ширше розгорнути робітниче шефство над державним апаратом, об'єднати зусилля всіх громадських організацій та їх органів — секцій і груп сприяння РСІ, «легкої кавалерії», депутатських груп міської Ради.

Багатогранна діяльність Київської міської Ради, яка проходила під безпосереднім керівництвом міськкому партії, завоювала визнання широких кіл робітників і службовців, усіх трудящих.

Діяльність громадських організацій. Центральним завданням найбільш масової організації робітничого класу — профспілок — на повому етапі партія вважала мобілізацію трудящих на втілення в життя ленінського плану соціалістичного будівництва, підвищення їх суспільно-політичної та трудової активності. Разом з тим профспілки повинні були всіляко турбуватися про культурне і побутове обслуговування трудящих, захист їх матеріальних інтересів, поліпшення умов праці на виробництві.

Керуючись вказівками партії, профспілкові організації Києва, які на початку 1926 р. об'єднували понад 118 тис. чоловік, або 95 % чисельності окружної організації, поживали свою роботу. Цьому сприяв новий порядок виборів фабзавкомів, уведений наприкінці 1925 р. Фабзавкоми почали вибиратися на всіх підприємствах й установах, де працювало понад 25 членів спілок, у великих цехах створювалися профбюро. Для проведення виборів утворювалися виборчі комісії, які подавали звіти фабзавкомів на делегатських або цехових профспілкових зборах, організовували обговорення виставлених кандидатур. Вибори проводилися на загальних зборах або конференціях відкритим голосуванням персонально за кожну кандидатуру, а не списком. Передвиборчі збори приймали наказ новому складу фабзавкому. Одночасно з фабзавкомом переобирався й склад делегатських зборів. Все це сприяло підвищенню авторитету низових профспілкових органів, розширювало профспілковий актив. У 1926 р. він становив 6,5 тис. чоловік, а у 1927 р. подвоївся. В керів-

ний апарат цвирілів спілок і окружну раду профспілок у 1927 р. профспілками Києва було висунуто 186 робітників з виробництва, 22 % членів фабзавкомів становили комунисти.

Зміцнення демократичних принципів у внутрішньоспілковому житті, посилення керівної ролі передових робітників, у тому числі комуністів, створювало сприятливі умови для виконання профспілками їх головного завдання — бути школою комуністичного виховання, школою управління соціалістичним виробництвом для мільйонів трудящих. Проте правоопозиційні елементи на чолі з Томським, який займав пост голови ВЦРПС, намагалися дискредитувати політику партії по відношенню до профспілок. Виступаючи проти прискорення темпів соціалістичної індустріалізації країни і колективізації сільського господарства, Томський та його прихильники спробували усунути профспілки від участі в державному керівництві соціалістичними перетвореннями. На їх думку, «незалежні» від держави профспілки мали турбуватися лише про культурно-побутове обслуговування робітників.

Листопадовий (1928 р.) та квітневий (1929 р.) об'єднані Пленуми ЦК та ЦКК ВКП(б) викрили класову суть правого опортунізму. «Професійні спілки... покликані відіграти вирішальну роль у справі будівництва соціалістичної промисловості, піднесенні продуктивності праці і трудової дисципліни, організації виробничої ініціативи робітничого класу і соціалістичного змагання, а також класового виховання нових верств пролетаріату...»²³, — вказувалося у постанові квітневого (1929 р.) Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б). VIII з'їзд профспілок СРСР і VI з'їзд профспілок УСРР (грудень 1928 р.) підтримали генеральну лінію ЦК ВКП(б), висловилися за активну

²³ КПРС в резолюціях..., т. 4, с. 175.

участь профспілок у соціалістичному будівництві. Рішення з'їздів профспілок знайшли повну підтримку в масах. Із засудженням опозиції виступили міський профспілковий актив Києва, профспілкові збори провідних підприємств міста. В ході чистки профспілкового апарату в 1929 р. і переобрання фабзавкомів у 1930 р. професійні спілки звільнилися від опозиційних елементів, поповнили свої лави робітниками з виробництва, ударниками. На профспілки покладался обов'язок бути організатором виробничої активності й самодіяльності мас, залучати на основі добровільності профспілковий актив у роботу виробничих парад, контрольних комісій, готувати кадри висуванців у радянській та господарській апарат.

Велике значення для зміцнення зв'язків профспілок з масами мало вдосконалення їх організаційної структури. В республіці у 1930 р. відбулося розукрупнення галузевих професійних спілок, спростилися структура й розширилися права фабзавкомів, цехових комітетів, у бригадах і на дільницях створювалися профгрупи. У зв'язку з цим скасувався інститут делегатських зборів.

У великих промислових центрах, у тому числі в Києві, в 1930 р. були створені міські ради профспілок та міські комітети галузевих спілок. Проте в 1932 р. у зв'язку з утворенням областей функції міської ради профспілок почала виконувати обласна рада.

Удосконалюючи в процесі соціалістичного будівництва організаційні форми і методи праці, профспілки спрямовували свою діяльність на виховання у трудящих почуття відповідальності за долю держави, свого підприємства. Найбільш дієвою формою безпосередньої участі робітників в управлінні виробництвом XIV з'їзд ВКП(б) визнав виробничі наради та доручив їх організацію й проведення профспілкам. На київ-

ських підприємствах у 1926 р. у виробничих нарадах брало участь до 10—15 % працюючих.

У 1930 р. XVI з'їзд ВКП(б) в резолюції «Про завдання профспілок у реконструктивний період» закликав профспілки ширше розгорнути рух ударників і масове соціалістичне змагання. З'їзд підкреслив зростаючу роль виробничих парад, запропонував зробити їх постійно діючими органами. Після з'їзду виробничі наради почали створюватися не тільки в цехах, але й у групах. Це дозволило залучати в їх роботу практично всіх працюючих на підприємствах.

Велику роль у вихованні у трудящих почуття хазяїна соціалістичного підприємства відіграла кампанія по укладанню колективних договорів. У 1931 р. право укладання колективних договорів було падаєно безпосередньо фабзавкомом та адміністрації підприємства, посилилося значення колективного як взаємозобов'язання адміністрації й робітників. Це давало можливість повніше враховувати резерви виробництва, включати в колективний договір зобов'язання щодо поліпшення умов праці й побуту, підвищення продуктивності праці, які реально можна виконати.

Працюючи під керівництвом партійних організацій, профспілки брали активну участь і в інших сферах громадського життя: надавали практичну допомогу Київській міській Раді по здійсненню робітничого шефства міста над селом, у побутово-культурному обслуговуванні трудящих, всіляко підтримували діяльність комсомолу, масових добровільних товариств.

Велику виховну роботу серед молоді проводили комсомольські організації. Всупереч спробам троцькістів відірвати молодіжний комуністичний рух від партії VII з'їзд ВЛКСМ та VI з'їзд ЛКСМУ (березень 1926 р.) заявили про повну підтримку Комуністичної партії та прийняли до виконання розроблену партією програ-

В. П. Затонський серед учасників пленуму Київського обкому ЛКСМУ. 1932 р.

му діяльності комсомолу в умовах соціалістичної реконструкції народного господарства.

Періодичними завданням міських комсомольських організацій було залучення у спілку робітничої молоді, яка вперше прийшла на виробництво, а також учнів та студентів. З цим завданням комсомольська організація Києва успішно справилася: якщо у 1926 р. в організації було близько 15,5 тис. членів, з них понад 6 тис. робітників, то у 1932 р. вона охоплювала 124,4 тис. чоловік, у тому числі понад 38 тис. робітників. Значно зріс комсомольський пропарок серед учнівської та студентської молоді. Характерний у цьому відношенні приклад політехнічного інституту: в 1924 р. тут було 150 комсомольців, а на початку 30-х років — більше 1400.

Велике значення для зміцнення зв'язку комсомолу з робітничою молоддю мало створення у 1930 р. на

підприємствах поряд із заводськими комітетами й цеховими бюро комсомольських груп у бригадах. Тоді ж у Києві був створений міський комітет комсомолу.

Різномісну допомогу комсомолу в розгортанні політико-виховної роботи надавали партійні органи. Доповіді про роботу комсомолу систематично заслуховувалися на партійних конференціях, у парткомах. Від 6 до 8 % складу комсомольської організації міста становили комуністи.

Невичерпну енергію молодого покоління партія спрямовувала на вирішення актуальних проблем соціалістичного будівництва. Продовжуючи героїчні традиції комсомольців початку 20-х років, молодь виступала зачипателькою нових трудових починів, руху ударництва, масового соціалістичного змагання. Понад 10 тис. київських комсомольців взяло участь у всесоюзному недільнику на честь 10-річчя Жовтня. Майже половина

складу міської організації перебувала в 1929 р. в ударних комсомольських бригадах.

Високу активність виявили комсомольські осередки промислових підприємств. У ливарному цеху заводу «Арсенал» у лютому 1928 р. ударна бригада-комунка взяла зобов'язання працювати без браку й прогулів. У травні 1929 р. 40 комсомольців заводу організували бригаду-комунку ім. 10-річчя ВЛКСМ. Приклад арсенальців наслідували інші комсомольські організації. З ініціативи комсомольців заводу ім. Я. М. Свердлова між ударними бригадами розгорнулося соціалістичне змагання. Переможцю змагання — комсомольській організації кабельного заводу — було вручено Червоний прапор ЦК ЛКСМУ. В 1931 р. у соціалістичному змаганні брало участь 70 % комсомольців.

Широкого розповсюдження набув рух за створення фонду техніко-економічної незалежності країни. На кабельному заводі комсомольці розгорнули змагання за економію кольорових металів, на заводі «Фізико-хімік» — за виготовлення верстатів вітчизняного виробництва.

Творча ініціатива комсомольців виявилася і в інших сферах громадської діяльності. В загонах «легкої кавалерії» у жовтні 1929 р. брало участь близько тисячі молодих робітників, 75,5 % з них були комсомольцями. Вони провели обстеження 44 промислових підприємств, 49 лікувальних і 105 адміністративно-господарських установ, 150 магазинів, 8 житлових кооперативів.

Важливе місце в політико-виховній роботі комсомолу займала оборонно-масова діяльність. Комсомольські організації пропагували бойові традиції Ленінського комсомолу, вели роботу по підготовці молоді до служби в лавах Червоної Армії, сприяли розвитку фізкультури та спорту. В тісному контакті з масовими оборонними товариствами Тсо-

авіахім і Червоний Хрест на підприємствах проводилися військово-технічна й військово-санітарна підготовка молоді, військові походи. В 1927 р. комсомольці Київщини безпосередньо брали участь у воєнних маневрах частин Червоної Армії. Широкого розповсюдження набуло шефство над армією й флотом. На початку 30-х років Київська обласна комсомольська організація стала шефом Дніпровської воєнної флотилії. В гуртках по вивченню військово-морської справи в 1931 р. навчалася понад 2 тис. чоловік. Шефські зв'язки встановилися у 18 комсомольських організацій міста з підрозділами 5-ї авіабригади Українського військового округу. З їх допомогою в місті були створені дві школи планеристів і мотористів. Шефські зв'язки і взаємодопомога сприяли зміцненню морально-політичної єдності армії та пароду — одного з головних джерел могутності Радянської держави.

В лавах київського комсомолу пройшли школу комуністичного виховання тисячі юнаків та дівчат. Багато хто з них стали пізніше відомими громадськими діячами, ученими, керівниками підприємств і установ. Серед них О. Бойченко, який виріс від секретаря комсомольського осередку залізничної станції Київ-2 до генерального секретаря ЦК ЛКСМУ; С. Корольов — член комсомольської організації КПІ став видатним ученим; бригадир ударної комсомольської бригади заводу «Арсенал» Г. Царик став Героєм Соціалістичної Праці.

Суспільно-політична активність трудящих виявилася і в діяльності численних масових добровільних товариств. У 1929—1931 рр. відбулося їх укрупнення: замість 25 було утворено 9. В товариство «За соціалістичний побут», наприклад, влилися товариства «Друзі дітей», «Боротьба з алкоголізмом», «Геть злочинність!», «Режим харчування», «Захист тварин і рослини».

Працюючи під керівництвом комісії соціалістичної перебудови побуту міської Ради, київське відділення товариства «За соціалістичний побут» в роки першої п'ятирічки провело успішну роботу по остаточній ліквідації дитячої безпритульності, працевлаштуванню вихованців дитячих будинків. На підприємства міста по лінії товариства було відкрито близько 200 дитячих садків, 150 інтернатів, до 100 ясел. Товариство проводило санітарно-освітню роботу, боротьбу з алкоголізмом.

Київське відділення товариства Тсоавіахім виникло в 1927 р. Воно об'єднувало в 480 осередках 33 тис. чоловік. Працюючи у тісному контакті з комсомольськими та профспілковими організаціями, товариство проводило збір коштів у фонд оборони країни, оборонно-масову пропаганду, сприяло розвитку цивільної авіації, морського й річкового флоту, було ініціатором робітничого шефства над Червоною Армією.

Велику роботу по зміцненню союзу робітничого класу з селянством проводило київське відділення шефського Товариства культзмічки з селом. У 1927 р. за його сприянням в Київському окрузі організувалося 35 колгоспів, 11 машинно-тракторних та інших виробничих об'єднань, 28 машинних гуртків. Для села закупили 19 сільськогосподарських машин, 5 тракторів, організували 9 громадських млинів, збудували 6 мостів, провели землеустрій у 20 селах. Шефи допомагали в розгортанні культурно-освітньої роботи, організували 39 хат-читалень, на свої кошти утримували в них 31 постійного робітника, направили в хати-читальні понад 28 тис. книжок, організували 81 пункт лікнепу. За участю міських партійних і комсомольських осередків на селі було створено 16 комсомольських і 20 піонерських осередків.

Курс XV з'їзду ВКП(б) (грудень 1927 р.) на розгортання масової ко-

лективізації сільського господарства і підготовку наступу соціалізму по всьому фронту поставив перед робітничим класом, партійними і громадськими організаціями нові, більш складні завдання в галузі шефської роботи. Необхідно було забезпечити село машинною технікою, підготувати кадри механізаторів, керівників колгоспного виробництва і спеціалістів сільського господарства, сприяти ідейно-політичному згуртуванню бідняцько-середняцького селянства, допомогти йому перебороти посиленій опір куркульства соціалістичній перебудові села.

За цих умов обмежитися діяльністю шефських товариств було вже неможливо. Завдання зміцнення шефства робітників над селом покладалося на всі партійні, радянські і громадські організації. В 1928 р. при Київському окружкомі партії було утворено відділ по роботі на селі.

Понад тисячу робітників міста в 1928/29 р. брали участь у кампанії переобрання сільських Рад. Вибори, які проходили в обстановці гострої класової боротьби, принесли перемогу бідняцько-середняцькому блоку. Близько 15 тис. робітників було зайнято у хлібзаготівельній та осінній посівній кампанії 1929 р. Активізували свою діяльність шефські товариства, зокрема на фабриці «Київський одяг». Завод «Арсенал» взяв шефство над Березанською та Олевською МТС.

Заходи держави щодо зміцнення матеріальної бази соціалістичного сектору на селі й масово-політична робота забезпечили восени 1929 р. масовий поворот селянства до об'єднання у колгоспах. У нових умовах набуло нових форм і робітниче шефство.

Київська міська Рада в 1930 р. направила на постійну роботу в сільради в порядку шефської допомоги 167 депутатів. Профспілки Києва висунули на керівну господарську і громадську роботу на селі близько

700 чоловік. Партійні й комсомольські організації направили десятки відповідальних працівників на зміцнення сільських партійних та комсомольських осередків. Між заводами, комсомольськими і профспілковими осередками Києва та інших міст України проводився переклик на краще проведення виборів у сільські Ради.

Трудящі міста зробили великий внесок у зміцнення матеріально-технічної бази і підготовку кадрів спеціалістів МТС та колгоспів. Профспілки організували по типу ФЗУ школи сільськогосподарського навчання, курси колгоспних рахівників та ін. Громадські організації міста забезпечили участь у господарсько-політичних кампаніях на селі тисячі робітників. Посланці робітничого класу допомагали селу, що колективізувалося, в боротьбі з куркульством, передавали досвід організації соціалістичного змагання. Під керівництвом партійних організації трудяще селянство Київщини в роки першої п'ятирічки здійснило в основному суцільну колективізацію сільського господарства і ліквідацію на її основі куркульства як класу. В процесі соціалістичного будівництва міцніла дружба трудящих Києва з трудящими усієї України й братніх республік. Робітники Києва допомагали вивести з прориву вугільну промисловість Донбасу. В 1930 р. туди на постійну роботу виїхало 980 київських робітників. Обмінювалися досвідом комунального будівництва секції Київської та Одеської міськрад, профспілки комунальників Києва, Харкова й Одеси.

Вирішальну роль у реконструкції київської промисловості відіграла допомога промислових підприємств Російської Федерації, особливо Москви й Ленінграда, а також Уралу. Зміцненню зв'язків між підприємствами сприяло соціалістичне змагання. В 1929 р. був підписаний договір на змагання за підвищення

якості і зниження собівартості продукції між деревообробними фабриками Москви, Ленінграда і Київської фабрики ім. В. Н. Боженка. Змагалися між собою у 1930 р. Уральська обласна рада профспілок і ВУРПС.

Вели перекличку про хід проведення виборчої кампанії до Рад 1930 р. заводи Києва, Ленінграда, Миколаєва, Одеси, Баку.

Трудящі Києва безпосередньо брали участь у зведенні новобудов першої п'ятирічки. В 1930 р. 446 чоловік було направлено з Києва на будівництво Харківського тракторного заводу, 635 чоловік — на Сталінградський тракторний завод. У січні 1931 р. за направленням міськкому партії 150 спеціалістів виїхало на будівництво Новокраматорського машинобудівного заводу.

Обміну досвідом соціалістичного будівництва між містами братніх республік сприяли й екскурсії по СРСР. Тільки у 1926—1927 рр. близько 25 тис. трудящих України, в тому числі й кияни, побували на екскурсіях по містах СРСР.

У тісному співробітництві з усіма народами Країни Рад під керівництвом партійної організації трудящі Києва впевнено йшли по шляху побудови соціалізму.

* * *

XIV з'їзд ВКП(б) взяв курс на побудову економічного фундаменту соціалізму, основу якого становила соціалістична індустрія. Промислові райони РСФРР і України стали базою соціалістичної індустріалізації країни.

В ході соціалістичних перетворень докорінно змінився напрямок економічного розвитку Києва. Із міста, спеціалізованого на виробництві предметів споживання для внутрішнього ринку, Київ перетворився на великий центр середнього машинобудування союзного значення. Виріс численний

IV. Київ періоду побудови фундаменту соціалістичної економіки

загін кваліфікованих робітників, який посів провідне місце у соціальній структурі міста.

Київські робітники освоїли виробництво багатьох нових видів продукції, складної апаратури, що раніше ввозилася з-за кордону, і тим самим зробили вагомий внесок у справу забезпечення техніко-економічної незалежності країни. На київських підприємствах виготовлялися і ремонтувалися сільськогосподарські машини і знаряддя, готувалися кадри механізаторів для села, у якому йшов процес колективізації.

На базі промисловості, що розвивалася, зміцнювалося комунальне господарство міста, перетворюючи на соціалістичний лад умови праці

її побуту трудящих. Поліпшилося матеріальне становище городян. На новий ступінь піднеслися народна освіта, культура, наука, які стали надбанням усіх трудящих.

Вирішальне значення в процесі соціалістичних перетворень мало керівництво Комуністичної партії. Київська міська партійна організація зросла вдвоє, зміцнилася ідейно й організаційно, що дало їй змогу успішно вести організаторську роботу і займатися ідейно-політичним вихованням трудящих. Під керівництвом партії активізувалася діяльність радянських і громадських організацій міста, направлена на залучення у виробниче і суспільно-політичне життя всіх трудящих Києва.

КИЇВ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ І В ПЕРЕДВОЄННІ РОКИ (1933—1941)

1. Трудящі Києва в боротьбі за зростання промислового виробництва

В роки другої п'ятирічки (1933—1937) Радянський Союз завершив соціалістичну реконструкцію народного господарства. В лютому 1934 р. XVII з'їзд ВКП(б) затвердив другий п'ятирічний план. У господарській галузі це була п'ятирічка освоєння нової техніки й нових виробництв, п'ятирічка підготовки кадрів, здатних володіти цією технікою. Основним політичним завданням другої п'ятирічки була остаточна ліквідація капіталістичних елементів і тих умов, що все ще породжували експлуатацію людини людиною.

У березні 1939 р. XVIII з'їзд ВКП(б) схвалив третій п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР. Планом передбачалося забезпечити дальше зростання технічної озброєності народного господарства, поліпшити організацію й технологію виробництва, значно підвищити продуктивність праці.

Виконувати народногосподарські плани доводилося в ускладненій міжнародній обстановці. Глибока й затяжна депресія, яка паступила за економічною кризою 1929—1933 рр., потягла за собою дальше загострення всіх суперечностей капіталізму. До влади у Німеччині прийшли фашисти, які поставили своєю метою боротьбу проти комунізму й завоювання світового панування. Гітлерівська Німеччина уклала з фашистською Італією так званий «антикомінтернівський пакт», до якого приєдналася Японія. Цей «пакт» являв собою загрозу миру.

Київ — столиця Радянської України. Завдання економічного і культурного розвитку Української РСР на другу п'ятирічку знаходилися в центрі уваги XII з'їзду КП(б)У, який відбувся в січні 1934 р. На з'їзді було прийнято історичне рішення про перенесення столиці Української СРР у Київ — природний географічний центр республіки, одне з найстаріших міст Радянського Союзу. Перенесення столиці в Київ стало значною віхою в розвитку Української СРР і мало велике економічне, політичне і міжнародне значення. Воно стало можливим завдяки прискореному розвитку основних промислових районів України, утворенню областей, що полегшило керівництво промисловими районами. Разом з тим перенесення столиці викликалося необхідністю наближення центрального партійного і радянського апарату до найважливіших сільськогосподарських районів, розташованих на Правобережжі УСРР. Сам факт перенесення столиці республіки в момент складної міжнародної обстановки свідчив про могутність Радянської країни, про її готовність дати рішучу відсіч усім, хто посягне на Україну — невід'ємну частину Союзу РСР.

23 червня 1934 р., напередодні переїзду ЦК КП(б)У і РНК УСРР у Київ газета «Правда» писала: «Немає ніяких сумнівів, що «київський» період в історії Радянської України буде відзначено новими й новими великими перемогами на всіх фронтах соціалістичного будів-

Площа III Інтернаціоналу (нині — площа Ленінського комсомолу). 1940 р.

ництва». У привітанні ЦВК СРСР плепуму Київської міської Ради депутатів трудящих висловлювалася впевненість, що під керівництвом партії і уряду новий, індустріальний Київ швидко перетвориться у зразкову соціалістичну столицю Радянської України.

У другій п'ятирічці передбачалося піднести значення Києва як центру високорозвинутого машинобудування. Значного розвитку повинні були досягти й інші галузі промисловості. Намічалася широко розгорнути виробництво будматеріалів на базі використання сировинних ресурсів приміської смуги. Мінеральні сировинні ресурси області дозволяли розвинути хімічну промисловість. Підвищувалася роль Києва як центру легкої і харчової промисловості.

У третій п'ятирічці Київ повинен був ще більше зміцнити й розширити свою роль індустріального центру УСРР. Головна увага зосереджувалася на забезпеченні зростання про-

дукції підприємств за рахунок використання всіх резервів, розгортання стахановського руху, значного підвищення продуктивності праці.

Будівництво і реконструкція підприємств. Поліпшуючи керівництво господарською діяльністю, партійні і радянські органи мобілізували трудящих Києва на забезпечення накресленого п'ятирічними планами розвитку всіх галузей його промисловості. Особлива увага приділялася організації й розширенню виробництв, що забезпечували техніко-економічну незалежність СРСР, а також використовували місцеву сировину.

На реконструкцію й розширення підприємств відпускалися значні кошти. В роки другої п'ятирічки з 1368 млн. крб., укладених у капітальне будівництво Києва, промисловістю було використано 547 млн. крб., або 40 % асигнувань. Капітальні роботи досягли величез-

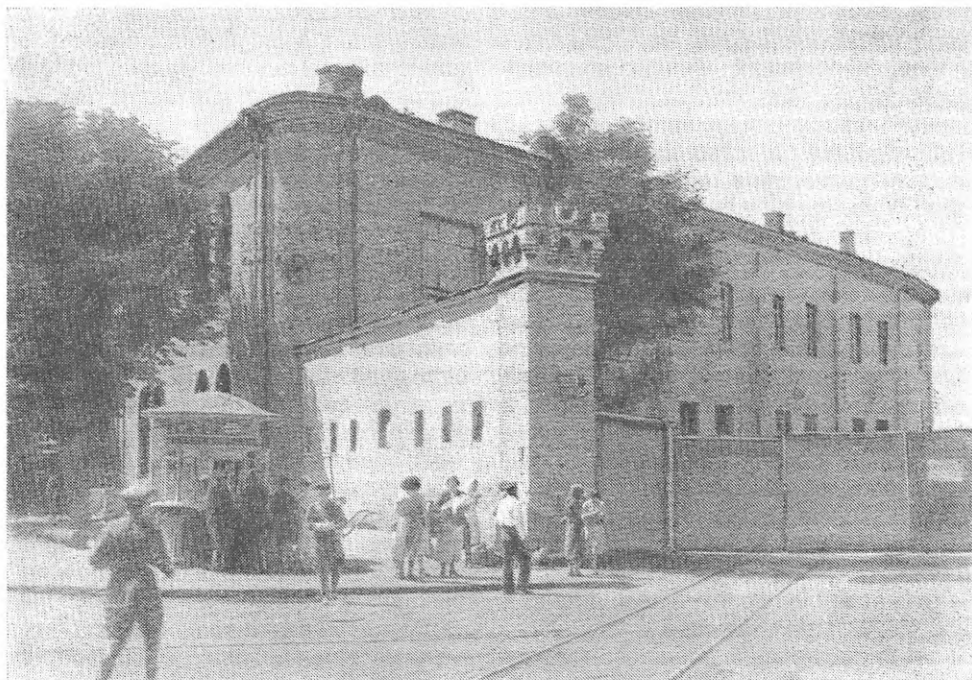
них масштабів на провідних підприємствах машинобудівної індустрії — заводах «Большовик», «Ленінська кузня», «Укркабель», ім. Артема. Значній реконструкції були піддані хімічний завод ім. М. В. Ломоносова, деревообробна фабрика ім. В. Н. Боженка, м'ясокомбінат, копдитерська фабрика ім. К. Маркса, ряд підприємств легкої промисловості.

Широкого розмаху набуло нове будівництво, особливо в Дарниці, Святошино, на Теличчі. В 1934 р. почалося спорудження пайбільшого в СРСР Дарницького вагоноремонтного заводу. Перша його черга стала до ладу вже наприкінці наступного року. Тоді ж розгорнулися підготовчі роботи в Києво-Святошинському районі по будівництву заводу верстатів-автоматів. У серпні 1934 р. секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев на нараді партактиву Києва закликав партійну організацію столиці надати

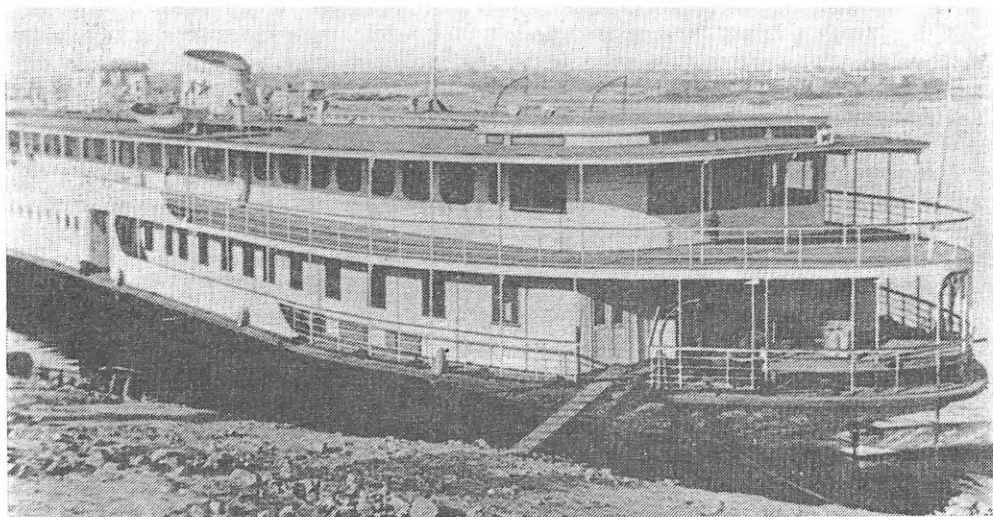
будівництву допомогу кадрами. ЦК ЛКСМУ оголосив будівництво заводу кровною справою комсомольців. Для її вирішення приїхали добровольці з багатьох областей України і всієї країни. Перший цех цього заводу став до ладу в 1936 р. До надзвичайного VIII Всесоюзного з'їзду Рад він випустив перші два верстати-автомати.

З розгортанням у 1936 р. будівництва Київського гуморегенератного заводу почався розвиток на Україні потужної гумової промисловості. Нові машини надсилали ленінградські заводи «Красный треугольник», «Электроаппарат», «Севкабель», московський «Москабель», Сумський машинобудівний завод ім. М. В. Фрунзе, київський «Большовик» — всього до двох десятків заводів. Київський гуморегенератний завод став до ладу в середині 1940 р.

План другої п'ятирічки передбачав інтенсивне будівництво нових

Один з корпусів заводу «Арсенал». Фото 1939 р.

Пасажи́рський паро́плав «Ілліч», побудований на заводі «Лепіська кузня». 1938 р.

підприємств текстильної промисловості, в тому числі на Україні. В 1936 р. у Києві розгорнулося будівництво двох найбільш потужних в СРСР комбінатів цієї галузі — тонкосуконного і штучного волокна. Київський комбінат штучного шовку — перше підприємство текстильної промисловості, спроектоване радянськими спеціалістами і оснащене вітчизняним устаткуванням. Споруджували його дуже швидко — напередодні 20-річчя Жовтня комбінат дав першу продукцію. Будівництво тонкосуконного комбінату продовжувалося і в роки третьої п'ятирічки.

Одночасно будувалося багато середніх і невеликих фабрик і заводів. Серед них ті, що стали до ладу в роки другої п'ятирічки — фабрики дитячого пошиву, заводи контрольно-вимірювальної апаратури, асфальто-бетонний, вогнетривких мас, лісохімічний, цегельний № 7, хлібозавод № 5, керамічний завод, і в роки третьої п'ятирічки — холодильник,

хлібозавод № 6, книжково-журнальна фабрика. В процесі будівництва знаходилися рибний комбінат, завод комбікормів та ін.

Широкий розмах реконструктивних і будівельних робіт докорінно змінив виробничо-технічну базу київської промисловості. Основну масу продукції почали давати нові й повністю реконструйовані підприємства. Наприкінці 1939 р. вартість основних фондів промисловості досягла півмільйона карбованців. У 1940 р. в Києві працювало 1228 підприємств, у тому числі 809 підприємств державної промисловості і 419 промислової кооперації.

Поряд з промисловим будівництвом партія та уряд велику увагу приділяли розвитку енергетичної бази Києва. В зв'язку з напруженістю балансу електропостачання міста ВУЦВК та Раднарком УСРР прийняли рішення про прискорення будівництва і своєчасний пуск другої черги КРЕС та теплоелектроцентралі Південно-Західної залізни-

ці. Завдяки пуску в 1935 р. другої черги КРЕС виробництво електроенергії збільшилося на 25 %. Наприкінці 1936 р. була введена в дію перша черга теплоелектроцентралі. У тому ж році почались підготовчі роботи до спорудження третьої черги КРЕС.

Уведення в дію нових промислових об'єктів, докорінна реконструкція підприємств та збільшення потужності енергосистеми забезпечили значний розвиток індустріальної бази Києва.

Освоєння нових виробництв. З реконструкцією діючих і будівництвом нових фабрик і заводів швидкими темпами зростало промислове виробництво республіки й столиці УСРР, відбувалися значні зміни в номенклатурі й асортименті продукції. Підприємства міста освоїли виробництво устаткування для багатьох галузей промисловості.

У 1933 р. завод «Лепінська кузня» уперше в СРСР налагодив випуск клапанних парових машин для річкових суден потужністю 400 к. с., а в 1934 р. передав в експлуатацію перший серійний буксирний пароплав із суцільнозвареним корпусом. Підприємство почало випускати двохпалубні колісні пасажирські пароплави, рейдові буксири морського типу. До 1941 р. колектив заводу повністю перейшов на виготовлення суцільнозварених суден.

«Більшовик» став провідним підприємством хімічного машинобудування в країні. У 1935 р. уперше в СРСР тут було створено 40-метровий вакуум-фільтр. Уперше на заводі освоїли виробництво печей Вагнера для паперово-целюлозної промисловості. В роки третьої п'ятирічки на підприємстві розширювалася номенклатура виробів. За 1938—1939 рр. на «Більшовику» налагодили випуск 42 нових апаратів і машин.

Значні досягнення в справі освоєння нової продукції мав завод «Арсе-

нал». У липні 1934 р. він випустив першу партію нових токарних верстатів, які за якістю не поступалися кращим зарубіжним зразкам. Заводська лабораторія вперше в світі розробила й впровадила у виробництво технологію швидкісного різання металів.

Швидко розвивався Київський авіаційний завод. У 1936 р. літакобудівники столиці Радянської України почали серійний випуск літака ХАІ-1, модернізованого в заводському конструкторському бюро під керівництвом В. К. Таїрова. Літак ХАІ-1 був одним з найбільш досконалих у вітчизняному літакобудуванні. Випробувальні польоти показали блискучі результати: маршрут Москва — Ташкент довжиною 2800 км літак пройшов за одинадцять льотних годин. Це був рекорд.

Великою перемогою заводу «Трансигнал» було освоєння виробництва апаратури автоматичної регуляції, яка запобігала аваріям на залізницях. У 1936 р. на Всесоюзній виставці за цю продукцію завод нагородили золотою медаллю. Поряд з основною продукцією підприємство випускало деревообробні верстати, налагодило виробництво нових приладів для автоматичного електрозварювання системи Є. О. Патона.

Завод «Червоний плугатар» був переспеціалізований на виробництво екскаваторів та інших машин для будівельної індустрії — автобетономішалок, ексцентриккових грохотів. Основною продукцією заводу в передвоєнні роки стали потужні бетономішалки й екскаватори найповнішої конструкції. У зв'язку з цим завод одержав нову назву «Червоний екскаватор».

У 1937 р. новий верстатобудівний завод ім. М. Горького дав країні 19 високопродуктивних верстатів-автоматів. З цього часу він став основним у масштабах всієї країни виготовлювачем складних токарних автоматів та напівавтоматів. Якщо в

1938 р. завод виготовляв всього два типи складних верстатів-автоматів, то в 1939 р. сім.

Великих успіхів у справі освоєння нової продукції досягли й інші київські підприємства. Завод ім. Артема виробляв складні машини для шкіряної, цукрової і текстильної промисловості, завод ім. І. І. Лепсе успішно освоїв виробництво запасних частин для тракторів ХТЗ і СТЗ. Колектив «Укркабелю» у 1939 р. вперше в СРСР освоїв виробництво кабелю в оболонці з вогнетривкої гуми для нафторозвідувальних робіт. Інтенсивно освоювали нові види продукції колективи вагового заводу ім. Ф. Е. Держинського, заводу ім. А. Г. Письменного, фабрики ім. В. Н. Боженка. В 1940 р. Дарницький вагоноремонтний завод розпочав будівництво вагонів. Завод поліграфічних машин освоїв шість видів нової продукції, в тому числі набірну машину для сліпих.

Виготовлена в Києві продукція надходила у найвіддаленіші куточки Радянського Союзу. Машини заводу «Більшовик» використовувалися на анатитових розробках Мурманського краю, на Далекому Сході, в Березняках і Солікамську, на мідних рудниках. Багато річкових і морських суден виготовив завод «Ленінська кузня». Його водотрубні парові казани встановлювалися на буксирах Амурського пароплавства, каналу Москва — Волга, басейну Печори. Для Верхньо-Іртишського й Селенгінського пароплавств завод постачав водотрубні парові котли потужністю 400 к. с. Машини з маркою «Червоний екскаватор» використовувалися на Прибалхашбуді, Волгобуді, Чирчикбуді, Уралвагонбуді і інших будовах. Все це свідчить про значний внесок трудящих промислових підприємств Києва у розвиток народного господарства країни.

Підготовка кадрів. Освоєння нових видів продукції вимагало значної

кількості технічно грамотних кадрів, здатних працювати на нових машинах. Партія й уряд вживали заходів щодо забезпечення промисловості кваліфікованими кадрами, підвищення їх культурно-технічного рівня.

Протягом другої й третьої п'ятирічок кількість робітників та спеціалістів неухильно зростала. В державній промисловості Києва число робітників за другу п'ятирічку збільшилося на 26,9 тис. і в 1937 р. становило 73,7 тис. чоловік. У 1940 р. робітники, зайняті в усіх галузях народного господарства, становили в середньому 346,6 тис. чоловік. З них більше $\frac{1}{3}$ було зайнято в промисловості. Кількість працюючих в промисловій кооперації Києва зросла з 13 тис. чоловік у 1932 р. до 27,4 тис. у 1940 р.

Переважаюча більшість робітників працювала на великих підприємствах. У 1935 р. понад $\frac{1}{3}$ загальної кількості робітників державної промисловості Києва було зайнято в металообробній галузі, понад $\frac{1}{4}$ — у виробництві одягу і взуття, майже 16 % — у харчовій промисловості.

У перші роки другої п'ятирічки головним джерелом поповнення промисловості робочою силою було колгоспне селянство, пізніше значно зросла в цьому процесі роль мешканців міста, в основному сімей робітників. На підприємствах міста склалися цілі робітничі династії. Арсепальці добре знають династію Мар'яченко. Засновником її в 1902 р. був Т. М. Мар'яченко, а пізніше на заводі почали працювати його сипи Іван, Олександр, Михайло й Григорій.

Все більшу роль у промисловому виробництві відігравала жінка-робітниця. На початку 1938 р. питома вага жінок, зайнятих на промислових підприємствах Києва, досягла 42,6 % проти приблизно 33 % у 1931 р. Багато жінок виконували роботи, які вимагали високої кваліфікації, ставали передовиками виробництва, за-

Група електриків заводу «Червоний екскаватор» на державному техпічному іспиті. 1936 р.

їмали керівні посади. Серед них — перша стахановка трикотажної фабрики ім. Рози Люксембург О. Павлоцька, раціоналізатор кондитерської фабрики ім. К. Маркса М. О. Веремко, яка виросла з підсобниці до начальника цеху, П. В. Гусятникова, яка прийшла на «Укркабель» неписьменною різноробочою і стала начальником цеху.

В Києві, як і в усій республіці, була створена чітка система технічної освіти кадрів. Промислово-виробничий персонал мав можливість набувати необхідних знань в індустріально-технічних інститутах і техпікумах з відривом і без відриву від виробництва, школах ФЗУ. Багато молодих робітників навчалося у вечірніх техпікумах і на робітфаках. Використовувалися й інші форми навчання. На заводі «Арсенал», наприклад, працювали курси підвищення кваліфікації майстрів та середнього технічного персоналу, семінар по вивченню технологічного про-

цесу для керівного складу цехів. З метою поглиблення технічних знань робітників використовувалися стаціонарні форми, серед яких головну роль відігравали школи ФЗУ, а також різного роду курси й гуртки, що організовувалися на підприємствах.

Наприкінці першої п'ятирічки було запроваджено обов'язковий мінімум технічних знань для робітників, які обслуговують складні механізми, агрегати, установки. Навесні 1933 р. з ініціативи комсомольців Уральського машинобудівного заводу вишикла ефективна форма контролю за технічним навчанням — громадсько-технічний іспит. Одним з перших у Києві в масовий похід за опанування технікою включився «Арсенал», на якому діяло 50 гуртків техмінімуму, що охопили півтори тисячі чоловік.

Громадсько-технічний іспит, що виник з ініціативи робітників як могутній фактор у боротьбі за оволо-

дішня техніка, перетворився на державний технічний іспит, обов'язковий для всіх робітників провідних професій. На підприємствах Києва, як і в усій країні, він проводився з 1 лютого 1935 р. На фабриці ім. Р. Люксембург усі робітники здали державний іспит до кінця 1935 р. По технічній грамотності робітників фабрика була визнана однією з перших в СРСР.

У вирішенні завдань дальшого піднесення культурно-технічного рівня робітників і удосконалення системи технічного навчання велику роль відіграв грудневий (1935 р.) Пленум ЦК ВКП(б), який вказав на необхідність «зробити навчання технічного мінімуму загальним і обов'язковим для всіх робітників і робітниць...»¹.

Виходячи з рішень ЦК партії, пленум Київського обкому КП(б)У в січні 1936 р. затвердив план технічного навчання на 1936 р., який передбачав організацію виробничо-технічних курсів, гуртків технічного, шкіл та курсів майстрів соціалістичної праці, курсів для інженерно-технічних і керівних робітників. Ці курси й школи були розгорнуті майже на всіх підприємствах Києва. Навчання на курсах майстрів соціалістичної праці продовжувалось 2—3 роки.

2 жовтня 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР видала наказ «Про державні трудові резерви СРСР», а РНК СРСР — постанову про утворення Головного управління трудових резервів при РНК СРСР та про заклик міської й сільської молоді до вступу в ремісничі й залізничні училища, в школи фабрично-заводського навчання. Відповідно до цих рішень у Києві намічалось створити 11 ремісничих училищ на 4650 чоловік, залізничне училище на 300 чоловік і 24 школи фабрично-заводського навчання на 4940 чоловік. Майже всі школи створювалися на базі шкіл ФЗУ.

Велика увага приділялася зміцненню трудової дисципліни, боротьбі з плинністю робочої сили. 28 грудня 1938 р. РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС прийняли постанову «Про заходи щодо упорядкування трудової дисципліни, поліпшення практики державного соціального страхування й боротьби із зловживаннями в цій справі». Проте й після цього заходу на промислових підприємствах спостерігалася значна плинність робочої сили. 26 червня 1940 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень і про заборону самовільного уходу робітників і службовців з підприємств та установ». В результаті переходу на 8-годинний робочий день і семиденний робочий тиждень значно збільшився вилуск продукції, зміцнилася трудова дисципліна.

Підготовка кваліфікованих робітників і спеціалістів супроводжувалася висуванням кращих з них на керівні посади на підприємствах, у партійних і державних установах. Колишні робітники і майстри «Левинської кузні» очолили майже всі основні цехи й відділи. Слюсарем почипав працювати на «Арсеналі» комуніст О. В. Душко. Він закінчив заводський технікум, став майстром, а згодом начальником цеху. В 1938 р. його обрали депутатом Верховної Ради УРСР, потім заступником голови Президії Верховної Ради УРСР. За ударну працю О. В. Душко нагородили орденом Трудового Червоного Прапора. За 2 роки на заводі «Більшовик» на керівну господарську, партійну й профспілкову роботу було висунуто понад 200 чоловік.

Розгортання стахановського руху. Соціально-економічні перетворення в країні, підготовка висококваліфікованих кадрів, зростання їх культур-

¹ КПРС в резолюціях..., т. 5, с. 225.

по-технічному рівня і політичної свідомості сприяли широкому розгортанню соціалістичного змагання.

У відповідь на заклик трудящих передових заводів Москви і Московської області колективи підприємств Києва включилися в похід ім. XVII з'їзду ВКП(б). На початку жовтня 1934 р. за ініціативою кращих бригадирів фабрики ім. Р. Люксембург на підприємствах легкої промисловості розгорнулося соціалістичне змагання бригад високої якості продукції.

Серед робітників Києва гарячий відгук одержала ініціатива колективу Московського авіаційного заводу ім. В. Р. Меншицького, що розпочав змагання за відмінну якість продукції. За прикладом робітників Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова колективи підприємств Києва включилися також у рух за відмову від державних дотацій і перехід на беззбиткову працю.

З вересня 1935 р. розгорнувся стахановський рух. Він зародився в Донбасі, де кращий вибійник шахти «Центральна-Ірміно» Кадіївського району О. Г. Стаханов у ніч з 30 на 31 серпня 1935 р. видобув за зміну 102 т вугілля, перевершивши норму в 14 разів. Стахановський рух втілює в собі кращі риси попередніх форм соціалістичного змагання, збагативши їх досконалим освоєнням техніки виробництва. Рух стахановців на основних київських підприємствах почався за ініціативою ударників-відмінників та ізововців. Першим на заводі «Більшовик» 14 вересня 1935 р. у нього включився О. П. Бондаренко, який викопував норму на 300—500 %. Його приклад наслідували О. П. Шаталов, К. Т. Настоянов та ін. У жовтні 1935 р. П. П. Поштишев, виступаючи на зльоті стахановців Київської області, говорив, що стахановський рух на підприємствах Києва розгорнувся досить широко і що «ми маємо десятки і сотні стахановців різних підприємств, для яких

перевиконання норм виробітку в 2—3 рази вже ввійшло в систему роботи»². Серед інших він назвав обтягача 4-ї взуттєвої фабрики О. Я. Гомулька, який замість 720 пар взуття за зміну обтягував 2170. У 1937 р. він обтягував вже 5500 пар взуття.

На першому етапі розвитку стахановський рух характеризувався в основному встановленням індивідуальних рекордів і незначною масовістю. У справі його дальшого розгортання, узагальнення досвіду передовиків велику роль відіграла Всесоюзна нарада робітників і робітниць — стахановців промисловості й транспорту, яка відбулася в Кремлі у листопаді 1935 р. До кінця 1935 р. 350 робітників «Арсеналу» вже показували приклади небаченої продуктивності праці. Серед них токар-раціоналізатор Г. Я. Царик, ім'я якого стало відоме далеко за межами підприємства. Високої продуктивності праці стахановці добилися завдяки ущільненню робочого дня, раціоналізації виробничих процесів, ретельній підготовці робочого місця.

Грудневий (1935 р.) Пленум ЦК ВКП(б) вказав на необхідність перебудови роботи промисловості в умовах стахановського руху і заміни застарілих технічних норм. У світлі його рішень січневий (1936 р.) Пленум ЦК КП(б)У визначив конкретні завдання по дальшому розвитку стахановського руху. На зборах партійного активу в Києві у січні 1936 р. перший секретар ЦК КП(б)У С. В. Косиор підкреслив необхідність «від досягнень окремих стахановців перейти до досягнень цілої зміни, шахти, заводу, фабрики»³.

Стахановський рух широко охопив будівельників Києва. Найвищу ініціативу проявили на Верстатобуді.

² Поштишев П. П. Стахановці — нові люди епохи соціалізму. — К., 1935, с. 13.

³ Косиор С. В. Итоги декабрьского Пленума ЦК ВКП(б). — Киев, 1936, с. 17.

Муляр І. М. Калітін під час укладання фундаментів виконав завдання за 1918, а Я. Г. Ніцевич за 1734 %. Виникли стахановські бригади, цехи і підприємства, серед них цех дитячого взуття взуттєвої фабрики № 8 і пошивний цех взуттєвої фабрики № 4, «Червоний екскаватор», музкомбінат.

Проводилися стахановські зміни, тижні, декади. На заводах «Більшовик» і судпоремонтному стахановські зміни і тижні запроваджено наприкінці 1935 р. У січні 1936 р. стахановські декади проводилися на більшості металообробних підприємств. 9 лютого 1936 р. пленум Київського міськкому КП(б)У розглянув питання про стан партійної роботи у зв'язку з уроками стахановської декади. Заслухавши доповіді секретарів парткомів заводів «Більшовик», «Червоний екскаватор», ім. В. Я. Чубаря, фабрик ім. В. Н. Боженка та ім. М. Горького, пленум вказав на необхідність посилити керівну роль комуністів у розгортанні стахановського руху.

Боротьба за виконання і перевиконання виробничих планів, розгортання соціалістичного змагання і впровадження стахановських методів праці зайняли центральне місце в діяльності партійних організацій підприємств. У дротяно-ткацькому цеху заводу ім. О. Г. Письменного працювало сім комуністів, які зуміли так організувати соцзмагання, що зміна стала передовою на заводі й на півтора місяці раніше строку виконала завдання 1936 р. Надійним помічником партійних організацій був Левінський комсомол. У лютому 1936 р. в Києві налічувалося 4214 комсомольців-стахановців. Вони, як і комуністи, показували зразки самовідданої праці на виробництві.

Партійні організації приділяли велику увагу заміні застарілих технічних норм новими. На заводі «Левінська кузня» вводили нові норми по-

чали в квітні 1936 р. «Червоний гумовик» запровадив нові норми в червні 1936 р. Тут майже 90 % робітників значно перевищували підвищені норми. Питання про введення нових норм на підприємствах Києва пленум Київського міськкому КП(б)У розглянув у липні 1936 р. Успішне виконання і перевиконання нових норм свідчило про наявність великих резервів підвищення продуктивності праці.

Важливим фактором поширення новаторських методів праці були стахановські виробничі паради, які виникли вперше в країні на київських підприємствах. Бюро Київського обкому КП(б)У, узагальнивши досвід їх роботи, 20 січня 1936 р. ухвалило постанову «Про стахановські виробничі паради на підприємствах», а 23 лютого того ж року — «Про роботу стахановських виробничих парад». На стахановські виробничі паради, як одну із форм участі робітників в удосконаленні виробництва, покладалося вивчення стахановських методів праці, розробка заходів щодо їх впровадження, усунення всього, що заважало успішному розвитку масового руху новаторів. Досвід роботи стахановських виробничих парад Києва поширився по всій країні.

Лави стахановців швидко зростали. Якщо в жовтні 1935 р. їх питома вага становила не більше 1,5 % загальної кількості робітників міста, то в лютому 1936 р. — уже більше 25 %. У промисловості Києва до цього часу налічувалося близько 15 тис. робітників-стахановців, багато з яких встановлювали рекорди продуктивності праці. До кінця 1936 р. стахановцями були більше половини всіх робітників київської промисловості.

Стахановський рух став важливим фактором зростання продуктивності праці. За роки другої п'ятирічки вона підвищилася на 62,5 %. Зростання середнього виробітку київського робітника в 1934 р. становило 9 %,

у 1935 р.— 12, а в 1936 р.— 20,5 %. Трудівники промислових підприємств успішно виконували народногосподарські плани. До 12 грудня вони виконали план 1936 р. і рапортували про дострокове завершення другого п'ятирічного плану.

Героїчні подвиги робітників були надійною гарантією дальших економічних перетворень в країні, успішного виконання завдань третього п'ятирічного плану. Серед робітників Києва, як і всієї республіки, нову хвилю трудового піднесення викликали підготовка до виборів у Верховну Раду УРСР і заклик молодих стахановців Московського автозаводу гідно зустріти 20-річчя ВЛКСМ. У 1938 р. далеко за межами Києва став відомий трудовий подвиг слюсаря заводу верстатів-автоматів ім. М. Горького М. Я. Швиненка, який завдяки раціональним удоскопаленням добився виконання 502 зміпних норм за 2 години. Його напарник слюсар С. В. Листопадов, змагаючись з ним, дав за 53,5 хвилини 837 денних норм.

Дальше зростання політичної і трудової активності робітників Києва виявилось в розширенні соціалістичного змагання на честь XVIII з'їзду ВКП(б) та ім. Третьої п'ятирічки, яке розгорнулося за ініціативою московського верстатобудівного заводу «Красный пролетарий», а також у виникненні нових форм соціалістичної праці — багатOVERстатному обслуговуванню й суміщенню професій. Переможцями змагання ім. Третьої п'ятирічки стали заводи ім. І. І. Лепсе, «Укркабель», «Червоний екскаватор», «Ренток», радіозавод, авторемонтний, швейна фабрика ім. М. Горького, будівельники Дарницького тонкосуконного комбінату.

Ініціаторами багатOVERстатного обслуговування в Києві стали комсомольці заводів «Більшовик» і верстатів-автоматів ім. М. Горького. Одним з перших серед верстатобудівників

перейшов на обслуговування кількох верстатів при суміщенні професій стругальника і фрезерувальника стахановець, депутат міської Ради І. І. Шуваєв, виконуючи щодня норму на 900—1000 %. На заводі «Укркабель» піонером цієї форми соцзмагання був робітник І. Мороз, на фабриці ім. Р. Люксембург — в'язальниця О. Петрова. Надаючи великого значення цій формі соцзмагання, бюро Київського міськкому КП(б)У двічі — в січні та квітні 1940 р. — слухало питання про багатOVERстатне обслуговування і суміщення професій.

Трудову і політичну активність робітників спрямовували партійні організації. Озброївшись рішеннями XVIII з'їзду ВКП(б), вони вмilo поєднували керівництво партійно-політичною і господарчою роботою. Парторганізація заводу «Червоний екскаватор» підтримувала творчі почини новаторів виробництва, прокладала їм шлях до життя. Здійснюючи контроль за діяльністю адміністрації, партбюро допомагало керівникам цехів і заводу усувати недоліки, розгортати стахановський рух, залучало передовиків виробництва до активної участі в суспільно-політичному житті.

Розгортаючи соціалістичне змагання, вмilo поєднуючи його з технічним новаторством і новою організацією праці, робітники Києва під керівництвом партійних організацій добились значних успіхів у дальшому піднесенні промислового виробництва. Якщо в 1938 р. продуктивність праці зросла порівняно з 1937 р. на 11,2 %, то у 1939 р. вона підвищилася проти 1938 р. на 19,1 %.

Трудові подвиги новаторів київських підприємств були відзначені високими урядовими нагородами. В квітні 1939 р. нагороди одержали працівники електростанцій і підприємств електропромисловості Києва, в тому числі орден Леніна — начальник цеху заводу «Укркабель»

П. В. Гусятникова, орден Трудового Червоного Прапора — директор цього заводу М. С. Куцевол, завідуючий механічною майстернею електростанції № 1 М. К. Коряков, старший кочегар електростанції № 2 Київенерго М. М. Хелемський. Тоді ж одержали нагороди працівники важкого машинобудування, серед них дев'ять кращих виробників заводу верстатів-автоматів ім. М. Горького. Ордена Леніна був удостоєний слюсар М. Я. Швиненко. Ордени і медалі одержали 32 працівники заводу «Арсенал», у тому числі директор Ф. К. Чеботарьов, керівники відділів і цехів Б. Ф. Паночовний, Г. Т. Бачелюк, О. Д. Бакаєв, робітники В. І. Губа, В. П. Калиновський, С. М. Опапасенко, В. П. Головатий та ін. За перевиконання плану 1939 р., успішну працю й проявлену ініціативу в справі виконання спеціальних замовлень уряду нагороди одержала група працівників легкої промисловості. Орденом Леніна була відзначена героїчна праця наладчика підшов взуттєвої фабрики № 1 П. В. Возного, орденом Трудового Червоного Прапора — директора цієї ж фабрики В. В. Кирсева, знімальниці щетини шкірзаводу № 6 М. Ф. Нарольської, інструктора школи ФЗН трикотажної фабрики ім. Р. Люксембург М. І. Суміної, фрезерувальника взуттєвої фабрики № 8 В. М. Харчепка. Високі нагороди запалювали трудівників київської промисловості на нові трудові подвиги.

Боротьба за розвиток і зміцнення пародного господарства стала успішною завдяки дружбі і тісному співробітництву трудящих радянських республік. Співробітництво колективів промислових підприємств набуло різноманітних форм. Договори соціалістичного змагання укладалися як між спорідненими підприємствами в межах УРСР, так і з підприємствами братніх республік. Швейна фабрика ім. І. Ф. Смирнова (Ласточкина)

змагалася з харківськими фабриками, білизняною і швейною № 3, завод «Транссигнал» з харківським заводом «Трансв'язок», колектив «Укркабелю» був зв'язаний договором про соціалістичне змагання з московським заводом «Електропровід», Київський паровозоремонтний завод з Тбіліським паровозоремонтним заводом, завод верстатів-автоматів ім. М. Горького — з Московським верстатобудівним ім. Серго Орджонікідзе, взуттєва фабрика № 4 — з Тбіліською взуттєвою фабрикою. Змагання взуттєвої фабрики № 1 з московською взуттєвою фабрикою «Буревістник» і фабрикою ім. А. І. Мікояна в Ростові-на-Дону продовжувалося з 1929 р.

Однією з найпоширеніших форм обміну досвідом роботи між колективами підприємств Києва та інших братніх республік стали взаємовідвідування. На початку 1936 р. підприємства Москви і Ленінграда відвідала бригада стахановців швейної фабрики ім. М. Горького, а в жовтні московський завод «Електропровід» — бригада заводу «Укркабель». У липні 1938 р. фрезерувальник Московського верстатобудівного заводу ім. Серго Орджонікідзе, прославлений стахановець І. І. Гудов розповів про свої методи праці на загальноміському зльоті стахановців — працівників машинобудування Києва.

Безпосередні контакти новаторів виробництва, обмін досвідом роботи сприяли поширенню і впровадженню у виробництво новітніх технологічних процесів, розгортанню соціалістичного змагання, зміцненню дружби і співробітництва між братніми народами.

Рационалізаторство і винахідництво. Успішний розвиток промисловості, піднесення трудової активності робітників і зростання їх культурно-технічного рівня створили сприятливі умови для дальшого розвитку

масового винахідництва і раціоналізаторства. У поширенні цього руху велику роль відіграв перший з'їзд винахідників Київської області, який проходив на початку 1933 р., а також Всесоюзний конкурс на кращий осередок Товариства винахідників, що розгорнувся у березні того ж року. Технічна творчість робітників активізувалася в зв'язку із зверненням винахідників «Красного путиловца» до всіх винахідників Радянського Союзу з нагоди третьої річниці постанови ЦК ВКП(б) про розвиток масового винахідництва. До кінця 1938 р. у Києві працювало 93 осередки і 8,5 тис. членів Товариства винахідників.

У жовтні 1934 р. відбувся зліт кращих раціоналізаторів і винахідників Києва, який проходив під гаслом «Перетворити київські підприємства в осередки високої технічної культури і високої якості продукції». На початку 1935 р. робітники і спеціалісти заводу «Большовик» виступили ініціаторами внутрізаводського конкурсу на кращу раціоналізаторську групу. Незабаром він перетворився в загальнореспубліканський конкурс на кращий цех і кращу раціоналізаторську групу по організації винахідницької праці. На основі цього конкурсу колектив трикотажної фабрики ім. Р. Люксембург оголосив конкурс — похід за якістю. На фабриці проводилася лотерея пропозицій, спрямована на поліпшення якості продукції, ідею якої подала бригада московської трикотажної фабрики «Большевик».

Винятково важливу роль у розвитку винахідницької і раціоналізаторської думки відіграв стахановський рух. У жовтні 1935 р. Київська рада винахідників провела міський зліт стахановців-винахідників. Була здійснена перебудова роботи в галузі раціоналізаторства і винахідництва: ліквідовані БРІВ, реалізація пропозицій робітників передана інженерно-технічному персоналу — пачаль-

нику цеху, технічному директору. Перебудова привела до зменшення кількості зареєстрованих пропозицій, проте умовно-річна економія від впровадження їх значно збільшилася.

Успішному розвитку раціоналізаторства і винахідництва сприяло тісне співробітництво робітників та інженерно-технічних працівників. Участь останніх у раціоналізаторській діяльності полягала в основному в подачі пропозицій, у наданні технічних консультацій робітникам, у конструктивній розробці пропозицій та їх реалізації.

У 1936 р. винахідники Московського електромеханічного заводу ім. Серго Орджонікідзе звернулися до всіх винахідницьких колективів підприємств Радянського Союзу з закликом відзначити річницю стахановського руху бурхливим розгортанням соціалістичного змагання. На звернення відгукнулися заводські ради і стахановці-винахідники Києва. Змагання розгорнулося між окремими групами і винахідниками, створювалися нові бригади колективної творчості, зростали лави винахідників і кількість поданих ними пропозицій. У 1936 р. раціоналізатори взутевої фабрики № 4 виконали план на 184 %, забезпечивши понад 619 тис. крб. економії.

У справі дальшого розвитку винахідництва і раціоналізаторства велике значення мала постановова ЦК КП(б)У від 19 червня 1937 р. «Про стан роботи Центральної ради Товариства винахідників на Україні». ЦК зобов'язав Товариство винахідників України не допускати зволікань у реалізації винаходів, мобілізувати членів товариства на виконання актуальних завдань розвитку народного господарства.

Раціоналізатори і винахідники Києва працювали в тісному співробітництві з трудящими братніх республік. Вони організували обмін досвідом роботи, використовуючи для

цього екскурсії і взаємовідвідини підприємств бригадами і окремими їх представниками. В 1936 р. київські винахідники-будівельники вивчали досвід будівельників Москви, а винахідники заводу «Більшовик» виїжджали на різні заводи СРСР з метою поліпшення технологічних процесів. У тому ж році група стахановців інструментальних цехів ленінградських заводів відвідала 14 великих підприємств Києва, Горького, Харкова, передала їм для впровадження 252 пропозиції та удосконалення. В 1939 р. група раціоналізаторів та винахідників заводу ім. І. І. Ленсе виїхала до Москви з метою відвідавши заводу «Красный пролетарий» і виставки «Нова техніка». Завдяки такому співробітництву досягнення київських колективів у технічній раціоналізації виробничих процесів ставали надбанням інших республік, і навпаки, київські фабрики і заводи збагачувалися новітніми досягненнями творчої думки колективів братніх республік.

На київських підприємствах вирости сотні досвідчених винахідників і раціоналізаторів, творчість яких допомагала добиватися високої продуктивності праці. Стахановець-винахідник депо ім. А. А. Андреева Б. М. Пясецький завдяки застосуванню спарених різців для обробки поршневих кілець за 8 годин обробляв 10—12 кілець замість 4—5.

Слюсар Київського паровозово-ремонтного заводу П. Г. Гайда, який пропрацював в інструментальному цеху 25 років, став першим організатором винахідницької діяльності на підприємстві. За 10 років він подав 58 пропозицій і винаходів, що дозволили зекономити сотні тисяч карбованців. У серпні 1939 р. токарь заводу «Червоний екскаватор» В. Т. Бондар, змінивши технологічний процес розточки шариків для підшипників, за 95 хвилин обробив 17 деталей замість однієї за нормою. Раціоналізатори і винахідники робили відчутний внесок у дострокове виконання промисловістю Києва планових завдань.

Протягом другої п'ятирічки промисловість Києва збільшила випуск продукції майже в 2,5 раза. Якщо в 1933 р. вона випустила продукції на 434,6 млн. крб., то в 1937 р.— на 1042 млн. крб. Провідне місце займали металообробні підприємства, які виробляли 31,6 % всієї промислової продукції столиці.

У 1940 р. промисловість міста виробила валової продукції у 24 рази більше, ніж у 1913 р. Трудящі столиці самовідданою працею, широким розгортанням соціалістичного змагання і стахановського руху, творчою думкою добилися великих успіхів у розвитку промисловості міста, у створенні матеріально-технічної бази соціалізму.

2. Розвиток міського господарства

Житлово-цивільне і культурно-побутове будівництво. З перенесенням столиці Радянської України в Київ відкрилися нові можливості для соціально-культурних перетворень у місті. В червні 1935 р. ЦК КП(б)У затвердив комісію по плануванню та реконструкції Києва. За 1935—1940 рр. в міське господарство було вкладено 1,3 млрд. крб., що забез-

печило його комплексний розвиток.

Місто розвивалося, збільшувалася його територія, зростало населення. В 1941 р. Київ займав 68 тис. га, в ньому проживало 930 тис. чоловік.

Широко розгорнулося житлове будівництво. За 1933—1940 рр. міський житловий фонд майже подвоївся і становив 6,6 млн. м² житлової площі,

Будівництво жилого будинку для робітників заводу «Арсенал» по вул. Січневого повстання, 14. 1938 р.

з яких майже 5,5 млн. м² припадало на усуспільнений сектор. Велике значення для вдосконалення житлової справи мав новий закон «Про збереження житлового фонду і поліпшення житлового господарства в містах», прийнятий ЦВК і РНК СРСР 17 жовтня 1937 р. Він визначив порядок експлуатації державного житлового фонду. Житлово-орендна і житлово-будівна кооперації ліквідувалися. Увесь державний житловий фонд переходив у розпорядження міськрад і відомств, які споруджували будинки. Згідно з законом, у містах, у тому числі і в Києві, створювалися райжитлоуправління, будинкоуправління і засновувалася посада керуючих будинками. Для забезпечення збереженості домоволодінь приватного сектора держава з 1938 р. надавала домовласникам позику на капітальний ремонт.

У житловому будівництві почала застосовуватися механізація, впроваджувалися передові методи праці. Так, кияни використали досвід московських будівельників по застосуванню литого штукатурення стін, що підвищувало продуктивність праці на 75—80 %. Будувалися багатопверхові будинки з центральним опаленням, гарячим водопостачанням, ліфтами.

Розгорнулося широке культурно-побутове будівництво. В 1937 р. відбувся I з'їзд архітекторів УРСР, який розглянув питання «Про генеральний план реконструкції столиці України». При визначенні архітектурного обличчя Києва було взято напрям на гармонійне поєднання історичних пам'яток старовини із сучасністю. В проектуванні нових будинків брали участь архітектори Москви. У Києві вирости великі спо-

руди, які прикрасили широкі площі і вулиці: будинки ЦК і обкому КП(б)У, Радшаркому УРСР, Верховної Ради республіки, а також республіканських паркоматів, установ і організацій. Були збудовані нові магазини, поліклініки, будинки культури, стадіони, водні станції, басейни, готелі, ремонтно-побутові майстерні, фотоательє, перукарні та інші заклади культурно-побутового призначення. Для юних жителів столиці будувалися нові школи, дитячі садки, ясла, технічні станції, Палац піонерів і жовтенят. 22 червня 1941 р. повинен був урочисто відкритися новий Центральний стадіон.

Значною подією в культурному житті міста стало відкриття концертного залу Київської державної філармонії. 1 Травня 1939 р. княпи зробили перші пошуки в новому Центральному універмазі на розі вулиць Леніна і Хрещатика. В Святошино почав діяти Центральний аероклуб УРСР, де із захопленням навчалися льотній і парашутній справі тисячі юнаків і дівчат.

Невпізнаними стали околиці міста. Відійшли в безповоротне минуле соціальні контрасти в житті населення різних його районів. Широке житлово-цивільне і культурно-побутове будівництво забезпечило всім жителям Києва однакові можливості для створення нормальних умов життя, побуту і відпочинку.

Розвиток транспорту і зв'язку. Як і інші галузі міського господарства, прискореними темпами реконструювалися міський транспорт і всі засоби зв'язку. Впроваджувалися нові види транспорту, удосконалювалися ремонтна та експлуатаційна служби. Починаючи з 1932 р., стали проводити планово-профілактичний ремонт рухомого складу. Було проведено реконструкцію трамвайного парку — він збільшився втричі порівняно з дореволюційним часом. Почав широко застосовуватися вантажний трам-

вай, для якого відкрили окремі вантажний парк у Совках.

Трамвайним сполученням охоплювалося все більше районів міста. Були прокладені нові лінії на Сирець, Телічку, Голосієво, а також до заводів «Більшовик», кабельного, трикотажної фабрики, Верстатобуду (хутір Грулики), сполучені маршрутами Печерськ з Бессарабкою, Микільська Слобідка з новобудовою шовкового комбінату в Дарниці. На центральних магістралях міста трамвайний рух замінили автобусним і тролейбусним. Для підсилення електроживлення трамваю у відповідних районах міста було споруджено ряд підстанцій, що забезпечило більшу ритмічність руху.

Багато уваги приділялося раціоналізації маршрутів. За прикладом Москви і Ленінграда з липня 1933 р. вводився нічний трамвай. З 1 вересня 1938 р. для жителів віддалених районів з 4 годин ранку встановлювалися маршрути на лініях Пуща-Водиця — Куренівка — Житній ринок, Бровари — Житній ринок, Святошино — Галицька площа — Бессарабка. Всі райони міста з'єднано трамвайними маршрутами з вокзалом.

У години пік частина трамваїв переводилася на найбільш завантажені магістралі. В літній період трамвайний рух посилювався в напрямку Святошино, Пущі-Водиці, Голосієвого та в інші місця відпочинку киян. На 30 маршрутах завдовжки 210,7 км курсувало 434 вагони. В 1940 р. кількість перевезених пасажирів досягла 278 млн. чоловік. Трамвай був найбільш зручним і надійним видом міського транспорту.

Розвивався автобусний рух. У 1940 р. по вулицях Києва курсувало 55 автобусів, у тому числі найповішої марки «ЗІС». Довжина маршрутів збільшилася до 45 км. Вони зв'язали важкодоступні для прокладання трамвайної колії ділянки міста, а також віддалені райо-

ни. Щодня автобуси перевозили тисячі людей на вокзал, Червону площу, КРЕС, на Чоколівку, до заводів «Більшовик», ім. Ф. Е. Дзержинського, ім. І. І. Лепсе, в Святошино, Голосієве, Дарницю, Бровари, Передмостну Слобідку, хутір Грушки, Новопетрівці. На окремих маршрутах автобуси працювали цілодобово.

У вересні 1935 р. почалося будівництво першої тролейбусної лінії. 5 листопада відкрився рух шести тролейбусів по маршруту пл. Толстого — вул. Червоноармійська — завод ім. Ф. Е. Дзержинського. Велику допомогу киянам подали робітники електромеханічних майстерень Московського трамвайного тресту і московського заводу «Мосенергострой», які виготовляли підвісну арматуру для тролейбусної лінії. Спеціалісти заводів «Мосавторемонт» і «Динамо» ім. С. М. Кірова, прибувши до Києва, взяли участь у монтажі устаткування і пуску тролейбуса.

До кінця 1940 р. в місті було 47 тролейбусів, довжина траси зростає з 3,4 до 17 км. Завдяки цьому жителі столиці могли проїхати тролейбусом по вулицях Червоноармійська, Хрещатик, Леніна, Пирогова, Комінтерну, бульвару ім. Т. Г. Шевченка, на привокзальну площу та в інші райони міста. Новий вид транспорту одразу сподобався киянам. Якщо в 1935 р. ним скористалися 256 тис. чоловік, то в 1940 р. майже 15 млн. Крім заводу ім. Ф. Е. Дзержинського, тролейбуси для киян виготовляли московський завод «Динамо» ім. С. М. Кірова і Ярославський автозавод.

У 1934 р. в Києві почали курсувати перші таксі. На початку 1940 р. їх палічувалося 86. Були обладнані стоянки таксі на залізничному вокзалі, біля оперного театру, на міській пристані, Бессарабці, Червоній площі і т. д.

Географічне положення Києва на стику трьох водних систем — Дніпра, Десни і Прип'яті — сприяло

дальшому розвитку річкового транспорту і використанню його для внутрішніх ліво-правобережних перевезень жителів, а також для сполучення з курортними селищами на берегах названих річок.

Улюбленими місцями літнього відпочинку киян стали мальовничі куточки Труханова острова, Оболоні, Кончі-Засни, Межигір'я, Микільської Пустині, Жукова острова, Старосілля. До них було прокладено постійні маршрути катерів, які за навігаційний сезон перевозили до 3—4 млн. чоловік.

Таким чином, комплексний розвиток внутрішньоміського транспорту поліпшив обслуговування населення, забезпечив конструктивне розв'язання транспортної проблеми у місті і в приміській зоні.

Успішно розвивалися засоби зв'язку. В 1932 р. було введено в дію першу невеличку автоматизовану телефонну станцію (АТС) на 400 номерів. У 1935 р. ленинградський завод «Красная заря» виготовив для Київської АТС другої черги устаткування на 6 тис. номерів. У 1940 р. в місті уже діяло п'ять АТС на 24 тис. номерів. Кількість абонентів міської телефонної мережі зростає з 7315 у 1932 р. до 22,5 тис. в червні 1941 р. Понад 7 тис. киян мали квартирні телефони, в установах і організаціях працювали сотні комунікаторів, у місті було встановлено майже 500 телефонів-автоматів. Поштово-телеграфні операції здійснювали міське управління поштового зв'язку, головпоштамт, центральний телеграф, поштові відділення в усіх районах міста.

Значний крок уперед зробив радіозв'язок. У столиці працювали дві радіостанції — РВ-9 та ім. С. В. Косіора (з 1936 р.), республіканський та обласний радіокомітети, радіоцентр, станція двостороннього зв'язку, радіовузли на заводах і фабриках. За допомогою московського тресту «Радиострой» було докорінно

реконструйовано радіотрансляційну мережу. До кінця 1940 р. у Києві налічувалося більш як 62 тис. трансляційних точок проти 12 тис. у 1932 р.

Перші кроки робило телебачення. Протягом 1937—1938 рр. у Києві побудували дослідний телевізійний центр. Пробні телепередачі на базі радіостанції РВ-9 пройшли успішно. День 2 лютого 1939 р. став знаменною датою в історії республіканського телебачення. В цей день відбулася перша в столиці України телепередача тривалістю 40 хвилини.

Пошта, радіо, телефон як засоби масової інформації міцно ввійшли в культурний побут городян.

Удосконалення комунального господарства. У роки другої і третьої п'ятирічок комунальне господарство міста зазнало докорінної реконструкції. Щороку в нього вкладалося в середньому 53—55 млн. крб. Потужна енергетична база міста сприяла вдосконаленню роботи комунальних підприємств, давала можливість проводити реконструкцію освітлення столиці. В 1940 р. вулиці Києва освітлювали 7745 ліхтарів (у 1932 р. 2065). На кілометр вулиці припадало 15 ліхтарів (одип — через кожні 60—70 м), що було на той час значним досягненням.

З 1937 р. почалася регулярна теплофікація міста. За 1937—1940 рр. довжина теплофікаційної мережі зростає з 4,5 до 15 км. До неї підключили понад 100 об'єктів — підприємств, навчальних закладів, житлових будинків, лазень, інших комунально-побутових і культурних установ. Жителі міста вперше відчули комфортність комплексних комунальних зручностей — електрики, центрального опалення, гарячого водопостачання, які значно полегшували працю і побут.

Великі зміни відбулися у водопровідному господарстві. В грудні 1939 р. став до ладу Дніпровський

водопровід, перша черга якого подавала 100 тис. м³ води щодоби. Це був один із найбільших у країні водопроводів. Завдяки встановленню вдосконалених вертикальних насосів вітчизняного виробництва, виготовлених на Московському заводі ім. М. І. Калініна та ХЕМЗі, вже у 1940 р. експлуатаційники перекирили проектну потужність водопроводу.

Одночасно продовжувалося будівництво нових артезіанських свердловин, насосних станцій, прокладання водопровідних труб у районі міста, де води ще не вистачало. Так, було відкрито нову свердловину в Жовтневому районі, проведено водопровід на Деміївку, Татарку, до селища на Багриновій горі та в інші місця. При цьому повсюди встановлювалися водорозбірні колонки. Майже 6,5 тис. садиб підключили до водопровідної мережі.

До початку 1941 р. у Києві діяло 50 артезіанських свердловин, продуктивність яких зроста порівняно з 1934 р. на 60 %, працювало 8 насосних станцій. Довжина водопровідних магістралей становила 374 км. Таким чином, як за охопленням території, так і за регулярністю водопостачання ця галузь комунального господарства досягла чималих успіхів.

Велику роботу було проведено по реконструкції і розширенню каналізаційної системи: збудовано пові потужні колектори — Либідський, Павлівський, Петрівський, Скоморський, ряд районних колекторів, прокладено каналізацію до санаторіїв і будинків відпочинку в Пущі-Водиці. Протягом 1933—1940 рр. каналізаційні магістралі подовжилися зі 198 до 249 км, кількість приєднаних до них садиб становила 6,2 тис. Збільшення водного балансу Києва і пропускної спроможності каналізаційної системи значно поліпшили побутові умови життя населення і загальний санітарний стан міста. Було ліквідовано поля зрошення на Курепівці,

які забруднювали місцевість. Всі стічні води пропускалися через очисні споруди, що сприяло збереженню чистоти вод Дніпра.

Розгорнули діяльність й інші установи комунально-побутового призначення. До послуг киян і гостей міста були дев'ять готелів, десятки фотографів, розгалужена мережа ремонтно-побутових майстерень, більш як дві сотні перукарень. Працювало 11 лазень, 2 механізовані пральні з 10 філіалами, 19 ринків, у тому числі з 1938 р.— спеціальний ринок тварин («пташиний ринок»). Побут жителів столиці забезпечувався численними комунальними службами.

Благоустрій і озеленення міста. Розширення культурної зони. Для посилення нагляду за зовнішнім благоустроєм і оздоровленням території Києва міська санепідемстанція була в 1937 р. реорганізована в Державну санітарну інспекцію Києва.

Чистоті великого міста приділялася велика увага. Кожного ранку кияни йшли на роботу по чисто прибраних вулицях, за станом яких стежили понад 2 тис. дворників. Налагоджувалося і механізоване прибирання, в тому числі в зимовий період. Для поліпшення орієнтування на фасадах будівель встановили таблички з назвами вулиць і номерами будинків. Кожен будинок у вечірні години освітлювався.

Як і раніше, багато уваги приділялося міським дорогам. Під'їзні шляхи до міста зі сторони Житомира, Броварів, Поста-Волинського, приміських населених пунктів дістали тверде покриття. Асфальтувалися вулиці в Дарниці, Голосієвому, на Чоколівці, в інших районах міста. Повністю були впорядковані тротуари і бруківки на центральних магістралях столиці. Впорядковані, рівні, зручні дороги не тільки поліпшили зовнішній вигляд міста, а й створили якісно нові умови для руху всіх ви-

Вулиця Хрецастик. 1938 р.

дів транспорту, а також зручність для пішоходів.

Одночасно з дорожніми проводилися гідротехнічні роботи. За багаторічними спостереженнями, в Києві щороку руйнувалося понад 100 га корисної площі. Тому поряд з модернізацією гідротехнічних споруд будувалися нові, особливо на тих ділянках, яким загрожувала небезпека, вживалися додаткові охоронні заходи. Так, було зведено інженерно-гідротехнічні системи на Батіївській горі, Лук'янівці, на схилах Бабиного яру, на спусках крутих вулиць. Береги Дніпра укріпили гранітна набережна завдовжки більш як 1,3 км і набережне шосе, зміцнювалися прибережні ділянки Либеді. Систематичні гідротехнічні роботи запобігали руйнуванню міської території від стихійних явищ.

Велике охоронне значення мали також зелені насадження в місцях з крутим рельєфом, не кажучи вже про їх естетичну і оздоровчу роль. Озеленення міста проводилося щиро-

ко. Щороку закладалися нові парки, сади, сквери. Втілювалися в життя плани створення лісопарків на базі лісових масивів. Такі лісопарки одержали жителі Дарпиді, Святошино, Пущі-Водниці, Голосієвого. В одному із затишних куточків Куренівки влітку 1937 р. відкрився парк культури і відпочинку «Березовий гай». На високих дніпровських кручах розкинувся один із кращих парків столиці «Аскольдова могила». Новостворений Центральний парк культури і відпочинку включив зелені зони правого схилу Дніпра.

Нові сади і сквери виникли біля підприємств, лікарень, спортивпокультурних установ, на площах і бульварах. Продовжувалося висаджування дерев, декоративних чагарників і багаторічних рослин на вулицях міста. В 1936 р. було відкрито Ботанічний сад АН УРСР, який зайняв 120 га, розширено до 43 га територію зоопарку, в якому знаходилося більш як тисяча представників фауни різних частин світу. Загальна площа зелених посаджень Києва становила понад 600 га. На кожного киянина припадало їх майже 10 м².

Місто потопало в зелені, мальовничі квітники і клумби доповнювали його неповторну красу. Щороку висаджувалося близько 8 млн. шт. різнобарвних квітів. Багатство зеленої продукції, інтенсифікація квітництва забезпечили постачання жителів і гостей столиці квітами. Працювало кілька спеціалізованих магазинів, а також кіоски, літні павільйони по продажу квітів.

Завдяки новим лісонасадженням у приміських масивах площа їх збільшилася до 25,3 тис. га. Упорядкованість київських лісопарків, а також добре палагоджене транспортне сполучення приваблювали киян у будь-яку пору року.

Велике зелене будівництво сприяло розширенню зони культурного відпочинку городян, де одпочасно велася масова ідейно-виховна робота серед трудящих. У парках і садах відкривалися лекторії, літні кінотеатри, естради, спортивні і танцювальні майданчики, влаштовувалися атракціони, ігри, концерти. Парки і сади добре освітлювалися, прикрашалися скульптурами, мальовничими папю, плакатами, лозунгами. Масові народні гуляння в зеленій зоні стали улюбленою формою дозвілля.

Отже, благоустрій і озеленення значно змінили вигляд міста. Хто бував у Києві, той неодмінно захоплювався його красою. «Місто — сад» — це образне визначення назавжди закріпилося за ним.

У соціалістичному змаганні міст України за зразкове житлово-комунальне господарство столиця республіки неодноразово займала призові місця. Міське господарство перетворилося у велику галузь із значною матеріально-технічною базою. До кінця 1940 р. воно налічувало 11 спеціалізованих трестів і управлінь, де було 90 госпрозрахункових одиниць в різних галузях. У сфері комунально-житлового і побутового обслуговування працювало 19 тис. чоловік проти 2 тис. у 1922 р. Завдяки самовідданій праці, з допомогою партійних, профспілкових і комсомольських організацій при активній участі всієї громадськості Київ перетворився в місто соціалістичного типу.

Досягнення в розвитку міського господарства стали важливим фактором соціально-культурних перетворень. Напередодні Великої Вітчизняної війни столиця Радянської України була великим індустриальним, науковим і культурним центром країни.

3. Підвищення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих

Зростання матеріального добробуту киян. Підвищення народного добробуту в роки другої і третьої п'ятирічок забезпечувалося насамперед постійним зростанням заробітної плати. В 30-ті роки в Києві, як і в усій країні, були здійснені важливі заходи щодо удосконалення оплати праці робітників і службовців. Активно запроваджувалися відрядна оплата праці і різні форми матеріального стимулювання. Було встановлено спеціальний фонд директора, кошти якого використовувалися на додаткове житлове будівництво, поліпшення культурно-побутового обслуговування, преміювання кращих виробничників. Це підвищувало матеріальну зацікавленість робітників та інженерно-технічного персоналу в результатах діяльності свого підприємства і сприяло зростанню доходів трудящих.

За роки другої п'ятирічки середньорічна заробітна плата київського робітника зросла з 1511 крб. до 3125 крб., тобто більш ніж у 2 рази. Була підвищена також зарплата вчителям, лікарям, інженерам, технікам. До початку 1941 р. заробітна плата трудящих Києва підвищилася ще на 60—70 %. Збільшення номінальної зарплати супроводжувалося зниженням цін на товари першої необхідності.

Дедалі більш вагомим доповненням до заробітної плати робітників і службовців ставали асигнування, які виділяла Радянська держава на охорону здоров'я, освіту, житлово-комунальне будівництво, культурне обслуговування, дошкільні заклади, соціальне страхування. За другу і третю п'ятирічки витрати на соціально-культурні потреби в бюджеті Києва зросли майже в 10 разів і становили в 1940 р. більш як 172 млн. крб.

Побудова фундаменту соціалістичної економіки, перемога колгоспного

ладу і успіхи в розвитку сільського господарства дали можливість значно поліпшити забезпечення міста продовольчими товарами. З 10 квітня 1933 р. у 102 магазинах Києва почався продаж комерційного хліба по ціні, яка була в 4—5 разів нижчою за ринкову. В 1935—1936 рр. у країні було скасовано карткову систему. Це стимулювало бурхливий розвиток радянської торгівлі. Кількість магазинів у місті збільшилася протягом 1934—1939 рр. на 127, рундуків і кіосків — на 358. Для поліпшення організації радянської торгівлі міськрада в 1936 р. утворила чотири торги — продовольчий, промисловий, хлібний і плодоовочевий. У Києві були споруджені десятки нових добре обладнаних гастрономів, спеціалізованих продовольчих і промтоварних магазинів. Найбільший па Україні Центральний універмаг щодня міг обслужити 50 тис. покущів. Після реконструкції в «Пасажі» відкрилися магазини універмагу «Дитячий світ» для найменших громадян.

Особлива увага приділялася розширенню торговельної мережі на околицях. У 1935—1939 рр. тут побудували майже 80 павільйонів. З центру на околиці перевели ряд промтоварних магазинів. Усього в 1940 р. в місті діяло 2510 державно-кооперативних підприємств роздрібно́ї торгівлі.

Один з найважливіших показників добробуту — товарообіг роздрібно́ї торгівлі. За роки другої і третьої п'ятирічок його загальний обсяг у Києві збільшився в 4,3 раза. При цьому значно поліпшилася структура споживання. В товарообігу зросла питома вага м'яса, жирів, промтоварів. Тільки в роки другої п'ятирічки продаж населенню м'яса, масла, промислових товарів першої необхідності збільшився в Києві у 2,5 раза. Проте зростаючий попит на

окремі види товарів широкого вжитку випередили їх виробництво. Тому деякі промислові товари ще були дефіцитними.

Щороку розширювався товаробіг колгоспної торгівлі. З 1936 по 1938 р. він зріс майже на 70 %. У 1940 р. до послуг жителів Києва було 19 колгоспних ринків, які значною мірою задовольняли потреби трудящих міста в м'ясі, молоці, яйцях, овочах, фруктах. Зниження цін на товари державно-кооперативної торгівлі викликало здешевлення продуктів на колгоспних ринках.

Постійно розширювалася і вдосконалювалася мережа підприємств громадського харчування. В 1940 р. діяло 828 їдалень, фабрик-кухонь, кафе, ресторанів. Кияни дедалі більше мали можливостей користуватися послугами підприємств громадського харчування безпосередньо на виробництві.

Розвиток торгівлі і громадського харчування сприяв поліпшенню умов життя трудящих Києва.

Яскравим показником зростання добробуту радянських людей є збільшення їх вкладів в ощадні каси. Десятки тисяч киян зберігали свої вільні кошти в державних ощадних касах. Кількість вкладників з 1934 по 1939 р. збільшилася зі 140 тис. до 185 тис., а загальна сума збережень — майже у 8 разів. Вклади трудящих в ощадних касах Києва становили на 1 січня 1940 р. 112 млн. крб.

Підвищення матеріального рівня життя народу в роки другої і третьої п'ятирічок було закономірним результатом успішного здійснення Комуністичною партією курсу на завершення реконструкції народного господарства і дальший розвиток соціалістичного суспільства.

Розвиток охорони здоров'я. Зростання добробуту киян тісно пов'язане з поліпшенням організації охорони здоров'я. Турбота про здоров'я

радянських людей постійно перебувала в центрі уваги партії і держави.

В резолюції XVII з'їзду ВКП(б) «Про другий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР (1933—1937 рр.)» підкреслювалася необхідність значного посилення роботи щодо медичного обслуговування трудящих. Особлива увага зверталася на широке проведення санітарно-профілактичних заходів, зростання мережі медичних установ.

Радянська держава направляла значні кошти на розвиток медичного обслуговування населення. Протягом 1933—1940 рр. витрати на охорону здоров'я киян зросли з 15,4 млн. крб. до 94 млн. крб., тобто більш ніж у 6 разів. Було здійснено важливі заходи щодо зміцнення матеріальної бази охорони здоров'я: побудовано нові поліклініки, лікарні, родильні будинки. Набагато поліпшилися технічне оснащення лікарень, умови обслуговування і перебування в них хворих.

Найбільшою лікарняною установою України стала Жовтнева лікарня. Кількість лікарняних ліжок у ній до 1935 р. збільшилася порівняно з дореволюційним періодом у 3 рази — до 1200. При лікарні функціонував медичний технікум, в якому навчалася майже 100 її співробітників. Такими ж швидкими темпами розвивалися й інші медичні установи. В 1940 р. у Києві діяла 51 лікарня на 9772 місця. Збільшилася кількість поліклінік і амбулаторій, санітарно-епідеміологічних станцій, диспансерів та інших спеціалізованих медичних закладів. Трудящих Києва обслуговували майже 4,5 тис. лікарів.

Поліпшилася робота швидкої медичної допомоги. Кількість автомашин, які перебували в її розпорядженні, зросла з 8 у 1935 до 60 у 1939 р.

На новий рівень піднялося медичне обслуговування робітників безо-

середньо на виробництві. В 1940 р. на підприємствах міста функціонувало 130 медпунктів — майже вдвічі більше, ніж у кінці 20-х років. На таких підприємствах, як «Ленінська кузня», «Більшовик», «Арсенал» діяли заводські поліклініки, в цехах — медпункти. На всіх підприємствах, де кількість робітників становила більше 400, діяли фельдшерські пункти. На фабриці ім. М. Горького і заводі «Більшовик» було споруджено прекрасно обладнані водолікарні. На заводах «Ленінська кузня», «Більшовик», «Арсенал» працювали рентгенкабінети, кабінети фізичних методів лікування, клінічні і санітарно-гігієнічні лабораторії.

Медпункти приділяли постійну увагу питанням поліпшення умов праці. Проводилася робота по виявленню і ліквідації причин травматизму, професійних захворювань, здійснювався контроль за санітарно-гігієнічними умовами праці.

Зразковою роботою відзначався медпункт верстатобудівного заводу ім. М. Горького. В результаті здійснених ним профілактичних заходів захворюваність на заводі в 1939 р. знизилася проти 1938 р. на 33,3 %, а в 1940 р. ще на 20 %.

Діяльність медичних пунктів і заводських поліклінік відіграла важливу роль у збереженні і зміцненні здоров'я робітників і службовців.

Особлива увага приділялася охороні материнства і дитинства. В місті існувала розгалужена, постійно зростаюча мережа жіночих і дитячих консультацій, родильних будишків, молочних кухонь, дитячих дошкільних закладів. З 1934 по 1939 р. загальна кількість акушерських і гінекологічних ліжок збільшилася у Києві майже в 3 рази. Мережа ясел системи міського відділу охорони здоров'я за вказаний період подвоїлася, а кількість місць у них збільшилася майже втричі. В 1940 р. у 302 дитячих установах міста виховувалося понад 22,5 тис. дітей. Держа-

ва надавала допомогу багатодітним матерям.

У зміцненні здоров'я киян велике значення мало поліпшення санаторно-курортного обслуговування трудящих. У березні 1934 р. конференція при Держплані СРСР з питань розвитку курортів визнала Київ і його околиці курортом всесоюзного значення. У той період тут розміщувалося майже 40 санаторіїв і будиноків відпочинку. Щороку понад 30 тис. трудящих проводили свою відпустку в приміських, а також на південних курортах країни, більш як 100 тис. юних киян зміцнювали здоров'я в дитячих санаторіях і будинках відпочинку, літніх таборах і на оздоровчих майданчиках. У місті проводилася значна робота по організації дозвілля і відпочинку трудящих. Для поліпшення її в 1936 р. при міськраді був створений спеціальний відділ по організації культурного відпочинку трудящих і їх дітей.

Широкого розвитку набули в Києві фізкультура і спорт. У 1940 р. в місті діяло 6 стадіонів, 50 спортивних залів, 2 палаци фізкультури, 23 водні станції, десятки літніх спортивних майданчиків. У цей час 490 фізкультурних колективів об'єднували близько 50 тис. членів. Фізкультура і спорт відігравали важливу роль у зміцненні здоров'я трудящих, розвитку їх активної життєдіяльності.

Дедалі більшої уваги питанням продовження життя людини приділяла радянська медична наука. В грудні 1938 р. у Києві відбулася перша в історії світової науки конференція, присвячена з'ясуванню біологічних закономірностей і соціальних факторів старіння, визначенню шляхів боротьби за активне довголітнє життя людини.

Розвиток освіти і науки. Одним із важливих показників зростання культури трудящих є розвиток освіти. Рішення ЦК ВКП(б) про по-

Парад учасників легкоатлетичного матчу чотирьох міст на стадіоні «Динамо». 1935 р.

всюдне введення загального обов'язкового початкового навчання, прийняте в липні 1930 р., було виконане в Києві практично за рік. У 1931 р. місто досягло також 100%-ного охоплення дітей 7-річною школою, воно першим у республіці запровадило так звані нульові групи (підготовчі класи) для дітей віком до 7 років.

Створювалися необхідні умови для навчання дітей рідною мовою. У 1936 р. викладання в школах Києва здійснювалося вісьмома мовами. В більшості шкіл діти навчалися українською мовою.

У роки другої і третьої п'ятирічок було вжито заходів по удосконаленню навчально-виховної роботи в загальноосвітніх школах: підвищувалася якість навчання, збільшувався обсяг одержуваних учнями знань, зміцнювалася дисципліна, підвищувався авторитет учителя. Зросла роль

комсомольських і піонерських організацій у житті школи. В 1935 р. у школах міста почали працювати 127 комсоргів ЦК ВЛКСМ. Того ж року в школах ввели посади класних керівників.

Однією з важливих умов розвитку загальноосвітньої школи стало зміцнення її навчально-матеріальної бази. За 17 післяжовтневих років у Києві було збудовано одну нову школу, в той же час кількість учнів тільки в роки першої п'ятирічки збільшилася в 1,5 раза. 28 листопада 1933 р. Київський обком КП(б)У прийняв постанову «Про поліпшення матеріального становища початкової і середньої школи», в якій поставив завдання розширити шкільне будівництво. В місті розгорпулося спорудження нових шкіл. У 1935 р. до ладу стали 12 нових шкіл на 10 тис. місць, а в 1936 р. ще 33 школи на 26 тис. місць. У цілому за роки дру-

Вечір-зустріч вчених з піонерами (справа — Є. О. Патон). 1939 р.

гої і третьої п'ятирічок у місті було збудовано 80 шкіл.

На початку 1940/41 навчального року в Києві налічувалося 180 загальноосвітніх шкіл (без шкіл робітничої молоді і заочних), де навчалося 104,5 тис. дітей. На цей період більшість київських шкіл були десятирічками.

Для підвищення загальноосвітнього рівня киян створювалася розгалужена мережа шкіл для дорослих, курсів і гуртків, міський університет культури. В 1940 р. різними формами навчання було охоплено 145,2 тис. киян.

Значно зріс кількісно і якісно вчительський колектив міста. На початку 1940/41 навчального року він налічував 4,8 тис. педагогів. Партійні організації міста постійно піклувалися про підвищення ідейно-політичного і професійного рівня вчительських кадрів. Так, у 1938 р. атестацію пройшли 3,8 тис. учителів Києва. Самовіддана праця педагогів одержувала високу оцінку Радяп-

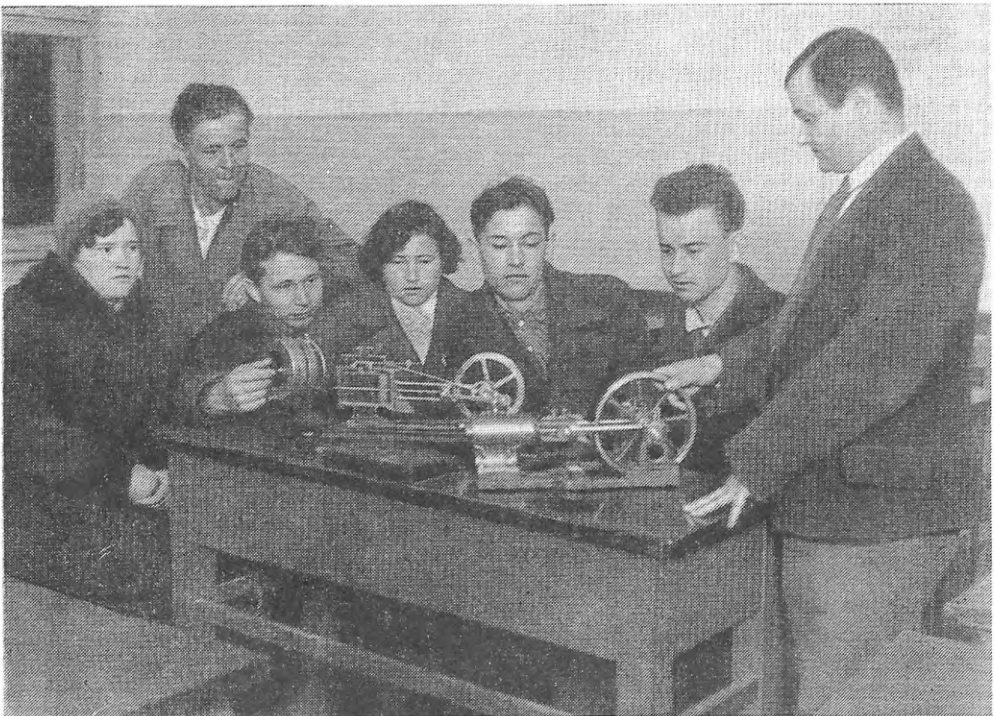
ської держави, широке визнання громадськості. В 1939 р. 32 кращим учителям міста уряд республіки присвоїв звання заслуженого вчителя школи. Серед педагогів збільшилася кількість комуністів.

Київ розвивався як великий центр вищої і середньої спеціальної освіти. В місті проводилася значна робота по впорядкуванню мережі вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, удосконаленню навчально-виховного процесу, розгортанню наукових досліджень, поліпшенню професорсько-викладацького складу вузів і технікумів. Невеликі вузи об'єднали з крупними спорідненими навчальними закладами, які були забезпечені кваліфікованими кадрами і мали міцну матеріально-технічну базу. В результаті реорганізації у великі вузи перетворилися індустріальний, сільськогосподарський, педагогічний інститути. В 1934 р. було відновлено за її початковим профілем консерваторію, створено театральний інститут.

У 1933 р. в Києві, як і в деяких інших містах Радянської України, почав працювати університет. Відновлення діяльності одного із пайстаріших і найбільших наукових центрів України — Київського університету мало велике значення не тільки для міста, а й для всієї республіки. Щороку зміцнювалася його матеріально-технічна база. В 1933 р. університету було передано науководослідний інститут геології, астрономічну обсерваторію, ботанічний сад. У 1934 р. Київському університету додатково, понад бюджет, було виділено значні кошти для ремонту приміщень, придбання літератури, обладнання для кабінетів і лабораторій. У 1939 р. в університеті налічувалося 78 лабораторій. Кількість студентів збільшилась з 1364 у 1933 р. до 3614 у 1941 р. У березні 1939 р. Київському університету було присвоєно ім'я Т. Г. Шевченка.

Значна увага приділялася поліпшенню професорсько-викладацького складу вузів і технікумів. У 1934 р. в країні були встановлені наукові ступені кандидатів і докторів наук, наукові звання асистента, доцента, професора, почесні звання заслужених діячів науки, техніки, мистецтва. Підготовку науково-педагогічних кадрів через аспірантуру сконцентрували в університеті, індустріальному, енергетичному, машинобудівному, технологічному харчової промисловості, сільськогосподарському і медичному інститутах. У кінці 30-х — на початку 40-х років вузи міста мали достатню кількість висококваліфікованих викладачів. Так, в індустріальному інституті в 1939 р. працювали 2 академіки АН УРСР, 7 членів-кореспондентів АН УРСР, 31 професор, 61 доцент.

У 1940/41 навчальному році в столиці республіки діяло 20 вищих і

Заняття у середній школі для дорослих при заводі «Арсенал». 1938 р.

33 середніх спеціальних навчальних заклади, у яких навчалось 38,4 тис. студентів і учнів. Київ відіграв важливу роль у створенні нової, радянської інтелігенції. В 1941 р. у місті працювало 39,7 тис. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою.

Культурно-освітній потенціал міста значною мірою визначався наявністю в ньому великої кількості наукових установ і організацій, провідне місце серед яких займала Всеукраїнська академія наук (з лютого 1936 р. Академія наук УРСР). Зміцпіла матеріально-технічна база академії, відбулися великі зміни в її діяльності і структурі. У квітні 1934 р. Всеукраїнську академію наук передали із системи Наркомосвіти у безпосереднє підпорядкування Раднаркому УРСР. Замість певеликих кафедр, кабінетів, лабораторій були організовані науково-дослідні інститути, при Президії створено Раду по вивченню продуктивних сил, планову комісію, редакційно-видавничу раду. Наукові сили тепер концентрувалися в 34 науково-дослідних інститутах і установах, що сприяло кращому використанню їх в інтересах соціалістичного будівництва. Багато академічних інститутів Києва вирости в цей період у великі центри наукової думки.

У 1936 р. в системі АН УРСР розгорнули свою діяльність також інститути гуманітарного профілю. На початку 40-х років у складі Академії наук республіки було чотири відділення: технічних, фізико-математичних, біологічних і суспільних наук.

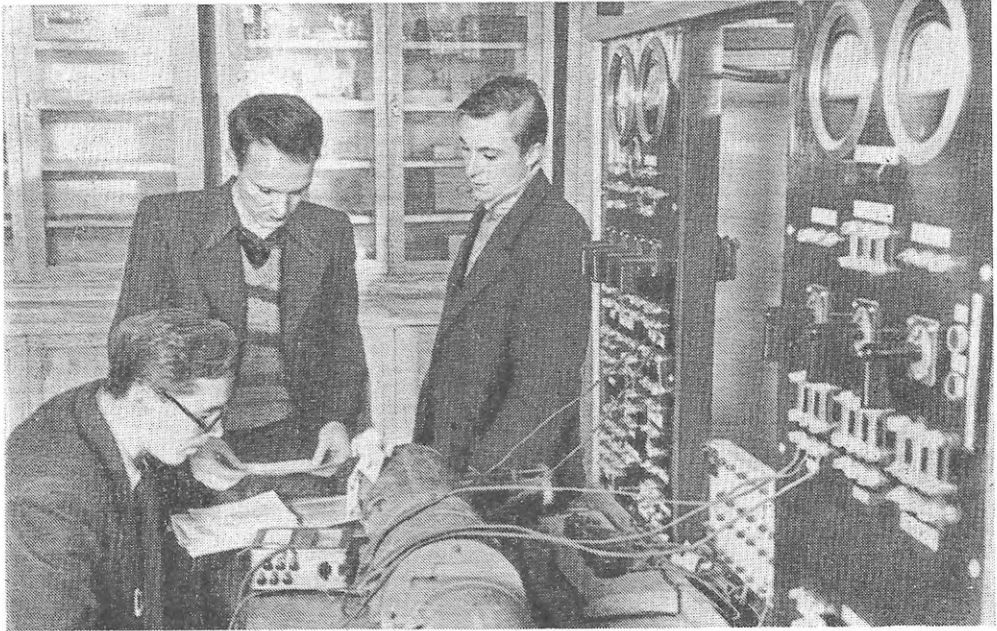
Значний вклад у розвиток передової радянської науки і культури в роки другої і третьої п'ятирічок внесли відомі вчені О. І. Білецький (літературознавство), М. М. Боголюбов (фізика і математика), О. О. Богомолець (патофізіологія), Л. Ф. Булаховський (мовознавство), Є. П. Вотчал (ботаніка), О. Є. Корнійчук (література), М. М. Крилов (математи-

ка), О. В. Палладін (біохімія), Є. О. Патон (електрозварювання і мостобудування), С. М. Реформатський (хімія), А. О. Санєгін (ботаніка, цитологія, генетика і селекція), К. К. Симінський (будівельна механіка), М. Д. Стражеско (медицина), П. А. Тутковський (геологія), П. Г. Тичина (література), О. В. Фомін (ботаніка), М. Г. Холодний (ботаніка, фізіологія), О. Г. Шліхтер (екопоміка), В. П. Яворський (хімія) та ін. Учені міста, плідно працюючи над розв'язанням важливих проблем розвитку науки, одночасно проводили значну роботу по поширенню науково-технічних знань серед населення.

У духовному зростанні трудящих, підвищенні їх творчої активності велику роль відігравали бібліотеки. Продовжувала розширюватися бібліотечна мережа міста. З 1934 по 1939 р. витрати на її розвиток зросли майже у 5 разів. На початку 1940 р. в Києві працювало 262 масові бібліотеки, книжковий фонд яких налічував близько 1,5 млн. книг.

Центральне місце в пропаганді наукових знань займала третя за величиною в СРСР і одна з найбільших у світі бібліотека АН УРСР. В її фондах зберігалось майже 5 млн. книг. Активну роботу серед населення проводила бібліотека ім. ВКП(б). Напередодні війни була створена Державна історична бібліотека. В бібліотеках Києва відбувалися читачькі конференції, літературні вечори, зустрічі з письменниками, артистами, провідними вченими. Дедалі більше читачів користувалося книжковими фондами.

Важливим вогнищем культурного життя трудящих міста стали палаци культури, клуби. В них організовувалися зустрічі з учасниками революції і громадянської війни, героями праці, проводилися вечори відпочинку, диспути, виступи колективів художньої самодіяльності, демонструвалися кінофільми. У другій по-

Студенти Київського політехнічного інституту в лабораторії (в центрі — Б. Є. Патон). 1938 р.

ловипі 30-х років до ладу стали палаци культури заводу «Більшовик», працівників хлібонакарської промишловості, клуб при Дарницькому вагоноремонтному заводі, Палац піонерів і жовтєят. У 1940 р. до послуг трудящих Києва було 58 клубів і палаців культури, 290 кіноустановок, 14 стаціонарних кінотеатрів. Значну культурно-освітню роботу серед трудящих міста проводили музеї. У Києві в 1936 р. почав працювати Державний музей українського мистецтва. Видатною подією в політичному і культурному житті міста і всієї республіки стало відкриття 29 серпня 1938 р. Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна — одного з найбільших центрів пропаганди ідей марксизму-ленінізму. За перші два роки існування музею відвідали майже 500 тис. чоловік.

Важливе місце в арсеналі партії по комуністичному вихованню трудящих займають преса, радіо. В 1936 р.

у Києві видавалися 23 республіканські й обласні газети, 26 журналів, працювало 18 видавництв.

Комплекс заходів, здійснюваних Комуністичною партією і Радянською державою щодо дальшого поглиблення культурної революції, забезпечував зростання освіченості й культури киян.

Художня творчість. Великий вплив на культурний рівень і комуністичне виховання киян справляли література і мистецтво. З перетворенням Києва в столицю Радянської України сюди з Харкова переїхало багато відомих діячів української культури. Завдяки діяльності Спілки радянських письменників України Київ став провідним центром літературної творчості республіки, кузницею письменницьких кадрів.

Спілка письменників і його київська організація проводили велику роботу по добору і підготовці нових

О. Г. Шліхтер.

літературних сил. У 30-ті роки в літературу прийшли А. С. Малишко, В. М. Собко, В. П. Козаченко, Я. В. Баш, Л. М. Вишеславський, Л. М. Новиченко, П. Й. Колесник, А. О. Іщук, Б. С. Буряк, Ю. С. Кобилецький, О. Є. Засенко та ін. У цей період українська радянська література поповнилася новими творами, в яких оспівувалася героїка соціалістичної праці, радянський патріотизм, дружба радянських народів.

Високим громадянським звучанням наповнені збірки віршів П. Г. Тичини «Партія веде», «Чуття єдиної родини», «Сталь і піжність». З-під пера М. П. Бажана вийшли поеми «Безсмертя», «Батьки і сини», збірка «Ямб». М. Т. Рильський створив збірки віршів «Київ», «Літо», «Україна», «Збір винограду»; В. М. Сосюра — «Нові поезії», «Люблю». Ряд цікавих творів опублікували Л. М. Вишеславський, К. М. Герасименко, Л. Д. Дмитерко, С. А. Крижанівський, І. Ю. Кулик, А. С. Малишко, Л. С. Первомай-

ський, М. П. Стельмах, М. І. Терещенко, П. М. Усенко, М. М. Ушаков, М. С. Шеремет, М. І. Шак. Широку популярність завоювали п'єси О. Є. Корнійчука, І. А. Кочерги, І. К. Микитенка, романи, повісті й оповідання О. І. Копиленка, Івана Ле, Н. С. Рибак, В. М. Собка, Ю. І. Яновського.

В українській радянській прозі і драматургії з'явилися численні твори на історичну та історико-революційну тематику, написані київськими літераторами. Розробку цих тем здійснювали Я. Д. Качура, П. Й. Панч, С. Д. Скляренко, Ю. К. Смолич, З. П. Тулуб, А. І. Шиян та ін.

У життя і побут киян міцно вхопило радянське театральне мистецтво. Особливою популярністю користувалися український і російський драматичні театри, театр опери і балету. Помітну роль у театральному житті Києва відігравали театр Червоної Армії, театр для дітей.

На сценах київських театрів у 30-ті роки з великим успіхом ставилися п'єси «Кадри», «Справа честі», «Дівчата пашої країни», «Соло на флейті», «Дні юності» І. К. Микитенка; «Загибель ескадр», «Платон Кречет», «Богдан Хмельницький», «Правда», «В степах України» О. Є. Корнійчука; «Перша кінна», «Оптимістична трагедія» В. В. Вишеславського; «Страх» О. М. Афіногенова; «Слава» В. М. Гусєва; «На березі Неви» К. А. Треньола та ін. Сценічне втілення одержали нові п'єси Мирослава Ірчана, Ю. І. Яновського, М. Г. Куліша, Л. С. Первомайського. Значне місце в репертуарі київських театрів займали твори класиків вітчизняної і зарубіжної літератури. Високохудожні сценічні образи створювали відомі артисти А. М. Бучма, Н. М. Ужвій, Г. П. Юра, Ю. В. Шумський, М. Ф. Романов, Г. І. Борисоглібська, О. М. Ватуля, Ф. А. Барвінська. Творчість майстрів мистецтв Києва піднімалася на повний худож-

Письменник В. В. Вересаєв серед членів Пушкінського комітету заводу «Більшовик», 1936 р.

Г. І. Петровський (перший справа), С. В. Косіор (третій справа), П. П. Постишев (перший зліва) і інші керівники партії і уряду з колективом Київського українського драматичного театру ім. І. Франка. 1936 р.

М. І. Вериківський.

ній рівель, дедалі глибше і повніше відображала радянську дійсність.

Далеко за межами республіки був відомий Київський театр опери і балету. У ньому плідно працювали такі талановиті співаки як З. М. Гайдай, Б. Р. Гмиря, М. С. Гришко, М. І. Донець, Ю. С. Кипоренко-Доманський, М. І. Литвиненко-Вольгемут, І. С. Паторжинський, О. А. Петрусенко, О. Д. Ропська, М. А. Частій.

Яскравим свідченням успіхів українського радянського мистецтва, досягнутих у роки Радянської влади, стала перша Декада українського мистецтва в Москві у березні 1936 р. У ній взяли участь Київський театр опери і балету, капела «Думка», капела бандуристів, жіночий хоровий ансамбль і ансамбль українського народного танцю. Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили досягнення творчих колективів Української РСР. 23 березня 1936 р. Київський театр опери і балету першим у СРСР був нагороджений ордемом Леніна. Група провідних артистів театру удостоєна орденів Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Одночасно Рада Народних Комісарів СРСР прийняла постанову про додаткові асигнування на роз-

виток київської опери і про преміювання інших учасників Декади. Після виступів у столиці Київський театр опери і балету одержав загальне визнання і висунувся в ряди кращих оперних колективів Радянського Союзу. Декада українського мистецтва стала могутнім стимулом для дальшого творчого зростання театру.

Такої ж високої урядової нагороди — ордена Леніна — був удостоєний у 1940 р. Київський державний український драматичний театр ім. І. Я. Франка. Орденами і медалями уряд відзначив творчу працю 32 провідних артистів театру.

У 30-ті роки в Києві плідно працювали в галузі музикального мистецтва відомі композитори Г. Г. Верьовка, М. І. Вериківський, Г. Л. Жуковський, П. О. Козицький, В. С. Косенко, Б. М. Лятошинський, Л. М. Ревуцький, М. А. Скорульський та ін.

Великого розмаху в передвоєнний період набула художня самодіяльність. У Києві, як і в інших містах республіки, виникло чимало самодіяльних драматичних колективів, хорів, хорових капел, ансамблів. У листопаді 1936 р. в столиці було проведено Першу республіканську олімпіаду самодіяльного мистецтва, в якій взяло участь понад 2 тис. виконавців. З того часу щорічні огляди художньої самодіяльності стали традицією. Для постійного керівництва і методичної допомоги аматорським колективам у Києві було відкрито Будинок народної творчості. В 1940 р. у Києві налічувалося 323 гуртки художньої самодіяльності, які охоплювали майже 11 тис. чоловік. Широку популярність завоювали такі хорів самодіяльні колективи, як капела Південно-Західної залізниці, капели заводів ім. Г. І. Петровського, «Більшовик». Користувалися також популярністю театральні колективи палаців культури Київського паровозоремонтного заводу, поліграфістів, клубу ім. М. В. Фрунзе, Дарницького вагоноремонтного заводу,

капела бандуристів, гуртки художньої самодіяльності Палацу культури працівників хлібопекарської промисловості. На заклик відомих артистів І. М. Москвіна і В. В. Барсової майстри мистецтв Києва взяли шефство над гуртками художньої самодіяльності.

Дедалі тісніше пов'язували свою творчість з трудовим народом, практикою соціалістичного будівництва київські художники. Про це свідчили республіканські художні виставки, які проходили в Києві в 1935 і 1937 рр. На першій з них майже 300 художників виставили близько 700 робіт. Особливий інтерес викликали картини Ф. Г. Кричевського «Переможці Врангеля», Г. П. Світлицького «Колгосп у цвіту», В. М. Костецького «Більшовицька листівка в казармах інтервентів». На другій художній виставці виділялися своєю ідейною глибиною і художньою довершеністю твори В. М. Костецького «Допит ворога», Ф. Г. Кричевського «Веселі доярки», К. Д. Трохименка «Кадри Дніпробуду», серія акварелей О. О. Шовкуненка «Дніпробуд», скульптурна група «Моряки» Б. М. Іванова, скульптура «Материнство» М. І. Гельмана, «Портрет художника І. Северяна» роботи І. М. Макогона, графічні твори І. С. Їжакевича, Г. М. Пустовой-

та, І. М. Плещипського. В 1938 р. у місті розгорнула свою діяльність Спілка художників України.

Підвищенню культурного рівня киян сприяв бурхливий розвиток кіномистецтва. Зростання професійного рівня майстрів кіно, збагачення ідейного змісту і форм кінотворів — характерні риси розвитку кіномистецтва в 30-ті роки. На київській кіностудії працювали талановиті режисери О. П. Довженко, І. А. Савченко, І. П. Кавалерідзе, Л. Д. Луков. Тут були створені такі відомі фільми, як «Аероград», «Щорс» О. П. Довженка; «Я люблю», «Велике життя» Л. Д. Лукова; «Багата наречена» і «Трактористи» І. О. Пир'єва (поставлені спільно Київською та Московською кіностудіями); «Вершники», «Богдан Хмельницький» І. А. Савченка. Режисер І. П. Кавалерідзе поставив фільм «Прометей», здійснив екранізацію класичної української опери «Наталка Полтавка» М. В. Лисенка, створив «Запорожець за Дунаєм» за мотивами опери С. С. Гулака-Артемовського. Студія дала путівку в життя першим на Україні кольоровим стрічкам «Сорочинський ярмарок» М. В. Екка і «Майська ніч» М. Ф. Садковича за повістями М. В. Гоголя.

Значних успіхів у ці роки досягла документальна кінематографія.

Корпуси київської кінофабрики «Українафільм». Фото 1935 р.

Зустріч на кївському вокзалі письменників з братніх республік, що прибули на пленум Союзу радянських письменників, присвячений 125-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка. Березень 1939 р.

Група артистів Державного театру опери і балету ім. Ш. Руставелі (Тбілісі), що прибули на гастролі у Київ. 1939 р.

В кінці 1939 р. у Києві почала діяти найбільша в СРСР Українська студія хронікально-документальних фільмів, з 1941 р. — кіпостудія науково-популярних фільмів.

Художня культура киян розвивалася в тісному взаємозв'язку з культурами братніх народів СРСР. Набула дальшого поширення така форма взаємозв'язку братніх літератур, як переклади творів письменників радянських республік. Київські літератори брали участь у роботі спеціальних виїзних пленумів Спільки письменників СРСР у Мінську, Алма-Аті. У Києві, як і в усій країні, широко відзначалися ювілеї А. П. Чехова, Т. Г. Шевченка, А. Р. Церетелі, Джамбула, роковини створення видатних літературних творів «Витязь у тигровій шкурі» Ш. Руставелі, вірменського епосу «Давид Сасунський». Театри Києва виїздили на гастролі до Москви, Ленінграда, Тбілісі та інших міст країни. В цей період у столиці Радянської України також виступали театри з ряду союзних республік. Твори київських художників успішно демонструвалися на всесоюзних художніх виставках «Нові твори графіки СРСР» (1939), «В. І. Ленін в образотворчому мистецтві» (1940), «Кращі твори радянських художни-

ків» (1940), на виставці творів групи українських графіків у Москві (1940).

Внесок художньої інтелігенції Києва в соціалістичне будівництво, виховання нової людини постійно зростав. Діячі літератури і мистецтва все тісніше пов'язували своє життя з Комуністичною партією, її революційно-перетворюючою діяльністю. В ряди партії в цей період влилися кращі представники радянської літератури — письменники М. П. Бажан, П. Й. Панч, О. Д. Іваненко, О. Є. Корнійчук, М. Л. Нагнибіда, вчені А. К. Бабко, М. Ф. Гулий, Ю. К. Делімарський, композитор П. О. Козицький, заслужений артист республіки А. М. Бучма та ін.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінювали невтомну працю діячів культури. В 1939—1940 рр. орденами і медалями було нагороджено велику групу письменників, кінематографів, у тому числі й киян. У 1941 р. письменники П. Г. Тичина, О. Є. Корнійчук, кінорежисер О. П. Довженко стали лауреатами Державної премії СРСР. Кращі з кращих представників художньої інтелігенції міста обиралися до місцевих і центральних законодавчих органів Радянської влади.

4. Суспільно-політичне життя

На завершальному етапі соціалістичної реконструкції, коли в нашій країні розв'язувалися принципові завдання перехідного від капіталізму до соціалізму періоду, була створена не тільки матеріально-технічна база соціалізму, а й утвердилося цілковите панування соціалістичних виробничих і суспільних відносин, було повністю ліквідовано всі експлуататорські класи і знищено всі форми експлуатації людини людиною, досягнуто соціально-політичної

та ідейної єдності радянського суспільства, встановилися міцні узи дружби і співробітництва між соціалістичними націями, активізувалося все суспільно-політичне життя.

Вирішальне значення в активізації суспільно-політичного життя киян мало перенесення в Київ столиці Радянської України.

Радісно зустрічали кияни членів ЦК КП(б)У і уряду Радянської України Г. І. Петровського, С. В. Косіора, П. П. Постишева, В. П. За-

тонського, О. Г. Шліхтера та інших, які прибули в Київ 24 червня 1934 р. На привокзальній площі відбувся урочистий мітинг, у місті пройшли військовий парад і багатолюдна демонстрація трудящих. День приїзду уряду України в Київ перетворився у велику урочистість для трудящих міста.

Перетворення Києва в столицю Української РСР помітно позначилося не тільки на темпах розвитку його економіки і культури, а й сприяло зміцненню міських партійної, комсомольської та інших громадських організацій.

Активізація діяльності партійних і громадських організацій. Роль Комуністичної партії в усій системі політичної організації соціалістичного суспільства значно зросла. Очолюючи політичне і трудове піднесення мас, київська обласна і міська партійні організації в цей період помітно зміцнили. Відбулися кількісні і якісні зміни в їх складі. В результаті чистки, проведеної в Київській обласній партійній організації у 1933 р., перевірки і обміну партійних документів (1935—1936 рр.) партія вивільнилася від чужих і випадкових елементів, підвищилася боекватність партійних організацій, були усунені недоліки у веденні обліку комуністів, зберіганні та видачі партійних документів. Усе це сприяло зміцненню партійних рядів і зростанню авангардної ролі комуністів у всіх сферах життя соціалістичного суспільства. Якщо на 1 січня 1933 р. в області палічувалося 2670 первинних партійних організацій, які охоплювали 63 666 комуністів, то на 1 січня 1941 р. їх кількість зросла до 3539, а в їх складі було 62 174 комуністи. Київська обласна і міська парторганізації в ці роки посилили свою організаторську роботу серед трудящих, дедалі в ширших масштабах залучаючи їх до державного

і господарського будівництва з метою виконання величної програми соціалістичної реконструкції народного господарства, дальшого вдосконалення всіх сфер суспільно-політичного життя.

Конкретні шляхи перебудови роботи партійних організацій, підвищення авангардної ролі комуністів на виробництві були визначені постановами ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про роботу вугільної промисловості Донбасу» (8 квітня 1933 р.), «Про роботу залізничного транспорту» (3 липня 1933 р.) та іншими важливими партійними документами. Керуючись ними, партійні організації промислових підприємств Києва провели значну роботу по вдосконаленню системи добору і розстановки кадрів, переведенню комуністів з управлінського апарату безпосередньо на виробництво, підвищенню рівня політичної і організаторської роботи, зміцненню зв'язків з масами, створенню широкого безпартійного активу. Цьому сприяло проведення відкритих партійних зборів, єдиних партійних днів, у роботі яких брали участь всі трудящі підприємств і установ. На загальнозаводських партійних зборах колективу «Арсеналу» 6 листопада 1933 р. були присутні 705 безпартійних арсенальців, при обговоренні питання про виконання виробничого плану 67 з них внесли конкретні пропозиції щодо поліпшення роботи заводу.

Всебічна діяльність міської, районних і первинних партійних організацій Києва, їх величезна організаторська і масово-політична робота справляли відчутний вплив на всі сфери політичного, економічного і культурного життя міста. Партійні організації постійно турбувалися про піднесення трудової активності і політичної свідомості трудящих, повсякденно проводили грандіозну роботу по вихованню їх у дусі марксистсько-ленінської ідеології, радянського патріотизму, братерської

дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму.

У Києві, як і в цілому по країні, функціонувала чітка система партійно-політичної освіти. Регулярно проводилися заняття в гуртках на промислових підприємствах і в установах, групові та індивідуальні бесіди пропагандистів, розширювалася лекційна пропаганда, трудящі столиці навчалися в політшколах, вечірніх університетах марксизму-ленінізму. Якщо в грудні 1933 р. у Київській області працювало 2255 шкіл і гуртків, де було 14 тис. слухачів, то на початку 1937 р. кількість шкіл і гуртків зросла до 3049, а слухачів у них — до 38,6 тис.

Важлива роль в оволодінні трудящими марксистсько-ленінською теорією належала систематичній публікації на Україні творів основоположників наукового комунізму. Ще до 1933 р. в республіці публікувалося перше видання творів В. І. Леніна українською мовою, перекладене з другого російського видання. В 1935—1936 рр. вийшло в світ друге українське видання творів В. І. Леніна. В цілому за другу п'ятирічку в Українській РСР тираж творів основоположників наукового комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса досяг 1,5 млн. примірників, а творця Комуністичної партії Радянського Союзу і першої в світі соціалістичної держави В. І. Леніна — 4 млн. примірників, з них 3,2 млн. було надруковано українською мовою.

Велику допомогу первинним партійним організаціям у пропаганді марксистсько-ленінської теорії, вивченні історії партії подавали міський і районні партійні кабінети. Так, кабінет Кіровського РК КП(б)У систематично проводив групові та індивідуальні консультації, доповідав пропагандистам добирати літературу та ілюстративні матеріали.

Багатогранну діяльність проводили парткабінети на найбільших промислових підприємствах Києва —

заводах «Арсенал», «Більшовик», «Ленінська кузня», «Укркабель», «Трансигнал» та ін. В парткабінеті на заводі «Арсенал» були створені всі умови для підвищення теоретичного рівня комуністів. Щодня в кабінеті одержували консультації 25—30 чоловік, читалися лекції з історії партії. Для тих, хто самостійно вивчав марксистсько-ленінську теорію, працівники партійного кабінету в кожному цеху заводу регулярно проводили консультації, підсумкові бесіди. В практику ввійшли теоретичні конференції по творах В. І. Леніна. Так, у серпні 1939 р. була проведена конференція по книзі В. І. Леніна «Що робити?», якій передувала велика підготовча робота.

Величезною подією в суспільно-політичному житті міста і всієї республіки було відкриття 29 серпня 1938 р. філіалу Центрального музею В. І. Леніна. В його численних залах експонувалися документи про життя і діяльність стратега соціалістичної революції, вождя трудящих усього світу В. І. Леніна, матеріали про боротьбу Комуністичної партії за перемогу Великого Жовтня, про хід будівництва соціалізму в нашій країні. В передвоєнні роки з його експозиціями ознайомилися 530 тис. чоловік. Він став найбільшим центром ідеологічної і політико-виховної роботи серед трудящих республіки.

Важлива роль у розв'язанні завдань соціалістичної реконструкції і дальшому зміцненні соціалізму в передвоєнні роки належала профспілковим, комсомольським та іншим масовим організаціям трудящих, які проводили багатогранну роботу по підвищенню трудової активності трудящих і їх ідейно-теоретичного та культурного рівня. До 1937 р. у Києві членами профспілок було 75,8 % робітників і службовців.

Профспілкові організації промислових підприємств Києва велику увагу приділяли розвитку соціаліс-

тичного змагання і стахановського руху, профспілкові активісти були ініціаторами поширення його нових форм. Так, на трикотажній фабриці ім. Р. Люксембург першими до лав багатOVERSTATників стали профорги Бабічук і Киричек. Бабічук сама перейшла працювати з 32 веретен на 40 і систематично перевиконувала завдання. Вся її профгрупа включилася в соцзмагання. Профгруппа Полонмар перша перейшла на більшу зону обслуговування (24 веретена) на шовковому комплексі. На фабриці широко розгорнулося соціалістичне змагання між профгруппами, і кожна профгрупа успішно виконувала взяті зобов'язання.

На завершальному етапі соціалістичної реконструкції велику роботу по розвитку творчої активності молоді, широкому залученню її до суспільно-політичного життя, комуністичному вихованню юнаків і дівчат у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму проводили київські міська і обласна комсомольські організації, в рядах яких на 1 січня 1933 р. налічувалося 124 370 членів і кандидатів у члени ВЛКСМ, об'єднаних у 4443 комсомольські осередки. Серед них було 38,3 тис. робітників, 43,5 тис. селян, 28,8 тис. студентів та учнівської молоді, 12,2 тис. службовців.

Активізації участі молоді в суспільно-політичному житті сприяв почин київських комсомольців у проведенні Всеукраїнського змагання за кращу комсомольську групу підприємства, ініціаторами якого виступили комсомольці механічного цеху заводу «Арсенал». Схвалений у серпні 1934 р. ЦК ЛКСМУ, цей почин знайшов широку підтримку серед комсомольських організацій республіки, які включилися в боротьбу за звання кращої комсомольської групи і розгорнули роботу по залученню всіх комсомольців до активної суспільно-політичної діяльності, охопленню всіх членів спілки політнавчанням і

культурно-масовою роботою, мобілізації кожного комсомольця на високопродуктивну працю і дотримання зразкової дисципліни.

Комсомольські організації столиці Радянської України активно включилися в підготовку до святкування 20-річчя ВЛКСМ — важливої події в суспільно-політичному житті країни. Трудові подарунки Батьківщині на честь комсомольського ювілею готували комсомольці і молодь усіх промислових підприємств Києва. Слюсар Київського верстатобудівного заводу ім. М. Горького С. Листопадов па честь знаменної дати в історії комсомолу запровадив новий метод виготовлення борштагів, при якому в 15 разів скорочувався час виробництва деталей — замість раніше затрачуваної півгодини деталь одержували за 2 хвилини. Багато комсомольців київських заводів і фабрик досягли високих результатів у соціалістичному змаганні на честь 20-річчя ВЛКСМ.

У квітні 1938 р. Київська міська комсомольська організація послала 300 агітаторів у райони області, перед якими було поставлено завдання допомогти сільським комсомольським організаціям у розгортанні соціалістичного змагання на честь 20-ї річниці ВЛКСМ. Разом з ними в райони області для обміну передовим досвідом організації роботи на виробництві виїхало 15 комсомолок — бригадирів виробничих бригад київських підприємств.

Шефська допомога селу завжди була в центрі уваги партійних, комсомольських організацій Києва. Вона мала різносторонній характер, торкалася питань політичного, виробничого і культурного життя колгоспного села. Одним з провідних напрямків у шефській діяльності був виробничо-технічний. За рішенням бюро Київського обкому ЛКСМУ влітку 1933 р. 30 тис. комсомольців і молоді взяли участь у ремонті сільськогосподарської техніки і збиранні вро-

жаю. Всі члени бригади робітників київського заводу «Ленінська кузня», яку очолював Г. М. Терешко, не тільки самі працювали сумлінно в підшефному Богуславському районі Київської області, а й своїм прикладом, ентузіазмом надихали на ударну працю селян.

На машинобудівних підприємствах Києва виготовлення запасних частин для тракторів та інших сільськогосподарських машин перебувало в центрі уваги партійної і комсомольської організації. Кілька разів на засіданні бюро Київського міськкому партії обговорювалося питання про своєчасне виконання замовлень трудивників села. Парткомі столічних заводів «Більшовик», «Ленінська кузня», «Арсенал» систематично контролювали хід виконання програми випуску запчастин для тракторів, інформували колективи підприємств про стан цієї роботи в окремих цехах, дільницях і бригадах.

Завод «Ленінська кузня» в 1933 р. успішно виконав план випуску запасних частин для тракторів. А коли в лютому 1936 р. Київський міськком партії і облвиконком звернулися до колективу заводу з закликом терміново виготовити для потреб сільського господарства цистерни для пального, то робітники активно відгукнулися на їх заклик. Комсомольці котельного цеху взяли під контроль виконання важливого замовлення. На зборах вони обговорили план роботи всіх агрегатів, на яких виконували завдання, і намітили заходи щодо його виконання. Комсомольці зобов'язалися до IX з'їзду ЛКСМУ забезпечити випуск цистерн.

Однією з найбільш дійових форм залучення трудящих до участі в громадсько-політичному житті було висування кращих представників робітничого класу, активістів на керівну господарську роботу в промисловості, в партійні і державні органи. В 1938 р., напередодні відкриття XIV з'їзду КП(б)У, в Києві 75 кра-

щих комсомольців висунули на посади начальників цехів і дільниць, майстрами, головними інженерами і директорами заводів.

Характерний у цьому відношенні життєвий шлях робітника київського заводу «Більшовик» В. Курганова. Він прийшов на завод ще підлітком після закінчення школи фабрично-заводського учнівства, працював формувальником, закінчив без відриву від виробництва технікум і став начальником цеху, а незабаром талаповитий організатор і спеціаліст був призначений директором заводу. В. Курганов неодноразово обирався членом районного і міського комітетів партії, а на XIV з'їзді КП(б)У був обраний членом ЦК КП(б)У.

У 1937—1938 рр. на керівну роботу висунули ряд кращих комуністів заводу «Арсенал». Серед них К. Т. Тимофєєва — в апарат обкому КП(б)У, А. К. Афанасєва — в міськком КП(б)У, А. Степанова, Мороза — у К'ровський райком КП(б)У, А. В. Іванова — головою райради.

Участь киян у державному управлінні. В соціалістичній країні існує справжня демократія для народу, створені всі необхідні умови для участі найширшої громадськості в державній діяльності. «Влада Рад» — це значить, — писав В. І. Ленін, — радикальна переробка всього старого державного апарату... і заміна його новим, народним, тобто справді демократичним апаратом Рад..., падання почину і самостійності більшості народу не тільки у виборі депутатів, а й в управлінні державою, у здійсненні реформ і перетворень»⁴. Ради як органи державної влади в нашій країні відповідають за всі ділянки економічного і культурно-політичного життя на місцях і керують ними.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 34. с. 191.

Депутати місцевих рад Києва проявляли невечерпну творчу ініціативу, спрямовану на поліпшення роботи промислових підприємств, розвиток виробничої активності трудящих. Робітники-депутати стояли в авангарді соціалістичного змагання, були застрільниками розгортання стахановського руху, передовиками на своїх виробничих ділянках.

Широка участь трудящих у місцевих органах Радянської влади особливо яскраво виявилася в роботі секцій і депутатських груп, які на завершальному етапі соціалістичної реконструкції посилили увагу до виробничих питань, дедалі конкретніше підходили до розв'язання завдань соціалістичного будівництва. У ході виконання рішень XVII з'їзду ВКП(б), який вказав на необхідність розширення мережі секцій Рад і депутатських груп на підприємствах, активізувалася їх діяльність, удосконаливалися форми і методи роботи, зростав їх актив, усе більше трудящих залучалося до практичної роботи по управлінню соціалістичним суспільством. Наприклад, депутатська група Радянської райради столиці на заводі «Ленінська кузня», яка налічувала 49 депутатів, створила 5 депутатських груп у цехах, 27 депутатів працювали безпосередньо на верстатах, з них 17 були стахановцями, 7 — ударниками. Депутатська група вела велику роботу по мобілізації колективу на виконання і перевиконання виробничої програми. В 1937 р. депутатська група організувала 16 виробничих бригад на чолі з депутатами райради. Ці бригади систематично перевиконували свої завдання в 1,5—2 рази.

Зростаючу роль трудящих в управлінні державою яскраво продемонстрували підсумки виборів у місцеві Ради 1934 р. До складу Київської міської Ради було обрапо 1383 депутати і 214 кандидатів, у районні Ради міста — 2940 чоловік. Велика робота проводилася по формуванню

павколо районних Рад і їх секцій широкого активу трудящих. Серед 99 секцій, які функціонували при районних Радах Києва, найбільш результативно працювали секції Дарницької райради. Лише за 1938 р. вони провели 89 пленумів, на яких обговорювалися найважливіші питання соціального і економічного розвитку району, а також понад 600 обстежень установ.

У ці роки широко практикувалися зустрічі депутатів усіх ланок органів Радянської влади з виборцями. На заводі «Ленінська кузня» на мітингу робітничого колективу з доповіддю про роботу III сесії ЦВК УРСР і народногосподарський план на 1936 р. виступив голова Всеукраїнського ЦВК Г. І. Петровський. Він поставив перед робітниками заводу конкретні завдання. У відповідь голова депутатської групи заводу Волков від імені всіх присутніх зашепнув Григорія Івановича, що робітники перетворять свій завод у стахановський, виведуть його в передові підприємства столиці України.

Під кінець другої п'ятирічки відбулися значні зміни в економічній і політичній структурі радянського суспільства. Величні соціально-економічні перетворення, здійснені радянським народом під керівництвом Комуністичної партії, викликали необхідність внести зміни в Основний Закон радянської держави — Конституцію СРСР і відповідно в конституції союзних республік.

ЦВК СРСР на основі рішень Пленуму ЦК ВКП(б) і постанови VII Всесоюзного з'їзду Рад (лютий 1935 р.) утворив Конституційну комісію для розробки проекту нової Конституції. 12 червня 1936 р. проект Конституції СРСР було винесено на всенародне обговорення. Протягом більш як 5 місяців цей найважливіший документ обговорювався по всій країні. Майже 13 млн. трудящих Української РСР взяли участь в його обговоренні, у тому числі понад

3 млн. жителів Києва і Київської області, які ввели в проєкт 5840 доповнень і пропозицій.

5 грудня 1936 р. Надзвичайний VIII Всесоюзний з'їзд Рад затвердив Конституцію СРСР, яка законодавчо закріпила перемогу соціалізму в нашій країні. Серед делегатів з'їзду, які одноставно голосували за Основний Закон СРСР, були посланці трудових колективів столиці Радянської України — стахановець 4-ї київської взуттєвої фабрики А. Я. Гомулько, передова робітниця заводу «Укркабель» П. В. Гусятникова та ін.

30 січня 1937 р. XIV Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся в Києві, затвердив нову Конституцію Української РСР. Робота з'їзду була ознаменована високим політичним і трудовим піднесенням. Так, один із ініціаторів стахановського руху у взуттєвій промисловості О. Я. Гомулько на честь відкриття XIV Всеукраїнського з'їзду Рад установив рекорд по обтягуванню взуття. 25 січня 1937 р. він обтягнув за зміну 4860 пар взуття при нормі 1000 пар.

Перші вибори на основі нової Конституції СРСР. Введення нової Конституції означувало суттєві зрушення в суспільно-політичному житті країни. Насамперед вони проявилися в повній демократизації виборчої системи, у впровадженні загальних, рівних, прямих виборів при таємному голосуванні.

Відповідно до нової Конституції перші вибори у Верховну Раду СРСР (12 грудня 1937 р.), Верховну Раду Української РСР (26 червня 1938 р.) і місцеві Ради УРСР (24 грудня 1939 р.) продемонстрували морально-політичну єдність радянського суспільства, торжество соціалістичної демократії.

У зв'язку з виборами значно активізувалася масово-політична і агітаційна робота серед трудящих Києва. Вона полягала в широкому залучен-

ні виборців до гуртків по вивченню Конституції СРСР і нового виборчого закону, проведенні мітингів і бесід серед трудящих, передвиборчих зборів. Кращі агітатори заводу «Арсенал» Красовський, Табаков, Арцишевський, Новиков поряд з вивченням виборчого закону систематично проводили політінформації. Через день перед початком зміни агітатори інформували робітників про міжнародне становище, про найважливіші події в житті країни.

На передвиборних зборах робітників і службовців заводу «Ленінська кузня» 29 листопада 1937 р. виступив секретар ЦК КП(б)У С. В. Кошіор, висунутий кандидатом у депутати Верховної Ради СРСР. Він сказав: «Я добре знаю, що та честь і те довір'я, яке мені ви виявили, — це, насамперед, є прояв вашого довір'я, вашої любові до нашої великої партії...»⁵.

Виборча кампанія викликала могутнє піднесення виробничого ентузіазму, нову хвилю соціалістичного змагання. Колективи промислових підприємств Києва брали на честь виборів соціалістичні зобов'язання про дострокове виконання виробничих планів.

Робітники Київського експериментального заводу № 8 тресту «Головмашдеталь» зобов'язалися до 12 грудня 1937 р. — дня виборів у Верховну Раду СРСР — виконати річну виробничу програму і закликали всі підприємства тресту включитися в це змагання. Колектив заводу багато зробив, щоб допомогти іншим підприємствам. Бригади новаторів виїжджали на Полтавський, Вепіковський (м. Іванково) та інші заводи, з якими було укладено договори про соціалістичне змагання.

Високими виробничими досягненнями ознаменували виборчу кампанію новатори «Арсеналу». На заводі на честь виборів до Верховної Ради

⁵ Комуніст, 1937, 1 груд.

СРСР провели стахановський півторамісячник, під час якого багато робітників у декілька разів перевиконали виробничі завдання. Так, 10 жовтня стахановець Шехабудінов виконав п'ять з лишнім норм, Довнич перевищив норму на 476 %, Таценко — на 350, а Бойченко 7 жовтня досяг найвищого результату — виконав завдання на 643 %. Дільниці майстрів Шульженка, Кислова і Ігнатенка достроково завершили річну програму до дня виборів. Річні завдання достроково виконали також стахановці Коновалов, Рогов, Гараліп, Д. Чубар, Г. Чубар, Шехабудінов і Мар'яненко. Високих виробничих показників добилися робітники заводу ім. Г. І. Петровського, які напередодні виборів, у дні стахановської декади, подали 30 нових раціоналізаторських пропозицій, стахановці Костинський, Попомаренко виконали змінне завдання на 200 %, Мерзляк — на 350, Дячок і Макогон — на 500 %.

Такими ж трудовими перемогами зустрічали вибори у Верховну Раду СРСР робітники інших промислових підприємств столиці Радянської України.

До вищого органу Радянської країни трудящі Києва обрали кращих представників робітничого класу та інтелігенції столиці. Серед них — передову робітницю, згодом начальника цеху заводу «Укркабель» П. В. Гусятникову.

Після затвердження V сесією ЦВК УРСР виборчого закону на Україні відбулося більш як 12 тис. мітингів і зборів, присвячених питанням підготовки до виборів у Верховну Раду УРСР, на яких були присутні 733 тис. чоловік. У Києві відбулося 2 тис. зборів і мітингів, у яких взяло участь 344 тис. чоловік.

Готуючись до виборів у Верховну Раду УРСР, депутатська група заводу «Арсенал» у лютому 1938 р. звернулася з листом до всіх депутатів і

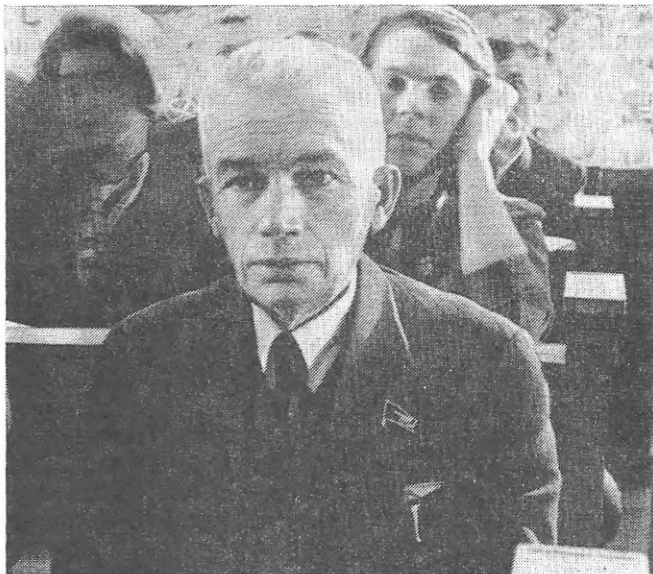
депутатських груп Києва, в якому закликала їх взяти конкретні зобов'язання на честь виборів. «Ми, депутати Рад, повинні першими показати приклад більшовицької підготовки до виборів — активною самовідданою роботою виправдати найвищу довіру виборців і прийти до виборів з виконанням завдаць, покладених на нас»⁶, — говорилося в листі. Заклик арсенальців знайшов широкий схвальний відгук серед депутатів Києва. Депутатські групи, обговоривши лист, активно включилися в боротьбу за виконання ще не реалізованих наказів виборців.

Високе політичне і трудове піднесення, всебічний розмах агітаційно-масової роботи забезпечили перемогу блоку комуністів і безпартійних на виборах у Верховну Раду Української РСР. До вищого органу було обрано 304 депутати, серед них 153 робітники, 76 селян, 75 представників інтелігенції. Депутатами стали 222 комуністи, 36 комсомольців, 46 безпартійних. Достойними представниками трудящих столиці Радянської України у Верховній Раді республіки були передові робітники київських підприємств, видатні діячі науки і культури. Серед них президент АН УРСР О. О. Богомолець, кадровий робітник заводу «Арсенал» О. В. Душко, відомий український письменник О. Є. Корнійчук та ін.

Біографія О. В. Душка — це трудовий шлях робітника, який привів його до високого звання депутата Верховної Ради УРСР, обраного потім заступником Голови Президії Верховної Ради Української РСР. Кадровий робітник з дореволюційним виробничим стажем був серед тих, хто під час революції 1905 р. йшов у перших лавах демонстрантів, з радістю зустрів звістку про перемогу Великого Жовтня, боровся за торжество Радянської влади на Україні,

⁶ Вісті, 1938, 27 лют.

О. О. Богомолець у залі за-
сідань Верховної Ради
УРСР. 1939 р.

а потім став в авангарді учасників соціалістичного змагання. О. В. Душка як кращого виробничника висунули в 1938 р. на посаду начальника цеху, який під його керівництвом постійно виборював передові місця на заводі. Трудящі Києва знали О. В. Душка не тільки як новатора виробництва, раціоналізатора-винахідника, а й як активного громадського діяча. До нього зверталися виборці з різними питаннями виробничого та особистого характеру і завжди знаходили увагу і підтримку.

Відповідно до «Положення про вибори в обласні, районні, міські, сільські і селищні Ради депутатів трудящих УРСР», прийнятого II сесією Верховної Ради УРСР (червень 1939 р.), у Києві було створено 2567 виборчих округів і 450 виборчих дільниць по виборах у місцеві Ради. В столиці України діяло більш як 20 тис. агітаторів, 15 тис. гуртків, які охоплювали 400 тис. виборців.

Партійні організації міста очолювали кампанію по підготовці і проведенню виборів до місцевих Рад. При Кіровському райкомі КП(б)У було створено кілька семінарів, які

відвідували 300 пропагандистів, підготовлено виставку на тему «Київ у минулому і сьогодні». Тут відбулася нарада редакторів багатотиражок і стінних газет з питань про завдання і роль преси в активізації виборчої кампанії, райпарткабінет і агітпункти були укомплектовані літературою, агітатори мали можливість одержати консультації і методичну допомогу.

Широкий розмах агітаційно-масової роботи забезпечив перемогу блоку комуністів і безпартійних на виборах. 24 грудня 1939 р. в Києві із 627 915 чоловік, які користувалися виборчим правом, взяли участь у виборах 625 734 чоловіки, або 99,65 % виборців. За кандидатів блоку комуністів і безпартійних проголосувало 617 687 чоловік, або 98,1 % усіх, хто брав участь у виборах.

До міської Ради кияни обрали 843 депутати, з них 407 робітників, або 48,3 % депутатів, 412 службовців, або 48,9 %, 24 селянина, або 2,8 % депутатів. Серед депутатів налічувалося 440 членів і кандидатів у члени партії. Варто відзначити інтернаціональний склад міської Ради: в нього ввійшли 476 українців.

175 росіян, а також представники інших національностей.

Трудаці столиці обрали до міської Ради кращих своїх представників повторів виробництва, стахановців промислових підприємств, письменників, акторів. Депутатами були обрані стругальник заводу верстатів-автоматів ім. М. Горького І. І. Шуваяв, слюсар цього ж заводу комсомолец П. Ю. Портной, начальник закрійного цеху білової фабрики «Жовтень» комуніст М. С. Москаленко, машиніст Дарницького депо Ф. О. Двораківський, начальник штабу Київського особливого військового округу М. Ф. Ватутін, артист Українського драматичного театру ім. Франка Ю. В. Шумський та багато інших.

У січні 1940 р. відбулася перша сесія Київської міської Ради, на якій було обрано виконавчий комітет і постійні комісії міськради: бюджетна, торгова, комунальна, охорони здоров'я, народної освіти, в справах житлового господарства і місцевої промисловості. Головою міськвиконкому був обраний депутат І. С. Шевцов.

Дружба і співробітництво з народами братніх республік СРСР. У ході соціалістичного будівництва набула дальшого розвитку і ще більш зміцніла братерська дружба народів СРСР, яка особливо проявилася в їх спільній боротьбі за піднесення економічного потенціалу країни. Успіхи соціалістичних перетворень у країні сприяли інтенсивному обміну матеріальними і духовними цінностями між трудящими Києва і братніх республік нашої Батьківщини.

Продукція машинобудівних заводів Києва відправлялася у різні райони Радянського Союзу. На промислові підприємства Москви і Ленінграда, Мурманська і Новосибірська, Ташкента і Улан-Уде, Ашхабада і Астрахані надходила продукція Ки-

ївського заводу контролюю-вимірювальних приладів. Верстати-автомати, виготовлені в столиці України, працювали на нових підприємствах Далекого Сходу, потужні машини заводу «Червоний екскаватор» — на будовах Балхаша і Забайкалля.

Обмін передовим досвідом уже став традиційним у всіх сферах життя соціалістичного суспільства. Щедро ділилися своїми досягненнями з трудящими столиці Радянської України робітники Російської Федерації.

Велику допомогу в розвитку раціоналізаторського руху на машинобудівних підприємствах УРСР, в роботі по впровадженню винаходів подала киянам бригада ленінградських винахідників-інструментальників, яка відвідала в травні 1936 р. заводи Києва. Гості ознайомили інструментальників України з 153 раціоналізаторськими пропозиціями, реалізованими на ленінградських заводах. Значна кількість їх була впроваджена машинобудівниками столиці України.

Влітку 1938 р. знатний фрезерувальник нашої країни, депутат Верховної Ради СРСР І. І. Гудов взяв активну участь в роботі зльоту стахановців машинобудівних заводів Києва. Московський новатор, відомий своїми світовими рекордами продуктивності праці, відвідав київський завод «Трансигнал», де безпосередньо на робочому місці продемонстрував переваги свого методу. Стахановець цього заводу В. П. Давиденко, який вирішив працювати по-гудовському, виготовив за 1 годину 50 хвилин 732 деталі, виконавши норму на 2771 %. Незабаром на заводі була створена бригада гудовських методів роботи, до складу якої входили стахановці-фрезерувальники Е. Гладковський, В. Давиденко, В. Донець, М. Чернуха, О. Цяганков та ін. Бригада, удосконаливши технологічний процес, встановила кілька рекордів продуктивності пра-

ці, з чим її сердечно поздоровив у своєму листі І. І. Гудов.

Уся країна знала ім'я слюсаря-раціоналізатора Київського заводу верстатів-автоматів ім. М. Горького. М. Швиненка, який сконструював пристрій, що дав можливість замінити ручну слюсарну роботу (шабрування) механічною обробкою. Завдяки цьому досягалася не тільки рекордна продуктивність праці, а й значно підвищувалася якість обробки деталей. Київського раціоналізатора запросили на підприємства Москви і Ленінграда, де він знайомив робітників зі своїм винаходом і показував свої методи роботи. М. Швиненко одержав безліч листів від робітників та інженерно-технічних працівників з усіх кінців нашої країни з проханням розповісти про свій досвід. Народний комісаріат машинобудування прийняв рішення про впровадження методу М. Швиненка на всіх машинобудівних заводах СРСР.

Розвивалися також творчі контакти між робітниками легкої промисловості Російської Федерації і України. Влітку 1938 р. група випускників стахановської школи ленінградської фабрики «Скороход» приїхала на 4-у київську взуттєву фабрику, де оглянула всі цехи і детально озпайомилася з усіма передовими процесами виробництва.

Договір про соціалістичне змагання в травні 1939 р. уклали харчовики РРФСР, УРСР і БРСР. Робітники харчових підприємств Москви, Києва, Мінська і Вітебська зобов'язалися знизити планову собівартість продукції на 7 %, підвищити продуктивність праці на 10 %, боротися за високу виробничу дисципліну. Одпочасно із загальним договором були підписані договори про соціалістичне змагання між окремими робітниками братніх республік, цехами і відділами заводів.

Характерною рисою стаповлення соціалістичного способу життя стало

соціалістичне змагання в різних сферах суспільно-політичного життя — між депутатськими групами і секціями Рад, громадськими організаціями по комуністичному та інтернаціональному вихованню трудящих. Попирювалося соціалістичне змагання первинних організацій МОДР, яке в ці роки розгорнулося між колективами братніх республік. У 1938 р. модрівці київського заводу «Укркабель» викликали на соціалістичне змагання за поліпшення інтернаціонального виховання трудящих, подання моральної і матеріальної допомоги зарубіжним братам по класу організацію МОДР московського заводу «Електропровод».

Плідним було соціалістичне змагання модрівських організацій цих двох заводів Москви і Києва — заводу «Електропровод» і заводу «Укркабель». Заводські організації жваво і творчо обмінювалися досвідом. Представники «Електропровода» відвідали Київ, а в серпні 1939 р. робітники «Укркабеля» приїхали до московських друзів і звітували перед ними про річну роботу. За прикладом цього змагання на заводі «Укркабель» розгорнулося змагання цехових осередків МОДР. Його ініціаторами виступили робітники цеху № 5, який очолювала депутат Верховної Ради СРСР П. В. Гусятнікова. Питання інтернаціонального виховання на заводі тісно пов'язувалися з виробництвом. Цех № 5 до 3 серпня викопав річний план, і всі його робітники стали членами МОДР.

Інтернаціональні зв'язки. Активно беручи участь в соціалістичному будівництві, зміцненні екопомічних і політичних основ Радянської держави, її оборонної могутності, кияни в єдиній сім'ї братніх народів СРСР виявляли високе почуття інтернаціонального обов'язку, пролетарської солідарності з трудящими країн капіталу.

Велику роботу по інтернаціональному вихованню і зміцненню зв'язків з трудящими зарубіжних країн проводила Київська міська організація МОДР, а також її осередки на провідних промислових підприємствах, в установах і навчальних закладах столиці. Кітяни активно відгукувалися на міжнародні події, на факти переслідування борців революції в капіталістичних країнах, на виступи трудящих у цих країнах за свої права і свободи.

Коли в березні 1933 р. був ув'язнений без суду і слідства видатний діяч міжнародного робітничого руху Е. Тельман, робітники всіх країн висловили гнівний протест проти цього злочину. До них приєдналися і трудящі столиці Радянської України. На заводах і фабриках, у школах і вузах Києва відбулися мітинги і збори протесту, на яких радянські люди виявляли гарячу любов вірному синові німецького народу. Гнівний протест висловили трудящі Києва проти судової розправи фашистів над видатним діячем міжнародного робітничого руху Г. Димитровим.

На промислових підприємствах міста створювалися передові виробничі бригади імені видатних діячів зарубіжних комуністичних партій, борців міжнародного робітничого руху. Із п'яти великих цехів заводу «Укркабель» чотири носили імена В. Піка, Е. Тельмана, Д. Ібаррурі, Компартії Німеччини.

Однією з кращих у Києві у роботі по інтернаціональному вихованню вважалася модрівська організація заводу «Ленінська кузня». Тут регулярно читалися доповіді, проводилися бесіди, інтернаціональні вечори, зростали ряди МОДР. Робітники заводу активно проявляли свою інтернаціональну солідарність з трудящими капіталістичних країн: гаряче співчували своїм зарубіжним братам по класу, цікавилися їх боротьбою проти імперіалізму, фашизму і вій-

ни, надавали їм моральну і матеріальну підтримку.

Добре була поставлена інтернаціональна робота в модрівських організаціях київських заводів «Більшовик» (голова Хімченко), «Укркабель» (голова Грачова), КПВРЗ (голова Кулик).

Однією з важливих форм зміцнення інтернаціональних зв'язків трудящих СРСР з робітничим класом зарубіжних країн було взаємне листування. Лише за півтора року (1938 — перша половина 1939 р.) модрівські організації України написали майже 2 тис. листів політв'язням капіталістичних країн і громадським організаціям. Активне листування в ці роки вели організації МОДР заводів «Більшовик» і «Укркабель», КДУ ім. Т. Г. Шевченка. Учні середньої школи № 91 листувалися з учнями і піонерськими організаціями США, Франції та інших країн. Модрівці заводу «Укркабель» одержали відповіді на свої листи від антифашистів і борців революції багатьох капіталістичних країн. 13 листів модрівців «Укркабеля» було опубліковано в газетах — органах зарубіжних комуністичних партій.

З братерською теплотою і гостинністю зустрічали трудящі столиці Радянської України робітничі і профспілкові делегації зарубіжних країн.

У серпні 1938 р. Київ відвідала французька група друзів Радянського Союзу в складі 41 чоловіка. Гості ознайомилися з містом, були на швейній фабриці ім. М. Горького. В республіканському Товаристві культурних зв'язків із зарубіжними країнами відбулася зустріч французьких гостей з робітниками — станхановцями київських підприємств, керівниками профспілкових організацій. Такі зустрічі й безпосередні контакти сприяли всебічному розвитку дружніх відносин між трудящими різних країн, згуртуванню їх

у боротьбі за мир і безпеку народів.

З пильною увагою і великим хвилюванням стежили трудящі Києва за подіями на далекому Піренейському півострові. Численними і різнобічними були прояви моральної підтримки, дружби і симпатії до народу Іспанії. Кияни гаряче схвалювали виступи представників Радянського уряду в Лондонському комітеті, які вимагали дати республіканському урядові Іспанії можливість купувати зброю для боротьби з контрреволюцією. «Ми вітаємо рішучі вимоги Радянського уряду, — говорилося в резолюції мітингу робітників заводу «Ленінська кузня». — Республіканський уряд Іспанії повинен мати можливість купувати зброю для боротьби з фашистськими бандами»⁷.

Солідарність робітників столиці Радянської України з іспанським народом проявилася в могутній хвилі мітингів і демонстрацій, які проходили на заводах, фабриках, в установах, на транспортних підприємствах міста в серпні-вересні 1936 р. Всюди на них приймалися резолюції про братерську солідарність з іспанським народом, моральну підтримку його в боротьбі з ворогами. В атмосфері виключного піднесення пройшли 4 серпня багатолюдні мітинги, присвячені подіям в Іспанії, на київських заводах «Більшовик», «Ленінська кузня», на 4-й і 8-й взуттєвих фабриках та інших підприємствах столиці України. Понад 3 тис. робітників були присутні на цехових зборах і загальнозаводському мітингу на заводі «Більшовик», де виступаючи схвилювано говорили про солідарність з іспанським народом.

Велике почуття братерської солідарності з іспанським народом продемонстрували більш як 30 тис. робітників і службовців Києва, які зібралися на загальноміський мітинг 4 серпня 1936 р. на стадіоні «Динамо». На мітингу з яскравою промовою

виступили робітниця 8-ї взуттєвої фабрики Фонарьова і робітник заводу «Більшовик» Перковський. Від імені трудящих Києва Перковський сказав: «Від усієї душі висловлюємо братерську солідарність і симпатії кращим синам іспанського народу, які зі зброєю в руках захищають свою свободу, право на вільне життя... Їм, кращим синам іспанського народу, простягаємо свою братню руку і голосно говоримо: «Ми з Вами!»⁸

Між трудящими Києва і патріотами Іспанії існувало жваве листування. Десятки листів із далекої Іспанії регулярно одержували робітники заводу «Укркабель». У них іспанські республіканці цікавилися всіма сторонами життя радянських людей. Кожному з іспанських товаришів відповідав один з молодих робітників. Так, робітник Згуровець у листі далекому іспанському другові розповів про своє життя і роботу, про те, як він став стахановцем. Цей лист було опубліковано в органі Комуністичної партії Іспанії — газеті «Мундо обреро».

Щирі почуття симпатії і любові трудящих Країни Рад до героїчного іспанського народу особливо яскраво проявилися під час приїзду делегацій бійців і представників громадських організацій республіканської Іспанії і під час мітингів, які відбувалися з їх участю.

Тепло і сердечно зустрічали робітники київського «Арсеналу» групу іспанських бійців, яка відвідала завод у жовтні 1937 р. Дорогим гостям робітники столичного підприємства розповіли про свої успіхи, життя радянських людей, їх солідарність з боротьбою іспанського народу. Від імені іспанської делегації виступили борець Карлос, який розмовів трудівникам заводу про героїзм іспанських

⁷ Коммунистический интернационал, 1936, № 16, с. 81.

⁸ Комуніст, 1936, 5 серп.

патріотів, а також представниця іспанських жінок Анна Марія.

Широку підтримку у киян знайшла ініціатива робітників московської фабрики «Трехгорная мануфактура» про збір коштів для продовольчої допомоги іспанським жінкам і дітям. З великим піднесенням зустріли заклик робітниць Москви робітники 4-ї київської взуттєвої фабрики. Лише за один день, 16 серпня, на фабриці було зібрано у фонд допомоги іспанському народові 6 тис. крб.

За 10 місяців 1938 р. на заводі «Укркабель» у фонд допомоги жінкам і дітям республіканської Іспанії було зібрано 11 тис. крб. Усі робітниця цеху № 3 ім. Долорес Ібаррурі вступили в ряди МОДР, систематично перевиконували виробничу програму. У лютому 1939 р. трудящі Києва щодаки вносили у фонд допомоги іспанському народові 25 тис. крб.

Високим проявом пролетарської солідарності з республіканською Іспанією була безпосередня участь десятків тисяч антифашистів у героїчній боротьбі за свободу іспанського народу у складі інтернаціональних бригад. Серед радянських добровольців, які билися з фашизмом на іспанській землі, були посланці трудящих Києва. За мужність і відвагу, проявлені в боях за свободу республіканської Іспанії, багато з них удостоєно високих урядових нагород. Високе звання Героя Радянського Союзу було присвоєно І. І. Євсев'єву, орденами нагороджені П. О. Бурдейний, В. П. Бутирський, Є. Ф. Кондрат, О. П. Осадчий та ін.

У складній міжнародній обстановці, в умовах загрози нової світової

імперіалістичної війни трудівники Києва постійно зміцнювали інтернаціональні зв'язки з трудящими зарубіжних країн, виявляли велику моральну і подавали матеріальну підтримку пролетаріату капіталістичного світу, демонстрували високі зразки солідарності з героїчним іспанським народом і цим самим вносили посильний вклад у згуртування всіх прогресивних сил на боротьбу проти фашизму в роки другої світової війни.

* * *

Друга і третя п'ятирічки в історії Києва характеризуються далішим зростанням виробничої активності трудівників міста, яка так яскраво проявилася в стахановському русі. Київ став столицею Радянської України. Темпи його скопомічного розвитку прискорилися, різко зросли масштаби міського господарства. Збільшився вклад киян у культурне будівництво. Швидко розвивалася Академія наук УРСР, майже всі установи якої працювали безпосередньо в Києві. Зміцнювалися зв'язки з культурними і науковими центрами братніх республік, із зарубіжними країнами. Підвищилася суспільно-політична активність трудящих міста, особливо після прийняття Конституції СРСР 1936 р.

Розгортання у величезних масштабах оборонно-масової роботи дало можливість жителям столиці Радянської України, як і всім радянським людям, підготуватися до суворих випробувань Великої Вітчизняної війни.

КИЇВ У ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941—1945 рр.)

На світанку 22 червня 1941 р. мирна творча праця радянського народу була перервана віроломним нападом фашистської Німеччини. Три потужних угруповання фашистських армій — «Центр», «Північ» і «Південь» — розгорнули наступ на трьох головних стратегічних напрямках: на Москву, Ленінград і Київ.

Партія і уряд закликали радянський народ до захисту соціалістичної Вітчизни. Почалася Велика Вітчизняна війна, яка стала для народів СРСР найважчим в їхній історії випробуванням, — у ній вирішувалася доля першої у світі соціалістичної держави, майбутнє світової цивілізації.

У країнах Західної Європи фашистська Німеччина захопила величезні запаси зброї, стратегічної сировини, металургічні та військові заводи. Це дало можливість гітлерівцям створити до початку 1941 р. воєнну машину колосальної сили. Використовуючи перевагу у військах і військовій техніці, дворічний досвід воєнних дій на Заході і тимчасові переваги нападаючої сторони, гітлерівське командування з перших днів війни захопило стратегічну ініціативу і поставило радянські війська в скрутне становище. Незважаючи на безприкладну стійкість, мужність і героїзм радянських воїнів, Червона Армія вимушена була відступати.

1. Героїчна оборона Києва в 1941 р.

Прикордонні бої на київському напрямі. Важкі, кровопролитні бої радянські війська вели на київському напрямі, де наступали головні сили групи армій «Південь» у складі 6-ї та 17-ї польових армій, 1-ї танкової групи — всього 37 дивізій, у тому числі 5 танкових і 4 моторизовані. Їм протистояли війська Київського особливого військового округу (5, 6, 26 і 12-та армії), перетвореного в перший день війни на Південно-Західний фронт. Командуючим фронтом був призначений Герой Радянського Союзу генерал М. П. Кирпонос. Противник переважав радянські війська в піхоті, артилерійських гар-

матах і мінометах у 2 рази, в літаках — у 1,5 раза.

Прикордонні бої розгорнулися одночасно в трьох напрямках: північно-західному, західному і південно-західному. Першими в бій з передовими частинами німецько-фашистських військ вступили радянські прикордонники, воїни прикордонних укріплених районів і передові підрозділи військ прикриття. Нечисленні прикордонні застави, які мали лише легку стрілецьку зброю і гранати, чинили героїчний опір озброєним до зубів фашистським полчищам.

У смузі Київського особливого військового округу було 8 прикордонних загонів, кожен з яких мав по 3—4 застави, що налічували по 30—40 прикордонників. На багатьох заставах округу разом з воїнами-прикордонниками за зброю взялися члени їх сімей, а також комуністи і комсомольці з місцевого населення.

На ковельському напрямку стійко билися прикордонники 98-го Любомльського загону під командуванням підполковника Г. Г. Сурженка. Бійці 8-ї застави цього загону, очолювані старшим лейтенантом П. К. Старовойтовим, знищили більш як 400 гітлерівців, відбивши всі їхні атаки. Прикордонники 9-ї застави під командуванням лейтенанта Ф. М. Гусєва, оточені фашистами, продовжували битися, знищивши понад 400 ворожих солдатів і офіцерів, а потім вирвалися з оточення.

Обстановка на Південно-Західному фронті склалася надзвичайно важка. Безпосередньо поблизу кордону були розташовані лише окремі підрозділи і частини, що займалися будівництвом оборонних споруд. Підняті по тривозі війська Київського особливого військового округу форсованим маршем рухалися до кордону і з ходу вступали у бій. Головні сили армій прикриття, висуваючись із глибини, займали оборонні рубежі під ударами противника. Авіація округу, яка втратила 180 літаків у перші години війни, не змогла подати необхідної допомоги тим, хто оборонявся. Обстановка ускладнювалась і тим, що противнику вдалося артилерійським вогнем і бомбовими ударами з повітря пошкодити лінії та вузли зв'язку, порушити управління військами.

У назвичайно несприятливих умовах війська Південно-Західного фронту, вступаючи в бій, стримували натиск ворога. Вже в перші дві війни воїни 45-ї і 62-ї стрілецьких дивізій 15-го корпусу під командуванням

полковника І. І. Федюнінського потіснили гітлерівців, що прорвалися на радянську територію, завдавши їм серйозних втрат. Незважаючи на триразову перевагу у військах і ще більшу — в бойовій техніці, гітлерівці в перші дні не змогли просунути-ся в районі дій корпусу в глибоку радянської території.

Головні події розгорнулися на лівому фланзі 5-ї армії, де противник мав дев'ятиразову перевагу. Війська 27-го стрілецького корпусу чинили ворогові впертий опір. Відвагу і стійкість проявили воїни 87-ї стрілецької дивізії генерала Ф. Ф. Алябушева, відбивши перші атаки ворога з великими для нього втратами. Гітлерівці відновили наступ більшими силами і до середини дня 22 червня захопили Устилуг. У прорив рушили фашистські танки. Але артилеристи 87-ї дивізії підбили 16 ворожих танків і знищили сотні гітлерівців, відбивши їхні атаки.

Стійко билися воїни 124-ї стрілецької дивізії генерала Ф. Г. Суцого. Противник, маючи чотириразову перевагу в силах, захопив Сокаль, Кристинополь, найважливіші переправи через Буг, почав швидко просуватися на схід. Гітлерівці розраховували в перший же день захопити Луцьк. Але радянські воїни зірвали ці плани. Лише після того, як фашистське командування додатково кинуло в бій на сокальському напрямку дві танкові дивізії, 124-та дивізія змушена була відійти на рубіж Порицьк — Стоянов.

У районі Войниці, на 20 км на схід від Володимира-Волинського, танковим дивізіям ворога, що обійшли 87-му дивізію і рухалися до Луцька, перепинили шлях передові підрозділи 1-ї протитанкової артилерійської бригади генерала К. С. Москаленка. Підпустивши противника на близьку відстань, вони прямою наводкою знищили кілька десятків фашистських танків і зупинили ворога.

Запеклі бої вели воїни 6-ї армії генерала І. М. Музиченка. В її смузі на 170-кілометровому фронті вдерлися на радянську територію сім фашистських піхотних дивізій. Ворог був зупинений перед позиціями Струмилівського і Рава-Руського укріплених районів (УР). Тут 3-тя кавалерійська, 41-ша і 97-ма стрілецькі дивізії відбили дві шалені атаки ворога і завдали йому значних втрат, а воїни 41-ї стрілецької дивізії генерала Г. М. Мікушева, гарнізонів Рава-Руського та 91-го укріплених районів сміливо і рішучо контратакою відкинули фашистів до кордону, оточили і взяли в полон групу гітлерівців.

На фронті 26-ї армії генерала Ф. Я. Костенка жорстокі бої розгорнулися в районі Перемишля. Тут прикордонники 92-го загону під командуванням підполковника Я. І. Тарутіна, воїни укріпленого району і загін партійного активу під командуванням першого секретаря міськкому партії П. В. Орленка утримували кордон понад 10 годин і лише за наказом командування залишили місто. Вранці 23 червня підійшли частини 99-ї стрілецької дивізії полковника М. І. Дементьєва, які разом з прикордонниками і ополченцями рішучим контрударом вибили фашистів з Перемишля і протягом п'яти діб утримували місто. 99-та стрілецька дивізія першою на початку війни була нагороджена орденом Червоного Прапора. Орденами і медалями нагороджено багатьох бійців і командирів дивізії.

У смузі 12-ї армії генерала П. Г. Понедєліна на 500-кілометровому фронті відбувалися лише окремі сутички з противником. Радянські війська утримували державний кордон уздовж Східних Карпат від Творильного до Липкан до 30 червня.

Літаки Південно-Західного фронту, які встигли перебазуватися на нові аеродроми, сміливо вступали в бій з переважаючими силами про-

М. П. Кирпонос.

тивника. Льотчики 28-го винищувального авіаполку в перший день війни збили 6 ворожих літаків. Авіатори 12-го винищувального полку в першому повітряному бою знищили 8 фашистських літаків, льотчики 14-го винищувального полку збили 10 ворожих літаків. Уже в перший день війни старші лейтенанти І. І. Іванов, О. І. Мокляк і молодші лейтенанти Л. Г. Бутелін, Д. В. Кокорев і Є. М. Панфілов тарапили ворожі літаки. Всього льотчики Південно-Західного фронту 22 червня в повітряних боях знищили 46 літаків противника.

До 24 червня ворожі війська прорвалися на стику 5-ї і 6-ї армій. Тут утворився розрив фронту шириною близько 50 кілометрів. Фашистське командування направило в нього 1-шу танкову групу Клейста й 6-ту польову армію. Командування Південно-Західного фронту вирішило завдати контрудару для ліквідації прориву. В районі Луцьк — Броди —

Ровно — Дубно розгорнулася велика танкова битва, яка тривала до 29 червня. Події розвивалися так швидко, що на зосередження військ не було часу, і радянські з'єднання вступали в бої частинами, в міру їхнього підходу до фронту. Тому піщівного удару не було завдано. Незважаючи на те, що військам Південно-Західного фронту не вдалося розгромити противника, який прорвався, ця танкова битва примусила фашистське командування передчасно ввести в бій свої резерви, призначені для розгортання наступу в глибину радянської території. Танкові з'єднання противника були до кінця червня затримані на рубежі Ровно — Дубно і зазнали тяжких втрат. Командування Південно-Західного фронту виграло час для відведення львівського угруповання своїх військ, які були під загрозою оточення, і підготовки оборонних рубежів на підступах до Києва.

Значну роль у затриманні просування німецько-фашистських військ на київському напрямку відіграла оперативна група генерала М. Ф. Лукіна. 27 червня танки генерала Клейста прорвалися до Дубно і почали швидко просуватися на Острого. Стало ясно, що ворог рветься до Києва. В цей час у Шепетівці готувалися до вантаження в ешелони підрозділи 384-го мотострілецького полку 109-ї моторизованої дивізії 52-го корпусу 16-ї армії. Тут же перебував командарм М. Ф. Лукін. Він підняв по тривозі 384-й мотострілецький полк підполковника О. І. Підпригори і кинув його назустріч ворогу, потім наказав вивантажитися з ешелонів, які готувалися для відправлення на Західний фронт, частинам 109-ї дивізії і організував перекидання їх до Острога. М. Ф. Лукін створив з командирів окремих частин, що відступали, псевдивізію групи управління, а із залишків відступаючих від кордону частин боєздатні підрозділи і направив їх під Острого. Всі ці час-

тини почали іменуватися оперативною групою Лукіна, що прийняла на себе удар фашистських танкових і моторизованих військ, які прорвалися на острозько-шепетівському напрямку. Бої набули запеклого характеру. Острого кілька разів переходив із рук в руки.

Прорив німецько-фашистських військ до Острога, а потім до Ровно загрожував тяжкими наслідками для всього Південно-Західного фронту. Вістря танкового клину фашистських військ було націлене на невелику за чисельністю групу генерала Лукіна. За нею до самого Києва наших військ не було.

Враховуючи обстановку, що склалася, Ставка Головного Командування 30 червня дала вказівку відвести війська Південно-Західного фронту з західних областей України і до 9 липня зайняти польовими військами Коростенський, Новоград-Волинський, Шепетівський, Старокостянтинівський і Проскурівський укріплені райони, організувавши на цьому рубежі міцну оборону.

Заходи партії і уряду по мобілізації сил на відсіч ворогові. Натхненником і організатором боротьби радянського народу проти фашистського нашестя стала Комуністична партія. Конкретною, науково обгрунтованою програмою мобілізації сил країни на відсіч ворогові була постановою Радянського уряду від 23 червня 1941 р., в якій визначались основні завдання партійних і радянських органів в умовах воєнного часу, і директиви РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня. Зміст і значення цих документів стали відомі радянському народові з промови Й. В. Сталіна по радіо 3 липня 1941 р.

Піднімаючи радянський народ на священну Вітчизняну війну, партія не приховувала суворої правди про смертельну небезпеку, що нависла

пад нашою Батьківщиною. Разом з тим Комуністична партія дала наукове обґрунтування пеминучості поразки гітлерівської Німеччини, вказала шляхи досягнення перемоги.

Партія закликала воїнів Червоної Армії відстоювати кожну п'ядь радянської землі, битися до останньої краплі крові. Вона закликала радянський народ перебудувати своє життя на воєнний лад, підпорядкувавши все інтересам фронту і завданням організації розгрому ворога, зміцнювати тил Діючої армії: виробляти більше зброї та боеприпасів, організувати нещадну боротьбу зі всіма дезертирами, панікерами, знищувати шпигунів, диверсантів, ворожих парашутистів.

Схваливши ініціативу трудящих Ленінграда і Москви, що розпочали створення народного ополчення для підтримки Червоної Армії, РНК СРСР і ЦК ВКП(б) поставили завдання: в кожному місті, якому загрожус нашість ворога, створити такі формування.

Партія накреслила чітку програму дій по дезорганізації тилу німецько-фашистської армії. В директиві від 29 червня було поставлене завдання: «В зайнятих ворогом районах створювати партизанські загони і диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для розпалювання повсюдно партизанської війни, для висаджування в повітря мостів, доріг, псування телефонного і телеграфного зв'язку, підпалювання складів і т. ін. В захоплених районах створювати нестерпні умови для ворога і всіх його пособників, переслідувати і знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їхні заходи»¹.

З перших днів війни партійні організації перебудували свою роботу на воєнний лад, підпорядкувавши її завданню розгрому ворога. Важливою частиною перебудови був перерозподіл сил партії. Члени і кандидати в члени Політбюро ЦК ВКП(б) очолили найважливіші ділянки воен-

ної роботи. На керівну воєнну роботу в Діючу армію направлялися визначні партійні працівники з великим досвідом організаційної та масово-політичної роботи. За перші шість місяців війни за рішенням ЦК ВКП(б) у Збройні Сили було направлено близько 8800 керівних партійних працівників. Комуністів і кращих комсомольців направляли в Діючу армію як політбійців. За цей час політбійцями на фронт було послано 60 тис. комуністів і 40 тис. комсомольців.

30 червня 1941 р. був створений Державний Комітет Оборони (ДКО) під головуванням Й. В. Сталіна. В руках ДКО зосереджувалася вся повнота влади в державі. Всі громадяни СРСР, партійні, радянські, комсомольські і військові органи зобов'язувалися беззаперечно виконувати його рішення і розпорядження. ДКО здійснив ряд заходів, спрямованих на зміцнення Збройних Сил і упорядкування системи керівництва Діючою армією. 10 липня він прийняв постанову про створення трьох головних командувань напрямів — Південно-Західного, Західного і Північно-Західного. Головнокомандуючими цими напрямками були призначені Маршали Радянського Союзу С. М. Будьопний, С. К. Тимошенко, К. Є. Ворошилов.

Розробивши програму мобілізації усіх сил країни на відсіч ворогові і вживши необхідних заходів для її здійснення, партія об'єднувала зусилля всього радянського народу на створення Збройними Силами СРСР умов для розгрому німецько-фашистських військ.

Підготовка Києва до відсічі ворогові. З першого дня війни Київ став прифронтовим містом. 22 червня о 6 годині ранку фашистська авіація бомбила місто, його промислові під-

¹ КПСС в Вооруженных Силах Советского Союза.— М., 1981, с. 298.

приємства. Серед мирного населення були вбиті та поранені. Обстановка вимагала швидких і рішучих дій.

Діяльність київської міської і обласних партійних організацій з перших днів війни була спрямована на реалізацію програми партії по мобілізації всіх сил країни на відсіч ворогові. 22 червня відбулася екстрена парада членів обкому і міськкому, секретарів міських райкомів партії, відповідальних працівників партійного апарату, на якій розглядалися питання масово-політичної роботи у зв'язку з заявою Радянського уряду, приведення до повної бойової готовності місцевої протиповітряної оборони, проведення мобілізації, встановлення цілодобового чергування відповідальних працівників на підприємствах і в установах. Були вжиті заходи щодо ліквідації наслідків нальотів ворожої авіації, переведення промислових підприємств на випуск воєнної продукції, посилення охорони оборонних об'єктів, підприємств, електростанцій, мостів, телефонного і телеграфного зв'язку, організації допомоги пораненим.

Перш за все була посилена масово-політична робота. Понад 20 тис. агітаторів, спеціальні агітбригади роз'яснювали трудящим завдання, поставлені партією перед народом, популяризували ленінські ідеї про захист соціалістичної Батьківщини, роз'яснювали визвольний характер Великої Вітчизняної війни, яка почалася, викривали злочинну мету фашизму.

22 червня і в наступні дні відбулися масові мітинги і збори трудящих на багатьох підприємствах і установах. На заводі «Арсенал», як і на інших підприємствах міста, був вихідний день. Але вже зранку арсенальці прийшли на рідне підприємство. Відбувся мітинг, на якому виступив секретар обкому партії З. Т. Сердюк. Арсенальці дали клятву, що віддадуть усі свої сили, а якщо потрібно буде, і життя для за-

хисту Батьківщини. Учасник Січневого повстання 1918 р. токарь О. Є. Кураков сказав: «У 1918 році німецькі інтервенти подавили українським хлібом і салом. Нехай згадають зараз фашистські пси здобутий урок. У 1941 році ми їх нагодуємо свинцем і вогнем»².

Робітники, службовці, спеціалісти, вчені одностайно заявляли про свою готовність виконати обов'язок перед Батьківщиною — піднятися на захист великих завоювань Жовтня. Мітинги вилилися в могутню демонстрацію радянського патріотизму, показали готовність радянських людей віддати всі свої сили для розгрому ворога.

28 червня у Київському театрі опери та балету імені Т. Г. Шевченка відбувся загальноміський мітинг інтелігенції. Відкриваючи його, письменник О. Є. Корнійчук запевнив партію і уряд в тому, що інтелігенція столиці України, як і весь радянський народ, на фронті і в тилу не пошкодує сил, крові і самого життя для перемоги над ворогом. Президент Академії наук УРСР О. О. Богомолець говорив про готовність вчених України віддати свої знання, а в разі необхідності і життя для перемоги над фашизмом.

16 газет, що видавалися у Києві більш ніж мільйонним тиражем, радіостанції міста щоденно висвітлювали хід бойових дій на фронті, розказували про героїчні подвиги радянських воїнів, самовіддану працю робітників та колгоспників у тилу.

Найважливішим завданням міської партійної організації було забезпечення швидкого і організованого проведення мобілізації в армію. Правильне розподілення партійних сил, кваліфікованих робітників, висування на роботу в партійні і радянські органи та на виробництво жінок дало

² Києвщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Сб. документов.— Киев, 1963, с. 22.

Будівництво оборонних споруд під Києвом. Липень 1941 р.

можливість у перші місяці війни направити в ряди захисників Батьківщини близько 200 тис. киян.

Партійні органи Києва і області провели велику роботу по відборі комуністів на політроботу в Червону Армію. На початку війни з Києва і області на політроботу в армію було направлено близько 2 тис. комуністів. Багато хто з членів партії і комсомольців ішли на фронт політбійцями. Всього з Києва пішло в армію 16,3 тис. членів партії з 37 тис. усіх тих, що перебували на обліку, і 40 тис. комсомольців. Кияни, як і всі радянські воїни, героїчно билися на фронтах Великої Вітчизняної війни. Про це свідчить той факт, що 196 киян за подвиги і героїзм, проявлені в боях у період Великої Вітчизняної війни, удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Проводилась велика робота по фор-

муванню винищувальних батальйонів і загонів народного ополчення.

Хід бойових дій на далеких підступах і загроза, що нависла над столицею України, вимагали вжиття невідкладних заходів для приведення до бойової готовності Київського укріпленого району (КИУР). В 30-ті роки навколо Києва було створено укріплений район на правому березі р. Ірпінь довжиною 55 км. Тут спорудили понад 200 залізобетонних довгочасних вогневих точок (дотів). Однак після визволення західних земель України КИУР закопсервували, все обладнання і озброєння дотів направили в укріплені райони, які будувалися на нових кордонах СРСР. Лише 24 червня 1941 р. командуючий Південно-Західним фронтом генерал М. П. Кирпонос дав директиву про формування частин КИУР, відновлення

обладнання і озброєння дотів, будівництво оборонних рубежів.

Формування частин КИУРу, устаткування і озброєння дотів та підготовка до боїв їхніх гарнізонів було покладено на коменданта КИУРу полковника Г. Є. Чернова, начальника штабу підполковника Г. В. Лихова і заступника коменданта по політчастині полкового комісара П. Г. Хабарова. Велику допомогу вони одержали від партійних органів Києва, які направили на політроботу в КИУР частину партійного активу.

На третій день війни міськком партії за участю спеціалістів-фортифікаторів розробив заходи щодо будівництва оборонних споруд. До оборонних робіт вирішено було залучити трудящих. Необхідно було передусім розчистити від дерев та чагарників сектори обстрілювання існуючих дотів, побудувати і обладнати систему дзотів, протитанкових і протипіхотних перешкод (протитанкових ровів, ескарпів і контрескарпів, мінних полів, лісових завалів, протитанкових «їжаків»), створити і обладнати систему траншей, ходів сполучень, кулеметних та стрілецьких окопчиків, командних та спостережних пунктів. Відповідальність за організацію цієї роботи було покладено на секретаря міськкому партії по будівництву К. Ф. Москальця.

30 червня на будівництві оборонних споруд працювало понад 50 тис. киян, в основному жінки і молодь. 2 липня — вже близько 160 тис., а в наступні дні — до 210 тис. киян. Багато колективів підприємств пішли на будівництво укріплень у повному складі. Незважаючи на нальоти авіації, люди працювали по 19—20 годин на добу.

6 липня був створений штаб оборони Києва, до складу якого ввійшли: секретар обкому партії М. П. Мішин, голова облвиконкому Т. Я. Костюк, секретарі міськкому партії Т. В. Шамрило і К. Ф. Мос-

калець, голова міськвиконкому І. С. Шевцов, від штабу округу полковник О. П. Чернишов (начальник штабу) і майор М. Д. Чукар'єв (начальник інженерної служби). Штаб вжив заходів щодо прискорення темпів будівництва оборонних споруд, формування і бойової підготовки народного ополчення, посилення протиповітряної оборони міста.

До 10 липня першу смугу укріплень в основному було приведено до бойової готовності. На протязі 30 км фронту вирито протитанкові рови, створено близько 15 км інших протитанкових перешкод, побудовано 750 дзотів, установлено дротяні загородження, з заходу замінено підступи до р. Ірпінь. Усього встановлено 100 тис. мін. Для зміцнення першої смуги оборони використовувалася р. Ірпінь. В її гирлі спорудили дамбу, в результаті чого рівень води піднявся майже на 2 м. Була залита вся заплава, і ширина ріки досягла 700—1100 м, а глибина русла — майже 4 м.

Тисячі мобілізованих і добровольців, що прибули з військкоматів, направлялися на поповнення гарнізонів дотів і в підрозділи, які займали оборону в польових укріпленнях. Комуністи і комсомольці, які прибули в КИУР по партійній мобілізації, розподілялися в частини, підрозділи і гарнізони дотів з таким розрахунком, щоб створити партійно-комсомольське ядро в кожному підрозділі і забезпечити високу боєготовність частин і підрозділів.

Трудящі Києва допомагали радянським воїнам обладнувати і озброювати доти, створювали необхідні запаси боєприпасів та продовольства з тим, щоб можна було тримати довготривалу оборону навіть в умовах оточення.

На початку липня командний і політичний склад Київського укріплення поповнився командними кадрами, які вже одержали бойове хрещення і мали досвід ведення боїв.

Зокрема, 8 липня прибула група командирів і політпрацівників із Рава-Руського укріпленого району. Колишнього його коменданта полковника Ф. С. Сисоева було призначено комендантом Київського укріпрайону, начальник штабу Рава-Руського УРу полковник Г. С. Єпіфанов зайняв пост начальника штабу КИУРу, а його заступником став підполковник Г. В. Лихов. На посаду заступника коменданта КИУРу по політичній частині призначили полкового комісара І. Ф. Євдокимова. Начальником політвідділу КИУРу став полковий комісар О. В. Радомський.

У тилу радянських військ було вжито рішучих заходів у боротьбі зі шпигунами і диверсантами противника. Виконуючи рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 24 червня 1941 року про заходи боротьби з парашутними десантами та диверсантами противника у прифронтовій смузі, Київський обком КП(б)У приступив до широкої організації винищувальних батальйонів чисельністю по 100—200 чоловік. На 30 червня в усіх районах Києва були сформовані винищувальні батальйони. В них палічувалося 3400 чоловік.

Одночасно за вказівкою ЦК ВКП(б) на всіх підприємствах і в установах, колгоспах і радгоспах створювалися групи сприяння винищувальним батальйонам. На них покладалася обов'язок подавати всіляку допомогу у виявленні ворожих лазутчиків і диверсантів.

Трудаці Києва підхопили патріотичний почин москвичів і лєнінградців про створення народного ополчення для допомоги Червоній Армії. На 8 липня в Києві сформувалося 19 загонів народного ополчення чисельністю 29,4 тис. чоловік. Крім того, був сформований загальноміський комсомольський полк народного ополчення чисельністю 1450 чоловік. Кожен з дев'яти районів міста виді-

лив для цього полку по одній роті бійців.

Робітники Київського паровозагоноремонтного заводу побудували для ополченців-залізничників бронепоезд. Командиром його призначили заступника начальника політвідділу Південно-Західної залізниці А. С. Тиохода, комісаром — секретаря парткому залізничного вузла С. П. Головацьова. 23 червня, коли на мітингу робітників КПВРЗ було ухвалено рішення про будівництво бронепоезда, сотні робітників подали заяви з проханням зарахувати їх у команду. Звістка про комплектування екіпажу бронепоезда швидко поширилась у всіх колективах Київського відділення ПЗЗ. У партком залізничного вузла та в політвідділ залізниці поступило близько 10 тис. заяв. Було відібрано 120 чоловік, які мали військову спеціальність. 8 липня бронепоезд літер «А» одержав перше бойове завдання.

На початку липня Київський міськком партії сформував партизанський загін, що одержав назву «Перемога або смерть!». До його складу увійшли колишні червоногвардійці і партизани громадянської війни. Ядром загону стали кадрові робітники заводу «Арсенал». Всього в загоні налічувалося 150 чоловік, три чверті склали комуністи і комсомольці. Командиром затвердили члена партії з 1917 р. С. П. Осечкіна, комісаром Г. П. Карнауха, який працював напередодні війни секретарем Уманського міськкому КП(б)У.

Було сформовано два партизанські полки з працівників апарату НКВС і міського партійного активу. До загальноміських партизанських формувань належить також створений у липні 1941 р. партизанський загін Київського обкому комсомолу, в якому налічувалося 180 бійців. Крім того, міськком партії поставив завдання сформувати по одному партизанському загонові в кожному

Г. П. Карнаух — комісар кїївського мїського партизанського загону «Перемога або смерть!»

районі міста. Виконуючи його, райкоми партії сформували 11 партизанських загонів: у Подільському і Московському районах по два, в останніх районах — по одному. У них налічувалося 4400 чоловік.

Створений 6 липня штаб оборони розробив план оборони міста. Планом передбачалося на випадок прориву противником першої лінії оборони організувати оборону на другій лінії, потім на третій (що проходила околицями міста). У тому разі, коли противник прорветься в місто, передбачалося вести вуличні бої на барикадах і в опорних пунктах.

Місто було розбите на три сектори оборони. Правий сектор своїм переднім краєм охоплював Київ 19-кілометровою дугою від Дніпра у районі Вишгорода на південний схід до станції Біличі, прикриваючи Димерське шосе, Пуцу-Водицю, Курєнівку, Подільський район. Началь-

ником сектора призначено полковника О. В. Шевельова, комісаром — першого секретаря Подільського райкому партії І. І. Миронова. В їх розпорядження відійшли підрозділи Київського танкотехнічного училища, два винищувальних батальйони (700 чоловік), два загони народного ополчення (4600 чоловік), засоби протиповітряної оборони. Центральний сектор охоплював 11-кілометровий фронт від станції Біличі до Микільської Борщагівки і станції Пост-Волинський, прикриваючи бульвар Шевченка і центр міста. Начальником сектора був призначений полковник М. О. Косарєв, комісаром — перший секретар Жовтневого райкому партії О. Й. Давидов. У розпорядження штабу сектора передано 4-й полк НКВС, засоби ПВО районів, 5 винищувальних батальйонів і 9 загонів народного ополчення загальною чисельністю 13 тис. чоловік. Лівий сектор довжиною по фронту в 13 кілометрів — від станції Пост-Волинський до Дніпра в районі Осокорки — прикривав підходи до Києва з півдня і південного заходу, від Васильківського шосе і Голосієвого, у напрямку на Чоколівку і Деміївку. Начальником сектора було призначено полковника С. С. Волкінштейна, комісаром — першого секретаря Московського райкому партії Ф. П. Остапенка. Сектору придавалися підрозділи 1-го Київського артилерійського училища, винищувальні батальйони і загони народного ополчення Залізничного, Московського і Печерського районів (11 130 чоловік).

Завдяки величезній організаторській роботі, проведеній ЦК КП(б)У, командуванням Південно-Західного фронту, міською партійною організацією, трудящі Києва і воїни КИУРу за короткий час зуміли підготуватися до відсічі ворогові.

Початок Київської оборонної операції. На початку липня обстановка

на правому крилі Південно-Західного фронту різко погіршилась. 2 липня ворог захопив Тернопіль. Розсікаючи фронт 6-ї армії, противник створював загрозу прориву в тил військам 26-ї і 12-ї армій. Командуючий Південно-Західним фронтом генерал М. П. Кирпонос був змушений кинути для ліквідації прориву свій останній резерв — 24-й мехкорпус і дві дивізії 49-го стрілецького корпусу. Однак сили були нерівні. Противник, зосередивши на новгород-волинському і шепетівсько-бердичівському напрямках потужне ударне угруповання в складі 14 танкових, моторизованих і піхотних дивізій, при підтримці значних сил авіації 7 липня прорвав фронт на ділянці Нового Мирополя, де наші війська не встигли закріпитися. Танкові і моторизовані дивізії гітлерівців почали швидко просуватися на Бердичів і до 16 години того самого дня захопили його. Почалася Київська оборонна операція на дальніх підступах до міста, що продовжувалася до 26 вересня 1941 р.

У зв'язку з проривом військ противника Ставка передала у розпорядження командування Південно-Західного фронту 16-й мехкорпус, що рухався в район Мозиря. Частина цього корпусу розтягнулися на великому просторі і перебували за сотню кілометрів від Бердичева. Весь тягар боротьби з противником, що прорвався, ліг на частини і підрозділи 4-го і 16-го мехкорпусів під командуванням генерала С. Я. Огурцова, які зразу ж вступили в бій. Але один з напрямів прориву — на Білу Церкву — нічим було прикрити, і командуючий фронтом наказав прикордонникам, що вели боротьбу з ворожими десантами, виступити назустріч німецько-фашистським військам. Цих сил, проте, було недостатньо.

6 липня з'єднання 1-ї танкової групи Клейста прорвали укріпрайон на південь від Новограда-Волинсько-

го і в той самий день захопили місто. Між 5-ю^ю і 6-ю арміями Південно-Західного фронту утворився 60-кілометровий розрив, у який ринула лавина фашистських танків. У район прориву на допомогу 5-й армії виступили київські ополченці-залізничники. Перший ополченський бронепоезд під командуванням А. С. Тихохода вступив у бій 8 липня в районі Новограда-Волинського поблизу станції Яблунець. При підтримці бронепоезда частини Червоної Армії відбили вісім шалених атак фашистів і утримали станцію.

9 липня гітлерівці захопили Житомир, а через дві доби, просунувшись на 110 кілометрів, вийшли до р. Ірпінь на 15—20 км на захід від Києва. Почалася героїчна оборона столиці України на ближніх підступах.

Велику роль у відбитті першого удару ворога відіграли конструктори 5-ї армії із району Коростеня в південному напрямку і 6-ї армії з району Бердичева в північному напрямку. Це скувало головні сили групи армій «Південь» і не дало їй можливості зосередити зусилля на оволодінні Києвом.

У цей час у західному секторі оборони частини Київського укріпрайону, підрозділи військових училищ, 4-й окремих мотострілецький полк ІКВС, частини 147-ї стрілецької дивізії і ополченці в чотириденних упертих боях відбили всі атаки ворога і стали на перешкоді форсуванню гітлерівцями р. Ірпінь. Намагання противника з ходу захопити Київ було зірвано.

Зустрівши рішучий опір у західному секторі Київського укріпрайону, противник намагався обійти Київ з півночі і півдня. Щоб перешкодити цим планам, командування Південно-Західного фронту розпочало флангові удари з району Бородянка — Малин силами 5-ї армії і 27-го стрілецького корпусу в південно-західному напрямку, а також із

району Василькова в північно-західному напрямку силами 26-ї армії. В цих боях безсмертний подвиг здійснили воїни 144-го стрілецького полку 28-ї горнострілецької дивізії. Рота під командуванням молодшого лейтенанта комуніста Д. І. Шепеленка вийшла до Житомирського шосе поблизу с. Ставище. Гранатами і пляшками з пальною сумішшю бійці знищили п'ять танків противника і кілька десятків фашистів. Зайнявши оборону, вони знищили ще 21 фашистський танк. Бій точився до вечора. Більшість воїнів загинула смертю хоробрих. Ті, хто залишився в живих, були поранені, але продовжували битися. Боеприпаси кінчалися. Д. І. Шепеленко з останньою в'язкою гранат кинувся під фашистський танк і ціною свого життя знищив його. В цей час до шосе підійшли основні сили 144-го стрілецького полку і відкинули противника. Спроба гітлерівців обійти КИУР з північного заходу провалилася.

Здійснити швидкий обхід Київського укріпрайону з півдня німецько-фашистським військам не дозволяли активні бойові дії 26-ї армії, яка 26 липня нанесла контрудар у напрямку Василькова, Брусилова, Фастова, Попельні. Більше тижня тривали жорстокі бої на підступах до Фастова і 3 дні — на околицях міста. У цих боях виняткову мужність і відвагу виявили воїни зведеного загону генерала П. М. Матикіна, 6-го мотострілецького полку НКВС, 91-го прикордонного загону, фастівського винищувального батальйону, 77-го і 79-го залізничних батальйонів.

Кинувши в бій значні сили мотопіхоти, підтриманої 60 танками, гітлерівці 20 липня оточили Фастів. Але радянські воїни продовжували героїчно битися в оточеному місті. Коли командування фронту наказало залишити Фастів, для прикриття відходу основних сил було виділено два загони добровольців. У нерівно-

му бою з ворожими танками і автоматниками всі бійці цих загонів полягли смертю хоробрих. Основні сили радянських військ, що обороняли Фастів, вирвалися із оточення.

Захопивши Фастів, гітлерівці зробили спробу прорватися до столиці України вздовж залізниці Фастів — Київ. Відстань у 8 км від Фастова до Сорочинського Броду вони насилу подолали за 10 днів, а для захоплення всього Фастівського району їм потрібно було близько 20 днів. Бої тут продовжувалися аж до 30 липня.

Таким чином, до 1 серпня 1941 р. німецько-фашистські війська так і не змогли форсувати Дніпро в районі Києва, що вони планували зробити ще в середині липня.

Боями в районі Фастова і Білої Церкви були скуті три танкові і одна моторизована дивізії 1-ї тапкової групи Клейста. Це дало змогу командуванню Південно-Західного фронту виграти час, щоб посилити групування військ, що обороняли Київ, укріпити оборонні споруди.

У ході липневих боїв сили захисників Києва, незважаючи на втрати, поступово зростали. На середину липня на позиціях укріпленого району перебувало, не рахуючи загонів народного ополчення, близько 40 тис. бійців, 29 танків, 283 артилерійські гармати, 148 мінометів. Військова рада Південно-Західного фронту продовжувала вживати заходів для посилення оборони Києва. На 14 липня в розташування укріпрайону прибули 147-ма і 206-та стрілецькі дивізії під командуванням полковників К. І. Миронова* і С. І. Горшкова, виведені із складу 6-ї армії. З резерву фронту прибули 132-й танковий полк, 2-й протитанковий дивізіон, 20-й прикордонний загін і ряд інших частин. Для поліпшення керування військами першу смугу оборони КИУРу розділили на два

* 2 серпня командиром 147-ї дивізії було призначено полковника С. К. Потєхіна.

Члени Військової ради Південно-Західного фронту (зліва направо): М. О. Бурмістенко, М. П. Кирпонос, О. І. Кириченко, Є. П. Риков. 1941 р.

сектори: північний — від населеного пункту Борка до с. Білгородка і південний — від с. Білгородка до с. Мриги.

Величезну допомогу захисникам Києва подали героїчні бойові дії 6-ї і 12-ї армій в Уманській оборонній операції, що продовжувалася з 16 липня по 7 серпня 1941 р., які скували в цьому районі майже на 20 днів 38 гітлерівських дивізій, у тому числі 5 танкових і 5 моторизованих. Відрізані від основних сил Червоної Армії, війська 6-ї та 12-ї армій, які перебували з 2 серпня у цілковитому оточенні, продовжували уперто битися із набагато переважаючими силами ворога до 7-го, а окремі частини до 13 серпня, поки не вичерпались останні можливості опору. Гітлерівське командування не могло перекинути крупні сили з району Умані на штурм Києва.

Відбиття генерального штурму. Переконавшись у неможливості прорвати район у західному секторі і зазнавши невдачі у спробі обійти

його з півночі і півдня, німецько-фашистське командування вирішило підготувати і розпочати генеральний штурм київських укріплень в південному секторі оборони. З цією метою на ділянці фронту шириною у 18 км у районі Білгородка — Юрівка — Лісники — Мриги гітлерівці зосередили ударну групу з двох армійських корпусів — 55-го і 29-го, до складу яких входило вісім піхотних і одна танкова дивізії.

30 липня вони вдарили по правому флангу 64-го стрілецького корпусу 26-ї армії. Не витримавши удару переважаючих сил противника, війська корпусу почали відходити. 175-та стрілецька дивізія полковника С. М. Гловацького відійшла в південний сектор укріпрайону і зайняла оборону в першій лінії КИУРу від Білогородки до Віти-Поштової. Зведений загін генерала П. М. Маткіна також відійшов до укріпрайону і зайняв оборону лівіше 175-ї стрілецької дивізії на ділянці від с. Мриги до Дніпра. Інші частини 64-го стрілецького корпусу відійшли

до Дніпра на ділянку від Києва до Трипілля.

Зосередивши на вузькій ділянці фронту чотири піхотні дивізії, багато артилерійських мінометних частин, велику кількість танків і літаків, гітлерівці почали наступ у напрямку Юрівка — Гатне — Жуляни. На ранок 3 серпня вони вийшли до переднього краю південного сектора оборони і почали штурм укріплень на ділянці Білгородка — Мриги. Ворог зазнавав великих втрат, але продовжував шалено атакувати і зумів вклинитися в першу лінію оборони радянських військ у районі Віта-Поштова — Мриги. Але в той самий день 147-ма стрілецька дивізія рішучо коптратакою відповіла становище поблизу Віти-Поштової, а частини генерала П. М. Матикіна відкинули фашистів у районі Мриг.

Особливо запеклі бої велися з 4 по 10 серпня. Юрівка, Хотів, Лісники, Віта-Поштова, Чабани, Мриги неодноразово переходили з рук у руки. В результаті 5 і 6 серпня противнику вдалося прорвати першу лінію укріпрайону і вклинитися в оборону на глибину до 4 км. Населені пункти Віта-Поштова, Хотів, Лісники, Чабани знову потрапили до рук фашистів. Ворог підійшов до Жулян. Обстановка під Києвом надзвичайно ускладнилася. Враховуючи це, Військова рада Південно-Західного фронту передала у розпорядження коменданта укріпрайону полковника Г. С. Чернова * 3-й повітряно-десантний корпус, яким командував генерал В. О. Глазунов. До складу корпусу входили три повітряно-десантні бригади: 5-та під командуванням Героя Радянського Союзу полковника О. І. Родімцева, 6-та — командир полковник В. Г. Жолудев і 212-та — командир полковник І. І. Затевахін. Десантники з ходу вступали в бій. 206-та стрілецька дивізія полковника С. І. Горшкова також була направлена в район боїв.

Перед командуванням укріпрайону

ну стояло завдання: знищити противника, що вклинився в нашу оборону. Вранці 7 серпня радянські війська завдали сильного контрудару і потіснили ворога на південь, захопивши ряд населених пунктів. Героїчно билися воїни 206-ї стрілецької дивізії. Підрозділи 737-го стрілецького полку, наступаючи на с. Гатне, зустріли сильний загороджувальний вогонь противника із мінометів і гармат. Частина підрозділів уповільнила темп наступу. В рядах наступаючих з'явився комісар полку В. Т. Дегтяренко і повів бійців в атаку. Ворога вибили з захоплених ним позицій. Поранені в цьому бою комісар В. Т. Дегтяренко і комсорг полку О. Клименко продовжували вести бій.

8 серпня бої в південному секторі укріпрайону досягли критичної точки. Становище ставало вкрай небезпечним. У цей день з командуючим Південно-Західним фронтом зв'язався по прямому проводу Верховний Головнокомандуючий. М. П. Кирпопос доповів Й. В. Сталіну, що фронт вживає всіх заходів, щоб не здати Київ ворогові. Він повідомив, що противник кинув значні сили і, прорвавши укріпрайон, вклинився в глибину на 4 км. «За вчорашній день, — сказав М. П. Кирпопос, — противник втратив близько 4 тисяч убитими і пораненими. Бій ведеться жорсткий, окремі населені пункти по кілька разів переходять із рук у руки». Ставка знала про важке становище захисників Києва і просила вжити всіх можливих і неможливих заходів для захисту Києва.

Для об'єднання зусиль усіх частин, що брали участь в обороні Києва, 8—10 серпня була створена 37-ма армія. До її складу ввійшли п'ять стрілецьких дивізій і всі частини Київського укріпрайону.

* Полковник Г. С. Чернов став комендантом Київського укріпрайону після поранення полковника Ф. С. Сисоєва.

Оборонні загородження на вулицях Києва. Серпень 1941 р.

Захисники Києва відстоювали кожен метр землі, виявляючи масовий героїзм. Зазнаючи великих втрат, 10 серпня гітлерівці припинили штурм Київського укріпрайону і перейшли до оборони, але радянське командування вирішило не давати ворогові перепочинку. 37-ма армія завдала ворогові сильного контрудару і 11 серпня визволила населені пункти Теремки і Мишоловку, а 12—14 серпня — Жуляни, Тарасівку, Чабани, Новоселки, Пирогів.

Контрудар радянських військ у південному секторі продовжувався до 16 серпня. Бійці та командири регулярних військ і ополчення виявили мужність і відвагу. Героїчний подвиг здійснив гарнізон доту № 205 поблизу с. Тарасівка. 16 радянських воїнів на чолі з лейтенантом В. Ветровим вели бій в оточенні 10 днів. Мужньо бився гарнізон доту № 131, розташованого на південно-західній околиці с. Кременище.

10 воїнів під командуванням молодшого лейтенанта Якуніна перекрили шлях ворогові, що рвався до Києва з півдня. Фашисти обрушили на дот бомбові удари і артилерійський вогонь, закидали його захисників грапатами. Але воли чинили опір, знищували ворога. На четвертий день облоги гітлерівці застосували вогнетні танки. Закривши люки доту, герої заспівали: «Врагу не здається наш гордий «Варяг», пощади пикто не желяет...». Легендарний гарнізон, знищивши сотні фашистів, загинув смертю хоробрих.

Велику роль відіграла всебічна допомога киян військам, що обороняли Київ. Кияни не тільки самовіддаю працювали на будівництві укріплень, але робили все для того, щоб забезпечити захисників міста зброєю та боєприпасами.

Суттєву допомогу військам, що обороняли Київ, подавали кияни і своєю безпосередньою участю в

бойових діях. Тисячі захисників міста в дні серпневих боїв виявляли чудеса героїзму. Нехтуючи смертельну небезпеку, безстрашно діяв у бою 65-річний робітник фабрики імені К. Маркса зв'язківець-ополченець Семеновський. Від робітників-ветеранів не відставала і молодь. Хоробро билися з фашистами дівчата-кулеметниці бронепойздів комсомолки Ольга Ячменьова і Марія Глущенко. Студент Київського сільськогосподарського інституту комсомолец В. Д. Давидов, незважаючи на поранення, взяв на себе командування підрозділом ополченців. Рятували життя поранених радянських воїнів медичні сестри Надія Стачко, Катерина Мухіна, Ляля Шекера. Створені Київським обкомом ЛКСМУ групи комсомолок-розвідниць неодноразово виходили за лінію фронту, добували цінні відомості про ворога.

Сміливі рейди у прифронтові тили противника проводили партизанські загони, сформовані в Києві. Так, один із створених Подільським райкомом партії загонів чисельністю у 150 чоловік під командуванням Р. І. Трещотки за двотижневий рейд у ближніх тилах противника знищив декілька кілометрів польового зв'язку, зібрав цінні розвіддані, розгромив штаб німецького батальйону.

Широко висвітлювалися в пресі тих днів славні бойові справи київського партизанського загону «Перемога або смерть!». В обороні Києва брали участь також партизанські загони, сформовані з робітників Донбасу, Харкова, Полтави. Стійкий опір, контрудари радянських військ спричинилися до тривалої затримки наступу лівого крила групи армій «Південь» в районі Києва.

Бої на флангах і в оточенні. Добиваючись розв'язання поставленої мети, фашистське командування було вимушене значну частину сил відтягнути з московського напрямку і

розпочати глибокий обхід київського угруповання радянських військ з півночі і півдня. 8 серпня 2-га танкова група і 2-га польова армія гітлерівців почали розвивати наступ в напрямку Стародуб — Гомель — Чернігів.

Одночасно гітлерівське командування стягувало головні сили 17-ї армії південніше Кременчуга і перекидало туди ж 1-шу танкову групу генерала Клейста. Вимальовувався намір ворога форсувати Дніпро в районі Кременчуга, а потім з плацдарму, створеного на лівому березі Дніпра, кинути танкову групу Клейста назустріч 2-й танковій групі Гудеріана, що наступала з півночі. Над військами Південно-Західного фронту нависала загроза оточення.

Щоб скоротити лінію фронту і вивільнити частину сил для прикриття правого флангу, командування Південно-Західного фронту за згодою головнокомандуючого військами Південно-Західного напрямку маршала С. М. Будьонного і Верховного Головнокомандуючого 19 серпня віддало наказ про відведення військ 5-ї армії і 27-го корпусу за Дніпро.

Німецько-фашистським військам вдалося прорвати заслін на стикку 5-ї армії і 27-го корпусу і вийти до Дніпра. 23 серпня вони переправилися на його лівий берег і створили плацдарм поблизу с. Окунинове, на 60 км на північ від Києва. Це різко погіршило становище військ Південно-Західного фронту і захисників Києва. З'явивши частину сил з оборони Київського укріпрайону, командування фронту створило спеціальну окуниновську групу військ під командуванням генерала В. О. Глазунова, поставивши перед нею завдання розгромити гітлерівські війська в районі Окунинового. В результаті жорстоких боїв ворог зазнав великих втрат, його просування в остерському напрямку було затримано, але всі намагання наших військ ліквіду-

вати Окуниновський плацдарм не увінчались успіхом.

На початку вересня все чіткіше почав вимальовуватися задум противника здійснити оточення військ Південно-Західного фронту сильними ударами по його флангах. У ті дні війська 2-ї німецької польової армії форсували Десну південно-східніше Чернігова і створили плацдарм в районі с. Виблі. Одночасно дивізії 6-ї німецької армії посилили натиск з Окуниновського плацдарму і 5 вересня прорвалися до Десни в районі с. Максим.

Німецько-фашистські війська посилили тиск на правому фланзі Південно-Західного фронту в трьох напрямках: конотопському — силами 2-ї танкової групи Гудеріана, чернігівському — 2-ї польової армії і остерсько-козелецькому — 6-ї армії.

Для відбиття наступу противника на конотопському напрямку спільно з частини 26-ї і 37-ї армій була створена 40-ва армія. Ця армія під командуванням генерала К. П. Подласа в першій декаді вересня майже на два тижні затримала ворога в межиріччі Десни і Сейму. На чернігівському напрямку з важкими боями відходила 21-ша армія, передана з Брянського фронту Південно-Західному фронту. На остерсько-козелецькому напрямку важкі бої вели правофлангові дивізії 37-ї армії.

На цей час тривожна обстановка склалася і на лівому фланзі Південно-Західного фронту. Тут військам німецької 17-ї польової армії, що прорвалася на стику Південно-Західного і Південного фронтів, удалося в ніч на 31 серпня переправитися через Дніпро в районі Мишурич Ріг — Перевалочна, на 40 км на південь від Кременчуга. 7 вересня гітлерівці форсували Дніпро північно-західніше Кременчуга. Захопивши місто, ворог намагався розвинути наступ на північ, але воїни 297-ї стрілецької дивізії і кременчуцькі ополченці, що влилися в їхні ряди,

рішучими контратаками зупинили ворога.

Перед 38-ю армією, переданою Південно-Західному фронту із резерву Ставки, було поставлено завдання створити ударну групу і нанести удар по плацдарму, створеному противником на південь від Кременчуга. Вранці 10 вересня після авіаційної і артилерійської підготовки війська ударної групи 38-ї армії перейшли в наступ. Ворог чинив упертий опір і раз за разом розпочинав шалені контратаки, але наші війська продовжували наступати. На жаль, просувалися вони повільно і зазнавали великих втрат.

Тим часом дивізії 1-ї танкової групи Клейста 12 вересня перейшли в наступ з Кременчуцького плацдарму в напрямку Хорол — Лубни, на зустріч 2-й танковій групі Гудеріана, яка наступала з півночі. Таким чином, в тил захисникам Києва і всього Південно-Західного фронту рвалися дві ворожі танкові групи з чотирьох, що перебували на радянсько-німецькому фронті, тобто половина німецьких танкових військ.

15 вересня ці танкові групи з'єдналися в районі Лохвиці. В результаті війська чотирьох армій Південно-Західного фронту (21, 5, 37 і 26-та) виявилися в оточенні. 19 вересня за наказом Ставки Київ був залишений. Але Київська оборонна битва продовжувалася до 26 вересня.

Війська Південно-Західного фронту продовжували вести бої в оточенні. Спроби деблокувати їх через нестачу сил не дали результату. Тільки частина військ окремими групами зуміла пробитися на схід. 20 вересня в бою при спробі пробитися з оточення загинули командуючий фронтом М. П. Кирпонов, член Військової ради М. О. Бурмистенко і начальник штабу фронту В. І. Тупиков.

Героїчна оборона столиці України мала велике воєнно-стратегічне і

політичне значення. Оборона Києва була однією з найкрупніших оборонних операцій Великої Вітчизняної війни. Вона тривала більш як 2,5 місяця, проводилася на величезній території — понад 300 км уздовж фронту і майже 600 км у глибину. Довга і уперта боротьба радянських військ відіграла важливу роль у зриві гітлерівського плану «блискавичної війни». Використання значних сил німецько-фашистської групи армій «Центр» для удару у фланг Південно-Західного фронту затримало наступ на головному — московському напрямі. Це дозволило радянському командуванню зосередити тут великі стратегічні резерви, створити глибоко ешелоновану оборону,

що мало вирішальне значення для успішного результату битви під Москвою.

Натхненний приклад киян, як і захисників Ленінграда, Одеси та багатьох інших міст, посилював упевненість радянського народу в тому, що ненависний ворог буде розгромлений. Газета «Правда» 11 вересня 1941 р. писала: «Серед незліченних подвигів, здійснених радянськими патріотами у Вітчизняній війні проти фашистських полчищ, героїчна оборона Ленінграда, Києва, Одеси виділяється як хвилюючий приклад самовідданої любові до Батьківщини і рідного міста, як дивовижний по силі прояв масової безстрашності і колективного героїзму».

2. Самовіддана праця київських робітників та інтелігенції в радянському тилу

Перебудова життя та діяльності населення Києва на воєнний лад. З перших же днів війни радянський народ під керівництвом Комуністичної партії приступив до грандіозної перебудови всього свого життя і діяльності на воєнний лад, розгорнув боротьбу за нарощування воєно-економічного потенціалу СРСР. У перших рядах трудівників радянського тилу були жителі Києва.

Протягом 5—10 днів основні підприємства міста зуміли, перебудовавши технологічний процес, перейти до випуску оборонної продукції. «Арсенал», «Більшовик», «Спецмашдеталь», «Автомат», «XIII років Жовтня», «Хімефір», 1-ша і 4-та взуттєві фабрики, «Об'єднаний металіст», меблева фабрика ім. В. ІІ. Божепка, фабрика пер, музкомбінат почали випускати міни і авіабомби, ремонтувати танки і автомашини, виробляти військове обмундирування і спорядження, виготовляти протитанкові перешкоди і пляшки з запалювальною сумішшю.

Потребам фронту підпорядкували свою діяльність практично всі підприємства Києва.

Фабрики і заводи почали працювати в дві і три зміни, їх персонал перейшов на казармене стаповище. Тисячі робітників за власним починком по 2—3 доби залишалися на робочих місцях, замінюючи товаришів, які пішли на фронт. Наполегливо опановували робітничі спеціальності студенти і школярі, що прийшли за закликом комсомольських організацій на оборонні підприємства.

З перших днів війни почалася нечувапа за розмахом і напруженням боротьба робітничого класу за своєчасне і високоякісне виконання фронтових замовлень. Одним із важливих джерел підвищення продуктивності праці стало соціалістичне змагання. На київських машинобудівних підприємствах, пасамперед заводах «Арсенал», «Червоний екскаватор», «Ленінська кузня», ім. М. Горького, «Більшовик», які першими перебудувались на воєнний

Члени редакційної колегії фронтової газети «За Радянську Україну» за випуском газети. Зліва направо: М. П. Бажап, В. Л. Василевська, О. Є. Корнійчук. Південно-Західний фронт. Липень 1941 р.

лад, виник і поширився рух за суміщення професій, обслуговування кількох верстатів. Чисельність стахановців значно зростає. На заводі «Більшовик» у порівнянні з довоєнним часом у два рази збільшилася кількість виробників, які регулярно виконували норми на 400—1000 %. На Київській трикутній фабриці одна з бригад на чолі з т. Черемовою для закінчення термінового замовлення для діючої армії працювала без вихідних по 12 годин, виконуючи щоденно по 3 норми. Невтомно трудилися комсомольці і молоді.

Трудящі Києва в дні його оборони добилися чималих успіхів у нарощуванні виробництва воєнної продукції. Завдяки їхнім зусиллям оборонні підприємства міста перевиконували виробничі програми. Так, колектив авіаційного заводу, що випус-

кав деталі до літаків, виконував план на 150 %. Завод «Червоний гумовик», який виробляв деталі для танків, виконував план на 160—180 %, а фабрика ім. В. Н. Боженка, що виготовляла ящики для снарядів і мін,— на 170 %. Завод ім. Артема у вересні 1941 р. дав продукції на 48 % більше, ніж у червні.

Велику роботу по вдосконаленню бойової техніки розгорнули вчені, 25 червня відбулися Загальні збори Академії наук УРСР, присвячені перестрою роботи її установ на воєнний лад. В одностайно ухваленій резолюції вчені висловили готовність максимально допомагати Червоній Армії в її боротьбі за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини. Науково-дослідні установи АН УРСР налагодили тісні зв'язки з Червоною Армією. В їхні плани були внесені відповідні зміни. Прак-

тично всі лабораторії і майстерні АН УРСР налагодили виробництво продукції за замовленнями військових частин. Всією цією роботою керував Науково-технічний комітет сприяння обороні, створений у перші дні війни. В його секціях — хімічній, медичній і технічній — працювали такі визначні вчені, як П. П. Будников, М. В. Луговцов, І. М. Францевич, А. І. Кіпріанов та ін. Чималий вклад в укріплення бовздатності Червоної Армії вносили і представники суспільних наук. В розпалі оборони Києва ЦК КП(б)У створив лекторські бригади, які проводили велику роботу в частинах Діючої армії, винищувальних батальйонах.

Гідне місце у великій всенародній боротьбі зайняли працівники літератури і мистецтва столиці України. 7 липня відбулися відкриті партійні збори Спілки письменників України, на яких було організовано три бригади з 50 письменників і поетів для роботи у військових частинах і госпіталях, на оборонних підприємствах. За перших два тижні війни вийшли з друку антифашистські брошури О. Корніїчука, В. Василевської, М. Бажана, П. Тичини, М. Рильського. Працюючи військовим кореспондентом газети «Комуніст» і постійно перебуваючи на передових позиціях, П. Усенко написав «Пісню київських ополченців». У перший день війни при Спілці художників України була створена ударна бригада по випуску плакатів і агітвікон. До неї ввійшли провідні художники-графіки В. Литвиненко, Ф. Мельничук, І. Літинський, а також поети В. Сосяра, Л. Первомайський, К. Герасименко та ін. Перші плакати в місті з'явилися вже 24 червня.

Енергійно включились у воєнно-патріотичну роботу композитори. Найбільш популярним жанром стала патріотична пісня. За період оборони міста в співдружності з поетами київські композитори створили понад 40 антифашистських пісень і

похідних маршів. Їх авторами були відомі композитори К. Данькевич, Л. Ревуцький, А. Штогаренко та ін. Велику роботу по обслуговуванню фронтовиків проводили театри. Десятки концертних бригад за участю ведучих київських артистів, у тому числі З. Гайдай, М. Гришка, Ю. Лаврова, М. Романова, І. Паторжинського, щоденно давали концерти у військових частинах і на підприємствах.

Перебазування продуктивних сил на схід. Одним із важливіших завдань воєнної перебудови народного господарства було перебазування продуктивних сил, і пасамперед кваліфікованих спеціалістів і робітників, у тиллові райони країни. У зв'язку з наближенням лінії фронту Київська міська партійна організація вжила заходів до евакуації устаткування заводів, фабрик, майна підприємств, робітників, спеціалістів та їх сімей. Демонтажем, ваптажанням та відправленням устаткування керував міськом партії і персонально його секретар Ф. Ф. Шапошник. Повсюдно на підприємствах створювалися надзвичайні трійки, які визначали устаткування, майно, сировину, що підлягали вивезенню, керували цією роботою.

Здійснюючи евакуацію, робітники, інженери, техніки перебували на підприємствах по кілька діб підряд без відпочинку, показуючи приклади самовідданої праці. Евакуація заводу «Арсенал» почалася 27 червня 1941 р. під керівництвом штабу по проведенню евакуації, очолюваного директором Г. П. Шардіним і секретарем парткому Л. І. Теплицьким. Штаб розробив чіткий графік роботи. Вручну, через відсутність механічних засобів, робітники зняли з фундаменту і завантажили на платформи 4 підйомних крапи, 4 парових молоти вагою по 10—12 т кожний, 3 парових преси по 5—10 т, багато цінних матеріалів, сировини, інстру-

ментів. Було демонтовано і вивезено 1100 вагонів (36 ешелонів) устаткування.

Протягом двох місяців були демонтовані і повністю вивезені в різні тиллові райони 197 підприємств, із них 64 наркоматів загальносоюзного підпорядкування, 88 — наркоматів республіканського підпорядкування і 45 — місцевої промисловості. У Києві залишилися лише підприємства, які потрібні були захисникам міста.

29 червня почалося перебазування у глибокий тил Академії наук УРСР. Із Києва евакуйовано п'ять ешелонів — понад 20 установ академії з основним обладнанням, матеріальними цінностями та бібліотечними фондами. Евакуювалися також університет, медичний та індустріальний інститути, консерваторія, театри опери та балету, української драми, російської драми, фонди музеїв російського, українського, західного та східного мистецтв, Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, кіностудії художніх, науково-технічних, хронікальних фільмів.

Партійні і радянські органи проводили велику роботу по евакуації мирного населення, перш за все кадрів кваліфікованих робітників і спеціалістів. Разом з заводами «Арсенал», «Ленінська кузня», ДВРЗ, «Трансигнал» виїхало в тил 12,5 тис. чоловік. У складі АН УРСР евакуювалося близько 400 наукових співробітників. Всього ж з Києва в тил було евакуйовано понад 300 тис. чоловік.

Трудовий подвиг робітників Києва у радянському тилу. Продовжуючи невтомно працювати над завершенням грандіозної програми воєнної перебудови всього народного господарства, Комуністична партія, трудящі радянського тилу всі зусилля прикладали для того, щоб своєчасно влити пові виробничі потужності в основну воєнно-промислову ба-

зу СРСР і освоїти їх. Розміщення і пуск евакуйованих підприємств тривали в основному з липня 1941 р. до середини 1942 р. Підприємства, евакуйовані з Києва, працювали в таких промислових центрах, як Свердловськ, Златоуст, Новосибірськ, Омськ, Куїбишев, Чебоксари, Казань, Тюмень, Барнаул, Семипалатинськ, Уральськ, Караганда, Ташкент та ін.

Прибуваючи на нові місця, виробничі колективи негайно приступали до відбудування своїх підприємств. Працювати доводилось у винятково складних умовах: не вистачало будівельних матеріалів, робочої сили, технічних засобів, приміщень. Нерідко доводилося розгортати виробництво в полі або в лісі. У грудні 1941 р. на одній з околиць Свердловська, де повним ходом ішло відбудування вивезеного з Києва заводу «Більшовик», спостерігалася така картина: заводські верстати ще до закінчення будівництва приміщення працювали вдень і вночі прямо в лісі, під соснами, з яких звисали електричні лампи.

Величезну роботу по прийманню перебазованих підприємств і відновлення їхньої діяльності на нових місцях проводили партійні і радянські органи, громадськість братніх республік СРСР. Робітники заводу «Арсенал», розміщеного на Уралі, згадували пізніше: «Нас як рідних братів зустріли місцеві партійні і радянські органи, робітники та інженерно-технічні працівники. Вони допомагали нам будувати корпуси заводу, освоювати нову продукцію»³.

Вже через чотири дні після прибуття на нове місце роботи «Арсеналу» почався випуск оборонної продукції. В лютому 1942 р. колектив, не припиняючи виробничої діяльності, за дев'ять днів створив надійну поточну систему, завдяки чому

³ Комуніст, 1942, 3 жовт.

випуск продукції — нових видів протитанкового озброєння — подвоївся.

Всебічну допомогу подали виробничники Куйбишева заводу ім. Артема. На 10-й день став до ладу механічний цех, на 12-й — складальний. Через три тижні після початку монтажу продукцію випускали уже всі цехи. У вересні продукції було випущено на 18 % більше, ніж до евакуації.

За кілька днів був відбудований у Татарській АРСР і повністю переустаткований для виробництва військової продукції завод «Ленінська кузня». Швидкими темпами розгорнув роботу в тилу і верстатобудівний завод ім. М. Горького, евакуйований в м. Кизел Пермської області. Тут у його розпорядження віддали недобудоване приміщення збагачувальної фабрики. На 18-й день після прибуття було пущено перший цех, ще через 5 днів виготовлено першу оборонну продукцію. Через 3 місяці підприємство випускало продукції в 5 разів більше, ніж до війни.

Завдяки чіткому керівництву партійних органів, масовому трудовому героїзму евакуйованих і місцевих виробничих колективів такі перебазовані з Києва підприємства, як заводи «Червоний екскаватор» (Тюмень), ім. І. І. Лепсе (Омськ), ім. О. Г. Письменного (Горький), «Репток» (Чкалов), фабрики ім. К. Маркса (Казань), ім. І. Ф. Смирнова-Ласточкина (Златоуст), у стислі строки досягли довоєнного рівня виробництва, а потім значно перевершили його.

Важливим засобом мобілізації трудящих на підвищення випуску військової продукції стало Всесоюзне соціалістичне змагання, що розгорнулося з травня 1942 р. Чималий вклад у розвиток трудового змагання вносила робітничка молодь, об'єднана в комсомольсько-молодіжні бригади. Кращі з них ударною працею завоювали право називатися фронтівими. В перших рядах «гвардійців

тилу» йшли робітники та інженерно-технічні працівники, евакуйовані з Києва.

На початку 1942 р. на київський завод, що працював у Марійській АРСР, прийшов 15-літній хлопчик Борис Соколов і висловив бажання працювати токарем. Начальник цеху відмовив йому, сказавши при цьому: «Підрости трохи, щоб доставати ручку супорта». Засмучений Борис пішов до комітету комсомолу і врешті-решт добився, щоб його прийняли на завод учнем токаря. Вже через 10 днів він обробляв деталі. Через місяць Соколов давав півторні норми. Одного разу вранці робітники, прийшовши на завод, побачили «блискавку», де повідомлялося, що Борис перевиконав план на 304 %. Ще через деякий час він уже працював за чотирьох робітників. Місцева газета присвятила Б. Соколову вірш:

15 лет ему, но он упрям, серьезен,
Он трудится, как доблестный боец.
15 лет ему — по для врага он грозен,
Курпосый, худенький, задумчивый юнец...⁴

З величезним патріотичним піднесенням працював колектив заводу «Арсенал». Випуск його винятково важливої для фронту продукції з грудня 1941 по 1942 р. збільшився у 8 разів. «Тисячниками», тобто робітниками, які виконували до 10 виробничих норм, стали І. С. Балашов та Л. О. Іванов. Значно перевищували свої завдання В. П. Головатий, Г. Я. Царик, Я. І. Глущенко, І. Т. Мар'янченко та ін. Ударною працею відзначалися учасники 34 фронтівих бригад. Широкого розмаху набув на підприємстві рух раціоналізаторів. У 1943 р. завдяки впровадженню їхніх пропозицій було зекономлено 7,6 млн. крб., або в 2,5 раза більше, ніж у 1942 р. Указами Президії Верховної Ради СРСР

⁴ Партархів Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 86, арк. 257—259.

орденами і медалями було нагороджено 83 робітники. Підприємство зайняло перше місце у Всесоюзному соцзмаганні й одержало перехідний Червоний прапор ЦК ВКП(б), який воно утримувало до кінця війни.

На київському заводі «Більшовик» за весь період евакуації жоден робітник не виконував менш як півтори норми за зміну. На 500—700 % систематично виконували завдання слюсарі М. С. Сошко і О. С. Бойко із фронтової бригади В. Ф. Боярчука, а комсомольсько-молодіжна фронтова бригада ковалів досягла виробітку 1500 %. Лише за першу половину 1943 р. надійшло 240 раціоналізаторських пропозицій, впровадження яких забезпечило 300 тис. крб. економії, випуск продукції зріс у 4 рази. За доблесну працю 70 виробничиків було удостоєно урядових нагород.

Робітники та інженерно-технічні працівники заводу «Лешінська кузня» протягом перших трьох місяців після евакуації збільшили випуск оборонної продукції більш ніж у 3 рази. Не шкодували сил і часу для відновлення випуску оборонної продукції кадрові робітники Г. Гадомський, О. Гаєнко, Б. Климанов, О. Монета, М. Регулянт, О. Щербатов. Чимало було зроблено для підготовки кваліфікованих кадрів з місцевого населення. В період героїчної оборони Сталінграда завод успішно виконав урядове завдання по випуску бронекатерів. Його колективу було вручено Червоний Прапор Державного Комітету Оборони.

Широко розгорнулося соціалістичне змагання у всіх його формах у колективі авторемонтного заводу, що розмістився в Саратові. Якщо у березні 1942 р. стахановці ставили тут всього 25 % робітників, то через півроку їх кількість подвоїлася. За зразкове виконання завдань фронту 37 робітників та інженерно-технічних працівників були удостоєні високих нагород Батьківщини.

Широкого розповсюдження набули передові методи праці на всіх евакуйованих київських підприємствах, у тому числі на швейній ім. М. Горького і ткацько-прядильній фабриках (Куйбишев), взуттєвих (м. Кузнецьк Пензенської області і Семипалатинськ), валяльно-волоочильній фабриках (Уральськ), заводі «Трансгипал» (Ташкент), шиферному заводі (м. Кувасай Узбецької РСР), ткацькій фабриці і Дарницькому вагоноремонтному заводі (м. Канаши Чуваської АРСР).

Співробітництво і взаємодопомога братніх республік сприяли економічному розвитку східних районів країни. На основі евакуйованого устаткування виникали нові підприємства. Так, на базі Київського верстатобудівного заводу ім. М. Горького виник Кизеловський верстатобудівний завод ім. М. Горького. Взуттєва фабрика була створена в Семипалатинську на базі 8-ї Київської взуттєвої фабрики. Устаткування і виробничий досвід спеціалістів Київської хутряної фабрики відіграли вирішальну роль у створенні такої самої фабрики в Павлограді (Казахська РСР).

Масовий трудовий героїзм радянських людей у тилу, мудре керівництво лешінської партії і її Центрального Комітету дозволили в найкоротший строк завершити перебудову народного господарства СРСР на воєнний лад, створити злагоджену і швидко зростаючу воєнну економіку.

Вклад діячів науки і культури Києва у зміцнення обороноздатності країни. Напружено працювали в радянському тилу евакуйовані з Києва наукові працівники, викладачі вузів, артисти, письменники, композитори, художники. Місцеві партійні і радянські організації, громадськість створили їм необхідні умови для творчої праці. Основні сили київських учених були зосереджені в

Академії наук УРСР. Її 15 науково-дослідних установ розміщувалися в Уфі, решта — в містах Уралу і Казахстану. Кількість співробітників АН УРСР у порівнянні з довоєнним часом скоротилася в 5 разів, однак ядро кваліфікованих спеціалістів, що збереглося, забезпечувало наукову розробку тематики, необхідної для вирішення оборонних завдань. Розширилися науково-практичні зв'язки академії. В 1942 р. вона була зв'язана більш ніж з 300 підприємствами, радгоспами, госпіталями та іншими установами радянського тилу.

Надзвичайно успішно розвивалися дослідження в інститутах будівельної механіки, фізичної хімії, фізики і математики, енергетики та інших академічних установах технічного профілю, що розробили ряд питань великого оборонного значення. Невтомно працювали відомі радянські вчені академіки АН УРСР П. П. Будников, М. М. Доброхотов, О. М. Дяник, С. В. Серенсеп, члени-кореспонденти АН УРСР А. І. Кіпріанов, В. Є. Лошкар'єв, І. М. Францевич та ін.

Неоціненний вклад в укріплення боєздатності Червоної Армії вніс колектив Інституту електрозварювання на чолі з академіком АН УРСР Є. О. Патеном. Інститут проводив величезну роботу на заводах танкової та авіаційної промисловості. Застосувавши автоматичне дугове зварювання під флюсом, його колектив забезпечив різке підвищення продуктивності праці на оборонних, насамперед танкових, підприємствах.

Не менш як 150 вчених Відділення біологічних наук АН УРСР працювало на оборону країни. Особливо велике значення мало створення в Інституті клінічної фізіології під керівництвом О. О. Богомольця антирегікулярної цитотоксичної сироватки (АЦС) — препарату для заживлення ран. Таке саме призначення мав і вікасол, створений Институ-

том біохімії під керівництвом академіка О. В. Палладіна.

Активну участь у викритті людина-ненависницької фашистської ідеології, у роз'ясненні високих і благородних цілей радянського народу у Великій Вітчизняній війні брали вчені-суспільствознавці.

Велике політичне і народногосподарське значення мала діяльність у тилкових районах країни евакуйованих вузів, у тому числі 12 київських. Київський університет ім. Т. Г. Шевченка, об'єднавшись з Харківським університетом у Кзил-Орді (Казахська РСР), готував у роки евакуації фізиків, математиків, істориків, біологів, хіміків, філологів. Київський політехнічний інститут, що працював у Ташкенті, разом з місцевим політехнічним інститутом, поряд з підготовкою спеціалістів здійснив проектування першого в Узбекистані металургійного заводу. Колектив Київського медичного інституту, що перебував у Челябінську, за 1942 р. обслужив у госпіталях і лікарнях 35 тис. хворих і поранених, організував підвищення кваліфікації майже 2500 місцевих спеціалістів. Після реевакуації Київського медичного інституту в Челябінську на його базі був створений місцевий медінститут. Кіянці залишили челябінським колегам значну кількість лабораторного майна, 35 тис. книг з медицини. У новому інституті залишилася працювати і частина професорсько-викладацького складу.

Нові теми, образи, явища, породжені священною війною радянського народу проти фашизму, утвердилися в творах київських літераторів, композиторів, художників. Їх гостинно приймали колеги у Москві, Саратові, Уфі, Ташкенті, Тбілісі, Свердловську, Алма-Аті, Ашхабаді, багатьох інших містах СРСР. Київські письменники створили велику кількість яскравих патріотичних творів. На повний голос звучала поезія Павла

Тичини, Максима Рильського, Володимира Сосюри, проза Івана Ле, Юрія Яновського. Багато хто з київських літераторів, у тому числі Андрій Малишко, Леонід Первомайський, Любомир Дмитерко, Кость Герасименко, билися на фронті.

Інструментальні та вокальні твори — опери, кантати, хори, симфонії — створили київські композитори Б. Лятошинський, М. Вериківський, Л. Ревуцький, Ф. Козицький. Численні твори київських художників О. Шовкуненка, К. Трохименка, М. Шаронова, О. Пащенко, Р. Мельничука та інші демонструвалися на виставках образотворчого мистецтва в різних містах Російської Федерації, Казахстану, республік Середньої Азії.

Величезну ідейно-виховну і патріотичну роботу проводили евакуйовані театри, в тому числі київські — провідні серед театральних колективів республіки. Багато з них, які на початок війни були на гастролях, не змогли евакуюватися у повному складі та з необхідним реквізитом, але колективи театрів зуміли швидко відновити старі, створити нові постановки, власними силами виготовляти реквізит, декорації.

Київський театр опери і балету, що працював спочатку в Уфі, а потім в Іркутську, не лише відновив основні спектаклі («Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка» та ін.), а й поставив нові: оперу М. І. Вериківського «Наймичка», балети Л. Деліба «Копелія», М. А. Римського-Корсакова «Шехерезада», Б. В. Асаф'єва «Бахчисарайський фонтан» та ін.

У Семипалатинську величезну культурно-виховну роботу серед трудящих проводив театр ім. І. Я. Франка, який здійснив 26 нових постановок. Про любов та повагу місцевого населення до цього театру секретар Семипалатинського обкому КП(б) Казахстану писав у ЦК КП(б)У: «Тут, у Казахстані, переконливе

українське слово видатних майстрів театрального мистецтва Радянської України сприймається так само гаряче і безпосередньо, як сприймалось їхнє мистецтво на Україні. Кожна прем'єра цього театру є культурною подією нашого міста. Колектив театру, що складається з найвидатніших майстрів українського мистецтва, гаряче люблять і поважають глядачі міста»⁵.

Невтомно працював творчий колектив театру ім. Л. Українки. Артисти виступали перед шахтарями Караганди, гірниками Коунрада, металургами Балхаша, колгоспниками Чечено-Інгушетії. Центральне місце в репертуарі театру зайняли п'єси на антифашистську тематику: «Навала» Л. Леонова, «Фронт» О. Корнійчука, «Російські люди» К. Симонова. З жовтня 1941 р. в Алма-Аті успішно працював Київський театр музичної комедії. Про масштаби діяльності київських театрів дають уявлення такі дані. Тільки в 1943 р. чотири названих театри показали більш як 1000 вистав, декілька тисяч концертів, обслуживши 580 тис. чоловік. Успішно працювали в радянському тилу капела «Думка» та Київський симфонічний оркестр.

Київські театри в роки війни широко здійснювали шефську роботу в Червоній Армії, посилаючи концертні бригади на фронт і в тиллові гарнізони, Київський театр опери і балету послав у Діючу армію 22 бригади, до складу яких входили народні артисти СРСР М. І. Литвиненко-Вольгемут, І. С. Паторжинський, З. М. Гайдай та ін. Всього для фронтовиків було дано 920 шефських концертів. 206 вистав і концертів у військах Сталінградського, Південного, Донського, 1-го Українського фронтів дали бригади театру ім. І. Я. Франка.

⁵ Партархів Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 77, арк. 1.

У невтомній творчій праці, долаючи величезні труднощі, викликапі війською та евакуацією, досягали значних успіхів працівники Київської студії художніх фільмів, Української студії хронікального фільму і студії «Київтехфільм». Перебуваючи в Ашхабаді, колектив студії художніх фільмів випустив такі патріотичні фільми, як «Олександр Пархоменко» (сценарій Вс. Іванова, режисер Л. Луков), «Як гартувалася сталь» (сценарист О. Корнійчук, режисер І. Савченко).

Однією з кращих радянських кінокартин став фільм «Райдуга», створений в 1943 р. на Київській студії режисером М. Донським (сценарій В. Василевської за одноіменною повістю).

Київські працівники кіно плідно співробітничали з діячами мистецтва братніх республік. Одержуючи велику допомогу від місцевих колег, вони в той же час, як відзначав у листі ЦК КП(б)У секретар Андріївського райкому партії м. Ашхабада, «допомогли місцевим кінопрацівникам опанувати складну сучасну техніку кіновиробництва. Внаслідок спільної роботи з Київською студією Ашхабадська студія нагромадила великий досвід, одержала технічне оснащення»⁶.

Успішно працювали при Центральній студії кінохроніки у Москві і Куйбишеві київські кінодокументалісти, які внесли великий вклад у створення 500 номерів кіножурналів і 400 короткометражних та повнометражних воєнних фільмів. З 1943 р. вони почали випускати кіножурнал «Радянська Україна». За час роботи в Ташкенті студія «Київтехфільм» випустила близько 60 фільмів на оборонну тематику.

Героїчна праця робітників і художньої інтелігенції Києва в радянському тилу, їхні творчі звершення були прикладом самовідданого патріотизму, відданості Комуністичній партії, непорушної віри в правоту

і справедливості антифашистської боротьби радянського народу, в його перемогу.

Участь киян в патріотичних рухах на допомогу Червоній Армії. Справедлива визвольна війна проти фашизму сколихнула всі верстви радянського народу, викликала величезний розмах патріотичної ініціативи трудящих, прагнення внести вклад в збройну боротьбу Червоної Армії проти фашистських загарбників. У всіх видах народної допомоги Збройним Силам активну участь прийняли трудящі столиці України.

Патріотичні рухи трудящих стали важливим фактором у зміцненні боєздатності радянських військ у період оборони столиці УРСР Києва. Активну участь кияни взяли у благодійному патріотичному русі збирання коштів для потреб Червоної Армії. Свої трудові заощадження здавали у фонд оборони робітники і вчені, студенти і домашні господарки. У перші дні війни колектив Дарницького паровозовагоноремонтного заводу на своїх зборах вирішив щомісячно відраховувати одинденний заробіток у фонд оборони і звернувся до Радянського уряду з пропозицією припинити на час війни проведення тиражів державних позик, а зекономлені кошти передати у фонд оборони.

Йдучи назустріч побажанням молодих патріотів, міський комітет комсомолу 17 серпня 1941 р. провів у Києві комсомольсько-молодіжний недільник, в якому взяли участь 40 тис. чоловік. Вони заробили і здали у фонд оборони країни 300 тис. крб. На виробництво військової техніки патріоти віддавали свої трудові заощадження, сімейні реліквії. На 20 серпня по Києву у фонд оборони було здано близько 1,2 млн. крб., багато коштовностей.

⁶ Там же, оп. 15, сир. 15, арк. 74.

Одночасно кияни збирали брухт для потреб оборонної промисловості. Найактивнішу участь у цьому русі взяли піонери та школярі, пасамперед тимурівці. Учні 71-ї школи створили бригади на чолі з комсомольцями, які за один день обійшли понад 150 будинків і дворів, зібравши багато лому. В рух включилося 10 тис. учнів, які збрали понад 100 т лому.

Турбота про бійців і командирів Червоної Армії викликала масовий рух за забезпечення їх теплим одягом та іншими видами амуніції. За почином патріотів Москви і Ленінграда на початку вересня 1941 р. цей рух розгорнувся в Києві. У всіх установах, на підприємствах, при будинкоуправліннях Києва були створені комісії з представників громадськості по збиранню речей для фронтовиків. У партійній та радянській пресі, в усній пропаганді цей рух широко популяризувався. Десятки тисяч трудящих у вільний від роботи час шили білизну, лагодили обмундирування, в'язали рукавиці, збирали валянки, кожухи, шапки. Дорослим активно допомагали тимурівці. В залі кінотеатру «Зміна» дівчатка за допомогою піонервожатих організували кравецьку майстерню.

Шіклуючись про захисників Батьківщини, трудящі повсюдно готували і посилали на фронт подарунки. Це були з любов'ю вишиті кисети з тютюном, солодощі, предмети для голення, книги. Колективи підприємств, вузів, установ, окремі громадяни за власною ініціативою налагоджували контакти з фронтовиками. У Києві збирання подарунків почалося з перших днів війни. Всього кияни відправили на фронт подарунків на суму понад 1 млн. крб.

Важливою формою допомоги киян Червоній Армії було шефство над військовими госпіталями, що розгорнули роботу в місті. «Працювати для пораненого, для госпітала, шити білизну, прати, лагодити одягу бій-

ців,— писала газета «Правда» 29 серпня 1941 р.,— велика, благородна справа. Координацію і керівництво цим патріотичним рухом здійснював Республіканський комітет по обслуговуванню поранених та хворих бійців і командирів Червоної Армії на чолі з секретарем ЦК КП(б)У Д. С. Коротчепком.

Тисячі киян на громадських засадах працювали в госпіталях. Так, жительки будинків № 5, 7, 9 по вул. Тимофіївській і будинків № 34 і 36 по вул. Леліна, які шефствували над одним з госпіталів, працювали, не шкодуючи сил. За короткий час з допомогою киян стали до ладу 23 госпіталі. В них безкорисливо працювало 7,5 тис. патріотів. Почин киян знайшов гарячу підтримку у трудящих республіки.

Почуття патріотизму і вдячності героїчним захисникам Батьківщини виявилися в широкому русі за здавання крові для врятування поранених червоноармійців і командирів. Так, уже в день нападу на Радянський Союз 110 робітниць Київської трикотажної фабрики ім. Р. Люксембург стали донорами. Вони заявили: «Ми сповнені почуттям гордості від того, що на самому початку війни змогли дещо зробити на користь нашої рідної Вітчизни»⁷. Через кілька днів у Києві налічувалося майже 3,5 тис. донорів. У розпалі оборони міста, в серпні 1941 р., міська стація переливання крові, у 7 разів збільшивши обсяг роботи, посилала фронтовим госпіталям 60 літрів крові на добу.

З самого початку війни в країні виникли різноманітні форми шефства трудящих над сім'ями військово-вслужбовців і тими, хто потерпів від війни. Державні органи, громадськість Києва допомагали таким людям у влаштуванні на роботу, поліпшенні житлово-побутових умов, харчуванні. На середину серпня

⁷ Комсомолец України, 1941, 29 черв.

1941 р. у місті за клопотанням і допомогою громадськості сім'ям військовослужбовців видали 300 тис. крб. одноразової допомоги. 2500 дружинам військовослужбовців була надана робота, декілька сотень дітей влаштовані у ясла і дитячі садки. Над 250 сім'ями військовослужбовців шефствували юні тимурівці.

І надалі сотні тисяч евакуйованих з території Української РСР, у тому числі кияни, брали активну участь у патріотичних рухах всього народу, вносили посильний вклад у всенародний фонд оборони. Кияни, зокрема, брали участь у будівництві на громадські кошти танкової колони «За Радянську Україну!». Великі внески у фонд оборони зробили колективи великих установ, евакуйованих із Києва. Так, Київський медичний інститут зробив пайбільший внесок серед вузівських колективів країни — 250 тис. крб., артисти Київського театру опери і балету внесли у фонд оборони 528 тис. крб. За їхньою ініціативою у вересні 1942 р. серед колективів театрів, що знаходилися в евакуації, почалося збирання коштів на танкову колону «Українське мистецтво». Вчені АН УРСР здали на оборону країни близько 1 млн. крб.

За ініціативою групи співробітників Київського медичного інституту на чолі з доцентом М. С. Керкіс-Керченко в Челябінську в січні 1942 р. була створена поліклініка, яку без відриву від основної роботи обслуговували видатні медики України: Б. М. Маньківський, О. М. Ольшанецький, О. Ю. Лур'є та ін. Її завданням було подання безплатної допомоги інвалідам Вітчизняної війни,

сім'ям воїнів Червоної Армії, а також платне обслуговування широких верств населення. Всі кошти, одержані за лікування, передавалися у фонд обласного Комітету допомоги пораненим бійцям і командирам. За 2 роки роботи через 26 кабінетів цієї поліклініки пройшло 300 тис. хворих, із них 68 тис. інвалідів Вітчизняної війни. У фонд допомоги особам, що постраждали від війни, поліклініка передала понад 3 млн. крб. 12 провідних лікарів поліклініки за активну участь в оборонній роботі були нагороджені значком «Відміннику охорони здоров'я».

Патріотичні рухи мільйонів радянських людей за посилення бойової могутності Збройних Сил СРСР стали важливою складовою частиною широкого комплексу військово-організаційних заходів Комуністичної партії, органів Радянської влади, громадських організацій. З новою силою прозвучали відомі слова В. І. Леніна часів громадянської війни: «...всяка допомога, подана в тилу червоноармійцям, негайно перетворюється в посилення Червоної Армії, ... в збільшення наступальної здатності»⁸.

Під керівництвом Комуністичної партії в роки війни була здійснена величезна робота по перебудові всього життя і діяльності соціалістичного суспільства на воєнний лад, по ідейно-політичній мобілізації народних мас на розгром ворога. Чималу роль у цій перебудові відіграла патріотична активність, самовіддана праця виробничих і художніх колективів, у тому числі Києва.

⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 317.

3. Участь населення Києва у всенародній боротьбі в тилу ворога

Злочини гітлерівців та їхніх поплічників. 19 вересня 1941 р. орда гітлерівських убивць і грабіжників вдерлася в Київ. Почалася 25-місячна ніч фашистської окупації.

Слідом за передовими частинами вермахту в місті оселилася ціла зграя нацистських чиновників, які поставили собі за мету викоренити соціалістичний лад, радянські порядки, закувати населення в кайдани окупаційного режиму.

Здійснити злочинні плани фашистів повинен був створений ними воєнно-адміністративний апарат. Містом керував генеральний комісаріат Київського генерального округу і міський комісаріат, які підлягали рейхскомісаріату на чолі з кривавим катом українського народу Е. Кохом. Розгорпути терористичну діяльність фашистські каральні органи — таємна політична поліція (гестапо), таємна польова поліція (ГФП), оперативні формування, створені для масового винищення радянського населення («айнзатцгрупи», «зондеркоманди»), підрозділи військ СС.

Щоб полегшити завдання запровадження «нового порядку» на захопленій радянській землі, фашисти створили допоміжні органи так званого місцевого самоуправління, які були додатком окупаційних установ. На допомогу окупаційному апарату і гестапо вони створили так звану «українську охороню поліцію» з карних елементів і нечисленних зрадників Батьківщини.

Життя населення регламентувалося незліченними наказами і розпорядженнями, що починалися, як правило, словом «забороняється» і закінчувалися загрозою розстрілу. Окупанти заборонили населенню ходити по вулицях з 18 до 5 годин. Був суворо заборонений в'їзд у місто осіб, що не проживали в ньому. Місцевому населенню заборонялося

користуватися магазинами і ресторанами, залізницею і трамваєм, електричною енергією і телеграфом. Гітлерівці перейменували на німецький зразок головні вулиці, площі, кінотеатри міста.

Вже перші дні окупації були відзначені нечуваним бандитським розгулом озвірилих коричневосорочечників та їх поплічників із місцевих зрадників. Через 10 днів після захоплення міста на його околиці, у Бабиному яру, гітлерівці розстріляли 52 тис. киян. Цей акт геноциду, завчасно продуманий і ретельно спланований гітлерівськими палачами, мав за мету залякати і деморалізувати населення Києва, примусити його підкоритися «новому порядку». Зловісні слова «Бабин яр» стали символом всієї політики окупантів.

Розпочавши планомірне знищення населення, гітлерівці прагнули насамперед розправитися з найактивнішими його представниками — комуністами, комсомольцями, радянськими активістами. Протягом вересня — жовтня 1941 р. від рук гітлерівців загинуло 24 депутати київських обласного і міського Рад депутатів трудящих. У Дарницькому районі вони розстріляли 18 комуністів-залізничників, на Караваєвих Дачах — 25 активістів.

Одним із найпоширеніших методів знищення населення стало масове захоплення заложників. 22 жовтня 1941 р. комендант Києва Ебергард оголосив про розстріл 100 заложників, 2 листопада — про розстріл 300, 29 листопада він знову повідомив про страту 400 чоловік. Шаленим полюванням фашистів на радянських людей відзначений кожен день окупації.

Традиційним місцем масових страт протягом двох років залишався Бабин яр. Місяцями жорстоких

Сирецький концентраційний табір. 1943 р.

розправ стали табори військовополонених, у яких всупереч міжнародному праву утримувалися і цивільні особи. В найбільших з цих таборів — Дарницькому і Сирецькому — загинуло до 100 тис. чоловік. Тисячі і тисячі людей загинули в таборах смерті на Мишоловці, в ДОКу, на вул. Керосинній.

Складовою частиною фашистської «програми» обезлюднювання «східних територій» була продовольча політика окупантів, яку в народі називали «політикою голодних звірств». Через три місяці після окупації, коли гітлерівські власті встановили нормальне постачання населення хлібом, воно не перебільшувало 200 грамів на тиждень. Взимку 1942/43 р. почався голод. За даними окупаційних органів, у середньому на одного жителя Києва в день припадало 500 калорій.

Голодні муки киян посилювалися хворобами: черевним та висипним тифом, дизентерією і т. п., які допомагали гітлерівцям в їхній політиці обезлюднювання окупованих терито-

рій. Масові плункові захворювання викликав хліб-сурогат, що випікався спеціально для населення.

Взимку 1942 р. 24 % жителів Києва становили хворі та інваліди. Поширенню хвороб сприяло неймовірно запустіння в місті, де ніхто не займався питаннями благоустрою і комунального господарства, де водопровід і каналізація, лазні і дезинсекційні камери не функціонували. З'явилася величезна кількість жебраків, безпритульних дітей, інвалідів.

Не прищипалися грабежі населення фашистською солдатнею. Зв'язкова Київського підпільного міського партії М. Я. Гурська розповідала: «Увійшовши в місто, фашисти пасамперед почали ходити по квартирах. Спокою не було ні вдень, ні вночі. Якщо що-небудь подобалося — зараз же забирали...»⁹.

Величезних збитків завдала Києву фашистська політика економічної

⁹ Партархів Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9а, спр. 17, арк. 137.

експансії. Окупанти намагалися відновити діяльність тих промислових об'єктів, які могли бути використані для воєнних потреб, всі інші підприємства підлягали розграбуванню. У місті оперували 23 німецькі фірми, в тому числі Круппа, Сіменс-Шуккерт, «Ганебек», «Усма», «Асід-Україна». Великі промислові підприємства Києва були перетворені в дрібні напівкустарні виробництва. Так, на суднобудівному заводі «Ленінська кузня» вироблялися чавунні печі, на заводі «Укрхімік» — відра і бідони, на заводі «Червоний екскаватор» — тачки. Повсюдно відновлювалися дрібне приватне підприємництво і торгівля, які, втім, ледве животіли.

Розграбування і руйнування підприємств Києва набули особливо широких масштабів у переддень вигнання фашистів. Для того щоб вивезти награвоване майно, окупаційним властям міста потрібно було

495 ешелонів по 50 вагонів кожний. Все, що не можна було вивезти, підлягало знищенню. З 1176 підприємств Києва було зруйновано понад 800.

Дотримуючись своєї політики ліквідації на окупованій радянській території великих міст, гітлерівці під час пожеж у Києві восени 1941 р. безжалісно руйнували всі будинки, що знаходилися поблизу тих, які горіли, всіяко перешкоджали населенню боротися з вогнем. 3 листопада 1941 р. начальник пожежної охорони Києва у рапорті міському голові писав: «О 8 год. 45 хв. 1 листопада 1941 р. на Хрещатику, 18 (будинок колишньої думи) випикла пожежа, внаслідок якої згорів повністю будинок... Незважаючи на те, що пожежні частини міста перебули на місці пожежі своєчасно, води було вдосталь, — будинок врятувати не вдалося лише тому, що пімецьке командування не дозволило гасити

Вивіз до Північної частини радянських жінок. 1941 р.

пожежу»¹⁰. Центр міста таким чином був перетворений в судильні руїни і згарища.

Після захоплення Києва окупанти оголосили обов'язкову трудову повинність для всього населення у віці від 15 до 60 років. З'явилася і зловісна прикмета капіталізму — біржа праці. Справжній каторжний режим гітлерівці запровадили на тих підприємствах, роботу яких частково вдалося налагодити. Робочий день продовжувався 14—16 годин. Заробіток робітника становив від 150 до 300 крб. на місяць, що дорівнювало ринковій вартості 1—2 кг хліба.

З початку окупації населення Києва стало об'єктом злочинних дій фашистів по вивезенню в найширших масштабах робочої сили до Німеччини для роботи на фабриках і заводах, в господарствах бауерів. Коли окупаційним чиповникам стало ясно, що населення міста не піддається агітації і не бажає добровільно виїздити на роботу до «рейху», вони вдалися до методу масових облав, хапали всіх не розбираючись, заганяли в автомашини і вивозили під конвоєм на пересильні пункти. Часті облави відбувалися в центрі міста, на його околицях, міських базарах, навіть у церквах. За час окупації з Києва було вигнано в рабство 100 тис. чоловік.

У грудні 1941 р. у місті закрилися всі школи. Пізніше власті дозволили відкрити 40 шкіл-чотирирічок, у яких навчалось близько 6,5 тис. школярів — 7 % довоєнної кількості. В квітні 1942 р. більшість цих шкіл знову закрилась у зв'язку з примусовим відправленням дітей та учителів до Німеччини. Із 150 приміщень міських шкіл 77 пристосували під казарми, кафе-шантани для гітлерівських військовослужбовців, військові склади та інші, а 35 приміщень взагалі зруйнували. Були пограбовані, а потім спалені вузи Києва.

Нещадно грабувалися багатющі фонди київських музеїв. У жовтні —

грудні 1941 р. фашисти вивезли з Києво-Печерської лаври весь відділ зброї (близько 4 тис. предметів), яка збиралася майже 500 років, відділ нумізматики (80 тис. предметів), колекцію грамот українських гетьманів, актів XV—XVII ст. ст. З Музею українського мистецтва окупанти украли 5400 видатних творів живопису, графіки, скульптури, зразки українського посуду XVII—XIX ст. ст. Збитки, яких завдали гітлерівці історичному музею, становили 220 млн. крб. У Києві окупанти викрали близько 4 млн. книг, 200 тис. із них — з бібліотеки АН УРСР.

За два роки фашистської окупації населенню Києва довелося зазнати таких бід, яких не знало це місто за всю свою багатовікову історію. Але нелюдські випробування не зламали, а ще більше об'єднали і загартували радянських людей, зміцнили їхні патріотичні почуття, віру в неминучу поразку фашизму.

Організаторська діяльність комуністів у створенні та зміцненні підпілля. З перших же днів захоплення Києва фашистськими військами у місті розгорнулася боротьба проти окупантів. Її організатором і керівником була партія. Центральний Комітет КП(б)У на основі директиви ЦК ВКП(б) і РНК СРСР партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р. і постанови ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» завчасно вжив необхідних заходів для підготовки партійного підпілля і організації всенародної боротьби в тилу ворога. З червня по вересень 1941 р. у Києві проходило формування партійного і комсомольського підпілля, перед якими ставилося завдання об'єднати і очолити радянських патріотів у боротьбі проти ворога. На час

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 4620, оп. 2, спр. 296, арк. 98.

вступу фашистських військ у Київ у місті були створені і залишені для роботи основний і запасний підпільні міські комітети КП(б)У, 9 підпільних райкомів партії, а також 37 підпільних організацій і груп.

У дуже складних умовах у 20-х числах вересня 1941 р. розпочав роботу підпільний міський КП(б)У у складі заступника секретаря В. Г. Хохлова, членів — В. С. Кудряшова (пізніше удостоєний звання Героя Радянського Союзу) і М. П. П'ятака. У зв'язку з швидким просуванням фашистських військ у глибину країни і загальною невідготовленістю до несприятливого розвитку подій на фронтах мали місце поспішність і незавершеність у формуванні партійного і комсомольського підпілля. Ці недоліки, а також високий ступінь концентрації в окупованому Києві фашистських контррозвідувальних і каральних органів незабаром спричинилися до невдач і провалів підпільних організацій. Через репресії, що почалися з перших днів окупації, не змогли розпочати роботу секретар підпільного міського партії М. Г. Рудешко та ряд членів міського. В цей час окупанти арештували і знищили понад 50 керівних працівників підпілля, в тому числі секретарів Сталінського, Шевченківського, Московського райкомів партії. Не змогли розгорнути роботу Ленінський, Печерський і Дарницький підпільні райкоми КП(б)У.

Незважаючи на масові арешти і провали, міське підпілля не згорнуло своєї роботи. Комуністи пам'ятали ленінські вказівки про те, що в обстановці репресій і невдач не можна занепадати духом, що «потрібна негайна ініціатива діяльність нелегальних партійних осередків...», що необхідно «зібрати ті чи інші зв'язки, почати хоча б найскромнішу, але систематичну роботу»¹¹. Учасники і керівники підпілля, що уникли арештів, виявили мужність і вина-

хідливість. Репресії та загрози гітлерівців не деморалізували їх. Підпільна організаторська, політична та диверсійна робота і в тих надзвичайно складних умовах проводилася в різних районах міста. Підпільники займалися антифашистською агітацією, розповсюдженням завчасно підготовленої літератури, виявленням і знищенням зрадників Батьківщини.

Значно позвавилась у Києві діяльність підпілля після повернення в місто в кінці жовтня 1941 р. секретаря міському партії К. П. Івкіна і групи партійних працівників, які не змогли пробитися з ворожого оточення. К. П. Івкін установив зв'язок з підпільним міським КП(б)У і заступником секретаря В. Г. Хохловим. Незабаром відбулося засідання підпільного міського партії, яке обговорило стан підпільної антифашистської роботи в місті і завдання її подальшого розгортання. Тут же до складу підпільного міського були введені секретарем К. П. Івкін, членами Ф. Ф. Ревуцький, Ф. Д. Зубков, С. О. Пашенко, М. П. П'ятак, а пізніше Г. І. Кулик.

Першочергову увагу підпільний міський партії приділив відновленню бази матеріально-технічних засобів підпілля, знищеної фашистами та їх пособниками у ході арештів патріотів, створенню надійної мережі конспіративних і явочних квартир. За допомогою патріотично настроєного населення було підготовлено 40 конспіративних квартир у різних районах міста, організовано два пункти, устаткованих радіоприймачами і друкарськими пристроями для приймання радянських радіопередач та їх розмноження, а також майстерня для виготовлення печаток, штампів з метою підроблення документів окупаційних властей.

Вживалися заходи щодо зміцнення організаційних зв'язків між усіма

¹¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 20, с. 335, 336.

ланками підпілля. Формувався новий і перевірявся на ділі старий склад підпільних райкомів КП(б)У, посилено створювалися комуністичні нелегальні організації. Протягом листопада — грудня 1941 р. було сформовано новий склад підпільних райкомів партії: Печерського (секретар Б. А. Байда), Залізничного (секретар О. С. Пироговський), Московського (секретар В. І. Артамонов), Шевченківського (секретар М. С. Ухо), Подільського (секретар Т. Ф. Подій), Ленінського (секретар Д. Ф. Немцев), Сталінського (секретар Л. С. Розанов). За рішенням підпільного міськкому партії в місті було створено вісім підпільних райкомів комсомолу. Для подання практичної допомоги підпільникам члени підпільного міськкому КП(б)У закріплювалися за райкомами. Так, В. С. Кудряшов відповідав за роботу Залізничного підпільного райкому партії, В. Г. Хохлов — Жовтневого, Г. І. Кулик — Печерського.

Не налагодивши в складній обстановці зв'язку з основним підпільним міськкомом партії, у жовтні 1941 р. почав самостійно діяти запасний підпільний міськком у складі секретаря С. Г. Бруза, заступника секретаря П. Т. Громика, членів Г. С. Підшивалової, В. І. Артамонова. Таким чином, більше місяця паралельно, не зв'язані між собою, у Києві діяли два підпільних міськкома партії — основний і запасний. З грудня 1941 р., коли нарешті вдалось установити зв'язок між основним і запасним міськкомами, почалась їхня спільна робота.

Успіхи Червоної Армії у битві під Москвою сприяли активізації боротьби радянських патріотів у тилу ворога, в тому числі в окупованому Києві, де вже в січні 1942 р., як визнавали самі гітлерівці, «виявилися ознаки, що свідчили про існування нелегальних комуністичних організацій»¹². Діяльність підпільних партійних організацій була спрямована

насамперед на всебічне розширення і посилення антифашистської боротьби населення, для того щоб вона набула всенародного характеру.

У надзвичайно складних умовах ворожого тилу комуністи, комсомольці, безпартійні радянські патріоти не завжди могли зв'язатися з підпіллям, щоб включитися у боротьбу проти фашистів. І тоді вони, керуючись закликами Комуністичної партії, за власною ініціативою створювали підпільні організації, що діяли спочатку самостійно і лише у процесі боротьби налагоджували зв'язок з партійними центрами.

Уже на першому етапі боротьби під керівництвом основного і запасного міськкомів партії активно діяли міжрайонні і районні підпільні центри. Вони створили, дотримуючись правил конспірації, десятки організацій і груп, які налічували сотні борців-антифашистів. Специфіка київського підпілля полягала в тому, що багато його організацій, які виникли в тому або іншому районі міста, не обмежувалися роботою лише в цьому районі, а переростали поступово в організації загальноміського значення.

Велику роботу по розширенню мережі підпілля проводив міжрайонний центр — Залізничний підпільний райком КП(б)У, очолюваний О. С. Пироговським (пізніше удостоєний звання Героя Радянського Союзу). Всього за період окупації цей підпільний центр створив і здійснював керівництво 29 партійними, комсомольськими організаціями, патріотичними групами, в яких взяли активну участь 143 чоловіка, в тому числі 50 комуністів і 23 комсомольці.

У грудні 1941 р. у селищі Чоколівка комуніст В. Д. Шишкін за рішенням Залізничного підпільного райкому створив підпільну партійну організацію «Київський робітник».

¹² Дубина К. В годы тяжелых испытаний. — Киев, 1962. с. 121.

С. Г. Самовольський — керівник підпільної організації «Київський робітник» під час роботи з рацією. 1943 р.

На травень 1943 р. вона нараховувала 24 чоловіка. Організацію очолював кандидат у члени ВКП(б) С. Г. Самовольський. За завданням райкому партії у квітні 1942 р. комуніст М. Ф. Грищенко організував підпільну групу на Чоколівському лісозаводі. Ця група керувала діяльністю патріотів на ряді об'єктів, у тому числі на заводі «Трансигнал» і в жулянському аеропорту.

Широкі конспіративні зв'язки, енергія і мужність працівників Залізничного підпільного райкому партії дозволили їм вийти за межі свого району і створити підпілля в інших районах міста. Так виникла підпільна партійна організація Жовтневого району. До її складу Залізничний райком передав чотири підпільні групи. Активно працювала на території Печерського району партійна організація, створена Залізнич-

ним райкомом партії з семи інших підпільних організацій, що діяли на Печерську. Її очолював комуніст-залізничник П. І. Щербаков, який врявувався з фашистського полону. Організація складалася з 56 чоловік, із них 12 були комуністами і 6 комсомольцями. Загальне керівництво організацією здійснював секретар підпільного Залізничного райкому партії О. С. Пироговський.

Однією з найбільших за кількістю і масштабами роботи у Києві була підпільна партійна організація «Смерть німецьким окупантам!» на чолі з комуністами Г. С. Кочубеем, В. І. Ананьєвим, М. Д. Дем'яненком, В. В. Черепановим і К. О. Ткачовим. Вишикнувши в Московському районі міста в грудні 1941 р., вона швидко поширила свій вплив на інші райони, а також за межами Києва: на ряд сіл Макарівського району Київ-

щини, Комаринського району Чернігівщини, на міста Фастів, Конотоп, Прилуки, Бахмач та інші населені пункти. Коли в червні 1942 р. було створено бюро організації, його очолював Г. С. Кочубей. Для більшої оперативності і з метою конспірації організація була розділена на дев'ять груп. Вона мала 20 конспіративних квартир і добре обладнане підземне приміщення, в якому підпільники збиралися для обговорення своїх справ. У складі організації налічувалося близько 120 підпільників, серед них 25 членів і кандидатів у члени ВКП(б), 7 комсомольців.

Створена у лютому 1942 р. підпільна партійна організація «Арсеналець» (15 чоловік) проводила велику роботу не тільки в Ленінському районі, до якого належав завод «Арсенал», але і в Печерському, Подільському, Залізничному районах. Її очолював член партії з 1917 р., кадровий робітник «Арсеналу» Д. Я. Нестеровський, який як ініціаторів створення залучив до цієї організації учасників Січневого повстання 1918 р. в Києві робітників М. І. Гайцана і М. О. Рудзинського. У тісному зв'язку з організацією «Арсеналець» боролася проти фашистів створена в листопаді 1941 р. підпільна організація на чолі з комуністом М. С. Королем. На початок 1943 р. вона налічувала 35 чоловік, які об'єднувалися в три підпільні групи. Всього на території Ленінського району Києва діяло сім підпільних організацій.

Активно боролися проти ворога підпільники Дарниці. В січні 1942 р. на квартирі старшого чергового депо Дарниця П. Ф. Антонова було проведено нараду патріотів-залізничників, яка поклала початок створенню підпільної організації депо Київ-Московський на чолі з членом Дарницького підпільного райкому КП(б)У О. М. Тимощуком. Нарада ухвалила і розповсюдила «Звернення до залізничників». Всього у дарни-

цькій підпільній організації налічувався 31 чоловік, серед них 8 комуністів і 2 комсомольці; половину підпільників становили залізничники. З самого початку організація налагодила зв'язок з підпільним міськкомом партії.

В січні 1942 р. підпільна антифашистська організація на чолі з безпартійним Л. М. Воробйовим виникла на Дарницькому вагоноремонтному заводі (ДВРЗ). Наприкінці того ж року вона налічувала 39 активних членів, її групи діяли у вагонному та інструментальному цехах, технічному відділі, в охороні, конторі. Загальне керівництво організацією здійснював комуніст Я. М. Кузнець.

Різносторонню роботу проводили антифашисти Подільського району, організатором і керівником яких був член Подільського райкому партії Г. Ф. Подій. На середину 1942 р. на найважливіших об'єктах району активно діяли чотири підпільні організації, до складу яких входили комуністи, комсомольці і безпартійні патріоти (всього 34 чоловіки).

Велику роботу по залученню молоді до боротьби проти окупантів здійснювали нелегальні комсомольські організації. Так, Сталінський райком ЛКСМУ на чолі з Г. Я. Синициним, розпочавши свою діяльність ще в кінці вересня 1941 р., створив підпільні комсомольськомолодіжні групи на ряді підприємств і установ району і постійно керував ними. Одночасно з партійним і комсомольським підпіллям велику диверсійно-розвідувальну роботу в Києві проводила підпільна група на чолі з І. Д. Кудрею (посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу).

Весною і влітку 1942 р. окупаційним властям удалося вистежити і розгромити ряд підпільних центрів і організацій. У катівнях гестапо загинули майже всі члени бюро основного і запасного міськкомів партії,

які у зв'язку з цим припинили свою діяльність, майже 140 керівників підпільних райкомів партії, організаторів, рядових підпільників, у тому числі секретарі основного і запасного міськкомів К. П. Івкін і С. Г. Бруз, члени міськкомів В. С. Кудряшов, С. О. Пащенко, Ф. Ф. Ревуцький, Г. С. Підшивалова, секретарі підпільних райкомів партії: Жовтневого — І. Ф. Дудинів, Сталінського — Л. С. Розанов, Московського — В. І. Артамонов, Шевченківського — М. С. Ухо. Після нелюдських тортур були страчені керівник організації «Арсеналець» Д. Я. Нестеровський, активні члени організації «Смерть німецьким окупантам!» — В. І. Ананьєв, М. П. Сорока, П. Л. Тимченко та інші, 18 членів дарницького підпілля.

На місце загиблих ставали нові борці-антифашисти, комуністи. Відроджуючи підпільні організації, вони знову розгортали боротьбу. Їхні зусилля спрямовував Залізничний райком партії, який з липня 1942 р. за вказівкою ЦК КП(б)У почав виконувати функції підпільного міськкому партії. О. С. Пироговський для зміцнення райкому ввів до його складу комуністів-підпільників Г. П. Мироничева і Б. І. Петрушко. Залізничний райком вживав усіх заходів до зміцнення організацій, що збереглися, і створення нових. Так, якщо в середині 1942 р. у Києві боролось до 40 підпільних організацій, то наприкінці цього ж року — 66, продовжували діяти Печерський, Сталінський підпільні райкоми партії, Сталінський підпільний райком комсомолу.

Посилення активності підпілля зразу ж відчувли фашистські окупанти. У повідомленні начальника поліції безпеки і СД Києва оберштурмбанфюрера СС Ерлінгера в Берлін про політичне становище в місті у квітні-травні 1943 р. зазначалося: «Останнім часом комуністична активність знову надзвичайно

зросла. Вона виявляється в посиленому створенні груп, у зростанні терористичних актів...»¹³.

Влітку 1943 р. гестапо знову вдалося натрапити на слід київського підпілля. Почалася нова хвиля масових репресій. У телеграмі командуючому військами оперативного тилового району групи армій «Південь» згаданий Ерлінгер 1 липня 1943 р. доповідав: «В ході проведених заходів у київському підлеглому районі з метою розгрому повстанського руху до цього часу було заарештовано 18 керівників, 59 активістів і 1268 членів Комуністичної партії, партизанів або їх пособників»¹⁴. Арешти і страти підпільників продовжувалися аж до вигнання фашистів із Києва. Їх жертвами стали О. М. Тимощук, О. С. Пироговський, М. І. Гайдан, Д. І. Лісовець та багато інших героїв підпілля. Однак київське підпілля набуло великого досвіду роботи і не тільки витримало новий удар ворога, а й зберегло боєздатність.

За період окупації міста в діяльності підпілля взяло участь близько 1500 патріотів, у тому числі майже 800 комуністів, які спиралися на широкі маси по-антифашистському настроєного населення. Майже 300 відважних бійців підпілля були повзирячому замучені гестапо. Велику допомогу міському партійному підпіллю подавав ЦК КП(б)У, що систематично посилав у міськком своїх зв'язкових М. Ф. Малиновську, А. Ф. Левченко, Ф. К. Майор, Н. Т. Шийко, З. В. Сиром'ятникову, М. С. Родіну. З організаторської групи ЦК КП(б)У, яка перебувала в тилу ворога, в Київ для подання допомоги підпіллю засилялись І. Г. Мионов, І. Є. Чепурний, Я. С. Ваксман. У свою чергу, керівництво київського підпілля чотири

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 200.

¹⁴ Там же, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 494, арк. 37.

рази направляло через лінію фронту зв'язкових у ЦК КП(б)У зі звітами та інформаційними матеріалами про свою діяльність. Один із них — київський школяр Олександр Козак двічі переходив лінію фронту за завданням київських підпільників. Геройськи загинув у катівнях гестапо зв'язковий підпільної організації, якою керував Д. І. Соболев, 11-річний піонер Казимир Гапоненко.

Розгортання антифашистської боротьби у цей час настільки непокоїло окупантів, що командування групи армії «Південь» з метою «запобігання партизанському рухові у місті» розглядало питання про «своєчасне видалення чоловічого населення» з Києва.

Підпілля Києва зуміло виробити надійну систему партійного керівництва антифашистською боротьбою населення. Враховуючи специфіку великого міста, партійні підпільні центри розвивали найбільш ефективні за цих умов методи діяльності, добиваючись їх правильного поєднання. При цьому вони керувалися ленінською вказівкою, що для досягнення перемоги над ворогом необхідно опанувати всі форми боротьби, навчитися з максимальною швидкістю доповнювати одну форму іншою¹⁵.

Агітаційно-пропагандистська діяльність підпілля. Однією з найважливіших форм боротьби київського партійного підпілля була політична робота серед населення. Мета її — викриття наклепницьких вигадок гітлерівців стосовно Радянської влади, соціалістичного ладу, ленінської національної політики, підтримування віри населення в немигучий розгром фашистської Німеччини, залучення його до антифашистської боротьби. Ефективним засобом масово-політичної роботи стало живе слово більшовицьких агітаторів, які таємно прослуховували радіопередачі із радянського тилу, щоб застосувати

їх у своїй роботі. Для антифашистської агітації використовувалася будь-яка можливість, про що свідчать документи київського гестапо. В одному з них зазначалося, що підпільники «розповсюджують усну пропаганду на ринках і в квартирах, серед знайомих. Злісні чутки виникають систематично і безперервно і свідчать не тільки про наявність сприятливого для більшовицької пропаганди ґрунту, а й про цілу мережу агентів»¹⁶.

Величезну увагу підпільники приділяли друкованим засобам пропаганди, головним чином листівкам. Відразу після захоплення фашистами Києва патріоти почали активно поширювати листівки серед населення, заготовлені ще до окупації. 7 листопада 1941 р. на базарах, вулицях, у дворах міста було розкидано близько 10 тис. антифашистських листівок. «Останнім часом затримано багато молодих людей, у яких знайдено велику кількість комуністичних листівок, що призначалися для розповсюдження»¹⁷, — повідомлялося в гестапівській інформації.

Налагодження друкування і розповсюдження листівок було зв'язано з величезними труднощами: не вистачало засобів друку, паперу, фарб, належних конспіративних умов, надійних джерел інформації. Підпільники за допомогою населення створили матеріально-технічну базу для друкування листівок. Всього з цією метою за час окупації на 140 конспіративних квартирах вони обладили 1 похідну друкарню, 10 скляграфів, 4 шапірографи, 2 гектографи, 3 ротатори, 32 друкарські машинки, схованки для паперу, фарб, готової продукції, а також 62 радіоприймача. Добре налагодила друкування і розповсюдження листівок підпільна

¹⁵ Див.: Лепін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 84.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 815.

¹⁷ Там же, арк. 1.

група «Київський робітник». Ще в грудні 1941 р. підпільники встановили на своїх конспіративних квартирах три радіоприймачі і розповсюдили 15 найменувань листівок тиражем близько 7 тис. примірників. Два радіоприймача, друкарську машинку, шапірограф використовувала підпільна організація депо Київ-Московський. Підпільники розкидали на залізничних коліях тисячі листівок з повідомленнями Радінформбюро. Систематично випускала листівки, загальний тираж яких досяг 100 тис., підпільна організація «Смерть німецьким окупантам!». Вона мала п'ять радіоприймачів, поліграфічний верстат, склограф, друкарську машинку. Члени цієї організації розповсюджували свої листівки не лише в Києві, але і в селах Київської, Чернігівської і Житомирської областей.

Велику увагу проведенню антифашистської пропаганди приділяла підпільна організація «Арсеналець». Вона налагодила видавництво листівки «Радянський голос», що друкувалася на склографі тиражем 100—150 примірників.

Антифашистську агітацію і пропаганду активно проводила партійна група на лісоводстві ім. 1 Травня. Член її, вчитель історії М. Є. Могильний під псевдонімом Микола Київський писав дошкульні антифашистські вірші, що видавалися учасниками організації у вигляді листівок і брошур (видано 16 таких брошурок тиражем понад 3 тис. примірників). Невеликі за форматом, вони вміщували один-два вірші. На обкладинці стояло: «Смерть німецьким окупантам!», «Україна була і буде Радянською!». Починалась кожна брошура із заклику до боротьби проти ненависного ворога: «Дорогий товаришу читачу! Не потрібно чекати! На бій, на бій Вітчизна кличе!» За час окупації підпільні організації Києва випустили понад 1 млн. листівок.

Великою підмогою підпільникам у проведенні роз'яснювальної і агітаційної роботи були газети, листівки, брошури, що переправлялися з радянського тилу. В січні 1943 р. над Києвом і областю радянські літаки скинули близько 1 млн. листівок і газет з матеріалами, пов'язаними з святкуванням 25-річчя перемоги Радянської влади на Україні.

Розповсюдження нелегальної літератури було надзвичайно ризикованою справою, що вимагала не лише сміливості, а й спритності. Листівки звичайно розкидалися вночі, під час комендантської години. Вдень їх приклеювали на дверях квартир, кидали у поштові скриньки, на базарах у них загортали продукти, мило. Підпільники Подільського району розповсюджували нелегальну літературу, маскуючи її під науково-просвітительські видання. Наприклад, антифашистські матеріали містилися у брошурці про розведення конюшні. А в грудні 1942 р. київські підпільники розповсюдили 15 примірників газети «Радянська Україна», скинутої з літака, у вигляді вкладки до фашистської газетки «Ново українське слово».

Жорстокі репресії фашистських каральних органів не змогли перешкодити успішній масово-політичній роботі комуністів. Визнаючи її ефективність, начальник поліції безпеки і СД Києва повідомляв у Берлін: «Інструментом впливу їм правлять скинуті або нелегально підслухані передачі московського радіо»¹⁸. Безпосереднім результатом роз'яснювальної і агітаційної роботи підпільників було посилення народної боротьби.

Боротьба проти воєнно-економічних заходів ворога. На окупованій території УРСР, незважаючи на невсипуще слідкування гестапо і полі-

¹⁸ Там же, спр. 476, арк. 144.

ції за кожною радянською людиною, постійні провокації та жорстокі репресії окупантів, виникали різні форми боротьби проти фашистського «нового порядку». Комуністична партія ставила перед населенням, яке залишилося на окупованій території, важливе завдання — боротися проти воєнно-економічних заходів гітлерівців. Тисячі робітників та службовців Києва, яких фашисти примушували працювати, учиняли диверсії, псували або ховали важливі деталі машин, зривали терміни випуску продукції, навмисно знижували її якість, влаштовували аварії.

Уже в перші дні після приходу окупантів підпільники провели ряд успішних диверсій. Зазначаючи, що в Києві «є багато замінованих зон», начальник оперативного тилового району групи армій «Південь» в оперзведеннях за 29 і 30 вересня 1941 р. писав: «Штаб 454-ї охоронної дивізії і управління польової комендагури, яке діяло там, зазнали значних втрат особового складу через вибухи»¹⁹.

Активно діяла створена підпільним міськкомом партії винищувально-підривна організація під керівництвом В. С. Кудряшова у складі Г. І. Левицького, І. М. Сікорського, Т. І. Маркус, С. А. Пашенко, Ф. Ф. Ревуцького, О. І. Горобця. Протягом першого тижня окупації вона підірвала будівлі станції Київ-Товарний, депо ім. А. А. Андрєєва, двох основних цехів Київського паровозоремонтного заводу, ряд інших об'єктів, які мали намір використати окупанти.

Підпільний міськком звертав особливу увагу підпільників на необхідність здійснення диверсійних операцій на Київському залізничному вузлі. Масовим саботажем та диверсіями, що проводилися під керівництвом Залізничного райкому КП(б)У, було завдано великих втрат окупантам на станції Київ-Товарний. Підпільники розбили до 400 вагонів з

військовими вантажами. Робили вони це, прокладаючи вузькі «башмаки» під час пропускання вагонів із сортувальної гірки. Коли німецький шеф станції вирішив особисто перевірити роботу башмачників, щоб виявити саботажників, керівники підпілля комуністи П. П. Засенко, О. О. Равинський, комсомолец О. М. Рахманов у нього на очах розбили 10 вагонів. Систематично псувалося станційне обладнання, влаштовувалися зіткнення та інші аварії поїздів.

Велику диверсійну роботу проводила підпільна партійна організація депо Київ-Московський під керівництвом О. М. Тимощука. Перший диверсійний акт здійснив особисто О. М. Тимошук, підклавши міну до тендера паровоза. В травні 1942 р. підпільники вивели з ладу ще два паровози. Робітники І. Т. Миропенко, Х. М. Якубов, Г. В. Кошман, Г. І. Лебедев та інші робили неякісний ремонт, зривали графіки відбудування паровозів. Коли в депо на промивання заходив «гарячий» паровоз, вони навмисне розкривали навісті двері, влаштовували протяги, від чого у паровозів деформувалися труби, і вони на тривалий час виходили з ладу. Часто в циліндри закладалася сталева стружка, у зв'язку з чим переставали діяти поршневі кільця, пошкоджувалися циліндри.

Підпільники влаштовували диверсії і на Дарницькому залізничному вузлі. Всього в депо Дарниця було пошкоджено до 40 % паровозів. Із донесень 197-ї фельдкомендатури довідусмося, що на дільниці Дарниця — Бровари підпільники 9 і 19 травня 1942 р. підірвали два ешелони з військовослужбовцями вермахту. В жовтні 1942 р. на тому самому перегоні знову замінували колію і підірвали військовий ешелон.

¹⁹ Там же, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 151, арк. 81, 88.

22 квітня 1943 р. підпільники пошкодили залізничний міст — він не діяв три тижні. Відзначаючи велику активність і вплив дарницького підпілля, воєнний комендант Києва писав у червні 1943 р.: «У Київ-Дарницю постійно тяглися ниті діяльності партизанів... Так, наприклад, керування диверсіями, які проводяться на київській та ніжинській дільницях залізниці, здійснюється із Дарниці»²⁰. Намагаючись запобігти новим ударам підпілля, фашисти заарештували і розстріляли 168 залізничників. Однак диверсії не припинялися.

Сміливо діяли на водних комунікаціях підпільники Подільського району. В березні 1943 р. вони підірвали на Дніпрі судна «Арсеналець», «Ванда Василевська» та «Кам'янське». А підпільна група на чолі з Б. Фагхінуровим потопила 25 вагонів із зерном і продовольством, 3 вагони обмундирування, 70 електромоторів.

Підпільники, що діяли на залізничному і водному транспорті, систематично розпаковували вантажі окупантів, забирали боеприпаси, вибухівку, зброю. За 1941—1943 рр. вони вчинили 19 аварій поїздів, пошкодили 50 паровозів, до 600 вагонів, знищили 18 складів, 150 вагонів із продовольством, потопили 15 пароплавів і катерів.

Широко розгорнулася диверсійно-підривна робота підпільників на тих підприємствах, які фашисти намагалися ввести в дію. Тривалий час на заводі «Ленінська кузня» саботаж і диверсії здійснювали підпільна група на чолі з О. В. Шохіним, а також окремі робітники, організаційно не зв'язані з підпіллям. В автоцеху було виведено з ладу понад 200 моторів, майже 150 коробок передач, 40 відремонтованих автомашин. Коли на заводі відкрився цех для ремонту зенітних гармат і прибуло 25 пошкоджених зеніток, П. Фішенко, що керував ремонтними роботами, організував диверсію: в спеці-

альну рідину, яка наливалася у відкатник гармати, додавалася вода, а деталі виготовлялися недоброякісні. Внаслідок цього із цеху не вийшла жодна придатна гармата. Це виявилось під час випробування зеніток на полігоні. П. Фішенко був заарештований гестапо і розстріляний.

Диверсійною діяльністю патріотів на заводі «Більшовик» керував заступник секретаря підпільного міського КП(б)У В. Г. Хохлов. У лютому 1942 р. тут була здійснена значна диверсія: перерізани підземні кабелі та шланги повітряної мережі пневматичної станції. Великих втрат окупантам завдали дії підпільників на чолі з В. В. Удовиченком на хлібозаводі № 3, М. Ф. Маливанчуком — на ТЕЦ, Г. М. Антоненком — на заводі «Транссигнал», М. Блюковим — на складі фірми «Вайс», О. В. Грачовим — на будівництві військових об'єктів.

Коли почалося масове вигнання фашистів з радянської території і вони, застосовуючи тактику «випаленої землі», руйнували міста, заводи, фабрики, значну роль відіграла діяльність підпілля у збереженні соціалістичної власності. У цих умовах ЦК КП(б)У, Раднарком УРСР і Президія Верховної Ради УРСР звернулися до населення із закликом: «Ховайте від гітлерівців устаткування, закопуйте цінні деталі в землю, зберігайте їх. Прийде Червона Армія — і це устаткування буде вам необхідне для відбудови своїх заводів та фабрик»²¹.

Відповідаючи на заклик партії, підпільники таких підприємств, як «Ленінська кузня», «Червоний екскаватор», трамвайне депо ім. Т. Г. Шевченка, хлібозавод № 3 та інші, ризикуючи життям, зберегли від вивезення і знищення гітлерів-

²⁰ Там же, спр. 217, арк. 12.

²¹ Очерки истории Коммунистической партии Украины.— Киев, 1977, с. 566.

цями багато цінного устаткування. Комуніст С. Т. Завина, працюючи на автопідприємстві, бракував придатні деталі, ховав їх, а на машини ставив спрацьовані. Після приходу Червоної Армії патріот із прихованих деталей і механізмів зібрав сім автомашин і передав їх військовій частині. Перед приходом радянських військ підпільники зі зброєю в руках ставали на захист своїх підприємств.

У патріотичному русі за збереження народного майна активну участь взяли представники радянської інтелігенції. Підпільна антифашистська група на чолі з М. Ф. Теслепом сховала від вивезення до Німеччини, а після приходу радянських військ передала кіностудії до 185 найменувань цінного устаткування. Це набагато прискорило відбудову і пуск кіностудії. Патріотичний вчинок здійснили фельдшер поліклініки заводу «Більшовик» О. Д. Кривенко і завідувача аптекою О. С. Морозова, сховавши від гітлерівців медикаменти, медичні інструменти і перев'язочні матеріали на суму 115 тис. крб. Все це було передано частинам Червоної Армії. Тисячі цінних експонатів зберегли працівники музеїв.

Важливим завданням підпільників була боротьба проти вигнання населення у фашистську Німеччину. Чим упертіше окупанти намагалися загнати жителів Києва на гітлерівську каторгу, тим наполегливішою і непереміннішою стала протидія радянських патріотів. Організацією допомоги людям, яким загрожувала небезпека бути вигнаними до Німеччини, постійно займалися підпільні міськкоми і райкоми партії, всі нелегальні низові підпільні організації. Десятки патріотів виявляли вичахдливність, ішли на ризик, щоб врятувати від неволі молодь. Антифашист-підпільник Ф. Є. Комах, працюючи охоронником на київському пересильному пункті, випустив на

волю велику кількість людей. Частиною з них він ховав у себе вдома. Використовуючи фальшиві печатки, він проставляв у паспортах врятованих людей позначку про звільнення від мобілізації до Німеччини. Безпартійний патріот, майстер цеху заводу «Більшовик» А. Є. Баланенко за завданням керівника підпільної організації І. О. Лозенка запобіг вигнанню до Німеччини 120 учнів школи ФЗН. В обідню перерву, підбравши ключі до дверей кабінету шеф-гітлерівця, він викрав списки учнів, а їх попередив, щоб сховалися. Директор хлібозаводу № 3 О. В. Лебідь врятував від мобілізації 25 робітників цього підприємства.

На допомогу населенню приходили патріотично настроєні медичні працівники, яких фашисти примушували працювати на біржах праці, вербувальних і пересильних пунктах. Наприклад, лікарі Г. О. Леончук і Т. Р. Крижанівський врятували десятки «завербованих», роблячи їм фальшиве гіпсування ніг і рук, видаючи фіктивні довідки. Всього підпіллям і партизанами Києва і Київщини було врятовано від випалення на фашистську каторгу до Німеччини 30 тис. чоловік.

Участь київського підпілля у розвитку партизанського руху. Дуже активною і дійовою формою загальнонародної боротьби в тилу ворога була бойова діяльність підпілля. В Києві вона мала свою специфіку, обумовлену соціальними і топографічними умовами великого міста, а також величезною насиченістю його поліцейсько-каральними органами. Ефективними виявилися збройні дії невеликих за чисельністю бойових груп підпілля, які Київський підпільний міськком почав створювати з перших же кроків своєї діяльності. Цю роботу очолили члени міськкому В. С. Кудряшов і С. А. Пашенко, а також Г. І. Кулик. Фактично при міськкомі діяв штаб по підготовці

бойових резервів для партизанських загонів, різними шляхами добувалася зброя і боєприпаси. Кожний підпільний райком одержав від міськкому завдання щодо формування бойових резервів. У Подільському і Залізничному районах (на Солом'янці та Лисій горі) створювалися бази зброї.

Особлива увага приділялася врятуванню військовополонених із фашистських таборів смерті і залученню їх до народної боротьби. Всього підпільники Києва врятували від фашистського полону 3520 воїнів. У листопаді 1941 р. міськком партії поставив завдання: створювати бойові групи із військовополонених. Першу з них створив підпільник М. А. Сорока. Ядром групи стали командири Червоної Армії, які були взяті у фашистський полон, комуністи К. М. Дивонін і П. А. Клопотовський. Група розгорнула активну агітаційну та організаторську роботу серед військовополонених. Незабаром було організовано втечу К. М. Дивоніна. Його переправили в с. Андрушки Житомирської області.

Велику увагу партійне підпілля приділяло створенню бойових резервів партизанських загонів. За завданням Київського підпільного міськкому К. М. Дивонін збирав у селах Житомирщини бойові групи, переважно з колишніх військовополонених. За вказівкою підпільного міськкому М. А. Сорока, організовуючи втечі командирів і бійців Червоної Армії, відбирав найбільш підготовлених із них, забезпечував документами, одержаними від В. С. Кудряшова, переодягав у поліцейську форму, озброював і, використовуючи конспіративні квартири і зв'язкових М. С. Родіну і Г. Б. Ширмовську, направляв у бойові групи К. М. Дивоніна, В. С. Кудряшов, С. А. Пащенко, Г. І. Кулик, М. О. Сорока та інші неодноразово виїжджали в села для формування бойових груп із військо-

вополонених. Наприкінці 1942 р. ці групи охоплювали своїм впливом, крім Києва, 19 районів Київської, Житомирської і Чернігівської областей.

У кінці 1942 р. бойові групи під керівництвом К. М. Дивоніна об'єдналися з групами на чолі з С. П. Маленком і в квітні 1943 р. вийшли в Житомирські і Макарівські ліси, створивши там три партизанських загопи. Їх діями керував периферійний штаб партизанського руху на чолі з К. М. Дивоніном, П. А. Клопотовським і С. П. Маленком. Гестапо натрапило на слід К. М. Дивоніна і С. П. Маленка. У травні 1943 р. вони були повішені в Овручі. Ще в січні того ж року під час чергового відправлення військовополонених до бойових груп був схоплений і закатований гестапівцями М. А. Сорока.

Київське міське підпілля взяло активну участь у розвитку партизанського руху в Київській і сусідніх областях. Вона виявилася перш за все у поповненні партизанських загонів людьми, у постачанні партизанам зброї, вибухівки, медикаментів. Тісні зв'язки були налагоджені між київськими підпільниками і з'єднанням «За Батьківщину!» під командуванням І. М. Бовкуна. У кінці 1942 р. підпільна організація заводу «Більшовик» через робітницю заводу М. Труш налагодила зв'язок з цим з'єднанням. Лікарі-підпільники кандидати в члени ВКП(б) О. Г. Калганов, В. П. Трифонов і К. В. Соколов вилучили із поліклініки заводу і передали з'єднанню «За Батьківщину!» 100 кг медикаментів та медичні інструменти. Заводські підпільники викрадали зброю в охорони. Всього вони передали в з'єднання 150 гвинтівок, 2 кулемети, 2 автомати, 17 тис. патронів, 180 гранат, відправили туди понад 200 виволених із полону воїнів Червоної Армії, робітників заводу.

Велику допомогу з'єднанню «За Батьківщину!» подала підпільна

П. М. Буйко — професор Київського медичного інституту, партизанський лікар.

організація «Смерть пімецьким окупантам!». Від неї партизани одержали 3 ручних кулемети, 280 гранат, 100 гвинтівок, 22 пістолети, 30 тис. патронів, тол, медикаменти. В ряди партизан було направлено 230 бійців. У травні 1943 р. у це з'єднання прийшов керівник організації Г. С. Кочубей, якому загрожував арешт. У серпні 1943 р. він героїчно загинув у бою з фашистами.

Понад 400 колишніх бійців і командирів направила з'єднанню «За Батьківщину!» підпільна організація Дарницького вагоноремонтного заводу. Завдяки великій допомозі київських підпільників з'єднання «За Батьківщину!» виросло до 3 тис. чоловік. За час бойових дій з'єднанням було виведено із строю понад 5 тис. окупантів та їх пособників, висадже-

но в повітря 69 ешелонів, захоплено великі трофеї. З'єднання «За Батьківщину!» створило на північ від Чернігова широку зону, яку контролювали партизани.

Одним із своїх головних завдань підпільники заводу «Ленінська кузня» вважали всебічну допомогу партизанам Київщини. З листопада 1942 р. до травня 1943 р. вони відібрали і переправили в партизанські загони «Перемога» під командуванням С. Є. Науменка та ім. В. І. Леніна на чолі з Г. М. Кузьменком близько 200 чоловік. Відправлення відбувалося так: невеликими групами майбутні партизани збиралися в різних місцях, у певний час під'їжджала машина і вивозила їх за місто до Вишгородської водокачки, звідки з провідником вони вирушали до партизанів. У грудні 1942 р. керівник цього підпілля О. В. Шохін був затриманий жандармерією на судноверфі за підозрою у зв'язках з партизанами. Через тиждень його звільнили з провокаційною метою, почавши постійно слідкувати за ним. Але він, перейшовши на нелегальне становище, продовжував підпільну роботу. В травні 1943 р. О. В. Шохін з групою із 18 підпільників пішов у партизанський загін «Перемога».

У серпні 1942 р. міські підпільники налагодили тісні зв'язки з київським партизанським з'єднанням. Протягом наступного року організації Печерського району під керівництвом П. І. Шербакова та «Київський робітник» направили в це з'єднання понад 100 чоловік, передали велику кількість боєприпасів, зброї, медикаментів. Підпільний Залізничний райком партії, організація, очолювана М. С. Королем, організація «Арсеналець», підпілля Подільського району переслали у різні партизанські загони області близько 500 озброєних бійців, переважно із числа колишніх військовополонених. Всього з 1941 по 1943 р. комуністичне підпілля Києва направило в парти-

занські формування до 2 тис. патріотів, а також близько 50 кг вибухівки, 2,5 тис. гранат, 25 кулеметів, 550 автоматів, понад 100 гвинтівок, 714 пістолетів, 133 тис. патронів, на 130 тис. крб. медикаментів.

Неабияке значення мала і розвідувальна робота київських підпільників на користь Червоної Армії. Так, патріотична група під керівництвом С. О. Райського, яка була зв'язана з організацією «Арсеналець», у 1943 р. зуміла розвідати і встановити розташування фашистських частин і укріплень на лівому березі Дніпра і через партизан об'єднання «За Батьківщину!» передала ці відомості радянському командуванню.

Організаційна, ідейно-політична і матеріально-технічна допомога підпілля Києва, яка все більше зростала разом з посиленням антифашистської боротьби, справила великий вплив на розвиток партизанського руху в Київській області. У травні 1942 р. управління 197-ї фельдкомендатури, яка контролювала територію Київщини і Житомирщини, зробило такий висновок: «Район дії управління фельдкомендатури 197 не можна розглядати як «утихомирелій». Постійна поява партизанів вимагає підтримування високої пильності військ охорони, польової жандармерії...»²². Через рік та сама інстація зробила ще більш певтішний висновок: «Числені великі та дрібні операції, які здійснювали партизани за останні тижні, а також концентрація партизанських сил навколо Києва мали за мету відтягнути від міста наші війська, для того щоб обрушити на нього свій удар. Це партизанам цілком удалося. Тим більша небезпека нависла над Києвом»²³.

Про розмах народної боротьби свідчать такі дані. Якщо в 1942 р. на території Київщини діяло 5 партизанських загонів, які палічували близько 600 бійців, то влітку

1943 р. — 54 партизанських загони, 30 підпільно-диверсійних груп, в яких брало участь до 20 тис. чоловік, у тому числі 3 тис. комуністів і 2,5 тис. комсомольців. Партизанські з'єднання, загони і диверсійні групи Київщини за час своєї діяльності здійснили понад 900 бойових операцій, у тому числі організували 218 аварій на залізничному транспорті, висадивши у повітря 202 залізничних та шосейних мости, підбили і спалили 66 танків, 903 автомашини, розгромили 229 поліцейських «кущів», 48 ворожих гарнізонів, 252 районні та сільські управи, до 650 складів та заготівельних пунктів.

Київ, Київщина, як і багато інших міст та сільських місцевостей України, завдяки діяльності партизанів та підпільників були справжніми «зонами бур» у тилу ворога. Так і не здійснилися (були відкладені «через обережність») наміри Е. Коха перенести свою резиденцію із Ровно в Київ.

Підпільні організації Києва подали суттєву допомогу партизанським формуванням Київщини та сусідніх областей, а також рейдуючим з'єднанням під командуванням О. М. Сабурова, С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, М. І. Наумова.

У суворій боротьбі мужніли і гартувалися патріоти-підпільники. Віра в правоту своєї справи, пошум'яна любов до Радянської Батьківщини, відданість справі Комуністичної партії допомагали їм переносити будь-які випробування, здійснювати героїчні подвиги. Завдяки діяльності партійного підпілля, що спиралося на підтримку всієї маси радянського населення, найбільше з захоплених фашистами радянських міст — Київ — стало одним із важливіших

²² ЦДАЖР УРСР, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 159, арк. 81.

²³ Там же, спр. 217, арк. 12.

центрів народної боротьби у тилу ворога. Комуністи-підпільники, ефективно поєднуючи всі форми боротьби проти фашистських окупантів, зу-

мали поширити свій вплив на ряд міст і сіл Київської та сусідніх областей, сиріяли ослабленню ворожого тилу.

4. Битва за Дніпро і визволення Києва

Початок битви за Дніпро. Завдяки гігантській роботі, проведеній Комуністичною партією по мобілізації всіх сил України Рад на розгром ворога, день у дель зростала технічна оснащеність Червоної Армії, мужніли, гартувалися в боях і набували бойового досвіду її командні кадри. Зростала сила опору Червоної Армії німецько-фашистським загарбникам. Розгром гітлерівців під Москвою розвіяв міф про непереможність німецько-фашистської армії, остаточно поховав гітлерівський план «блискавичної війни».

Нищівного удару було завдано гітлерівцям під Сталінградом. Виснаживши і знекровивши противника в оборонних боях, накопичивши сили і підтягнувши резерви, радянські війська перейшли у рішучий контрнаступ і поклали початок корінному перелому в ході Великої Вітчизняної війни і всієї другої світової війни. За час грандіозної битви на берегах Волги і в передгір'ях Кавказу, яка тривала шість з половиною місяців, армії фашистського блоку втратили близько 1,5 млн. солдатів та офіцерів.

Розгром німецько-фашистських військ на Курській дузі влітку 1943 р. означав повний крах наступальної стратегії гітлерівського верховного командування. Стратегічна ініціатива остаточно перейшла до рук радянського командування.

Восени 1943 р. на радянсько-німецькому фронті створювалася все більш сприятлива обстановка для Червоної Армії. Контрнаступ на орловському і білгородсько-харківсько-

му напрямках переріс у загальний стратегічний наступ, який розгорнувся від Великих Лук до Чорного моря по фронті протягом 2 тис. км. За 3 місяці наступу Червона Армія відкинула ворога на 400—500 км, звільнила Донбас, підійшла до Перекопу і почала грандіозну битву за Дніпро.

Гітлерівське командування, розглядаючи р. Дніпро як найважливішу лінію оборони, укріпило його обривистий правий берег, спорудило сильні передмовсті укріплення на лівому березі ріки, планувало перетворити Дніпро в головну частину «Східного валу».

Гітлерівці тішили себе надією, що, стабілізуючи лінію фронту на Дніпрі, вони зможуть не лише врятувати від розгрому свої війська, а й утримати Правобережну Україну, і їм пощастить відсидітись за укріпленнями «Східного валу» і поповнити свої сили для продовження війни. Але ці надії виявилися примарними. Противник був безсилий зупинити могутній наступ Червоної Армії. 26 серпня на північ від Брянська перейшли у наступ війська Центрального фронту під командуванням генерала К. К. Рокоссовського. Особливо успішно діяла 60-та армія під командуванням генерала І. Д. Черняхівського. Прорвавши фронт противника на північ від Севська, її війська вклинилися в оборону противника на глибину до 60 км і вступили в північні райони України. Через кілька днів добилися успіху війська правого крила Воронежського фронту під командуванням генерала

Частини під командуванням генерала П. Ф. Жмаченка переправляються через Дніпро в районі Букринського плацдарму. 1943 р.

М. Ф. Ватутіна. Вони зламали опір ворога в районі на північний схід від м. Ромни і почали швидко просуватися у київському напрямі.

Прорив радянських військ на стику груп німецьких армій «Центр» і «Південь» похитнув увесь Східний фронт противника. 15 вересня німецько-фашистське командування було змушене віддати наказ про загальний відступ групи армій «Південь» до «Східного валу». Радянське командування вживало рішучих заходів, щоб прискорити темп наступу і стати на перешкоді організованому відведенню військ противника за Дніпро.

9 вересня 1943 р. у наказі Верховного Головнокомандування вперше з'явилися слова: «київський напрям». 18 вересня радянські війська вступили на територію Київської області. Розгорталася величезна за своїм розмахом і напруженістю битва за Дніпро, за Київ.

П'ять днів війська Центрального фронту просувалися з швидкістю 12—15 км за добу. 13 вересня 60-та армія разом з танкістами 2-ї танкової армії завершила на київському напрямі ліквідацію залишків розгромлених чотирьох фашистських дивізій.

Наступальний порив радянських військ наростав. У одній з розвилок шосе радянські воїни з хвилюванням читали написи: «Дорога до Дніпра. Поспішай, товаришу, тебе чекають мільйони поповлених ворогом людей». Радянські воїни рвалися до Дніпра, і кожен горів бажанням взяти участь у боях за звільнення Києва.

Війська Центрального фронту 21 вересня визволили Чернігів і в той самий день вийшли до Дніпра, з ходу форсували його, захопивши плацдарм у межиріччі Дніпра і Прип'яті. 60-та армія вийшла до Дніпра в районі Ясногородки і Димера, 13-та

армія генерала М. П. Пухова — в районі Леньова і Окуниногово.

Війська Воронежського фронту, завдаючи ударів по противникові на проміжних рубежах, підготовлених ним уздовж річок Ворскла, Псьол, Сула, в середині вересня звільнили Прилуки, Ромни, Пирятин, Лубни, Миргород. 22 вересня вони почали форсувати Дніпро в районі Переяслава. До Дніпра вийшли також з'єднання Степового фронту під командуванням генерала І. С. Конєва.

Радянські війська форсували Дніпро одночасно на багатьох ділянках на широкому, майже 750-кілометровому фронті — від Лоева до Запоріжжя. Такого могутнього водного рубежу і на такому широкому фронті з ходу не форсувала жодна армія у світі.

Форсування Дніпра проходило в складній обстановці. У зв'язку з пavidким просуванням військ тили відстали, не встигли підійти важкі переправні засоби. Але завдяки величній роботі, проведеній політорганами і партійними організаціями, які роз'яснювали воїнам, що битва за Дніпро — це битва за Київ, за визволення всієї України, війська фронту були охоплені величезним наступальним поривом і почали форсування Дніпра, не чекаючи підходу тилів.

Радянські солдати виявляли чудеса героїзму і військової майстерності, кмітливості і винахідливості. Вони використовували для переправи через могутню ріку всі підручні засоби. Швидко будувалися плоті, споруджувалися пороми з пустих залізних бочок, в хід ішли ворота та двері будинків, плащ-палатки, набиті сіном і соломомою, та багато іншого.

Створення Букринського та Лютизького плацдармів. На південь від Києва, в районі Переяслава, першими форсували Дніпро в Букринському вигині (поблизу населеного пункту Великий Букрин) частини 3-ї гвардійської танкової армії під ко-

мандуванням генерала П. С. Рибалка. Оскільки важкі переправні засоби відстали і переправити з ходу танки не було можливості, першою почала форсувати Дніпро мотопіхота. У другій половині дня 21 вересня в районі с. Козинці вийшла до Дніпра 69-та механізована бригада 9-го мехкорпусу. Першу штурмову групу в складі десяти бійців очолив лейтенант О. І. Алексєєв. Одночасно на цій ділянці переправилися п'ять розвідників 6-го гвардійського танкового корпусу під командуванням старшого сержанта Г. К. Опанасенка. У ніч на 22 вересня обидві групи вийшли до с. Зарубинці і захопили на його північній околиці пануючу над навколишньою місцевістю висоту. До світанку на захопленій плацдарм переправилась майже половина особового складу 69-ї бригади, поки ще без танків та артилерії.

У районі с. Григорівка 22 вересня почав форсувати ріку батальйон старшого лейтенанта А. А. Пишуліна із 51-ї гвардійської танкової бригади 6-го гвардійського танкового корпусу. Героїчний подвиг здійснили чотири солдати-комсомольці — Василь Іванов, Микола Петухов, Василь Сисолатін та Іван Семєнов. Вдень, під вогнем противника, вони на човні переправилися на правий берег Дніпра і почали бій. Цей маленький авангард могутньої армії своїми сміливими і рішучими діями відвернув увагу противника і дав можливість переправитися через Дніпро роті автоматників і загону партизанів. Більш як дві доби продовжувався жорстокий бій за Григорівку. А тим часом через Дніпро переправлялися все нові й нові частини і підрозділи радянських військ. Так був покладений початок створенню Букринського плацдарму, що відіграв значну роль у наступальних боях за звільнення Києва.

Одночасно правіше 3-ї гвардійської танкової армії почала форсувати Дніпро 40-ва армія генерала

К. С. Москаленка. Невелика група бійців 309-ї стрілецької дивізії перлюю форсувала Дніпро на цій ділянці. Зачепившись за правий берег, жменька радянських воїнів стійко і мужньо відбивала атаки піхоти і танків противника. Одна з атак фашистської піхоти підтримувалася чотирма танками. Поранений у голову бронебійник С. П. Лаптев підбив три танки. Атака фашистів була відбита. Переслідуючи гітлерівців, які втікали, Лаптев знищив 44 фашисти. Лише після другого тяжкого поранення його було відправлено в госпіталь. За відвагу і мужність С. П. Лаптеву присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У той час як війська 3-ї танкової армії і 40-ї армії вели бої за утримання і розширення Букринського плацдарму, з'єднання 38-ї армії під командуванням генерала П. Є. Чибісова форсували Дніпро на північ від Києва в районі с. Лютиж. Передові підрозділи 240-ї дивізії цієї армії 27 вересня почали переправлятися через Дніпро на плотах, рибальських човнах і навіть дошках. Першим переправився поблизу с. Сваром'є взвод на чолі зі старшим сержантом комуністом П. П. Нефедовим. Берег річки у цьому місці був високий і крутий. Вздовж узлісся простяглася рівна, піби зрізапа, стрімка стіна висотою 3 м. Не було за що зачепитися, а нагорі в траншеях і дзотах за лісовими завалами сиділи фашисти, перегорджуючи шлях до Лютежа. Переборюючи перешкоди, радянські воїни виявляли падзвичайну винахідливість і кмітливість. Гітлерівці робили відчайдушні спроби скинути жменьку радянських воїнів у ріку. Але 25 відважних бійців протягом 20 годин відбивали контратаки противника, не відступивши ні на крок. За стійкість і мужність в бою П. П. Нефедов одержав звання Героя Радянського Союзу, всіх бійців його групи нагородили орденами. Так було покладено початок створенню

Лютизького плацдарму, з якою 3 листопада війська 1-го Українського фронту* завдали головного удару по київському угрупованню ворога.

Величезну допомогу радянським військам у форсуванні Дніпра падали партизани і місцеве населення Придніпров'я. Значна частина партизанських з'єднань і загонів, що діяли на Правобережній Україні, була залучена до нанесення ударів по комунікаціях противника, щоб зірвати підтягування резервів. З перших днів битви за Дніпро партизанські з'єднання і загопи Полтавської, Чернігівської і Київської областей завдали безперервних ударів по тилах і комунікаціях противника. Як повідомляв Український штаб партизанського руху в ЦК КП(б)У, партизанські загопи лише за один день — 25 вересня 1943 р. — пустили під укіс 11 військових ешелонів.

Партизани Київщини організували 11 переправ через Дніпро і Прип'ять, вели безперервну розвідку на західному березі Дніпра, були провідниками паступаючих військ. Так, виконуючи наказ Українського штабу партизанського руху, з'єднання Ю. О. Збанацького захопило і утримувало до підходу частин Червоної Армії дві переправи через Дніпро в районі Окуниногого (в 60 км на північ від Києва) і в районі Навози (в 100 км на північ від Києва). Партизани Чернігівського з'єднання «За Батьківщину!» 19 вересня захопили три переправи через Дніпро поблизу сіл Теремки і Домантове і, відбиваючи шалені атаки гітлерівців, утримували ці переправи до підходу частин Червоної Армії.

Радісно зустрічало радянських воїнів і всіляко їм допомагало населення Придніпров'я. Тільки на ділянці Казаровичі — Старосілля місцеві жи-

* 20 жовтня 1943 р. Воронежський, Степовий, Південно-Західний і Південний фронти були перейменовані відповідно у 1, 2, 3 і 4-й Українські фронти.

телі зуміли зберегти і передати радянським воїнам понад 330 рибальських човнів. Попад 2 тис. добровольців допомагали будувати міст через Дніпро на північний захід від с. Козинці. Героїчними зусиллями саперів і місцевого населення міст довжиною 700 м був побудований за 11 днів. Досвідчені рибалки перевозили бійців і боєприпаси на правий берег Дніпра. Серед них була і безстрашна колгоспниця А. П. Трегуб із с. Сваром'є. На своєму човні під вогнем противника вона перевозила на правий берег бійців і боєприпаси, а зворотними рейсами вивозила з лівого берега поранених.

Війська Воронезького фронту завдяки активній допомозі населення і партизанів у тяжких боях на правому березі Дніпра захопили дев'ять плацдармів. Перед радянськими військами стояло важливе бойове завдання: на лише утримати їх, але і значно розширити, досягнувши розмірів оперативного і стратегічного значення. Це було тяжке завдання. Ворог розумів, що у випадку успіху радянських військ на київському напрямку буде створена загроза для всього південного угрупування їх військ і відкривється шлях для Червоної Армії в західні і південно-західні райони України. Тому він доклав усіх зусиль, щоб скинути радянські частини в річку. Для цього командування вермахту до кінця вересня направило на київський напрямок із Західної Європи три танкові і три піхотні дивізії, а також багатотисячні маршові поповнення.

29 вересня противник завдав удару на Букринському плацдармі. Воїни 40-ї армії і 3-ї гвардійської танкової армії стояли на смерть, стримуючи шалені атаки ворога. До 4 жовтня продовжувалися тяжкі кровопролитні бої в Букринському вигні. На атаки радянських військ противник відповідав безперервними контратаками. За 10 днів боїв 68-ма гвардійська стрілецька дивізія, на-

приклад, відбила 91 контратаку гітлерівців, а частини 309-ї Пирятинської стрілецької дивізії — 84 ворожі контратаки. Окремі населені пункти і висоти по кілька разів переходили з рук у руки.

В результаті жорстоких боїв війська Воронезького фронту в жовтні розширили і міцно закріпили за собою три плацдарми оперативного значення: плацдарм у гирлі р. Прип'ять утримували війська 13-ї та 60-ї армії, Лютізький плацдарм в 15—20 км на північ від Києва захопили з'єднання 38-ї армії і Букринський плацдарм на південь від Києва, на якому були зосереджені війська 27, 40, 47-ї загальноповійськових і 3-ї гвардійської танкової армії. Всього радянські війська захопили на правому березі Дніпра 23 плацдарми. Це був безприкладний в історії подвиг, здійснений не окремими героями, а величезними масами наступаючих військ.

За успішне форсування Дніпра, самовідданість і героїзм в боях на плацдармах його правого берега 2438 воїнів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Звільнення Києва. Готуючи операцію звільнення Києва, Ставка Верховного Головнокомандування планувала нанесення головного удару з Букринського, а допоміжного — з Лютізького плацдармів.

Війська 1-го Українського фронту, до складу якого входили шість загальноповійськових (13, 27, 38, 40, 47 і 60-та), 3-я гвардійська танкова і 2-га повітряна армії, а також ряд з'єднань і частин підсилення, у тому числі 7-й артилерійський корпус прориву із резерву Верховного Головнокомандування, двічі (12—15 і 21—28 жовтня) розпочинали наступ з метою визволення Києва. Головний удар мав бути завданий з південного — Букринського плацдарму. Однак усі спроби прорватися до Києва закінчилися невдало. Заважали

складні географічні умови місцевості і значні сили противника, що були тут зібрані. Через недостачу переправних засобів зосередження на плацдармі необхідної кількості радянських військ і бойової техніки проходило повільно, фактор раптовості було втрачено, і ворогові вдалося міцно замкнути пані війська у Букринському вигині.

Завдання військам 1-го Українського фронту, терміни підготовки і початок нової Київської наступальної операції були визначені директивою Ставки Верховного Головнокомандування від 24 жовтня. У ній зазначалося: «...Ставка наказує провести перегрупування військ 1-го Українського фронту з метою посилення правого крила фронту, маючи пайближче завдання — розгром київського угруповання противника і оволодіння Києвом»²⁴.

На Лютізький плацдарм з Букринського були терміново перекинуті 3-тя гвардійська танкова армія, 23-й стрілецький корпус, 7-й артилерійський корпус прориву, а також ряд інших стрілецьких і артилерійських з'єднань. З Букринського плацдарму вони переправилися через Дніпро на лівий берег, здійснили 200-кілометровий прихований марш близько лінії фронту в умовах осіннього бездоріжжя, потім переправилися через Десну і знову через Дніпро на Лютізький плацдарм. Завдяки вжитим заходам маскуванню і дезинформації противник не виявив перегрупування радянських військ і продовжував підтягувати резерви до Букринського плацдарму.

Відповідно до директиви Ставки командування фронтом здійснило ряд додаткових заходів, які забезпечували таємність перегрупування радянських військ і підготовки наступу з Лютізького плацдарму. Замість танків 3-ї гвардійської танкової армії, що вибували, і гармат 7-го артилерійського корпусу прориву була виготовлена і установа на вихідних

рубежах і вогневих позиціях Букринського плацдарму велика кількість макетів танків, обладнані фальшиві вогневі позиції артилерійських батарей. На Букринському плацдармі тимчасово продовжували працювати в попередньому режимі, імітуючи накопичення сил для наступу, радіостанції тих з'єднань, що залишили плацдарм.

Перед військами 1-го Українського фронту стояло завдання звільнити Київ до 26-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Величезну роботу по мобілізації особового складу на успішне виконання бойового завдання і визволення Києва провели політоргани, партійні та комсомольські організації. Напередодні Київської наступальної операції у всіх підрозділах на мітингах було зачитано звернення Військової ради фронту. У ньому говорилося: «Перед нами Київ — мати міст руських, коліска нашої Вітчизни. Тут багато років тому зародилася наша могутня Русь... 25 місяців фашистські хижакі знущуються, грабують і вбивають мирних радянських громадян, палять і знищують київські фабрики і заводи, прекрасні будівлі і зелені вулиці, паплюжать і поганяють пам'ятники і могили бійців нашої священної землі»²⁵.

Радянські воїни клялися свято виконати наказ Батьківщини. Лозунги «Звільнимо Київ до 26-ї річниці Великого Жовтня!», «Виконаємо наказ Батьківщини — визволимо Київ із фашистської неволі!» стали головними в усій пропагандистській та агітаційній роботі, що проводилась у військах фронту. Напередодні наступу багато воїнів подавало заяви про прийняття їх у партію.

До початку Київської наступальної операції війська фронту мали

²⁴ Москаленко К. С. На Юго-Западном направлении. М., 1973, кн 2, с. 152.

²⁵ История второй мировой войны, 1939—1945. М., 1976, т. 7, с. 257.

незначну перевагу над противником: у людях в 1,3 раза, в гарматах і мінометах — у 1,2, у танках і самохідно-артилерійських установках — у 1,7 раза. У бойових літаках сили були приблизно однакові, але противник мав стаціонарні аеродроми, а радянські війська у зв'язку з швидким просуванням не встигали перебазувати аеродроми ближче до фронту, через що радянська авіація робила майже вдвічі менше літаковильотів, ніж фашистська.

Після перегрупування військ командування 1-го Українського фронту на напрямі головного удару — Лютизькому плацдармі — добилося переваги в людях у 3 рази, в гарматах і мінометах — у 4,5 і в танках — у 9 разів. Це дозволило зосередити значні сили на ділянках прориву. Так, густина артилерії в 50-му стрілецькому корпусі 38-ї армії становила 416 гармат і мінометів на кілометр фронту. Така густина артилерії була створена вперше у Великій Вітчизняній війні.

Наступ почався 1 листопада. З Букринського плацдарму пішли в бій війська 40-ї армії під командуванням генерала П. Ф. Жмаченка і 27-ї — генерала С. Г. Трофименка. Перед військами цих армій ставилось допоміжне завдання: ввести ворога в оману відносно місця нанесення головного удару радянських військ, скувати ворожі дивізії, які протистояли їм, а якщо вдасться прорвати оборону — просуватися в обхід Києва з південного заходу. Однак у результаті триденних жорстоких боїв війська 40-ї і 27-ї армій змогли лише на окремих ділянках вклинитися в оборону противника всього на 1,5 км.

Вранці 3 листопада після міцної артилерійської підготовки з Лютизького плацдарму завдало удару головне угруповання військ 38-ї армії 1-го Українського фронту. З'єднання 60-ї армії завдавали ударів уздовж західного берега р. Ірпінь, маючи за мету оточити Київ з північного заходу.

Бій на вулицях Києва. Листопад 1943 р.

Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков на масовому мітингу біля пам'ятника Т. Г. Шевченку на честь визволення Києва від німецько-фашистських загарбників. 27 листопада 1943 р.

Удар, завданий артилерією і «кастюшами», був настільки сильним, що всі ворожі оборонні споруди на першій лінії оборони виявилися зруйнованими, гітлерівці зазнали великих втрат у живій силі, озброєнні і бойовій техніці. Радянські війська, перейшовши до атаки, понад 2 км не зустрічали опору. Першу контратаку противник розпочав лише у другій половині дня. У кінці першого дня наступу 38-ма армія, яка наступала разом з 5-м гвардійським танковим корпусом, прорвала першу оборонну позицію ворога шириною в 10 км і зав'язала бої на другій позиції. 60-та армія, що наступала правіше, прорвала оборону противника по фронту протягом 18 км.

Наступного дня, 4 листопада, бої набули ще більш запеклого характеру. Мрячив дощ. Через густий туман

була погана видимість, що утруднювало прицільний вогонь артилерії і не давало можливості вести в дію авіацію. Наші війська у першій половині дня не змогли добитися вирішального успіху.

Командування фронту було змушене ввести у бій 3-тю гвардійську танкову армію. Вночі танкові частини йшли в атаку з увімкнутими фарами, включили сирени, інтенсивно обстрілюючи ворога з гармат і кулеметів. Пліч-о-пліч з частинами Червоної Армії в боях за звільнення столиці України билися воїни 1-ї Чехословацької окремої бригади під командуванням полковника Л. Свободи.

На ранок 5 листопада радянські танкісти, обійшовши противника з заходу в глибину, вийшли в район Святошина і перехопили шосейну

дорогу Київ — Житомир. Одночасно війська 38-ї армії, просунувшись на 25 км, увечері 5 листопада вийшли до околиць Києва. На лівому фланзі армії частини 240-ї дивізії генерала Т. Ф. Уманського, відбивши кілька шалених контратак противника, увірвалися на Поділ і, діючи вночі, невеликими групами успішно просувався вперед, звільняючи від ворога квартал за кварталом.

Ніч з 5 на 6 листопада стала вирішальною в боях за Київ. Німецько-фашистське командування, побоюючись оточення своїх військ у районі Києва, почало поспішно відводити їх. У перших рядах визволителів Києва були воїни 51-го стрілецького корпусу. Опівночі вони прорвалися на вулицю Кірова з боку Подолу і на одному з будинків залишили напис: «24.00. Першим увійшов батальйон Якушева. Хай живе вільна Україна!» Одночасно з боку Брест-Литовського шосе до центру міста пробивалися танкісти капітана Д. А. Чумаченка із 22-ї танкової бригади. Першим на головному танку ввірвався у Київ гвардії старшина Н. М. Шолуденко, який очолював групу розвідників. У районі заводу «Більшовик» він був смертельно поранений. Йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

В ту саму ніч розвідники 4-ї окремої моторозвідроті штабу 1-го Українського фронту О. Піксамов, К. Погорелов, Є. Пресеяков, С. Поздняков, М. Кірюхін, В. Толоченко, і М. Кір'янов за допомогою провідника киянина М. Дегтяренка потай пройшли через бойові позиції ворога і в 0 годин 30 хвилин 6 листопада підняли Червоний прапор на будинок ЦК КП(б)У (нині міськомкомкомпартії України). Одночасно воїни 180-ї стрілецької дивізії М. Бобров, І. Казанцев, М. Назаренко та І. Харченко піднесли Червоний прапор на будинку Раднаркому УРСР.

На 4 годину ранку 6 листопада

опір противника в Києві був остаточно зламаний, а через годину Військова рада фронту доповіла Ставці Верховного Головнокомандування про те, що місто повністю звільнено від німецько-фашистських загарбників. У той самий день столиця нашої Батьківщини Москва салютувала героям битви за Дніпро і Київ 24 залпами з 324 гармат. У цих боях радянські війська розгромили 12 піхотних, 2 танкові і 1 моторизовану дивізії противника. Гітлерівці втратили убитими і пораненими 41 тис. солдатів і офіцерів, близько 1200 гармат і мінометів, 600 тапків і штурмових гармат, 90 літаків, майже 2 тис. автомашин.

Перш ніж залишити Київ, гітлерівці почали його знищувати. Навальним наступом Червона Армія врятувала трудящих Києва від загибелі, а місто — від повного зруйнування.

Над столицею Радянської України зійшла довгождана зоря свободи. У звільненому Києві біля пам'ятника Т. Г. Шевченку зібралися на загальноміський мітинг трудящі міста. Кияни поклялися трудитися не покладаючи рук для подання всебічної допомоги Червоної Армії в її героїчній боротьбі за здобуття повної перемоги над німецько-фашистськими загарбниками. Звертаючись до російського народу, вони писали: «Сьогоднішній день — історичний день. На високих київських горах, увінчаних Червоним стягом, стоїмо і дивимось на схід. Там — землі великого російського народу. Звідти прийшла свобода. У визволеному від пімецької навали Києві від щирого серця славимо вічну дружбу і союз безсмертних народів — російського і українського. Всепародно стверджуємо: свобода і щастя України — в непохитному союзі з російським народом і всіма радянськими народами-братами. Всепародно клянемося кріпити цей священний і благодотворний союз. І клятву свою за-

повідасмо нашим дітям, нашим нащадкам на віки вічні»²⁶.

Радянський народ, партія і уряд високо оцінили подвиг героїв битви за Дніпро і Київ. 17,5 тис. воїнів 1-го Українського фронту були нагороджені орденами і медалями, 668 із них, які здійснили пайвидатніші подвиги при форсуванні Дніпра і визволенні Києва, удостоєні звання Героя Радянського Союзу, 65 з'єднанням і частинам присвоєно почесне пайменування Київських. Високу оцінку виявленому героїзму одержали і воїни 1-ї Чехословацької окремої бригади. 139 солдатів і офіцерів бригади нагороджені орденами і медалями Союзу РСР, а поручик О. Сохор і надпоручик Р. Тесаржик удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Вся бригада і її командир полковник Л. Свобода були нагороджені орденами Суворова II ступеня.

Серед воїнів Червоної Армії, яким присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу за подвиги, здійснені при форсуванні Дніпра і визволенні Києва, було 32 киянина.

Визволивши Київ, війська 1-го Українського фронту продовжували швидко розвивати наступ. 7 листопада вони визволили Фастів, 13 листопада — Житомир. Так завершилася Київська наступальна операція.

Значення історичної перемоги в битві за Дніпро і Київ. Звістка про визволення столиці Української РСР від фашистських окупантів викликала величезне політичне піднесення всього радянського народу, надихнула всіх трудівників тилу і воїнів Збройних Сил на нові подвиги. У військах наростав могутній наступальний порив, який наближав повне визволення радянської землі від фашистських окупантів, остаточну перемогу над неавансним ворогом.

Визволення Києва мало величезне міжнародне значення. У всьому світі ця перемога розцінювалась як

новий могутній удар по фашистській Німеччині, що віщував наближення повного розгрому фашистського блоку. «Захоплення цього міста радянськими військами,— говорилося в повідомленні лондонського радіо,— є перемогою, що має величезне не лише воєнне, а й моральне значення. Коли гітлерівці захопили Київ у 1941 р., вони хвальковито заявили, що це спричиниться до повної поразки радянських військ на всьому південно-східному фронті. Тепер часи змінилися. Німеччина чує похоропний дзвін. На неї насувається лавина»²⁷.

Історична перемога Червоної Армії в битві за Дніпро і Київ мала величезне воєнно-стратегічне значення. Внаслідок успішного форсування Дніпра і визволення Києва був утворений стратегічний плацдарм, що забезпечив визволення всієї України і відкрив шлях радянським військам на Карпати, в поневолені фашизмом країни Європи.

Битва за Дніпро і визволення Києва продемонструвала перед усім світом зростання і зміцнення морального духу Радянської Армії. Історія не знала такого прикладу, коли героїзм народу і армії в роки тяжких випробувань був би таким масовим.

Весь хід боїв на київському напрямку у вересні — грудні 1943 р. продемонстрував високу бойову майстерність радянських воїнів, блискучі організаторські здібності радянських полководців. У битві за Дніпро, в тому числі в Київській наступальній операції, що проходила в дуже складних умовах, виявилася різноманітність оперативних форм бойових дій військ 1-го Українського фронту. Важливою умовою, що забезпечила успішні бойові дії радянських військ на київському напрямку, було проникнення радян-

²⁶ Історія Києва. К., 1960, т. 2, с. 603—604.

²⁷ Красная звезда, 1943, 7 нояб.

ського командування, яке використувало всі види розвідки, у плани противника і передбачення розвитку подій.

У битві за Дніпро і Київ з величезною силою виявилися дружба і взаємодопомога братніх народів СРСР. Серед героїв Радянського Союзу, удостоєних цього високого звання за подвиги під час визволення Києва, представники 30 національностей нашої країни: росіяни — О. І. Алексєєв, М. М. Внуков, В. М. Іванов, П. П. Нефєдов, В. С. Петров, М. Є. Петухов, І. Л. Семенов і багато інших; українці — М. М. Дудка, І. Х. Кравченко, І. М. Кожедуб, Б. О. Колєсник, М. П. Лопач, В. Д. Радченко, О. Д. Романенко, С. Х. Сікорський, М. І. Стасюк, П. П. Цвілій, М. М. Цєлак, Г. М. Шевченко, Н. М. Шолуденко та багато інших. Понад сорок синів Білорусії одержали звання Героя Радянського

Союзу за форсування Дніпра. Серед героїв битви за Дніпро — казахи — Абілай Аліхматов, Кайкули Ахудієв, Кашаган Джамаргаєв та інші, татари — Абдулла Валієв, Анвар Калієв, Садик Абельханов, Фарах Камалєтдінов, вірмен — Г. Ш. Балоян, М. М. Ізраєлян, Хартанян, узбек Гіясов, таджик Дурматов, башкир М. В. Ахмедов, киргиз Авербек Чортеков, удмуртка Ф. О. Пушина, представники багатьох інших національностей Союзу РСР.

Битва за Дніпро, за Київ — всенародна епопея. Організатором великої історичної перемоги в цій битві була Комуністична партія, її Центральний комітет. Попереду тих, хто наступав, завжди йшли комуністи. Перемога Радянських Збройних Сил у битві за Дніпро і Київ відіграла велику роль у наближенні Дня Перемоги над фашистською Німеччиною.

5. Початок відбудови міста

Трудаці в боротьбі за відродження промисловості. Найважливішим завданням, що постало перед усім радянським народом з початком визволення Червоною Армією окупованих фашистами територій, була відбудова народного господарства, міст і сіл, які потерпіли від окупації.

Відступаючи, гітлерівці перетворювали радянську землю в «зону пустелі». Жахливі руйнування та згарища постали перед воїнами-визволителями, які вступили на багатотраєдальну землю Києва. Майже повністю були зруйновані Хрещатик і сусідні з ним вулиці. У центрі міста було зруйновано 3 км забудованих вулиць: 940 великих житлових і адміністративних будівель, у тому числі 5 кращих кінотеатрів, театр, цирк, консерваторія, центральний поштамт, 2 універмаги, 5 готе-

лів та ін. Із загальної кількості 39 630 будівель міста площею 5648 тис. кв. м було спалено 6282 площею 1041 тис. кв. м. Без житла залишилося 200 тис. киян. Із 1176 підприємств міста окупанти вивели з ладу понад 800. Фашисти пограбували заводи, фабрики, музеї, театри, вузи, науково-дослідні установи. Загальні збитки, заподіяні місту, дорівнювали 11 млрд. крб.]

Зразу після визволення Києва почалася відбудова промислових підприємств, культурних закладів, міського господарства. Переваги радянського ладу, високе патріотичне піднесення, викликане вигнанням фашистів, обумовили можливість проведення першочергових відбудовних робіт уже під час війни. 17 листопада 1943 р. у зв'язку з визволенням Києва було опубліковано звер-

Група воїнів Червоної Армії біля спаленого німецько-фашистськими окупантами університету. 6 листопада 1943 р.

пення ЦК КП(б)У, Президії Верховної Ради УРСР і РНК УРСР «До українського народу». В ньому говорилося: «Титанічна битва за Київ закінчилась перемогою Червоної Армії... Перемога під Києвом ще раз доводить нерозривність і силу братерського союзу великих народів — російського з українським... Київ визволений! Київ наш! Святкове вітання тобі, народе України!»²⁸

Відкликаючись на це звернення партії і уряду, трудящі Києва на чолі з міською партійною організацією, керівництво якої прибуло в місто разом з радянськими військами, з перших же днів визволення включились у відбудовний процес.

Програмою відбудовних робіт стала постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудо-

ві господарства в районах, визволених від німецької окупації». Для її розвитку ЦК КП(б)У і РНК УРСР незабаром після вигнання ворога з столиці Радянської України видали постанову «Про облік і використання житлового фонду та про порядок збереження бездоглядного майна населення і підприємств м. Києва» і «Про першочергові заходи по відбудові енергетики, житлового фонду і комунальних підприємств м. Києва».

Найважливішим завданням трудящих Києва, як і всього населення на визволеній території, була відбудова промисловості та транспорту з метою подання невідкладної допомоги Діючій армії. Міська партійна організація з перших днів

²⁸ Радянська Україна, 1943, 18 листоп.

визволення визначила основні напрями відбудовних робіт.

Наступного дня після визволення заводський гудок одного з найбільших підприємств міста — «Ленінської кузні» скликав 350 робітників. Від їхнього імені група ветеранів заводу звернулася до всіх робітників, інженерно-технічних працівників та інтелігенції Києва з листом, у якому говорилося: «До праці, товариші! До творчої відбудовчої праці!» У відповідь на цей заклик на підприємства прийшли робітники, техніки та інженери, які пережили окупацію. У перші дні після визволення частково відновили роботу 75 підприємств. У цей час на заводі «Трансигнал» почав роботу телефонний цех, на заводі «Червоний екскаватор» — ливарний та деревообробний цехи, на хіміко-фармацевтичному заводі ім. Я. М. Свердлова — ампульний цех, дистильційна установка і т. п.

Використовуючи допомогу Радянської держави, капіталовкладення якої в промисловість і залізничний транспорт Києва в 1944—1945 рр.

становили майже 1,5 млрд. крб., а також місцеві ресурси, робітники Києва самовіддано боролися за відбудову своїх підприємств.

Велику роботу проводили партійні організації. 27 грудня 1943 р. відбувся міський партійний актив, що відіграв чималу роль у мобілізації зусиль громадськості на відбудову промисловості, культурних закладів, житлового фонду, на посилення допомоги фронту. У серпні 1944 р. бюро Київського обкому партії розглянуло питання про відбудову Київського верстатобудівного заводу ім. М. Горького і визнало, що у відбудовному процесі, як і в палагодженні виробництва верстатів, є серйозні педеліки. В рішенні відзначалася необхідність подання допомоги колективу у відбудові заводу, в забезпеченні його кваліфікованими кадрами.

Важливим джерелом успішного розгортання відбудовних робіт, нарощування виробництва на вже відбудованих підприємствах стали трудові патріотичні почини, соціалістич-

Перша переправа через Дніпро біля Ланцюгового мосту під час визволення Києва. Листопад 1943 р.

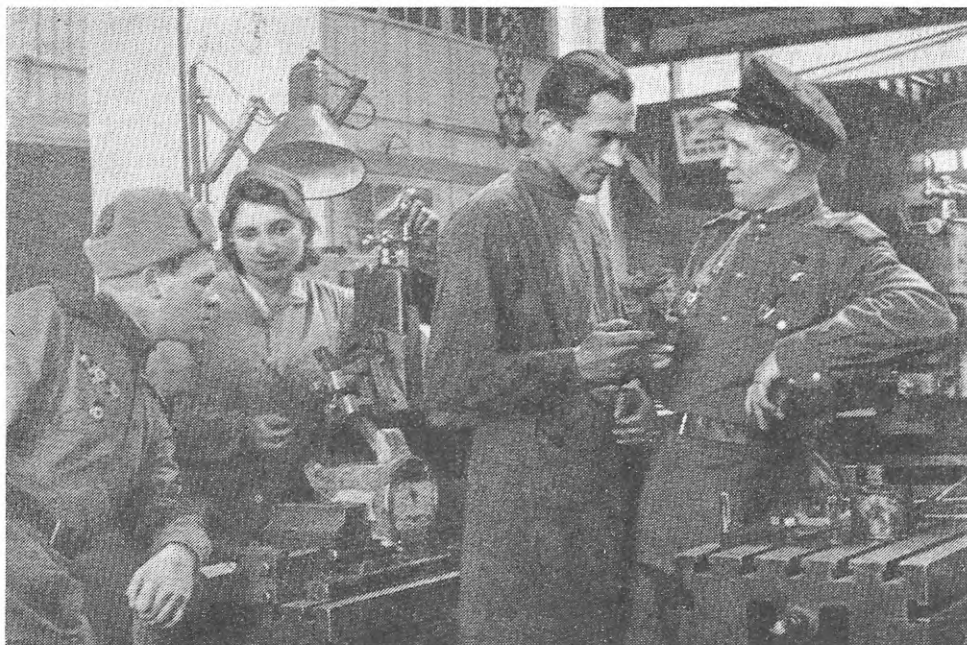
Робітники «Ленінської кузні», що зібралися на заводі після визволення Києва. 7 листопада 1943 р.

не змагання. Трудовий героїзм відіграв вирішальну роль на відбудові такого важливого об'єкта, як ТЕЦ-3. За короткий час були розібрані і відвантажені тисячі тонн щебеню, зіпсованого заліза. Головний інженер підприємства теплоелектроцентралі Г. О. Дядюша разом з виконробом Г. В. Гудимом виготовили спеціальні пристосування, за допомогою яких без демонтажу, гідравлічними домкратами підняли головний котел і поставили його на місце. Коли прийшла черга обмуровування котла, виявилось, що на підприємстві немає мулярів. Тоді інвалід Вітчизняної війни, захисник Сталінграда Г. П. Кузнецов організував із некваліфікованих жінок бригаду, навчив їх працювати і здійснив обмуровування.

У перших рядах відбудовників були комсомольці і молодь, які за закликом міськкому ЛКСМУ почали

створювати спеціальні виробничі бригади. В 1944 р. на відбудові залізничного вузла Києва молодь відпрацювала в позаробочий час 111 тис. людино-годин, у тому числі на відбудові Дарницького вузла 200 комсомольців відпрацювали 63 тис. годин. За самовіддану працю ЦК ВЛКСМ нагородив Дарницьку комсомольську організацію Почесною грамотою ЦК ВЛКСМ. На відбудові станції Київ-Пасажирський працювало 2 тис. комсомольців та молоді — 40 % загальної кількості робітників, зайнятих на цих роботах. На об'єкті відбудували 435 км залізничних колій, 573 стрілочних пересводи, 61 будівлю. Київська молодь затратила на ці роботи понад 110 тис. людино-годин.

Завдяки масовому трудовому героїзму населення Києва, насамперед робітників, до ладу ставало все більше промислових об'єктів. У грудні

Герой Радянського Союзу старший сержант М. І. Єдомін і старший лейтенант О. П. Касьяненко — воїни 9-ї гвардійської Київської артилерійської бригади — в гостях у робітників «Ленінської кузні». Листопад 1944 р.

1943 р. в Києві працювало близько 100 підприємств місцевої, республіканської та союзної промисловості, у травні 1945 р. — 400, а до кінця року — 734. Найважливішим завданням партійних, профспілкових, комсомольських та інших організацій була боротьба за підвищення продуктивності праці, нарощування випуску продукції. Велика увага приділялася розвитку всіх форм соціалістичного змагання. З найбільшою віддачею працювали комсомольсько-молодіжні бригади. Вже в травні 1944 р. їх налічувалося в промисловості Києва 258 з понад 2 тис. учасників, а в липні 1945 р. — 810 бригад, що об'єднували 6,5 тис. чоловік. 123 бригадам за доблесну працю присвоєно звання фронтівих.

З перших же днів визволення Києва комсомольсько-молодіжні бригади були створені на заводі «Ленінська кузня». Через рік тут діяло 40 таких бригад, причому

15 краших завоювали звання фронтівих. Бригади О. Говоровського і О. Свердличенко виконували норми на 600 %. До 27-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції комсомольська організація зобов'язалася підвищити продуктивність праці кожного молодого робітника на 10 %. На підприємствах широко впроваджувався метод Є. П. Агаркова — бригадира зварників Челябінського тракторного заводу, що став ініціатором змагання за відмінну організацію праці. Комсомольсько-молодіжна бригада І. Орадовського з заводу ім. Артема, застосувавши агарковський метод, систематично виконувала завдання на 300—400 %.

Велика увага приділялася вихованню робітників із числа молодих колгоспників. На заводі ім. І. І. Лепсе колишню колгоспницю Є. Гончар за півроку роботи з учнів висунули на посаду помічника майстра. Бригада, яку вона очолила, щомісяця ви-

конувала план на 180—190 %. На підприємствах машинобудівної промисловості Києва 60 % робітників, які вперше прийшли на підприємства, були колишніми колгоспниками.

Кращою комсомольсько-молодіжною бригадою Києва в 1944 р. було визнано бригаду одного з оборонних заводів. Кожен її член виконував норму на 150—300 %, а бригадир Л. Гришан — на 400 %. Бригаді був вручений перехідний Червоний прапор Київського міського комсомолу.

Завдяки самовідданій праці робітників підприємства столиці України почали систематично перевиконувати виробничі програми. Верстатобудівний завод ім. М. Горького першу продукцію видав у березні 1944 р., а через квартал перевиконав план на 200 %. Колективи заводів «Ленінська кузня», «Укркабель»,

ім. І. І. Лепсе, «Арсенал», «Більшовик», ім. О. Г. Письменного виконували змінні завдання на 120—150 %.

За 1944—1945 рр. промисловість Києва випустила продукції на 677 млн. крб. (у цінах того часу). Колективи ряду великих підприємств зуміли перевершити довоєнний рівень виробництва. Обсяг продукції заводу ім. І. І. Лепсе в 1945 р. збільшився у порівнянні з 1940 р. у 4 рази, заводу «Укркабель» — у 3, ім. Артема — майже вдвічі тощо.

Після визволення міста від окупантів у цехах багатьох заводів і фабрик було організовано ремонт бойової техніки. Колективи «Ленінської кузні», «Арсеналу» почали ремонтувати важкі танки, «Червоного екскаватора» та ім. І. І. Лепсе — налагодили випуск запасних частин для бойової техніки. Річковики і виробничники судноремонтного заводу

Київ на відбудові Хрещатика. Квітень 1944 р.

почали роботи по підніманню суден, затоплених у Дніпрі в період окупації. На фабриках і в швейних майстернях у масовому масштабі було налагоджено ремонт армійського обмундирування. У цілому на підприємствах Києва 40 % всього випуску припадало на продукцію оборонного характеру.

Відбудовані були електростанції ГРЕС-1, ГРЕС-2, ГРЕС-3 загальною потужністю 38,7 тис. кВт (31 % довоєнного рівня). Вироблення електроенергії становило в 1945 р. 13 382 млн. кВт-г, або 26 % довоєнної. В 1945 р. валова продукція промисловості Києва і області дорівнювала 25 % довоєнної.

Ударна праця виробничих колективів була гідно оцінена партійними, радянськими та профспілковими організаціями, громадськістю. 23 підприємства міста 67 разів нагороджувалися перехідними прапорами ДКО, ВЦСПС, різних наркоматів.

Відбудова житлового фонду і міського господарства. Героїчною сторінкою трудової епохеї стала відбудова центральної магістралі міста — Хрещатика і прилеглих до нього вулиць. Із загального обсягу 3636 тис. куб. м зруйнованих і спалених приміщень 2600 тис. куб. м відбудувати було неможливо, і вони підлягали розбиранню. Кількість будівельного сміття і брухту на всій зруйнованій території центру Києва становила 1055 тис. т.

1 березня 1944 р., як тільки розталув сніг, розгорнулися масові роботи на руїнах Хрещатика. Було створено Управління по реконструкції і відбудові Хрещатика, асигновані необхідні кошти. Проте в умовах війни, що тривала, відбудовники стикалися з численними труднощами. Так, Управління по реконструкції та відбудові Хрещатика мало у своєму розпорядженні 1300 робітників та інженерно-технічних праців-

Голова полонених гітлерівців на Хрещатикау. Серпень 1944 р.

ників при потребі 10 тис., парк з 5 автомашин при потребі 100, кінний парк з 200 коней при потребі 900.

У квітні 1944 р. у Радпаркомі УРСР відбулася нарада будівельників і архітекторів, на якій обговорювалися питання, пов'язані з відбудовою і реконструкцією Хрещатика. Велика увага приділялася архітектурі нової забудови.

На заклик партійних і радянських органів на допомогу відбудовникам прийшли жителі Києва. Кожному з восьми районів міста виділили ділянки. Райкоми партії були безпосередніми організаторами і керівниками робіт на своїх ділянках. За прикладом Сталінграда і Воронежа Київ відбудовувався в основному методом народної будови.

Ще у лютому 1944 р. важливу ініціативу виявили домогосподарки будинків № 10, 12, 14 по вул. Леніна. Вони зібрали для будівельників Хрещатика 26 кг цвяхів, велику кількість інструментів, зобов'язалися відпрацювати на відбудові Хрещатика не менше 5 годин на тиждень кожна. Київський міськком партії підтримав цей почин.

З початку березня вихід робітників київських підприємств, службовців, студентів, учнів шкіл на будівельні роботи набув масового характеру. У літні місяці кількість працюючих на Хрещатику досягала 15 тис. чоловік щоденно. У недільниках же по відбудові Хрещатика брали участь до 50 тис. чоловік. Кияни, що вважали відродження рідного міста своїм обов'язком і справою честі, працювали під лозунгом «Ми відродимо тебе, наш дорогий Києве!».

Великого розмаху набуло соціалістичне змагання. Його передовиками ставали люди, що зовсім недавно прийшли на будову і трудилися без відриву від основної роботи. Визначних успіхів домоглася бригада добровольців-відбудовників з «Укрспец-

зв'язку», очолювана В. С. Колосом. За 1944 р. вона працювала на Хрещатику 150 разів, систематично перевищуючи норму. За рішенням міськкому партії та міськвиконкому, йдучи назустріч побажанням членів бригади В. С. Колоса, що наслідували приклад сталінградської бригади відбудовників на чолі з О. М. Черкасовою, за бригадою В. С. Колоса було закріплено як постійний будівельний об'єкт зруйнований 5-поверховий будинок по вул. Червоноармійській № 49. По суті, вручну, оскільки увесь «інструментарій» бригади становили лом, три лопати і дві пари нош, колосовці винесли із зруйнованого будинку 6,5 тис. куб. м будівельного сміття, перетягли на собі до 100 тис. штук цегли, балки, труби, батареї парового опалення. Спеціальною постановою «Про ініціативу бригади В. С. Колоса з колективу «Укрспецзв'язку» Київський міськком КП(б)У і міськвиконком надали право колективу «Укрспецзв'язку» заселити відбудований його бригадою будинок. За видатні успіхи у відбудові столиці України бригаді під керівництвом В. С. Колоса був вручений перехідний Червоний прапор Київського міськкому партії. Близько 200 колективів підприємств і установ міста наслідували приклад бригади В. С. Колоса.

Участь киян у відбудові рідного міста одразу ж перетворилася на широкий патріотичний рух. У його авангарді йшла молодь. Київський обком комсомолу звернувся до молоді Києва і області з відозвою, у якій говорилося: «Нам, комсомольцям і молоді Київщини, партія і уряд дали відповідальне і почесне завдання: відбудувати столицю України — наш рідний Київ. На відбудові Києва працюй так, як воюють наші герої на фронті»²⁹. У відповідь

²⁹ Центральний архів ВЛКСМ, ф. 7, оп. 2, спр. 103, арк. 296.

на цей заклик обласна комсомольська організація мобілізувала на відбудовні роботи у Києві 10 тис. комсомольців і молоді. На 1 червня 1944 р. на Хрещатику і прилеглих до нього вулицях працювало 456 комсомольсько-молодіжних бригад. Заслуженою славою користувалися комсомольсько-молодіжні бригади робітниць швейної фабрики на чолі з Є. Хавро, робітників заводу «Укркабель», очолювана О. Суровою, трамвайників — на чолі з Л. Вербою, студентів Інституту харчової промисловості, очолювана І. Савицькою, колишніх колгоспниць, очолювана Г. Чирко, і багато інших.

За ініціативою Лепінського райкому партії на відбудові Хрещатика почалося масове навчання молоді будівельним професіям. За 1944 р. у стахановських школах «Хрещатикбуду» було підготовлено понад 200 кваліфікованих будівельників. Всього молодь Києва і області на відбудові Хрещатика відпрацювала 158 тис. людино-днів, розібрала 130 тис. куб. м руїн, 25 тис. куб. м відібрала як будівельний матеріал.

Наприкінці листопада 1944 р. першочергові роботи по розбиранню завалів на Хрещатику і прилеглих вулицях завершилися. Були розчищені обширні майданчики для нового будівництва, вивезено 52 тис. т будівельного сміття. Особливо трудомісткою роботою виявилось спорудження на Хрещатику колектора довжиною 1274 м, що велося зимою і влітку 1945 р. Всього на відродженні центру міста кияни відпрацювали на громадських засадах до весни 1945 р. 2,5 млн. людино-днів, розібравши понад 500 тис. т завалів.

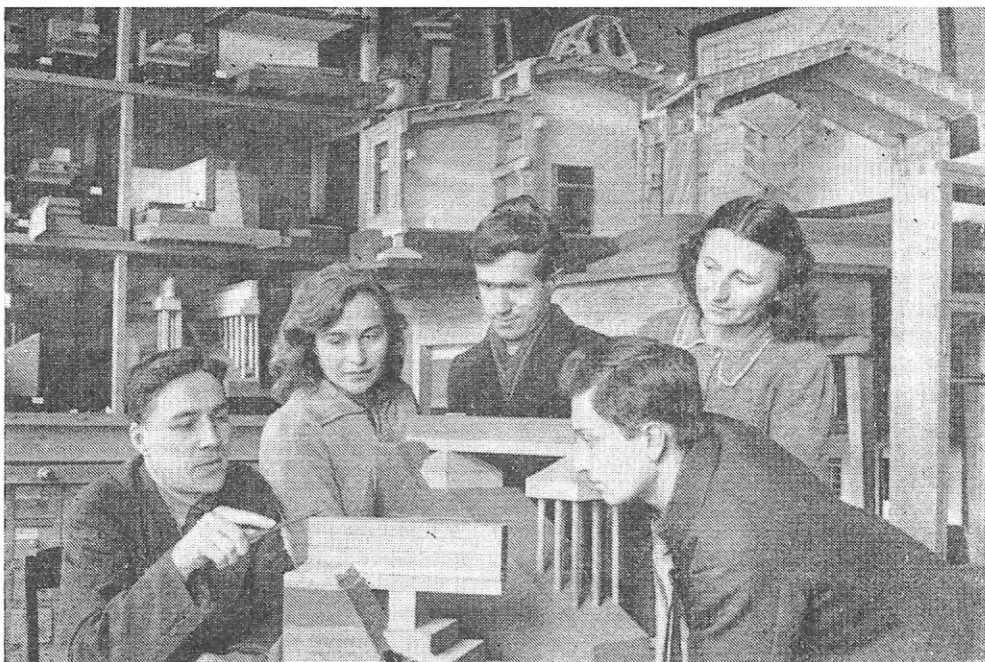
Поряд із заходами по відбудові центральної частини міста партійні і радянські органи, громадськість багато робили для відбудови й ремонту підприємств, комунального господарства в інших районах міста. На березень 1945 р. було відбудовано 232 тис. кв. м житлової площі

(30 % усього зруйнованого житлового фонду) і відремонтовано 746 тис. кв. м. Під керівництвом партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій близько 20 % квартир було відбудовано і відремонтовано самим населенням. Відпрацювавши методом народної будови понад 800 тис. людино-днів, населення Києва здійснило очистку, асфальтування, озеленення дворів і вулиць, благоустрій приміщень і дворів підприємств.

Заходи, вжиті для ліквідації збитків, завданих фашистами житловому фонду Києва, дали можливість вже на кінець війни частково задовольнити величезну нестачу житла, прийняти значні маси населення, що поверталось з евакуації, у тому числі багатьох спеціалістів народного господарства. На 1 січня 1944 р. у Києві проживало 250 тис. чоловік (28 % довоєнної кількості населення), а через рік — 472 тис.

Партійні і радянські органи приділяли велику увагу налагодженню продовольчого постачання і побуту киян. Одразу ж після приходу Червоної Армії були відбудовані виведені з ладу фашистами хлібопекарні, їдальні і продовольчі магазини. Разом з передовими частинами Червоної Армії до Києва прибули працівники громадського харчування. З ними до міста прибуло 25 ешелонів з продовольством і предметами першої потреби, 300 т гасу, з навколишніх районів завезли 38,5 т картоплі. Одразу ж після визволення Києва від гітлерівців місто одержало близько 20 тис. т хлібопродуктів. Задоволенню попиту на продукти харчування сприяв розвиток городництва, яким у 1945 р. зайнялася половина киян.

На січень 1944 р. були введені до ладу дві турбіни ТЕЦ, а до травня — значна ділянка водопровідної мережі, на червень — відновлено трамвайний рух на шести маршрутах. У січні 1945 р. відкрився тролейбус-

Заняття у Київському інженерно-будівельному інституті, що поновив роботу. 1944 р.

ний рух. У місті відкрилося 14 поліклінік і лікарень. У 1944 р. Радянський уряд прийняв рішення про будівництво у Києві метрополітену. У 1945 р. розгорнулися підготовчі роботи по будівництву газопроводу Дашава — Київ.

Наука і культура. Важливим завданням партійних і державних органів, радянської громадськості у процесі нормалізації обстановки у визволеному від фашистів Києві була відбудова наукових і культурних закладів. Величезні зусилля докладалися до того, щоб налагодити роботу загальноосвітніх шкіл, охопити ними по можливості якомога більше дітей. Заняття у школах розпочалися одразу ж, як тільки від міста відсунулася лінія фронту. Вчителі й учні самі прибирали приміщення, ремонтували меблі, поповнювали шкільні бібліотеки, заготовляли дрова. 20 листопада 1943 р. відкрилася 31 школа,

в них приступило до роботи близько 500 учителів, що навчали 13 тис. школярів. На кінець 1944/45 навчального року у Києві діяло близько 100 шкіл, у яких навчалося 68 тис. дітей.

Великі труднощі треба було перебороти для відновлення роботи вищих навчальних закладів. Основне завдання — відбудова навчально-матеріальної бази — вирішувалося з допомогою студентських бригад штукатурів, теслярів, сантехніків, слюсарів. На відбудові Київського державного університету невтомно трудилися студентські бригади на чолі з М. Плютою, В. Дикою, Є. Квашенко, які виконували норми на 200—250 %. Уже через 8 днів після визволення Києва в університеті почалася реєстрація професорсько-викладацького складу і студентів. 15 січня 1944 р. у ньому відповілися заняття, до яких приступило 500 студентів. У червні 1944 р. із Кзил-Орди повернувся основний

склад КДУ. На початок 1944/45 навчального року на 13 факультетах навчалось 2100 студентів. В числі 290 викладачів було 13 академіків і 10 членів-кореспондентів АН УРСР, 52 доктори наук.

Великих успіхів у підготовці лікарів за короткий час домогся Київський медичний інститут, що відновив роботу 13 грудня 1943 р. З 1944/45 навчального року, коли основний колектив інституту повернувся з евакуації, приступило до роботи понад 300 професорів і викладачів, у тому числі 8 академіків і членів-кореспондентів АМН СРСР та АН УРСР. Навчальний курс проходило близько 3,5 тис. студентів. У 1945 р. інститут випустив 650 дипломованих лікарів. У грудні 1944 р. громадськість Києва урочисто відзначала 100-річчя заснування інституту. Працівники вищої школи столиці УРСР домоглися значних успіхів у відновленні роботи вузів: на кінець війни у Києві діяло 22 вузи з 18,3 тис. студентів.

Одразу ж після вигнання окупантів у місті було оголошено реєстрацію вчених. На 1 грудня 1943 р. їх нараховувалося близько 450. У листопаді 1943 р. до Києва прибули представники Академії наук УРСР, що перебувала на той час у Москві, на чолі з віце-президентом О. В. Палладіним. 22 листопада відбулася організаційна зустріч представників АН УРСР з київськими вченими, що пережили окупацію.

Великою подією у суспільно-політичному житті Києва і всієї республіки стало прибуття у столицю УРСР 25 березня 1944 р. першого поїзда з ученими АН УРСР. 31 березня відбулося перше після повернення засідання Президії АН УРСР. На першочергові відбудовні роботи для Академії наук уряд Радянської України виділив 24,4 млн. крб. Реорганізовувалися і відбудовувалися інститути, тимчасово укрупнені в період евакуації. На кінець війни у

складі АН УРСР діяло 29 інститутів і установ, у яких працювало 50 академіків, 63 члена-кореспондента і понад 600 наукових працівників. Святом для всієї радянської науки, на якому гідне визнання знайшли досягнення вчених УРСР, став 25-річний ювілей Академії наук УРСР, що відзначався 26—30 вересня 1944 р.

З поверненням у столицю України з евакуації творчих спілок письменників, композиторів, художників активізувалося літературне, музичне і мистецьке життя Києва. 23 грудня 1943 р. у місті відбувся перший літературний вечір, де з киянами зустрілися А. Головка, А. Малишко, О. Носенко, Ю. Мартич та інші письменники. У 1944—1945 рр. зустрічі письменників і композиторів з робітниками, студентами, службовцями Києва, виставки творів образотворчого мистецтва стали звичайним явищем.

Перемоги Червоної Армії на фронтах, повернення до Києва викликали у діячів літератури та мистецтва новий приплив творчої енергії. Нові твори створили у Києві письменники і поети П. Тичина, М. Рильський, П. Панч, О. Кошленко, композитори Б. Лятошинський, М. Вериківський, П. Козицький, Л. Ревуцький, художники О. Шовкуненко, К. Трохименко, В. Касіян, М. Шаронов. Глибоким патріотичним змістом просякнуті цикл віршів М. Бажана «Київські етюди», п'єса Л. Дмитерка «Хрещатий яр», батальні картини М. Глушценка «Шлях на Київ», О. Пашенка «Київ 1944 року» та ін.

Оглядом досягнень діячів культури стали пленуми Спілки художників України (травень 1944 р.), Союзу письменників України (червень 1944 р.), Союзу композиторів України (травень 1945 р.), що відбулися в Києві, на яких високу оцінку одержали твори працівників мистецтва столиці України.

Одразу ж після вигнання фашистів з Києва партійні і радянські органи вжили заходів до створення тимчасових театральних та естрадних колективів для обслуговування воїнів діючої армії та населення. Трупа музичного театру працювала у приміщенні театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка. 14 листопада 1943 р. тут було дано великий концерт на честь визволителів міста — бійців і офіцерів Червоної Армії.

Повернувшись з евакуації, театр опери і балету ім. Т. Г. Шевченка за сезон 1944 р. поставив 8 опер і 3 балети, показав 176 спектаклів, на яких були присутні 186 тис. глядачів. Велику роботу колектив цього театру проводив серед воїнів діючої армії. У серпні 1944 р. Військова рада 57-ї армії 3-го Українського фронту оголосила одній з фронтових бригад театру подяку.

Великий успіх серед глядачів мали прославлені колективи російського драматичного театру ім. Лесі Українки і українського драматичного театру ім. І. Франка, що повернулися до Києва у 1944 р. У їх складі грали такі уславлені актори, як А. М. Бучма, Ю. В. Шумський, М. Ф. Романов, Ю. С. Лавров, В. М. Добровольський, М. М. Білоусов.

Новими великими творчими успіхами ознаменувалася робота кінематографістів, що повернулися з евакуації. Незадовго до закінчення війни на Київській студії закінчилися зйомки художніх фільмів, що мали великий успіх: «Нескорені» за повістю Б. Горбатова (режисер М. Донської), «Зигмунд Колосовський» (режисери С. Навроцький і Б. Дмоховський) і «У далекому плаванні» (режисер В. Браун). Близько 140 кіножурналів і конофільмів випустив після повернення до Києва колектив студії хронікальних фільмів.

Відповідальним завданням, до розв'язання якого приступили партійні

органи одразу ж після визволення Києва, було проведення серед населення ідейно-виховної і просвітньої роботи. За перші десять днів після вигнання ворога спеціальні пропагандистські бригади прочитали населенню понад 150 доповідей і лекцій, провели 250 бесід, охопивши 55 тис. жителів. Серед киян уже в листопаді 1943 р. працювало 950 агітаторів. У 1945 р. у місті працювало 340 агітколективів, що об'єднували 6 тис. агітаторів і пропагандистів. Вони розповсюдили близько 6 тис. лозунгів, плакатів, портретів керівників Комуністичної партії і Радянського уряду, 200 тис. примірників газет, брошур. Ще до визволення міста, 28 жовтня 1943 р., в Київській області вийшов перший номер газети «Київська правда», органу обкому партії і обласної Ради депутатів трудящих. Пізніше в Києві почала працювати виїзна редакція газети «Труд».

З величезним інтересом трудящі знайомилися з новими радянськими кінофільмами, присвяченими героїчній боротьбі радянського народу проти фашизму. Як відзначалося в інформації Київського міськкому партії, «на сеансах зали переповнені... Вигуками «ура!» супроводжуються кадри кінохроніки, де показано переможний наступ Червоної Армії». У перші дні після визволення у місті працювало 4 кінотеатри, але вже у 1944 р. їх стало 13. Удвічі зросла й кількість міських бібліотек, утричі — клубів. На початку 1944 р. в столиці УРСР відновив роботу Український радіокомітет, у квітні відкрився Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна.

Інтенсивна діяльність вчених, письменників, композиторів, артистів, працівників вищої школи такого великого культурного центру, як Київ, в умовах завершального періоду Великої Вітчизняної війни мала величезне значення для нормалізації життя у столиці УРСР і в рес-

публіці в цілому, сприяла підвищенню творчої енергії трудящих, їх організованості у наданні всебічної допомоги Червоній Армії, мобілізації на якнайшвидшу відбудову народного господарства.

Допомога братніх республік. Для успішної відбудови столиці України велике значення мала всебічна підтримка і допомога киянам усіх братніх народів СРСР. Зусиллями десятків міст країни створювався фонд відбудови Києва. Перший внесок у цей фонд зробили трудящі Хабаровського краю. По кілька мільйонів карбованців внесли івановські колгоспники, оленярі Якутії, бавовнярі Таджикистану. Підприємства Поволжя допомагали відбудовувати заводи «Арсенал», «Ленінська кузня», хіміки Уралу — «Більшовик», епергетики Омська — «Точелектроприлад», зв'язківці Новосибірська — київську телефонну станцію і т. п.

Майже щодня на станцію Київ-2 приходили ешелони з Свердловська і Горького, Ташкента й Москви, Ленінграда й Казані з обладнанням, інструментами, сировиною, будівельними матеріалами. Колектив Канашського вагоноремонтного заводу (Чуваська АРСР) узяв шефство над відбудовою Дарницького вагоноремонтного заводу, відправив на його адресу велику кількість обладнання і запасних частин. Передовики виробництва в позачерговий час вготували сотні різних інструментів для київських колег.

Сила братерської співдружності народів виявилася у відродженні центральної магістралі Києва. Замовлення «Хрещатикбуду» виконувало понад 120 підприємств країни. Ешелон з будівельними матеріалами і механізмами направили колективи ряду заводів Ярославля, два вагони сортового заліза і труб — пермські металісти, нафтобїтум — нафтовики Баку і Сизрані, будівельний ліс — залізничники Амурської і Північно-

Печорської залізниць, лісоруби Карелії. Відправляючи на відбудову Хрещатика свої дари — 3 вагони жерсті, 2 вагони цвяхів і 10 тис. відер, робітники Чермозького заводу Пермської області писали киянам: «Бажаємо Вам нових успіхів у відбудовних роботах і запевняємо Вас, що колектив Чермозького металургійного заводу зробить усе, щоб міцніше допомогти у відбудову Києва — матері руських міст, прекрасної столиці Радянської України»³⁰.

Братня допомога Україні, Києву з боку робітничого класу інших радянських республік яскраво виявилася у виробничих зв'язках. Особливе значення мало встановлення зв'язків між Києвом і Сталінградом. Хоча обсяг відбудовних робіт у Сталінграді був значно більшим, ніж у Києві, у діяльності відбудовників, міських будівельних організацій було багато спільного. Коли навесні 1944 р. кияни звернулися з листом до сталінградців з проханням поділитися досвідом відбудовних робіт, ті не тільки негайно відповіли, як треба організувати роботу на місцях, вишукувати матеріали, готувати кадри, розгортати трудові починання, а й прислали до Києва делегацію відбудовників Сталінграда на чолі з секретарем обкому партії І. І. Бондарем. У лютому 1945 р. в Сталінграді з метою запозичення досвіду перебувала делегація відбудовників Києва.

Суттєву допомогу науковим і культурним закладам Києва надавали відповідні заклади братніх республік. Відомі вчені Москви, Ленінграда та інших культурних центрів країни взяли безпосередню участь у налагодженні роботи Академії наук УРСР та інших наукових закладів. Так, у жовтні — листопаді 1944 р. у вузах Києва читали лекції академіки В. М. Образцов, Є. В. Тарле, К. В. Островітянов та ін. Для участі

³⁰ Правда України. 1944, 12 верес.

у створенні проектів реконструкції Хрещатика у квітні 1944 р. до Києва прибули віце-президент Академії архітектури К. С. Алабян, академік О. В. Щусев, відомі московські архітектори Д. І. Чечулін, О. В. Власов, О. Є. Страмонтов. Завдяки допомозі працівників Центрального музею В. І. Леніна у Москві, його філіалу в Ленінграді, художників Вірменії і Білорусії стало можливим відкрити Київський філіал Музею В. І. Леніна.

Велике значення для відбудови розорених фашистами київських вузів мала матеріальна допомога установ вищої школи союзних республік. У відбудові навчально-лабораторної бази Київському державному університету подали допомогу Московський і Ленінградський університети. Челябінський медичний інститут і громадськість міста направили Київському медичному інституту 10 вагонів гостродефіцитних на той час матеріалів та інструментів. Щедрою виявилася і допомога київським кіностудіям з боку кіностудій Москви.

Матеріально-технічна і культурна допомога Києву з боку братніх народів СРСР була виразом їх непорушної співдружності, морально-політичної єдності.

Суспільно-політичне життя міста. Після вигнання фашистів із столиці Української РСР суспільно-політичне життя киян характеризувалося надзвичайним патріотичним піднесенням, кипучою енергією, ентузіазмом. Суспільно-політичне життя трудящих очолювала міська партійна організація. Її керівники увійшли до міста разом з радянськими військами. У цей час у Києві нараховувалася всього тисяча членів партії. Завдяки високій політичній активності трудящих міська партійна організація зростає чисельно, організаційно зміцніла, зайняла авангардну роль на всіх ділянках суспільного життя. На початок звітно-виборчої

кампанії у партійній організації республіки (грудень 1944 — лютий 1945 р.) у ній вже нараховувалося близько 14 тис. комуністів, об'єднаних у 619 первинних організаціях. На той час у члени партії було прийнято 430 і кандидатами у члени ВКП(б) — близько 500 робітників, службовців, студентів. Перші підсумки відбудовних робіт у Києві підвела VIII міська партконференція, що відбулася 25—27 січня 1945 р.

Велику роль у налагодженні у повному обсязі суспільного життя у Києві відігравали виконкоми Рад, які почали діяти у всіх восьми районах міста, а також виконавчий комітет Київської міськради. Багато депутатів з різних причин вибули з Рад, тимчасово їх функції виконував радянський актив, що широко залучався до роботи у постійно діючих комісіях державних органів. Значно активізувала свою діяльність комсомольська організація, яка на кінець війни налічувала 24 тис. членів ВЛКСМ.

На підприємствах і в установах міста налагоджували діяльність профспілкові організації. Основним завданням осоавіахімівських організацій було військово-навчання молоді і розмінування визволеної території. 15 тис. учасників осоавіахімівських команд по розмінуванню на території Києва і його околиць за 1944—1945 рр. знешкодили 335 тис. бомб, мін, снарядів; майже 20 тис. військових спеціалістів було підготовлено осоавіахімівськими військово-учбовими пунктами Києва. Активно діяли у всіх восьми районах міста районні комітети і первинні організації товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця.

Основним напрямом суспільно-політичного життя Києва було надання всебічної допомоги Червоній Армії. Багато тисяч киян взяли активну участь у патріотичних рухах, що розгорнулися у місті одразу ж після його визволення. На

Підписка на Державну позичку на заводі «Ленінська кузня». 4 травня 1944 р.

1 травня 1944 р. по Києву у фонд оборони надійшло близько 14 млн. крб., на кінець цього року було зібрано 22 млн. крб. Разом же з передплатою на державні воєнні позички на зміцнення обороноздатності Радянської держави сума внеску трудящих Києва у фонд оборони в 1944—1945 рр. становила близько 300 млн. крб. Робітниця заводу «Укркабель» Т. О. Мигаль, 74-річна пенсіонерка П. М. Берьозкіна здали у фонд оборони наявні у них коштовності.

З ініціативи колективу заводу «Більшовик» у лютому 1944 р. почалося будівництво танкової колони. Через рік танкова колона «Київ», збудована на кошти робітників міста, була передана 3-й гвардійській танковій армії під командуванням генерала П. С. Рибалка. Робітники «Ленінської кузни» зібрали гроші на танк з тією ж назвою, залізничники Київського вузла побудували літак «Київський залізничник», а медпрацівники міста ввели значні кош-

ти на ескадрилью «Медпрацівник України».

Масового характеру набули громадські зв'язки киян з діючою армією. Особливо інтенсивними вони були з воїнами дивізій, які визволяли Київ і носили почесне найменування «Київських». Напередодні 1944 р. трудящі Києва зібрали для них понад 10 тис. поворічних подарунків, написали велику кількість привітальних листів фронтовикам. Урочисто зустрічали жителі міста представників «Київських» дивізій, які приїжджали у 1944—1945 рр. до столиці України на святкування роковин Великого Жовтня, 1 Травня, роковин Червоної Армії.

14 жовтня 1944 р. у Києві урочисто святкувалося завершення визволення території Радянської України від фашистів. До столиці прибули делегації представників усіх Українських і 1-го Білоруського фронтів. Воїни зустрілися з киянами на міських мітингах, побували на підприємствах, у вузах.

Зв'язки з фронтом були багатосторонніми і виявлялися насамперед у практичній допомозі воїнам. Десятки тисяч киян брали участь у ремонті і пранні військового обмундирування. Вони привели в порядок понад 2 млн. комплектів білизни і верхнього одягу.

Важливою формою допомоги фронту було шефство громадськості над військовими госпіталями і пораненими воїнами. Одразу ж після визволення міста населення своїми силами почало створювати госпіталі, і перший такий госпіталь прийняв поранених вже 7 листопада. Активно діяв у місті комітет допомоги пораненим воїнам. У 40 госпіталях, розміщених у Києві, безплатно працювало 700 ентузіастів. Над кожним госпіталем шефствували підприємства, установи, колгоспи області.

Тільки у 1944 р. громадськість зібрала і передала госпіталям 1500 т різних продуктів, багато худоби, птиці, 5 тис. штук білизни і постільних речей, багато меблів. За той же час артисти і учасники художньої

самодіяльності під час дві порепного воїна дали в київських госпіталях близько 900 концертів, працівники культури провели 460 кіло-сеансів, організували не менше 2 тис. лекцій і бесід. Велику допомогу у роботі госпіталям подавали радянські патріоти — учасники донорського руху. Коли в 1944 р. Президія Верховної Ради СРСР встановила знак «Почесний донор СРСР», одними з перших ним було нагороджено 28 київських донорів.

У 1943—1945 рр. населення столиці УРСР подавало дедалі більшу підтримку сім'ям військовослужбовців, інвалідам війни, дітям, що залишилися без батьків. У вересні—жовтні 1944 р. відбувся місячник допомоги громадянам, що постраждали від війни, у якому взяло участь 33 тис. чоловік. Сім'ям фронтовиків, інвалідам війни було передано велику кількість продовольства, палива, багатьом відремонтовано квартири. Благородний вчинок патріотів одержав схвалення Київського міськкому партії. Таким же

Група студентів-донорів Київського інженерно-будівельного інституту. 1944 р.

ефективним виявився декадник, проведений у Києві у березні 1945 р. У фонд громадської допомоги сім'ям військовослужбовців, інвалідам війни, дітям-сиротам у Києві й області надійшло 4653 тис. крб., понад 8 тис. т продуктів харчування, 2717 голів худоби, 48 тис. куб. м дров, 83 т торфу і т. п.

Завершальний період Великої Вітчизняної війни характеризувався надзвичайним напруженням духовних і фізичних сил радянського народу. Продовжуючи надзвичайно важку війну проти фашистського агресора, він розгорнув грандіозні відбудовні роботи на визволеній території. Страхіття фашистської окупації не тільки не підірвали морально радянських людей, але зміцнили їх патріотичні переконання, вірність справі Комуністичної партії, прагнення зробити все для остаточного розгрому ворога.

Як і всі радянські люди, трудящі столиці України одразу ж після вигнання ворога включились у напружену працю по відбудові економіки, культурних закладів, комунального господарства, житлового фонду міста. Своєю самовідданістю, високою політичною активністю робітники, службовці, вчепі, художня інтелігенція, студентство Києва зробили великий внесок у справу розгрому ворога, заклали фундамент для відродження і подальшого розквіту міста.

* * *

Випяtkово важливим періодом в історії столиці Української РСР — Києва були роки Великої Вітчизняної війни. Вже незабаром після початку ворожої агресії місто перетворилося на прифронтове. Понад 70 днів героїчно стримували кияни натиск фашистських полчищ. Роки війни для жителів Києва, як і для всіх радянських людей, стали відповідальним екзаменом. Всі свої сили і помисли спрямувавши на розгром ворога, кияни виявили себе стійкими патріотами, антифашистами. Вони зробили вагомий внесок у зміцнення Збройних Сил СРСР, у всенародну боротьбу проти фашистських окупантів, у створення економічних передумов розгрому фашистської Німеччини.

Героїзм трудящих Києва гідно оцінений Радянською Батьківщиною. Київ удостоєний почесного звання «Місто-герой», а учасники його оборони нагороджені спеціально встановленою медаллю «За оборону Києва». Подвиг киян втілений у меморіальному комплексі «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.», в експозиції Музею історії Києва, численних монументах, пам'ятниках, обелісках, назвах вулиць, площ, у вічній пам'яті всього радянського народу.

КИЇВ СОЦІАЛІСТИЧНИЙ (1945—1961 рр.)

1. Трудящі Києва у боротьбі за відбудову і дальший розвиток народного господарства

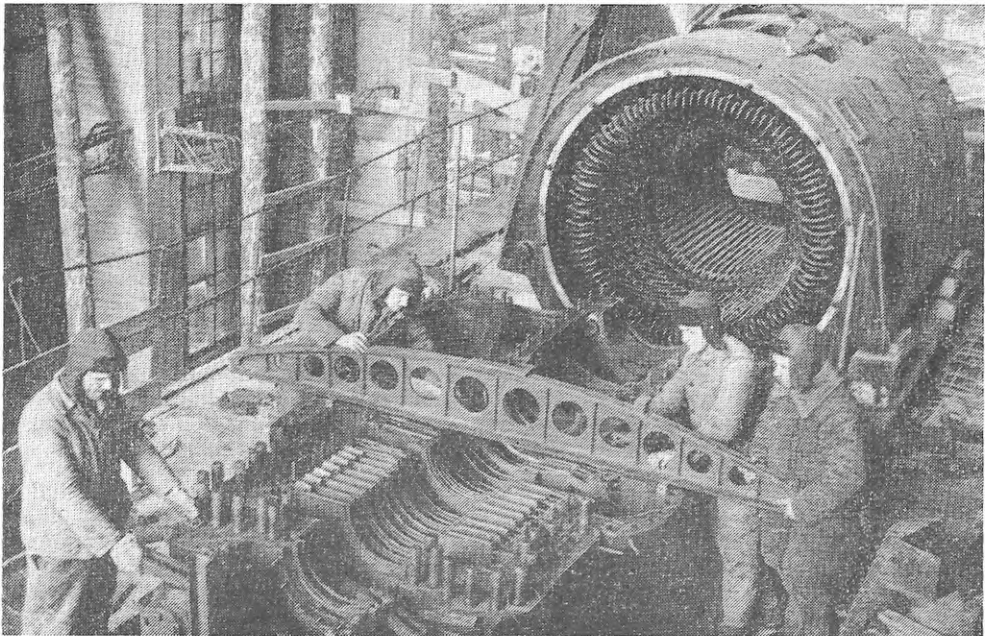
Перед трудящими Радянської країни у післявоєнний період поставили завдання відбудови і дальшого розвитку народного господарства, прискороного культурного будівництва. Конкретного вияву вони набули у планах четвертої і п'ятої п'ятирічок. Велику роботу по мобілізації трудящих на виконання цих планів, залучення їх до соціалістичного змагання проводили партійні, профспілкові і комсомольські організації міста.

Відбудова і дальший розвиток індустрії. Шляхи і засоби піднесення економіки і культури, підвищення рівня життя радянських людей були чітко визначені в Законі «Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.», прийнятому Верховною Радою СРСР у березні 1946 р. Четвертим п'ятирічним планом передбачалося не тільки досягти довоєнного рівня розвитку народного господарства, а й значно перевершити його. Здійснити ці плани намічалось шляхом переважаючого розвитку важкої промисловості, впровадження у виробництво нової техніки. Поряд з відбудовою зруйнованих війною підприємств планувались їх реконструкція і будівництво нових об'єктів.

У відповідності з загальносоюзним і республіканським планами п'ятирічний план розвитку Києва передбачав подальший розвиток проми-

словості і міського господарства. При цьому основний наголос робився на відбудову енергетичного потенціалу (теплові електростанції і міська електромережа), розвиток машинобудування і транспорту. На заводах і фабриках міста намічалось відновити і розширити випуск верстатів, річкових судеп, деталей для сільськогосподарських машин, товарів народного споживання. З цією метою намічалась не тільки відбудова підприємств, що існували раніше, а й будівництво нових.

Трудящі Києва, як і всієї країни, з глибоким задоволенням сприйняли намічену партією програму відродження і дальшого розвитку народного господарства. Боротьбу за виконання цієї програми очолила міська партійна організація. Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 27 березня 1946 р. «Про агітаційно-пропагандистську роботу партійних організацій у зв'язку з прийняттям Закону «Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.» і аналогічної постанови Київського обкому КП(б)У міська партійна організація розгорнула активну роботу по роз'ясненню трудящим завдаць п'ятирічного плану і мобілізації їх на його виконання. Ленінський райком КП(б)У виділив з цієї метою 50 досвідчених агітаторів. Регулярно проводилися міські семінари пропагандистів. На заводах і фабриках, в організаціях і установах пройшли партійні і виробничі збори, на яких

Монтаж турбогенератора на Київській теплоелектроцентралі. 1945 р.

обговорювалися завдання п'ятирічного плану і визначалися конкретні для кожного колективу шляхи досягнення намічених партією рубежів. Одним із найважливіших засобів мобілізації трудящих на виконання четвертого п'ятирічного плану стало соціалістичне змагання. У 1947 р. Київський міськком партії 20 разів розглядав питання організації змагання.

Комуністи були активними провідниками політики партії в маси, показуючи своєю самовідданою працею приклад творчого ставлення до праці. Число членів партії, що працювали у промисловості, будівництві і на транспорті, зросло з 12 тис. у 1947 р. до 18 тис. у 1950 р. Саме комуністи стали ініціаторами руху швидкісників, спрямованого на докорінне підвищення продуктивності праці, що відіграв велику роль у прискоренні темпів відбудовчих робіт. Завдяки соціалістичному змагання, що широко розгорнулося,

продуктивність праці у промисловості Києва зросла з 72 % у 1945 р. (по відношенню до рівня 1940 р., який прийнято за 100 %) до 139 % у 1950 р. Довосягний рівень було перекрито вже у 1948 р.

Масове трудове піднесення стало міцною основою для освоєння значних коштів, які вкладала держава у розвиток міста. Всього за четверту п'ятирічку було освоєно 438 млн. крб. капіталовкладень (у сучасному масштабі цін).

Цілеспрямоване партійне керівництво господарським будівництвом, трудове піднесення мас, великі капітальні вкладення — усе це в комплексі обумовило високі темпи відбудови і розвитку індустрії міста. При цьому особлива увага приділялася машинобудуванню. На заводах «Арсенал», «Більшовик», «Ленінська кузня», верстатів-автоматів ім. М. Горького вводилися в дію нові цехи, дільниці, виробництва. У 1946 р. став до ладу діючих і

розпочав серійний випуск продукції Київський мотоциклетний завод союзного значення, створений на основі ремонтної бази. Перші вітрові двигуни для сільського господарства випустив завод ім. Артема. У 1947—1948 рр. стали до ладу нові приладобудівні підприємства, у тому числі завод електроприладів високої точності, що став згодом одним з флагами вітчизняного приладобудування («Точелектроприлад»).

Відбудова і розвиток промисловості Києва провадилися у ці роки прискореними темпами. У Шевченківському районі протягом 1945—1947 рр. було досягнуто повного використання потужностей відбудовуваних підприємств і введені в дію нові фабрики та заводи. На виробничих площах колишньої друкарні видавництва «Комуніст» створили нову книжково-журнальну фабрику. Наприкінці 1950 р. у районі вже діяло 36 підприємств союзного, республіканського і місцевого підпорядкування, ряд артілей промкооперації. Продукція промисловості у 1950 р. зросла проти 1945 р. в 11 разів, перевершивши довоєнний рівень удвічі. Трудящі району освоїли випуск 61 виду нових виробів. Не менш успішно йшла відбудова і реконструкція промисловості у Московському районі, де в кінці 1948 р. було пережито довоєнний рівень виробництва.

В цілому промисловість столиці України досягла довоєнного рівня у 1949 р., а в 1950 р. перевершила його на 36 %. Наприкінці четвертої п'ятирічки у Києві діяло 1447 промислових підприємств проти 1228 у 1940 р.

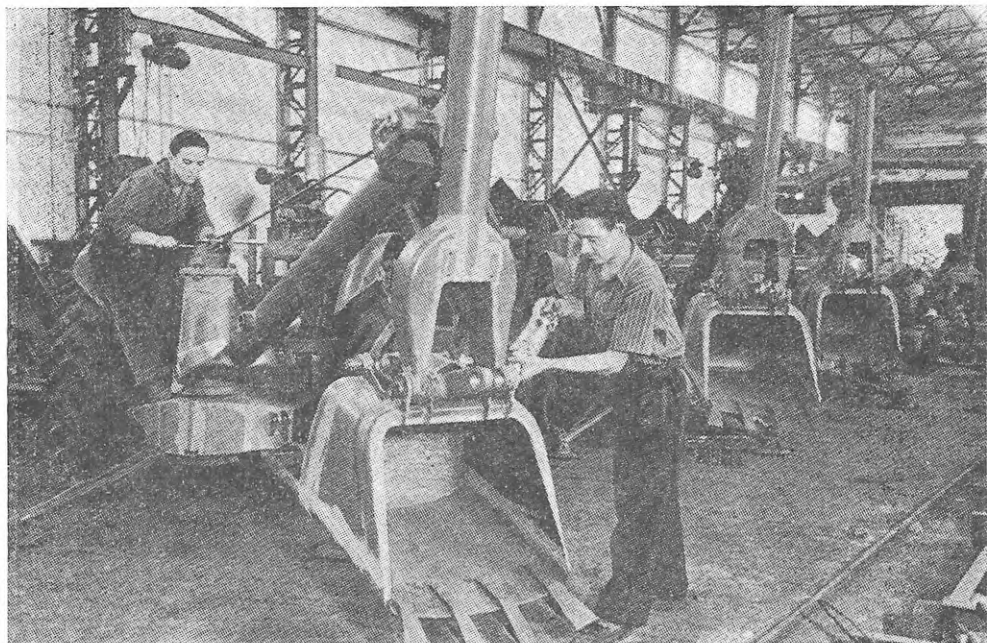
Значно поліпшилася за роки четвертої п'ятирічки робота транспорту. Автомобільний транспорт переїз у 1950 р. 14,7 млн. т парного господарських вантажів порівняно з 1,8 млн. т у 1945. У цей період жителі столиці України повністю відбудували і значно реконструюва-

ли Київський залізничний вузол. У 1948 р. Південно-Західна залізниця за своїм технічним оснащенням і розмірами перевезень досягла довоєнного рівня. З 1950 р. почалися роботи по електрифікації приміських магістралей. Відродився Київський річковий порт, зросла його пропускна спроможність.

Прискорення економічний розвиток обумовив високі темпи зростання промислово-виробничого персоналу. Число робітників і службовців, що працювали на промислових підприємствах, досягло у 1950 р. 121,8 тис., що становило 98 % від рівня 1940 р. У деяких провідних галузях промисловості, що розвивалися найбільш швидкими темпами, кількість працюючих перевищила довоєнний рівень. Так, на підприємствах машинобудування і металообробки цей показник досяг у 1950 р. 104 % від рівня 1940 р., у гумово-азбестовій промисловості — 139 %, у промисловості будівельних матеріалів — 195 %.

Загальна ж кількість працюючих в усіх галузях народного господарства міста перевищила довоєнний рівень: 372,5 тис. чоловік у 1950 р. порівняно з 346,6 тис. чоловік у 1940 р. Особливо швидко зросло число робітників у будівництві, що відбивало роль і значення цієї галузі у відбудові і розвитку народного господарства.

Партійні, радянські і господарські органи Києва постійно піклувалися про підвищення професійної і загальноосвітньої підготовки робітників і службовців. Кадри робітничого класу насамперед готувалися в системі трудових резервів. У роки четвертої п'ятирічки 29 училищ і шкіл міської системи профтехосвіти підготували близько 29 тис. молодих робітників. Проводилася велика робота по підвищенню кваліфікації трудящих і безпосередньо на виробництві. Тільки у 1950 р. таким чином підвищили свій професійний рівень

Складання нових універсальних екскаваторів на заводі «Червоний екскаватор». 1955 р.

близько 62 тис. киян, з них 49 тис. робітників.

Таким чином, у четвертій п'ятирічці завдяки самовідданій праці радянських людей, при допомозі братніх республік народне господарство Києва не тільки було повністю відбудоване, а й одержало дальший розвиток, за багатьма показниками перевершивши довоєнний рівень.

Новим етапом у розвитку промисловості, будівництва і транспорту Києва стали роки п'ятої і шостої п'ятирічок. Перспективи і завдання дальшого вдосконалення соціалістичної економіки на п'яту п'ятирічку були визначені у проекті Директив, підготовлених ЦК партії до XIX з'їзду КПРС. У них передбачалося підвищити рівень промислового виробництва на 70 %; добиваючись переважаючого розвитку важкої промисловості, збільшити капіталовкладення у промисловість приблизно удвічі порівняно з попереднім п'ятиріччям. Проект Директив по п'ятому п'яти-

річному плану був обговорений і схвалений XVII з'їздом КП(б)У, резолюції якого зобов'язували усі партійні організації республіки підвищити рівень партійної роботи, очолити політичне і трудове піднесення трудящих, ширше розгорнути соціалістичне змагання за успішне виконання і перевиконання поставлених партією завдань¹.

Київська міська партійна організація, профспілки, комсомол, найширші маси трудящих сприйняли рішення XIX з'їзду КПРС і XVII з'їзду КП(б)У як бойову програму своєї діяльності. Могутнім важелем піднесення трудової активності радянських людей стало соціалістичне змагання. Воно сприяло дальшому зростанню всіх галузей господарства Києва, поліпшенню його техніко-економічних показників.

¹ Комуністична партія України в резолюціях..., Київ, 1977, т. 2, с. 431.

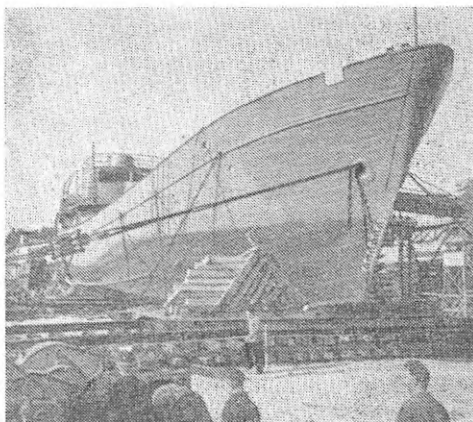
За п'яту п'ятирічку значно підвищився валовий випуск промислової продукції. На Дарницькому шовковому комбінаті він зріс порівняно з четвертою п'ятирічкою у 8,9 раза, регенератно-гумовому заводі — у 10,5, хімічно-фармацевтичному заводі — в 7,7 раза. У 1955 р. порівняно з 1950 р. обсяг валової продукції в цілому по місту збільшився у 2,3 раза, а порівняно з 1945 р. — більше ніж у 13 разів.

Прискорено розвивалися провідні галузі промисловості Києва. Якщо у 1955 р. вся промисловість за обсягом валової продукції перевищила рівень 1950 р. на 131 %, то підприємства машинобудування і металообробки — на 164, хімічні підприємства — на 313, промисловість будівельних матеріалів — на 206 %. Отже, виробництво товарів групи «А» розвивалося прискореними темпами.

У виробництві товарів широкого вжитку також був зроблений значний крок уперед. Обсяг продукції текстильних підприємств міста зріс у 1955 р. порівняно з 1950 р. на 313 %, а поліграфічна промисловість і фабрики по виробництву культтоварів збільшили випуск своїх виробів за цей же період на 616 %.

Обсяг промислового виробництва зростав за рахунок введення в дію нових підприємств, збільшення потужностей діючих і підвищення продуктивності праці на основі впровадження більш досконалих машин і механізмів. За роки п'ятої п'ятирічки капітальні вкладення в розвиток народного господарства міста становили 647 млн. крб. проти 432 млн. крб. у четвертій п'ятирічці. Кількість промислових підприємств збільшилася з 1447 у 1950 р. до 1488 у 1955 р. У числі введених у дію були такі великі, як заводи реле і автоматики, скляний, залізобетонний.

Водночас з будівництвом нових підприємств провадилася рекон-

Спуск на воду першого морського дизельного траулера на судноверфі заводу «Львівська кузня». 1954 р.

струкція старих заводів і фабрик, вдосконалювалася технологія, здійснювалася механізація й автоматизація виробництва, оновлювалося обладнання. Завдяки всьому комплексу цих заходів продуктивність праці у 1955 р. на 49 % перевершила рівень, досягнутий у четвертій п'ятирічці. Промисловість Києва у 50-ті роки освоїла виробництво багатьох нових видів виробів, які мали важливе народногосподарське значення, таких, як металорізальні верстати, екскаватори, контрольно-вимірювальна апаратура і оптичні прилади, азбоцементні труби, радіоприймачі, телевізори, магнітофони, пральні машини та ін. Причому у п'ятій п'ятирічці виробництво їх значно зросло. Якщо у 1950 р. було випущено 88 екскаваторів, то у 1955 р. — 345, ліфтів — відповідно 30 і 100. У 1955 р. на київських підприємствах побудували 127 баштових кранів, виробили 1130 км азбоцементних труб, 100,8 тис. куб. м збірних залізобетонних конструкцій, понад 10 тис. магнітофонів, близько 5,5 тис. телевізорів, 900 пральних машин.

Бурхливий розвиток промисловості обумовив дальший розвиток

транспортного господарства, що є одним з найважливіших елементів інфраструктури.

Значно збільшився обсяг ваптажних перевезень автомобільного транспорту, який у 1955 р. досяг 26,6 млн. т, що майже вдвічі перевищувало рівень 1950 р. і ледве чи не у 20 разів рівень 1945 р. Дальшого розвитку набули залізничний вузол і річковий порт.

За п'ятирічку сталися зміни у соціальній структурі контингенту, зайнятого у промисловості. У 1955 р. робітники становили 79 % всіх працюючих у промисловості проти 73,9 % у 1950 р.

До XX з'їзду КПРС трудящі столиці Радянської України підійшли із значними досягненнями в галузі промисловості, будівництва і транспорту. На їх основі став можливий дальший розвиток народного господарства відповідно до шостого п'ятирічного плану, директиви якого були затверджені з'їздом партії у лютому 1956 р. Головне завдання шостої п'ятирічки партія вбачала в тому, щоб на базі переважаючого розвитку важкої промисловості, безперервного технічного прогресу і підвищення продуктивності праці забезпечити даліше могутнє зростання всіх галузей народного господарства, домогтися значного підвищення добробуту радянського народу. Директивами передбачалося збільшення випуску промислової продукції на 65 % порівняно з попереднім п'ятиріччям.

Відповіддю трудящих Києва на рішення XX з'їзду партії стала їх ударна праця на благо соціалістичної Батьківщини. Спиряючись на ентузіазм трудящих, вміло використовуючи соціалістичне змагання як потужний важіль піднесення економіки, партійна організація Києва, господарські органи, профспілки, комсомол розгорнули широку роботу по виконанню шостого п'ятирічного плану.

Масштаби зростання міського господарства у ці роки були великі. За 1956—1960 рр. загальний обсяг капіталовкладень становив 1464 млн. крб. (у співставних цінах), тобто більш ніж удвічі перевищив рівень попередньої п'ятирічки.

Відмітною рисою шостої п'ятирічки стало прискорення темпів концентрації і спеціалізації виробництва. В роки п'ятирічки активно проходило злиття дрібних підприємств. Тому кількість промислових підприємств у Києві скоротилася з 1488 у 1955 р. до 944 у 1961 р. Водпочас, якщо у 1955 р. число заводів і фабрик, на яких працювало по 2000 чоловік і більше, становило 2,6 % їх загальної кількості, а п'ятома вага їх продукції 15,4 %, то у 1961 р. таких підприємств було вже 6,6 %, а їх продукція становила 40 % загального обсягу промислового виробництва.

Закономірним наслідком укрупнення виробництва стала його дальша механізація і автоматизація. Процеси механізації виробництва особливо посилилися після літнього (1955 р.) Пленуму ЦК КПРС, який памітив цілий ряд заходів по прискоренню темпів технічного прогресу і поліпшенню організації виробництва.

Рішення партії послідовно впроваджувалися в життя. На підприємствах Московського району за 1955—1958 рр. було створено понад 60 конвейерів, поточних і автоматичних ліній. На меблевій фабриці ім. В. П. Боженка у 1956 р. уперше в деревообробній промисловості пустили в хід верстатну лінію по машинній обробці меблів. Загалом по Києву кількість поточних ліній і конвейерів збільшилася з 50 у 1955 р. до 200 у 1957 р. А за період 1959—1961 рр. у місті вже було комплексно механізовано й автоматизовано 4 підприємства, 24 цехи, 63 ділянки

ці, впроваджено 262 поточні і механізовано-поточні автоматичні лінії.

Переоснащення виробництва активувало участь робітників і спеціалістів у технічній творчості. За 5 років (1957—1961) раціоналізатори і винахідники Києва зекономили державі 59,8 млн. крб.

Впровадження передової техніки і технології стало основою для підвищення випуску продукції, освоєння нових її видів, підвищення якості виробів, зниження собівартості.

В цілому по Києву обсяг валової продукції промисловості у 1961 р. збільшився порівняно з 1955 р. удвічі. У машинобудуванні та металообробці ріст становив 199 %, у промисловості будівельних матеріалів — 183, хімічній промисловості — 145 %.

Ентузіазм мас, помпожений на нову техніку, забезпечив високі темпи зростання виробництва. Продуктивність праці робітників у промисловості в 1961 р. на 40 % перевищила рівень її в 1955 р. Завдяки поліпшенню якісних показників з року в рік збільшувалася кількість надпланової продукції. Наприклад, у 1957 р., у період підготовки до 40-річчя Великого Жовтня, трудящі Києва понад план випустили продукції на 859 млн. крб. Поряд із збільшенням виробництва традиційних товарів активно відбувався процес освоєння нових. Так, у 1957 р. на підприємствах Києва було випущено нових виробів 103, а в 1959 р. — 107 найменувань.

Розвиток промисловості Києва такими швидкими темпами став можливим завдяки перевагам єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу, поглибленню і розширенню господарчих зв'язків з промисловими центрами багатьох союзних республік. Наприклад, у шостій п'ятирічці завод «Укркабель» був зв'язаний системою кооперативних поставок з 200 підприємствами, а продукцію його використовувала

Новий літак «Бджілка», створений у Києві. 1957 р.

понад тисяча заводів, фабрик і повобудов у всіх куточках країни.

Поглиблення міжгосподарських зв'язків обумовило дальше піднесення транспорту. Якщо у 1945 р. київські залізничники забезпечили прийом 2,3 млн. т вантажів і відправку 509 тис. т, то у 1956 р. обсяг вантажообігу збільшився до 7,9 млн. т по прийому і 3,8 млн. т по відправці. Основою для досягнення цих результатів стало збільшення ваги поїздів і прискорення обороту вагонів.

Портове господарство міста було майже повністю механізоване, оснашене плавучими кранами, транспортерами, внаслідок чого вже на початку шостої п'ятирічки 95 % всіх вантажів оброблялося механізмами. У 1956 р. київські річковики прийняли 2,4 млн. т і відправили 296 тис. т вантажів.

Різко зріс обсяг перевезень вантажного автомобільного транспорту, чому значною мірою сприяла його децентралізація. Якщо у 1955 р. було перевезено 26,6 млн. т різноманітних народногосподарських вантажів, то у 1961 — 59,3 млн. т.

У шостій п'ятирічці продовжувала зростати і кількість робітників і службовців, зайнятих на підприємствах Києва. Загальна кількість працюючих становила у 1961 р. 711,1 тис.

Рационалізатори Київського авторемонтного заводу № 1 токарі І. А. Чиродченко (зліва), Г. Я. Гришанов і начальник цеха ремонту інженер М. Є. Семешко (справа) вивчають нову рационалізаторську пропозицію. 1955 р.

чоловік, що на 117 % перевищувало довоєнний рівень. Провідною соціальною силою радянського суспільства залишався робітничий клас. У 1959 р. робітники становили 53,5 % населення Києва, у промисловості їх питома вага становила 79 % в 1955 р. і 81 % у 1961 р. Кількісне збільшення і якісне поліпшення рядів робітничого класу — головного виробника всіх матеріальних благ — було свідченням упевненого просування економіки Києва вперед і водночас основою її дальшого розквіту.

Трудовий героїзм киян. Трудячі Києва, як і весь радянський народ, з великим піднесенням зустріли Закон «Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.». У багатьох трудових колективах міста бралися підвищені соціалістичні зобов'язання, спрямовані на успішне виконання державних планів, дострокове виконання завдань п'ятирічки.

В роки післявоєнної відбудови народного господарства розкрилися кращі риси характеру радянського робітника. Трудові колективи Києва

провели велику роботу по відродженню виробничих потужностей, розширенню асортименту, вдосконаленню якості продукції. Кияни боролися за підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції. При цьому велике значення мав рух за вдосконалення технологічних процесів, рационалізацію виробництва.

Важливим фактором мобілізації трудових колективів на втілення в життя економічної політики партії стало соціалістичне змагання. В його авангарді йшли комуністи і комсомольці заводів «Арсенал», «Червоний екскаватор», «Ленінська кузня», «Більшовик», «Трансигнал». Комуністи очолили боротьбу трудових колективів на будівництві і транспорті, творчим ставленням до праці ламали застарілі норми, добивалися зростання продуктивності праці. Вони виступали ініціаторами багатьох патріотичних починів, борючись за прискорення темпів технічного прогресу, впровадження прогресивної технології.

Серед робітничих колективів Києва одержав підтримку рух за дострокове виконання п'ятирічного плану, що розпочався весною 1946 р. з ініціативи металургів Макіївського заводу ім. С. М. Кірова. У соціалістичних зобов'язаннях киян передбачалося скорочення строків виконання державного плану відбудови підприємств, економії сировини та електроенергії, більш інтенсивне використання внутрішніх резервів, впровадження швидкісних методів праці. Між цехами, бригадами, дільницями розгорнулося змагання за звання кращого за професією, за високі показники у праці. У цьому змаганні в 1947 р. брало участь 96 % промислових робітників, з них більше половини стали стахановцями. Значних успіхів у соціалістичному змаганні на честь 30-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції досягли машинобудівники.

Група комсомольців — передових робітників підприємств Києва. 1948 р.

Ще продовжувалася відбудова багатьох цехів, а заводи верстатів-автоматів ім. М. Горького, «Більшовик» та інші почали в широких масштабах випуск нової техніки для промисловості і сільського господарства. З великим патріотичним піднесенням працювали робітники, інженерно-технічні працівники на будівництві електростанцій, газопроводу Дашава — Київ, житлових будинків, мостів через Дніпро, інших об'єктів.

Передові методи праці впроваджувала бригада мулярів Дарницької будівельної дільниці, очолювана комуністом І. М. Рахманіним. Його швидкісні методи цегляної кладки і успішну працю по виконанню виробничих завдань високо оцінив уряд. І. М. Рахманін, який виконав 26,5 річної норми за п'ятирічку, був удостоєний Державної премії СРСР. Передові методи праці київських мулярів поширилися в інших містах країни, вивчалися у школах передового досвіду. На кінець п'ятирічки у Києві нарахувалося понад 6 тис.

будівельників-новаторів, що перевищували норми.

Активно включилися у соціалістичне змагання комсомольці і молодь. У 1947 р. 18 тис. молодих виробничиків виконали річний план до 30-річчя Великого Жовтня. Багато комсомольських організацій міста були нагороджені Почесними грамотами ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ.

Робітники, інженерно-технічні працівники і службовці промислових підприємств Києва, включившись за прикладом ленінградців у Всесоюзне соціалістичне змагання за дострокове виконання плану післявоєнної п'ятирічки, успішно завершили до 24 листопада 1947 р. виробничий план.

Серед підприємств міста колектив машинобудівного заводу «Більшовик» у 1947 р. досяг найвищого зростання продуктивності праці — 126 %. Достроково закінчили особисті річні плани 479 робітників, багато з них виконали трьохрічні, а деякі — чотирьохрічні завдання.

Передовиками виробництва були комуністи Д. Бородавка, Є. Данилов, М. Козаченко, К. Логацький, Д. Прокопович та ін. Робітники заводу «Більшовик», як і інших колективів, робили чималий внесок у справу відбудови і розвитку міського господарства. Вони брали активну участь у відновленні теплоелектроцентралі, мостів через Дніпро, відбудовували Хрещатик, достроково виготовили обладнання для газопроводу Москва — Саратов.

На найважчих ділянках виробництва перебували комуністи і комсомольці «Арсеналу» — Г. П. Заверняєв, Ю. І. Іванов, М. С. Радченко, В. Р. Найдено, М. І. Коржов та ін. Арсенальці неодноразово виходили переможцями Всесоюзного соціалістичного змагання і завойовували перехідний Червоний Прапор Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. У січні 1948 р. у Київському міському КП(б)У відбулася нарада секретарів парторганізації підприємств столиці, присвячена досвіду партійно-політичної роботи на заводі «Арсенал» по використанню внутрішніх резервів для виконання завдань п'ятирічки за чотири роки. На нараді наводилися приклади ефективної роботи заводського парткому по реалізації плану організаційно-технічних заходів, проведенню двомісячника збору раціоналізаторських пропозицій, спрямованих на виявлення і використання внутрішніх резервів. Завод «Арсенал» достроково завершив програму 1947 р. і випустив на 3,5 млн. крб. понадпланової продукції.

Велику роботу по виявленню і використанню резервів проводили цехові партійні групи і комуністи заводу ім. Артема. Це дозволило заводу одному з перших у місті достроково виконати план 1947 р. і добитися великої економії.

Виявом прагнення рядових робітників до якнайшвидшої відбудови народного господарства став рух за

впровадження швидкісних методів праці. Токар заводу «Червогий екскаватор» В. К. Семинський спільно з ленінградським токарем Г. С. Борткевичем і московським токарем П. Б. Биковим розробив нові режими різання металу, вдосконалив геометрію різців і в результаті досяг високої продуктивності праці. Успішно застосовуючи передові методи праці, токар-новатор наприкінці п'ятирічки виконав 23 річних завдань. За видатні досягнення в праці В. К. Семинський у 1950 р. був удостоєний Державної премії СРСР.

Серед трудових колективів Києва велику підтримку дістало звернення колективів передових підприємств Москви і Московської області про прискорення оборотності обігових коштів. Колективи 26 підприємств міста зобов'язалися у 1949 р. вивільнити понад 23 млн. крб.

На підприємствах Києва широко розгорнувся рух за підвищення якості продукції за прикладом майстра Краспохолмського камвольного комбінату О. С. Чутких, за економне використання сировини і матеріалів — за прикладом текстильниці Купавинської тонкосуконної фабрики М. І. Рожнєвої та Л. Ф. Кононенко, за комплексну економію — за прикладом бригадира московської взутевої фабрики «Паризька комуна» Л. Г. Корабельникової. Ці патріотичні почини були спрямовані на якнайшвидшу відбудову народного господарства, підвищення продуктивності праці.

Кадрові робітники заводу «Арсенал», учасники Січневого повстання 1918 р. слюсар С. М. Осипенко, коваль М. О. Піорко, депутат Верховної Ради УРСР токар Г. Я. Царик та інші, ставши на стахановську вахту на честь X з'їзду профспілок СРСР (1949 р.), у 3—4 рази перевиконували норми. Трудівники київських підприємств перевиконали соціалістичні зобов'язання на честь

В. А. Пузенко — робітник заводу ім. О. М. Горького на стахановській вахті на честь 800-річчя Москви. 1947 р.

Х з'їзду профспілок. Великий трудовий героїзм виявили будівники газопроводу Дашава — Київ. Понад 1,5 тис. передовиків будівництва виконали 1,5—2 річні норми, десятки новаторів упоралися з п'ятирічним завданням за 2,5—2 роки. Внаслідок самовідданої праці будівників газопроводу у 1948 р. столиця України одержала природний газ Дашавського родовища.

У завершальному році четвертої п'ятирічки колектив заводу «Укркабель» освоїв виробництво багатьох нових виробів. У результаті активної участі робітників у соціалістичному змаганні план зпикнення собівартості продукції був перевищаний, завод одержав понадпланової економії 2255 тис. крб.

Успішно проходило змагання за відмінну якість продукції. В середині 1949 р. на підприємствах міста налічувалася понад 1 тис. бригад відмінної якості. Значного розмаху набуло змагання за професіями. За

звання кращого майстра змагалися близько 10 тис. чоловік.

У ході підготовки до громадського огляду за поліпшення організації праці на підприємствах міста проводилися загальні збори, профактиви. Було створено 560 оглядових комісій і цехових бригад, які об'єднували 4 тис. чоловік. У більш як 230 гуртках технічного мінімуму навчалася понад 4,3 тис. робітників, а в 276 стахановських школах — майже 1,5 тис. робітників.

Високих виробничих показників у боротьбі за викопання завдань останнього року п'ятирічки досягли колективи заводів «Арсенал», «Точелектроприлад», «Транссигнал», 1-ї взутевої фабрики, швейної фабрики ім. І. Ф. Смирнова (Ласточкина) та ін. Достроково виконав державний план 1950 р. колектив Південно-Західної залізниці.

Партійна організація заводу «Більшовик» наприкінці четвертої п'ятирічки складалася з 366 членів і

кандидатів у члени партії. Комуністи, перебуваючи на вирішальних ділянках виробництва, показували приклад творчого ставлення до праці, мобілізували всіх робітників на дострокове виконання п'ятирічки. У результаті на 1 листопада 1950 р. плач четвертої п'ятирічки завод викопав на 116,7 %. Довоєний рівень випуску продукції «Більшовик» перевершив на 41 %. За п'ятирічку її випуск зріс у 6 разів. Особливо великих успіхів досягли передовики виробництва комуністи токар О. Халабуда, що виконав 16 річних норм, фрезерувальники Л. Дерез'яно, І. Яригін, котельник О. Остапенко, що виконали понад 8 річних норм кожний.

Вступ Радянської країни у п'яту п'ятирічку був ознаменований зростанням трудової і політичної активності робітничого класу, усіх трудящих. На машинобудівних підприємствах Києва у ці роки набув дальшого розвитку рух за вдосконалення технології обробки металу, за поширення швидкісного різання. У 1951 р. на підприємствах міста кількість робітників-швидкісників зроста порівняно з попереднім роком удвічі. Широкого розмаху набуло змагання за зниження собівартості на кожній операції, економію металу, відмінну якість продукції.

На початку п'ятирічки поширився рух за право називатися колективом передової праці. Понад 3 тис. змін, 1 тис. цехів і 500 підприємств Києва змагалися за це почесне звання. На літо 1952 р. у Києві нараховувалося понад 285 цехів, 283 зміни і 1838 бригад передової праці. Одним з перших у місті завоював звання заводу передової праці колектив мотодиклетного заводу.

Комсомольці і молодь брали активну участь у розвитку народного господарства. З початку п'ятої п'ятирічки у місті проводились заходи, спрямовані на підвищення ролі молоді у господарському будівництві.

Помітну роль при цьому відігравали наукові і технічні конференції, на яких розглядалися питання підвищення культурно-технічного рівня молодих робітників, розвитку стахановського руху в їх рядах. Так, у серпні 1952 р. відбулася виробничо-технічна конференція молодих стахановців-швидкісників міста, скликана міськкомом комсомолу і обласною радою профспілок. У ній взяли участь молоді робітники заводу верстатів-автоматів ім. М. Горького, «Червоного екскаватора», «Арсеналу», «Ленінської кузні», «Більшовика», «Транссигналу» ім. Ф. Е. Дзержинського та ін.

У роки п'ятої п'ятирічки успіхів у праці в ході соціалістичного змагання досягали працівники автомобільного транспорту, багатотисячний загін будівельників міста. Не раз виходили переможцями у змаганні заводів автомобільного транспорту УРСР 1-й авторемонтний завод, шиноремонтний завод тресту «Укравторемонт». Пожвавилася масова технічна творчість робітників. Завод «Ленінська кузня» удостоївся звання кращого у місті колективу за постановкою технічної творчості.

У ході соціалістичного змагання вже на квітень 1955 р. понад 15 тисяч передових виробничників міста виконало особисті п'ятирічні плани. Розгорнувши змагання на честь XIX з'їзду Компартії України і з'їзду КПРС, колектив «Київметробуду» достроково виконав державний план 1955 р. 18-тисячний колектив «Головкивбуду» у змаганні на честь XX з'їзду КПРС перевиконав річний план будівельно-монтажних робіт і побудував на 16 тис. кв. м житла більше, ніж у 1954 р. Колектив мостозагону № 2 виконав річний план 1955 р. майже на 120 %. Відзначилися в праці бригади будівельників В. О. Яголи, С. Г. Меркулова, І. І. Маркова та ін.

Колективи промислових підприємств Києва досягли чудових успіхів

у виконанні соціалістичних зобов'язань на честь 40-річчя Великого Жовтня. Робітники «Точелектроприладу» стали ініціаторами змагання за випуск надпланової продукції із зекономлених матеріалів.

Колективи підприємств міста підготували гідну зустріч XXI з'їзду КПРС. У ході соціалістичного змагання багато підприємств, узявши підвищені соціалістичні зобов'язання, добивалися успішного виконання виробничих планів, підвищення якості продукції. Річний план 1958 р. колектив Київського заводу електровимірювальної апаратури виконав достроково — до 5 грудня і дав країні надпланової продукції майже на 2 млн. крб.

Машинобудівники Києва, виконуючи рішення партії по розвитку техніки, активно включилися у рух за прискорення темпів технічного прогресу і зробили значний внесок у створення і впровадження нових машин і механізмів. Тільки протягом першого півріччя 1960 р. на підприємствах Києва було створено 135 нових зразків машин і приладів, споруджено 70 потокових і автоматичних ліній і конвейерів, знято з виробництва 58 зразків застарілих машин і приладів. Колектив заводу верстатів-автоматів ім. М. Горького в 1960 р. розробив робочі проекти шести нових високопродуктивних багатошпіндельних горизонтальних автоматів, що відповідали вимогам сучасного автоматобудування, а за окремими параметрами перевершували кращі зарубіжні зразки.

Трудящі всієї країни подавали допомогу київським метробудівцям. Щедро ділилися своїм багатим досвідом будівельники метро в Москві та Ленінграді. Замовлення для київського метро виконувало понад 200 підприємств країни. Високі зразки творчого ставлення до праці демонстрували на будівництві бригади проходників І. М. Міщенко, Героїв Соціалістичної Праці Д. К. Маська,

В. С. Згурський — кращий слюсар-раціоналізатор Дарницького заводу по ремонту дорожніх машин. 1959 р.

С. М. Харченка, слюсарів В. П. Смоляра, П. Д. Шматка, монтажника М. Г. Кузнецова. Впроваджуючи передові методи будівництва, кращий досвід своїх друзів, нову вітчизняну техніку, виявляючи творчий підхід до розв'язання багатьох складних питань, київські метробудівці у 1960 р. до свята Великого Жовтня завершили роботи по введенню в дію першої черги метрополітену. У січні 1961 р. за успіхи, досягнуті у спорудженні Київського метрополітену, колектив «Київметробуду» одержав високу нагороду — орден Леніна.

Зародження руху за комуністичне ставлення до праці припадає на осінь 1958 р. Воно було підготовлене усім ходом розвитку продуктивних сил, соціалістичних виробничих відносин, організацьорською і виховною роботою партії, зростанням культурно-технічного рівня трудящих. Рух став закономірним результатом розвитку соціалістичного змагання, його новим вищим етапом. Виникнувши у дні підготовки до XXI з'їзду КПРС, рух за комуністичне ставлення до праці перетворився в велику економічну і моральну силу, став школою масового трудового героїзму і виховання трудящих. У числі

перших у Києві в цей рух включилися бригади слюсарів «Червоного екскаватора», Дарницького шовкового комбінату та інших підприємств.

Багато колективів міста включилися в рух за звання бригади комуністичної праці. Однією з перших це звання було присвоєно бригаді слюсарів заводу «Червоний екскаватор» на чолі з Ю. Куцим. Виробничі завдання бригада виконувала на 280—300 %, випускаючи продукцію тільки відміпної якості.

1 червня 1959 р. бюро Київського міськкому Компартії України розглянуло питання про ініціативу комсомольських організацій заводів «Червоний екскаватор», «Арсенал» і будівельного управління № 3 тресту «Хрещатикбуд», які почали створювати школи передового досвіду. Комсомольські організації міста, районів, підприємств і організацій зобов'язувалися підтримати цю ініціативу і створити цілу мережу шкіл передового досвіду для молодих виробничників.

З початку 1959 р. дедалі активніше у рух за комуністичне ставлення до праці включалися інженерно-технічні працівники. На заводах «Більшовик», «Червоний екскаватор», кондитерській фабриці ім. К. Маркса вони взяли шефство над бригадами, які змагалися за звання комуністичних, і подавали їм допомогу у більш ефективному використанні обладнання, підвищенні якості продукції, розробці і впровадженні раціоналізаторських пропозицій. На заводі «Червоний екскаватор» формувальник сталеливарного цеху Є. Шкрєбо, наслідуючи почин В. Гаганової, перейшов у відстаючу бригаду і, впровадивши нову організацію праці, добився виконання нею змінних завдань. На осінь 1961 р. на підприємствах Києва працювало 1200 послідовників В. Гаганової. Шість колективів до цього часу завоювали почесне звання колективів комуністичної праці. Серед них — колекти-

ви заводу «Точелектроприлад», 1-ї взуттєвої фабрики, міжміської телефонної станції та ін.

Комсомольці і молодь міста йшли у перших лавах учасників руху за комуністичне ставлення до праці, у змаганні за гідну зустріч ХХІІ з'їзду КПРС. Так, комсомольська організація заводу «Арсенал» була нагороджена Київським міськкомом ЛКСМУ почесною грамотою і вимпелом «Переможець змагання на честь ХХІІ з'їзду КПРС і ХХІІ з'їзду Компартії України». Високого звання ім. ХХІІ з'їзду КПРС було удостоєно вісім бригад комуністичної праці, в тому числі бригади В. М. Гайцана, Є. І. Минька, О. П. Ушакова. Бригада токарів О. П. Ушакова, яка систематично виконувала виробничі завдання на 120—130 % при хорошій якості продукції, була однією з кращих на «Арсеналі».

Таким чином, трудящі Києва успішно працювали над втіленням у життя рішень партії про відбудову і дальший розвиток народного господарства. У соціалістичному змаганні, масовому русі за комуністичне ставлення до праці вони добивалися зростання продуктивності праці, виконання завдань п'ятирічних планів, зробили вагомий внесок у технічний прогрес, раціоналізацію виробництва. Творче ставлення до праці, прагнення добитися піднесення народного господарства породжувало багато патріотичних починів серед жителів столиці України, що знайшли підтримку у багатьох трудових колективах республіки і країни.

Шефство міста над селом. Питання зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства як соціальної основи розвитку радянського суспільства були предмети постійної турботи Комуністичної партії і Радянського уряду. «Все, чого ми досягли, — підкреслював В. І. Ленін, — показує, що ми спираємось на

Новий екскаватор Е-153, виготовлений на заводі «Червоний екскаватор». 1956 р.

найчудеснішу в світі силу — на силу робітників і селян»². У післявоєнній роки могутня творча сила союзу робітничого класу і колгоспного селянства проявилася особливо виразно, яскраво.

Відбудовуючи промисловість, транспорт і зв'язок, робітники і спеціалісти Києва водночас подавали дійову шефську допомогу у відродженні сільського господарства столичної області республіки. Ця допомога мала постійний, систематичний характер. Ініціаторами проведення широкої шефської допомоги виступали комуністи, партійні організації провідних промислових підприємств — заводів «Більшовик», «Ленінська кузня», «Точелектроприлад», «Арсенал» та ін. Міський комітет партії, виконком міськради депутатів трудящих, обком партії та обвиконком всіляко підтримували ці ініціативи. У 1948 р. Київський міськком Компартії України прийняв постанову, якою закріпив колективи міста за сільськими района-

ми, за конкретними господарствами і МТС для подання їм постійної практичної допомоги у відбудові і розвитку громадського виробництва.

Особлива увага приділялася допомозі машинно-тракторним станціям. МТС були вирішальною ланкою у справі технічного забезпечення відбудови і дальшого розвитку сільськогосподарського виробництва, важливим важелем індустріалізації праці колгоспників, робітників радгоспів. З ініціативи трудових колективів Шевченківського, Радянського, Залізничного районів подавалася допомога МТС у відбудові ремонтних майстерень, обладнанні їх верстатами, забезпеченні інструментом і матеріалами. У напружені дні підготовки до польових робіт на допомогу МТС направлялися робітники промислових підприємств для проведення ремонту тракторів, комбайнів, автомашин, причіпних знарядь, іншої

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 44, с. 224.

сільськогосподарської техніки. Форми шефських зв'язків і допомоги трудових колективів промислових підприємств машинно-тракторним станціям повсякчас розширювалися.

Систематична допомога надавалася МТС кадрами керівних і інженерно-технічних працівників. Хоч самі промислові підприємства і відчували нестачу різних категорій кадрів, вони, будучи вірні своєму обов'язку, систематично направляли на постійну роботу в МТС, колгоспи і радгоспи кваліфікованих робітників і спеціалістів.

Проте цим трудові колективи промислових підприємств не обмежувалися. З тими МТС, де працювали їх робітники і спеціалісти, вони підтримували сталий зв'язок, надавали їм постійну допомогу матеріалами, запасними частинами до тракторів, автомашин, направляли робітничі бригади для подання допомоги у ремонті техніки.

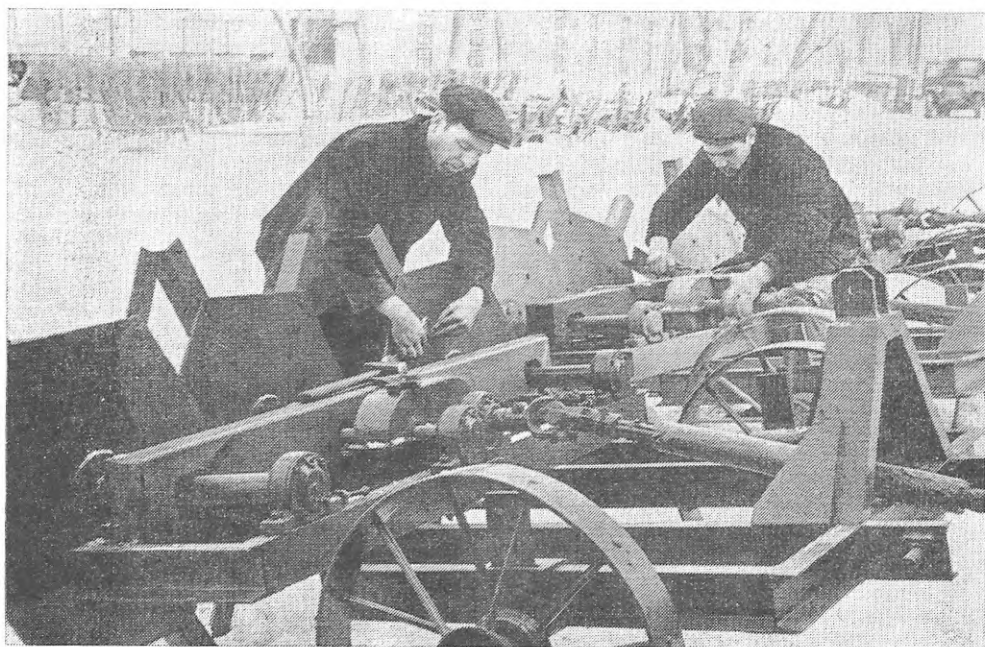
Посланці промислових підприємств і організацій не поривали зв'язку з ними і систематично інформували парткоми про те, як працюють вони особисто, як трудяться очолювані ними підрозділи або колективи.

Особливо посилювали свою увагу і практичну допомогу трудові колективи заводів «Ленінська кузня», «Арсенал», «Точелектроприлад» у період проведення найважливіших господарсько-політичних кампаній на селі. Колективи промислових підприємств Печерського, Шевченківського, Залізничного та інших районів за рекомендаціями районних комітетів партії направляли спеціально укомплектовані групи робітників для подання допомоги у ремонті техніки у період підготовки до весняних польових робіт. Особлива увага приділялася господарствам найближчих до Києва районів — Києво-Святошинського, Васильківського, Броварського, Бориспільського, Обухівського.

З кожним роком активізувалася практична діяльність у шефській роботі партійних, профспілкових, комсомольських організацій. Вони ретельно аналізували дієвість участі трудових колективів у шефській роботі. Для подання допомоги колгоспникам і робітникам радгоспів комсомольські організації Залізничного, Шевченківського та інших районів столиці систематично організовували суботники і недільники, були ініціаторами організації «шефської години», коли молодь вироблену у цей час продукцію відраховувала у фонд шефської допомоги.

Комсомольці промислових підприємств укомплектовували спеціальні бригади по виробництву для підшефних МТС і колгоспів запасних частин, бригади для подання допомоги підшефним господарствам у ремонті сільськогосподарських машин і інвентаря, будівництві теплиць, ліній електропередач та електрифікації МТС, радгоспів і колгоспів, сіл Київської і сусідніх з нею областей. Участь молоді Києва у шефській допомозі сільськогосподарським підприємствам мала постійний характер і одержала назву «Комсомольської шефської копилки». Вдосконалюючи шефську діяльність, трудівники промислових підприємств, особливо робітнича молодь, у тому числі й та, що вчилася в навчальних закладах системи професійно-технічної освіти, організувала соціалістичне змагання за економію будівельних матеріалів, металу, вугілля з метою передачі їх підшефним колгоспам, радгоспам, МТС. У колективах заводів, фабрик, транспорту Печерського, Залізничного та інших районів у соціалістичні зобов'язання включалися цукти, які передбачали здійснення конкретних заходів по економії матеріальних ресурсів для підшефних господарств, подання іншої допомоги колгоспам, радгоспам Київщини.

У відбудовний період і в наступні роки предметом особливої уваги ше-

Робітники заводу «Київпродмаш» готують техніку для села. 1961 р.

фів стала відбудова, ремонт і будівництво виробничих споруд, будівництво приміщень для тваринницьких ферм, складів. Велика увага приділялася спорудженню в МТС, радгоспах і колгоспах невеликих електростанцій. Дедалі більшого розмаху набувала механізація тваринницьких ферм.

Шефи виявили турботу про розвиток у колгоспах і радгоспах овочівництва, створення і зміцнення парникового господарства. Колективи промислових підприємств у своїх допоміжних цехах виготовляли каркаси, парникові рами та інші конструкції теплиць. У першій половині 50-х років шефські колективи Києва виготовили для колгоспів і радгоспів близько 260 тис. парникових рам, спорудили більш як 15 тис. теплиць площею понад 300 тис. кв. м.

У трудових колективах великих промислових підприємств, а також підприємств ремонтного профілю, де здійснювались значні обсяги буді-

вельних і ремонтних робіт, створювались і направлялися у підшефні колгоспи, радгоспи, МТС спеціальні будівельно-ремонтні бригади. До їх складу включалися спеціалісти масових професій найрізноманітнішого профілю: столяри, теслярі, склярі, малярі та ін. Так, на заводі «Арсенал» були укомплектовані і направлені у підшефні господарства дві спеціалізовані будівельно-ремонтні бригади. На будівництві і ремонті, а потім і на частковій реконструкції теплиць, парникового господарства вони виконали роботи на кілька десятків тисяч карбованців.

Найбільш інтенсивно подавалась допомога підшефним МТС, колгоспам і радгоспам у період підготовки до збирання зернових, цукрових буряків і т. ін. Так, робітники заводів «Більшовик», «Арсенал», вагонного депо у підшефних МТС і колективних господарствах у цей час проводили ремонт і наладку збиральних і молотильних агрегатів, автомобіль-

ного і гужового транспорту, що вивозив зерно з поля на майданчики провіювання, сушки, а також на приймальні цупкти «Заготзерно», елеватори і т. ін.

Ініціатором подання допомоги трудівникам села в період жнив у кінці 40-х років виступив колектив фабрики ім. В. Н. Боженка. На цьому підприємстві участь у практичній допомозі підшефним колгоспам у період збирання брали робітники всіх цехів і технічних служб.

Шефи подавали практичну допомогу в поліпшенні політико-виховної і культурно-масової роботи серед колгоспників і робітників радгоспів. До складу робітничих бригад, що виїжджали для подання допомоги у проведенні сільськогосподарських робіт, були лектори, учасники художньої самодіяльності. У вечірній час для трудівників села читалися лекції, організовувалися тематичні вечори, демонструвалися світлові газети і кінофільми.

Таким чином, шефська допомога робітників, інженерно-технічних працівників, трудової інтелігенції Києва колгоспникам, трудівникам радгоспів і МТС Київщини та інших областей у другій половині 40-х — в 50-ті роки мала постійний характер і була багатогранною. Ця робота систематично розширювалася і вдосконалювалася. Вона на ділі була активним фактором дальшого зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства. У практичній діяльності по зміцненню зв'язків трудівників Києва і сіл Київщини завжди виявлялася спрямовуюча роль партійних організацій. У шефській допомозі дедалі ширшу і активнішу участь брали партійні, профспілкові і комсомольські організації столиці Радянської України.

Взаємодопомога і співробітництво з братніми республіками. Відбудова і дальший розвиток народного господарства районів, що постраждали від

фашистської окупації, — яскравий прояв переваг соціалістичного суспільного ладу. Велика трудова перемога, одержана у ході відродження столиці Радянської України, була результатом колективних зусиль народів усіх братніх республік СРСР. Величезна увага, яка приділялася Комуністичною партією і Радянським урядом відбудові народного господарства України, в тому числі її столиці — Києва, знайшла відображення в Законі «Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.», у бюджеті країни, одним з найголовніших завдань яких стало подання першочергової і максимальної допомоги районам, що постраждали під час фашистської окупації, головним чином з коштів союзного бюджету. Якщо в цілому по СРСР державні капіталовкладення у четвертій п'ятирічці були меншими, ніж у трьох довоєнних п'ятирічках, разом узятих, то на Україні і в Білорусії вони набагато перевершили капітальні витрати, освоєні за роки довоєнних п'ятирічок. Для відбудови зруйнованого німецько-фашистськими окупантами господарства потерпілих районів уряд СРСР у роки четвертої п'ятирічки виділив 115 млрд. крб., у тому числі 49,5 млрд. крб. — Українській РСР.

Бюджет Києва зростав з року в рік, забезпечуючи високі темпи відбудовчих робіт. У народне господарство Києва за роки післявоєнної п'ятирічки було вкладено 6 млрд. крб. Велику фінансову допомогу Київ одержав з фонду братньої допомоги народам СРСР, що постраждали від німецько-фашистської окупації, створеного з ініціативи трудящих Іркутської області. Активну участь у його формуванні своїми внесками брали трудящі центральних районів РРФСР, Далекого Сходу, Уралу, Грузії, Вірменії та інших республік. Колгоспник-пана-

Ленінградський цоватор І. Дапілов (третій справа) обмінюється досвідом з робітниками заводу «Червоний екскаватор». 1957 р.

єць із Хабаровського краю Адунгак Бельди заявив: «Тисячі кілометрів відділяють столицю України від берегів Амуру, але нам близьке це велике місто. Ми допоможемо відбудувати Київ. Я вношу на це свої заощадження»³.

Постійна турбота партії і держави про відбудову столиці Радянської України знаходила вияв у величезній допомозі місту обладнанням і матеріалами. З промислових центрів Російської Федерації та інших союзних республік до Києва прибували ешелони з машинами, верстатами і різним обладнанням, сировиною, турбінами для електростанцій, будівельними матеріалами, усім необхідним для відновлення роботи підприємств, будівництва жител, міського господарства.

На урочистому засіданні партійних, радянських і громадських організацій м. Києва 14 жовтня 1944 р. відзначалося: «Наша могутня соціалістична Батьківщина щедро ру-

кою шле Радянській Україні все, що тільки можливо в умовах війни, щоб швидше відродити промисловість, сільське господарство, транспорт і культурні заклади республіки. Тільки у могутній соціалістичній державі, де всі народи згуртовані великою дружбою і від усієї душі допомагають один одному, став можливим такий небачений розмах відбудовчих робіт у визволених районах»⁴.

Завдяки братній допомозі народів СРСР і героїчним зусиллям трудящих міста швидко був відбудований міський водопровід, пущена електростанція, відроджені промислові підприємства Києва, зруйновані в період тимчасової окупації.

Відбудовувати промисловість Києва допомагали працівники підприємства.

³ Вечірній Київ, 1947, 18 жовтня.

⁴ Цит. за: *Кікалов Г. Т.* Допомога великого російського народу українському народові у відбудові народного господарства у післявоєнний період.— К., 1954, с. 14.

смств Москви, Ленінграда, Свердловська, Челябінська, Алма-Ати, Баку та інших міст Радянського Союзу. Радіоапаратуру, інструменти, телефонні комутатори надсилали зв'язківці Москви і Свердловська, нове електрообладнання прибуло з Сизрані і Орехова-Зуєва, дорожні машини, бетономішалки, катки прислали машинобудівники Ярославля.

Така активна братня допомога принесла відчутні результати. Основні фонди промисловості Києва і області у 1949 р. перевершили рівень 1940 р. в 1,6 раза. Однією з важливіших особливостей післявоєнної відбудови промисловості було те, що одночасно проводилася реконструкція підприємств, оснащення їх новим, доскопалішим обладнанням.

За роки четвертої п'ятирічки при активній допомозі братніх республік у Києві було збудовано ряд нових підприємств, серед яких заводи: мотоциклетний, «Буддеталь», асфальтобетонний, шлакоблоків, пеніциліновий, Дарницький шовковий комбінат, фабрики: книжково-журнальна, швейпа, шліфувально-полірувальна, кінокопіювальна. Став до ладу також Київський деревообробний комбінат і багато інших підприємств.

Допомога братніх республік у житловому будівництві дозволила в короткий строк відродити житловий фонд Києва. Новий генеральний план забудови міста створювався при активній участі кращих зодчих країни, у тому числі московських і ленінградських. Багато цінних пропозицій у проект забудови Києва вніс, зокрема, видатний радянський архітектор О. В. Щусев. В обговоренні планів відбудови і реконструкції Києва брали участь не тільки архітектори, а й широкі кола радянської громадськості. Велику допомогу у відбудові житлового фонду міста, зокрема Хрещатика, подали трудящі братніх республік. Лісоруби Карелії надіслали лісоматеріали, трудящі Баку — бітум для асфальтування до-

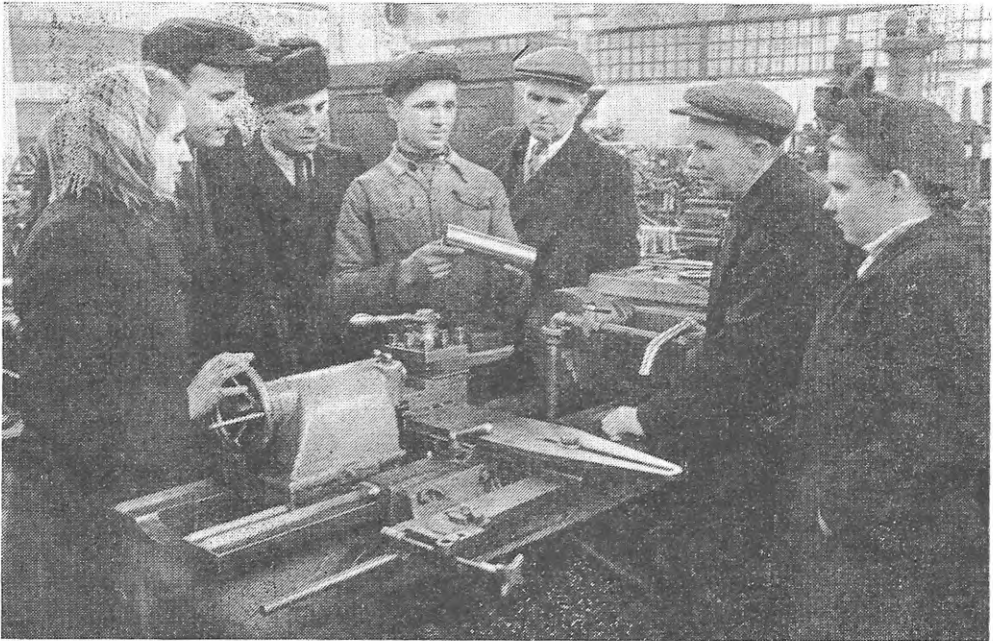
ріг. У газифікації Києва під час післявоєнної його відбудови допомогу подали газифікатори Москви, що мали досвід будівництва газопроводу Саратов — Москва та експлуатації міської газової мережі.

Про безкорисливу допомогу радянських республік у відбудові зруйнованого військового народного господарства яскраво свідчили привітання Українській РСР на честь її 30-річчя. «Трудящі Москви, — говорилося у привітанні Московського комітету ВКП(б) і Московської Ради депутатів трудящих, — разом з усім радянським народом від усієї душі, від усього серця допомагають українському народові заліковувати рани, завдані війною, відбудовувати і рухати вперед своє господарство і культуру». Від імені міста Леніна Ленінградські міський і обласні комітети ВКП(б) і Ленінградська обласна і міська Ради депутатів трудящих писали: «Ми, ленінградці, щасливі, що можемо внести свій внесок у справу відбудови любимої братньої республіки...»⁵.

Вдячний усім радянським республікам за братню допомогу, український народ також допомагав їм промисловою продукцією своїх підприємств. Відроджені промислові підприємства Києва надсилали продукцію у Російську Федерацію, Білорусію, Азербайджан, Казахстан та інші республіки.

Верстатобудування Києва, відроджене з братньою допомогою Російської Федерації, зробило значний внесок в оновлення верстатного парку країни. Київський завод верстатів-автоматів ім. М. Горького у 1948 р. освоїв випуск нових револьверних верстатів і поставляв їх у багато союзних республік. Широке застосування на підприємствах краї-

⁵ Цит. за: Комуністична партія — нахненник і організатор братерського союзу і непорушної дружби народів СРСР. — К., 1954, с. 163.

Делегація робітників московського заводу «Красный пролетарий» на заводі ім. М. Горького. 1954 р.

ни одержали удоскопалені багатопшіндельні верстати цього ж заводу. У 1949 р. вони були достроково виготовлені і відправлені у Челябінськ, Горький, Сталінград.

Київський завод «Більшовик», майже повністю зруйнований під час війни, з квітня 1946 р. вже почав випускати продукцію, спеціалізуючись на виробництві обладнання для хімічної та гумовотехнічної промисловості країни. Київський авіаційний завод узявся за будівництво нових крилатих машин для цивільного повітряного флоту — АН-2. Київський завод «Червоний екскаватор» виконував замовлення Алмати, Чимкента, Могильова, Караганди, Сахаліну. Різноманітні сільгоспмашини, обладнання та інвентар одержували з Києва трудящі Білорусії, Казахстану, Молдавії.

Суттєву допомогу подали підприємства Києва гідробудівникам Куйбишевської ГЕС (нині Волзька ГЕС ім. В. І. Леніна). У своєму

рапорті ЦК КПРС і Раді Міністрів СРСР у зв'язку із завершенням будівництва керівництво Куйбишевгідробуду з вдячністю відзначило чимале значення цієї допомоги.

Спеціалісти Києва подавали допомогу союзним республікам у проектуванні і будівництві нових промислових підприємств. Проектну документацію для будівництва листопркатного стану і газогенераторної станції на узбецькому металургійному заводі у Беговаті виготовили наукові і проектні організації Сибіру і Києва. Проекти для тракторного і автомобільного заводів Білорусії розробляли науково-дослідні інститути і проектні організації Москви, Ленінграда, Києва і Харкова. У 1948 р. у підготовці випуску складної апаратури на одному з заводів Вірменії брали участь кияни.

Велике значення для успішної відбудови народного господарства країни мав взаємобмін виробничим досвідом. Авторитетом у киян ко-

ристувалися методи роботи передових робітників РРФСР. Надбанням робітників Києва, наприклад, став досвід роботи токарів: лєнінградця Г. С. Борткевича і москвича П. Б. Бикова. У 1958 р. Київський авіазавод відвідав лєнінградський токар-новатор лауреат Державної премії СРСР В. М. Трутнєв, який поділився з робітниками заводу своїми методами і прийомами праці. З свого боку, багато робітників і інженерів столиці України передавали свій досвід колегам із братніх республік. На підприємствах РРФСР, Грузії, Вірменії, Азербайджану, Латвії ділився досвідом роботи відомий новатор праці В. К. Семпєський — токар київського заводу «Червоний екскаватор».

Навесні 1954 р. в Лєнінграді перебувала делегація будівельників столиці України — працівників тресту «Хрещатикбуд». Вони відвідали будову Лєнінграда, побували на підприємствах, знайомилися з методами роботи кращих будівельників міста. Водночас кияни знайомили лєнінградців із своїми досягненнями у використанні будівельної кераміки. Зокрема, муляр Києва М. Конопчук продемонстрував свої методи цегляної кладки з одночасним облицюванням керамікою.

Завдяки допомозі народів СРСР, самовіддапій праці українського народу встановлений п'ятирічним планом на 1950 р. рівень промислового виробництва був досягнутий у четвертому кварталі 1949 р. Дружба народів була одним з найважливіших факторів успішного розв'язання завдань післявоєнної відбудови народного господарства України і її столиці — міста Києва.

У 50-ті роки зміцнювалося співробітництво і взаємодопомага промислових підприємств Києва та інших міст країни. Зокрема, враховуючи насущні потреби Києва в електрообладнанні, Єреван поставляв місту за планом, а також за ра-

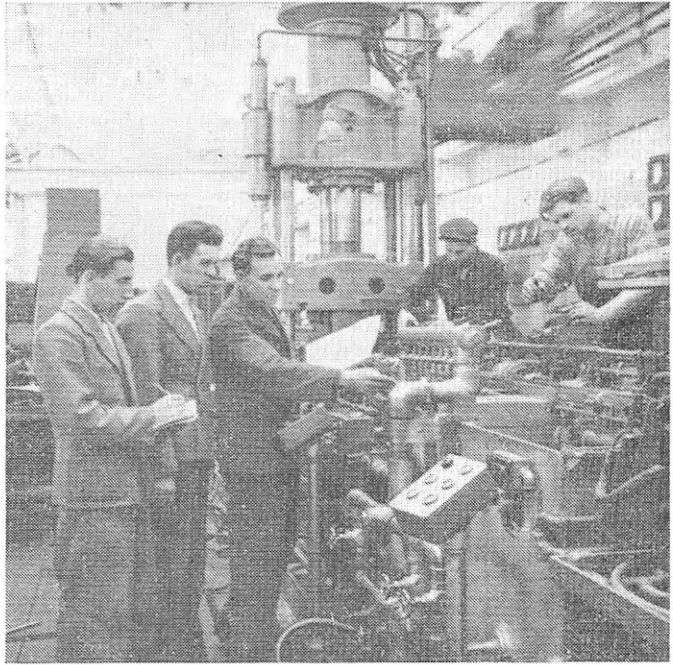
хунок випуску понадпланової продукції пересувні електростанції, трансформатори, генератори й кабель.

На прикладі підприємств, що виробляли будівельні матеріали, можна простежити значення взаємодопомоги братніх республік у новітньому обладнанні, обміні передовим досвідом для вдосконалення виробничих процесів. У кінці 50-х років у країні в цілому було здано в експлуатацію частково або повністю 10 нових цементних заводів, у тому числі київський. При цьому активно впроваджувалася у практику новітня техніка і технологія, вводилися в експлуатацію нові потужні агрегати, виготовлені на Уральському заводі важкого машинобудування. У 50-ті роки велика робота проводилася по реконструкції і розширенню Київського цегельного заводу. Широко використовувався на заводі передовий досвід воронезького майстра швидкісного випалювання цегли П. Дуванова, що дало можливість збільшити випуск цегли за короткий час майже удвічі, підвищити її якість, поліпшити умови праці робітників.

При допомозі союзних республік за порівняно короткі строки у Києві було створено механізовані підприємства по виробництву залізобетону. У налагодженні їх роботи дуже допомогли рекомендації Всесоюзної паради будівельників і працівників будівельної промисловості, яка відбулася в Москві у грудні 1954 р.

Яскравою сторінкою дружби і співробітництва народів СРСР стало будівництво Київського метрополітену. Введення у дію 6 листопада 1960 р. першої черги метро довжиною 5,8 км було результатом спільних зусиль українських будівельників і їх братів по праці з усіх республік. Матеріали і обладнання для будівництва поставляло понад 400 підприємств десяти союзних республік. Вагони для поїздів буду-

Монтаж автоматичної лінії для «Алтайсельмаша» на заводі імені М. Горького, 1954 р.

вали на Митищенському заводі, ескалатори — в Москві і Ленінграді, трансформатори — у Свердловську і Єревані, люмінісцентне освітлення виготовлялося у Ризі. Стапці метро «Вокзальна», «Хрещатик» і «Арсенальна» оздоблені уральським мармуром. Московський завод «Динамо» ім. С. М. Кірова був одним з основних постачальників електричного обладнання. Обкатку поїздів здійснювали метрополітенівці Москви. Технічна школа Московського метрополітену підготувала понад 200 експлуатаційників для Києва.

Розвиток народного господарства Української РСР — один з яскравих прикладів гармонійного поєднання всебічного розвитку господарства окремих районів із зростанням народного господарства всієї країни в цілому. Значне місце у народногосподарському комплексі республіки і країни в цілому в 50-ті роки посідав Київ. Завдяки тісному співробітництву з союзними республіками він став крупним центром машинобуду-

вання. Ця важлива галузь господарства розвивалася у місті на основі всесоюзного поділу праці як органічна складова частина всього народного господарства країни.

Відновивши довоєнну спеціалізацію і значно розширивши номенклатуру продукції, трудящі заводу «Вільшовик» досягли великих успіхів в освоєнні нових видів хімічного, гумообробного обладнання і теплообмінної апаратури для суднобудування. Вони сконструювали і виготовили гігантський агрегат — вулканізатор для виробництва шин великого діаметра для Воропезького шинного заводу.

На Київському заводі верстатів-автоматів ім. М. Горького була виготовлена термічна ділянка автоматичної лінії для Алтайського заводу сільськогосподарського машинобудування, а також перша серія важких автоматів моделі «1290» для шарикопідшипникової промисловості країни. Вироби з маркою заводу «Точелектроприлад» використовувалися

на Камській, Усть-Каменогорській електростанціях, у лабораторіях Московського університету ім. М. В. Ломоносова. Трудівники цього заводу виготовили реле автоматичного управління для лінії високовольтної електропередачі Куйбишев — Москва. Разом з колегами з московського заводу «Динамо» вони створили апаратуру для автоматичного керування механізмами шлюзів Волго-Донського судохідного каналу. Досвід заводу «Точелектроприлад» в автоматизації виробничих процесів широко використовувався спорідненими підприємствами країни. Застосовуючи досвід київських електроприладобудівників і використовуючи їх креслення, спеціалісти ереванського заводу «Електроточприлад» автоматизували процес подачі заготовок при штамповці.

Київські машинобудівники вносили свій вклад у розвиток харчової промисловості. Так, завод «Головпродмаш» освоїв виробництво ірисних ліній-автоматів, якими було обладнано кондитерські фабрики Москви, Петрозаводська та багатьох інших міст.

Київські заводи автотранспортного машинобудування «Ленінська кузня», Київський і Дарницький вагоноремонтні, мотоциклетний, трамвайний ім. Ф. Е. Дзержинського, «Транссигнал» і авторемонтний поставляли свою продукцію в союзні республіки, підтримували тісні зв'язки зі спорідненими підприємствами.

Коллектив заводу «Ленінська кузня» був зв'язаний тісними узами дружби з суднобудівниками Ленінграда, Сталінграда, Тюмені. Він побудував для Волго-Донського, Камського і Волзького пароплавств пасажирські судна «М. Горький», «А. Толстой», «В. Маяковський», «В. Шишков» та ін. Заводська бригада працювала у Мурманську, де знайомилася з побажаннями рибалок про вдосконалення риболовних

траулерів, виготовлених заводом. Трудівники «Ленінської кузні» спроектували і побудували експедиційне судно для досліджень озера Байкал.

У розвиток авіатранспорту країни вносили свій вклад київські літакобудівники. У 50-ті роки будувались літаки АН-8, АН-10, АН-14, які знайшли широке застосування в народному господарстві. На Дарницькому вагоноремонтному заводі при допомозі інженерів Ярославського і Рославльського заводів були розроблені проект оснастки і нова технологія для виготовлення ряду деталей. На багатьох підприємствах країни використовувалася розроблена на Дарницькому вагоноремонтному заводі передова технологія ремонту вагонів поточним вузловим методом.

Результати взаємозв'язків братніх республік відчувалися кожним підприємством, кожним радянським трудівником. Ось слова одного з робітників Латвійської РСР: «Щодня на наш Ризький вагонобудівний завод прибувають поїзди з братньої України. Із Запоріжжя, Дніпропетровська, Жданова йдуть вагони із сталлю — основним матеріалом для виготовлення електровагонів і трамваїв. З Допбасу на завод надходить вугілля... Ми пишаємося тим, що продукція нашого заводу йде на Україну. По вулицях Києва, Харкова та інших міст курсують трамваї, виготовлені на нашому заводі... Це наше щастя, що в Радянському Союзі існує дружба народів. Вона допомагає нам йти вперед, до комунізму»⁶.

Характерні для України в цілому тісні взаємозв'язки з республіками, територіально розташованими поряд, були притаманні і її столиці. Крім РРФСР, Прибалтійських республік підприємства столиці Радянської України підтримували міцні виробничі контакти з Білорусією і Молда-

⁶ Цит. за: Історія Української РСР.— К., 1967, т. 2, с. 651.

Новатори московської взуттєвої фабрики «Буревістник» обмінюються досвідом роботи з робітниками 4-ї київської взуттєвої фабрики. 1951 р.

вією. Так, у будівництво Молдавської ДРЕС великий внесок зробив колектив київського тресту «Електромонтаж». До Білорусії постійно надходили екскаватори заводу «Червоної екскаватор», Дарницький шовковий комбінат поставляв штучний, сиптетичний шовк. Великим попитом користувалися у Білорусії київські холодильники, мотоцикли та інші види продукції.

Надавалася суттєва допомога іншим республікам кадрами. Завод «Укркабель» готував спеціалістів для заводу «Гомелькабель». Працівники будівельно-монтажного управління № 1 Київського зварювально-монтажного тресту у 1960 р. були нагороджені почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Білоруської РСР за участь у будівництві газопроводу Дапава — Мінськ — Рига. Допомагали кияни кадрами й іншим союзним республікам. Робітники та інженери Києва

брали участь у спорудженні у Вірменії Лусаванського інструментального заводу, Єреванського заводу фрезерних верстатів.

На початку 60-х років трудящі Києва виконували замовлення для більш як 100 новобудов країни. Не було республіки, куди б не надходила продукція з маркою київських підприємств.

Яскраву сторіпку у зміцнення дружби народів СРСР вписали кияни у роки освоєння цілих земель. Одразу ж після прийняття рішення ЦК КПРС про освоєння цілих і перелогових земель сотні трудівників Києва виявили бажання взяти участь у цій важливій державній справі. У числі перших подали заявки про відправку на цілину робітники заводів «Арсенал», «Ленінська кузня», «Більшовик» і багатьох інших. У перші ж дні після прийняття постанови ЦК КПРС про освоєння цілих і перелогових земель з Києва

виїхало на цілину понад 600 молодих патріотів. Протягом 1954 р. з Києва підімати цілину відправилося багато груп добровольців. Трудівники окремих підприємств Києва виїжджали на цілину для сезонної роботи. Їх самовіддана праця одержала високу оцінку. У 1958 р. на «Лепіську кузню» надійшов лист від партійної, профспілкової і комсомольської організації Мюктикульського зернорадгоспу про роботу молоді заводу. У листі висловлювалася щира подяка за їх відмінну працю. Багато киян, що працювали на цілині, були відзначені високими нагородами Батьківщини.

Не залишалася остороп від загального трудового піднесення і студентська молодь Києва. З 1956 р.

стали регулярними поїздки студентських загонів на цілину для допомоги у збиранні врожаю. Радгосп «Іскра» в Кустанайській області у перший рік прийняв 450 студентів Київського державного університету, а в радгоспі ім. Герцена працювало 300 студентів КШ. Серед нагороджених значком ЦК ВЛКСМ «За освоєння нових земель» був київський піонер Ю. Лаповий, який відзначився на збиранні брухту. 130 тракторів було побудовано із зібраного піоперами металу і передано трудівникам Казахстану.

Відбудова народного господарства Києва наочно показала величезні можливості об'єднання зусиль братніх республік у розв'язанні найскладніших завдань.

2. Піднесення суспільно-політичного життя

Організаційне та ідейно-політичне зміцнення партійних організацій. При переході до мирного соціалістичного будівництва партійні організації Києва і республіки в цілому зустрілися з великими труднощами, викликаними тяжкими наслідками війни, — великими втратами людей, розрухою народного господарства, нестачею кваліфікованих кадрів, матеріальних коштів. Відроджувати народне господарство у визволених від гітлерівських окупантів районах Радянській державі доводилося тільки за рахунок внутрішніх ресурсів, силами самих трудящих. Великі і складні завдання відбудови народного господарства викликали необхідність поліпшення всієї справи партійного керівництва господарським життям, посилення політико-виховної, ідеологічної роботи.

Складність питає, що виникли, висувала підвищені вимоги до рівня партійного керівництва і діяльності партійних організацій. Ступінь впли-

ву партії на суспільно-політичне життя значною мірою залежав від стану внутріпартійної роботи, від биездатності всіх партійних організацій, активності комуністів. Потрібно було розширити мережу первинних партійних організацій, зосередити комуністів на вирішальних ділянках народного господарства, у сфері матеріального виробництва.

Передбачався перехід на відповідні для мирного часу форми і методи партійного керівництва, відмовившись від тих із них, які були викликані надзвичайними обставинами війни (кооптація, обмеження колегіальності та ін.). Нові завдання вимагали вмілого поєднання партійно-політичної і господарської роботи, забезпечення їх єдності та підвищення ефективності. Необхідно було повсюдно повернутися до дотримання статутних вимог — вчасно проводити звіти і перевибори керівних партійних органів, регулярно проводити партійні збори, пленуми комітетів і

Пропагандист Київського вагоноремонтного заводу ім. Січового повстання П. Я. Яворський проводить заняття з історії КПРС з робітниками ковальського цеху. 1960 р.

збори активів, систематично обговорювати на них питання політики партії, чергові господарські завдання.

Під час перебудови діяльності партійних організацій слід було врахувати і те, що партія під час війни зазнала значних втрат, більшість комуністів вступила до партії у роки війни і перші місяці після її закінчення. Багато партійних організацій на початок відбудовчого періоду, в тому числі і Київська, виявилися ослабленими, їх чисельність далеко не досягала довоєнної. На початок 1946 р. Київська обласна і міська партійні організації нараховували трохи більше 60 % довоєнної кількості комуністів. На цей час міська партійна організація складалася з 9 районних, 923 первинних партійних організацій, що об'єднували близько 23 тис. комуністів. Надалі Київська партійна організація продовжувала зростати і міцніти, поповнювалася комуністами, демобілізованими з лав Радянської Армії, а

також реєвакуйованими з східних районів країни. Водночас у партію вступали передові робітники, представники інших соціальних груп міського населення.

Зміна у складі партійних організацій, нове поповнення їх лав викликали необхідність посиленої уваги до політичної освіти молодих комуністів, залучення їх до активної виробничої діяльності. Виконуючи постанову ЦК ВКП(б) від 26 червня 1946 р. «Про зростання партії і про заходи по посиленню партійно-організаційної і партійно-політичної роботи з повоприйнятими до ВКП(б)», партійні організації Києва посилили роботу по ідейно-політичному вихованню нового покоління комуністів, залученню їх до участі в суспільно-політичному житті, у вирішенні невідкладних завдань відбудови народного господарства міста.

Перебудовуючи всю роботу у відповідності з мирною обстановкою, розширюючи свої ряди, партійна організація міста зосереджувала свої

зусилля насамперед у сфері народного господарства. Вживалися заходи, спрямовані на активізацію партійних груп безпосередньо на виробничих ділянках підприємств, транспорту, в комунальних, торговельних та інших закладах, які обслуговували населення. Велика увага приділялася підвищенню авангардної ролі комуністів у робітничих колективах, в оперативному розв'язанні питань виробництва.

Великі і складні завдання відродження столиці України викликали потребу поліпшити внутріпартійну і посилити організаторську та ідейно-виховну роботу, вдосконалити всю справу партійного керівництва народним господарством. Київський міський комітет партії під керівництвом ЦК КП(б)У проводив велику роботу по створенню нових первинних партійних організацій на підприємствах і в установах міста, по розстановці комуністів на вирішальних ділянках і мобілізації трудящих на переборення труднощів післявоєнного часу, відбудови промисловості, міського господарства, культурних і побутових закладів. Комуністи направлялися на найтрудніші і найвідповідальніші ділянки відбудовчих робіт.

Усе працездатне населення міста під керівництвом комуністів брало активну участь у відбудовчих роботах, створенні необхідних умов для життя і продуктивної праці, налагодженні роботи підприємств і транспорту, торгівлі і культурних закладів, енергогосподарства, водопроводу, каналізації, лазень, пральних.

Комуністи, всі трудящі Києва, республіки разом з усім радянським народом з великим ентузіазмом прийняли затверджений у травні 1946 р. Закон «Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.», що передбачав відбудову і нове значне піднесення всієї радянської економіки, підвищення життєвого рівня

трудящих, зміцнення оборони країни.

Всеохоплююча програма післявоєнного будівництва, памічена партією і урядом, була покладена в основу діяльності партійних організацій і всіх трудящих Києва.

Завдання колективів трудящих по виконанню п'ятирічного плану в квітні 1946 р. обговорювалися на міських і районних зборах партійного активу, у первинних парторганізаціях, на загальних зборах робітників і службовців підприємств та будов.

20 квітня 1946 р. відбулися збори активу Київської міської партійної організації, на яких були всебічно розглянуті завдання комуністів і всіх трудящих міста по виконанню завдань четвертого п'ятирічного плану.

Для широкого роз'яснення завдань п'ятирічки Київський міськком Компартії України провів семінар пропагандистів, а райкоми партії — семінари агітаторів. З числа викладачів вузів, наукових працівників Академії наук УРСР, працівників міністерств і відомств були організовані пропагандистські групи, що подали велику допомогу районним і первинним партійним організаціям у мобілізації трудящих на успішне перетворення в життя завдань п'ятирічного плану.

Як і всі радянські люди, трудящі Києва сприйняли п'ятирічний план як бойову, всеохоплюючу програму, що відповідала їх життєвим інтересам. У резолюціях численних зборів трудових колективів відзначалося, що робітники і службовці міста повністю підтримують і схвалюють п'ятирічний план і докладуть усіх зусиль для його виконання. У зобов'язаннях, прийнятих колективами заводів «Більшовик», «Арсенал», «Трапсигнал», «Зуттєвої фабрики № 1, трикотажної фабрики ім. Р. Люксембург та ін., передбачалося дострокове виконання річних і в цілому п'ятирічного плану, розширення асортимен-

ту, поліпшення якості товарів, продуктивності праці і зниження собівартості продукції. На підприємствах і будовах, на транспорті, в установах міста з ініціативи комуністів розгорнулося масове соціалістичне змагання.

Відповідно до завдань післявоєнного часу Центральний Комітет партії в 1946—1948 рр. прийняв ряд рішень, спрямованих на посилення організаторської та ідейно-виховної роботи в масах, удосконалення її форм і методів. Випяtkово важливе значення мала прийнята 18 травня 1946 р. постанова ЦК ВКП(б) про розгортання соціалістичного змагання і відповідна постанова ЦК КП(б)У від 23 травня того ж року. Однією з найпоширеніших форм змагання став рух за дострокове виконання річних планів і в цілому п'ятирічного плану на 1946—1950 рр.

Атмосфера загального трудового і політичного піднесення, поповнення рядів комуністів передовими робітниками та інженерно-технічними працівниками сприяли підвищенню боєздатності партійних організацій міста. Почали регулярніше проводитися партійні збори, плещу ми міськомуні і райкомів партії, на яких обговорювалися найважливіші питання внутріпартійної та суспільно-політичної роботи, хід виконання п'ятирічного плану. Тільки протягом 1946—1948 рр. відбулося 15 пленумів Київського міського комітету партії. Важливу роль у поліпшенні внутріпартійної та політико-виховної роботи відігравали звітно-виборні збори. З грудня 1947 р. по лютий 1948 р. у них взяло участь 85 % усіх комуністів, 38 % з них виступило при обговоренні питань порядку денного.

Нові завдання, величезні масштаби відбудовчих робіт висували великі вимоги до підготовки і розстановки кадрів, підвищення їх ідейного рівня, професійної майстерності.

Проте у цих ключових питаннях діяльності партійних організацій республіки мали місце серйозні недоліки, відзначені у постанові ЦК ВКП(б) від 26 липня 1946 р. «Про підготовку, добір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів в Українській партійній організації».

Помилки, допущені у підборі і розстановці кадрів у той період, посилювалися тим, що ЦК КП(б)У не надавав належного значення справі вивчення працівників за результатами їх діяльності. Серйозна робота по добору і всебічному вивченню кадрів, їх політичних і ділових якостей підминювалася формальним підходом до справи.

Через помилки, допущені у доборі кадрів, і недостатню увагу до недавно висунутих працівників спостерігалася велика пліппість кадрів, масова заміна керівних працівників. Серйозні упущення, відзначалося у постанові ЦК ВКП(б), мали місце і в справі виховання керівних кадрів, а також в організації ідейно-виховної роботи. Відзначалися серйозні ідеологічні помилки в окремих працях Інституту історії України та Інституту літератури АН УРСР, а також прорахунки у справі підготовки і підвищення кваліфікації наукових кадрів у галузі суспільних наук. Центральний Комітет підкреслив вирішальне значення добору, розстановки і виховання керівних, партійних, радянських і господарських кадрів у здійсненні п'ятирічного плану. ЦК ВКП(б) зобов'язав ЦК КП(б)У, партійні організації республіки «звернути увагу партійних органів і керівних партійних працівників України у бік посилення партійно-політичної роботи і забезпечити правильне поєднання партійно-політичної і господарської діяльності партійних органів»⁷, повести рішучу боротьбу з фактами зрощування партійного апа-

⁷ Парти́йная жи́знь, 1946, № 1, с. 44—45.

рату з державним і господарським, а також з недооцінкою ідеологічної і виховної роботи.

Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся у серпні 1946 р., намітив конкретні завдання республіканській партійній організації по перетворенню в життя постанови ЦК ВКП(б). У вересні—жовтні того ж року відбулися пленуми обкомів, міськкомів, райкомів КП(б)У, збори первинних партійних організацій, на яких всебічно обговорювалися питання про кадри. Все це сприяло посиленню організаторської і політико-виховної роботи партійних організацій республіки, у тому числі Київської міської партійної організації.

Перебудовуючи партійно-організаційну роботу відповідно до вимог ЦК ВКП(б), комуністи Києва посилювали ідейно-політичне виховання мас, розгортали ідеологічну роботу, підвищувався рівень внутріпартійної роботи, розширювалася система партійної освіти. Поліпшенню ідеологічної діяльності партійних організацій значною мірою сприяли прийняті у 1946—1948 рр. постанови ЦК ВКП(б) з питань літератури та мистецтва. В них указувалися шляхи дальшого підвищення ідейно-художнього рівня літератури та мистецтва. У постановах ЦК ВКП(б) дістали дальшого розвитку ленінські принципи радянської літератури та мистецтва — партійність і народність, поєднання високої ідейності з доскопалістю художніх форм, зв'язок з політичними завданнями сучасності. Постанови ЦК ВКП(б) з питань літератури і мистецтва обговорювалися в усіх партійних організаціях Києва.

Ідеологічна робота партійних організацій була покликана сприяти успішному виконанню господарських планів. Важливе значення для підвищення рівня партійного керівництва господарським будівництвом, його ідеологічного забезпечення мали рішення лютого (1953 р.) Плену-

му ЦК Компартії України «Про стан і заходи щодо поліпшення ідеологічної роботи в Київській міській партійній організації». Пленум вимагав тісніше пов'язувати роз'яснення загальнополітичних і державних завдань з мобілізацією трудящих на успішне виконання виробничих планів, на широке розгортання соціалістичного змагання на підприємствах міста⁸.

Велику роль у розгортанні соціалістичного змагання, у загальному трудовому піднесенні народних мас столиці Української РСР відіграли повітворючі почини, з якими у цей період виступили новатори Москви, Ленінграда та інших міст і промислових районів країни.

У середині 50-х років з ініціативи міськкому партії почалася взаємоперевірка підприємствами ходу виконання соціалістичних зобов'язань. До неї було залучено кілька тисяч активістів. На багатьох підприємствах здійснювався перехід від індивідуальних стахановських методів роботи до організації стахановських бригад, дільниць і цехів.

Завдяки самовідданій праці українського народу, величезній матеріально-технічній допомозі братніх республік, великій організаторській і виховній роботі партійних організацій наприкінці 1950 р. доведеного рівень промислового виробництва Української РСР, у тому числі і Києва, був не лише досягнутий, а й значно перевершений. У наступні роки успішно були виконані й перевиконані завдання п'ятирічного плану і перших років семирічки. Неухильно підвищувався матеріальний і культурний рівень життя трудящих.

У лютому 1961 р. відбувся XXI з'їзд Компартії України. Він підбив підсумки діяльності партійних організацій республіки за час після XX з'їзду партії, проаналізував

⁸ Комуністична партія України в резолюціях..., т. 2, с. 433.

перші результати самовідданої боротьби комуністів і всіх трудящих за здійснення семирічного плану, визначив чергові завдання соціально-економічного і культурного розвитку республіки. З'їздові передували обласні і міські партійні конференції. Виконуючи рішення з'їзду, Київської міської партійної конференції, комуністи, трудящі міста докладали великих зусиль для дальшого розвитку промисловості й транспорту, впровадження у виробництво новітніх досягнень науки і техніки. Збори партійного активу Києва і області, що відбулися у серпні 1960 р., затвердили заходи щодо прискорення науково-технічного прогресу.

У 1959—1961 рр. ще більше зміцнили ряди міської партійної організації. Вона поповнилася кращими представниками робітничого класу, народної інтелігенції. Поліпшився якісний склад керівних партійних і радянських кадрів. У ці роки на керівну роботу було висунуто багато молодих, здібних організаторів із числа робітників, спеціалістів народного господарства.

Велике місце у діяльності районних і міського комітетів партії займало неухильне підвищення ідейно-теоретичного рівня комуністів, працівників ідеологічного фронту. Значно була розширена мережа гуртків, політшкіл, семінарів, вечірніх університетів марксизму-ленізму. У 1960/61 навчальному році всіма формами політичної освіти було охоплено близько 200 тис. чоловік, у тому числі 103 тис. безпартійних. На 40 підприємствах міста діяли школи агітаторів.

Ідеологічна, політико-виховна робота партійних організацій спрямовувалася на підвищення свідомості, творчої активності трудящих, їх ідейності, вірності справі комунізму.

Діяльність Рад депутатів трудящих. Переможне завершення війни відкрило перед органами Радянської

влади можливість дальшого розвитку соціалістичної демократії, ліквідації деяких її обмежень, викликаних війною. Робота партійних і радянських організацій столиці Радянської України, спрямована на відновлення органів Радянської влади, напштовхувалася на певні труднощі, зв'язані з тим, що у боротьбі з фашизмом загинуло багато депутатів та активістів Рад. У 1945 р. з 844 депутатів, обраних до війни у Київську міську Раду, на облік стало тільки 294. Та незважаючи на труднощі, органи Радянської влади міста перебудовували свою роботу відповідно до вимог мирного часу, активно включившись у вирішення різноманітних питань будівництва і відбудови промисловості, міського господарства, підвищення добробуту і культури киян.

У перші повоєнні роки міська і районні Ради депутатів трудящих здійснили ряд надзвичайно важливих заходів по відродженню народного господарства міста. У вересні 1945 р. на сесії міської Ради був прийнятий п'ятирічний план розвитку народного господарства Києва на 1946—1950 рр. У розробці цього важливого документа взяли участь сотні депутатів і активістів Київської міськради.

Одним з найважливіших завдань перших повоєнних років було відродження житлового фонду міста, зруйнованого гітлерівцями. Велику організаційську і практичну роботу по забезпеченню населення житлом і благоустрою міста здійснювали депутати міської і районних Рад.

Використовуючи досвід ленинградців, виконкоми Ленінської, Жовтневої, Сталінської і залізничної районних Рад м. Києва організували при житлових управліннях комісії по ремонту та експлуатації житлового фонду. Це корисне починання підхопили всі інші районні Ради міста, створивши 382 комісії сприяння, у яких працювало понад 3 тис. чоло-

Голова виконкому Київської міської Ради депутатів трудящих О. Й. Давидов знайомить групу депутатів з планом за будови нових районів Києва. 1960 р.

вік. Навколо комісії згуртувався актив із числа домогосподарок, санітспекторів, квартирних уповноважених, представників промислових підприємств і організацій.

Широкому залученню трудящих міста до діяльності в державних органах сприяли вибори до Рад депутатів трудящих. Напередодні перших післявоєнних виборів до Верховної Ради СРСР (лютий 1946 р.) було опубліковано Звернення ЦК ВКП(б) до всіх виборців, у якому партія, проаналізувавши події з часу перших виборів до Верховної Ради СРСР, закликала радянських людей віддати свої голоси за кандидатів блоку комуністів і безпартійних. По всій країні, в тому числі і в Києві, пройшли збори і мітинги, на яких трудящі гаряче схвалювали політику Комуністичної партії і Радянського уряду.

Для киян вибори до Рад стали радісним святом перемоги соціалізму над чорними силами фашизму, морально-політичної єдності і дружби всіх народів нашої багатонаціональної країни. На багатьох бюлетенях виборці писали хвилюючі слова гарячої любові до Батьківщини, вдячнос-

ті Комуністичній партії і Радянському уряду.

У грудні 1947 р. відбулися перші повосенні вибори до місцевих Рад. В результаті цих виборів органи державного управління міста поповнилися свіжими силами, підвищився їх авторитет у масах. До складу Київської міської Ради було обрано 840 чоловік. Головою міської Ради став О. Й. Давидов, який пропрацював на цьому посту 16 років. На першій сесії міської Ради були створені постійні комісії з основних галузей народного господарства міста. Вони сприяли успішній організації його господарського і культурного життя.

Усього до складу постійних комісій міської Ради другого скликання входило 500 депутатів, а у 83 аналогічних органах райрад парохувалося 1264 депутати. Крім того, у роботі комісій брали участь сотні активістів. У постійних комісіях місцевих Рад міста у 50-ті роки плідно працювали робітники М. П. Шомін, О. Г. Чайковський, вчені Є. О. Патон, Т. В. Путьята, артисти О. М. Ватуля, О. Я. Кусенко, Д. О. Мілютенко, композитор Г. Г. Верьовка, письменники О. Т. Гончар, П. М. Воронько.

Група київських мостобудівників, висунутих кандидатами в депутати Київської міської Ради депутатів трудящих. 1957 р.

Добре працювала міська постійна комісія по промисловості, яку очолював директор заводу «Арсенал» О. П. Гуляєв. Її актив намітив заходи щодо поліпшення роботи місцевої і кооперативної промисловості міста, яка ще недостатньо задовольняла зростаючі потреби населення у товарах широкого попиту, у предметах домашнього вжитку. Комісія регулярно здійснювала контроль за виконанням рішення міськвиконкому з вказаного питання.

Проте у роботі органів державної влади на місцях були і певні недоліки. Вони виявлялися насамперед у порушенні принципів радянської демократії, колективних методів управління. Бували випадки, коли виконком Київської міської Ради депутатів трудящих вирішував важливі питання господарського і культурного будівництва не на сесіях, а адміністративним шляхом. Не завжди у відповідності з конституційними нормами скликалися сесії міської Ради. У місцеві Ради, як і верховні органи влади, обиралася недостатня кількість робітників. У деяких виконкомах керівні пости займали працівники, що не були депутатами.

XVI з'їзд КП(б)У, вказавши на недоліки у роботі Рад депутатів трудящих республіки, зажадав від партійних організацій поліпшити керівництво діяльністю радянських органів. Виконуючи рішення з'їзду, партійні організації домоглися дальшого розширення участі народних мас в управлінні господарським і культурним життям Києва. У місті було організовано обговорення матеріалів з'їзду, яке проходило при високій активності трудящих та їх посланців у Радах — депутатів.

У наступні роки в країні відбувався процес дальшої демократизації суспільно-політичного життя. Це знайшло відображення у діяльності Рад, які дедалі більше розширювали політичну, господарську і організаційну діяльність у масах. Так, у 1958 р. в основу організаційно-масової роботи Рад депутатів трудящих Києва були покладені рішення XX з'їзду КПРС, постанова ЦК КПРС від 22 січня 1957 р. «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих та посилення їх зв'язків з масами». У розроблених Радою заходах передбачалися регулярне скликання сесій Рад, виписання на їх розгляд найбільш важли-

вих питань господарського, житлового і культурного будівництва в районах міста, звітність виконкомів Рад, відділів і управлінь на сесіях про свою роботу, а також активізація роботи постійних комісій і депутатів, концентрація їх уваги на посиленні контролю за виконанням наказів і пропозицій виборців, залучення до роботи у комісіях широкого активу з числа депутатів, спеціалістів і громадськості.

Виконання згаданих заходів дало можливість значно підняти загальний рівень організаційно-масової роботи Рад у місті.

У 1958 р. було проведено три сесії міської Ради і 59 засідань районних Рад. Вони проходили на більш високому ідейному і організаційному рівні, ніж у попередні роки, при значній активності депутатів, постійних комісій. Виконавчі комітети Рад депутатів трудящих регулярно інформували широко громадськість міста про виконання рішень попередніх сесій і про основні питання роботи у міжсесійний період. Характерною особливістю діяльності депутатів міської Ради була регулярність їх роботи у виборчих округах. Так, з 697 депутатів Київської міської Ради постійно скликання перед виборцями звітували 622 (89 %), а з 1965 депутатів районних Рад — 1720 (88 %). Багато депутатів Рад протягом року звітували двічі.

Поживавилася робота постійних комісій міської і районних Рад. У 1957 р. їх нараховувалося понад 100, і членами їх були майже 1900 чоловік. Як відзначалося у постанові Президії Верховної Ради УРСР від 5 березня 1958 р., районна Рада Печерського району м. Києва усі основні питання вирішувала при активній участі постійних комісій, в яких, крім депутатів, працювало багато передовиків виробництва і спеціалістів. Члени будівельної комісії, наприклад, систематично займалися роботою будівельних організацій, вишу-

кували додаткові резерви для виконання плану будівельних робіт у районі, добивалися поліпшення умов праці робітників. Внаслідок здійснення Радою цінних пропозицій будівельної комісії у районі значно підвищилася продуктивність праці будівельників, було проведено концентрацію об'єктів капітального ремонту, скорочено строки його виконання.

Велику роботу щодо поліпшення діяльності медичних установ, медичного обслуговування населення району, створення кращих умов праці для робітників на підприємствах проводила комісія по охороні здоров'я. Активну участь у вирішенні питань роботи загальноосвітніх шкіл і дошкільних дитячих закладів брали члени комісії народної освіти.

Добре працювала постійна комісія торгівлі і громадського харчування міської Ради. Так, у 1960 р. на її засіданнях розглядалися такі питання: про стан торгівлі картоплею, овочами, фруктами і ягодами у Києві, про хід виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20 лютого 1959 р. «Про дальший розвиток і поліпшення громадського харчування», про стан торговельного обслуговування трудящих у місцях відпочинку і розваг. Свої пропозиції комісія виносила на обговорення виконкому міської Ради, яка приймала по них конкретні рішення.

Районні Ради депутатів трудящих міста активно включилися у боротьбу за охорону громадського порядку. Під безпосереднім керівництвом Рад на підприємствах і в установах у 1960 р. було створено 749 добровільних народних дружин, що нараховували понад 24 тис. чоловік.

Всього у роботі постійних комісій у 1960 р. брало участь близько 3 тис. чоловік. Крім того, комісії залучали широкі маси під час підготовки окремих питань для розгляду на сесіях Рад або засіданнях виконавчих комітетів депутатів трудящих.

Організаторська робота депутатів і активу, що входив до складу постійних комісій, допомогла ліквідувати недоліки у діяльності багатьох підприємств, будов, установ, піднести рівень роботи Рад депутатів трудящих в цілому, зміцнити їх зв'язок з масами, сприяти вирішенню завдань господарського і культурного будівництва в районах.

Яскравим проявом народовладдя, дієвості соціалістичної демократії була безпосередня участь трудящих міста у виборчих кампаніях. Під час виборів у місцеві Ради створювалися виборчі комісії, до складу яких громадські організації і трудові колективи міста посилали своїх кращих представників.

Протягом 1947—1961 рр. трудящі міста 7 разів обирали своїх депутатів до місцевих Рад. У них пройшли добру школу управління державними справами 5397 чоловік. У Верховній Раді УРСР у ці роки Київ представляли 36 киян, у Верховній Раді СРСР — 14. Депутатами Верховної Ради СРСР і УРСР у різний час обиралися робітники київських промислових підприємств П. В. Гусятникова, М. М. Корх, В. К. Семинський, а токар заводу «Арсенал» Г. Я. Царик — членом Президії Верховної Ради УРСР.

Здійснення ленінського принципу змішаності складу депутатів давало можливість при кожних виборах до Рад залучати до державного управління велику кількість нових депутатів — комуністів і безпартійних.

Таким чином, у 50-ті роки відбувся процес дальшого вдосконалення форм і методів роботи органів державного управління. Розширення принципів радянського демократизму сиріяло дальшій активізації творчої активності мас у міській і районних Радах столиці Радянської України. Це забезпечувалося успішним здійсненням ленінського принципу поєднання централізованого керівництва

з розвитком ініціативи трудящих на місцях у вирішенні завдань господарського і культурного будівництва. Ради зміцнили організаційно, поліпшився їх якісний склад, вони стали більш конкретно й оперативно здійснювати керівництво багатьма галузями народного господарства. Перед ними відкрилися більш широкі перспективи використання невичерпної ініціативи народних мас у розвитку економіки і культури міста.

Розгортання роботи профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій. В активізації суспільно-політичного життя трудящих Києва у післявоєнні роки важлива роль належала профспілкам, комсомолу, всім іншим громадським організаціям. Вони подавали повсякденну допомогу партійним і радянським організаціям у мобілізації трудящих на виконання планів післявоєнного відродження економіки і культури, проводили багатогранну організаторську і виховну роботу в масах.

Під керівництвом партійних організацій були здійснені заходи по ідейному і організаційному зміцненню профспілок, удосконаленню їх структури, підвищенню рівня організаторської роботи. Велика увага приділялася розширенню мережі фабрично-заводських і місцевих комітетів профспілок, поповненню їх лав. З 1948 по 1961 р. кількість фабрично-заводських і місцевих комітетів профспілок на підприємствах і в установах міста зросла з 2283 до 4378. Чисельність членів профспілок зросла відповідно з 185 тис. до 713 тис. чоловік, або більше ніж у 3,5 раза.

Спільно з партійними і радянськими органами профспілки виступили безпосередніми організаторами боротьби трудящих за відбудову зруйнованих війною промисловості, транспорту, житлового фонду. У центрі уваги кожної профспілкової органі-

зації перебували питання соціалістичного змагання, пропаганди і впровадження передових методів праці, розвитку раціоналізаторської і винахідницької діяльності, підвищення професійно-технічного рівня робітників, поліпшення їх побутового і культурного обслуговування.

Головним напрямом діяльності профспілок було розгортання соціалістичного змагання. Велику турботу виявляли вони про поширення передового досвіду киян, підтримку і розвиток цінних патріотичних починів робітників братніх республік.

У соціалістичних зобов'язаннях колективів багато уваги приділялося підвищенню кваліфікації працюючих. З цією метою міськпрофрада, заводські профорганізації створювали стахановські школи, школи передового виробничого досвіду, школи швидкісних методів праці. Вони відіграли важливу роль у пропаганді і поширенні передового досвіду. Для участі у роботі цих шкіл запрошувалися новатори виробництва з братніх республік. Так, у 1949 р. на запрошення профспілкової організації перед робітниками київського заводу «Електроприлад» виступив ініціатор масового руху за колективні стахановські методи праці майстер московського заводу «Калібр» лауреат Державної премії СРСР М. О. Російський. Він поділився досвідом своєї роботи.

Зростала роль профспілкових організацій у залученні трудящих до управління виробництвом. У повесні роки відновилася практика проведення виробничих нарад — однієї з дійових форм широкого залучення робітників і службовців до управління, планування, господарювання. На цих нарадах розглядалися питання підвищення продуктивності праці, виконання планових завдань, раціонального використання обладнання, зміцнення трудової дисципліни, впровадження в життя раціоналізаторських пропозицій робітників.

Важливою формою роботи профспі-

лок міста по залученню трудящих до вдосконалення виробництва, до боротьби за виконання річних і п'ятирічних планів стали колективні договори. Практика укладання договорів була відновлена у 1947 р. В ході обговорення колективних договорів робітники і службовці вносили пропозиції щодо поліпшення праці трудящих, організації праці і заробітної плати, охорони праці, матеріально-побутового і культурного обслуговування трудящих. Профспілкові організації добивалися виконання господарниками більшості прийнятих пропозицій. Щороку укладання колективних договорів на підприємствах Києва набувало значення важливої господарсько-політичної кампанії.

Широко залучалися трудячі до участі у постійних комісіях фабрично-заводських, місцевих і цехових комітетів. Наприклад, у 1956 р. на заводі «Ленінська кузня» у роботі комісій по заробітній платі брали участь 142 активісти, у комісіях соціального страхування — понад 200 чоловік. Близько 300 членів профспілки були громадськими контролерами, що здійснювали контроль за роботою магазинів, їдалень, комунально-побутових підприємств, за житловим будівництвом. У 1960 р. у Києві нараховувалося понад 40 тис. громадських контролерів.

Приділяючи головну увагу відбудові народного господарства і дальшому розвитку виробництва, профспілкові організації міста водночас турбувалися про зростання матеріального добробуту і культурного рівня трудящих, про поліпшення умов їх праці, виходячи з максимального використання реальних можливостей післявоєнного часу.

Багато уваги приділяли профспілки житловим проблемам. Профспілкові організації брали участь у складанні графіків відбудови житлових будинків, слідували за постачанням будов необхідними матеріалами.

Прийом у ВЛКСМ на засіданні комітету комсомолу середньої школи № 33. 1953 р.

Профспілки виступили організаторами шефства виробничих колективів над дитячими закладами. Особливо широкого розмаху ця діяльність набула на заводах «Більшовик», «Лепінська кузня», «Укркабель». Ще не всі цехи Київської швейної фабрики ім. І. Ф. Смирнова-Ласточкина були відбудовані, а її колектив під керівництвом партійної і профспілкової організацій навесні 1946 р. повністю відремонтував зруйновану фашистськими окупантами дитячу дачу підприємства. Усього по Києву за роки п'ятої п'ятирічки були введені в дію дитячі дошкільні заклади на 3386 місць.

У післявоєнний період значно зростає роль Ленінського комсомолу у суспільно-політичному житті Києва. Комсомол був вірним і надійним помічником партійних, профспілкових організацій у комуністичному вихованні молоді, у залученні її до розв'язання соціально-економічних і політичних завдань післявоєнного відродження.

Для мобілізації всіх сил комсомольців на розгортання політичної роботи серед населення, на залучення всієї молоді до активної участі у відбудові народного господарства необхідно було насамперед відновити і значно розширити мережу комсомольських організацій, перебудувати їх діяльність. Величезну допомогу комсомолові у вирішенні цих завдань подали партійні організації міста. Швидко відновлювалася мережа первинних комсомольських організацій, зростала їх кількість. Якщо у січні 1945 р. у місті налічувалося 503 первинні комсомольські організації, то на кінець 1960 р. їх було вже 1599. За цей же час чисельність міської комсомольської організації зростає з 13,1 тис. до 155 тис. чоловік, або майже у 12 разів.

Велика робота проводилася по скороченню нечисельних первинних організацій. Так, якщо у 1945 р. близько половини усіх первинних організацій становили організації чисельністю до 20 комсомольців (причо-

му у 95 перебувало менше 5 членів ВЛКСМ), то у 1961 р. кількість таких організацій знизилася до однієї третини; 25 організацій нараховувало понад 1000 членів ВЛКСМ.

Поряд із зростанням чисельності комсомольських організацій відбувалося їх ідейне і організаційне зміцнення, поліпшувалася політико-виховна робота серед молоді. Підвищувався загальноосвітній рівень керівників і рядових членів ВЛКСМ. У 1959 р. понад 39 тис. комсомольців Києва мали вищу і незакінчену вищу освіту.

Київський міський і районні комітети комсомолу, первинні комсомольські організації багато уваги приділяли організації соціалістичного змагання, залученню до нього всієї молоді, впровадженню передових методів праці. У 1950 р. понад 40 тис. молодих робітників промислових підприємств, транспорту і будов міста брали активну участь у соцзмаганні за виконання і перевиконання державних планів. Понад 300 молодих стахановців у останньому році четвертої п'ятирічки виконали по 10 і більше річних норм. Серед них слюсар-складальник заводу «Червоний екскаватор» Віктор Матата, токар заводу «Арсенал» Валентин Тремко, модельник заводу «Більшовик» Микола Малько. У 1953 р. вже понад 70 тис. молодих робітників, 3500 комсомольсько-молодіжних бригад були учасниками соціалістичного змагання.

Комсомольці міста поряд з комуністами працювали на найважливіших ділянках відбудови народного господарства, ставали передовиками виробництва, ініціаторами багатьох патріотичних починів. Комсомольські організації заводів «Червоний екскаватор» і «Більшовик», де виготовлялися машини і обладнання для будівництва заводів збірного залізобетону, оголосили ці замовлення комсомольськими і боролися за дострокове їх виконання. Ця ініціати-

ва київських комсомольців знайшла підтримку у багатьох містах країни.

Важливе місце у роботі комсомольських організацій займали питання підвищення професійної майстерності молодих робітників. Цій меті служили створювані при міськкомі і райкомах комсомолу технічні ради молодих спеціалістів, комісії і школи по пропаганді передового досвіду, проведення науково-технічних конференцій. Київський міськком комсомолу організував на базі заводу «Більшовик» школу молодих токарів міста.

Комсомольці міста активно включилися у змагання за звання бригад і ударників комуністичної праці. У дні підготовки до XXI з'їзду КПРС у ряди тих, що змагалися за це почесне звання, влилося понад 46 тис. юнаків і дівчат. Знаменно, що на заводі «Арсенал» із восьми бригад, утворених у 1959 р. звання комуністичних, п'ять були комсомольсько-молодіжними. У 1961 р. за звання ударників і бригад комуністичної праці боролися понад 117 тис. комсомольців і молодих робітників міста.

Однією з найяскравіших сторінок у літопису трудової слави радянської молоді є освоєння цілини. Дружно відгукнулися на заклик партії взяти участь в освоєнні цілинистих земель комсомольці і молодь Києва. Вже у першій половині 1954 р. понад 1700 добровольців самовіддано трудилися на землях Казахстану.

Велике місце у роботі комсомольських організацій міста посідало вдосконалення форм і методів ідейно-виховної роботи серед молоді, формування у неї комуністичного світогляду. Особлива увага приділялася підвищенню марксистсько-ленінської освіти юнаків і дівчат, вихованню їх на славних революційних, бойових і трудових традиціях, ідеях дружби народів нашої багатонаціональної Батьківщини. Важливим засобом у

Маршал Радянського Союзу С. М. Будьонний, що прибув до Києва на святкування 30-річчя ДТСААФ, серед робітників Дарницького вагоноремонтного заводу, 1957 р.

розв'язанні цього завдання була організація політичного навчання молоді. У 1951 р. в системі комсомольської політосвіти працювало 1380 політгуртків і політшкіл, у яких навчалася понад 21 тис. чоловік. Усіма формами навчання, у тому числі і навчанням у вечірніх школах, було охоплено у цей час понад 41 тис. юнаків і дівчат. Поліпшувалося забезпечення гуртків пропагандистськими кадрами. У 1953 р. партійні організації затвердили для роботи пропагандистами у системі комсомольської політосвіти 1070 членів і кандидатів у члени КПРС.

У 50-ті роки у роботі міської комсомольської організації з'явилося чимало нових форм комуністичного виховання молоді — ради старих комуністів, університети культури, тематичні вечори для членів бригад комуністичної праці, урочисті реєстрації шлюбів та ін.

Підвищенню громадсько-політичної активності трудящих міста сприяла також діяльність наукових, спортивних і оборонних товариств і організацій, творчих спілок.

Велику роботу на фабриках і заводах, в установах і закладах міста проводила Київська міська організація Червоного Хреста, до якої у 1947 р. входило 2 тис. первинних організацій, що нараховували 137 тис. чоловік. Активісти товариства організовували лекції, створювали санітарні пости на підприємствах і в установах, слідкували за поліпшенням санітарного стану вулиць, будинків, брали шефство над сиротами та інвалідами Великої Вітчизняної війни. В 1947 р. у Подільському районі міста у місячнику допомоги інвалідам Великої Вітчизняної війни взяло участь близько 16 тис. киян, 132 колективи підприємств і установ. Учасники місячника перевірили, зо-

крема, житлові умови і зробили ремонт у квартирах 215 інвалідів війни.

Таким чином, післявоєнний пе-

ріод відзначений новим піднесенням у роботі всіх громадських організацій міста, і насамперед профспілок і комсомолу.

3. Поліпшення умов життя населення міста

Підвищення матеріальної забезпеченості трудящих. Вже в перші післявоєнні роки партія та уряд робили все можливе не тільки для відновлення і дальшого розвитку зруйнованої економіки, а й для ліквідації тяжких наслідків спустошливої війни у матеріальному становищі населення. Завдяки зростанню національного доходу збільшувалися кошти, що направлялися у фонд народного споживання, поступово відходили у минуле нужда та нестаток, все повніше задовольнялися запити трудящих.

Багато було зроблено для послідовного здійснення соціалістичного принципу оплати праці у відповідності з її кількістю та якістю. В 1946 р. на 20 % було збільшено зарплату працівників провідних галузей промисловості, підвищено мінімум заробітної плати. Враховуючи відставання росту зарплати низькооплачуваних працівників від підвищення середнього рівня оплати праці, Рада Міністрів СРСР, ЦК КПРС і ВЦРПС у вересні 1956 р. прийняли постанову «Про підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям», згідно з якою вона збільшилась у середньому на третину.

На промислових підприємствах провадився перегляд застарілих норм виробітку. Вводилися падбавки за вислугу років, впорядковувалася преміальна система.

Незважаючи на надзвичайну напруженість державного бюджету, малооплачувані верстви населення одержали пільги по сплаті прибут-

кового податку або були повністю звільнені від нього: знизилася податки з трудящих, які мали порівняно низькі заробітки, і повністю звільнилися від прибуткового податку працівники з мінімальною заробітною платою. З 1958 р. скасовано податок на бездітність з одиноких жінок і малодітних сімей.

Проведені заходи сприяли зростанню середньомісячної заробітної плати робітників і службовців країни з 481 крб. у 1946 р. до 642 крб. у 1950 р. і 806 крб. у 1960 р.* Швидше за все збільшувалася заробітна плата робітників провідних галузей промисловості.

Нормалізувалася тривалість робочого дня, на збільшення якого радянський народ свідомо пішов у роки війни. Були відновлені 8-годинний робочий день, щорічні відпустки робітників і службовців. У 1955 р. середня тривалість робочого тижня складала 47,8 години. Відповідно до рішень XX з'їзду КПРС було здійснено послідовне скорочення робочого тижня при збереженні повної заробітної плати трудівників. З 1957 р. робітники і службовці поступово переводились на 7-годинний, а на шкідливих виробництвах — на 6-годинний робочий день, що мало велике соціальне значення.

Під час підготовки до переходу на скорочений робочий день було проведено певну роботу по поліпшенню умов праці та підвищенню її продуктивності. Вдосконалювалися норму-

* Тут і далі дані наводяться за масштабом цін 1947—1960 рр.

вання й оплата праці. На підприємствах Києва пройшов громадський огляд резервів виробництва. Від трудящих надійшло багато пропозицій, спрямованих на раціоналізацію виробничих процесів: на Дарницькому шовковому комбінаті — 143, взуттєвій фабриці № 1 — 89 тощо. За рахунок впровадження нової техніки і технології, раціоналізації та механізації виробничих процесів, підвищення продуктивності праці задовольнялася значна частина потреб підприємств у додатковій робочій силі, наприклад, на Київському комбінаті штучного волокна — на 58 %.

У повенні роки одним з основних шляхів підвищення реальних доходів усіх верств населення було зниження (в 1948—1954 рр. щорічне) роздрібних цін у державній і кооперативній торгівлі. Одночасно зниження цін відбувалося й на колгоспному ринку. Внаслідок цього державні ціни значно зменшилися, проте в основному вони були вищими, ніж ціни 1940 р. Масові зниження цін зміцнили купівельну спроможність радянського карбованця. Але цей шлях не сприяв зближенню рівня життя різних категорій трудящих, їх заінтересованості у підвищенні продуктивності суспільного виробництва, планомерному розподілу кадрів у народному господарстві. Ось чому Радянський уряд у подальшому зробив головним напрямом підвищення реальних доходів населення збільшення безпосередніх форм винагороди за працю — грошової заробітної плати, премій та пенсій робітників і службовців, прибутків колгоспників від громадського господарства при стабільності в основному рівня державних роздрібних цін на товари масового споживання.

Зростала роль суспільних фондів споживання, виплати і пільги з яких дорівнювали по країні в 1946 р. 80 млрд. крб., в 1950 — 122 млрд., в 1960 р. — 273 млрд. крб. У перші повенні роки в суспільних фондах спо-

живання порівняно з довоєнним часом більш ніж удвічі збільшилася частка витрат на соціальне забезпечення. Здебільшого це було викликано необхідністю пенсійного забезпечення інвалідів Великої Вітчизняної війни та сімей загиблих. Крім пенсії, вони одержували також одноразову допомогу, одяг, взуття, овочі, паливо тощо. Для поліпшення торговельного обслуговування інвалідів Великої Вітчизняної війни були виділені спеціальні магазини. В 1946 р. у Києві працювало 17 таких магазинів (14 продуктових і 3 промтоварних).

У липні 1956 р. Верховна Рада СРСР після всенародного обговорення прийняла Закон про державні пенсії, згідно з яким у середньому майже на 80 % було підвищено розмір пенсій і значно розширено коло осіб, що мали право на пенсію. Загальна сума одержуваних киянами пенсій збільшилася згідно з цим Законом більше ніж на 13 млн. крб. на місяць, а кількість пенсіонерів — на 5,7 тис. чоловік. Наприкінці 1960 р. в Києві пенсії одержували 97,4 тис. чоловік.

Значні кошти відпускала Радянська держава на охорону материнства й дитинства. По місту за 1944—1950 рр. було виплачено 26 млн. крб. допомоги багатодітним та одиноким матерям. Поліпшилось матеріальне становище багатьох сімей також завдяки скасуванню в 1956 р. введеної під час війни плати за навчання в старших класах загальноосвітніх шкіл і у вищих учбових закладах.

Суттєву роль у поліпшенні матеріально-побутових умов життя киян відігравали підсобні господарства підприємств, індивідуальне й колективне городництво і садівництво. У постанові Ради Міністрів СРСР «Про колективне та індивідуальне городництво і садівництво робітників і службовців» (лютий 1949 р.) передбачалося широке коло заходів по поданню допомоги міському населенню у розвитку городництва і садів-

ництва на вільних землях навколо міст і робітничих селищ. У Києві площі під колективні сади відводилися тоді в міській смузі: по Гостомельському шосе, біля Русанівської затоки, в Осокорках, на Сирці.

Завдяки проведенню ряду загальнодержавних заходів по збільшенню прибутків трудящих, розширенню суспільних фондів споживання, зниженню податків і державних цін на товари масового попиту значно зріс такий найважливіший показник матеріального добробуту, як реальні доходи населення. По Українській РСР вони підвищилися в 1960 р. порівняно з 1950 р. на 76 % у розрахунку на одного працюючого.

Удосконалення торговельного обслуговування. Війна та її наслідки викликали різке погіршення у постачанні населення продуктами харчування і товарами промислового виробництва. Люди недоїдали, були погано одягнені й взуті. Партія памітила вже з 1946 р. скасувати введене під час війни нормоване постачання міського населення продуктами харчування і промисловими товарами першої необхідності. Проте скасування карткової системи постачання затримало стихійне лихо — найсильніша посуха 1946 р., що охопила майже всі основні зернові райони країни.

Проте і в умовах неврожаю й різкого скорочення державних запасів хліба завдяки максимальній мобілізації партією всіх ресурсів підтримувався необхідний рівень забезпечення трудящих продовольством. Поступово підвищувалися норми постачання, розширювався асортимент продуктів, що видавалися по картках. Одночасно розгорталася організована в 1944 р. державна відкрита (комерційна) торгівля за підвищеними цінами.

14 грудня 1947 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову про скасування карток на продовольчі та промислові товари і про

перехід до продажу їх у порядку відкритої торгівлі за єдиними державними роздрібними цінами. Одночасно із скасуванням карткової системи з метою ліквідації наслідків війни у галузі грошового обігу була здійснена грошова реформа, внаслідок чого фінапсова система країни зміцнилася, а грошові нагромадження, що скупчилися у спекулятивних елементах, були ліквідовані. При проведенні реформи яскраво виявилися переваги соціалістичного ладу. Не скоротилася кількість зайнятих у народному господарстві робітників і службовців, не зменшилася їх заробітна плата, незмінними залишилися пенсії та стипендії. Охороняючи трудові заощадження радянських людей, держава провела переоцінку вкладів в ощадних касах на пільгових умовах.

16 грудня 1947 р. почалася безкарткова торгівля. Того дня було відмічено особливий попит киян на пшеничний хліб, жири, цукор, круп'яні вироби, бавовняні тканини, гумове взуття.

На основі підвищення реальних доходів трудящих зростала їх купівельна спроможність, збільшувався попит на товари. Радянський уряд вжив ряд заходів з метою прискорення темпів відбудови і дальшого розвитку легкої, харчової, місцевої і кооперативної промисловості. Завдяки розширенню виробництва промислової та сільськогосподарської продукції у перше післявоєнне п'ятиріччя і особливо в 50-ті роки помітно збільшилися товарні ресурси країни і, отже, продаж населенню необхідних товарів. При цьому великі зміни відбувалися в структурі народного споживання: при абсолютному збільшенні продажу і промислових, і продовольчих товарів частка останніх у фонді споживання зменшувалася. Якщо в 1945 р. 62,4 % роздрібного товарообороту торговельних підприємств Києва становили продовольчі товари, а 37,6 % — непродовольчі, то в 1960 р. частка продовольчих

Передсвяткова торгівля у магазині подарунків. 1956 р.

зпизилася до 50,6 %. Загальний обсяг товарооборота роздрібною торгівлі міста становив у 1946 р. 3282 млн., а в 1960 р. — 8219 млн. крб.

Як і всі радянські люди, кияни дедалі краще харчувалися й одягалися. Збільшилося споживання м'яса, риби, яєць, овочів. Мигали часи, коли ватники і кирзові чоботи не мали конкурентів. На порядок денний вставало питання про якість і добротність товарів, їх привабливість, відповідність моді. З кожним роком у побут киян входило дедалі більше культурно-побутових виробів тривалого користування: годинники, меблі, швейні та пральні машини, музичні інструменти, радіоприймачі. Проте попит на ці товари і наприкінці 50-х років задовольнявся не повністю.

Збільшення товарообігу вимагало значного розширення матеріальної бази торгівлі. На початок 1946 р. у Києві нараховувалося 1103 торговельні точки, що становило близько 44 % їх довоєнної кількості. Тому в перші повоєнні роки провадилася ве-

лика робота по відбудові підприємств галузі. Повністю торговельна мережа міста була відновлена в 1954 р. При цьому магазини, розташовані у малопридатних для торгівлі приміщеннях, які використовувалися у перші повоєнні роки, закривалися. Деякі магазини було ліквідовано також внаслідок реконструкції вулиць і площ міста, знесення старих будинків.

Особлива увага приділялася розвитку торговельної мережі на околицях міста. Відкриті там магазини становили в 1955 р. 70 % загальної кількості нових магазинів, в 1960 р. — 86 %. В основному торговельні підприємства розташовувалися на перших поверхах новобудов. Проте і в 1960 р. з 3357 підприємств роздрібною торгівлю лише 47 % припадало на магазини, решта — на палатки, кіоски, ларки.

У повоєнні роки в Києві проходила широка реконструкція й укрупнення магазинів, більш раціональне їх розміщення і використання, осла-

Новий критий ринок на вул. Воровського. 1958 р.

щення новим обладнанням. Швидко збільшувалася кількість спеціалізованих торговельних підприємств, що значно підвищувало культуру торгівлі, поліпшувало умови купівлі потрібних товарів. На початок 1955 р. спеціалізованими були близько 58 % магазинів, на початок 1961 р. — понад 63 %. У другій половині 50-х років за прикладом торговельних організацій Ленінграда в Києві почали створюватися магазини самообслуговування. Популярність у населення набув продаж товарів у кредит. У практику торговельних підприємств все ширше входили прогресивні методи роботи, соціалістичне змагання, створювалися бригади відмінного обслуговування населення.

Важливим каналом постачання киян продуктами сільського господарства був колгоспний ринок. У постанові Ради Міністрів Української РСР від 15 листопада 1946 р. «Про розвиток колгоспної торгівлі в м. Києві» накреслювалися шляхи її розвитку. Поступово ліквідувалися базарні пло-

щі, замість яких споруджувалися криті ринки.

Планомірно відбудовувалася мережа громадського харчування, причому перш за все відкривалися буфети і закусочні, оскільки для них можна було використати ті невеликі приміщення, котрі виділялися на той час для галузі. На початок 1946 р. у місті нараховувалося 543 підприємства громадського харчування з річним товарооборотом 389 млн. крб., наприкінці 1960 р. — відповідно 947 і 671 млн. крб.

Багато підприємств, будівельних організацій, установ, вищих учбових закладів не мали, проте, їдалень. Пропускна спроможність більшості підприємств громадського харчування залишалася незначною, що призводило до їх перевантаження. Ідалені погано постачалися продуктами, недостатньо були забезпечені необхідним обладнанням. Відчувалася нестача кваліфікованих кадрів. Через недооцінку значення громадського харчування виконками міської та

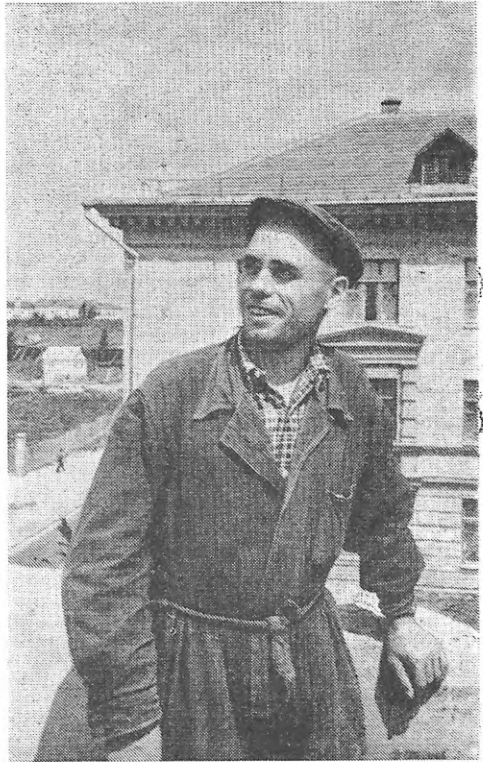
районних Рад депутатів трудящих були недостатньо забезпечені їдальнями загального користування як важливі магістральні вулиці (Хрещатик, Велика Житомирська, Артема та ін.), так і околиці міста (Чоколівка, Сирець, Каравасві Дачі та ін.). Були накреслені конкретні заходи по розширенню мережі громадського харчування, зміцненню його матеріально-технічної бази.

Поступово їдальні, буфети, кафе ставали більш зручними, підвищувалась їх пропускна спроможність, поліпшувалися санітарно-гігієнічні умови, асортимент і якість виготовлюваних страв. Налагоджувалося громадське харчування у школах, причому діти-сироти та діти інвалідів Великої Вітчизняної війни одержували його здебільшого безплатно. У другій половині 50-х років багато їдалень почали працювати за методом самообслуговування. Однією з перших його застосувала їдальня Київського політехнічного інституту.

З початку 50-х років при їдальнях деяких підприємств організовувалися буфети по продажу харчових напівфабрикатів і готової кулінарії. Добре цей вид обслуговування було налагоджено на заводі ім. Артема, трикотажній фабриці ім. Р. Люксембург, 4-й взуттєвій фабриці. Кіаяни високо оцінили таку форму полегшення праці у домашньому господарстві. Тільки в 1959 р. було відкрито 23 магазини кулінарії та напівфабрикатів, з них 18 — при підприємствах громадського харчування.

Позитивні зміни у структурі харчування і споживання промислових товарів, що відбувалися в 50-ті роки, були важливим показником поліпшення умов життя трудящих.

Житлове будівництво і благоустрій міста. Першочерговим і дуже складним у повосинний час завданням Радянської держави було забезпечення населення житлом, розгортання ремонтно-будівельних робіт з метою

Герой Соціалістичної Праці Петро Степанчук — керівник бригади будівельників тресту «Київжитлобуд». 1958 р.

ліквідації житлової кризи. На житлове будівництво виділялися значні кошти. В роки четвертої п'ятирічки вони становили більше п'ятої частини капітальних вкладень у народне господарство країни і перевищили відповідні асигнування за всі довоєнні п'ятирічки, разом узяті. По Києву в житлове будівництво за 1946—1960 рр. було вкладено понад 6,1 млрд. крб. За ці роки побудовано 5184 тис. кв. м. житлової площі, міський житловий фонд зріс до 11 503 тис. кв. м.

Відразу ж після визволення міста від окупантів почалася відбудова будишків, що найменш постраждали. При цьому максимально використовувалися місцеві ресурси, у першу чергу матеріали, одержані при розбиранні зруйнованих споруд. Багато

будинків, що віділили, вимагали термінового ремонту, оскільки постраждали у роки війни через відсутність належного догляду, регулярного опалення, від струсів під час бомбардувань. В 1946—1951 рр. було здійснено капітальний ремонт 2650 багатоповерхових будинків, а потребували його на початок 1952 р. ще 2500.

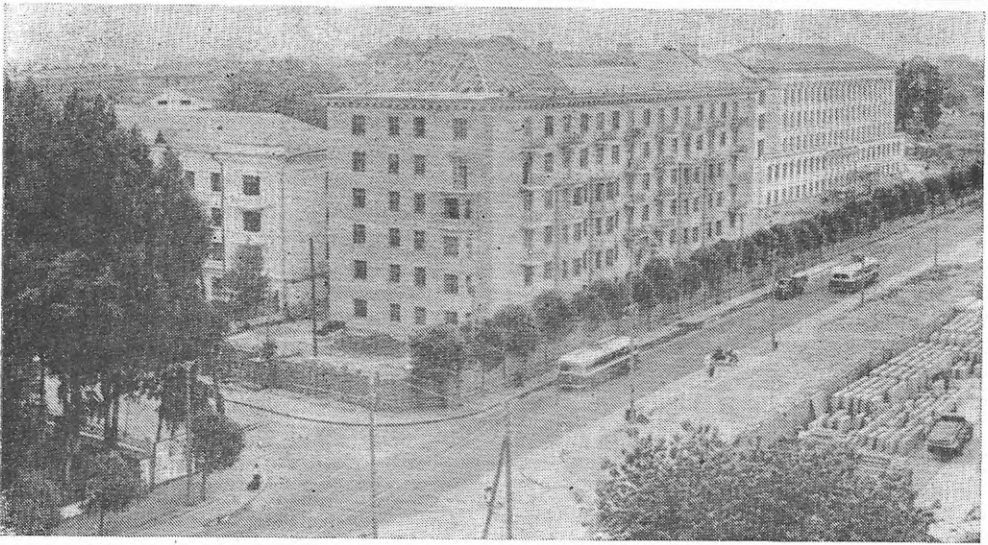
Міський комітет партії залучав до відбудови житлового фонду промислові підприємства. Вони подавали допомогу в капітальному ремонті житлових будинків, а також мали відбудовувати виділені їм коробки зруйнованих будинків. У відродженні Києва активну участь брало все населення міста — робітники, службовці, учні, домохазяйки, пенсіонери. Лише за перше півріччя 1946 р. кияни відробили на відбудовчих роботах 25 тис. людино-днів. Проводилися громадські огляди стану будинків і квартир. Багато корисних справ було на рахунок створених у 1946 р. при будинкоуправліннях громадських комісій сприяння відбудові та експлуа-

тації житлового фонду. В серпні 1946 р. у Києві діяло 382 такі комісії. Вони допомагали організовувати мешканців на ремонт квартир, сходових кліток, водопроводів, каналізації, парового опалення, здійснювали контроль за правильним використанням коштів і матеріалів, що відіускалися державою для проведення ремонту. Широка громадськість також брала участь у проведенні в порядку гуртожитків підприємств і будівельних організацій.

Коли було завершено першочергові відбудовчі роботи, на порядку денному постало питання про розгортання в широких масштабах багатоповерхового житлового будівництва, реконструкцію зруйнованого центра міста, формування його нового архітектурного обличчя. В 1949 р. затверджується Генеральний план реконструкції і дальшого розвитку Києва строком на 20 років (автори плану — архітектори О. В. Власов, І. І. Малоземов, Б. І. Приймак, В. І. Поліщук та інженер І. С. Коз-

Будівництво житлових будинків на Хрещатику. 1950 р.

Будівництво житлових будинків по Повітрофлотському проспекту. 1956 р.

лов). У створенні плану велику роль відіграли конкурси, організовані Союзом архітекторів УРСР. В них разом з архітекторами республіки брали участь видатні зодчі Москви і Ленінграда. За цим планом було реконструйовано Хрещатик, зведені житлові масиви Першотравневий і Відрадий, забудовано Дарницю, створено Виставку досягнень народного господарства УРСР.

Довгі роки жахливим нагадуванням про страхіття війни були руїни майже повністю зруйнованого Хрещатика. Проект його відбудови було прийнято після конкурсу, що проходив у три тури. В основу проєкту покладено контраст суцільної забудови парного боку вулиці і окремих споруд, розташованих на непарному боці. На місці порівняно вузької вулиці, яка вже до війни не відповідала потребам розвитку міського транспорту, створювалася широка магістраль, де споруджувався ансамбль багатоповерхових будинків, оздоблених світлою керамікою. Парний бік вулиці відводився під адміністративні споруди.

Багатоповерхові будинки підіймалися на таких важливих міських магістралях, як вулиці Червоноармійська і Свердлова, Повітрофлотський і Брест-Литовський* проспекти. Багато вулиць розширювалося і реконструювалося, створювалися нові площі. На колишніх пустирях і ярах виникали нові житлові квартали. Наприклад, у районі Печерського моста, де до війни було поле з чагарником, виросла вулиця Кіквідзе.

Проте у перше повоєнне десятиріччя відчувалася недостатня увага до проблем індустріалізації та економіки будівництва. В постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про усунення надмірностей в проектуванні і будівництві» (листопад 1955 р.) ці недоліки були піддані справедливій критиці і накреслені далішні шляхи архітектурно-будівельної діяльності у країні.

Поставлене партією завдання якомога швидшого забезпечення радянських людей житлом найбільш

* Нині проспект Перемоги.

економічно вирішувалося при створенні великих житлових масивів із комплексами культурно-побутових закладів. У Києві перехід від розрізного будівництва до цього методу за будови почав здійснюватися з 1957 р. Перші житлові масиви — Першотравневий (Чоколівка), Відрадний, Нивки — стали для київських будівельників школою професійної майстерності, передового виробничого досвіду. Тут широко застосовувалися цегляні блоки, а згодом набуло розповсюдження великопанельне домобудівництво. Спеціалізації та укрупненню будівельних організацій, переведенню житлового будівництва на індустріальну основу сприяло втілення в життя постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про розвиток житлового будівництва в СРСР» (липень 1957 р.).

У житловому будівництві використовувалася допомога громадськості, зокрема багато будинків споруджувалося методом народної будови. Активну участь у будівництві своїх будинків брали працівники заводів ім. Артема, «Більшовик», прядильно-ткацької фабрики та інших підприємств.

Широкого розвитку набуло у Києві в повоєнні роки й індивідуальне будівництво. Держава надавала забудовникам довгострокові кредити, виділяла земельні ділянки, забезпечувала типовими проектами, будівельними матеріалами, причому інваліди Великої Вітчизняної війни та сім'ї загиблих одержували їх безплатно. Велику допомогу своїм працівникам — індивідуальним забудовникам — подавали промислові підприємства, виділяючи будівельні матеріали, деталі, автотранспорт. З 1958 р. у Києві, як і в усій країні, набуло розвитку житлово-кооперативне будівництво багатоквартирних будинків. Це дало можливість ширше використовувати кошти трудящих для поліпшення їх житлових умов і одночасно здійснювати плануову забудову

міста, застосовуючи досягнення будівельної індустрії.

Як засіб впливу на прискорення ходу житлового будівництва і поліпшення його якості широко застосовувалися громадські рейди, огляди. Так, у жовтні — листопаді 1960 р. в Києві проводився масовий громадський огляд житлового будівництва, що мобілізував профспілковий і господарський актив міста на подання практичної допомоги будівельникам.

Завдяки індустріалізації будівельних робіт, використанню типових проектів прискорювалися темпи житлового будівництва, поліпшувалися житлово-побутові умови тисяч сімей киян. Проте зростання населення випереджало розширення житлового фонду, ще багато людей мешкало скучено, у певпорядкованих квартирах, бараках, пристосованих під житло виробничих приміщеннях. Особливо скрутними були житлові умови у робітників Дарниці. Партійні, радянські і профспілкові органи Києва приділяли велику увагу правильній організації обліку і розподілу житла, наданню його в першу чергу інвалідам війни, демобілізованим воїнам, сім'ям загиблих, хворим, а також тим, хто жив у підвалах і землянках. Для обміну досвідом з питання розподілу житлової площі Київська обласна рада профспілок проводила наради голів житлово-побутових комісій, завкомів і фабкомів.

Як і в усій республіці, у Києві значно скоротилося будівництво тимчасового житла барачного типу. За будова міста здійснювалася в основному багатопверховими, капітальними будинками, обладнаними центральним опаленням, водопроводом, каналізацією. Водопровідна й каналізаційна мережі були відбудовані в роки четвертої п'ятирічки, але потреби міського господарства, що швидко зростали, задовольнялися ще не повністю. Багато районів міста (Святошино, Сталінка, Чоколівка, Дарниця) забезпечувалися водою з пере-

боями, особливо верхні поверхи будинків.

Для задоволення киян водою планомірно розширювалися потужності Дніпровської та артезіанської водопровідних станцій. Наприкінці 1960 р. протяжність вуличної водопровідної мережі перевищила довоєнну більш ніж удвічі, а відпуск води споживачам — майже в 3 рази. У 1961 р. введено в дію першу чергу третьої станції Київського водопроводу — Деснянської.

У 1946 р. почалось спорудження першого в республіці магістрального газопроводу Дашава — Київ. Будівельникам активно допомагали кияни, які відпрацювали на цій народній будові понад 200 тис. людиноднів. Було проведено велику роботу по монтажу газового обладнання в квартирах, інструктажу населення. 17 листопада 1948 р. прикарпатський газ почав надходити до квартир киян. Цю подію зпрійняли в місті як велике свято. Адже газифікація поліпшувала гігієну житла, вносила великі зміни у побут трудящих, суттєві заощадження в бюджеті кожної родини.

Поступово розширювалася сфера застосування газу. Спочатку він використовувався тільки для приготування їжі, а згодом — для опалення квартир, постачання їх гарячою водою. Газифікація з центральних районів міста поширилась на його околиці. Наприкінці 1949 р. протяжність газової мережі становила 187,8 км, а 1960 р. — 504,9 км, кількість газифікованих квартир у павідні роки — 33,4 тис. і 137,5 тис.

Прискореними темпами відновлювалася і розширялася мережа підприємств комунально-побутового обслуговування населення: лазні, пральні, перукарні, ательє по ремонту й пошиттю одягу і взуття. Поліпшувалася санітарний стан міста, його комунальне господарство поповнювалося новою технікою — машинами для поливання й прибирання вулиць.

Важливою проблемою повоєнного

розвитку міського господарства було відродження транспорту, підготовка для нього кваліфікованих кадрів. У перші роки після війни не вистачало машин, пального, електроенергії, матеріально-технічну базу трамвайно-тролейбусних парків було зруйновано, в дуже поганому стані перебували міські шляхи. Завдяки наполегливій праці киян поступово відновлювалися старі і прокладалися нові маршрутні лінії міського транспорту. Особлива увага зверталася на створення безпересадочного сполучення між околицями і центром міста. Хоча наприкінці 50-х років основним видом транспорту Києва залишався трамвай, з кожним роком зростало значення тролейбусного сполучення. Тролейбуси замінили трамвай на ряді важливих магістралей — Хрещатику, бульварі Шевченка, вулицях Леніна, Артема, Володимирській. У 1945 р. кількість пасажирів, перевезених трамваями, становила 40,7 млн., а тролейбусами — 4,2 млн., в 1960 р. — відповідно 284,4 млн. і 177,9 млн. Автобусами загального користування — найбільш мащеваним видом міського транспорту — в 1960 р. було перевезено 71,8 млн. пасажирів проти 2,6 млн. в 1947 р.

Протягом 1946—1960 рр. у Києві було споруджено 13 мостів і шляхопроводів: міст ім. Є. О. Патопа, Парковий пішохідний міст через Дніпро до улюблених місць літнього відпочинку киян — міських пляжів (у гарну погоду тут бувало до 300 тис. чоловік), шляхопроводи Автовокзальний, на Харківському шосе, над перетином Брест-Литовського й Повітрофлотського проспектів тощо.

Ще гриміли бої Великої Вітчизняної війни, а Радянський уряд прийняв рішення побудувати в столиці УРСР метрополітен. З 1945 р. почалися роботи по його проектуванню. З Москви прибули спеціалісти, які подали допомогу у розвідці майбутньої траси та підготовці технічної документації. В грудні 1947 р. відбу-

лася парада широкої громадськості міста — інженерів, архітекторів, господарників. Було обговорено питання про розташування майбутніх стапцій, черговість будівництва лінії метро. В 1949 р. для будівництва метрополітену створюється «Київметробуд».

Вся країна брала участь у спорудженні третього в СРСР метрополітену. 120 підприємств із братніх союзних республік виконували для нього замовлення. Москва і Ленінград постачали ескалатори і кабель, Урал — електрообладнання, Уфа — низьковольтну апаратуру, Харків — мотори й генератори, Дніпропетровськ і Запоріжжя — рейки, метало-конструкції, Львів — глазуровану плитку. Москвичі і лепінградці щедро ділилися досвідом з київськими колегами. Перший поїзд доручили вести досвідченому московському машиністу О. І. Симагіну і молодому киянину І. А. Виноградову.

В 1960 р., напередодні 43-ї річниці Великого Жовтня, було здано в експлуатацію першу чергу (п'ять станцій) метрополітену. Партія і уряд високо оцінили самовіддану працю колективу «Київметробуду», нагородивши його орденом Леніна. Голубі експреси попрямували від станції «Вокзальна» до станції «Дніпро» — на ділянці протяжністю 5,2 км. За перші 2 місяці роботи метро було перевезено 4,6 млн. пасажирів.

У звільненому від фашистських окупантів Києві майже заново довелось створювати матеріально-технічну базу засобів зв'язку. Вже після значних відбудовчих робіт, наприкінці 1945 р. у місті було менше, ніж перед війною, телефонних станцій — вдвічі, абонентів міської телефонної мережі — в 5,6 раза, телефонів-автоматів — у 10 разів. За 1951—1960 рр. кількість підприємств зв'язку (пошта, телеграф, телефон) збільшилась з 71 до 108, телефонних станцій — з 7 до 19, телефонів-автоматів — з 0,2 тис. до 1,1 тис.

Відразу ж після війни почалося відродження київських парків, садів, бульварів. Кияни завжди любили й цінували зелень, вміли перетворювати пустирі на куточки відпочинку, квітучі сади. І зараз люди з радістю працювали на благоустрої рідного міста, під час численних педальників по озелененню, декадників і місячників лісу та саду. Партійні, радянські органи, що очолили цей масовий рух, поставили завдання впорядкувати всю міську територію, створити в кожному районі зелений центр. У пресі широко пропагувалися досягнення колективів підприємств і установ, окремих ентузіастів, що брали участь в озелененні Києва.

Наприкінці 40-х — початку 50-х років було посаджено десятки тисяч дерев і кущів на величезній території гідропарку на Трухановому острові. Створюється парк на зарослому бур'яном, порізаному ярами пустирі біля хутора Нивки. Тут у плануванні території, викорчовуванні старих пнів, садінні зелених насаджень, обладнанні спортивних і дитячих майданчиків особливо активну участь взяли колективи заводів верстатів-автоматів ім. Горького, «Червоного екскаватора». На зборах комсомольського активу Жовтневого району створення цього парку було оголошено комсомольською будовою. Молодь працювала після закінчення заводської зміни або занять, у неділю. Парк було названо ім'ям Ленінського комсомолу. Робітники, службовці, учні, студенти Московського району восени 1958 р. впорядкували Голосіївський парк, створили в ньому озеро, побудували читальню, кіпотейтр, дитячі і спортивні майданчики. Нові зелені зони закладалися в ці роки па схилах Дніпра. Фруктові сади та сквери створювалися на території підприємств, у житлових кварталах міста. Вулиці столиці Радянської України поступово перетворювалися на тіпсті алеї.

Проте в зелепому будівництві пер-

ших повоєнних років були й суттєві педоліки. Через недостатній розвиток бази по вирощуванню саджанців садіння часто проводилося неякісним, випадковим озеленувальним матеріалом. Не завжди забезпечувався необхідний догляд за посадками, внаслідок чого багато молодих посаджень гишло. Не вистачало спеціалістів декоративного садівництва. Невміле озеленення часто призводило до незручностей: затемнювалися вікна будинків, дитячі майданчики, нерідко посадки закривали собою цінні історичні пам'ятники, чудові види Дніпра й зарічних далей.

У 1960 р. площа всіх зелених масивів міста перевищила довоєнну майже в 2,7 рази. В Києві нараховувалося понад 20 парків і 130 скверів. Зелена зона разом з водним дзеркалом Дніпра та його приток займала

більше половини загальної площі міста.

Отже, незважаючи на труднощі повоєнного часу — нестачу коштів, будівельних матеріалів, механізмів, кваліфікованої робочої сили — в столиці Радянської України було успішно здійснено великий комплекс робіт по відбудові та дальшому розвитку міського господарства.

Розвиток охорони здоров'я. Війна і наслідки фашистської окупації згубно позначилися на стані здоров'я населення. У нелегких умовах післявоєнного часу партія і уряд виявляли турботу про відновлення діяльності медичних установ і забезпечення охорони здоров'я населення. Для потреб охорони здоров'я в повоєнній п'ятирічці виділялися значні кошти. Вони спрямовувалися на відновлення робо-

Професор О. М. Хохол із студентами Київського медичного інституту ім. О. О. Богомольця в лікарні ім. М. І. Калініна. 1951 р.

ти лікувальних і санітарно-епідеміологічних установ, поліпшення медичного обслуговування населення і умов лікування інвалідів Великої Вітчизняної війни, для охорони материнства і дитинства.

У відбудові і спорудженні нових медичних закладів брала активну участь громадськість міста. Внаслідок цього наприкінці 1950 р. у Києві вже працювало 57 лікувальних стаціонарних закладів (без госпіталів). Кількість ліжок у лікарнях на кінець 1950 р. значно перевищила їх довоєнну чисельність. Якщо в 1940 р. було 9772 ліжка, то наприкінці 1950 — 11 189, хоча кількість ліжок в лікарнях на 10 000 чоловік населення залишалася майже такою ж, як і в 1940 р.

Вельми гостро постало питання забезпечення медичних установ кадрами спеціалістів вищої і середньої кваліфікації. У повоєнні роки широко розгорнулася підготовка лікарів і середнього медичного персоналу в навчальних закладах УРСР. Одночасно підвищувався кваліфікаційний рівень і поглиблювалася спеціалізація медичних працівників. Протягом 1945—1948 рр. медичні інститути перейшли з п'ятирічного строку навчання на шестирічний, а стоматологічні та фармацевтичні вузи — з чотирирічного на п'ятирічний. Особливо великий вклад у підготовку кваліфікованих спеціалістів вносив Київський медичний інститут ім. О. О. Богомольця, де працювали відомі вчені: академіки АМН СРСР Л. В. Громашевський, О. М. Марзєєв, Б. М. Маньковський, О. П. Кримов, академік АМН СРСР і АН УРСР В. М. Іванов, академік АН УРСР В. П. Комісаренко, члени-кореспонденти АМН СРСР В. М. Архангельський, М. І. Зазибін, члени-кореспонденти АН УРСР І. М. Іщенко, О. Ю. Лур'є, заслужені діячі науки УРСР М. С. Спіров, М. С. Коломійченко, А. Л. Міхньов, А. А. Чайка та багато інших.

Було здійснено заходи щодо підви-

щення кваліфікації медичних працівників середньої ланки, введено новий профіль медпрацівника з чотирирічним строком навчання — фельдшер-акушерка. Підготовку кадрів спеціалістів із середньою спеціальною освітою проводили два медичних училища.

Наприкінці 1950 р. у Києві працювало 5865 лікарів (без зубних), що на 1,5 тис. перевищувало кількість лікарів у 1940 р. Вищим, ніж до війни, став показник забезпеченості населення лікарями: якщо в 1940 р. на 10 тис. чоловік припадало 52 лікарі, то в 1950 — 69 лікарів. Велика увага приділялася підбору і підготовці керівних кадрів системи охорони здоров'я. На 1950 р. керівництво міськими і районними відділеннями охорони здоров'я здійснювали вже тільки лікарі. Підвищенню рівня організаторської роботи в усіх ланках охорони здоров'я міста, як і республіки у цілому, і безпосередньої кваліфікації лікарів значною мірою сприяла робота Київського інституту вдосконалення лікарів. При інституті починаючи з 1947 р. систематично працювали також курси підвищення кваліфікації.

Розвиток теорії і практики медицини в Києві мав свої особливості. В місті було сконцентровано великі наукові сили. Відомі вчені-медики, займаючись розробкою теоретичних проблем медицини, одночасно керували підвищенням кваліфікації лікарів, подавали безпосередню медичну допомогу хворим. До Києва звертались за медичною допомогою мешканці України та інших республік. Не менше 20 % ліжок в лікарнях міських лікувально-профілактичних закладів надавалося для госпіталізації інгородних хворих. Одночасно мешканцям Києва майже така ж кількість ліжок надавалася в республіканських медичних установах — Українському науково-дослідному інституті туберкульозу та грудної хірургії ім. Ф. Г. Яновського, Україн-

ському науково-дослідному інституті клінічної медицини ім. М. Д. Стражеска, Українському науково-дослідному інституті ортопедії і травматології тощо.

Українському науково-дослідному інституту клінічної медицини, який довгі роки очолював М. Д. Стражеско, належить провідна роль у розвитку київської терапевтичної школи, засновниками якої були С. П. Боткін та В. П. Образцов. Українському науково-дослідному інституту туберкульозу належить значна заслуга у профілактиці цього тяжкого захворювання. Протитуберкульозну вакцинацію новонароджених було розпочато тут у 1926 р., і в повоєнні часи вона знайшла широке застосування. Інститут підтримував творчі зв'язки з відомими спеціалістами США, Англії, Франції, Болгарії, Румунії, Індії та інших країн.

Київський науково-дослідний інститут епідеміології, що одним з перших в СРСР розробив і впровадив у практику профілактичні щеплення проти багатьох інфекційних захворювань, інститут, де вперше в Європі було розроблено методи культивування вірусів, які стали цінним вкладом у світову науку, вніс величезний вклад у запобігання виникнення епідемічних захворювань. Тут працювало багато відомих учених, зокрема академіки АМН СРСР М. М. Сиротинін і Л. В. Громашевський.

Проведене в роки четвертої п'ятирічки об'єднання лікарень і поліклінік забезпечило перехідність і ступінчастість в обслуговуванні хворих (дільниця, поліклініка, стаціонарне лікування) і дозволило дільничним лікарям періодично підвищувати свою кваліфікацію в стаціонарах. Наприкінці 50-х років була усунута невідповідність між кількістю лікарських дільниць по обслуговуванню дорослого і дитячого населення.

Кількість лікарняних стаціонарних устанав збільшилась з 57 в 1950 р.

до 74 в 1960 р. Найбільшими були міська клінічна лікарня ім. Жовтневої революції, обласна клінічна лікарня, клінічна лікарня ім. М. І. Калініна, лікарня «Медмістечко» Жовтневого району, клінічна лікарня Радянського району. Кількість лікарняних ліжок в лікувальних установах міста збільшилась за 1950—1960 рр. майже на 4 тис. Медичні заклади різного профілю будувалися в усіх районах міста. Особливо активним було будівництво в Дарницькому районі. Наприкінці 50-х років тут працювали: перша об'єднана лікарня на 50 ліжок з двома поліклініками і двома дільничними амбулаторіями, друга об'єднана лікарня на 100 ліжок з двома поліклініками, дві самостійні амбулаторії, тубдиспансер на 25 ліжок, вузлова лікарня на 100 ліжок з поліклінікою, хірургічний корпус на 200 ліжок, окрема поліклініка на ДВРЗ, 14 дитячих ясел, 23 лікарських і фельдшерських медпункти на промислових підприємствах.

Чисельність лікарів збільшилась за 50-ті роки в 1,5 раза, склавши понад 9 тис. чоловік. Чисельність середнього медичного персоналу також збільшилась в 1,5 раза і становила понад 13,6 тис. чоловік. Найважливіші показники медичного обслуговування населення — чисельність лікарів і кількість ліжок в лікарнях на 10 000 чоловік населення — також значно поліпшились.

Важливим у справі охорони здоров'я трудящих є забезпечення охорони їх праці і здоров'я на виробництві. На підприємствах і будовах Києва та області за 1959—1960 рр. на поліпшення умов праці було витрачено понад 104 млн. крб., за рахунок чого введено в дію понад 2000 вентиляційних установок, понад 1300 підйомних споруд, 2640 сапітарно-побутових пристроїв (душових, гардеробних, умивальних та інших кімнат). Кошти на охорону праці та техніку безпеки збільшувалися щороку. Так, по Київській ДРЕС-2 в 1945 р. на ці

Нова лікарня в селищі Дарницького вагоноремонтного заводу. 1959 р.

цілі було асигновано 10 тис. крб., а в 1960 р.— 184 тис. крб. Проте в самій організації робіт з техніки безпеки і охорони праці в ході відбудовчих робіт було багато упущень.

У 50-ті роки проводилась більш інтенсивна робота по забезпеченню техніки безпеки і охорони праці на виробництві, навчанню робітників безпечним методам праці. Посилився контроль за використанням коштів, що виділялися на охорону праці і техніку безпеки, суворо за призначенням. Вводилися у дію нові установки і системи обладнання, велася боротьба з забрудненням повітря і шумом, кращим ставало освітлення, значно збільшилася кількість санітарно-побутових об'єктів. Гарні санітарно-побутові умови були створені на складові, кондитерській фабриці ім. К. Маркса, заводі «Червоний екскаватор», трикотажній фабриці ім. Р. Люксембург, 1, 4 і 6-й взуттєвих фабриках.

Постійною турботою були оточені діти. У вихованні здорового покоління

ня значна роль належить дитячим садкам та яслам. І хоча в першій п'ятирічці не вдалося відбудувати і довести до рівня 1940 р. кількість дитячих закладів, внаслідок чого охоплення ними дітей виявилось значно нижчим за довоєнне, протягом 50-х років було багато зроблено в цьому напрямі. Кількість дітей, охоплених доопікільними закладами, збільшилася з 16 тис. в 1950 р. до 44,8 тис. в 1960 р., що вдвічі перевищило довоєнний рівень. Десятки тисяч дітей влітку зміцнювали своє здоров'я в позаміських піонерських таборах. В 1950 р. у таборах побувало 36,1 тис., а в 1960 р.— вже 56,4 тис. школярів.

Розвиток охорони здоров'я в 1946—1960 рр.— свідчення послідовного втілення Радянською державою в життя ленінських настанов щодо організації і забезпечення охорони здоров'я трудящих. Успішне вирішення цього пайважливого соціального завдання відбиває постійну турботу партії і держави щодо поліп-

шення умов життя та діяльності радянського народу.

Фізкультура і спорт. Героїчною працею трудящих на 1945 р. у місті разом з багатьма важливими об'єктами було відбудовано 6 стадіонів, 19 спортзалів, 5 водних стапцій, 56 ігрових майданчиків. Зміцнення матеріально-технічної бази фізкультури і спорту дозволило ширше розгорнути масову роботу серед населення. Відновили діяльність численні колективи фізичної культури на підприємствах і в установах. Їх методичними і організуючими центрами знову стали добровільні товариства. В спортивних секціях добровільних товариств «Дипамо» і «Спартак», Будинку Червоної Армії, в профспілкових товариствах «Локомотив», «Більшовик», «Водник», «Рот Фронт» та інші регулярно займалися фізкультурою і спортом 10 750 чоловік. Протягом 1945 р. в місті було підготовлено 2 майстри спорту, 1380 спортсменів масових розрядів, 10 156 значків ГПО усіх ступенів. Спортивно-масовою, організаційною, учбово-тренувальною роботою в двадцяти товариствах і відомствах, а також в чотирьох дитячих спортивних школах, що знову відкрилися, керувало 330 штатних фізкультурних працівників, з яких лише 36 мали вищу фізкультурну освіту.

Кожний мирний день приносив нові успіхи в спортивному житті. Разом з усім фізкультурним активом до нього активно включилися демобілізовані воїни-спортсмени. Вже в 1945 р. шестеро киян завоювали почесні титули чемпіонів СРСР. Це штангісти Г. В. Попов і Я. Г. Куценко, борці вільного і класичного стилю В. М. Рибалко і А. В. Ялтирян, легкоатлет І. К. Анисимов і гімнаст О. К. Ібадулаєв. Помітною фігурою в післявоєнному спорті став О. С. Канака, який зумів подолати тяжкі наслідки кульового поранення в руку і знову стати рекордсменом

країни у метанні молота. Колишній солдат Є. М. Буланчик неодноразово встановлював рекорди країни в бігу на 400 м з перешкодами.

Проте загальний рівень спортивно-масової і фізкультурної роботи в місті залишався ще незадовільним. Спортивні споруди були нечисленні і погано обладнані, повільно йшли відбудова і спорудження стадіонів, басейнів та інших спортивних об'єктів, не вистачало спортивного спорядження. Серед фізкультурних працівників було мало кваліфікованих спеціалістів. Виявивши ці недоліки, Київський міський партії в липні 1951 р. зобов'язав партійні, профспілкові і комсомольські організації посилити увагу до фізкультури і спорту.

Велике значення для дальшого розвитку фізкультурного руху мала постановка ЦК КНРС і Ради Міністрів СРСР від 9 січня 1959 р. «Про керівництво фізичною культурою і спортом в країні», якою передбачалася перебудова організаційного керівництва фізичною культурою і спортом, тобто підпорядкування громадському органу — Раді спілок спортивних товариств і організацій. Ця перебудова мала і свої недоліки: ліквідація державних органів по керівництву фізичною культурою і спортом була свідченням певної недооцінки ролі соціалістичної держави у вихованні всебічно підготовлених і розвинених людей.

Нові керівні органи фізкультури і спорту активно включилися в роботу. Київська міська спілка спортивних товариств і організацій підготувала і провела міські та районні спартакіади, в ході яких було оновлено багато рекордів, десятки тисяч юнаків і дівчат залучено до регулярних занять фізкультурою і спортом. У 1960 р. кількість фізкультурників і спортсменів зросла вдвічі у порівнянні з 1945 р.— до 223 тис. чоловік.

Важливе значення для розвитку фізкультури і спорту мав олімпій-

Парад учасників Київської обласної спартакиади на Республіканському стадіоні, 1956 р.

ський рух. СРСР уперше взяв участь в XV Олімпійських іграх, що відбулися в 1952 р. в Хельсінкі. Помітний внесок у загальнокомандну перемогу спортсменів СРСР зробили посланці столиці Радянської України. Під час відкриття XV Олімпійських ігор прапор Країни Рад ніс київський важкоатлет Я. Г. Куценко. Спортивну і громадську діяльність Я. Г. Куценка високо оцінили партія і уряд, нагородивши його чотирма орденами і медалями. Першу золоту олімпійську медаль серед посланців міста одержала київська гімнастка Н. А. Бочарова. Першу золоту олімпійську медаль серед спортсменів-залізничників завоювала на XVII Олімпійських іграх у змаганнях з стрибків у довжину киянка Віра Крепкіна. Легендарними стали імена київських гімнастів Л. С. Латипіної і Б. А. Шахіна — володарів багатьох олімпійських нагород. Всього київські спортсмени на XV—XVII Олімпійських іграх завоювали 21 золоту, 16 срібних і 12 бронзових медалей.

Великими успіхами відмічені старти київських спортсменів на всесоюзній арені. В 50-ті роки відроджує-

ться спортивна слава футбольної команди київського «Динамо». Завоювавши в 1961 р. звання чемпіона країни, команда стала лідером радянського футболу. Далеко за межами міста були відомі імена київських гімнастів, борців, легкоатлетів, стрільців, баскетболістів і волейболістів. Всього київські спортсмени за 1945—1960 рр. 370 разів виборювали звання чемпіона СРСР.

Таким чином, у повоєнні роки партійні, профспілкові, комсомольські та спортивні організації міста провели величезну роботу по відродженню фізкультурного і спортивного руху, відбудові його матеріально-технічної бази. Створення необхідних економічних і організаційних основ для занять фізичною культурою сприяло зростанню серед населення її популярності. За 15 повоєнних років кількість тих, хто займався фізичною культурою і спортом у місті, зросла більш ніж удвічі. Масовий розвиток фізичної культури і спорту став передумовою зростання майстерності київських спортсменів, їх успішної підготовки до виступів на всесоюзній і міжнародній арені.

4. Відродження і розвиток культурного життя міста

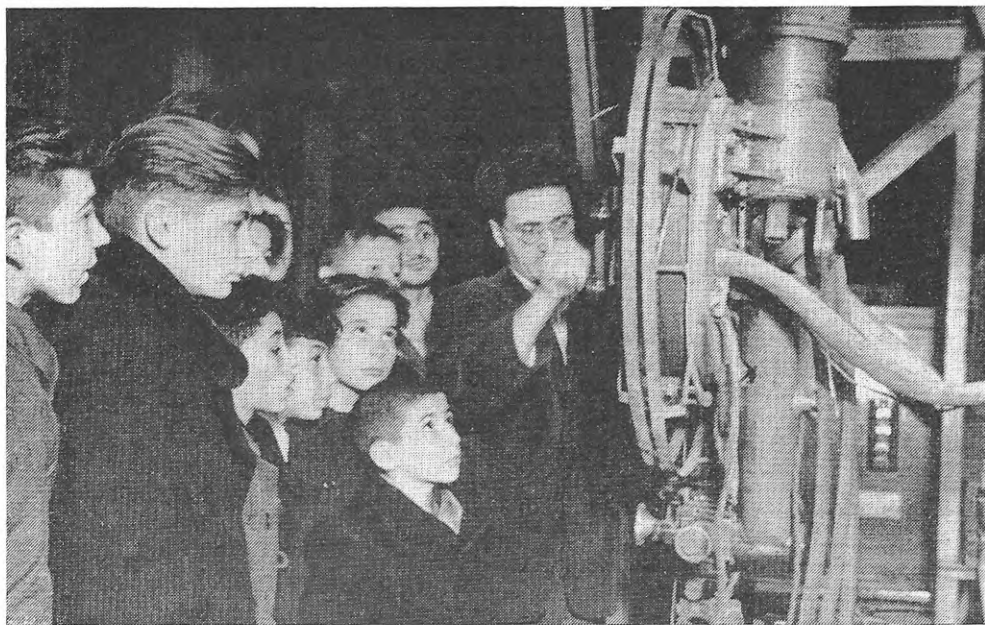
Розвиток народної освіти. Очоливши боротьбу радянського народу за відбудову народного господарства, партія і уряд одночасно приділяли велику увагу відродженню і розвитку культурного життя країни. В першу чергу зусилля партійних і радянських органів, всієї громадськості столиці Української РСР були спрямовані на охоплення навчанням усіх дітей шкільного віку. Вже в 1945/46 навчальному році в місті функціонувало 111 загальноосвітніх шкіл, у тому числі 82 середні. Хоча багато шкільних будинків було зруйновано або зайнято під госпіталі, основна маса дітей, які мешкали у місті, одержала можливість відновити навчання. В першому повоєнному навчальному році в Києві школу відвідували вже 73,3 тис. дітей. Заняття провадилися в дві-три зміни. Довелося значно збільшити кількість учнів у кожному класі. Для молоді, яка під

час тимчасової окупації не вчилася, оскільки на всіх окупованих територіях семирічні і середні школи було закрито, а після визволення міста пішла працювати на виробництво, створювалися школи робітничої молоді. Їх контингенти досягали значних розмірів.

Програму відновлення і розвитку системи народної освіти було визначено в прийнятому в серпні 1946 р. восьмою сесією Верховної Ради УРСР Законі «Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства Української РСР на 1946—1950 рр.». В ньому передбачалося відновлення і розширення шкільної мережі, зміцнення учбово-матеріальної бази школи, забезпечення учнів підручниками, зошитами, необхідними посібниками. Особливо підкреслювалася необхідність повністю забезпечити виховання в дитячих

Перший урок у першому класі чоловічої середньої школи № 91 веде вчителька О. М. Ніколаєва, нагороджена орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. 1952 р.

Учні середньої школи № 34 на екскурсії в Інституті електрозварювання АН УРСР. 1949 р.

будинках дітей, які втратили батьків у роки війни.

Під керівництвом партійних і радянських органів у Києві розгорнувся патріотичний рух за відновлення шкільної мережі, охоплення всіх дітей шкільного віку навчанням, створення необхідних умов для проведення навчально-виховного процесу. Відбудовувалися шкільні приміщення, створювалися дитячі будинки, збільшувалися державні асигнування, а також кошти, що виділялися шефами — організаціями і підприємствами — на потреби установ системи народної освіти Києва. В 1950/51 навчальному році в столиці Радянської України працювало вже 152 загальноосвітні школи. Контингент учнів перевищив довоєнний рівень і становив 116,1 тис. чоловік. В 43 вечірніх школах навчалось 12,8 тис. юнаків і дівчат. Наслідком всенародної турботи про освіту і виховання підрастаючого покоління в повоєнні роки стала ліквідація наприкінці четвертої п'ятирічки трьох-

змінних заять у загальноосвітніх школах міста.

З перших повоєнних років велика увага приділялася підвищенню рівня навчально-виховної роботи в школах. Удосконалювалися учбові плани, програми, підручники. Все більше уваги приділялося трудовому вихованню. В 1954/55 навчальному році в трьох середніх школах — 14, 54 і 66-й — вперше було введено виробниче навчання учнів. Згодом вивчення основ промислового виробництва, різні форми виробничого навчання старшокласників стали складовою частиною навчального процесу в усіх середніх школах. В старших класах проводились практикуми з машинознавства, поліпшилась організація роботи на пришкольніх ділячках. Більш систематично стали організовуватися екскурсії на промислові підприємства.

Допомогу у створенні необхідної матеріально-технічної бази школам надавало багато промислових підприємств. Активну участь у зміц-

ненні навчальної бази шкіл брали колективи заводів «Ленінська кузня», «Більшовик», «Точелектроприлад», «Арсенал», «Кіпап», мотоциклетного, Дарницького шовкового комбінату та ін. Київську школу № 6 обладнали для практикуму — електровимірювальними приладами, а також різними матеріалами забезпечив київський завод «Укркабель». При цьому заводі організували виробничий клас, де учні оволодівали спеціальністю електрослюсаря.

Матеріальну базу для політехнізації навчального процесу в Київській школі № 44 допомогли створити шефи — трикотажна фабрика ім. Р. Люксембург, пухо-перова фабрика і авторемзавод.

Завдяки державним асигнуванням і великій шефській допомозі зміцнилась і розширилась матеріальна база шкіл. Наприкінці 50-х років у школах міста діяло 509 учбових кабінетів — фізичних, хімічних, біологічних, машинознавства, електротехніки, а також 237 учбових майстерень по обробці металу, дерева, 109 учбово-дослідних ділянок і садів тощо.

Посилення уваги щодо питань політехнізації навчально-виховного процесу, трудового виховання учнів сприяло зростаючій соціальної ролі школи. З кожним роком збільшувалась кількість випускників середньої школи, які йшли працювати безпосередньо на виробництво. В 1945—1958 рр. трудові колективи Києва поповнили 10 тис. випускників середніх шкіл. У той же час понад 3 тис. робітників закінчили середню школу без відриву від виробництва.

Приділяючи величезну увагу вихованню підростаючого покоління, партійні і радянські органи, громадськість міста виявляли постійну турботу про дітей-сиріт. Після війни в Києві поновили роботу довоєнні і було організовано нові дитячі будинки. Велика увага приділялась матеріальному забезпеченню дітей-сиріт. Крім державних асигнувань, на

утримання дитячих будинків направлялися кошти підприємств і організацій, що брали над ними шефство.

Органи народної освіти здійснювали постійний контроль за умовами життя дітей, які залишилися під час війни без батьків і були взяті на виховання окремими сім'ями. В 1952 р. секретаріат ВЦРПС прийняв рішення про посилення роботи профспілок по наданню допомоги робітникам і службовцям у вихованні дітей. В ньому вказувалося на необхідність приділити особливу увагу контролю за умовами, виховування дітей, над якими було встановлено патронаж і опіку.

У повоєнні роки однією з найважливіших соціальних проблем міста став розвиток мережі дошкільних закладів. Для цієї мети асигнувалися значні кошти. В 1952 р. у місті працювало 142 дитсадки, які відвідувало 13,3 тис. дітей. Проте багато дітей не було прийнято до дошкільних закладів через нестачу місць. В наступні роки партійні і радянські органи міста приділяли велику увагу розширенню мережі дошкільних закладів.

Важливі завдання щодо навчання і виховання дітей було покладено на школи-інтернати, що почали створюватися в країні відповідно до настанов XX з'їзду КПРС. 10 липня 1956 р. міськвиконком ухвалив рішення про організацію перших трьох шкіл-інтернатів. Нові навчальні заклади були розташовані по вул. Артема № 40, Толстого № 41 і в Святошині. В 1956/57 навчальному році 210 дітей навчалось в київській школі-інтернаті № 2. Велику допомогу новому учбовому закладу надали шефи — завод «Ленінська кузня».

У відповідності з прийнятим у 1958 р. «Законом про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» вводилося обов'язкове восьмирічне навчання дітей. На

1960/61 навчальний рік всі школи міста вже здійснювали певну середню освіту в обсязі восьмирічної школи. Було втілено в життя ідею організації шкіл і груп продовженого дня, обґрунтовану в прийнятій у 1960 р. постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про організацію шкіл з продовженим днем. В 1960/61 навчальному році в місті працювало 145 шкіл з групами продовженого дня. Вони охопили 13,3 тис. учнів.

Розширення мережі загальноосвітніх шкіл, дитячих будинків, шкіл-інтернатів, шкіл з продовженими групами було виявом всенародного піклування про школу. З року в рік зростали державні асигнування на розвиток системи народної освіти в столиці Радянської України. В 1959 р. на цю мету було асигновано 251,8 млн. крб., в 1960 — 325,4 млн. крб. Тільки за 1956—1958 рр. у місті було побудовано 20 нових шкіл, 2 школи-інтернати. В 1960/61 навчальному році в столиці України працювала 191 денна загальноосвітня школа, у тому числі 9 шкіл-інтернатів. В усіх школах навчалось 138,9 тис. учнів. Кількість шкіл робітничої молоді та заочних шкіл збільшилася до 73. В них навчалось 27,9 тис. учнів.

В загальній системі заходів, спрямованих на розвиток системи народної освіти, значна увага приділялась проблемі вчительських кадрів. Після закінчення війни школи поновили навчально-виховний процес без повного контингенту педагогів. В 1945/46 навчальному році в школах Києва працювало 2634 учителі, в той час як у 1940/41 навчальному році — 4842. Поступово на педагогічну роботу поверталися вчителі, демобілізовані з лав Радянської Армії, а також ті, які в роки війни працювали в інших галузях народного господарства. В 1952 р. в 137 школах Києва працювало 5273 вчителів, з них 3328 з вищою і 941 з незакінченою

вищою освітою. 10 кращих учителів міста мали почесне звання заслуженого вчителя УРСР. Близько 1000 шкільних педагогів були комуністами, 200 — членами ВЛКСМ. Велика робота проводилась по поліпшенню кваліфікаційно-професійного складу вчительських кадрів.

Значну роль у підготовці вчительських кадрів для київських шкіл відіграв педагогічний інститут ім. М. Горького. Для підготовки вчителів, у першу чергу столичних шкіл, тут у 1946 р. було відкрито вечірнє відділення. З середини 50-х років основний контингент випускників Київського університету також став направлятися на роботу в середні школи, в тому числі київські. Викладачів для молодших класів готували педучилища. В 1955 р. вони були реорганізовані: замість чотирирічного строку навчання (на базі неповної середньої освіти) вводився дворічний — для осіб з середньою освітою.

З перших повоєнних років особлива увага приділялась підготовці та підвищенню кваліфікації вчителів. Велику роботу серед педагогів здійснював Центральний інститут підвищення кваліфікації педагогів і працівників народної освіти. З 1945 р. регулярно проводилися республіканські, обласні, міські і районні педагогічні читання, а також науково-практичні конференції. Незважаючи на тяжкі умови повоєнного періоду, для вчителів організувалися за державний рахунок курсії у великі культурні та промислові центри країни.

Органи народної освіти систематично перевіряли роботу вчителів. Ті з них, хто не мав відповідної освіти і не виконував поставлених перед ними завдань щодо навчання і виховання учнів, від роботи в школі звільнялися. В той же час партійні та радянські органи велику увагу приділяли популяризації досвіду кращих вчителів. Досягнутий

ними високий рівень культури педагогічної праці ставав надбанням широкої педагогічної громадськості. Прикладом поєднання великої вимогливості до себе та учнів стала творча діяльність вчительського колективу Київської середньої школи № 78, яку тривалий час очолювала заслужена вчителька школи УРСР Г. В. Семенцова. Високого рівня навчально-виховної роботи з учнями досягли кращі педагоги київських шкіл заслужені вчителі школи УРСР В. В. Бодрова, П. А. Горбатий, Г. М. Дубовик, О. Л. Максимчук, П. П. Солдатовок і багато інших.

Розвиток вищої і середньої спеціальної освіти. В загальній системі заходів, спрямованих на відродження культурного життя столиці Радянської України в повоєнні роки, велике місце займало відновлення мережі вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, поновлення в них процесу підготовки кадрів радянської інтелігенції.

Значну роботу було проведено по відродженню матеріально-технічної бази таких великих вузів країни, як Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка і Київський політехнічний інститут. У червні 1945 р. Рада Народних комісарів СРСР прийняла спеціальну постанову, в якій визначалися завдання по відбудові Київського політехнічного інституту. Конкретні заходи по відродженню матеріально-технічної бази Київського університету, створенню необхідних умов для проведення в ньому навчально-виховного процесу викладені в постанові Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про поліпшення матеріально-технічних умов Київського державного університету».

Партійні та радянські органи розробили комплекс заходів щодо забезпечення нормальної роботи вузів і технікумів міста. Київський міськком Компартії України спеціально розглянув питання про поновлення

роботи університету та інститутів міста і ухвалив рішення про асигнування потрібних коштів для проведення першочергових відбудовчих робіт. Було також прийнято рішення про виділення в місті ряду будинків під студентські гуртожитки, про звільнення приміщень вузів, які під час війни займали інші організації та установи, їх ремонт і оснащення необхідним обладнанням.

Зростали асигнування на потреби вищої і середньої спеціальної школи, розширявся фронт відбудовчих робіт. Було створено спеціалізований трест «Київвузбуд». Водночас серед викладачів, студентів, робітників і службовців ширився патріотичний рух за відродження вузів методом народної будови. При комітетах комсомолу вузів діяли штаби відбудови і обліку відбудовчих робіт, комплектувалися студентські будівельні бригади.

Поступово матеріальна база київських вузів відновлювалася. На початок 1948/49 навчального року стали до ладу хімічний корпус і основна частина головного корпусу, а також кілька гуртожитків Київського політехнічного інституту, майже всі корпуси, студентські гуртожитки, лабораторії та кабінети Київського медичного інституту. Силами студентів, викладачів та працівників повністю відбудовано Київський сільськогосподарський інститут.

Була проведена значна робота по вдосконаленню мережі вищих і середніх спеціальних учбових закладів столиці УРСР. Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) «Про підготовку і перепідготовку керівних партійних і радянських працівників» (серпень 1946 р.) в Києві почала діяти Республіканська партійна школа при ЦК КП(б)У з дворічним строком навчання. В жовтні 1948 р. її було реорганізовано у Вищу партійну школу при ЦК КП(б)У з трирічним строком навчання. В цей час створюються також педагогічний інсти-

тут іноземних мов, учительський інститут, школа тренерів. Наприкінці четвертої п'ятирічки довоснну мережу вузів було не тільки відновлено, а й розширено. В 1950/51 навчальному році в 24 вузах навчалось 29,1 тис. студентів (у довоєнному 1940/41 навчальному році працювало 20 вищих учбових закладів, що нараховували 22,1 тис. студентів).

У 1954 р. в столиці УРСР створюється багатопрофільний галузевий вуз — Українська сільськогосподарська академія, до складу якої в 1957 р. увійшов Київський ветеринарний інститут. Організований у перші повоєнні роки стоматологічний інститут об'єднується з медичним, інститут цивільних інженерів — з інженерно-будівельним, технологічний інститут силікатів та інститут кіноінженерів — з політехнічним інститутом.

У 1960/61 навчальному році в Києві працювало 18 вищих учбових закладів, де навчалось 78,2 тис. студентів. Найкрупнішими вузами були університет ім. Т. Г. Шевченка, інститути — політехнічний, інженерно-будівельний, педагогічний ім. М. Горького, медичний ім. академіка О. О. Богомольця, Українська сільськогосподарська академія.

У 1960 р. вузи Києва випустили 10,2 тис. спеціалістів — майже вдвічі більше, ніж в 1950 р. Технікуми в 1960 р. закінчили 8 тис. чоловік.

Київські вузи готували спеціалістів для різних галузей народного господарства і культури: лікарів, педагогів, акторів і режисерів, інженерів різних спеціальностей і т. ін.

Велику роботу по підготовці кадрів провів університет ім. Т. Г. Шевченка. В 1946 р. в університеті навчалось 3800 студентів, професорсько-викладацький склад нараховував 357 чоловік. Заняття проходили в три зміни, не вистачало аудиторій, кабінетів, лабораторного обладнання. Проте матеріальну базу університету було швидко відновлено. За 1946—

1948 рр. він одержав як дар з бібліотек Москви, Ленінграда та інших міст РРФСР понад 200 тис. книг і періодичних видань. У 1949 р. були відбудовані фасадна частина головного корпусу, лабораторії, кабінети, бібліотека. За 1946—1950 рр. для народного господарства і культури в університеті було підготовлено 3 тис. молодих спеціалістів.

До складу Київського університету в 50-ті роки входили науково-дослідні та допоміжні підрозділи: обчислювальний центр, лабораторія електромодельовання, інститут фізіології тварин, науково-дослідне господарство в Каневі, астрономічна лабораторія, Ботанічний сад ім. академіка О. В. Фоміна, бібліотека, що нараховувала близько мільйона книг, чотири музеї — зоологічний, ботанічний, палеонтологічний, геологічний, ряд інших наукових підрозділів. Протягом другої половини 40—50-х років в університеті працювали відомі вчені А. К. Бабко, О. І. Білецький, Б. Я. Букреев, Л. А. Булаховський, С. К. Всехсвятський, О. З. Голік, А. І. Кіпріанов, Л. І. Кухаренко, П. А. Лавров, О. П. Маркевич, М. В. Пасічник, Д. П. Проценко, І. Т. Швець та ін. Професорсько-викладацький склад університету провадив велику науково-дослідну роботу і вніс значний вклад у розвиток радянської науки. В 1959 р. Київський університет за видатні успіхи в розвитку науки, підготовці науково-педагогічних кадрів для народного господарства і культури було нагороджено орденом Леніна.

У 1945 р. Київський педагогічний інститут відзначив своє 25-річчя. На початку 1946/47 навчального року вуз за чисельністю студентів досяг довосного рівня, а в 1947/48 р. — перевищив його. В 1952 р. в ньому навчалось на стаціонарі 2 тис., а на заочному відділенні — понад 2,5 тис. студентів.

У повоєнні роки велику увагу було приділено відновленню і вдо-

скопаленню мережі середніх спеціальних учбових закладів. Вже в 1945/46 навчальному році контингент тих, хто навчався в технікумах і спеціальних школах Києва, перевищив довший рівень. Протягом 50-х років було проведено значну роботу по дальшому розширенню підготовки спеціалістів із середньою спеціальною освітою. В 1960/61 навчальному році підготовку спеціалістів здійснювали 34 середні спеціальні учбові заклади. Тут на стаціонарі і без відриву від виробництва навчалася понад 39,4 тис. учнів. Крім того, в столиці республіки працювали філіали і учбово-консультаційні пункти ряду всесоюзних заочних технікумів — легкої промисловості, промисловості будівельних матеріалів, річкового транспорту, лєнінградського військово-механічного.

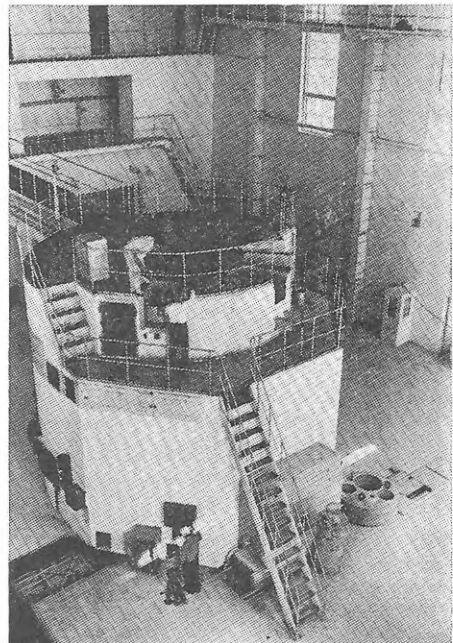
Завдяки піклуванню Комуністичної партії та Радянської держави в столиці Радянської України за короткий строк були відновлені вищі і середні учбові заклади. Вузи і технікуми Києва внесли значний вклад у справу підготовки кадрів радянської інтелігенції.

Діяльність наукових установ. Величезну роль у вирішенні завдань відбудови і дальшого розвитку народного господарства відіграли наукові колективи столиці Радянської України.

Соціально-економічний розвиток країни в умовах повешньої відбудови народного господарства і завершення побудови соціалізму, процес перетворення науки в безпосередню продуктивну силу обумовили необхідність забезпечити дальшу спеціалізацію окремих галузей знання, їх диференціацію, виникнення нових наукових напрямів. У зв'язку з цим у Києві невпинно розширялася і вдосконалювалася мережа наукових установ. Було створено ряд нових наукових колективів, закладено

основи нових прогресивних наукових шкіл. В роки четвертої п'ятирічки в системі Академії наук УРСР створюються інститути електротехніки (з 1963 р.— Інститут електродинаміки), теплоенергетики (з 1964 р.— Інститут технічної теплофізики), використання газу в комунальному господарстві і промисловості (з 1963 р.— Інститут газу), фізіології і агрохімії рослин (з 1962 р.— Інститут фізіології рослин), філософії, Сектор держави і права (в 1969 році на його базі створено Інститут держави і права).

Протягом 50-х років створюються академічні інститути хімії полімерів і мономерів (з 1964 р.— Інститут хімії високомолекулярних сполук), фізіології ім. О. О. Богомольця, металокераміки і спецсплавів (з 1964 р.— Інститут проблем матеріалознавства), металофізики, ливарного виробництва (з 1963 р. Інститут проблем лиття). У 1960 р. в Києві на базі відділів фізики напівпровід-

Атомний реактор Інституту фізики АН УРСР. 1960 р.

пиків і теоретичної фізики, а також лабораторії поверхні напівпровідників Інституту фізики АН УРСР створено Інститут папівпровідників. В цьому ж році почав працювати Інститут геофізики.

У 1948 р. поновила свою діяльність Рада по вивченню продуктивних сил УРСР, перед якою було поставлено завдання вивчати проблеми посушливих районів півдня України, комплексного використання бурого вугілля УРСР, природних і промислових газів тощо. Рада підтримувала творчі зв'язки з науковими установами Москви, Ленінграда, Харкова, Одеси, Ворошиловграда та інших міст країни.

З метою розвитку одного з найбільш важливих наукових напрямів — кібернетики — в 1956 р. в Києві на базі лабораторії електричного моделювання, організованої В. Є. Дьяченко у 1945 р., було створено Обчислювальний центр при Київському університеті. В 1957 р. Обчислювальний центр почав діяти в складі АН УРСР.

У 1958 р. при АН УРСР було організовано спеціальну редакцію Української Радянської Енциклопедії, яку очолив академік АН УРСР М. П. Бажан.

У республіці сформувалася також мережа галузевих інститутів різних профілів — промисловості, будівництва, охорони здоров'я, культури.

У 1950 р. було створено Український науково-дослідний інститут нейрохірургії. В 1958 р. почав працювати інститут геронтології і експериментальної патології АМН СРСР (нині Інститут геронтології АМН СРСР). У 1960 р. було організовано Київський науково-дослідний інститут експериментальної і клінічної онкології. Після реорганізації він увійшов у 1971 р. до складу АН УРСР як Інститут проблем онкології.

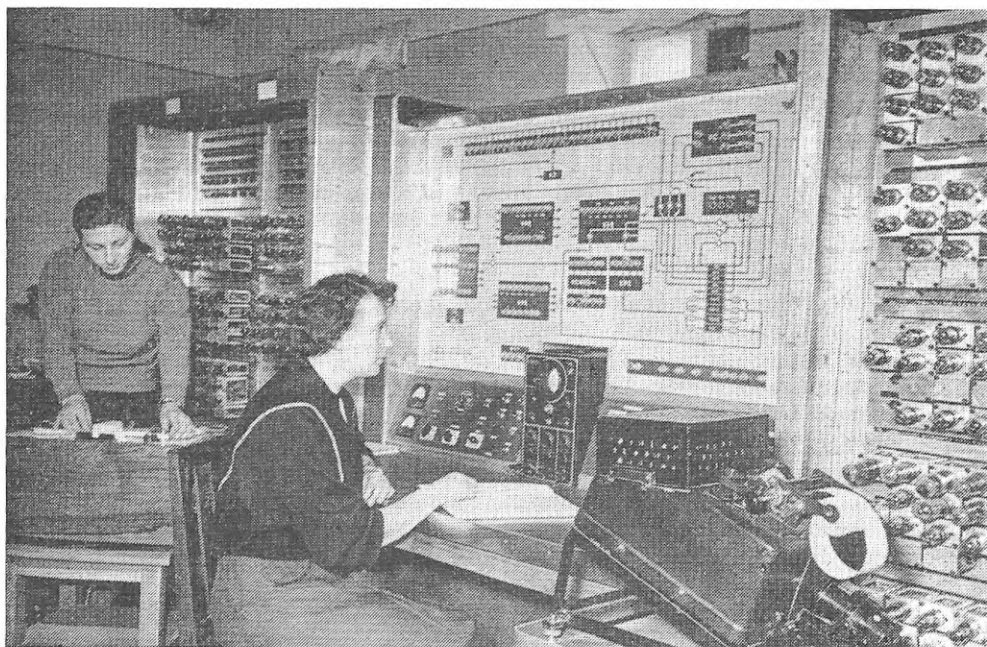
Відродження і даліше підвищення наукового потенціалу столиці Радянської України визначили заходи,

спрямовані на забезпечення підготовки і підвищення кваліфікації наукових кадрів.

У 1945 р. в Академії наук УРСР було поновлено аспірантуру і докторантуру. До інститутів поверталися ті, хто був в аспірантурі у довоєнні роки, проводився новий набір. Наприкінці 1945 р. в аспірантурі Академії наук навчалось 92 аспіранти, докторантуру проходило 20 чоловік. За роки четвертої п'ятирічки в АН УРСР було захищено 16 докторських і 90 кандидатських дисертацій.

Завдяки піклуванню Комуністичної партії та Радянської держави столиця Радянської України перетворилася на великий комплексний науковий центр республіки, що мав розгалужену мережу наукових установ, які працювали в основних напрямках технічних, природничих і суспільних наук. На початку 1960 р. в Києві працювало 120 наукових установ, що нараховували понад 7 тис. наукових співробітників, серед яких було 260 докторів наук і понад 2 тис. кандидатів наук.

Вчені Києва внесли великий вклад у розвиток радянської науки. В місті успішно розвивалися найважливіші наукові напрями. Вже в роки першої повнобної п'ятирічки вчені столиці Радянської України зробили ряд видатних наукових відкриттів. У ці роки було завершено створення нового напрямку в сучасній теорії функцій — теорії квазіконформних відображень. За наукові праці в цій галузі академіку М. О. Лаврентьєву в 1946 р. присуджено Державну премію СРСР. А за створення теорії ефективних методів розрахунку в газовій динаміці та гідродинаміці, що дозволили розв'язати ряд важливих задач гідродинаміки, в 1949 р. М. О. Лаврентьєва було вдруге удостоєно звання лауреата Державної премії СРСР. У 1958 р. за дослідження в галузі гідродинаміки вченому було присуджено Ленінську премію.

Перша в СРСР і Європі спеціалізована цифрова електронно-обчислювальна машина «СЭОМ» у Обчислювальному центрі АН УРСР. 1958 р.

Комплекс проблем фундаментального та прикладного значення розроблювався під керівництвом видатного вченого-біохіміка академіка О. В. Палладіна — засновника радянської біохімічної школи. Після смерті О. О. Богомольця в 1946 р. О. В. Палладіна було обрано президентом АН УРСР. Уряд високо оцінив наукову діяльність вченого, відзначивши його багатьма державними нагородами, а в 1955 р. йому присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці.

Широко розгорнулися в Києві дослідження з обчислювальної техніки, математики. В 1951 р. вчені АН УРСР під керівництвом академіка С. О. Лебедева створили першу в країні електронну обчислювальну машину.

Значний вклад у розвиток суспільних наук, у справу комуністичного виховання трудящих вносили вчені Києва, в тому числі колективи Інституту історії партії при ЦК Компар-

тії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, інститутів Секції суспільних наук АН УРСР, кафедр вищих навчальних закладів. Учені, які працювали в галузі філософії, розробляли теоретичні проблеми діалектичного та історичного матеріалізму, історію філософської та суспільно-політичної думки на Україні, філософські питання природознавства. В 50-ті роки почалась розробка проблем наукового атеїзму, марксистсько-ленінської естетики та етики.

Плідно працювали вчені-економісти. Питанням розвитку соціалістичного народного господарства республіки присвячено колективну монографію «Промисловість Радянської України за 40 років (1917—1957)». Ряд праць із загальної теорії та історії народного господарства створив академік АН УРСР М. В. Птуха. Дослідження з історії народного господарства було узагальнено в колективній монографії «На-

риси історії народного господарства Української РСР» під редакцією Д. Ф. Вірника (в 1954 р. російською мовою надруковано в Москві). Інститут історії АН УРСР підготував і видав «Історію Української РСР» у двох томах. Ряд цінних досліджень історики Києва підготували до 30-річчя Великого Жовтня.

Набували успішного розвитку літературознавство і мовознавство. В Києві працювали відомі в цих галузях знань вчені — академік О. І. Білецький і академік АН УРСР Л. А. Булаховський. Понад 500 наукових праць з питань історії та теорії української, російської і зарубіжної літератур з найдавніших часів до сучасного періоду належить перу О. І. Білецького. Він один з авторів і головний редактор двотомної «Історії української літератури», виданої в 1954—1956 рр. Під редакцією і за участю Л. А. Була-

ховського створювався також двотомний «Курс сучасної української літературної мови».

Дослідження і відкриття наукових колективів Києва відіграли велику роль у відбудові і дальшому розвитку на новій технічній основі народного господарства республіки. Для подання систематичної наукової допомоги гідробудівельникам було створено Комітет сприяння будівництву гідропоруд при Президії АН УРСР. Будівництво і проектування Каховської ГЕС, Південно-Українського та Північно-Кримського капалів і зрошувальних систем поставило ряд складних і великих завдань перед інженерно-технічними і науковими працівниками. Під керівництвом комітету було розроблено комплексний план досліджень, що включав 121 тему. В їх розробці брали участь інститути Академії наук УРСР, а також інші наукові установи республіки.

У повоспному відродженні народного господарства велике значення для розвитку екопоміки Придніпров'я мало вивчення гідрології Дніпра. Цю роботу виконав Інститут гідрології АН УРСР. У 1951 р., коли почалось будівництво Дніпровського каскаду гідроелектростанцій і водосховищ, інститут організував важливі дослідження на Дніпрі: здійснив цикл робіт по вивченню гідробіологічних процесів в умовах зарегульованого стоку Дніпра і закономірностей формування біологічного режиму водосховищ, у тому числі особливостей відтворення рибних запасів у нових умовах.

Широкий комплекс досліджень провели київські вчені, які працювали в галузі металургії і технології зварювання. Великий вклад у розвиток електрозварювання і містобудування вніс академік АН УРСР Є. О. Патон — засновник вітчизняної школи зварювання металів. Видатним досягненням вчених, які працювали в цій галузі, стало створення

Випробування на судноверфі заводу «Ленінська кузня» нового напівавтомата для електрозварювання, створеного в Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. 1956 р.

і впровадження в машинобудування електрошлакового зварювання. За участь у розробці цього методу зварювання вчені Б. Є. Патон і Г. З. Волошкевич разом з групою виробників були удостоєні в 1957 р. Ленінської премії. В 1958 р. Ленінської премії за участь у розробці та впровадженні у виробництво індустриального методу будівництва великогабаритних резервуарів з плоских полотниць, що згортаються у рулони, було удостоєно завідуючого лабораторією Інституту електрозварювання Г. В. Раєвського.

Колектив Інституту електрозварювання АН УРСР у роки четвертої п'ятирічки створив також нові, більш досконали зразки автосварювальної апаратури, розробив індустриальні способи заводського зварювання труб, магістральних трубопроводів, резервуарів, що з великим успіхом застосовувалися на будівництві газопроводів Саратов — Москва, Дашава — Київ, на багатьох заводах, будовах. У 1946 р. інститут керував впровадженням електрозварювання більш ніж на 120 заводах України та інших республік.

Велику роботу провели колективи наукових установ по відбудові й розвитку народного господарства Києва.

На багатьох київських підприємствах успішно впроваджувалися наукові досягнення вчених столиці. Тільки за роки четвертої п'ятирічки колектив науковців Інституту електрозварювання АН УРСР розробив і виготовив для підприємств столиці 717 автосварювальних апаратів і 70 потужних зварювальних трансформаторів з дистанційним управлінням. Інститут підготував понад 400 електрозварників і наладчиків електрозварювальних установок. На основі розробок академіка АН УРСР Є. О. Патона в 1953 р. було споруджено перший у світі такої довжини — 1543 м — суцільнозварний міст через Дніпро.

Співробітники Інституту електро-

техніки АН УРСР спільно з інженерно-техпічними працівниками заводу «Ленінська кузня» розробили технічний проект високоекономічної газосилової установки малої потужності для буксирування суден. На заводах «Більшовик» і верстатобудівному ім. М. Горького було впроваджено новий метод обробки різальних інструментів із застосуванням глибокого холоду, що дозволило в 3 рази підвищити стійкість різальних інструментів, виготовлених із заміників швидкорізальної сталі, в порівнянні з інструментами, що оброблялися шляхом закалювання і багаторазового відпуску.

Інститут фізичної хімії АН УРСР свій досвід роботи з міченими атомами застосував на заводі «Укркабель» для вивчення причин браку кабеля при вулканізації їх гумової ізоляції. Рекомендації інституту дозволили значно підвищити продуктивність праці.

Різносторонні творчі зв'язки підтримували з підприємствами Києва наукові колективи вищих учбових закладів. Учені політехнічного інституту, прагнучи допомогти виробникам у вирішенні практичних завдань, виступили з ініціативою створення комплексних бригад, до складу яких входили наукові співробітники, інженерно-технічний персонал підприємств, робітники — новатори виробництва. На заводі «Ленінська кузня» за допомогою ряду кафедр КІП було впроваджено прогресивні методи зварювання корпусів суден, розширено застосування швидкісної обробки металів, внаслідок чого продуктивність праці на цих ділянках у 1950 р. збільшилася в 3—4 рази.

Поряд з широким комплексом фундаментальних і прикладних досліджень, що забезпечували розв'язання найважливіших народногосподарських завдань, київські вчені проводили велику роботу по поданню допомоги промисловим підприєм-

ствам у поліпшенні технологічного процесу, підвищенні продуктивності праці. Вони систематично організували консультації, укладали договори про вирішення конкретних виробничих завдань.

Інститут фізики АН УРСР встановив тісні творчі зв'язки з великим колом промислових підприємств і науково-дослідних установ країни. Зокрема, інститут підтримував зв'язки з п'ятьма заводами Міністерства місцевої промисловості УРСР, двома заводами Міністерства промисловості будівельних матеріалів УРСР, Фізичним інститутом АН СРСР, Інститутом органічної хімії АН СРСР, Львівським нафтопереріпним заводом, Львівським машинобудівним заводом Міністерства місцевої промисловості УРСР.

Зміцнюючи зв'язки науки з виробництвом, київські вчені велику увагу приділяли організації науково-технічної пропаганди. Вони систематично виступали з лекціями і доповідями з актуальних наукових проблем на промислових підприємствах, в колгоспах і радгоспах. Великою популярністю користувалися «Академічні читання», вечори-зустрічі, вечори запитань і відповідей, що систематично проводились на київських заводах «Більшовик», «Ленінська кузня», «Трансигнал», «Черволий гумовик». Для інженерно-технічних працівників організувалися науково-технічні і економічні семінари.

Для розширення зв'язку з виробництвом і прискорення впровадження досягнень науки у виробництво багато київських наукових установ створили на підприємствах свої опорні пункти. Інститут загальної та неорганічної хімії АН УРСР створив свій опорний пункт на Дніпровському водопроводі в с. Вишгород, на Деснянському водопроводі і на Чимкентському свинцевому заводі в Казахстані.

Різноманітну за своїми формами роботу по поданню допомоги під-

приємствам у вирішенні конкретних виробничих завдань проводили колективи інших наукових установ. Вносячи значний вклад у розвиток фундаментальних і прикладних досліджень, вчені столиці Радянської України активно сприяли розв'язанню пайважливіших соціально-економічних завдань радянського суспільства.

Діяльність культурно-освітніх установ. Велику і різноманітну за своїми формами масово-політичну роботу серед широких верств населення проводили культурно-освітні установи. Відразу ж після визволення Києва партійні, радянські та профспілкові органи очолили роботу по відповлепню діяльності палаців культури, клубів, бібліотек, музеїв, парків культури.

Значна частина клубних установ, що працювали в місті у довоєнні роки, розгорнула культурно-масову роботу серед трудящих вже в 1945 р. Наприкінці четвертої п'ятирічки в столиці України працювало 62 клуби і палаци культури. Швидкими темпами було відбудовано клубні установи пайбільш великих підприємств міста, серед них Палац культури заводу «Більшовик». Тут проводилася багатогранна масово-політична робота серед трудівників підприємств і населення Жовтневого району. В залах палацу влаштовувалися концерти, виступали театральні колективи, демонструвалися кінофільми. Велика увага приділялася технічній пропаганді та розповсюдженню передового виробничого досвіду. Для робітників організувалися лекції вчених, інженерно-технічних працівників, середовиків і новаторів виробництва, влаштовувалися виставки. Понад 450 трудівників заводу стали активними учасниками самодіяльних колективів, створених при Палаці культури. Музичні та хорові колективи брали участь в естетичному вихованні населення,

Виступ хорової капели заводу «Більшовик». 1948 р.

систематично виступали перед трудівниками свого заводу, а також у клубах і палацах культури інших підприємств району і на міських естрадах.

Різноманітну за своїми формами масово-політичну роботу серед трудящих проводив клуб заводу «Арсенал». Велика увага тут приділялася популяризації передових методів праці. В клубі організувалися вечори-зустрічі кращих стахановців з молоддю, лекції та бесіди, готувалися спеціальні технічні виставки, плакати-блискавки про досягнення раціоналізаторів підприємства. Активно працювали колективи художньої самодіяльності — музичний, драматичний, хореографічний тощо. Клубна бібліотека влаштовувала в цехах пересувні бібліотеки, проводила інформації для читачів на технічні теми.

У 1957 р., до 40-річчя Великого Жовтня, в Києві було відкрито Жовтневий палац культури. В ньому відбулось урочисте засідання, присвячене ювілею Великої Жовтневої со-

ціалістичної революції. В найкрупнішій культурно-освітній установі столиці розгорнулася багатогранна масово-політична робота. Тут почали організовуватися тематичні вечори, заходи по пропаганді досягнень науки і техніки, проводилися зустрічі з ветеранами партії та праці, конференції і семінари, присвячені найважливішим суспільно-політичним подіям, популяризації передового виробничого досвіду. При палаці було створено колективи художньої самодіяльності — симфонічний оркестр, народну хорову капелу, студії народного та класичного танцю.

Активну допомогу партійним організаціям в ідейно-політичному, трудовому і моральному вихованні трудящих подавали клубні установи й інших промислових підприємств, будов, організацій Києва. В 1961 р. у столиці Радянської України працювало 85 клубних установ.

Масова робота, що її проводили серед населення клубні установи, збагачувалася новими формами. Однією з нових форм ідеологічної,

Агіткультбригада «Свіжий вітер» Дарницького вузла ПЗЗ виступає на першому дорожньому огляді агіткультбригад. 1961 р.

культурно-освітньої роботи серед населення стали народні університети. Один з перших народних університетів культури був організований при Жовтневому палаці культури для членів бригад комуністичної праці. Невдовзі його філіали було створено в Дарницькому, Ленінському і Московському районах, на заводах «Більшовик», «Точелектроприлад», 4-й взуттєвій фабриці, при управлінні Південно-Західної залізниці. Київський міський комітет партії схвалив почин комсомольців театрів опери та балету, російського драматичного, музичної комедії, діячів літератури і мистецтва, вчених, які висловили бажання брати участь в роботі народного університету культури. Народні університети стали однією з найважливіших форм ідеологічного виховання трудящих, підвищення їх культурно-технічного рівня, естетичного виховання.

У повоєнні роки в ході відновлення культурно-освітніх установ вели-

ку увагу було приділено відродженню мережі бібліотечних установ.

Вже з перших днів після визволення Києва важливе місце в діяльності культурно-освітніх установ посідала робота серед дітей. В ній брав активну участь колектив Київської обласної бібліотеки для дітей та юнацтва ім. 15-річчя ВЛКСМ. У 1946 р. книжковий фонд бібліотеки становив 116 тис. примірників. Бібліотека обслуговувала 13,7 тис. дітей в своєму основному приміщенні. Не маючи змоги через відсутність необхідних умов охопити всіх дітей, бажаних користуватися книжковим фондом бібліотеки, її працівники організували в позашкільних дитячих закладах 46 пересувних пунктів. Для докорінного поліпшення справи керівництва дитячим читанням виникла необхідність створити бібліотечну установу республіканського значення. Тому обласну дитячу бібліотеку було перетворено на Державну республіканську бібліо-

теку для дітей і юнацтва, яка і стала методичним центром для дитячих бібліотек республіки.

З перших повоєнних років серйозна увага приділялася відновленню й розширенню книжкових фондів найкрупніших книгосховищ республіки, в тому числі бібліотеки Академії наук УРСР. Вже в 1946 р. бібліотека одержала з Всесоюзової книжкової палати 122 тис. друкованих одиниць видань СРСР (з них понад 92 тис. номерів газет) і 76,9 тис. друкованих одиниць республіканських видань з Книжкової палати УРСР, у тому числі близько 69 тис. номерів газет. На початок 60-х років у фондах бібліотеки налічувалося 6 млн. книжок і журналів, понад 10 млн. примірників газет, десятки тисяч творів музичного і образотворчого мистецтва. 7 серпня 1948 р. ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову про реорганізацію Бібліотеки АН УРСР у Державну публічну бібліотеку УРСР (з 1965 р.— Центральна наукова бібліотека АН УРСР).

Одним з найкрупніших книгосховищ Києва у довоєнний час була Республіканська бібліотека ім. ВКП(б). Гітлерівські загарбники спалили будинок бібліотеки, разграбували її книжкові фонди. Одразу ж після визволення Києва почалася відбудова бібліотеки. На початок 1947 р. у фондах бібліотеки вже нарахувалося 80,2 тис. книжок. При цьому з Держлітфонду СРСР було одержано 12,3 тис. книжок, близько 9 тис. видань, вивезених окупантами, було повернуто з Німеччини, проводилось також активне комплектування бібліотеки новими виданнями.

Створена в серпні 1939 р. на базі книжкових фондів Історичного і Антирелігійного музеїв Державна історична бібліотека УРСР напередодні війни налічувала майже півмільйона книжок. Німецько-фашистські загарбники розграбували фонди

і зруйнували приміщення бібліотеки. Після закінчення війни почала проводитись інтенсивна робота по відновленню фондів. Велику допомогу літературою надали братські республіки, особливо бібліотеки Російської Федерації. В 1952 р. Історична бібліотека поновила обслуговування читачів.

Партійні, радянські та профспілкові органи столиці України приділяли велику увагу також розширенню мережі масових бібліотек, збільшенню їх книжкових фондів. У 1961 р. в Києві працювали 502 масові бібліотеки з книжковим фондом 7456 тис. примірників.

Партійні організації надавали великого значення діяльності бібліотечних установ, активізації їх ролі в комуністичному вихованні трудящих. У 1948 р. в Києві було проведено Республіканську нараду бібліотечних працівників, яка намітила шляхи поліпшення бібліотечного обслуговування населення. Удосконалювалася діяльність найкрупніших бібліотек Києва, підвищувався рівень їх наукової та масової роботи. В 1957 р. методичне керівництво бібліотечною справою в республіці і координацію роботи всіх відомств (крім науково-технічних) було покладено на Державну республіканську бібліотеку УРСР ім. КПРС.

В культурному житті столиці Радянської України вже в перші повоєнні роки помітну роль відігравали музейні установи. Поворотна точка роботи почалася незабаром після визволення столиці України від німецько-фашистських загарбників.

22 квітня 1945 р. до 75-річчя з дня народження В. І. Леніна знову відкрився відбудований Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна. Музей розгорнув велику роботу по пропаганді серед трудящих марксистсько-ленінської теорії, політики Комуністичної партії. В експозиції музею були представлені документи і експонати, що показували славет-

ний шлях, пройдений партією, розкривали діяльність вождя і засновника Комуністичної партії та Радянської держави В. І. Леніна. Музей проводив велику масову роботу по комуністичному вихованню трудящих. Для відвідувачів влаштувалися лекції-екскурсії, читалися оглядові і етапні лекції, тематичні лекції з історії КПРС. За роки четвертої п'ятирічки музей відвідало понад 980 тис. чоловік.

Великий інтерес викликала республіканська виставка «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», відкрита в столиці України 1 травня 1946 р. В художньо оформлених залах було представлено 3000 експонатів. Тільки протягом першого року роботи виставку відвідало 100 тис. чоловік, серед них делегації 14 іноземних держав.

30 грудня 1945 р. поновив роботу Київський музей російського мистецтва. В квітні 1946 р. знову почав працювати Київський державний музей українського образотворчого мистецтва. В його експозиції кияни та гості столиці побачили зразки народно-декоративного мистецтва, а також твори українського дореволюційного і радянського образотворчого мистецтва.

Видатною подією в культурному житті республіки стало відкриття у квітні 1949 р. в столиці Радянської України Державного музею Т. Г. Шевченка. В 22 залах музею було зібрано літературу та художню спадщину великого сина українського народу, висвітлено його суспільно-політичну діяльність. Вже в перший рік в експозиції нараховувалася понад 4 тис. експонатів — картин, портретів, скульптур, малюнків, книг тощо. Серед них особливу цінність становлять близько 100 оригіналів творів Т. Г. Шевченка. Музей користувався величезною популярністю серед киян і гостей столиці.

Поновлення експозицій музеїв сто-

лиці України стало можливим завдяки великій допомозі, що була подана їм державними органами, музейними установами братніх республік.

Завдяки піклуванню Комуністичної партії та Радянської держави в столиці України у стислі строки було відновлено і в подальшому розширено і вдосконалено мережу культурно-освітніх установ. Клуби, бібліотеки, музеї, парки культури Києва під керівництвом партійних організацій проводили велику, різноманітну за своїми формами роботу по комуністичному вихованню трудящих.

Література і мистецтво. Партійні організації, Ради депутатів трудящих вживали дійових заходів щодо відродження і дальшої активізації діяльності установ культури. ЦК КП(б)У, Київський міський та районні комітети партії, партійні організації творчих спілок і товариств всю свою роботу серед художньої інтелігенції спрямовували на те, щоб письменники, працівники мистецтва створювали твори, гідні народу, який здобув всесвітньо-історичну перемогу над гітлерівським фашизмом і мужньо подолав труднощі відбудовчого періоду.

На республіканській нараді з питань пропаганди при ЦК КП(б)У, що відбулася 24—26 червня 1946 р., обговорювався стан справ у творчих спілках. Відзначалося, що українська література поповнилася високохудожніми творами О. Є. Корнійчука, В. Л. Василевської, М. Т. Рильського, П. Г. Тичини, А. С. Малишка та інших письменників і поетів. Разом з тим відмічалися і недоліки в розвитку літератури, зокрема зниження загального художнього та ідейного рівня багатьох літературних творів, театральних постановок і кінокартин, тенденція відходу від сучасних тем. Вказувалося, що композитори покликані в монументальних музичних формах втілювати дух

часу. Серед недоліків у творчості художників називалася так звана етюдність полотен. Багато художників, захоплюючись етюдами, пейзажами, натюрмортами, відходили від зображення радянської людини.

Нарада рекомендувала перебудувати організацію творчої роботи, активізувати творчі спілки, товариства і об'єднання: секцію драматургії Спілки письменників, Українське театральне товариство, спілки композиторів і художників, посилити зв'язок театрів з драматургами, зміцнити трупи театрів та інших виконавських колективів, подолати недоліки в роботі літературних і художніх критиків.

25 письменників Радянської України загинули на полях війни. Незважаючи на ці тяжкі втрати, Спілка письменників України залишилася ідейно згуртованим загоном Спілки письменників СРСР. З метою організаційного зміцнення і посилення Спілки радянських письменників України в листопаді 1946 р. було проведено вибори нового керівництва. Головою правління обрали О. Є. Корнійчука.

Активізації творчості письменників і художників сприяли прийняті в 1946—1948 рр. постанови ЦК ВКП(б) з питань літератури і мистецтва, в яких було визначено шляхи дальшого підвищення їх ідейно-художнього рівня. ЦК закликав діячів мистецтв та письменників яскравим художнім словом, переконливими образами розкрити моральне і духовне багатство радянської людини, активно втручатися в життя, допомагаючи партії в мобілізації сил народу на відбудову і піднесення народного господарства. ЦК КП(б)У прийняв ряд постанов, спрямованих на дальший розвиток літератури, театрального і музичного мистецтва в республіці, які допомогли письменникам і діячам мистецтв у створенні нових яскравих творів.

Постанови Центрального Комітету

партії з питань літератури і мистецтва обговорювалися в усіх творчих організаціях. В серпні 1946 р. відбулися загальні збори письменників Києва, присвячені обговоренню постанов ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград». 7—10 березня 1949 р. в Києві відбулися збори працівників літератури і мистецтва міста, на яких розглянуто питання «Рішення XVI з'їзду КП(б)У і завдання працівників ідеологічного фронту».

Партія допомагала творчій інтелігенції глибше усвідомити високу громадську роль літератури і мистецтва, виховувала літераторів і працівників мистецтва в дусі ленінської дружби народів СРСР, пролетарського інтернаціоналізму, згуртовуючи їх в єдиний творчий колектив, що створює єдину соціалістичну культуру — соціалістичну за змістом, національну за формою, інтернаціональну за духом і спрямованістю. Взаємозбагачення і взаємоближення культур братніх народів визначали весь культурний процес у республіці та її столиці.

Разом з тим у постанові ЦК КПКС від 28 травня 1958 р. зазначалося, що в постанові ЦК про оперу «Велика дружба», прийнятій в 1948 р., містилися окремі несправедливі і невилправдані різкі оцінки творчості ряду талановитих працівників мистецтва. В пресі і в творчих організаціях при реалізації рішень партії з питань літератури і мистецтва подекуди припускалися помилки і перекручень: творче обговорення художніх проблем підмінялося адмініструванням, при оцінці творів літератури, музики та кіно необгрунтовано критикувалися одні твори і захвалювалися інші. Все наносне, що містилося в оцінці творчості окремих радянських письменників і композиторів, було згодом усунуто.

Завдяки неухильному піклуванню і увазі Комуністичної партії література і мистецтво досягли в 50-ті роки

значних успіхів. Партійні організації творчих спілок України очолили боротьбу проти порушень принципів соціалістичного реалізму, проти спроб відвести літературу і мистецтво вбік від життя народу і актуальних питань політики партії, проти рецидивів націоналізму і космополітизму, проявів міщанства і безідейності, проти тих, хто, не зрозумівши суті партійної критики культу особи, почав вишукувати лише помилки і тіньові моменти в будівництві соціалізму, применшувати керівну роль партії в галузі ідеології.

Провідною у перші повоєнні роки темою творів українських письменників, у тому числі літераторів Києва, була тема всенародної боротьби проти фашизму. Змальовуючи ратний подвиг, література надихала трудящих на подвиг мирний, творчий.

В трилогії О. Т. Гончара «Прапороносці» вперше в українській літературі з великою художньою виразністю світ соціалізму протиставляється світу капіталізму. В образі рядового радянського солдата, українського колгоспника Хоми Хасцького особливо яскраво розкриваються високі якості рядових будівників нового життя, ідею переконаних у правоті своєї справи, справжніх господарів своєї країни, мудрих і далекоглядних.

Характерною рисою поезії другої половини 40-х років був інтенсивний розвиток у ній епічних форм, про що свідчать такі твори київських літераторів, як поеми А. С. Малишка «Прометей», «Любов», «Марія» і «Це було на світанку», роман «Молодість брата» Л. С. Первомайського, поеми «Жовтнева комуна» і «Райком комсомолу» П. М. Воронька.

В українську радянську літературу в повоєнні роки прийшло багато молодих письменників. Серед них — старший сержант Радянської Армії, учасник визволення Західної Європи від фашистського ярма О. Т. Гончар, колишній моряк Чорноморського

флоту Д. В. Ткач, військовий журналіст М. М. Шумило, колишній воїн Л. С. Сергілін, партизан з'єднання легендарного С. А. Ковпака П. М. Воронько, учасник Сталінградської битви М. М. Тихий, колишній учитель і воїн С. І. Олійник та багато інших.

В літературу йшли випускники філологічних факультетів університетів та педагогічних інститутів, члени літературних студій, гуртків і об'єднань при редакціях газет, на підприємствах, у школах, палацах піонерів. Найбільшими були літературні студії при редакції журналу «Дніпро» та видавництві «Молодь» у Києві.

Кращі твори, написані українськими радянськими письменниками у другій половині 40-х років, — це «І рости, і діяти» П. Г. Тичини, «Англійські враження» М. П. Бажана, «Просто любов», «Коли запалає світло» В. Л. Василевської, поеми та вірші В. М. Сосюри, М. Т. Рильського, романи і повісті Івана Ле, П. Й. Панча, О. В. Донченка, О. М. Бойченка, А. І. Шияна.

Набули заслуженої популярності серед читачів сатиричні та гумористичні твори Остапа Вишні («Самостійна дірка», «Зенітка», «Весна-красна»), С. І. Олійника («Наші знайомі», «Озпаки весни»), С. І. Воскресенка («Цілком серйозно», «Взагалі і зокрема»).

В 40-ві роки визначні твори створили російські письменники України М. М. Ушаков, Л. М. Вишеславський, М. М. Строковський, В. П. Добровольський, активно працювала також група єврейських радянських письменників Н. М. Лур'є, Г. І. Полянкер, М. А. Талалаєвський та ін.

У 1948 р. вийшов з друку роман Н. С. Рыбака «Переяславська рада», присвячений великим історичним подіям визвольної боротьби українського народу і воз'єднанню України з Росією в 1654 р. Цей твір пристрасного патріотичного звучання, пройнятий безсмертною ідеєю непо-

рушної єдності українського та російського народів, являв собою значний вклад в історичну романістику.

Плодотворно працював у драматургії О. Є. Корнійчук. В останньому воєнному році він закінчив п'єсу «Місія містера Перкіпса в країну більшовиків», у 1946 р. закінчив п'єсу «Мрія», в 1947 р.— «Приїздить у Дзвонкове», в 1948 р.— «Макар Діброва», в 1950 р.— «Калиновий гай», у 1958 р.— «Чому посміхалися зорі». В цих творах знайшли відображення важливі проблеми, які розв'язували радянські люди в перше повоєнне п'ятиріччя: боротьба за мир, проти «холодної війни» і буржуазної ідеології, виховання молодого покоління в дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму тощо. І. А. Кочерга створив драматичну поему «Ярослав Мудрий», О. С. Левада — п'єсу «Камо», Л. Д. Дмитерко — п'єсу «Генерал Ватутін», В. П. Мінко — комедію «Не називаючи прізвищ».

Значними подіями літературного життя республіки та її столиці були з'їзди письменників України. Тут підводилися підсумки діяльності Спілки письменників, обговорювалися злободенні питання життя Радянської країни, які вимагали реалізації засобами художнього слова. 6—10 грудня 1948 р. відбувся II з'їзд письменників України. На цей час у республіці працювали 263 письменники, більшість з яких входила до Київської письменницької організації. Багато літераторів у період між I і II з'їздами було нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу, 11 художників слова удостоєно звання лауреата Державної премії СРСР, у тому числі київські літератори П. Г. Тичина, М. П. Бажан, М. Т. Рильський, В. М. Сосюра, В. Л. Василевська, Л. С. Первомайський, А. С. Малишко, О. Т. Гончар, О. Є. Корнійчук.

27 жовтня 1954 р. відкрився III з'їзд письменників України.

З доповіддю «Стан і сучасні завдання української радянської літератури» виступив М. П. Бажан. На з'їзді підкреслювалась величезна допомога, яку подавали письменницькій організації ЦК Компартії України, обком і міськком партії. Завдяки цій допомозі літератори республіки та її столиці досягли певних успіхів. За 6 років після II з'їзду письменників було видано мовами народів СРСР 1600 книг українських письменників тиражем понад 50 млн. примірників. За той же час тільки в Державному видавництві художньої літератури України після війни в перекладі на українську мову вийшло близько 300 книг письменників братніх республік і зарубіжних країн. У 1949—1954 рр. видавництво «Радянський письменник» випустило 496 назв книг загальним тиражем 9 млн. 382 тис. примірників.

10—14 березня 1959 р. відбувся IV з'їзд письменників України. На з'їзді було обрано 178 делегатів, у тому числі від Київської організації — 101 делегат. З 534 членів Спілки письменників України понад 300 на час з'їзду жило й працювало в столиці республіки.

В книгах, створених у другій половині 50-х років, помітно посилилась увага до людини праці. Саме працьовитість, почуття високого морального обов'язку притаманні і старому бригадирові Максиму Половинці в романі В. М. Собка «Звичайне життя» і героям «Солом'янських оповідань» І. Ю. Сенченка. Зображені люди сучасного колгоспного села в повістях «Рідна сторона» В. С. Земляка і «Хмарка сонця не заступить» Г. М. Тютюнника, «Серце солдата» П. О. Оровецького, в романі В. С. Кучера «Прощай, море».

Серед прозових творів, що присвячені поверненню воїнів до мирної праці і в яких розкривається велич радянської людини, посідає роман Ю. І. Яновського «Мир». У перозривній єдності змальовує автор у

романі «Мир» радянських людей різних соціальних прошарків, професій, біографій, згуртованих партією в монолітний колектив, що складається з робітників, колгоспників, представників інтелігенції. Цей мотив звучить і в повістях О. І. Копиленка «Земля велика», Ю. О. Збанацького «Привітайте мене, друзі!»

Тема воїнського подвигу залишається провідною і в другій половині 50-х років. У повісті «Дума про невмирущого» П. А. Загребельний розповів про долю українського юнака — воїна, який пройшов тяжкі випробування Великої Вітчизняної війни.

Пафосом єднання партії і народу, сили творення комуністичних ідей пройняті кращі поетичні твори і збірки цього періоду. Серед них — «Ми — совість людства» П. Г. Тичини, «Троянди й виноград» М. Т. Рильського, поема П. М. Воронька «Обов'язок». Духовній красі жінки-інтелігентки присвятив поему «Тапоша» М. М. Тихий. Образи красивих і добрих людей колгоспного села постають перед читачем зі сторінок поетичної книги А. С. Малишка «Що записано мною». Тепло і реалістично, з нотками щирого гумору оповідає про сучасників С. І. Олійник у віршованому циклі «Шахтарям донецьким — хлопцям молодецьким!».

Ідеї інтернаціоналізму, братерства російського, білоруського, українського та інших народів оспівані у віршах М. Л. Пагнибіди, О. Я. Ющенко, Т. Г. Масенка.

Глибоким почуттям історичної величі, краси і благородства творчості будівників комунізму позначена «Поема про море» О. П. Довженка. Автор разом зі своїми героями щастя радянських людей вважає невіддільним від діяльності партії. В кіноповісті «Зачарована Десна» О. П. Довженко натхненно розповідає про трудівників села.

В 1957 р. радянські люди, все прогресивне людство відзначили 40-річ-

чя Великого Жовтня. У зв'язку з ювілеєм київські літератори створили ряд значних творів, присвячених революції та громадянській війні. Серед них «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль» М. П. Стельмаха, «Перекоп» О. Т. Гончара, «Мир хатам, війна палацам» Ю. К. Смолича. Книги ці оповідають про буремні, вогненні роки зародження і становлення Української Радянської Республіки, про дружбу народів, що стала запорукою революційних перемог.

До різних періодів історії нашого народу звернені романи «Святослав» С. Д. Скляренка, «Богдан Хмельницький» Івана Ле, «Козацькому роду пема переводу» О. Є. Ільченка, поеми П. О. Дорошка «Вілюйський в'язень» і Г. Д. Плоткіна «Вісники свободи», А. С. Малишка «Франко в Криворівні».

В 1957 р. у Києві було створено видавництво дитячої літератури — Дитвидав УРСР. За 2 роки воно видало 70 книжкових пайменувань. Якщо в 1954 р. видавництва України випустили для дітей 158 назв тиражем понад 11 млн. примірників, то в 1958 р. — 315 назв загальним тиражем близько 24 млн. примірників. Кращими книгами для дітей стали «Катруся вже велика» Н. Л. Забіли, історико-революційна поема В. В. Бичка «Син Жовтня», повість О. Д. Іваненко «Тарасові шляхи».

Рішення XX з'їзду партії, виправлення помилок, пов'язаних з культом особи та його наслідками, благо-творпо позначились на роботі критиків і літературознавців. У книзі Л. М. Новиченка «Поезія і революція» досліджено становлення таланту П. Г. Тичини в процесі становлення всієї української радянської літератури. Помітним внеском у радянське літературознавство були праці М. У. Сиротюка «Українська історична проза за 40 років», М. З. Шамоти «Вишадки з практики», «Талант і народ».

У повоєнні роки в Києві успішно працювали видаті українські радянські композитори Б. М. Лятошинський, П. О. Козицький, М. І. Вериківський, Л. М. Ревуцький, Г. Г. Верьовка, А. Я. Штогаренко та ін. Серед симфонічних творів, написаних у цей час композиторами столиці України, виділяється Друга симфонія К. Ф. Данькевича. Композитор Ю. С. Мейтус створив одну з кращих радянських опер — «Молоду гвардію».

Воєнна тематика і тема мирної праці в період відбудови пародного господарства знайшли відображення перш за все в пісенній творчості. Помітним явищем у цьому жанрі були пісні П. І. Майбороди «Розлягалися тумани», «Київський вальс», «Білі каштани», «Пісня про рупник». Оригінальністю творчого переосмислення особливостей пародного багатоголосся позначені пісні Г. Г. Верьовки «Дівчата з Донбасу», «Любимо Вітчизну», «Врожайпа-хороводна», «Пісня про Криворіжжя», «Ми славимо партію» та багато інших. Злободенністю і високою професійністю виділяються пісні А. Д. Філіпенка «Комуністичній партії хвала», «Славлю мою Радянську Батьківщину», «З ім'ям Леніна», пісні Г. Л. Жуковського, С. С. Жданова, М. В. Дремлюги, А. Я. Штогаренка, І. М. Шамо.

Високою майстерністю відзначаються хорові твори Б. М. Лятошинського «По небу крадеться місяць», «Тече вода в синє море», «Із-за гаю сонце сходить», «Осінь»; хоровий цикл «Жіночі портрети» А. Я. Штогаренка; кантата «Пам'яті більшовика» П. О. Козицького; хори і вокально-симфонічні твори Л. М. Ревуцького («Пісня про партію», «Ода пісні»), Г. Л. Жуковського (кантата «Слався, Вітчизно моя», «Клятва молоді світу»).

Розвиток симфонічної музики в 50-ті роки характеризується розширенням тематики, жанровою різно-

манітністю, поглибленням образності, дальшим професійним удосконаленням. До найбільш помітних творів цього періоду відносяться глибока за філософським змістом і драматизмом Третя симфонія, поеми «Гражина» і «На берегах Вісли», сюїта «Ромео і Джульєта» Б. М. Лятошинського, Друга симфонія і сюїта «Король Лір» Г. І. Майбороди, ораторія «Жовтень» К. Ф. Данькевича, сюїта «Пам'яті Лесі Українки», «Партизанські картини» А. Я. Штогаренка, цикл «Батьківщина» М. В. Дремлюги і симфонічні композиції Л. М. Колудуба.

Помітних творчих успіхів українські композитори досягли в галузі оперного мистецтва. До кращих творів цього жанру належать опери «Богдан Хмельницький» і «Назар Стодоля» К. Ф. Данькевича, «Милаца» і «Арсенал» Г. І. Майбороди, «Украдене щастя» Ю. С. Мейтуса, «В степах України» О. А. Сандлера, «Перша весна» Г. Л. Жуковського. Поряд з творами про історичне минуле українського народу пишуться оперні твори, які відображають сучасність.

В балетах переважає фольклорна і літературна тематика. За мотивами повісті М. В. Гоголя створено балет В. Б. Гомоляки «Сорочинський ярмарок», за повістю М. М. Коцюбинського «Тіпі забутих предків» — однойменний балет В. Д. Кирейка. Серед творів на сучасну тему виділяється балет В. Б. Гомоляки «Чорне золото».

В жанрі оперети помітних успіхів домігся О. П. Рябов, який з 1941 р. працював диригентом Київського театру музичної комедії. Ним створено кращі українські радянські оперети: «Весілля в Малинівці», «Чудовий край», «Червона калина». Пишуть оперети в ці роки київські композитори О. А. Сандлер, Я. С. Цегляр, С. С. Жданов.

Темі дружби народів та інтернаціоналізму присвячено багато музич-

них творів цього періоду. Особливо яскраво втілена ця тема в таких творах, як каплати «Дружба народів» Г. І. Майбороди, «Дружба народів» Г. Л. Жуковського, симфонічна поема «Давид Гурамішвілі» і «Алтайська сюїта» Г. П. Таранова, «Вірменські ескізи» для камерного оркестру А. Я. Штогаренка, сюїта «В дружбі воедино» А. Д. Філіпенка, «Возз'єднання» Б. М. Лятошинського, «Святкова увертюра» К. Я. Домінчена.

Центром підготовки композиторів і музикантів у республіці стала в повоєнні роки Київська державна орденна Леніна консерваторія ім. П. І. Чайковського, яка виховала багатьох високопрофесійних композиторів, музикознавців, диригентів, співаків, піаністів, скрипалів, віолончелістів, виконавців на духових інструментах. Вихованця композиторської молоді продовжували здійснювати чудові майстри радянської музики, засновники самобутніх творчих шкіл Л. М. Ревуцький, Б. М. Лятошинський, а також А. Я. Штогаренко, К. Ф. Данькевич, М. М. Вілінський.

Вагомий вклад у розвиток музичної культури республіки вносив Київський державний орденна Леніна академічний театр опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка — один з кращих музичних театрів Радянського Союзу. В його репертуарі були твори російської, української та зарубіжної класики, радянських композиторів. Великі заслуги театру в пропаганді української музики. Тут ставилися найкращі твори доживтєвого та радянського оперного і балетного мистецтва. На сцені Київського театру опери та балету виступали провідні майстри: П. С. Білинник, З. М. Гайдай, Б. Р. Гмиря, М. С. Гришко, М. І. Литвиненко-Вольгемут, І. С. Паторжинський, Л. А. Руденко, Є. І. Чавдар, В. П. Борищенко, Ю. С. Кипоренко-Доманський, М. А. Частій, О. М. Потапова, М. О. Апухтін, О. О. Белов,

Л. П. Герасимчук, Р. О. Клявін та ін.

Великою популярністю в республіці та за її межами користувались такі столичні художні колективи, як Державний заслужений симфонічний оркестр УРСР (художній керівник Н. Г. Рахлін), оркестр Українського радіо і телебачення (художній керівник П. О. Поляков), Державна заслужена академічна капела УРСР «Думка» (художній керівник О. Н. Сорока), Державний заслужений український народний хор (організатор і художній керівник лауреат Державної премії СРСР і Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка Г. Г. Верьовка), Державна заслужена капела бандуристів УРСР (художній керівник лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка О. З. Мінківський), Державний заслужений ансамбль танцю УРСР (художній керівник лауреат Державної премії СРСР П. П. Вірський), квартет ім. М. В. Лисенка.

Досягнення київських композиторів і виконавських колективів демонструвалися на декадах літератури та мистецтва в Москві в 1951 і 1960 рр. Київський театр опери та балету показав тут свої кращі оперні і балетні спектаклі: в 1951 р. — опери «Богдан Хмельницький», «Запорожець за Дунаєм», балет «Маруся Богуславка», в 1960 р. — опери «Тарас Бульба», «Арсенал», «Перша весна», балети «Чорне золото» і «Лісова пісня». В дні святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією в травні 1954 р. у Москві було показано оперу «Богдан Хмельницький» (друга редакція).

Успішно розвивалося драматичне мистецтво. Кращими повоєнними спектаклями Київського державного орденна Леніна академічного українського драматичного театру ім. І. Франка були «Макар Діброва», «Калиновий гай», поставлені Г. П. Юрою. В них брали участь відомі майстри сцени А. М. Бучма,

Ю. В. Шумський, Н. М. Ужвій, П. М. Няtko. Успіхом у глядача користувалися також спектаклі «Професор Буйко» за п'єсою Я. В. Баша (постановник В. О. Балабап, в головній ролі — Ю. В. Шумський) і «Мартин Боруля» І. К. Карпенка-Карого (постановник і виконавець головної ролі Г. П. Юра). Очоловуваний народним артистом СРСР Г. П. Юрою колектив цього театру створив ряд глибоко правдивих, самобутніх, народних, яскравих за сценічним виконанням спектаклів.

Київський державний орден Трудового Червоного Прапора академічний російський драматичний театр ім. Лесі Українки створив такі цікаві спектаклі, як «Дядя Вапя» А. П. Чехова, «У пущі» Лесі Українки, «Під золотим орлом» Я. О. Галана, «Роки мандрювань» О. М. Арбузова, «В пошуках радості» В. С. Розова. В колективі театру в різні роки працювали М. Ф. Романов, Ю. С. Лавров, В. М. Халатов, В. Ф. Драга, П. І. Кіпяський та інші відомі актори. На оглядах творчості молодих артистів у 1955—1956 рр. відзначалися актори Київського театру опери та балету Д. М. Гнатюк, Н. К. Місіна, К. Д. Огневий, В. І. Пазич, Ф. М. Баклан, А. В. Гавриленко, О. М. Потапова.

Якщо в перші повоєнні роки Київська кіностудія випускала один-два фільми на рік, то в 1952—1956 рр. — вже чотири—сім фільмів щороку. Після XX з'їзду КПРС, який поставив завдання різкого збільшення виробництва кінофільмів і неухильного підвищення їх ідейно-художнього рівня, випуск художніх кінофільмів збільшився до 16—20 на рік.

У 1945 р. режисери С. Ф. Навроцький і Б. М. Дмоховський створюють пригодницький фільм «Зігмунд Колосовський», а режисери В. О. Браун і Є. В. Брунчугін — кінофільм «В далекому плаванні» за мотивами оповідань К. М. Станюковича. Користувалися успіхом у гля-

дачів такі фільми, як «Третій удар» (режисер І. А. Савченко) — про битву за Крим у роки Великої Вітчизняної війни, «Подвиг розвідника» (режисер Б. В. Барнет), присвячений героїчній боротьбі радянських розвідників у тилу ворога, «Тарас Шевченко» (режисер І. А. Савченко). Помітним внеском у кіномистецтво є фільми Т. В. Левчука «Киянка» і М. К. Макаренка «Кров людська — не водиця» за романом М. П. Стельмаха. «Киянку» було відзначено на III Всесоюзному кінофестивалі 1960 р. у Мінську.

Героїко-романтичні традиції радянського кіномистецтва, які активно утверджували С. М. Ейзенштейн, О. П. Довженко, В. І. Пудовкін, І. А. Савченко, автори фільму «Чапаєв» С. Д. і Г. М. Васильєви, знайшли продовження в роботах В. І. Івченка «Надзвичайна подія» та «Іванна». Перший оповідає про героїзм екіпажу танкера «Туаше», захопленого чанкайшистами, про мужність і стійкість радянських людей. Другий фільм викриває підступи українських буржуазних націоналістів і релігійного мракобіса митрополита Шептицького, який разом з фашистами виступав проти радянського народу. В центрі кіноповісті — образ української дівчини Іванни, що пройшла пелегкий шлях духовного прозріння.

Провідне місце в планах київських кіностудій займала сучасна тематика. Одним з перших повоєнних фільмів, присвячених будням колгоспного села, був фільм «Доля Марипи» (режисери В. І. Івченко і І. П. Шмарук, сценарій Л. О. Компанієць).

Помітний внесок у досягнення радянського кінематографа зробили Київська студія хронікально-документальних фільмів і Київська студія науково-популярних фільмів. Щорічно у 50-ті роки створювалося близько 100 науково-популярних і понад 100 кіножурналів і коротко-

метражних документальних стрічок. Серед картин, присвячених відбудові народного господарства, особливо виділяються «Україна відроджується» Г. М. Тасіна, «Допбас» М. Л. Білинського, «Дніпрогес» О. Б. Подгорецької. Оглядово-публіцистичні фільми «Радянська Україна», «Квітуча Україна» М. Я. Слуцького (перший — спільно з Г. М. Тасіним) відзначені Державною премією СРСР 1948 і 1958 рр.

Визнання одержали такі кінострічки науково-популярного кінематографа, як «Вони бачать вогонь» і «По слідах незримих ворогів» М. В. Грачова — про досягнення сучасної медицини і біології. Ці картини відзначалися на міжнародних фестивалях у Карлових Варах у 1948 р. і в Монтевідео в 1957 р. Фільм «Атом служить нам» П. О. Зіпов'єва було відзначено на II Всесоюзному кінофестивалі в 1959 р. у Києві.

Тема подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні стала однією з провідних у творчості діячів образотворчого мистецтва. Увійшли в скарбницю радянського мистецтва такі картини київських художників перших повоєнних років, як «Ворог наближається» Т. Н. Яблонської, «Чорноморці» В. Г. Пузиркова, «Повернення» В. М. Костецького, «Стояти на смерть» О. Г. Будникова, скульптурна група М. Г. Лисенка «Партизанський рейд», малюнки, гравюри і офорти В. І. Касіяна, М. Г. Дерегуса, О. С. Пашенка.

Серед монументів, що увічнювали подвиг радянського народу в боротьбі з фашистськими загарбниками, — пам'ятник-музей на місці командного пункту 1-го Українського фронту в селі Нові Петрівці (архітектори А. М. Милецький, В. В. Баклапов, скульптор І. Г. Першудчев), меморіальний комплекс на схилах Дніпра на честь воїнів Радянської Армії, що загинули в боротьбі за Батьківщину, в центрі якого — пам'ятник

Вічної слави, викопаний цими ж авторами.

Яскраве втілення в скульптурі знайшла історико-революційна тематика. Особливо виділяються в цьому жанрі роботи Л. Д. Сабанєєвої «Після громадянської», В. З. Бородає «Пішли комсомольці», О. О. Мельничук «В. Боженко», І. М. Копайгоренко «Делегатка», Г. Л. Петрашевич «Сестри».

Одпочасно з героїко-революційною тематикою в творчості київських художників набуває розвитку тема повоєнного відродження, переходу до мирного життя. Кращими картинами, присвяченими будням соціалістичного будівництва, є «Хліб» Т. Н. Яблонської, «Прийом до комсомолу» С. О. Григор'єва.

Образ Леніна завжди надихав діячів образотворчого мистецтва. Чудові твори Ленініани створили київські майстри пензля і різця. Це картини «До Петрограда. В. І. Ленін» О. М. Лопухова, «Смольний. 1917 рік» С. Н. Гусяцького, малюнки і гравюри В. І. Касіяна, І. М. Селіванова. В співдружності з київськими архітекторами О. В. Власовим і В. Д. Єлізаровим російський скульптор С. Д. Меркулов створив проект пам'ятника В. І. Леніну, спорудженого в Києві на бульварі Т. Г. Шевченка. Художньо виразні скульптури створили М. Д. Декерменджі «Ленін у Горках», І. П. Кавалерідзе — «В. І. Ленін і Максим Горький на Капрі».

Історичному минулому українського народу, його дружбі з великим російським народом присвячені полотна М. І. Хмелька «Навіки з Москвою, навіки з російським народом», О. А. Хмельницького «Навіки разом», В. Ф. Задорожного «Богдан Хмельницький залишає в заставу кримському хану свого сина Тимоша», Г. С. Меліхова «Молодий Тарас Шевченко в майстерні К. П. Брюллова», скульптурна група А. Ю. Білостоцького і О. О. Сунрун «Перед

боєм. Богдан Хмельницький, Максим Кривоніс, Іван Богун».

Київські художники зробили значний вклад у розвиток українського декоративно-прикладного мистецтва. У створеному в роки війни Науково-дослідному інституті художньої промисловості при Академії архітектури УРСР розроблялися зразки декоративних тканин, керамічних виробів та меблів. У Київському училищі прикладного мистецтва готувалися кадри спеціалістів для художньої промисловості. Центром вивчення і поширення кращих зразків народної творчості став філіал Київського державного музею українського мистецтва, перетвореного в 1964 р. на Державний музей українського декоративного мистецтва УРСР.

В галузі декоративно-прикладного мистецтва відзначаються яскравими національними рисами вибори Д. Ф. Головка, І. О. Коломієць, О. Ф. Саснка, Г. Г. Шарай, О. А. Грудзинської. У виробництві художніх тканин привертала увагу роботи З. В. Вишневської, М. П. Грибань, С. Г. Нечипоренка, Т. В. Мороз, Л. В. Преснякової. Високохудожні гобелени створили В. І. Бондаренко («30 років Радянській Україні»), І. С. Литовченко («Радянська Україна в сім'ї братніх республік»). Майстром широкого творчого діапазону в мистецтві кераміки став Є. С. Желєзняк («Прощання з козаком», «Козак Мамай», «Коваль Вакула верхи на чорті», «Гонта з синами»). На Київському експериментальному художньо-керамічному заводі петриківського народного розпису В. Ф. Клименко-Жукова, М. К. Тимченко, сестри В. І. Павленко і Г. І. Павленко-Черниченко почали застосовувати пове оформлення українського фарфору. Над фарфоровою скульптурою малих форм успішно працювали О. Л. Жникруп і В. І. Щербина. Активне звернення до народних традицій характерне для виробів Л. М. Мітязької, І. В. За-

рицького, П. П. Аверкова, що працюють на Київському заводі художнього скла.

Роботи київських художників посідали провідне місце на художніх виставках, присвячених 30- і 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 300-річчю возз'єднання України з Росією, декадам української літератури і мистецтва в Москві в 1951 і 1960 рр.

Значною подією в культурному житті республіки був II з'їзд художників України, що відбувся в Києві в 1956 р. В 1957 р. відбувся I Все-союзний з'їзд художників, який завершив роботу по створенню Спілки художників СРСР. З'їзд підбив підсумки творчих досягнень на цей час і пакреслив перспективи подальшого розвитку радянського образотворчого мистецтва.

Керовані партійними організаціями, творчі колективи письменників, композиторів, діячів театру, кінематографістів і художників Києва в 50-ті роки внесли величезний вклад у духовне життя столиці Української РСР, кращими своїми творами сприяли піднесенню естетичного виховання трудящих республіки.

Засоби масової інформації та пропаганди. Відразу ж після визволення Києва почала відновлюватися республіканська преса. Стала виходити міська газета «Вечірній Київ», обласна газета «Київська правда», багатотиражні газети на підприємствах і будовах, у вузах. У жовтні 1945 р. у Києві видавалося 11 республіканських газет: «Радянська Україна» (на той час — «Комуніст»), «Молодь України», «Правда України» (колишня «Советская Украина»), «Колгоспник України» (з 1964 р. — «Сільські вісті»), «Зірка», «Юний лепінець», «Радянська освіта», «Радянське мистецтво», «Літературна газета» та ін.

ЦК КП(б)У поставив перед видавництвом «Радянська Україна»

завдання створити поліграфічну базу, яка забезпечувала б випуск центральних газет і журналів. Було прийнято рішення про будівництво нового комбінату друку видавництва ЦК Компартії України «Радянська Україна», розрахованого на випуск 13 республіканських газет разовим тиражем 4780 тис. примірників, 20 журналів разовим тиражем 1065 тис. примірників. В комбінаті планувалося розмістити редакції, друкарні, РАТАУ.

Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) «Про створення редакційних колегій у республіканських, крайових і обласних газетах» (1948 р.) в жовтні 1948 р. у всіх республіканських і обласній газеті «Київська правда» було створено редколегії. Це організаційно зміцнило редакції і значно підвищило якість матеріалів, що публікувалися.

В Києві 7—10 червня 1948 р. відбулася нарада редакторів республіканських і обласних газет України, на якій зазначалося, що найважливішим завданням преси є організація широких мас трудящих на здійснення рішень партії та уряду. Велике значення у виконанні цього завдання мали тісні зв'язки органів преси з робітничими і селянськими кореспондентами. На початку 50-х років у пресі республіки співробітничало понад 150 тис. робселькорів.

Преса вносила значний вклад у налагодження мирного життя міста. Багато публікацій викликало увагу широкої громадськості, мали певний виховний вплив. У 1947 р. в ході підготовки до святкування 800-річчя Москви матеріали преси широко використовувалися в клубах і червоних кутках. Значний резонанс викликали у місті критичні публікації.

На великих промислових підприємствах, у вузах наприкінці 50-х років виходило 26 багатотиражних газет (14 з них були започатковані у повоєнний час). У 1956 р. у зв'язку з поновленням виходу заводської

багатотиражної газети «Ленінська кузня» Київський міський Компартії України надіслав їй привітання, в якому, зокрема, зазначалося: «Видання цієї газети є новим яскравим виявом повсякденної турботи рідної Комуністичної партії про удосконалення виховання трудящих, всебічне задоволення їх культурних потреб»⁹.

Великою популярністю серед читачів користувалися багатотиражки «Арсеналець», «Дарницький вагоноремонтник», «Київський електротранспорт» (трамвайно-тролейбусне управління), «Медичні кадри» (медінститут) і багато інших. Вони зміло пропагували передовий досвід, підтримували патріотичні починання, докладно розповідали про невикористані резерви, проводили велику роботу по комуністичному вихованню.

Завдяки відновленню матеріально-технічної бази друку збільшувався тираж газет і журналів, що виходили у Києві. Якщо в 1950 р. газета «Радянська Україна» виходила тиражем 400 тис., то в 1960 р. щодня випускалося вже 450 тис. примірників. Тираж газети «Молодь України» за той же час збільшився з 100 тис. до 350 тис. примірників.

У 50-ті роки в Києві почали видаватися нові журнали і газети. В 1951 р. став виходити літературно-художній і суспільно-політичний журнал російською мовою «Радуга», в 1956 р.— «Український ботанічний журнал», у 1957 р.— «Український історичний журнал», «Радянське літературознавство», «Будівництво і архітектура» тощо. З січня 1956 р. стала виходити масова республіканська «Робітничя газета» (українською та російською мовами). Відповилося видання літературно-художнього і суспільно-політичного журналу «Всесвіт», дитячого —

⁹ История ордена Ленина завода «Ленинская кузница» (1862—1962 гг.): Сб. документов и материалов.— Киев, 1967, с. 268.

Засідання редколегії багатотиражної газети «Машинобудівник» заводу «Більшовик». 1961 р.

«Піонерія», молодіжного — «Знання та праця», було створено обласну комсомольську газету «Київський комсомолец» (тепер «Молода гвардія»), а також багатотиражні газети на великих промислових підприємствах і будовах, у вузах Києва.

Велика увага в повоєнні роки приділялася відновленню радіомовлення і розвитку телебачення. Планом відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр. передбачався великий обсяг робіт по розвитку радіомовлення. Відповлювалося радіомовлення і в Києві, де функціонувало республіканське і місцеве радіомовлення. До війни Київський приймально-передавальний радіоцентр мав радіостанцію в Святошині, яку було новістю зруйновано. В листопаді 1943 р. почалася розробка проектної документації по відбудові Київського приймально-передавального радіоцентру. В 1944 р. почалися відбудовчі роботи довгохви-

льової радіостанції, короткохвильового радіоцентру, радіомовного вузла Українського радіокомітету. В 1945 р. радіомовлення Києва одержало першокласну передавальну та приймальну апаратуру, що якісно набагато перевищувала довоєнну. Було змонтовано все реевакуйоване устаткування. В 1945 р. в Києві діяло понад 41 тис. радіоточок.

Надаючи важливого значення розвитку радіофікації міста, в серпні 1949 р. міськвиконком ухвалив рішення радіофікувати його околиці — Микільську Слобідку, Теличку, хутори Грушки і Совки, а також довести кількість радіоточок до 95 тис. У травні 1950 р. став до ладу Київський радіобудинок Українського комітету радіофікації та радіомовлення.

Крім республіканського з Києва проводилися передачі обласного і міського мовлення. В 1947 р. обласне радіо мало в Києві два радіовуз-

ли і сім підстанцій. Київська міська редакція вперше вийшла в ефір 18 листопада 1947 р. з двадцятихвилинною передачею. В 1948 р. міське радіомовлення організувало 316 випусків. Основна тема передач — висвітлення боротьби трудящих міста за дострокове виконання п'ятирічного плану, популяризація кращого досвіду роботи. Часто перед мікрофоном виступали передовики виробництва. З грудня 1950 р. міська редакція розпочала раз на тиждень випускати спеціальні комсомольсько-молодіжні передачі.

Поряд з пресою і радіомовленням значне місце в ідейно-політичній роботі партії займало телебачення, що набуло розвитку в повоєнні роки. Перші дослідні телепередачі з Києва відбулися ще в 1939 р. Фашистська навала зупинила широке впровадження телебачення у побут радянських людей.

У Законі «Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.» передбачалося будівництво в Києві телевізійного центру. Будівництво і оснащення телецентру в Києві стало яскравим прикладом дружби і співробітництва пародів Радянської країни. В цій роботі взяли активну участь спеціалісти з Москви і Ленінграда.

Устаткування для телевізійного центру почало падходити до Києва в середині 1951 р. Задовго до початку монтажних робіт бригаду київських спеціалістів було відправлено до Ленінграда, де вона взяла участь у виготовленні устаткування. Це дозволило бригаді добре вивчити апаратуру і активно використати набуті знання в ході її монтажу. Радіус дії Київського телецентру спочатку становив усього 100 км. Його аптену було закріплено на 180-метровій металевій башті в центрі міста. В 1951 р. телецентр було введено в дію, і він став третім у країні після телецентрів Москви і Ленінграда.

Перша передача Київського телецентра відбулася 6 листопада 1951 р. А 7 листопада по телебаченню було показано військовий парад і святкову демонстрацію трудящих міста. Оскільки будівництво студії ще не закінчилося і продовжувалося налагоджування апаратури, роботу телецентру було обмежено передачею кінофільмів двічі на тиждень — по суботах і неділях.

Лише через рік після першого виходу в ефір, з четвертого кварталу 1952 р., Київський телецентр запровадив регулярні телепередачі — спочатку 4 рази, а пізніше — 6 разів на тиждень. Систематично передавалися політичні бесіди, художні та мультиплікаційні фільми, кіножурнали, концерти, спектаклі.

З перших днів роботи Київський телецентр вишукував можливості збільшення радіуса прийому його передач. Інженерно-технічні працівники телецентру систематично вели листування з телеглядачами, консультуючи їх по виготовленню приставок і антен далекого прийому. Важливе місце в розширенні діапазону передач займали творчі пошуки як спеціалістів, так і радіоаматорів.

Своєрідним рубежем для працівників телебачення став 1955 р. 15 вересня цього року Рада Міністрів СРСР прийняла постанову про заходи по дальшому розвитку телебачення в країні. Працівники Київського телецентру виконали великий обсяг робіт по вдосконаленню технічних засобів центру. Виявом піклування про глядачів було введення в 1959 р. денних (двічі на тиждень) двогодинних передач для трудящих, які працювали у вечірні та нічні зміни.

Працівники Київського телецентру брали активну участь у соціалістичному змаганні, зокрема в міжреспубліканському. Змагаючись з Ленінградським, Московським, Мінським і Харківським телецентрами,

вои систематично виконували свої зобов'язання.

Велике значення для розвитку в місті телебачення мала діяльність створеної в місті служби по встановленню і настроюванню телевізорів. В 1953 р. у квартирах киян було встановлено 6500 телевізорів. В 1955 р. київське телебачення встановило 60 тис. телевізорів, з них 6 тис. — колективного користування. Пабули розновсюдження приставки-підсилювачі, що збільшували можливість прийому телепередач на відстань до 250 км.

У постанові ЦК КПРС «Про дальший розвиток радянського телебачення», прийнятій у 1960 р., підкреслювалося, що воно «стало одним з головних засобів інформації населення» і «важливим засобом роботи партії по комуністичному вихованню народних мас»¹⁰. ЦК КПРС вказав на необхідність різкого розширення телевізійної мережі і вдосконалення пропагандистських і оригінальних художніх програм.

Відновлення матеріально-технічної бази засобів масової інформації та пропаганди столиці Радянської України мало велике значення в організації ідейно-політичної роботи міської партійної організації.

В роки першої повоєнної п'ятирічки, а також в 50-ті роки вдосконалювалися форми і методи партійного керівництва засобами масової інформації та пропаганди. Важливе значення для поліпшення роботи всієї преси мала постанова ЦК ВКП(б) від 19 липня 1952 р. «Про заходи по поліпшенню міських газет», в якій підкреслювалася необхідність забезпечення чіткої ідейно-політичної спрямованості преси, поліпшення її організаторської роботи. ЦК Компартії України подав дієву допомогу обласній газеті «Київська правда», прийняв у 1953 р. спеціальну постанову про її роботу. В ній зазначалося, що ідейно-політичний рівень газети не задовольняє зрослих

вимог читачів, газета відстає від життя, на її сторінках рідко виступають робітники, новатори виробництва, технічна інтелігенція Києва. ЦК Компартії України визначив головні завдання діяльності редакції «Київської правди», зобов'язав Київський обком партії та редколегію газети усунути вказані недоліки.

Велике значення для поліпшення роботи газети «Вечірній Київ» і багатотиражок міста мала постанова лютневого (1953 р.) Пленуму ЦК Компартії України «Про стан і заходи поліпшення ідеологічної роботи в Київській міській партійній організації». В ній, зокрема, вказувалося, що міськком партії мало піклується про поліпшення керівництва газетою «Вечірній Київ», не приділяє належної уваги роботі багатотиражних газет, що видаються на заводі «Більшовик», в університеті і політехнічному інституті, слабо займається розвитком стінної преси. Пленум зобов'язав Київський міськком партії посилити керівництво роботою газети «Вечірній Київ». Редакції було рекомендовано більш цілеспрямовано висвітлювати діяльність парторганізацій, устатов, роботу по будівництві і благоустрою міста, піднести рівень критики. Пленум зажадав від партійних комітетів регулярно заслуховувати звіти редакторів багатотиражних газет, доповіді секретарів первинних парторганізацій про керівництво стінною пресою, організувати при райкомах партії м. Києва постійно діючі семінари редакторів стіннівок.

Виявом великого піклування партії про дальший розвиток засобів масової інформації стало створення творчої організації радянських журналістів — Спілки журналістів СРСР. Навесні 1956 р. у Києві було створено оргбюро республіканської Спіл-

¹⁰ О партийной и советской печати, радио-вещании и телевидении: Сб. документов и материалов. — М., 1972, с. 536—537.

ки. Розпочато було прийом у члени Спілки журналістів. У квітні 1959 р. в столиці Радянської України відбувся I з'їзд журналістів Української РСР.

Партія і уряд вживали дійових заходів щодо підготовки журналістських кадрів. У 1953 р. відділення журналістики в Київському університеті було реорганізовано на факультет журналістики. Підвищення кваліфікації журналістів відбувалося на різних семінарах, що проводилися в Києві ЦК Компартії України, Київськими обкомом і міськкомом партії. Виконуючи постанови ЦК КПРС «Про поліпшення керівництва масовим рухом робітничих і сільських кореспондентів радянської преси» (1958) і «Про дальший розвиток громадських засад у радянській пресі та радіо» (1960), партійні організації Києва значно поліпшили керівництво робкорівським рухом. При редакціях газет «Вечірній Київ», «Київська правда», «Київський комсомолець», обласному комітеті радіомовлення було створено школи і ради робкорів, позапартійні відділи, робкорівські пости на промислових підприємствах і будовах. Це допомогло значно поліпшити зміст матеріалів, що публікувалися в газетах і передавалися по радіо, розширити тематику їх виступів.

Таким чином, у повсякденні роки все більше посилювалася роль засобів масової інформації та пропаганди як найгострішої бойової ідеологічної зброї, агітатора, пропагандиста, організатора і вихователя мас. Їх розвиток в ці роки проходив під знаком виконання рішень XIX, XX, XXI з'їздів КПРС, які приділили значну увагу їх роботі. Партійні з'їзди високо оцінювали діяльність преси, телебачення і радіо, які багато зробили для оперативного висвітлення актуальних проблем внутрішнього життя країни і міжнародних питань, допомагали поширювати передовий досвід комуністичного будівництва,

формувати нову людину, відігравали важливу роль у боротьбі з буржуазною ідеологією.

* * *

Трудащі столиці Радянської України здійснили величезну роботу по відбудові і дальшому розвитку народного господарства міста.

У відбудові Києва активну участь брали всі братні народи нашої країни. Велику допомогу, зокрема, подавали трудащі Москви, Ленінграда, Ташкента, Свердловська, Омська, інших міст і промислових центрів РРФСР, республік Закавказзя і Середньої Азії.

Спираючись на безкорисливу допомогу братніх народів, кияни під керівництвом партійних організацій забезпечили швидкий темп відбудовчих робіт і дальшого розвитку промисловості. Успішно були виконані п'ятирічні пародногосподарські плани.

Постійно зростала політична і трудова активність трудащих міста, в робітничих колективах розгорталася масове соціалістичне змагання, зростає трудовий героїзм киян. Колективи київських підприємств підхоплювали нові починання, що зароджувалися в країні, самі виступали ініціаторами багатьох починів по достроковому виконанню планів і соціалістичних зобов'язань. Налагоджувалося і міцніло соціалістичне змагання з трудівниками Москви, Ленінграда, інших міст країни. Широко впроваджувалися передові методи праці знатних новаторів Російської Федерації та інших братніх республік.

Зміцнювалися різноманітні зв'язки трудащих Києва з колгоспниками та працівниками радгоспів Київської області. Широкого розмаху набули матеріальна, науково-технічна і культурна допомога міста селу.

У повсякденні роки в столиці Радянської України під керівництвом мі-

VII. Київ соціалістичний

ської, районних партійних організацій активізувалося суспільно-політичне життя трудящих, зміцнювалися первинні парторганізації, посилювалася авангардна роль комуністів на виробництві і в установах, зростала кількість первинних партійних організацій у промисловості, на будовах і транспорті міста. Партія поповнювала свої лави кращими представниками робітничого класу, інтелігенції, молоді.

Під керівництвом міськкому, райкомів партії, первинних партійних організацій вдосконалювалися форми і методи ідеологічної, масово-політичної роботи серед широких верств населення міста. Результативнішою ставала система партійної освіти. Велику роботу провела київська міська партійна організація по здійсненню рішень з'їздів КПРС.

У суспільно-політичному житті міста важливе місце належало профспілкам і Ленінському комсомолу, які подавали партійним організаціям значну допомогу в комуністичному вихованні трудящих, мобілізації їх на виконання державних планів і соціалістичних зобов'язань. Трудящі брали активну участь у роботі постійних комісій фабрично-заводських і місцевих комітетів. Удосконалювалися форми і методи ідейно-виховної роботи в комсомольських організаціях. Комсомольці Києва виступали

з цінними ініціативами по достроковому виконанню комсомольсько-молодіжними колективами соціалістичних зобов'язань на честь 30- і 40-річчя ВЛКСМ, брали активну участь у русі за комуністичну працю, за почесне звання ударників і бригад комуністичної праці.

У процесі здійснення планів соціально-економічного розвитку міста постійно підвищувався добробут трудящих. Розгорталася житлове будівництво, поліпшувалось торговельно-комунальне обслуговування населення, розширювалася мережа міського транспорту, установ охорони здоров'я. Багато було зроблено по налагодженню фізкультурної та спортивної роботи.

У повсякденний час швидко відродилося культурне життя Києва. Відбудовувалися старі та будувалися нові школи, зміцнювалася їх матеріальна база. Чимало уваги приділялося підготовці спеціалістів у вищих і середніх навчальних закладах. В місті зростала кількість наукових установ. Учені столиці Радянської України внесли значний вклад у розвиток всієї радянської науки, у відбудову і дальший розвиток свого рідного міста.

Здійснення планів економічного і соціально-культурного життя Києва в другій половині 40-х—50-х років стало важливою віхою дальшого розвитку соціалістичного суспільства.

ВИСНОВКИ

Історія Києва за роки Радянської влади в 1500-річній історії міста займає особливе місце. За цей час докорінно змінилося обличчя міста.

Розквіт радянського Києва обумовлений братньою дружбою, співробітництвом і взаємодопомогою народів Країни Рад, могутньою перетворюючою силою ленінської національної політики Комуністичної партії.

В перемогу соціалістичної революції київські робітники внесли гідний вклад. Після одержання перших повідомлень про неможливе повстання в Петрограді Київський міський комітет РСДРП(б) о 14 годині 25 жовтня 1917 р. прийняв рішення про захоплення влади збройним шляхом. В результаті триденних запеклих боїв контрреволюційні сили були розбиті і покинули місто.

Проте встановити владу Рад у Києві і на всій Україні тоді не вдалося. У той час, коли робітники та революційні солдати долали опір військ, вірних скинутому Тимчасовому уряду, буржуазно-націоналістична Центральна рада стягнула до Києва свої сили і оголосила себе вищою владою на Україні.

Делегати Всеукраїнського з'їзду Рад змушені були покинути Київ, що опинився під владою буржуазних націоналістів, і переїхати до Харкова, де Радянська влада встановилася з перших днів грудня. 12(25) грудня 1917 р. I Всеукраїнський з'їзд Рад оголосив Україну республікою Рад, урочисто заявив про встановлення тісного союзу її з Радянською

Росією і утворив перший уряд республіки — Народний секретаріат.

Боротьба за владу Рад у Києві виявилася успішною завдяки об'єднанню сил революційних робітників і солдат Росії та України. У визволенні Києва взяли участь червоногвардійські загони харківських і донецьких робітників, частини Червоного козацтва, матроси-чорноморці, червоногвардійці Петрограда і Москви. У самому Києві до опору Центральній раді готувалися робітники великих підприємств. Безсмертною славою вкрили себе робітники «Арсеналу», що піднялися на повстання проти петлюрівців. 26 січня 1918 р. місто було повністю звільнене від збройних сил націоналістичної контрреволюції. Уряд республіки переїхав з Харкова у визволений Київ.

Навесні 1918 р. ворог знову захопив Київ. Разом з німецькими військами, що окупували місто, повернулася Центральна рада. Проте, перекопавшись у її неспроможності придушити революційну боротьбу трудящих, німецька окупаційна влада встановила на Україні маріонетковий «гетьманський» режим.

Зв'язаний Брестським мирним договором з Німеччиною, уряд Російської Федерації не міг підтримати трудящих України військовою силою. Проте він всіляко сприяв розгортанню тут підпільної роботи, боротьбі з кайзерівськими військами.

ЦК РКП(б), В. І. Ленін падали велику допомогу більшовикам

республіки в створенні Компартії України — складової і невід'ємної частини РКП(б). 26 травня 1918 р. за ініціативою Київського комітету більшовиків у окупованому місті відбулася підпільна нарада, на якій були присутні представники партійних організацій багатьох губерній України. На ній було обрано Тимчасовий всеукраїнський партійний комітет, який розгорнув роботу по підготовці першого з'їзду більшовицьких організацій. На цьому з'їзді, що відбувся в Москві 5—12 липня, було створено Комуністичну партію (більшовиків) України.

Після листопадової революції в Німеччині німецькі війська почали залишати Україну. Брестський договір було анульовано, і Радянська Росія одержала можливість надати трудящим України пряму військову допомогу. Намагаючись не допустити відновлення Радянської влади, українські буржуазні націоналісти заснували новий орган влади — Директорію. За домовленістю з німецьким командуванням петлюрівські війська увійшли до Києва.

Проте дві буржуазно-націоналістичної контрреволюції вже були лічені. Розвиваючи наступ на київському паприах, частини 1-ї Української Радянської дивізії визволили ряд міст Лівобережної України, завдали пищівного удару по великому угрупованню петлюрівців і 5 лютого 1919 р. вступили у Київ. У другій половині березня сюди переїхали ЦК КП(б)У, ВУЦВК і Раднарком УСРР.

На Україні почалися широкі соціалістичні перетворення в економіці та культурі. Радянська влада вживала певідкладних заходів щодо поліпшення матеріально-побутового становища київських робітників.

Наприкінці серпня 1919 р. Київ захопили білогвардійські війська генерала Денікіна. Проте папування денікінців було нетривалим. Після

тяжких поразок у районі Кром, Орла і Воронежа білогвардійці почали швидко відкочуватися під ударами Червоної Армії. 16 грудня Київ знову став радянським.

Досвід громадянської війни вчив, що тільки в тісному єднанні радянські республіки зможуть відстояти свою незалежність.

Комуністи Києва в лютому 1920 р. висловилися за найтісніше воєнно-політичне і господарське об'єднання Української СРР з Російською Федерацією. На робітничих зборах, мітингах трудящі міста одностайно підтримали комуністів.

Після визволення Києва від денікінців знову розгорнулася робота по відновленню і зміцненню органів Радянської влади. У зв'язку з загрозою війни з боку буржуазно-поміщицької Польщі керівні партійні та радянські органи республіки розмістилися в Харкові, що став тимчасовою столицею Української СРР. 25 квітня 1920 р. війська білополяків вдерлися на територію Радянської України і пезабаром захопили Київ. На допомогу українському народу знов прийшла Радянська Росія. На радянсько-польській фронт стягувалися найбільш боєздатні з'єднання Червоної Армії. Білопольські війська зазнали поразки і в паніці втекли з Києва. 12 червня над містом знову замайорів Червоний прапор.

Трудящі радянських республік одержали можливість приступити до мирного соціалістичного будівництва. Воно розпочиналося в складних умовах: лютувала господарська розруха, що посилювалася неврожаєм та голодом, імперіалісти Антанти готувалися до нових походів і надавали допомогу внутрішній контрреволюції. Безпосередньо в Києві діяло до десятка буржуазно-націоналістичних та білогвардійських підпільних організацій. Незважаючи на це, робітники, всі трудящі Києва, керовані комуністами, успішно долали труднощі.

Робітничий клас, трудівники міста брали активну участь у загальнонародному об'єднавчому русі за утворення єдиної союзної держави — Союзу РСР. У грудні 1922 р. на губернському з'їзді Рад вони палко вітали утворення Союзу РСР.

У планах партії по створенню матеріально-технічної бази соціалізму помітне місце відводилося Києву — політичному, географічному і культурному центру Радянської України.

В роки перших п'ятирічок Радянський уряд виділяв на розвиток промисловості Києва десятки мільйонів карбованців з союзного бюджету.

Виявивши трудовий героїзм, трудівники промисловості Києва виконали першу п'ятирічку за 3 роки. Достроково було виконано і другу п'ятирічку. За роки перших п'ятирічок створені нові великі підприємства соціалістичної індустрії, що випускали складну продукцію, яка раніше не вироблялася вітчизняною промисловістю.

В січні 1934 р. XII з'їзд КП(б)У ухвалив рішення про перенесення столиці Радянської України до Києва.

Два десятиріччя мирного будівництва перетворили Київ у великий індустріальний і культурний центр країни.

Творчу працю киян, як і всіх радянських людей, було обірвано віроломним нападом фашистської Німеччини на СРСР. Героїчна 83-денна оборона Києва однією з яскравих сторінок ввійшла у літопис Великої Вітчизняної війни.

Просування ворога на схід було затримано під Києвом на 2,5 місяця. Оборона міста відіграла важливу роль у зриві гітлерівських планів «блискавичної війни» проти Радянського Союзу. На підступах до міста було розгромлено 10 дивізій противника, знищено понад 100 тис. солдатів і офіцерів, сотні танків і літаків.

Країна гідно оцінила подвиг радянських воїнів і населення Києва.

За героїзм, виявлений трудящими в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками при обороні столиці Радянської України в липні — вересні 1941 р., Києву в 1961 р. присвоєно почесне звання міста-героя. 8 травня 1965 р., під час святкування 20-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, за видатні заслуги перед Батьківщиною місто-герой Київ було нагороджено медаллю «Золота Зірка».

В Києві гітлерівці хазайнували 778 днів. Тут, як і скрізь на тимчасово окупованій фашистами території, було встановлено режим найжорстокішого терору. Від рук гітлерівських катів у місті загинуло близько 200 тис. радянських громадян і військовополонених. Понад 100 тис. мешканців міста, переважно молодь, окупанти вивезли на каторжні роботи до Німеччини.

В Києві розгорнулася активна боротьба проти окупантів. В місті діяли десятки підпільних організацій та диверсійно-підривних груп.

Чорна ніч окупації закінчилася 6 листопада 1943 р. Розгромивши в районі Києва 12 гітлерівських дивізій, Червона Армія визволила столицю Радянської України. Її стрімкий наступ перешкодив фашистським недолюдкам повністю підірвати місто і знищити все його населення, як вони це планували. Проте руйнувань було багато. Загальна сума збитків, заподіяних окупантами Києву, становила 10 млрд. крб.

Місто відбудовувалося швидко — на допомогу йому прийшла вся Радянська країна. Майже щодня по відбудованих у першу чергу залізничних коліях сюди надходили ешелони з наїсами на вагонах: «Терміново — Києву».

Міський комітет партії звернувся до трудящих Києва із закликом взяти активну участь у відбудові столиці. Незабаром після початку відбудовних робіт почали давати першу продукцію десятки великих під-

приємств, у тому числі заводи «Арсенал», «Ленінська кузня», «Більшовик», ім. Артема. Київська промисловість знову почала випускати продукцію для фронту.

Завдяки самовідданій праці робітників міста і всебічній допомозі всього радянського народу заводи і фабрики Києва вже в 1945 р. дали чверть довоєнного випуску продукції промисловості. За 1943—1945 рр. було введено в дію 552 тис. м² житлової площі. Місто швидко оправлялося від ран, панесених війною.

Враховуючи переваги соціалістичного ладу, спираючись на трудовий героїзм радянського народу, сповненого бажанням яконайскоріше залікувати нанесені війною рани, партія та уряд запланували на першу післявоєнну п'ятирічку виключно високі темпи економічного розвитку. Завдяки допомозі братніх республік, яку трудящі Києва, як і всієї Радянської України, відчували повсякденно, завдання післявоєнного п'ятирічного плану були перевикопані на кінець 1950 р. на 36 %.

Повоєнна п'ятирічка ознаменувалася дальшим розвитком соціалістичного змагання. В 1947 р. договір про соціалістичне змагання уклали Москва і Київ. Це дозволило розширити і зміцнити багатосторонні зв'язки між столицею нашої Батьківщини і столицею Радянської України.

Новим етапом у дальшому розвитку соціалістичного суспільства були п'ята і шоста п'ятирічки. Кількісне зростання промислових підприємств на цей час припинилося, а загальна їх кількість в Києві скоротилася внаслідок концентрації виробництва після реорганізації підприємств промислової кооперації в державні. Багато в чому запали змін великі заводи і фабрики, де споруджувалися нові цехи, здійснювалася докорінна реконструкція. Це дозволило освоїти випуск багатьох складних видів продукції. В 1960 р. київська

промисловість виробила продукції в 5,7 раза більше, ніж до війни. Чисельність промислових робітників зросла проти 1940 р. більше ніж у 2 рази.

В 1954 р. як велике свято українського і російського народів, усіх народів нашої Батьківщини було відзначено 300-річчя возз'єднання України з Росією. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 травня 1954 р. Київ було нагороджено на честь знаменної дати орденом Леніна.

Трудівники Києва з ентузіазмом підтримали рух за комуністичну працю, що зародився в Москві напередодні XXI з'їзду КПРС. У грудні 1958 р. відбувся перший зліт його зачинателів у місті та області. На цей час понад 400 колективів Києва і Київської області змагалися за право носити високе звання колективу комуністичної праці.

З відбудовою і дальшим розвитком народного господарства створювалися можливості для підвищення добробуту і культурного рівня радянського народу. Це повною мірою виявилось і в Києві. Міське господарство столиці Радянської України за півтора післявоєнних десятиріччя не тільки повністю було відбудовано, але й зробило величезний крок уперед.

На середину 50-х років Київ за кількістю жителів став містом-мільйонером.

Велику увагу Комуністична партія приділяла культурному будівництву, підготовці кваліфікованих кадрів, вихованню трудящих у дусі марксизму-ленінізму. Великих успіхів досягла українська радянська література, музичне мистецтво. За 15 повоєнних років місто збагатилося багатьма чудовими спорудами.

Розвиваючись в умовах соціалістичного ладу, столиця Радянської України — місто-герой Київ з кожним роком ставав ще кращим.

ХРОНОЛОГІЯ

1917 рік

- 28 лютого Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії
3 березня Створення міської Ради робітничих депутатів
5 березня Створення тимчасової Ради військових (з літа 1917 р.— солдатських) депутатів
6 березня Перші легальні збори більшовиків. Обрання Тимчасового комітету РСДРП міста
14 березня Вихід першого номера більшовицької газети «Голос социал-демократа»
14 квітня Перевибори Центрального бюро профспілок Києва
15—17 квітня Партійна нарада, яка обрала окружний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю
23—27 квітня Обласний з'їзд Рад Південно-Західного краю
20 травня Утворення військової організації при Київському комітеті РСДРП(б)
Травень Створення перших загонів Червоної гвардії
10—12 липня Обласна конференція більшовиків Південно-Західного краю
26 липня — VI з'їзд РСДРП(б). Курс партії на збройне повстання
3 серпня
12 серпня Політичний страйк робітників проти скликання у Москві Державної наради
19—21 серпня Перша конференція фабзавкомів
8 вересня Київська Рада робітничих депутатів ухвалила більшовицьку резолюцію про перехід влади до Рад
18—27 вересня Загальнономіський страйк робітників
12 жовтня Створення загальнономіського штабу Червоної гвардії
17—18 жовтня Обласний з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів Південно-Західного краю, який ухвалив резолюцію з вимогою про перехід влади до Рад
22 жовтня Утворення Київської соціалістичної спілки робітничої молоді — III Інтернаціоналу (ССРМ)
25 жовтня Перемога збройного повстання робітників і солдатів у Петрограді
27 жовтня Об'єднане засідання Київських Рад робітничих і солдатських депутатів, представників гарнізону, профспілок і фабзавкомів. Створення ревкому, рішення про взяття влади в свої руки
29—31 жовтня Повстання робітників і революційних солдатів під керівництвом більшовиків за владу Рад у Києві. Віроломне захоплення влади Центральною радою
1 листопада Вихід першого номера газети «Вестник областного и Киевского Советов рабочих и солдатских депутатов»
5 листопада Вихід першого номера більшовицької газети «Пролетарская мысль»
1 грудня Загальнономіський страйк протесту проти контрреволюційних дій Центральної ради
3 грудня Прийняття Радянським урядом «Маніфеста к українському народу с ультимативними требованиями к Украинской раде»
3—5 грудня Обласний з'їзд більшовиків Південно-Західного краю
11—12 грудня I Всеукраїнський з'їзд Рад. Проголошення України Республікою Рад

1918 рік

- 16—22 січня Збройне повстання трудящих Києва проти Центральної ради
- 26 січня Встановлення Радянської влади в Києві
- 28 січня Створення воєнно-революційного комітету міста
- 30 січня Переїзд з Харкова у Київ Українського Радянського уряду
- 14 лютого Постанова Київської центральної ради фабрично-заводських комітетів про створення контрольних комісій для здійснення робітничого контролю над виробництвом
- 18 лютого Вторгнення військ кайзерівської Німеччини на територію України
- 22 лютого Створення Надзвичайного комітету оборони Києва
- 1 березня Захоплення Києва німецькими військами
- 30 березня Політичний страйк на знак протесту проти заборони окупантами маніфестації з приводу річниці Лютневої революції
- 29 квітня Розгін Центральної ради. Встановлення режиму гетьманщини
- Квітень Створення в підпіллі тимчасового міського комітету РСДРП(б)
- 26 травня Всеукраїнська нарада підпільних більшовицьких організацій в Києві. Створення Українського партійного тимчасового комітету
- 16 липня — серпень Участь трудящих Києва у всеукраїнському страйку залізничників
- Липень Створення Київського підпільного обласного комітету КП(б)У (обласкому)
- Серпень Підпільна конференція робітничої молоді. Переіменування Київської соціалістичної спілки робітничої молоді у Комуністичну спілку робітничої молоді
- 17 вересня Об'єднана конференція Київської губернської та міської підпільних більшовицьких організацій. Обрання губернського та міського комітетів партії
- 22 вересня Вихід першого номера нелегальної більшовицької газети «Київський комуніст»
- 12 листопада Буржуазна революція в Німеччині та Австро-Угорщині
- 13 листопада Апулювання Брестського миру
- 17 листопада Утворення Реввійськради групи військ Курського напрямку (з 4 січня 1919 р.— Українського фронту)
- 28 листопада Сформування Тимчасового робітничо-селянського уряду України
- Листопад Створення обласного ревкому, який очолив підготовку збройного повстання
- 14 грудня Захоплення влади Директорією

1919 рік

- 5 лютого Визволення радянськими військами Києва від військ Директорії
- 6 лютого Перше легальне засідання Київської Ради робітничих депутатів
- 10 лютого Утворення Київського раднаргоспу
- 12 лютого Початок діяльності в Києві Української Академії наук
- 27 лютого Вихід першого номера газети «Комуніст»
- Лютий Створення Всенародної бібліотеки України (тепер Центральна наукова бібліотека АН УРСР).
- Відкриття Музею західного та східного мистецтва
- 6 березня Рішення III Всеукраїнського з'їзду Рад про проголошення Києва столицею Української СРР
- Березень Переїзд з Харкова до столиці України — Києва ЦК КП(б)У, ВУЦВК і РНК УСРР
- 6 квітня День пролетарської культури — перше масове свято трудящих міста
- 9 травня Створення Всеукраїнського державного видавництва
- Травень Початок видання першого українського радянського літературно-художнього журналу «Мистецтво»
- 23 червня Створення першого державного музею (з 1924 р.— Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка, з 1936 р.— Державний музей українського образотворчого мистецтва)
- 26 червня — I Всеукраїнський з'їзд комуністичних спілок молоді. Створення ІСРМУ
- 1 липня Створення Комітету оборони Києва
- 28 червня

<i>Червень</i>	Створення Державної хорової капели ім. М. В. Лисенка
<i>5 липня</i>	Утворення Політичного комітету оборони міста на чолі з Д. З. Мануїльським
<i>9 липня</i>	Звернення ЦК РКП(б) до партії з листом «Всі на боротьбу з Денікіним!»
<i>27 липня</i>	Свято Всевобучу
<i>21 серпня</i>	Утворення підпільних обласкому і ревкому Правобережної України
<i>31 серпня</i>	Захоплення Києва денікінцями
<i>Початок жовтня</i>	Створення підпільного повстанського штабу
<i>16 грудня</i>	Визволення радянськими військами Києва від денікінців. Створення Тимчасового військово-революційного комітету міста
<i>19 грудня</i>	Утворення Київського губревкому
<i>20 грудня</i>	Утворення Київського губпарткому
<i>28 грудня</i>	Лист В. І. Леніна до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним
<i>Грудень</i>	Прийняття VIII Всеросійською партійною конференцією резолюції «Про радянську владу на Україні», підписаної В. І. Леніним

1920 рік

<i>18 лютого</i>	Перший комуністичний недільник
<i>25—27 лютого</i>	Перший губернський з'їзд Рад
<i>Лютий — березень</i>	Обговорення трудящими Києва тез ЦК КП(б)У «Про державні відносини Радянської України і Радянської Росії»
<i>7—9 березня</i>	Участь трудящих Києва у Всеукраїнському суботнику
<i>25 квітня</i>	Початок радянсько-польської війни
<i>6 травня</i>	Окупація Києва військами буржуазно-поміщицької Польщі
<i>12 червня</i>	Вигнання білопольських окупантів з міста
<i>15 липня</i>	Створення Київського інституту народної освіти
<i>Вересень</i>	Заснування Київського авіаційного заводу (нині завод ім. 50-річчя Жовтня)
<i>18 жовтня</i>	Перший Всеукраїнський з'їзд комнезамів
<i>Жовтень</i>	Організація Інституту народного господарства
<i>7 листопада</i>	Київське відділення УкрРОСТА відкрило Будинок преси

1921 рік

<i>Січень</i>	Участь трудящих міста у місячнику допомоги Донбасу
<i>Березень</i>	Заснування V Всеукраїнським з'їздом Рад ордена Трудового Червоного Прапора УСРР
<i>Серпень</i>	Утворення в Києві адміністративних районів — Печерського, Шувальовського, Соломенського, Подільського, Деміївського
<i>Жовтень</i>	Введення в дію Київського заводу дубильних екстрактів
<i>Осінь — зима</i>	Будівництво Боярської вузькоколійки

1922 рік

<i>Вересень</i>	Створення Сільськогосподарського інституту (з 1954 р.— Українська сільськогосподарська академія)
<i>15 жовтня</i>	III сесія ВУЦВК. Виступ делегатів Київщини з пропозицією про об'єднання радянських республік
<i>Жовтень</i>	Відкриття картинної галереї (нині Музей російського мистецтва)
<i>5 листопада</i>	Присвоєння машинобудівному заводу (колишній Гретера і Криванека) імені «Вільшовик»
<i>Грудень</i>	Схвалення трудящими на зборах резолюції та декларації VII Всеукраїнського з'їзду Рад про утворення СРСР

1923 рік

<i>1 квітня</i>	Спорудження пам'ятника арсенальцям
<i>14 травня</i>	100-тисячна демонстрація робітників і червоноармійців на знак протесту проти ультиматуму Керзона і вбивства В. В. Воровського
<i>21 червня</i>	На заводі «Фізико-хімік» виготовлено перший радянський водомір

- 12 жовтня* Рішення Раднаркому України про розширення території Києва і встановлення його нових границь
- Листопад* Нагородження заводу «Арсенал» орденом Трудового Червоного Прапора УСРР

1924 рік

- 21 січня* Присвоєння Південноросійському машинобудівному заводу імені «Ленінська кузня»
- 27 січня* Участь делегації робітників Києва у похоронах В. І. Леніна
Траурна демонстрація трудящих міста
Постанова Київської міськради та губвиконкому про спорудження пам'ятника В. І. Леніну
- Липень — вересень* Масова організація виробничих нарад на підприємствах Києва

1925 рік

- 3 липня* Ліквідація Київської губернії. Утворення Київського округу з центром у Києві

1926 рік

- 29 вересня* Постанова ВУЦВК і РНК УСРР про проголошення Києво-Печерської лаври історико-культурним заповідником
- 1 жовтня* Створення Державної академічної української опери (з 1934 р. театр опери та балету; з 1939 р. — ім. Т. Г. Шевченка)
- 15 жовтня* Відкриття російського драматичного театру (з 1939 р. — ім. Лесі Українки)
- 18 листопада* При ВУАН відкрито науково-дослідну кафедру марксизму-ленінізму

1927 рік

- Січень* Перша художня виставка київського філіалу Асоціації революційного мистецтва України (АРМУ)
- 1 березня* Вихід першого номера газети «Вечірній Київ»
- Березень* Початок видання «Літературної газети»
- Листопад* Відкрито пам'ятник героям Великої Жовтневої соціалістичної революції
Організація Інституту ботаніки при ВУАН
Відкриття виставки «Книга і преса України за 10 років»

1928 рік

- 28 квітня* Постанова Президії ВУЦВК про нагородження Київських головних електромеханічних майстерень орденом Трудового Червоного Прапора УСРР
- 10 листопада* Відкриття Будинку-музею Т. Г. Шевченка

1929 рік

- Квітень* Початок масового соціалістичного змагання в Києві
- 2 травня* У Паладі праці підписано договір культурного шефства ВУАН над гірниками Донбасу
- Травень* Постанова РНК СРСР «З приводу десятирічного ювілею Всеукраїнської Академії наук»
На заводі «Фізико-хімік» організовано першу ударну бригаду
- 25 серпня* Перший День індустріалізації
- Листопад* Конференція ударних бригад Київського округу

1930 рік

<i>Квітень</i>	Введено в дію Київську районну електростанцію
<i>Травень</i>	Розпочав роботу м'ясобеконний комбінат з конвейерною системою виробництва
<i>Серпень</i>	Організація кіноінституту
<i>Вересень</i>	Введено в дію першу чергу цегляного комплексу в с. Корчуватому

1931 рік

<i>Квітень</i>	Переіменування заводу «Каучук» на «Червоний гумовик» Впровадження досвіду змішно-зустрічного планування на заводі «Червоний плугатар»
----------------	--

1932 рік

<i>26 лютого</i>	Відкриття першого в республіці культурмійського університету по підготовці з робітників-передовиків працівників культурного фронту
<i>Лютий</i>	Утворення Київської області

1933 рік

<i>Серпень</i>	Заснування Інституту інженерів цивільної авіації
<i>Вересень</i>	Поповлення роботи університету

1934 рік

<i>21 січня</i>	Постанова ВУЦВК про перенесення столиці України до Києва
<i>20 травня</i>	Міжнародний конгрес вчителів у Києві
<i>24 червня</i>	Перейзд ВУЦВК, РНК УСРР, ЦК КП(б)У з Харкова до Києва

1935 рік

<i>15—22 січня</i>	XIII Всеукраїнський з'їзд Рад
<i>26 січня</i>	Організація акторської студії кінофабрики «Українфільм»
<i>5 листопада</i>	Початок регулярного тролейбусного руху

1936 рік

<i>23 березня</i>	Київський театр опери та балету нагороджений орденом Леніна
<i>26—30 березня</i>	I конференція молодих учених України
<i>29 червня</i>	Присвоєння Київському державному педагогічному інституту імені О. М. Горького
<i>5—10 листопада</i>	I Українська республіканська олімпіада самодіяльного мистецтва
<i>5 грудня</i>	Прийняття нової Конституції СРСР
<i>Грудень</i>	Введено в дію завод верстатів-автоматів

1937 рік

<i>25—31 січня</i>	Надзвичайний XIV з'їзд Рад УРСР. Прийняття нової Конституції УРСР
<i>27 травня — 3 червня</i>	XIII з'їзд КП(б)У
<i>8—12 червня</i>	Перший з'їзд радянських архітекторів України, який обговорив генеральний план реконструкції столиці України
<i>12 грудня</i>	Вибори до Верховної Ради УРСР

1938 рік

<i>1 січня</i>	Вихід першого номера газети «Советская Украина» (тепер «Правда України»)
<i>17 квітня</i>	Нагородження Київської консерваторії орденом Леніна

- 31 травня — В Києві проходила I виїзна сесія фізичної групи АН СРСР
3 червня
13—18 червня XIV з'їзд КП(б)У
25—28 липня I сесія Верховної Ради УРСР першого скликання
29 серпня Відкриття Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна
25—27 жовтня I республіканський з'їзд художників

1939 рік

- 26—28 лютого Перший з'їзд радянських композиторів України
5 березня Присвоєння київському університету імені Т. Г. Шевченка
6 березня Відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку
1 травня Вихід на екрани фільму О. П. Довженка «Щорс»
Серпень Створення Державної історичної бібліотеки УРСР
Грудень Пуск Дніпровського водопроводу

1940 рік

- 9 травня Присвоєння Київській ордену Леніна державній консерваторії імені П. І. Чайковського
13—17 травня XV з'їзд КП(б)У
26 травня Нагородження українського драматичного театру ім. І. Франка орденом Леніна та присвоєння йому звання академічного
26 вересня Постанова РНК УРСР «Про організацію в Києві Центрального державного музею Т. Г. Шевченка»

1941 рік

- Січень Створення кіностудії науково-популярних фільмів (з 1954 р. «Київнаукфільм»)
8 квітня Відкриття Центрального державного музею Т. Г. Шевченка
22 червня Початок Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників
29 червня Директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР партійним і радянським організаціям прифронтових областей
30 червня Створення Державного Комітету Оборони
Червень — вересень Формування партійного та комсомольського підпілля
6 липня Створення штабу оборони Києва
11 липня — Героїчна оборона Києва від німецько-фашистських загарбників
19 вересня
19 вересня Захоплення Києва гітлерівськими військами
1941, липень — Розміщення та пуск у східних районах країни евакуйованих з Києва підприємств
1942, липень Початок роботи підпільного міського КП(б)У
Вересень Початок роботи запасного підпільного міського партії
Жовтень Створення підпільної організації на чолі з М. С. Королем
Листопад Формування нового складу підпільних райкомів партії
Грудень
Грудень Створення підпільних партійних організацій «Смерть німецьким окупантам!» та «Київський робітник»

1942 рік

- Січень Створення підпільних організацій в депо станції Київ-Московський та на Дарницькому вагоноремонтному заводі
Лютий Створення підпільної партійної організації «Арсеналець»
Квітень Організація підпільної групи на Чоколівському лісозаводі

1943 рік

- 21 серпня Постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР «Про невідкладні заходи щодо відбудови господарства в районах, визволених від німецької окупації»

- 3—13 листопада Київська наступальна операція
 6 листопада Визволення Києва від німецько-фашистських загарбників
 17 листопада Звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У «До українського народу» з нагоди визволення Києва

1944 рік

- 1 березня Початок масових робіт по відбудові Хрещатика
 6 березня Постанова РНК і ЦК КП(б)У про поновлення роботи Київської кіностудії художніх фільмів
 27 березня Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У про організацію Софійського заповідника
 17 червня Початок функціонування Українського філіалу Академії архітектури СРСР
 22 червня Рішення РНК УРСР про організацію конкурсу проектів планування і забудови Хрещатика
 26 липня Повернення з Узбекистану українського драматичного театру ім. І. Франка
 15 вересня Відкриття відбудованого після гітлерівської окупації Державного музею західного та східного мистецтва
 5 жовтня Початок занять у вечірньому університеті марксизму-ленінізму, організованому міськкомом КП(б)У
 14 жовтня Урочиске святкування завершення визволення території Радянської України від фашистів
 14 листопада Відкриття Державного музею українського декоративного мистецтва
 25 грудня Нагородження медичного інституту ордепом Трудового Червоного Прапора

1945 рік

- 16 квітня Поновлення роботи Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна
 9 травня Закінчення Великої Вітчизняної війни
 Липень Створення Академії архітектури УРСР на базі Українського філіалу Академії архітектури СРСР
 Вересень Прийняття сесією міської Ради п'ятирічного плану розвитку народного господарства Києва (1946—1950 рр.)
 30 грудня Поновлення роботи Музею російського мистецтва

1946 рік

- 25 березня Нагородження російського драматичного театру ім. Лесі Українки орденом Трудового Червоного Прапора
 Квітень Поновлення роботи Київського державного музею українського образотворчого мистецтва
 1 травня Відкриття республіканської виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників»
 15 листопада Постанова Ради Міністрів УРСР «Про розвиток колгоспної торгівлі в м. Києві»
 16 листопада Відкриття Республіканської партійної школи при ЦК КП(б)У
 5 грудня Відкриття пам'ятника В. І. Леніну

1947 рік

- Грудень Перші післявоєнні вибори до місцевих Рад

1948 рік

- 25 січня Відкриття пам'ятника генералу М. Ф. Ватутіну
 1 жовтня Введено в експлуатацію газопровід Дашава — Київ
 29—30 листопада I Всеукраїнська конференція профспілок.
 Обрання Укрпрофради
 6—10 грудня II з'їзд письменників України
 8 грудня Пуск Дарницького шовкового комбінату

1949 рік

25—28 січня XVI з'їзд КП(б)У
24 квітня Відкриття літературно-художнього музею Т. Г. Шевченка

1950 рік

Травень Введення в дію Київського радіобудинку
Українського комітету радіофікації та радіомовлення

1951 рік

6 листопада Перша передача київського телецентру

1952 рік

1 січня Відкриття планетарію
23—27 вересня XVII з'їзд Компартії України

1953 рік

Лютий Рішення Пленуму ЦК Компартії України «Про стан і заходи поліпшення ідеологічної роботи в Київській міській партійній організації»
23 травня Відкриття Центрального інституту підвищення кваліфікації керівних працівників народної освіти при Міністерстві освіти УРСР
Травень Вихід першого номера літературно-художнього та громадсько-політичного журналу ЦК ЛКСМУ «Зміна»
1 листопада Відкриття пам'ятника А. П. Гайдару
5 листопада Відкриття моста ім. Є. О. Патона

1954 рік

23—26 березня XVIII з'їзд Компартії України
6—16 травня Декада російського мистецтва і літератури, присвячена 300-річчю возз'єднання України з Росією
22 травня Ювілейна сесія Верховної Ради УРСР, присвячена 300-річчю возз'єднання України з Росією
Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Києва орденом Леніна
Травень Вихід першого номера журналу «Соціалістична культура» — органу Міністерства культури УРСР
27 жовтня Відкриття III з'їзду письменників України

1955 рік

1 січня Вихід першого номера газети «Радянська культура»

1956 рік

17—21 січня XIX з'їзд Компартії України
21 липня Український державний цирк розпочав роботу в новому будинку
28 серпня Відкриття пам'ятника І. Я. Франку

1957 рік

25—28 травня Перший республіканський фестиваль молоді
16—23 серпня 4-й конгрес Всесвітньої федерації демократичної молоді
6 листопада Відкриття пам'ятника Вічної слави. Створення Інституту автоматики. Організація Обчислювального центру АН УРСР (тепер — Інститут кібернетики АН УРСР)
Відкриття аеропорту в Борисполі
Відкриття Жовтневого палацу культури

Хронологія

1958 рік

- 10 січня* Відкриття першого в країні панорамного кінотеатру
6 липня Відкриття ВДНГ УРСР
1 серпня В парку ім. Ленінського комсомолу відкрито Зелений театр на 2200 місць

1959 рік

- 16—17 січня* XX з'їзд Компартії України
10—14 березня IV з'їзд письменників України
Квітень I з'їзд журналістів Української РСР
Створення Спілки журналістів УРСР
19 серпня Нагородження Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка ордепом Леніна

1960 рік

- 16—19 лютого* XXI з'їзд Компартії України
16 вересня Заснування Інституту геофізики АН УРСР
6 листопада Пуск першої черги метрополітену
Заснування Інституту напівпровідників АН УРСР

ЗМІСТ

<p>Передмова . . . . .</p> <p>РОЗДІЛ I. У БОРОТЬБІ ЗА ПЕРЕМОГУ ЖОВТНЯ . . . . .</p> <p>1. Трудящі Києва у період мирного розвитку революції . . . . .</p> <p style="padding-left: 20px;">Згуртування більшовиків навколо ленінського плану соціалістичної революції (8). Зростання організованості і політичної свідомості трудящих (10). У боротьбі проти антинародної політики Тимчасового уряду (13). Червні дні у Києві (15).</p> <p>2. Курс на збройне повстання . . . . .</p> <p style="padding-left: 20px;">У боротьбі проти наступу контрреволюції (18). Піднесення масового робітничого руху (23). Подальша більшовізація Київської Ради робітничих депутатів (26). Становище у Києві напередодні Жовтня (28).</p> <p>3. Встановлення Радянської влади у Києві . . . . .</p> <p style="padding-left: 20px;">Жовтневе збройне повстання (30). Боротьба трудящих проти антинародної політики буржуазно-націоналістичної Центральної ради (35). Січневе збройне повстання (41). Перші кроки соціалістичного будівництва (47).</p> <p>РОЗДІЛ II. КИЇВ У РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ І ІНОЗЕМНОЇ ВОЄННОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ . . . . .</p> <p>1. Трудящі Києва у період боротьби з німецькою і австро-угорською окупацією та буржуазно-націоналістичною контрреволюцією . . . . .</p> <p style="padding-left: 20px;">Оборона Києва (54). Окупаційний режим (57). Більшовики Києва на чолі боротьби проти окупантів і внутрішньої контрреволюції (60). Розгром Директорії (66).</p> <p>2. Соціалістичне будівництво у 1919 р. . . . .</p> <p style="padding-left: 20px;">Відновлення і розгортання діяльності партійних організацій і органів Радянської влади (70). Початковий етап соціалістичних перетворень (75). Трудячі Києва на захисті завоювань революції (79).</p> <p>3. Боротьба трудящих Києва проти білогвардійської і буржуазно-націоналістичної контрреволюції . . . . .</p>	<p>5</p> <p>7</p> <p>8</p> <p>18</p> <p>30</p> <p>53</p> <p>54</p> <p>70</p> <p>84</p>	<p>Мобілізація сил на відсіч ворогу (84). Організація боротьби трудящих у тилу денікінців (88).</p> <p>4. Завершальний етап громадянської війни . . . . .</p> <p style="padding-left: 20px;">Відновлення і зміцнення Радянської влади (92). Господарське будівництво (96). Боротьба з польськими інтервентами (97). Відновлення Радянської влади. Боротьба з розрухою (100). Організація допомоги селу. Мобілізація сил на боротьбу з Врангелем (104).</p> <p>5. Культурне будівництво . . . . .</p> <p style="padding-left: 20px;">Політико-виховна і культурно-освітня робота (107). Народна освіта (112). Вища школа (114). Наука (116). Література (118). Мистецтво (120).</p> <p>РОЗДІЛ III. ВІДРОДЖЕННЯ КИЄВА (1921—1925 рр.) . . . . .</p> <p>1. Трудовий героїзм робітників Києва у відродженні промисловості . . . . .</p> <p style="padding-left: 20px;">Перехід до мирного будівництва (126). Ініціатива та самодіяльність робітників у налагоджуванні виробництва (128). Винахідники та рационалізатори на підприємствах Києва (132). Боротьба за підвищення продуктивності праці (133).</p> <p>2. Суспільно-політична активність трудящих . . . . .</p> <p style="padding-left: 20px;">Зміцнення Київської партійної організації (135). Утворення і діяльність Київської міської Ради робітничих і червоноармійських депутатів (140). Активізація діяльності громадських організацій (143). Участь трудящих в суспільно-політичних і господарських кампаніях (145).</p> <p>3. Відбудова і розвиток міського господарства . . . . .</p> <p style="padding-left: 20px;">Розширення території міста (148). Житлове будівництво (149). Відбудова комунального господарства (150). Благоустрій і озеленення міста (152).</p> <p>4. Культурне і наукове життя . . . . .</p> <p style="padding-left: 20px;">Початок ліквідації неписьменності (153). Становлення єдиної трудової школи (154). Культурно-освітня робота (156). Розвиток професійної середньої спеціальної та вищої освіти (157). Наукове життя (160). Література (161). Музика і театр (163). Образотворче мистецтво (165).</p>	<p>92</p> <p>107</p> <p>126</p> <p>126</p> <p>135</p> <p>148</p> <p>153</p>
---	--	---	---

РОЗДІЛ IV. КИЇВ ПЕРІОДУ ПОБУДОВИ ФУНДАМЕНТУ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ЕКОНОМІКИ (1926—1932 рр.)	169	Перші вибори на основі нової Конституції СРСР (275). Дружба і співробітництво з народами братніх республік СРСР (278). Інтернаціональні зв'язки (279).	
1. Учасність трудящих Києва в соціалістичній індустріалізації країни	169	РОЗДІЛ VI. КИЇВ У ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941—1945 рр.)	283
Індустріальний розвиток міста (169). Зростає кадрів кийвської промисловості (176). Розвиток масового соціалістичного змагання (179). Участь робітників в управлінні виробництвом (183). Раціоналізація та винахідництво на підприємствах (188). Дострокове виконання п'ятирічки (191).		1. Героїчна оборона Києва в 1941 р.	283
2. Розвиток міського господарства	191	Прикордонні бої на кийвському напрямі (283). Заходи партії і уряду по мобілізації сил на відсіч ворогові (286). Підготовка Києва до відсічі ворогові (287). Початок кийвської оборонної операції (292). Відбиття генеральної штурму (295). Бої на флангах і в оточенні (298).	
Житлове і цивільне будівництво (191). Розвиток комунального господарства (192). Розвиток транспорту і зв'язку (195). Благоустрій території і зеленої зони (196).		2. Самовіддана праця кийвських робітників та інтелігенції в радянському тилу	300
3. Матеріальний добробут трудящих	199	Перебудова життя та діяльності населення Києва на воєнний лад (300). Перебазування продуктивних сил на схід (302). Трудовий подвиг робітників Києва у радянському тилу (303). Вклад діячів науки і культури Києва у зміцнення обороноздатності країни (305). Участь киян в патріотичних рухах на допомогу Червоній Армії (308).	
Ліквідація безробіття (199). Доходи населення (200). Розвиток охорони здоров'я (202).		3. Участь населення Києва у всенародній боротьбі в тилу ворога	311
4. Успіхи культурної революції	204	Злочинні гітлерівців та їхніх поплічників (311). Організаторська діяльність комуністів у створенні та зміцненні підпілля (314). Агітаційно-пропагандистська діяльність підпілля (320). Боротьба проти воєнно-економічних заходів ворога (321). Участь кийвського підпілля у розвитку партизанського руху (324).	
Ліквідація неписьменності. Здійснення загальної початкової освіти (204). Культурно-освітня робота (207). Розвиток вищої і середньої спеціальної освіти (208). Наукове життя (211). Література (215). Мистецтво (218).		4. Битва за Дніпро і визволення Києва	328
5. Суспільно-політичне життя трудящих	223	Початок битви за Дніпро (328). Створення Букринського та Лютизького плацдармів (330). Звільнення Києва (332). Значення історичної перемоги в битві за Дніпро і Київ (337).	
Організаційне та ідейне зміцнення партійної організації (223). Діяльність Рад (226). Діяльність громадських організацій (229).		5. Початок відбудови міста	338
РОЗДІЛ V. КИЇВ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ І В ПЕРЕДВОЄННИЙ РОКИ (1933—1941)	236	Трудящі в боротьбі за відродження промисловості (338). Відбудова житлового фонду і міського господарства (344). Наука і культура (347). Допомога братніх республік (350). Суспільно-політичне життя міста (351).	
1. Трудящі Києва в боротьбі за зростаєння промислового виробництва	236	РОЗДІЛ VII. КИЇВ СОЦІАЛІСТИЧНИЙ (1945—1961 рр.)	355
Київ — столиця Радянської України (236). Будівництво і реконструкція підприємств (237). Освоєння нових виробництв (240). Підготовка кадрів (241). Розгортання стахановського руху (243). Раціоналізаторство і винахідництво (247).		1. Трудящі Києва у боротьбі за відбудову і дальший розвиток народного господарства	355
2. Розвиток міського господарства	249	Відбудова і дальший розвиток індустрії (355). Трудовий героїзм киян (362). Шефство міста над селом (368). Взаємодопомога і співробітництво з братніми республіками (372).	
Житлово-цивільне і культурно-побутове будівництво (249). Розвиток транспорту і зв'язку (251). Удосконалення комунального господарства (253). Благоустрій і озеленення міста. Розширення культурної зони (245).		2. Піднесення суспільно-політичного життя	380
3. Підвищення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих	256	Організаційне та ідейно-політичне зміцнення партійних організацій (380). Діяльність Рад депутатів тру-	
Зростання матеріального добробуту киян (256). Розвиток охорони здоров'я (257). Розвиток освіти і науки (258). Художня творчість (263).			
4. Суспільно-політичне життя	269		
Активізація діяльності партійних і громадських організацій (270). Участь киян у державному управлінні (273).			

Зміст

дящих (385). Розгортання роботи профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій (389).		Розвиток народної освіти (411). Розвиток вищої і середньої спеціальної освіти (415). Діяльність наукових установ (417). Діяльність культурно-освітніх установ (422). Література і мистецтво (426). Засоби масової інформації та пропаганди (435).	
3. Поліпшення умов життя населення міста	394	ВИСНОВКИ	442
Підвищення матеріальної забезпеченості трудящих (394). Удосконалення торговельного обслуговування (396). Житлове будівництво і благоустрій міста (399). Розвиток охорони здоров'я (405). Фізкультура і спорт (409).		ХРОНОЛОГІЯ	446
4. Відродження і розвиток культурного життя міста	411	ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	455
		ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	466

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ИСТОРИЯ КИЕВА

В трех томах, четырех книгах

Перевод с русского

Том третий

Киев социалистический

Книга первая

(На украинском языке)

Киев «Наукова думка», 1987

Затверджено до друку вченою радою
Інституту історії АН УРСР

Редактори

В. О. КОВАЛЕНКО,

І. М. ЛУКАШ

Оформлення художника

В. М. ФЛАКСА

Художній редактор

С. П. КВИТКА

Технічні редактори

М. А. ПРИТИГІНА,

Г. Р. БОДНЕР

Коректори

Л. С. ТРИЛЕВИЧ, С. А. ДОЦЕНКО,

З. П. ШКОЛЬНИК, Н. О. ЛУЦЬКА,

І. В. КРИВОШЕУНА

ІБ № 7345

Здано до набору 20.06.86. Підп. до друку 31.12.86.

Формат 70×100/16. Папір друк. № 1.

Звич. нова гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 29,75+4 вкл.
на крейд. папері. Ум. друк. арк. 39,33. Ум. фарб.-відб. 42,58.

Обл.-вид. арк. 39,40. Тираж 11 000 прим.

Зам. 6—1919. Ціна 2 крб. 90 к.

Видавництво «Наукова думка». 252601

Київ 4, вул. Респіна, 3.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

— 252057 Київ, вул. Довженка, 3